

6.890(6)73
Б 69

УКРАЇНА
У СВІТІ

ГЕОГРАФІЯ

СВІТИ, РЕГІОНИ, КОНЦЕПТИ

ВИДАВНИЦТВО "ЛИБІДЬ"

ГЕОГРАФІЯ

СВІТИ, РЕГІОНИ, КОНЦЕПТИ



GEOGRAPHY

REALMS, REGIONS, and CONCEPTS

Tenth Edition

H. J. de Blij

Michigan State University

Peter O. Muller

University of Miami

JOHN WILEY & SONS, INC.

New York ■ Chichester ■ Weinheim ■ Brisbane ■ Toronto ■ Singapore

ГЕОГРАФІЯ

СВІТИ, РЕГІОНИ, КОНЦЕПТИ

Г. де Блій

Мічіганський університет

Пітер Муллер

Університет Маямі

Олег Шаблій

Львівський національний університет імені Івана Франка
автор розділу “Україна”, науковий редактор

ББК 65.049
Б69

"Scaning by Wizardzim"

"Djvuing by Stepanenko.P.V."

Рецензент

Борис Яценко, доктор географічних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Переклали з англійської:

Даніела Олесевич,
Олександр Олесевич,
Надія Стельмах,
Ірена Босак

Головна редакція літератури з гуманітарних наук

Головний редактор *Світлана Головка*

Редактор *Юрій Медюк*

**Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань**

Усі права застережено.
Авторизований переклад англійського видання,
опублікованого компанією "John Wiley & Sons, Inc."

All Rights Reserved.
Authorized translation from the English Language
edition published by John Wiley & Sons, Inc.

ISBN 966-06-0335-5

Copyright © 2002 by H. J. de Blij & Peter O. Muller for
Copyright © 2002 by John Wiley & Sons, Inc.
© Олег Шаблій, розділ "Україна", передмова, 2004
© Видавництво "Либідь", україномовне видання, 2004

Зміст

Передмова до українського видання
(Олег Шаблій) 12

Вступ

Географія регіонів світу 17

Географічні виміри 18

Світи й регіони 18

Критерії світів 19

Критерій для регіонів 22

Масштаби регіонів 23

Природне довкілля 24

Природний ландшафт 25

Континенти і тектонічні плити 25

Клімат 26

Регіони і культура 33

Культурні ландшафти 33

Культура і етнічність 35

Світи і населення 35

Головні геопросторові групи населення 35

Світи, регіони і держави 39

Моделі розвитку 40

Ознаки нерозвиненості 44

Примара боргів 44

Глобалізація 45

Регіональна структура 46

Європа 47

Російський світ 47

Північна Америка 47

Середня Америка 47

Південна Америка 47

Північна Африка/Південно-Західна Азія 47

Африканська Субсахара 47

Південна Азія 47

Східна Азія 48

Південно-Східна Азія 48

Австралійський світ 48

Тихоокеанський світ 50

Перспективи географії 50

розділ 1

Європа

59

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 60

Ландшафти і можливості 64

Класична європейська спадщина 65

Стародавня Греція 66

Римська імперія 66

Занепад і відродження 67

Революційні модернізації Європи 67

Аграрна революція 67

Промислова революція 70

Політичні революції 72

Сучасна Європа 73

Інтенсифікація просторових взаємозв'язків 75

Урбаністична послідовність і зміни 76

Політична і економічна трансформація 77

РЕГІОНИ ЄВРОПИ 86

▶ Західна Європа 86

Домінуюча Німеччина 86

Франція 91

Бенілюкс 95

Альпійські держави 96

▶ Британські острови 97

Сполучене Королівство 99

Республіка Ірландія 102

▶ Північна (Скандинавська) Європа 103

▶ Середземноморська Європа 107

Італія 108

Іспанія і Португалія 111

Греція та Кіпр 113

▶ Східна Європа 115

Географічна структура 117

Країни з виходом до Балтійського моря	117
Континентальний центр	119
Країни з виходом до Адріатичного моря	122
Країни з виходом до Чорного моря	125

розділ 2

Україна (Олег Шаблій) 128

ЩО ТАКЕ УКРАЇНА 130

Поняття «Україна»	130
Походження назв «Русь» та «Україна»	131

УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВНІСТЬ 133

Державна і національна територія	133
Перша українська держава	134
Друга українська держава	137
Третя українська держава	140
Україна під окупаційними режимами	141
Формування сучасної української держави	142

ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ 143

Глобальне положення	143
Регіональне положення	146
Положення України на євразійських геополітичних осях	148
Сусідське положення	152

ЛЮДНІСТЬ 155

Етно- і націогенеза українців	155
Етнічний склад	160

У контексті світового українства 164

Українська діаспора	166
Сучасні міграції	176

ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ 179

Сучасні риси національного господарства	179
Структурна перебудова	180

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ 181

Формування територіально-адміністративного устрою	181
Удосконалення територіально-адміністративного устрою	184

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ 185

Поняття суспільно-географічного регіону	185
Склад, структура і типи СГР	187

Рівні соціально-економічного розвитку обласних регіонів	201
---	-----

розділ 3

Російський світ 204

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 206

Деколонізація 208

Територія 210

Природне довкілля 210

Природно-географічні регіони	211
------------------------------	-----

Розвиток російської держави 213

Монголо-татарська навала	213
Велике князівство Московське	213
Російські козаки	214
Цар Петро I	214
Цариця Катерина II	215
XIX століття	215

Колоніальна спадщина 216

Імперська багатонаціональна держава	217
-------------------------------------	-----

Спадщина Радянського Союзу 217

Політична система	218
Радянська економічна система	220

Зміни у політичній географії 224

Федеративний устрій Росії	225
Москва і федеративні компоненти	228

Зміни у соціальній географії 229

Перспективи Росії 230

Серцевина і окраїна	231
Роль Росії на світовій арені	231

РЕГІОНИ РОСІЙСЬКОГО СВІТУ 233

▶ Серцевинний ареал із периферією 233

Центральний промисловий регіон	233
Поволжя	235
Уральський регіон	238
Внутрішня південна периферія	238
Зовнішня південна периферія	240

▶ Східне пограниччя 243

Кузнецький басейн (Кузбас)	243
Прибайкалля	243

▶ Сибір 243

▶ Далекий Схід 244

розділ 4

Північна Америка 249

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 252

Фізична географія 252

Клімат 253

Гідрографія 255

Сполучені Штати 255

Населення у часі й просторі 256

Географія культури 266

Мінлива географія економічної діяльності 268

Канада 273

Населення в часі та просторі 274

Культурна та політична географія 276

Економічна географія 279

РЕГІОНИ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО СВІТУ 281

- ▶ Північноамериканська серцевина 281
- ▶ Приморський Північний Схід 285
- ▶ Французька Канада 286
- ▶ Внутрішній континентальний регіон 287
- ▶ Південь 289
- ▶ Південний Захід 291
- ▶ Західне пограниччя 293
- ▶ Північне пограниччя 294
- ▶ Тихоокеанський стрижень 295

розділ 5

Середня Америка 301

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 304

Фізична географія 304

Суходільний міст 304

Ланцюги островів 305

Спадщина Мезоамерики 306

Низинні майя 307

Високогірні ацтеки 307

Зіткнення культур 308

Наслідки конквісти 309

Материкова та окраїнна частини 311

Гасієнда 312

Плантація 312

Зміна спадщини землеволодіння 313

Політична диференціація 313

РЕГІОНИ СЕРЕДНЬОАМЕРИКАНСЬКОГО СВІТУ 315

▶ Карібський басейн 315

Проблема бідності 318

Африканська спадщина 319

Туризм: збуджуюча галузь 319

Регіональне співробітництво 320

Континентальна мозаїка 321

▶ Мексика 321

Революція та її наслідки 324

Зміна географії економічної діяльності 327

НАФТА і невирішені проблеми 330

▶ Центральна Америка 331

Зароджені бурхливою епохою 332

Гватемала: привид миру? 334

Беліз: переміна ідентичності 335

Гондурас: країна, наводнена бідами 336

Сальвадор: повоєнна відбудова 337

Нікарагуа: трясина невдач 338

Коста-Ріка: міцна демократія 339

Панама: стратегічний канал, новий коридор 341

розділ 6

Південна Америка 345

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 346

Послідовність поколінь 347

Імперія інків 347

Іберійські загарбники 348

Африканці 350

Тривала ізоляція 351

Незалежність 351

Культурна фрагментація 352

Регіон тропічних плантацій 352

Єврокомерційний регіон 353

Регіон індіанського натурального господарства 354

Метиський перехідний регіон 355

Недиференційований регіон 355

Економічна інтеграція 355**Урбанізація 356**

Модель «латиноамериканського» міста 358

РЕГІОНИ ПІВДЕННОАМЕРИКАНСЬКОГО СВІТУ 360

▶ **Бразилія: гігант Південної Америки 361**

Структура населення 361

Перспективи розвитку 362

Субрегіони Бразилії 364

▶ **Карібська Північ 371**

Венесуела 373

Колумбія 374

▶ **Андський Захід 377**

Перу 378

Еквадор 380

Болівія 382

▶ **Південний конус 383**

Аргентина 383

Уругвай 385

Парагвай 387

Чілі 388

розділ 7**Північна Африка/
Південно-Західна Азія 390****ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 392**

«Арабський світ»? 393

«Ісламський світ»? 393

«Близький Схід»? 394

Осередки культури 395

Месопотамія і Ніл 396

Занепад і розпад 397

Підґрунтя ісламу 398

Пророк Мугаммад 398

Арабо-ісламська імперія 399

Поділений іслам 402

Релігійний фундаменталізм 402

Іслам та інші релігії 404

Оттоманські наслідки 404

Влада і небезпека нафти 404

Розміщення розвіданих запасів 405

Іноземне втручання 407

**РЕГІОНИ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ/
ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ АЗІЇ 408**

▶ **Єгипет і басейн Нижнього Нілу 410**

Ріка Ніл 410

Регіональна географія Єгипту 415

Північний, арабський Судан 415

▶ **Магриб та його сусіди 416**

Нафта й емігранти 417

Пустельне узбережжя 418

▶ **Африканська перехідна зона 419**

▶ **Близький Схід 420**

Ірак 421

Сирія 423

Йорданія 423

Ліван 424

Ізраїль 424

▶ **Аравійський півострів 430**

Саудівська Аравія 430

На периферії 432

▶ **Імперські держави 433**

Туреччина 434

Іран 438

▶ **Туркестан 440**

Казахстан 440

Туркменістан 443

Узбекистан 443

Киргизстан 445

Таджикистан 445

Афганістан 446

розділ 8**Африканська Субсахара 449****ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 450****Фізична географія Африки 450**

Гори 450

Великі озера та рифтові долини 451

Течії річок 452

Плато й уступи 452

Дрейф континентів і Африка 453

Природне довкілля 454**Довкілля та здоров'я 455****Земля і землеробство 458****Історична географія Африки 461**

- Гене́за Африки 461
- Колоніальні перетворення 463

Структура культури 467

- Африканські мови 468
- Релігії в Африці 469

Сучасна карта і традиційне суспільство 470

- Населення і урбанізація 471

РЕГІОНИ АФРИКАНСЬКОЇ СУБСАХАРИ 472

Західна Африка 473

- Нігерія: наріжний камінь Західної Африки 475
- Узбережжя та внутрішня частина 478

Екваторіальна Африка 480

- Демократична Республіка Конго 480
- По той бік ріки 482

Східна Африка 483

- Кенія 483
- Танзанія 486
- Уганда 486
- Руанда та Бурунді 486
- Високогірна Ефіопія 487

Південна Африка 487

- Північна група держав 490
- Південні держави 491
- Південноафриканська Республіка 493

розділ 9

Південна Азія

501

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 501

Світ бідності 502

Фізико-географічні регіони Південної Азії 504

- Північні гори 504
- Річкові долини 504
- Південні плато 504

Наслідки для людей 506

- Розвиток річкових долин 506
- Південь півострова 508
- Імперія Маур'їв 508
- Влада ісламу 508
- Європейське втручання 509
- Колоніальна трансформація 510
- Роз'єднання 512

РЕГІОНИ ПІВДЕННОАЗІЙСЬКОГО СВІТУ 512

Пакистан: західна окраїна Південної Азії 512

- Субрегіони 515
- Засоби для існування 517
- Нова регіональна потуга 518

Індія: понад 50 років федерації 518

- Штати та їхнє населення 519
- Зміна карти Індії 521
- Відцентрові сили: від Індії до Індостану? 523
- Доцентрові сили 524
- Дилема населення 525
- Економічна географія 530
- Індія на сході та заході 536
- Спірні території на півночі 537

Бангладеш: постійна бідність 537

- Природні лиха 537
- Проблеми Східного регіону Південної Азії 539

Гірська Північ 539

- Непал і Бутан 540

Південні острови 541

- Шрі-Ланка: південноазійська трагедія 541
- Роз'єднання? 543
- Мальдіви 544

розділ 10

Східна Азія

547

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 548

Природне довкілля 550

Історична географія 552

- Географія ранньої культури 552

РЕГІОНИ СХІДНОАЗІЙСЬКОГО СВІТУ 557

Власне Китай 558

Перспективи Китаю 558

- Відносне положення та ізоляція 559

Територія і довкілля 560

Еволюціонуючий Китай 560

- Століття потрясінь 561
- Програна війна з наркотиками 562
- Поява нового Китаю 565
- Боротьба у трьох напрямках 566
- Становлення комуністичного Китаю 567

Суспільна географія Китаю	567
Політичний і адміністративний поділ	568
Проблеми населення	569
Меншини	571

Люди і місцевості Власне Китаю	571
Північно-Східна Китайська рівнина	572
Північнокитайська рівнина	574
Басейн Янцзи (Чанцзян)	577
Басейни річок Сіцзян і Перл	579

📌 **Тібет** 581

📌 **Сіньцзян** 582

Тихоокеанська окраїна Китаю: новий регіон?	584
Географія розвитку	586
Розвиток Китаю за комунізму	586
Трансформація економічної карти	587

Тихоокеанська окраїна Китаю сьогодні	589
Гонконг (Сянган) і його роль	590
Інші СЕЗ	592
У глиб Китаю	592

Китай: глобальна супердержавка? 594

📌 **Монголія** 595

📌 **Джакотський трикутник** 597

Японія	597
Просторові обмеження	597
Історичні виміри	599
Японська колоніальна імперія	601
Модернізація	601
Відносне положення	602
Просторова організація Японії	602
Територіально-функціональна організація	603
Провідні економічні регіони	603
Схід і захід, північ і південь	606
Продовольство і людність	607
Перспективи Тихоокеанської окраїни Японії	608

Корея 609

Тайвань 613

розділ 11

Південно-Східна Азія 617

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 618

Фізична географія 620

Географія населення 620

Люди і земля 621

Етнічна мозаїка 621

Еволюція політичної карти 623

Колоніальні наслідки 623

Культурно-географічні наслідки 625

Політична географія Південно-Східної Азії 627

Кордони 628

Територіальна морфологія держав 630

РЕГІОНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ 631

📌 **Материковий регіон** 631

Видовжений В'єтнам 633

В'єтнам сьогодні 634

Компактна Камбоджа 636

Суходільний Лаос 637

Подовжений Таїланд 638

Подовжена М'янма 641

📌 **Острівний регіон** 641

Материково-острівна Малайзія 643

Сінгапур 644

Архіпелаг Індонезія 646

Різноманітність у єдності 649

Трансмігація 650

Великі острови 651

Східний Тімор 652

Фрагментовані Філіппіни 653

розділ 12

Австралійський світ 657

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 658

Територія та довкілля 658

Біогеографія 660

РЕГІОНИ АВСТРАЛІЙСЬКОГО СВІТУ 661

📌 **Австралія** 661

Відстані 662

Серцевина та периферія 662

Федеративна держава 664

Урбаністична культура 664

Економічна географія 666

Майбутнє Австралії 668

- ▣ **Нова Зеландія 672**
 - Суспільно-географічна організація 672
 - Фактор маорі та майбутнє країни 674

розділ 13

Тихоокеанський світ 677

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ 677

Тихоокеанський світ і його морська географія 678

РЕГІОНИ ТИХООКЕАНСЬКОГО СВІТУ 682

- ▣ **Меланезія 684**
- ▣ **Мікронезія 687**
- ▣ **Полінезія 687**

Прикінцеве застереження: Тихий океан і Антарктида 688

Література (Олександра Вісьтак) 690

Глосарій 695

Географічний покажчик (Олександра Вісьтак) 706

Передмова до українського видання

З відновленням української державності у 1991 р. стала гостро відчутною нестача літератури не лише з географії нашої країни, а й передусім із географії країн світу. Праці, видані у радянський період, тепер є ґрунтовно застарілими як у теоретично-методологічному, так і у фактологічному аспектах. За тоталітарних часів Україну (Українську РСР) потрактовували як спеціалізовану територіальну ланку «єдиного народногосподарського комплексу» СРСР, а розміщення господарства і населення («продуктивних сил») у республіці пояснювали дією «соціалістичних законів». Водночас суспільна географія зарубіжних (стосовно СРСР) країн розглядалась однобічно і загалом упереджено. Весь світ був грубо розділений на три групи країн: капіталістичні, соціалістичні й ті, що розвиваються.

Такий заідеологізований поділ не витримував і не витримує жодної критики. Хоча б тому, що у так званих соціалістичних країнах безроздільно панувала *державно-капіталістична* економіка. Всі вони без винятку мали жорсткий комуністичний режим, який регламентував — де більше (КНДР), де менше (Югославія) — усі сторони суспільного життя — від економічної до духовної. У поясненні всіх сторін життєдіяльності суспільства, в тому числі його геопросторової організації, єдиним дороговказом був *економічний детермінізм* — голе заперечення впливу природних чинників, національно-духовного фактора та ін.

Радянська економічна географія («географія виробництва») прогавила появу *постіндустріального* суспільства з його високим рівнем *сфери послуг*. Будучи ізольованою від західної науки і культури, вона зупинилася у своєму розвитку десь на початку 60-х років ХХ ст. А далі, поки вона перетравлювала західні теорії та концепції, на зламі тисячоліть постало *інформаційне* суспільство з його ПІС-технологіями, віртуальними об'єктами, глобалізацією тощо.

Після краху світової комуністичної системи та її провідної ланки — Радянського Союзу — особливого пожвавлення у теорії суспільної географії на пострадянському просторі не спостерігалось. В Україні маємо спроби видання навчальних посібників для вищої та середньої школи за редакцією Б. Яценка, Є. Качана, В. Юрківського, С. Кузика. Зокрема, у Львівському національному університеті імені Івана Франка у 2003 р. за редакцією С. Кузика вийшла «Економічна і соціальна географія світу», яка допоки найповніше висвітлює сучасну суспільну географію зарубіжних країн.

Суттєвим недоліком навчальних видань в Україні, як і в інших пострадянських державах, є рецидиви популярного ще від ХVІІІ ст. *галузево-статистичного підходу*. Описи держав і регіонів тут подаються за окремими галузями, розкладаються «по полицках». До того ж цей підхід так і не позбавився «радянських» рис: характеристику, як правило, починають із галузей важкої промисловості, особливо гірничовидобувної, паливно-енергетичної, металургійної та хімічної, і закінчують сільським господарством або, у кращому випадку, розглядом галузей АПК.

Порушити цю тенденцію ми спробували у книзі «Соціально-економічна географія України» (три видання — 1994, 1995, 2000 рр.), використавши *міжгалузевий підхід*. За такого підходу характеристика національного господарства розпочинається з агропромислового й лісового комплексів. Так само опис компонентної структури соціально-економічних районів

України був здійснений не галузевим, а міжгалузевим методом. Проте цей підхід поки не дістав належного поширення.

Тому поява пропонованої книги має внести свій струмінь у загалом консервативне і в'ялоплинне життя сучасної української суспільної географії. Цей струмінь пов'язаний з гуманістичним, культургеографічним та геоекологічним підходами. Авторів цікавить передовсім географія людини, людської культури у найширшому розумінні цього слова. Навіть географія виробництва (аграрного, лісового, гірничовидобувного тощо) — це географія господарської культури. Багато місця відведено географії духовної культури — мистецтва, освіти, науки, релігії.

Саме тому вчені Львівського національного університету імені Івана Франка здійснили даний перекладацький проект. На суд читача виноситься книга американських науковців Г. де Блія та Пітера Муллера «Географія: світи, регіони, концепти», яка витримала у США десять видань. Отже, вона є популярною в англосовітському світі. Це пояснюється кількома причинами:

1) книга написана просто, доступною мовою, разом із тим вона є науково достовірною. Кожний розділ насичений системою понять, категорій та дефініцій;

2) дослідження охоплює цілий світ. При цьому кожній його частині автори присвячують достатній обсяг матеріалу. Факти, кількісні показники, картосхеми тощо по можливості актуалізовані (у цьому виданні вони доведені до 2002 р.);

3) крім загальних характеристик світів, регіонів та окремих держав, у книзі представлено багато фотоілюстрацій. Така наочність викликає закономірну довіру до того, про що пишуть учені;

4) і, може, найголовніше, що ми вже підкреслювали: це книга про людину, людей, людські спільноти у їхньому живому житті, у взаємопов'язанні й «географічному бутті», тобто в контексті закорінення у природне довкілля, пристосування до нього.

Це останнє, мабуть, і стало вирішальним у тому, що око українських учених та видавців впало на книгу «Географія: світи, регіони, концепти». Але тут може виникнути запитання: чому «світи, регіони, концепти?»; чи не досить простішої назви — «Географія світу»?

Назва книги англійською мовою звучить як «Geography: Realms, Regions, and Concepts». Слово *realm* перекладається українською як королівство, царство, сфера, область. Проте ми не вибрали жодного з них. Може, найкращим тут було би слово «область». Але у нашому географічному «вжитку» маємо адміністративну область як мезорайон самої України. Можна, звичайно, говорити про макро- чи мегаобласті у межах світу, але «адміністративний» осад таки залишиться.

Тому було запропоновано компромісний шлях: ми назвали ці «релми» світами. Отже, світи як великі області на земній кулі, що характеризуються історико-культурною та природно-географічною специфікою. Якщо хочете — це своєрідні *цивілізаційні* світи, хоч прямого стосунку до восьми-десяти цивілізацій А. Тойнбі вони не мають. Серед цих глобальних світів автори виділяють дванадцять: 1) Європейський, 2) Російський, 3) Північноамериканський, 4) Середньо-(не Центральньо-!)американський, 5) Південноамериканський, 6) Північна Африка/Південно-Західна Азія, 7) Африканська Субсахара, 8) Південноазійський, 9) Східноазійський, 10) Південносхідноазійський, 11) Австралійський, 12) Тихоокеанський.

Відчуваючи певну штучність цього поділу, автори одразу виділяють два типи таких світів: а) ті, де чітко домінує якась одна країна, і б) ті, де таке домінування відсутнє. Наприклад, до останньої групи належить Європейський світ, до якого автори відносять Україну (тобто йдеться не лише про Західну Європу, як це звичайно робили). Водночас Російський світ — це вже окремий світ поза Європою. Отож бачимо, що поділ земної суші на частини світу й континенти тут до уваги не береться.

Звідси такий величезний континент, як Євразія, розділений між світами: трьома власне азійськими, одним власне європейським і двома «змішаними»: європейсько-азійським (Російським) і африкансько-азійським. Усе це разом становить половину з усіх 12-ти географічних світів. Крім того, між деякими світами виділено широкі перехідні смуги.

Регіони трактуються авторами як геопросторові частини окремих світів, які характеризуються специфічними особливостями природи, історії, демографії, культури, господарського розвитку, взаємодії суспільства і довкілля тощо. Так, світ «Європа» поділений на регіони: Західна Європа, Британські острови, Північна Європа, Середземноморська Європа, Східна Європа. В останній виділено чотири субрегіони, і в один із них — Чорноморський — входить Україна.

Отже, таксономічний ряд макроподілу заселеної земної поверхні виглядає так: географічний світ — регіон — субрегіон — держава. Але на цьому геопросторовість не закінчується. Автори виділяють у самих країнах специфічні територіальні частини, і в основі цього поділу часто лежить *етнічний* принцип.

Чи вдалий цей таксономічний ряд? Про це хай судить сам читач. В усякому разі маємо досить послідовну *геопросторову класифікацію*, де одиниці нижчого рівня у переважній більшості строго входять в одиниці вищого таксономічного рангу. Це не лише досить адекватно відображає наукову картину глобальної геопросторової організації людства чи, точніше, ойкумени. Тут чітко проступає і дидактичний принцип, сприяючи кращій організації емпіричного матеріалу, допомагаючи краще запам'ятовувати особливості географічного буття людства.

Високий науковий рівень праці американських авторів забезпечується системою понять — *концептів*. Власне, концепт — це щось більше, ніж звичайне поняття. Це *розгорнуте* поняття, свого роду *стисла концепція*. В кінці книги вміщено *Глосарій*, тобто алфавітний список найважливіших концептів, але без їх «обсягового» наповнення. Водночас у відповідних місцях книги розкрито не лише зміст понять, а й їхній обсяг, тобто множину тих об'єктів, які підпадають під певне поняття.

Українське видання книги американських авторів здійснене без істотних коректив. Тому книга залишається назагал *американоцентричною*. Зокрема, по всьому світі фіксуються глобальні чи регіональні інтереси цієї наддержави. Звернімо увагу на те, скільки місця відведено, наприклад, Середній Америці. Це цілком зрозуміло. Нам би таку книгу, де б *україноцентризм* був генеральною лінією викладу матеріалу! Тоді б ми могли відчуті й усвідомити Україну і українство як світовий феномен — зі всіма його інтересами, плюсами і мінусами.

Україноцентризм у суспільній географії передбачає вивчення передусім самої України як феномена на політичній, демографічній, соціально-економічній, фізичній та еколого-географічній картах світу. Крім того, необхідно досліджувати безпосередніх і опосередкованих сусідів нашої держави незалежно від величини їхньої території та ролі у зносинах з Україною. Далі увага має бути звернена на великі країни світу, які формують у ньому силові поля; на країни з найбільшим зосередженням української діаспори; на держави, з якими Україна має чи може мати тісні економічні, наукові, культурні, військові та політичні зв'язки.

Переробити у цьому світлі перекладну книгу, звичайно, неможливо. Але щоб хоч якоюсь мірою розставити українські акценти, ми вводимо окремий розділ «Україна», де наша держава подається як свого роду окремий субрегіон Східної Європи. Автори книги ділять Східну Європу на чотири субрегіони: держави Балтики, континентальні країни, країни Адріатики і чорноморські держави. Україна входить в останній субрегіон поряд із Болгарією та Румунією. Характеристичі України, як і інших подібних держав, автори присвячують менше однієї сторінки. Зрозуміло, що для українського читача цього замало.

Тому мета нового розділу полягала в тому, щоби представити Україну головню як *державу*: її політико-географічне положення і його зміна у часі; формування держави та її місце на політичній карті Європи; демографічні особливості становлення й розвитку *української нації* — історично-визначального ядра формування, розвитку і функціонування нашої держави. Крім того, детально розкривається географія української світової діаспори.

Ураховуючи дух усієї книги, ми приділили увагу окремим містам і місцевостям усіх регіонів України. Передусім це міста-мільйонники — столичний Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ та близький до них за людністю Львів. Крім того, у кожному із шести суспільно-географічних регіонів України ми описуємо визначні культурно-, релігійно- та історико-географічні об'єкти — особливо ті, які були обійдені увагою географів у минулому.

Картографічний матеріал книги Г. де Блія та Пітера Муллера кількісно багатий, але досить простий за змістом. У цьому річищі ми також подали нескладні й узагальнені картосхеми України, в яких фіксується лише просторова локалізація картографованих явищ.

*ОЛЕГ ШАБЛІЙ,
доктор географічних наук,
професор*

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | | | |
|-------------------------------------|---------------------------------|---|----------------------------------|
| 1 Географічний світ | 9 Положення | 17 Природний ландшафт | 25 Зледеніння |
| 2 Просторовий аспект (вимір) | 10 Абсолютне положення | 18 Фізична географія | 26 Льодовиковий період |
| 3 Таксономія | 11 Відносне положення | 19 Дрейф континентів | 27 Міжльодовиковий період |
| 4 Перехідна зона | 12 Формальний регіон | 20 Тектонічна плита | 28 Гідрологічний цикл |
| 5 Географічна зміна | 13 Просторова система | 21 Субдукція | 29 Кліматичний регіон |
| 6 Новий світовий порядок | 14 Запліччя | 22 Тихоокеанське вулканічне кільце | 30 Фізіографія |
| 7 Регіональний концепт | 15 Функціональний регіон | 23 Клімат | 31 Культура |
| 8 Регіональні межі | 16 Масштаб | 24 Опустелювання | 32 Регіональний характер |
| | | | 33 Культурний ландшафт |



ВСТУП

Географія регіонів світу

- | | | | |
|---|--------------------------------------|-----------------------------------|----------------------------------|
| 34 Наступне освоєння (зайняття) | 38 Густота населення | 44 Розвиток | 49 Перевага |
| 35 Центральний діловий район (ЦДР) | 39 Мегалополіс | 45 Економічна географія | 50 Неоколоніалізм |
| 36 Етнічність | 40 Картограма | 46 Серцевинний ареал | 51 Глобалізація |
| 37 Розміщення населення | 41 Урбанізація | 47 Периферія | 52 Регіональна географія |
| | 42 Держава | 48 Регіональна відмінність | 53 Систематична географія |
| | 43 Європейська модель держави | | |



РИСУНОК І-1

Який тепер чудовий час для вивчення географії! У світі відбуваються знаменні події — одні з тих визначних політичних, економічних і соціальних зрушень, про які ми могли дізнатися лише з історичних книжок. Вони відбуваються сьогодні, але так само, як і в минулому, формуються нові альянси, руйнуються старі союзи, поширюються нові ідеї, а старі зникають. Від наших політичних лідерів ми чуємо про появу нового світового порядку. Такі заяви, на наш погляд, дещо поспішні. Майбутній світовий порядок справді вимальовується, але ще завчасно говорити про те, яким він буде. Але в одному ми можемо бути впевненими — нова карта світу буде цілком відмінною від старої. Наше завдання — зрозуміти сучасні зміни і визначити нові напрями світового розвитку. Географія у цій місії є нашим найнадійнішим партнером.

ГЕОГРАФІЧНІ ВИМІРИ

У цій книзі ми детально проаналізуємо географічну будову сучасного світу, яка формувалася впродовж тисяч років під впливом людських досягнень і невдач, розвитку і стагнації, революцій і стабільності, взаємозв'язків та ізоляції. Наш світ сьогодні — це взаємопов'язаний світ подорожей і торгівлі, туризму й телебачення, «світове село», в якому мешкають сусіди. Їхні імена — Європа, Південна Америка, Південно-Східна Азія та інші, дуже знайомі всім нам. Ми називаємо таких глобальних сусідів **географічними світами**. Коли ці світи стають об'єктами географічних досліджень, ми виявляємо, що кожен з них має свою власну ідентичність та індивідуальність.

Географи вивчають розміщення і геопросторовий розподіл характерних рис земної поверхні. Ці риси можуть бути віхами людської діяльності, властивостями природного середовища або й одного, і другого. Однією з найцікавіших проблем географії є зв'язок між довкіллям і людським суспільством. Географи вивчають причини такого геопросторового розподілу. У своїх підходах вони керуються **просторовими аспектами (вимірами)**. Так само як історики зосереджуються на хронології, географи концентрують увагу на просторі та місці (території). Просторова структура міст, розміщення ферм і полів, транспортні мережі, системи річок, тип клімату — усе це і набагато більше належить до дослідження географічного світу. Як ви побачите, географія буквально насичена просторовими поняттями: ареал, відстань, напрям, скупчення (зосередження), близькість, доступність, ізоляваність та багато інших, які розглядатимемо далі.

У цій книзі ми використовуємо географічні виміри та просторову термінологію географії для

дослідження величезних географічних світів. Ми дізнаємося, що кожен із цих світів має особливе поєднання культурних, організаційних та екологічних характеристик. Ці якості позначаються на ландшафті, надаючи кожному світові свої традиційні атрибути і соціальне обрамлення. Оскільки ми намагаємося зрозуміти суспільний та природний характер цих географічних світів, то вивчаємо не лише, *де* вони розташовані (завжди вирішальне питання в географії, але часто відповідь не є такою простою, як видається), але й *чому вони знаходяться там, де тепер*, як вони побудовані і яким буде їхнє майбутнє у нашій динамічній реальності.

Однак недостатньо досліджувати світ із географічного погляду, не маючи уявлення про географію як навчальну дисципліну. Починаючи з цього вступного розділу, ми знайомитимемо читачів з фундаментальними ідеями і концептами, які складають сучасну географію як таку. Ці поняття не лише розширять ваші уявлення про багатовимірність нашого складного, культурно розмаїтого, взаємопов'язаного світу, але й багато з них залишаться для вас у пригоді навіть після того, як ви закриєте цю книжку. Отож ласкаво просимо у географію — географію світів, регіонів і концептів.

СВІТИ Й РЕГІОНИ

Подібно до інших учених географи намагаються встановити певні закономірності у безмежному морі фактів, з якими вони стикаються. Біологи побудували систему **таксономії** для класифікації багатьох мільйонів рослин і тварин в ієрархічну систему із семи рангів. Якщо йти у низхідному порядку, то ми, людські істоти, належимо до тваринного світу; до типу під назвою хордових; класу ссавців; ряду, або підкласу, приматів; представників родини гомінідів; до роду людського *Ното*; виду, відомого як *Ното sapiens*. Геологи класифікують земні породи на три головні (та багато додаткових) категорії. Вони розміщують ці категорії у складному геологічному часовому масштабі, що охоплює сотні мільйонів років. Історики визначають ери, віки та періоди для концептуалізації послідовності подій, які вони досліджують.

Географи також використовують системи класифікації. Коли вони, наприклад, мають справу з урбаністичними проблемами, то користуються схемою класифікації на основі розмірів і функцій досліджуваних місцевостей. Деякі терміни цієї класифікації є частиною нашого повсякденного життя: мегалополіс (мегалополіс), метрополіс, місто, містечко, село, хутір.

У регіональній географії, яку досліджуємо у цій книзі, наші завдання дещо інші. Нам також потрібний ієрархічний каркас для світових ареалів, які ми вивчаємо, — від найбільшого до найменшого. Але наша класифікаційна схема горизонтальна, а не вертикальна. Вона *просторова*. Нашим еквівалентом біологічних світів (рослин і тварин) є природний поділ Землі на сушу та океани. Наступним рівнем є поділ заселеної суші на географічні світи, базований як на суспільних, так і на природних характеристиках.

Критерії світів

Ключем будь-якої класифікаційної системи є критерій. Не всі тварини — ссавці; критерій для віднесення до цього біологічного класу більш специфічні та строгі. Дельфін виглядає та діє як риба, але з анатомічної та функціональної точки зору дельфіни належать до класу ссавців.

Географічні світи базуються на низці просторових критеріїв. Перше: вони є найбільшими ланками, на які можна поділити заселену територію. Критерій, на якому базується широка регіоналізація, охоплює як фізичні (а саме природні), так і суспільні (соціальні) виміри. Наприклад, Південна Америка є географічним світом, тому що фізично вона є континентом і над нею культурно домінують певні суспільні норми. З іншого боку, світ, що називається Південною Азією, лежить на Євразійському континенті разом з кількома іншими географічними світами; високі гори, обширні пустелі та густі ліси поєднані з характерними суспільними ознаками, щоб створити цей чітко визначений світ із центром в Індії.

Друге: географічний світ є результатом взаємодії людського суспільства та природного довкілля, *функціональної* взаємодії ферм, шахт, рибних портів, транспортних шляхів, мостів, сіл та безлічі інших чинників, які впливають на ландшафт. Отже, відповідно до цього критерію Антарктида є континентом, а не географічним світом.

Третє: географічні світи мають представляти найбільш усеохоплюючі та місткі визначення великих груп (кластерів) людства у сучасному світі. Китай знаходиться у центрі такої групи — так само як Індія. Африка становить географічний світ від південного краю Сахари (по-арабськи — пустелі) до мису Доброї Надії та від її атлантичних берегів до Індійського океану.

Рисунок 1-2 фіксує 12 географічних світів на основі цих критеріїв. Як ми покажемо далі детальніше, води, пустелі та гори, так само як і культурні та політичні відмінності, позначають межі цих світів. Ми обговоримо ці межі при розгляді кожного із світів. А поки що запам'ятайте таке.



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Канадське місто Вікторія, столиця провінції Британська Колумбія, розташоване на південно-східному краї острова Ванкувер і є головним портом Тихоокеанського регіону. Будучи свідком суспільних трансформацій, що відбувалися у сусідньому місті Ванкувер, мені було цікаво дізнатися, якою мірою на Вікторію вплинули етнічні зміни. Я розпитав дорогу до китайського кварталу і знайшов ці імпазонтні ворота, до яких прилягали китайські магазини й ресторани. «Я думаю, що ваш квартал набагато більший, — сказав я власникові магазину, — порівняно з тим, що я бачив у Ванкувері». Він похитав головою. «Наш квартал зменшується з кожним роком, — сказав він. — Китайці приїжджають на острів із Гонконгу та інших місць Азії, але стан справ у Вікторії штовхає їх звідси до Ванкувера. Багато китайських родин, які займалися тут бізнесом упродовж тривалого часу, продали свої магазини на цій вулиці неким китайцям». Я запитав про це у місцевих органах влади. «Мова йде про робочі місця і гроші, — сказав чиновник, який займався плануванням. — Молоді китайці чують про кращі можливості та вищу зарплатню, а старі помирають, тому спільнота зменшується. Так розвиток Тихоокеанського регіону в Азії змінює демографічний баланс між містами Канади»».

- Коли мова йде про географічні світи, то їхні контакти позначаються не чіткими межами, а перехідними зонами. 4

Для прикладу наведемо порубіжну зону між Північною Америкою і прилеглим світом Середньої Америки. Лінія на рисунку 1-2, яка збігається з кордоном між Мексикою та США, перетинає Мексиканську затоку, а тоді відділяє

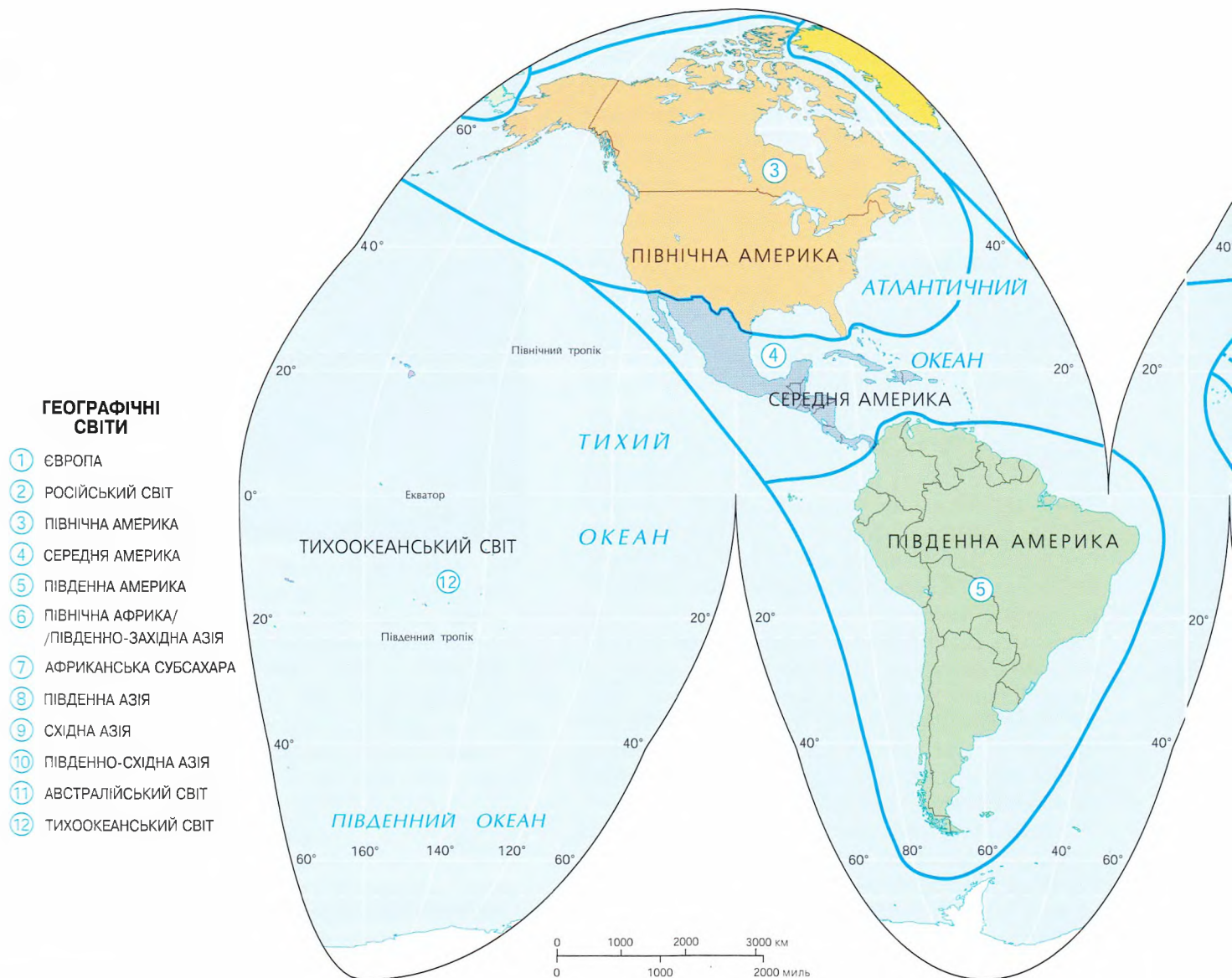
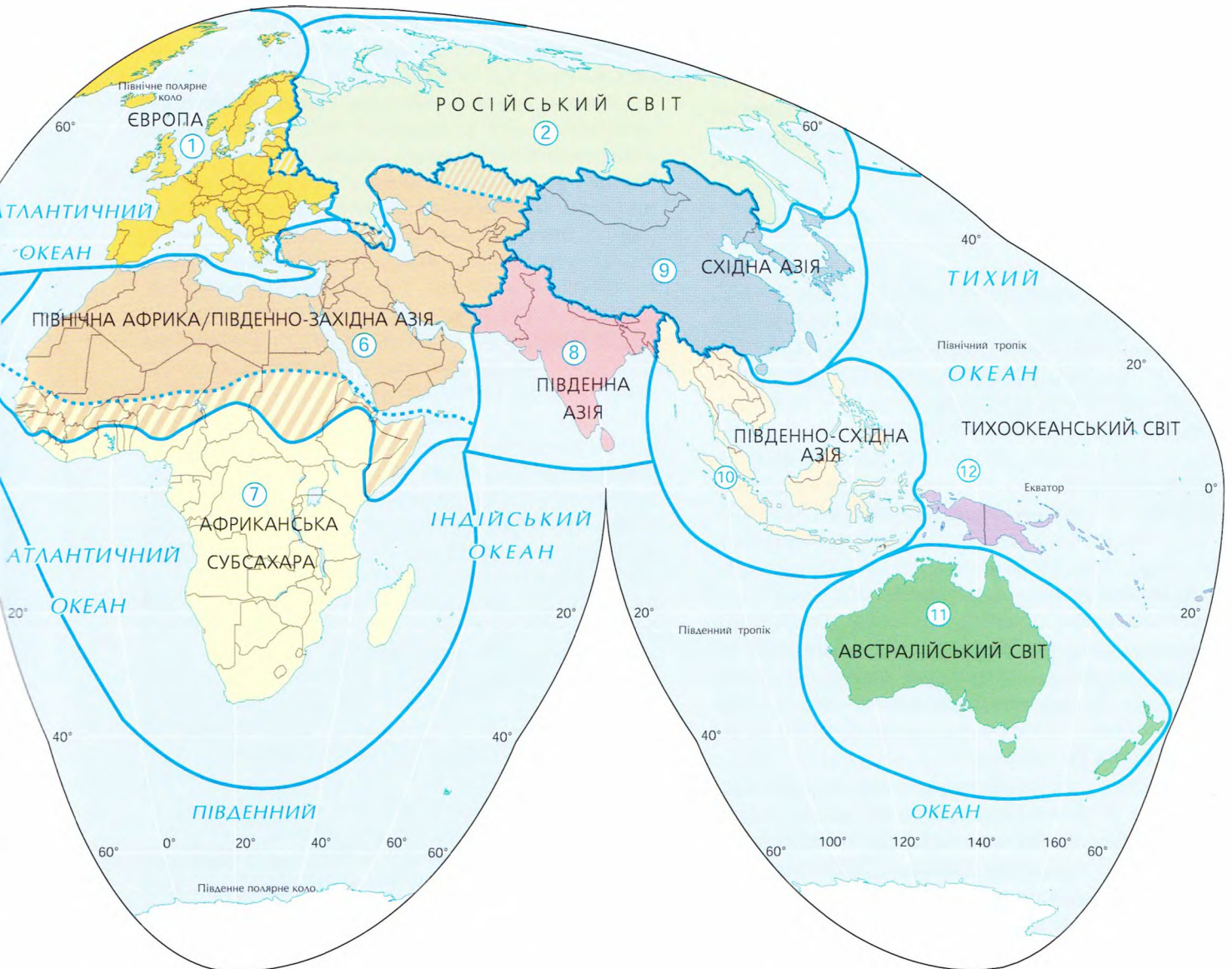


РИСУНОК 1-2

Флориду від Куби й Багамів. На північ від цього кордону, у Північній Америці, іспанський вплив дуже сильний, а економічний вплив США сильний на південь від нього. Тому лінія позначає перехідну зону регіональної взаємодії. Існує багато зв'язків між Південною Флоридою та Багамами, хоча Багами більше нагадують карібське суспільство.

В Африці перехідна зона від Субсахари до Північної Африки така широка і так чітко вираже-

на, що ми повинні позначити її на карті світу; в інших випадках перехідні зони вужчі й не такі чіткі. Такі сучасні країни, як Білорусь (між Європою та Російським світом) і Казахстан (між Російським світом та мусульманською Південно-Західною Азією), лежать у перехідних зонах. Запам'ятайте, що більша частина протяжності цих меж між світами є зонами регіональних змін.



5 • *Географічні світи змінюються з плином часу.*

Якби ми малювали рисунок I-2 перед тим як Колумб здійснив свої подорожі (1492–1504 рр.), то він виглядав би інакше: американо-індіанські штати і людність визначали б межі в Америці; Австралія і Нова Гвінея складали б один світ, а Нова Зеландія була б частиною Тихоокеанського світу. Колонізація, європеїзація та вестернізація

докорінно змінили світову карту. Впродовж чотирьох десятиліть після Другої світової війни відбулося порівняно мало змін, але після 1985 р. знову сталися далекосяжні перегрупування.

Оскільки ми намагаємося визначити, яким буде **новий світовий порядок** на карті, зауважимо, що **12 географічних світів** можна поділити на дві групи: 1) ті, над якими домінує один головний політичний суб'єкт, з урахуванням категорій тери-

торії та населення або ж обох разом (Північна Америка/США, Середня Америка/Мексика, Південна Америка/Бразилія, Південна Азія/Індія, Східна Азія/Китай, Південно-Східна Азія/Індонезія, Російський світ/Росія, Австралійський світ/Австралія; 2) ті, які охоплюють багато країн, за відсутності домінуючої країни (Європа, Північна Африка/Південно-Західна Азія, Африканська Субсахара і Тихоокеанський світ). Протягом кількох десятиліть дві головні потуги — США і колишній Радянський Союз — домінували у світі. Чи постане з цих двох валунів багатополарний світ?

Критерій для регіонів

7 Просторовий поділ на географічні світи формує широкий глобальний каркас. Але для наших цілей потрібен детальніше визначений рівень просторової класифікації. Це приводить нас до важливої організаційної категорії географії, а саме **регіонального концепту**. Продовжуючи аналогію з біологічною таксономією, перейдемо від типу до ряду. Для формування регіонів усередині географічних світів нам потрібний більш специфічний критерій.

Скористаємося прикладом Північноамериканського світу для демонстрації поняття «регіон». Коли ми звертаємося до частини США або Канади (зокрема, Півдня, Середнього Заходу або Прерій), ми використовуємо регіональний концепт — не стільки науковий, скільки побутовий. Ми виявляємо своє *сприйняття* близького нам або віддаленого простору, а також наше мислене уявлення регіону, який ми описуємо.

Але що конкретно являє собою Середній Захід? Як ви намалюєте цей регіон на карті Північної Америки? Регіони легко уявити і описати, але їх важко позначити на карті. Один шлях для визначення Середнього Заходу — це використати кордони штатів: певні штати є частиною цього регіону, а інші — ні. Як головний критерій ви також можете використати сільське господарство: Середній Захід розташований там, де на пшеницю і/або сою припадає певний відсоток орної землі. Результатом кожного методу є різна делімітація (визначення); Середній Захід на основі штатів відрізняється від Середнього Заходу на основі фермерського виробництва. Тут постає важливий принцип: регіони є науковим винаходом, який дає нам змогу робити просторові узагальнення, що базуються на обґрунтованих критеріях. Якщо ви вивчаєте географію після студій політики, тоді регіон Середнього Заходу, позначений кордонами штатів, матиме для вас сенс. Якщо ж ви вже ознайомилися з розміщенням сільськогосподарського виробництва, тоді вам потрібне відповідне визначення.

За таких різних підходів до одного і того ж регіону ми можемо виявити властивості, спільні для всіх регіонів. Передусім усі регіони мають *площу*. Це спостереження може здатися очевидним, але у цьому понятті є щось більше, ніж бачить око. Регіони можуть бути інтелектуальними конструкціями, але вони не є абстракціями: вони існують у реальному світі та займають місце на земній поверхні.

Регіони також мають *межі*. Часом природа сама позначає чіткі розподільні лінії, наприклад, уздовж гребеня гірського пасма або краю лісу. Частіше **регіональні межі** не є самоочевидними, і ми повинні визначити їх, використовуючи критерій, спеціально знайдений для цієї мети. Візьміть, наприклад, назву «Кукурудзяний пояс» у сільськогосподарській зоні США. Коли ви приїжджаєте у цей регіон, то бачите дедалі більше й більше кукурудзяних полів, аж поки кукурудза не займає майже всі посівні площі. Але ж де точна межа цього регіону? Це залежить від вибраного нами критерію. Спочатку виберемо одиницю площі, скажімо, чверть квадратної милі. Далі побудуємо ґратку з таких одиниць і накладемо її на площу, більшу від кукурудзяної зони. Тоді приймемо, що для належності до Кукурудзяного поясу потрібно, щоб понад 50 % орної землі у кожній одиничній площі мало віддаватися під вирощування кукурудзи. Ми також можемо допустити, що одинична площа є частиною Кукурудзяного поясу навіть тоді, коли вона містить менш ніж 50 % посівів кукурудзи, але коли вона повністю оточена ділянками, що вважаються кукурудзяними. У результаті формуються регіональні межі Кукурудзяного поясу, які видимі та кількісно визначені. Звичайно, не всі регіональні кордони можуть бути так делімітовані, а суміжні регіони, як і сусідні світи, можуть мати перехідні прикордонні області.

Усі регіони також характеризуються **положенням**. Часто назва регіону містить підказку про його положення, як, наприклад, Амазонська долина або Індокитай (регіон Південно-Східної Азії, що лежить між Індією та Китаєм). Географи характеризують **абсолютне положення** місця або регіону, обчислюючи широту і довготу протяжності регіону, тобто визначають його координати. Практичнішим мірилом є **відносне положення** регіону, тобто його розташування відповідно до інших регіонів. Знову ж таки назви деяких регіонів нагадують деякі аспекти свого відносного розміщення, як, наприклад, *Східна Європа* або *Екваторіальна Африка*.

Багато регіонів визначаються певною *гомогенністю*, або подібністю. Гомогенність може проявлятися у суспільних (культурних) рисах регіону, його природних характеристиках або і в тому, і в іншому. Сибір, величезний регіон Північно-Східної Росії, характеризується, по-перше, розсіяним населенням, яке проживає у безладно розкиданих

невеликих поселеннях подібної форми, по-друге, суворим кліматом, великими площами вічної мерзлоти і рослинністю, пристосованою до холоду. Ці домінуючі особливості формують один із російських природних і культурних регіонів, що простягається від Уральських гір на заході до Тихого океану на сході.

Коли внутрішню гомогенність можна виявити і виміряти, тоді регіони називаються **формальними** **12** **регіонами**. Але далеко не всі формальні регіони однакові. Наприклад, регіон може бути делімітований територією, у якій, скажімо, 90 % людей або більше розмовляють певною мовою. Цього не можна побачити на поверхні, але такий регіон є реальністю, і ми можемо використовувати цей критерій для точного позначення його меж. Це також формальний регіон.

Інші регіони характерні не своєю внутрішньою подібністю, а функціональною інтеграцією, тобто залежно від того, як вони функціонують. Такі **13** регіони визначаються як **просторові системи** і формуються просторовою протяжністю тієї діяльності, яка їх визначає. Візьміть випадок великого міста з передмістями, прилеглою сільською місцевістю, містами-сателітами і фермерськими господарствами. Місто постачає товари і послуги у цю навколишню зону, купуючи в неї сільськогосподарські продукти та інші товари. Місто є серцевиною, **ядром** цього регіону, а навколишню зону взаємозв'язку ми називаємо **гінтерляндом** — **запліччям** **14** міста. Але вплив міста простягається на зовнішню периферію цього запліччя, і там лежить межа функціонального регіону, для якого місто є центром. **15** Тому **функціональний регіон** обмежується структурованою системою взаємозв'язку з урбаністичним центром. Вона має центр і периферію. Далі ми побачимо, що контрасти між центром і периферією у деяких частинах світу настільки глибокі, що загрожують стабільності країн.

Усі суспільно-географічні регіони *взаємопов'язані*, будучи прив'язаними і до інших регіонів. Ми знаємо, що межі географічних світів часом мають характер перехідних зон, так само й сусідні регіони. Торгівля, міграція, освіта, телебачення, комп'ютерний зв'язок та інші форми взаємодії розмивають регіональні межі. Це якраз ті зв'язки у швидко зростаючій взаємозалежності народів світу, що зменшують відмінності, які все ще нас розділяють. Усвідомлення цих відмінностей згодом послаблює їх.

МАСШТАБИ РЕГІОНІВ

Як щойно було зазначено, регіони бувають різної величини. Деякі з них величезні, як от російський формальний регіон Сибір. Інші порівняно

невеликі, наприклад, функціональний регіон, що складається з Бостона (США) та прилеглих територій. Деякі географи намагаються розрізнити більші та менші регіони; подекуди ви побачите посилання на субрегіони всередині регіону. Але це не загальноприйнято, тому ми використовуємо термін *«region»* для обмеженої території — як великої, так і малої. На рівні деталей на наших картах ми повинні зосередитися на більших регіонах, та все ж часом розглядаючи менші регіони як такі, що «гніздяться» всередині більших. Це приводить нас до географічного поняття масштабу.

Карта — це найнадійніший партнер географа. Вона робить для географії те, що таксономія та інші класифікаційні системи роблять для інших наук. Карти надають величезні обсяги інформації; вони показують зв'язки; вони відповідають на запитання; вони виявляють просторові проблеми для дослідження. Більше того, карти просто заворожують. Жодна приватна бібліотека не є повноцінною без доброго атласу.

Карти відображають поверхню Землі (та інші властивості планети — як минулі, так і теперішні) на різних рівнях узагальнення. Ми можемо вимірювати ці рівні за **масштабом** карти, тобто **16** співвідношенням відстані між двома місцями на ній та реальної відстані між цими місцями на поверхні Землі.

Розглянемо чотири карти на рисунку І-3. Перша карта (верхня зліва) зображує більшу частину Північноамериканського світу, але дає невеликий обсяг просторової інформації, хоча показує політичні кордони між Канадою та США. Друга карта (верхня справа) настільки детально зображує Східну і Центральну Канаду, що видно провінції, кілька міст і природних ознак (головних озер Манітоби), не показаних на першій карті. Третя карта (нижня зліва) відображає головні наземні комунікації провінції Квебек та найближчих околиць, відносно розміщення Монреалю, а також водних басейнів р. Св. Лаврентія і Гудзонової затоки. Четверта карта (нижня справа) досить детально зображує розташування Монреалю і прилеглих до нього територій.

Кожна з чотирьох карт має позначення масштабу, який можна представити як діаграму з поділками (у кілометрах і милях у цьому випадку) і як дріб — 1:103 000 000 на першій карті. Дріб є відношенням, котре показує, що одиниця відстані на карті (один дюйм або один сантиметр) представляє 103 млн таких самих одиниць на землі. Що менша частка (тобто що більша величина у знаменнику), то менший масштаб карти. Зрозуміло, що цей символізуючий дріб (СД) на першій карті (1:103 000 000) — найменший, а на

ЕФЕКТ МАСШТАБУ

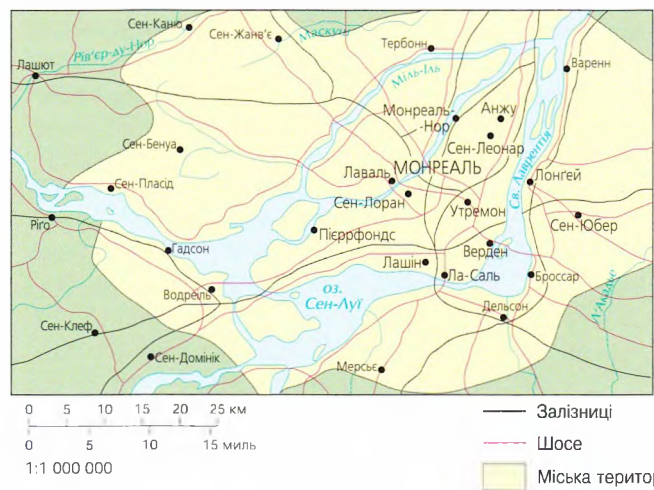


РИСУНОК 1-3

четвертій карті — найбільший (1:1 000 000). Порівнюючи першу і третю карти, виявляємо, що на лінійному масштабі остання має СД, який більш ніж учетверо перевищує той, що на першій карті. Однак коли доходить до територіального представлення, то 1:24 000 000 більш ніж у 16 разів перевищує 1:103 000 000, тому що лінійна відмінність переважає як за довжиною, так і за шириною карти.

У нашій книзі, яка знайомить з головними регіонами кожного світу Землі, ми маємо оперувати відносно малими масштабами. Коли вивчати менші регіони детальніше, то наші можливості визначити критерії і «відфільтрувати» чинники збільшуються порівняно з використанням більшого масштабу. Цей метод часто вживається, коли розглядаються міські території (як, наприклад, на карті Монреалю, рис. 1-3). Але здебільшого наш розгляд буде макроскопічнішим і загальнішим: дрібномасштабними вимірами географічних світів та регіонів.

ПРИРОДНЕ ДОВКІЛЛЯ

Ця книга зосереджує увагу на географічних світах і регіонах, створених людською діяльністю за тисячі років. Але ми ніколи не повинні забувати про природне довкілля, у якому ця діяльність відбувається, бо воно відіграє активну роль у тому, як люди влаштовують своє життя. Наприклад, на певних територіях світу існували можливості для одомашнення рослин і тварин, а на інших — ні. Люди, яким пощастило жити у сприятливих місцях, навчилися вирощувати пшеницю, рис або коренеплоди, а також одомашнювати рогату худобу, кіз або лам. У XXI ст. ми все ще можемо розпізнати ці ранні «прикладні можливості» на карті. З таких можливостей народжуються адаптація та винаходи, тому постають села, містечка, великі міста і держави. Та людям, які проживають у набагато важчих умовах, складніше досягти такої організації. Візьміть, наприклад, Тропічну Африку.

Там людські громади не можуть одомашнити будь-який вид дикого світу — від газелі й зебри до жирафи та буйвола. Дикі звірі там є загрозою, а не можливістю. Зрештою, люди одомашнили лише одну африканську тварину — цесарку. Первісні африканці стикнулися з невигодами природного середовища, які переважають і досі. Сучасна карта містить багато відомостей про минуле.

Природний ландшафт

17 Планета Земля містить низку **природних ландшафтів** — від гострих гірських хребтів до гладких прибережних рівнин (рис. I-1). По мірі того як будемо досліджувати кожний географічний світ, ми відзначатимемо природні ландшафти, які формують його природне підґрунтя, бо цей ландшафт продовжує відігравати певну роль у його розвитку. Гори можуть бути перешкодами для руху, але вони також захищають людей від ворогів. Річкові долини в Азії все ще є місцем концентрації деяких найбільших народностей світу, оскільки ці землі добре зрошуються і мають родючі ґрунти, але річкові долини у Тропічній Африці та Південній Америці не підтримують такої кількості людей. Кожен географічний світ має своє специфічне поєднання природних ландшафтів.

Усі континенти містять давні геологічні ядра, які називаються *щитами* і утворюють широкі рівнини (низовини, такі як Північна Канада) або плато (плоскогір'я, що переважають в Африці). Усі континенти, крім Африки, мають довгі витягнуті гірські системи: Анди у Південній Америці, Скелясті гори у Північній Америці, Альпи—Гімалаї у Євразії, Великий Вододільний хребет в Австралії. Лише в Африці немає таких гірських хребтів, її витягнуті гірські пасма височать на крайньому північному заході (Атлаські гори) і півдні (мис Доброї Надії). Поміж горами і рівнинами лежать вищі та нижчі плато й гористі місцевості. Оскільки узагальнення природних ландшафтів Землі не існує, ми досліджуватимемо їх у кожному географічному світі окремо.

Континенти і тектонічні плити

Вивчення природних ландшафтів є частиною **фізичної географії**. Приблизно століття тому фізико-географ Альфред Вегенер використав просторовий аналіз для пояснення деталей, які він бачив на картах, подібних до рисунка I-1. Він вивчав контури континентів і, маючи великий обсяг даних, висунув гіпотезу про те, що ці континенти є частинами величезного континенту, який існував сотні мільйонів років тому. Він назвав цей супер-

континент *Пангеєю* з центром в Африці. Коли Північна і Південна Америки відкололися від Євразії та Африки, утворився Атлантичний океан. Адаже ще й тепер можна побачити, як протилежні берегові лінії узгоджуються між собою за конфігурацією.

Гіпотеза Вегенера про **дрейф континентів** пояснює багато з того, що показано на рисунку I-1, у тому числі глобальний розподіл головних гірських систем. Оскільки Південна Америка «дрейфувала» на захід від Африки, породи її головних хребтів згорнулися, як міхи акордеона, створивши Андські гори. На протилежній стороні Африки Австралія рухалася на схід, тому її головний гірський масив тепер лежить біля її східної межі. Сама ж Африка рухалася мало, тому й там не сформувався великий витягнутий гірський масив.

Вегенер не дожив до того часу, коли його гіпотеза була сприйнята. За його життя багато видатних учених-геологів розглядали її як нісенітницю. Але як часто буває, просторова теорія географа вказала шлях для інших досліджень. Геологи, зрештою, виявили, що земна кора складається з низки **тектонічних плит** — величезних товщ твердих гірських порід, які формують океанську плиту і тримають на собі континенти (рис. I-4). Ці плити й справді мобільні, не дивуючи цим географів. Вони пересуваються повільно, на кілька сантиметрів за рік, зрушувані конвенційними елементами у рідкій нижній частині. Дюйм за рік — це небагато, але історія Землі вимірюється мільйонами років. Через 100 млн років земна маса пересунеться приблизно на 1600 миль (2550 км)!

Унаслідок того, що тектонічні плити рухаються, є місця, де вони зіштовхуються з чимось. Коли це стається, плита, яка складається з легшої гірської породи, опиняється зверху важчої плити, що занурюється. Цей процес називається **субдукцією** — рухом по розломах. Такі гігантські зіткнення створюють гірські ланцюги, що оперізують Землю, спричиняють землетруси та вулканічні виверження. Зауважимо, що на рисунку I-4 Північноамериканська та Південноамериканська плити рухаються у напрямі Тихого океану зі сходу, тоді як Євразійська плита переміщується із заходу. Тому Тихий океан оточений майже нескінченною зоною зіткнень плит, названою **Тихоокеанським вулканічним кільцем**. На декілька світів і регіонів, які ми досліджуватимемо, ця небезпечна нестабільність земної кори справляє великий вплив. Руйнівні землетруси, вулканічні виверження, земні зсуви та інші загрози є підтвердженням життя, що вирує у цій корі (рис. I-5).

Складні та різноманітні ландшафти континентів формуються внаслідок не лише описаних геологічних сил, а й процесів *ерозії*. Ріки та



РИСУНОК 1-4

струмки, льодовики і навіть вітер змінюють поверхню. Мозаїка природного ландшафту, зображена на рис. 1-1, є продуктом чинників і процесів, котрі продовжують трансформувати землю, на якій ми живемо.

Клімат

Неможливо дослідити географічні світи і регіони планети без розгляду їхнього **клімату**. Багато відкриттів людини мотивувалося потребою розв'язання проблем, викликаних кліматом: одяг від холоду, іригація від посухи, кондиціонери від спеки. Коли ми згадуємо про якісь віддалені регіони, перше запитання, що ми його звичайно ставимо: «Який там клімат?»

Доречнішим запитанням має бути: «Який там клімат *сьогодні*?» Глобальний клімат змінюється, і часом дуже швидко. Археологічні дані свідчать, що ферми, села і міста, які постали у добре зрошуваних родючих землях Південно-Західної Азії, зникли внаслідок **опустелювання**. Надійні цикли випадання дощу змінилися на періодичні посухи, рівень води в річках упав, колодязі пересохли. Врешті-решт пустеля почала претендувати на те, що раніше було процвітаючими фермами і жвави ми поселеннями. Деякі пункти були просто поховані під дюнами.

За триваліший період клімат коливається значно більше. Приблизно 12 000 років тому —

міль в історії геології — величезні маси льоду покрили майже всю Канаду і значну частину Середнього Заходу США (рис. 1-6), до ріки Огайо на півдні. Більша частина Європи була покрита льодом — від Альп до Скандинавії. Це була лише остання фаза **зледеніння** — періоду зниження температури, наступу льоду і падіння рівня моря, який переважав останні 12 млн років. Усе почалося з тенденції похолодання десь 20 млн років тому, з початком глобального **льодовикового періоду**. Зрештою це загальне похолодання відкрило дорогу потужному розвитку товщ льоду та льодовикових долин, знаменуючи початок того, що геологи називають **плейстоценовою епохою** менш ніж 3 млн років тому. Після цього на зміну суворому льодовиковому періоду прийшов порівняно теплий **міжльодовиковий період**. Протягом сучасного міжльодовикового періоду під назвою голоцен і вже понад 10 000 років людська цивілізація еволюціонувала від найменших і найпростіших суспільств до мегаміст сьогодення.

За такої як довготермінової, так і короткотермінової несталості ми не повинні дивуватися, що клімат продовжує змінюватися. Ми навчилися реєструвати та інтерпретувати дані про клімат і визнаємо, що те, що трапилося з тими стародавніми містами, може статися і з нами: орні землі можуть опинитися під загрозою, рівень моря може піднятися, узбережжя може бути затоплене. Ось



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Територія Південного острова Нової Зеландії нестримно зменшується під водами Тасманського моря вздовж південно-західного узбережжя. Наближаючись до берега, ми перетинаємо зону зіткнення між Тихоокеанською платформою, на якій лежить більша частина Південного острова, та Австралійською платформою (див. рис. 1-4). Субдукція вздовж цих зон створює один із найдивовижніших світових пейзажів по мірі того, як кора стрімко зіштовхується вниз, щоб рециркулювати нижче в мантії... По діагоналі через Тихий океан від Нової Зеландії лежить вулканічно і сейсмічно активна Аляска. Гора Еджкамб, на 16 миль (26 км) західніше Сітки, домінує у цьому ландшафті. Якось я пішов через міст до старого вулкана, розмовляючи по дорозі з місцевими жителями. Еджкамб вважався згаслим вулканом, але Сітканс викликав сумніви. В усних переказах розповідається про страшне виверження, яке поховало усе поселення під глибоким шаром попелу. "Поштовхи землі на цій території свідчать про те, що ще зарано вважати його згаслим, — сказав один із жителів. — Декілька століть це нічого, коли він повертається до геологічної активності. Я б сказав, що стара леді дримає". Сліди ерозії, позначені літнім снігом на фотографії, виявляють тривалу бездіяльність, але край кратера ще виступає на 3300 футів (1000 м) над рівнем моря».

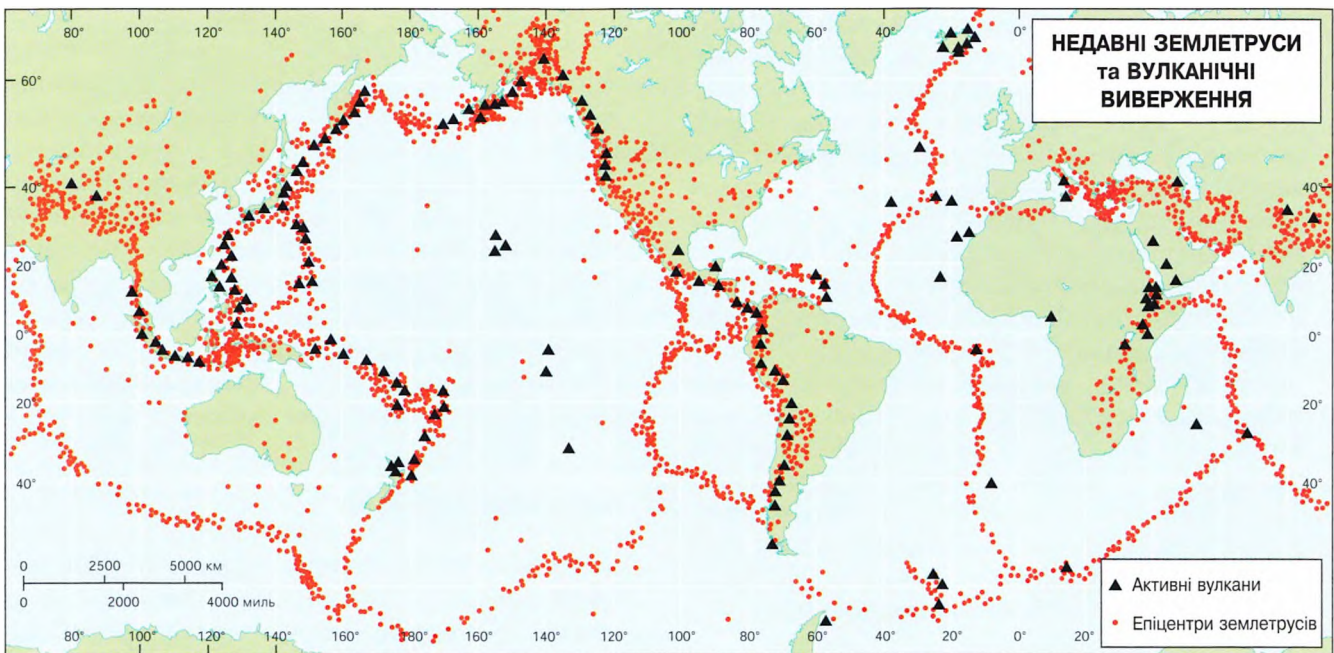


РИСУНОК 1-5



РИСУНОК 1-6

чому глобальне потепління стало важливим чинником на міжнародній арені. Наприкінці ХХ ст. встановлено дані про цикл глобального потепління (проте приблизно з 1940 по 1970 р. спостерігалось відчутне похолодання). Хоча більшість учених і політиків пояснили це потепління наслідками людської діяльності, особливо виробництвом так званих парникових газів, дані свідчать, що воно є результатом переважно природних причин. Це ускладнює проблему, тому що навіть значне зменшення викидів парникових газів не зможе сповільнити потепління. Десь 1000 років тому на Землі також спостерігався цикл значного потепління. Межі сільськогосподарського виробництва розширилися до найвищих широт, розрослися поселення в Ісландії та Гренландії, маорі досягнули на своїх каное теплої Нової Зеландії. Антропогенні (створені людською діяльністю) парникові гази ніяк не стосувалися цього циклу потепління. Та незабаром добрі часи скінчилися. У своїй книзі «Короткий льодовиковий період» Джін Гров описала, що відбувається, коли швидко похолодання змінюється глобальним потеплінням:

«Зернові вже більше не дозрівали в Ісландії ... у Європі низькі врожаї спостерігалися в кінці три-

надцятого і на початку чотирнадцятого століття ... крайнощі погоди ставали більшими, з суворими зимами і незвичайно спекотним або вогким літом».

Тому останній цикл потепління дійшов турбулентного кінця щонайменше у тих місцевостях, для яких маємо дані. Ми знаємо набагато менше про те, що могло трапитися з китайською цивілізацією, яка також лежала на шляху раптових кліматичних змін, або про урагани в Атлантиці чи Ель-Ніньо у Тихому океані. Але дані вказують на те, який тип циклу потепління світ переживає тепер; після нього буде протилежний — разом з екстремальним станом довкілля і, якщо ми не підготуємося до цього, — з непередбачуваними соціальними і політичними змінами.

Кліматичні регіони

Тепер з'ясуємо кліматичні характеристики географічних світів і регіонів Землі. Незважаючи на сучасні технологічні вдосконалення, клімат відіграє суттєву роль у житті мільярдів людей. Зрушення у системі, такі як Ель-Ніньо або посуха,

можуть справити значний вплив на економіку і навіть політику.

Узагальнити знання про клімат не легше, ніж про природні ландшафти. Регіональний клімат є усередненням незліченних спостережень за погодою, серед яких головними є вимірювання опадів і температури. Також беруть до уваги сезонні відхилення та екстремуми. Щодо опадів, то на планеті спостерігаються величезні просторові відхилення (рис. I-7). Екваторіальні й тропічні території характеризуються великими опадами,

28 найбільше підлягаючи впливові **гідрологічного циклу**. Такий цикл передбачає підйом випаруваної та знесоленої океанської води і переміщення її над суходолом, де вона випадає у вигляді дощу або снігу, — це дуже ефективно за великої спеки та невеликих відхилень вологості. Але в Африці це благо швидко призводить до субтропічної посушливості. Від 80 дюймів (2000 мм) дощу в Конго біля екватора щорічний загальний рівень падає до 4 дюймів (100 мм) або менше у Сахарі на північ і у Калагарі на південь. У вищих широтах лише певні території (зокрема Західна Європа) отримують цілком достатню кількість опадів.

Середні температури знижуються від екваторіальних до полярних широт, але градація нерівномірна, залежно від висоти над рівнем моря (гори справляють охолоджувальний ефект) і розташування стосовно узбережжя (внутрішня частина континентів тепліша влітку й холодніша взимку). Розміри, форма і ґрунти земної суші ускладнюють

карту середніх температур. Океанічні течії також впливають на цю схему. Теплі води узбережжя, поєднані з континентальними вітрами, постачають більшій частині Європи тепло, якого нема ніде на подібних широтах.

Як ми можемо визначити якісь регіональні тенденції з такого розмаїття даних? Зусилля створити порівняно просту світову кліматичну карту дрібного масштабу тривають майже протягом століття. Рис. I-8 базується на системі, розробленій Владіміром Кеппеном, а потім модифікованій Рудольфом Гайгером. Ця система, перевагою якої є простота, представлена набором буквених символів. Перша (заголовна) літера найважливіша: клімат *A* — гумідний (вологий) і тропічний, клімат *B* — сухий, клімат *C* — м'який та гумідний, літера *D* свідчить про посилення екстремумів сезонної спеки й холоду, а *E* відображає холодно-арктичні умови на полюсах і поблизу них.

Рисунок I-8 заслуговує на увагу: знайомство з ним допоможе зрозуміти багато з того, про що йтиметься у цій книзі. Він також має практичну цінність. Хоча тут зображено **кліматичні регіони**, щоденна погода у кожному зафарбованому регіоні відносно стандартна. Якщо, наприклад, ви знайомі з погодою на великій території, позначеній як *Sfa* у південно-східній частині США, ви почуватиметеся як удома в Уругваї (Південна Америка), Квазулу-Наталі (Південна Африка), Новому Південному Уельсі (Австралія) та провінції Фуцзянь (Китай). Отож розглянемо кліматичні регіони світу детальніше.

29

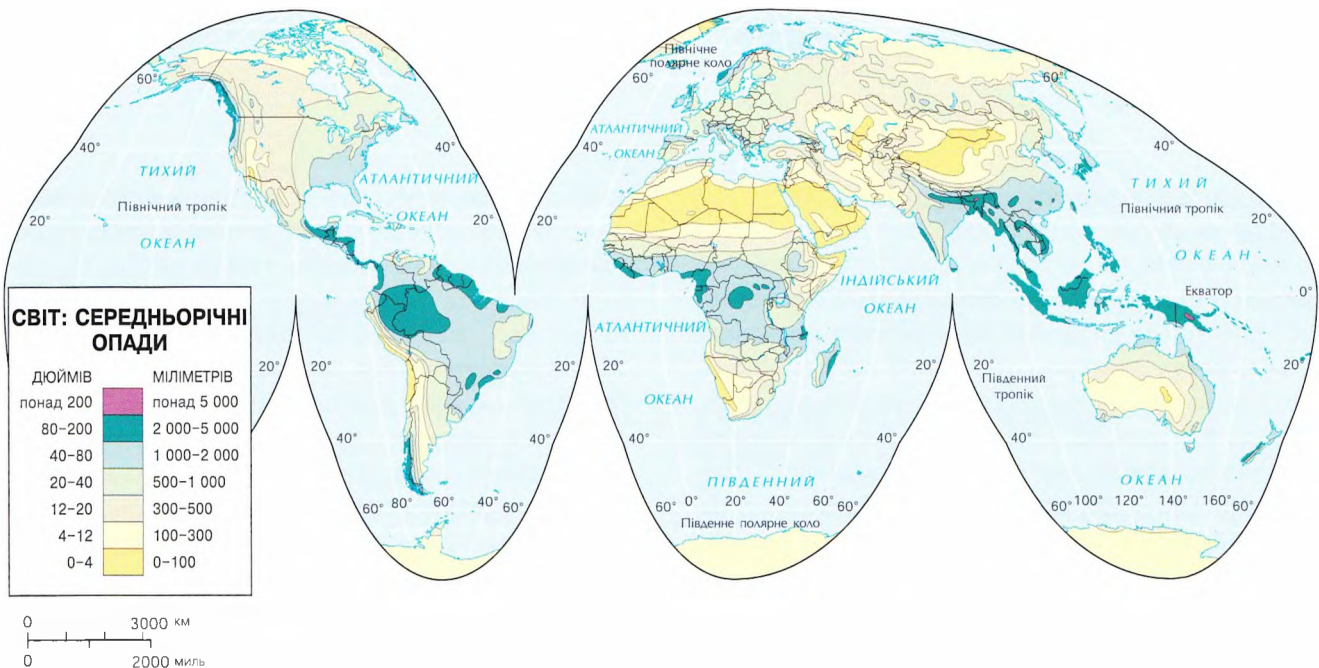


РИСУНОК I-7

КЛІМАТ СВІТУ
(за Кеппеном–Гайгером)

A ГУМІДНИЙ (ВОЛОГИЙ) ЕКВАТОРІАЛЬНИЙ КЛІМАТ

- Af** Без сухого сезону
- Am** Короткий сухий сезон
- Aw** Суха зима

B АРИДНИЙ (СУХИЙ) КЛІМАТ

- BS** Напіваридний (напівсухий) } h=спекотний
- BW** Аридний (сухий) } k=холодний

C ВОЛОГИЙ ПОМІРНИЙ КЛІМАТ

- Cf** Без сухого сезону } a=спекотне літо
- Cw** Суха зима } b=прохолодне літо
- Cs** Сухе літо } c=коротке прохолодне літо

D ГУМІДНИЙ (ВОЛОГИЙ) ХОЛОДНИЙ КЛІМАТ

- Df** Без сухого сезону } d=дуже холодна зима
- Dw** Суха зима

E ХОЛОДНИЙ ПОЛЯРНИЙ КЛІМАТ

- E** Тундра і лід

H ПІРСЬКИЙ КЛІМАТ

- H** Облaсті високогірного клімату

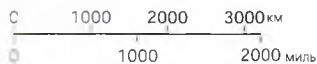
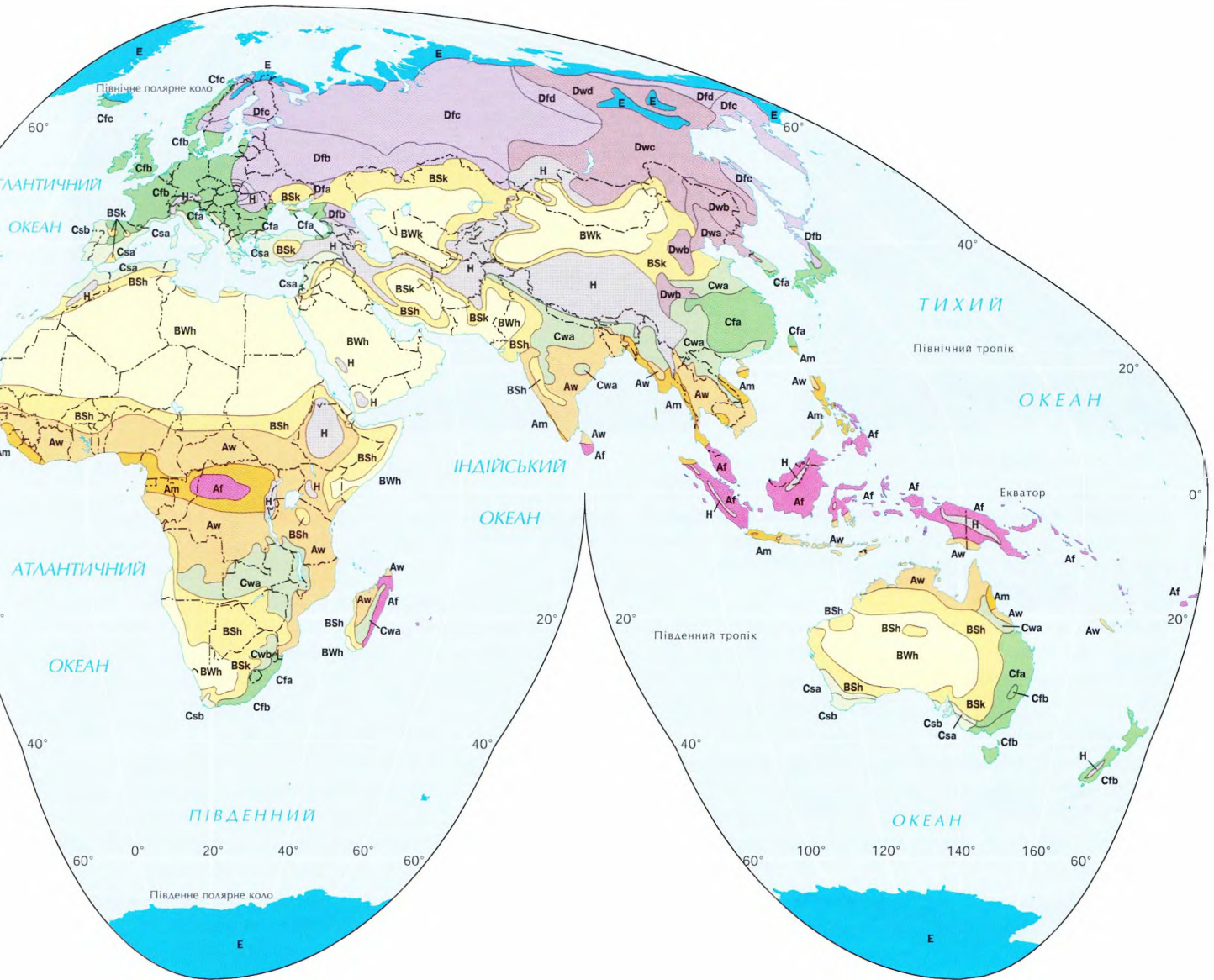


РИСУНОК 1-8

Гумідний (вологий) екваторіальний клімат (A)

Вологий екваторіальний, або тропічний, клімат характеризується високими температурами протягом усього року і великими опадами. У субтипі Af опади випадають у значних кількостях кожного місяця; але на території Am прихід щорічного вологого мусону (по-арабському — сезон) позначається раптовим значним приростом кількості опадів. Субтип Af названий за рослинністю, яка там розвивається, а саме кліматом вологих тропічних лісів. Субтип Am, що переважає у частині Індійського півострова, у прибережній частині Західної Африки і в частині Південно-Східної Азії, відповідно стосується мусонного клімату. Третій тропічний

клімат — саванний (Aw) — характеризується ширшим діапазоном денних та річних температур та має жорсткіший сезонний розподіл опадів. Як показує рисунок 1-7, загальна кількість саванних опадів має тенденцію до зниження порівняно із зоною тропічних лісів, а саванна сезонність часто виражається у «подвійному максимумі». Кожного року є два періоди підвищених опадів, розмежовані значним сухим проміжком. У багатьох саванних зонах жителі апелюють до «довгих дощів» і «коротких дощів» для визначення цих сезонів; постійною проблемою є непередбачуваність приходу дощів. Ґрунти савани не належать до найродючіших. Регіони савани набагато більше заселені людьми, ніж території тропічних лісів, і мільйони мешканців савани живуть із того, що вони виро-



шують. Непостійність опадів є їхньою головною проблемою довкілля.

Аридний (сухий) клімат (*B*)

Сухий клімат спостерігається як у низьких, так і високих широтах. Різниця між *BW* (справжньою пустелею) і вогим *BS* (напівпосушливим степом) коливається, але можна припустити, що вона дорівнює десь 10 дюймам (250 мм) річної кількості опадів. Частина Центральної Сахари у Північній Африці отримує менш ніж 4 дюйми (100 мм) дощів. Для більшості світових посушливих територій характерна значна добова амплітуда температур, особливо у субтропічних пустелях. У Сахарі максимальна денна температура в тіні перевищила

120° F (49° C), а нічна не опускалася нижче 48° F (9° C). Ґрунти у цих посушливих зонах, як правило, бідні та погано культивуються; вчені-ґрунтознавці мають для них відповідну назву — аридні (безплідні, неродючі) ґрунти.

Гумідний (вологий) помірний клімат (*C*)

Як показує карта, майже всі кліматичні території середніх широт лежать якраз поза тропіками Рака і Козорога — Північним і Південним (23,5° північної та південної широти відповідно). Це домінуючий клімат у Південно-Східних США від Кентуккі до Центральної Флориди, на північно-американському західному узбережжі, у більшій



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Прогулянки по гористій місцевості в Індонезії не залишають сумніву стосовно властивостей клімату *Af*. Палюче сонце, спекотливе вологе повітря, щоденні післяобідні дощі й жодного відпочинку навіть тоді, коли сонце заходить, — нерухома атмосфера лежить, як важка ковдра, над землею, роблячи неможливою прогулянку. На вулканічних скелях швидко з'являються потужні родючі ґрунти, а навколишній ландшафт зелений, прикрашений рисовими полями і терасами. Фермер, чия ділянку я тут сфотографував, розказав мені, що на своїй землі він вирощує три урожаї на рік. Уявіть собі: острів Ява, за розмірами співмірний з Луїзіаною, має населення понад 125 млн осіб, — його приріст можливий завдяки цьому поєднанню екваторіальних умов... А от Аляска, майже у дванадцять разів більша від Яви, має населення близько трьох чвертей мільйона. Тут клімат коливається від *Cfs* до *E*, ґрунти бідні, і їм потрібні тисячі років для розвитку, а повітря арктичне. Ми повільно пливли до Льодовикової затоки, відчуваючи благоговійний трепет перед дивовижною незіпсованою природою, і повернули у затоку, заповнену плавучими крижинами; деякі з яких слугують платформами для сплячих тюленів. У затоці розколовся Великий тихоокеанський льодовик, уламки якого плавають навкруги. Менш ніж 300 років тому вся Льодовикова затока була заповнена льодом; а сьогодні ви можете пливати мільями аж до гори Джонс Голкінс (на фото). Глобальне потепління у дії — це нагадує про те, що будь-яка кліматична карта все ще змінюється».

частині Європи і Середземномор'я, у Південній Бразилії та Північній Аргентині, на узбережжі Південної Африки, у Східній Австралії, Східному Китаї та Південній Японії. Для жодної з цих територій не характерні кліматичні екстремуми або суворість, але зима може бути холодною, особливо на відстані від морів, які роблять температуру помірною. Ці території лежать посередині між позбавленим зими екваторіальним кліматом і позбавленими літа полярними зонами. За такого режиму сформувалися родючі та продуктивні ґрунти, про що ми згадаємо при розгляді Північноамериканського та Європейського світів.

Вологий помірний клімат змінюється від сирого — на густо залісненому узбережжі Орегону, Вашингтону і Британської Колумбії — до порівняно сухого — на так званих середземноморських територіях (з сухим літом), які охоплюють не лише прибережну Південну Європу і Північно-Західну Африку, а й також південно-західні частини Австралії та Африки, центральну частину Чилі та Південну Каліфорнію. У такому середовищі низькоросла, що затримує вологу, рослинність створює

природний ландшафт, відмінний від ряснозеленої Західної Європи.

Вологий холодний клімат (*D*)

Вологий холодний (або «сніжний») клімат може бути названий континентальним, оскільки він формується на внутрішніх величезних територіях, як у центрі Євразії або Північної Америки. Не існує жодної подібної території на відповідних широтах Південної півкулі; отже, там не може бути і *D* клімату.

Характерною рисою цього вологого континентального клімату є велика річна амплітуда температур, холодна зима і порівняно прохолодне літо. За клімату *Dfa*, наприклад, у найтеплішому літньому місяці (липні) середня температура може бути 70° F (21° C), але у найхолоднішому місяці (січні) — лише 12° F (–11° C). Загальна кількість опадів, здебільшого снігу, невелика, коливаючись від 30 дюймів (750 мм) до подібних до степових 10 дюймів (250 мм). Компенсацією цієї нестачі опадів є прохолодна температура, яка попереджує втрату

вологості від випаровування і транспірації (переходу вологи в атмосферу з ґрунтів і рослин).

Деякі зі світових найродючіших ґрунтів лежать на території вологого холодного клімату, в тому числі Середнього Заходу США, частини Південної Росії та України, а також Північно-Східного Китаю. Зимово «сплячка» (коли уся волога замерзає) і нагромадження рослинних решток протягом осені збалансовують формування ґрунтів і процес їхнього збагачення. Ґрунт відокремлюється у чітко визначені, багаті на поживні речовини шари, в результаті чого акумулюється значний органічний гумус. Навіть там, де річні опади невеликі, це середовище сприятливе для густих хвойних лісів.

Холодний полярний (*E*) і високогірний (*H*) клімат

Холодний полярний клімат (*E*) підрозділяється на справжні крижані умови, де постійний лід і сніг позбавляють рослинність основи, і тундру, для якої середня температура замерзання характерна для чотирьох місяців на рік. Подібно до понять вологого тропічного лісу, савани та степу термін *тундра* є як вегетаційним, так і кліматичним. А межа між кліматом *D* і *E* на рисунку I-8 загалом збігається з північною межею тайги з тундрою.

Насамкінець, клімат *H* — некласифіковані гірські місцевості, замальовані у сірий колір (рис. I-8) — нагадує клімат *E*. Значна висота над рівнем моря і складна топографія головних гірських систем часто зумовлюють близький до арктичного клімат понад верхньою межею лісів навіть на низьких широтах, таких як екваторіальна частина високих Анд Південної Америки.

Не забудьмо важливої характеристики рисунка I-8: це застигла картина змінного вигляду, один кадр із прокрученого фільму. Клімат усе ще змінюється, і видається, що за менш ніж століття відтепер кліматологи змінять свої карти, щоб відобразити нові дані. Хто знає: можливо, нам доведеться перерисувати навіть такі знайомі контури. Зміна довкілля є викликом, який ніколи не завершується.

РЕГІОНИ І КУЛЬТУРА

При дослідженні географічних світів або регіонів ми повинні вивчити їхню природну основу, тобто **30** загальну фізіографію. Світи і регіони, які ми розглядатимемо у наступних розділах, переважно визначаються суспільно-географічними критеріями, а один із цих критеріїв — культура — особливо важливий. Тому нам потрібно детально розглянути поняття культури у регіональному контексті.

Коли **культуру** визначають антропологи, вони, звичайно, зосереджуються на абстракціях: навчання, знання та їх передання, поведінка і т. ін. Більш ніж півстоліття тому Ральф Лінтон визначив культуру як «загальну суму знань, ставлень і моделей звичної (успадкованої) поведінки, які схвалюються і передаються членами суспільства». Мервін Гарріс у 1971 р. писав, що культура — це «досліджені моделі уявних і поведінкових характеристик населення або суспільства». Існують сотні визначень поняття культури. Подібно до регіональних понять у географії такі визначення довільні та сформульовані з певною метою.

Географи найбільше зацікавлені у тому, як культура і моделі поведінки, що з нею асоціюються, відображаються у ландшафті. Ось чому ми дослідимо, як члени суспільства отримують і використовують свої наявні ресурси, як вони максимізують можливості та адаптуються до обмежень свого природного довкілля, а також як вони організують свою частину земної поверхні. Деякі людські витвори залишають незабутні сліди на планеті впродовж тривалого часу: єгипетські піраміди, Велика Китайська стіна, римські дороги і мости все ще на місці — через тисячоліття після того як вони були збудовані. З часом регіони набувають визначальних рис, які спільно створюють **регіональний характер**, індивідуальність, особливу **32** атмосферу. Регіональний характер є головним критерієм, з допомогою якого ми ділимо людський світ на головні географічні світи і регіони.

Культурні ландшафти

Як ми вже зазначали, географи особливо турбуються про те, як культура впливає на природну земну поверхню. Культура надає очевидних рис регіонові кількома способами. Часто одна-єдина сцена на фотографії може виявити, де це фото було зроблене. Архітектура, форми транспортування, речі, а також одяг людей (усе це є частиною культури) допомагають нам вгадати регіон на фото. Ми можемо це зробити, бо люди кожної культури є активними носіями змін: вони трансформують землю, яку заселяють, споруджуючи будівлі, створюючи транспортні лінії та комунікаційні мережі, обробляючи ґрунти тощо (поміж інших численних видів діяльності).

Сукупність людських витворів на земній поверхні називається **культурним ландшафтом** — **33** терміном, який почали широко використовувати у географії в 1920-х роках. Карл Ортвін Зауер, професор географії в університеті Берклі (штат Каліфорнія), започаткував школу географії культури, яка зосереджувала увагу на понятті культурного



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Видається, що місто Берген на Атлантичному узбережжі Норвегії репрезентує староскандинавський культурний ландшафт переконливіше, ніж будь-яке інше норвезьке місто, навіть Осло. Горельєф Бергена створює дивовижні перспективи, але також і довгі тіні; вікна великі, щоб впускати всередину максимум світла. Червоні черепичні дахи мають стрімкий нахил для спуску води і зсуву снігу; вулиці вузькі, будинки скучені для зберігання тепла ... Прибережне селище Менкабонг на о. Борнео у Південнокитайському морі представляє культурний ландшафт, який можна побачити вздовж берегів острова. Будинки та каное зроблені з дерева, як і багато століть тому. Але можна помітити і деякі ознаки модернізації: вікна, які замінили отвори у стінах, вода, проведена по трубах з найближчого колодязя».

ландшафту. У праці під назвою «*Найновіший розвиток географії культури*» (1927 р.) Зауер запропонував найлаконічніше визначення культурного ландшафту: *форми, накладені на природний ландшафт діяльністю людини*. Такі форми є результатом впливу культурних процесів — факторних сил, які спричиняють творення культурних моделей. Вони утримуються тривалий час і визначаються кумулятивним впливом людської діяльності.

Інколи впливові групи людей не є представниками однієї культури. Жителі Африки сьогодні займають поселення, які європейські колоністи збудували близько століття тому; мінарети ісламу все ще височать у деяких східноєвропейських містах, нагадуючи про панування Оттоманської імперії. У 1929 р. Дервент Віттлсей увів термін **34** «*наступне освоєння (зайняття)*», щоб категоризувати ці успішні стадії в еволюції регіонального культурного ландшафту.

Поняття культурного ландшафту було підкріплене у 1984 р. Джоном Брінкергоффом Джексоном. Його твердження співмірне з визначенням Зауера: *композиція створених або модифікованих людиною місць, які слугують інфраструктурою або фоном для нашого колективного існування*. Таким чином, культурний ландшафт складається з будівель, шляхів, полів — і значно більшого. До

того ж він володіє якоюсь невидимою якістю, атмосферою або шармом, сенсом місця, який часто легко відчутити, хоча важко визначити. Запахи, вигляд і звуки традиційного африканського базару не можна ні з чим сплутати, але спробуйте об'єктивно позначити ці якості на карті або ще якимось для порівняльного дослідження!

Конкретніші властивості легше вивчати й фіксувати. Візьміть, наприклад, урбаністичний міський ландшафт — визначальний елемент загального культурного ландшафту — і порівняйте головне місто США, скажімо, з японським. Фотографії двох столичних краєвидів, звичайно, швидко виявлять відмінності, так само це зроблять і карти. Американське місто з його квадратно-гратчастими формами **центрального ділового району (ЦДР)** і широко розкиданими, тепер сильно урбанізованими передмістями гостро контрастує з просторово згурпованою японською столицею, що економить землю. Візьмемо сільські приклади. Широкоформатне планування американських фермерських володінь виглядає цілком відмінним від африканської традиційної сільської місцевості з її неправильної форми, часто вузькими смужками землі, яка оточує село. Та все ж цілісність культурного ландшафту ніколи не можна вловити з допомогою фотографії або карти, тому що спе-

цифіка регіону охоплює більше, ніж переважаючи просторову організацію. Потрібно також урахувати візуальне виявлення регіону, його шуми й запахи, спільний досвід його жителів і навіть ритм їхнього життя.

Культура і етнічність

36 Мова, релігія та інші культурні традиції загалом довготривалі та стійкі. Культура не завжди базується на етнічності. Однак оскільки ми вивчаємо суспільно-географічні регіони, нам повинно бути відомо, що представники різних етнічних груп можуть мати спільний культурний ландшафт, тоді як люди одного етнічного походження можуть бути розділені культурними межами.

Нещодавні події у колишній Югославії — це якраз такий випадок. З часу як стара Югославія розпалася на початку 1990-х років, її складові частини були спочатку вражені, а потім втягнуті в те, що часто описувалося як «етнічний конфлікт». Коли криза досягнула Боснії—Герцеговини у серцевині Югославії, між трьома групами розпочалася жорстока громадянська війна. До цих груп належали боснійські мусульмани, серби і хорвати, але фактично усі вони були етнічними слов'янами (Югославія як термін означає «земля південних слов'ян»). Те, що відділяло їх один від одного і живило конфлікт, було саме культурними традиціями, а не етнічністю. Боснійські мусульмани і серби створили різні суспільства у різних частинах колишньої Югославії. Мусульмани були нащадками слов'ян, які століття тому або близько того були навернені турками (які колись там панували) від християнства до ісламу. Кожній із цих груп загрожувало панування інших, тому південні слов'яни виступили проти південних слов'ян у конфлікті, що насправді базувався на культурі.

Хоча світ після холодної війни відчутно «помолодшав», він уже пережив численні внутрішньо-регіональні конфлікти. У подальших розділах ми дослідимо деякі з цих конфліктів у географічному контексті. Не завжди їхньою причиною була етнічність. Культура об'єднує, але вона також може стати могутнім роз'єднувальним чинником.

СВІТИ І НАСЕЛЕННЯ

Раніше ми наголошували, що чисельність населення сама по собі не визначає географічних світів або регіонів. Розміщення населення і суспільство, яке функціонує і створює для цього загальну основу, є важливішими критеріями. Ось чому ми можемо виділити один географічний світ (Ав-

стралійський) з 20 млн людей та інший (Східну Азію) — з 1,5 млрд жителів. Ні кількість населення, ні розміри території не можуть делімітувати географічний світ. Утім, карта на рисунку I-9 показує відносне розміщення кількох географічних регіонів Землі на основі щільного скупчення населення у певних ареалах. Перед тим як досліджувати ці геопросторові групи детальніше, запам'ятайте, що населення Землі сьогодні перевищує 6 мільярдів — 6 тисяч мільйонів людей, що проживають на території, що становить менш ніж 30 % суходолу нашої планети, значна частина якої зайнята посушливими пустелями, гірськими місцевостями або тундрою. (Зауважимо, що рисунок I-9 є застиглим виглядом постійно змінної картини на межі тисячоліть; демографічний вибух людства триває.) Після тисяч років свого відносно повільного зростання населення світу за останні два століття збільшувалося прискореними темпами. Після народження Христа потрібно було близько 17 століть, щоби приріст склав 250 млн людей; нині ж такий приріст досягається кожні чотири роки!

Демографічні проблеми періодично порушуватимуться у подальших розділах — у міру того як ми досліджуватимемо найбільш населені світи Землі. А поки що зупинімося на загальній глобальній ситуації. З цією метою порівняємо карту розміщення населення світу з демографічними даними, представленими у таблиці I-2. Ця таблиця надає інформацію про населення у кожному географічному світі, а також в окремих країнах. Також якщо ви порівняєте рисунок I-9 з картами суші на рисунку I-1 і клімату на рисунку I-8, то побачите, що найчисельніше населення зосереджується в родючих басейнах головних рік (китайських Хуанхе і Янцзи та індійського Гангу). Ми перебуваємо у сучасному світі, але старі шляхи життя все ще визначають, де саме сотні мільйонів людей живуть на цій Землі.

Головні геопросторові групи населення

Найбільша група населення Землі — *Східна Азія* — міститься на території з центром у Китаї і охоплює прибережну азійську зону Тихого океану від Корейського півострова до В'єтнаму. Карта вказує на те, що кількість людей на одиницю площі — **густота населення** — має тенденцію до зниження від прибережної зони у напрямі до середини країни. Проте зверніть увагу на довгасті розширення, позначені *A* і *B* (рис. I-9). Як свідчить карта природних ландшафтів Землі (рис. I-1), це населення сконцентроване в долинах головних китайських

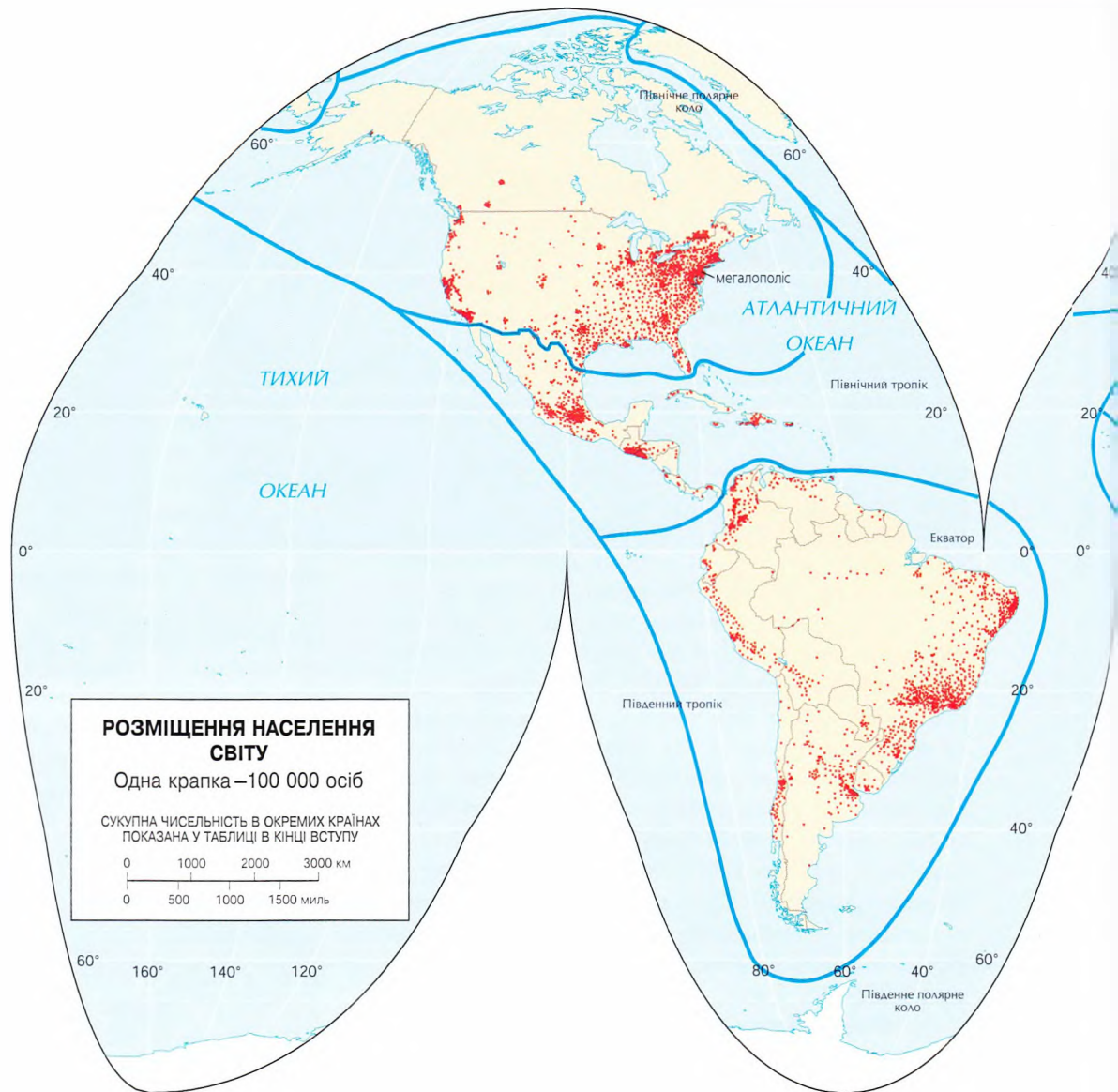


РИСУНОК 1-9

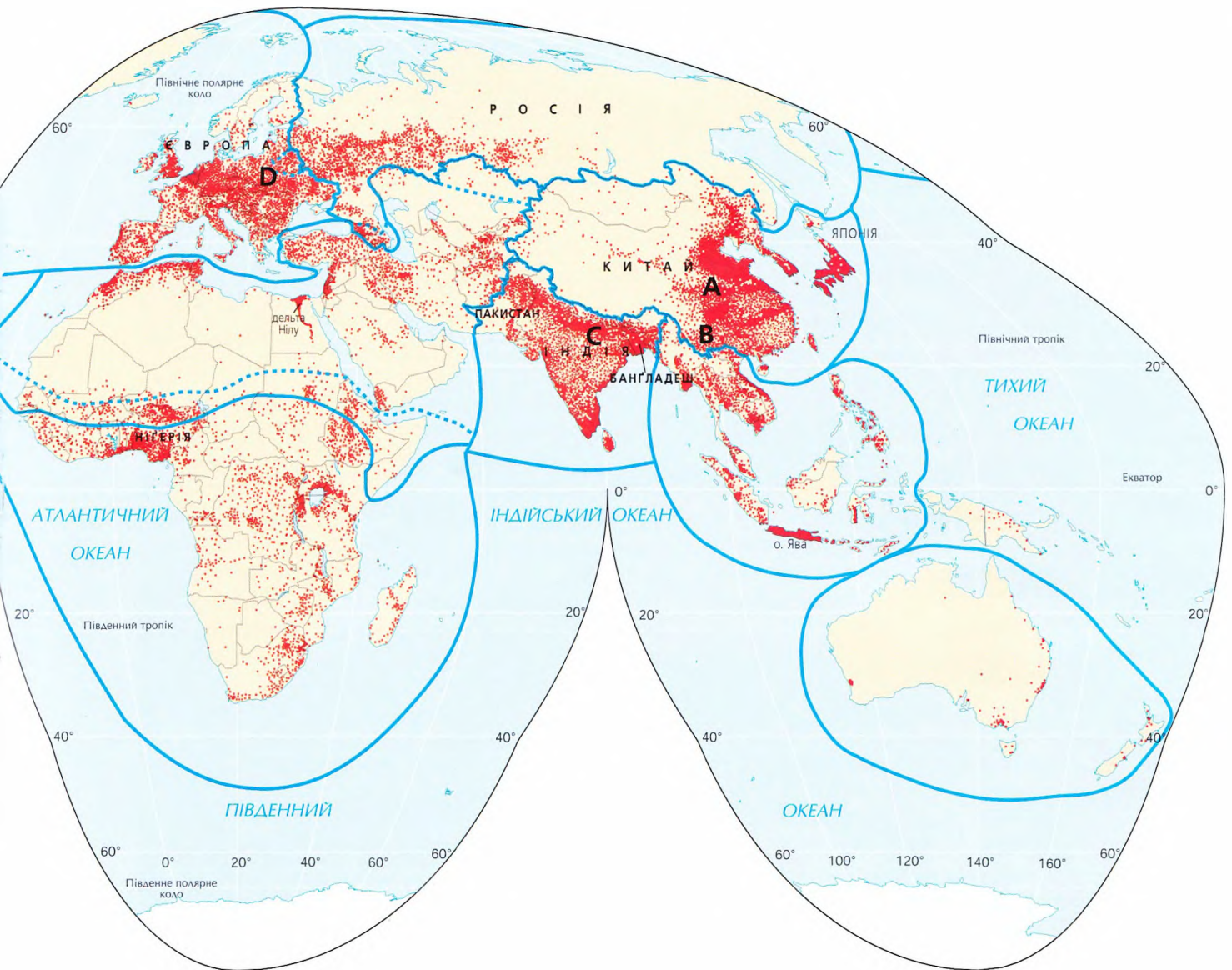
рік — Хуанхе і Янцзи, відповідно. Тут, у Східній Азії, більшість людей є селянами, а не міськими жителями. У Китаї є великі міста (такі як Пекін і Шанхай), але їхнє сукупне населення переважається сільським — тими, хто живе і працює на землі і чий урожай рису та пшениці годує не лише їх самих, а й жителів цих міст.

У Південній Азії геопросторова група населення простягається на території з центром в Індії та охоплює сусідні країни Бангладеш і Пакистан. Ця величезна агломерація людності зосереджується на широкій рівнині нижньої течії Гангу (С на рис. 1-9). Дана група за величиною майже така сама, як Східна Азія, і за теперішніх темпів приросту перевершить Східну Азію менш ніж за 20 років. Як і у Східній Азії, більшість людей — це фермери. Але у Південній Азії тиск на землю значно більший, а фермерство менш ефективне. Як ми

зазначимо у розділі 8, питання населення у цьому світі дуже важливе.

Третя за ранжуванням група населення — Європа — також лежить на одній із найбільших територій Землі, але з протилежного від Китаю боку. Європейська група налічує понад 700 млн жителів, що дає змогу віднести її до класу двох найбільших євразійських груп, але на цьому завершується уся подібність між ними. У Європі, що замикає собою східно-західний напрям осі населення (D на рис. 1-9), нема родючих річкових басейнів, натомість є джерела сировини для промисловості. Європа належить до найбільш урбанізованих та індустріалізованих світів, а її людські агломерації радше підтримуються фабриками і заводами, ніж пасовищами.

На три центри населення Землі, про які йдеться (Східна Азія, Південна Азія та Європа), припадає понад 3,6 млрд із 6,2 млрд населення земної



кулі. Більш ніде на Землі нема такої групи населення — навіть з половиною кількості людей кожної з них. Подивіться на дані рисунка I-9: населення Південної Америки, Субсахари і Австралії, разом узяті, становить менше, ніж населення лише самої Індії.

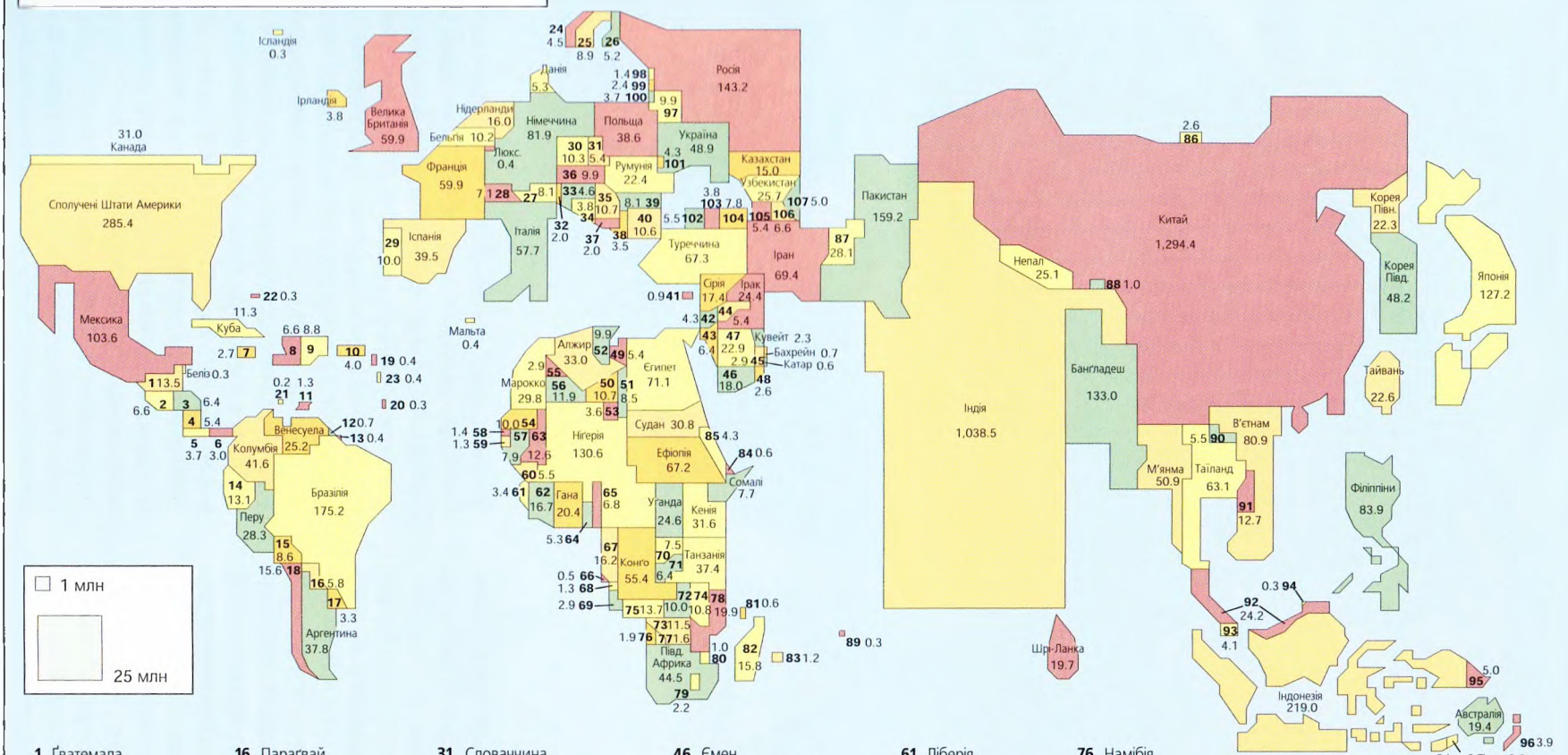
Наступна за ранжуванням геопросторова група — *Північно-Східна Америка*. Охоплюючи східно-центральну частину США і Південно-Східну Канаду, вона становить лише близько чверті величини найменшого з євразійських центрів. Як свідчить рисунок I-9, для цього регіону не характерні великі, густо заселені зони Європи чи Східної або Південної Азії. Подібно до європейської групи більша частина населення цього регіону сконцентрована у кількох головних центрах; сільські ареали заселені відносно рідко. Серцевина цієї групи лежить в урбанізованому комплексі, що

відокремлює північно-східне узбережжя США від Бостона до Вашингтона і містить Нью-Йорк, Філадельфію і Балтімор — великі мультіагломерати, які географи-урбаністи відносять до **мегалополісів**. 39

Кількісне домінування євразійських груп населення чітко видно на спеціально зміненій карті, котра називається **картограмою** (рис. I-10). 40 Тут карта Землі нарисована так, що площа кожної країни відображає не величину її території, а населення. Виділяються Китай та Індія, тому що, на відміну від європейської групи, їхнє населення не розділене поміж багатьох національних політичних окремоностей.

Ні рисунок I-9, ані рисунок I-10 не можуть показати нам, як змінюється населення. Світи і регіони Землі характеризуються різними темпами його приросту; людність деяких країн зростає швидше, тоді як в інших країнах скорочується. Ще

КАРТОГРАМА НАСЕЛЕННЯ КРАЇН СВІТУ, 2002 р.



- | | | | | | | | |
|----------------------------|------------------------------|-------------------------------|-------------------------------------|-------------------------|----------------------|----------------------|------------------|
| 1 Гватемала | 16 Парагвай | 31 Словаччина | 46 Ємен | 61 Ліберія | 76 Намібія | 91 Камбоджа | 105 Туркменістан |
| 2 Сальвадор | 17 Уругвай | 32 Словенія | 47 Саудівська Аравія | 62 Кот-д'Івуар | 77 Ботсвана | 92 Малайзія | 106 Таджикистан |
| 3 Гондурас | 18 Чілі | 33 Хорватія | 48 Оман | 63 Буркіна | 78 Мозамбік | 93 Сінгапур | 107 Киргизстан |
| 4 Нікарагуа | 19 Гваделупа (Фр.) | 34 Боснія та Герцеговина | 49 Лівія | 64 Того | 79 Лесото | 94 Бруней | |
| 5 Коста-Ріка | 20 Барбадос | 35 Сербія і Чорногорія | 50 Нігер | 65 Бенін | 80 Свaziленд | 95 Папуа-Нова Гвінея | |
| 6 Панама | 21 Антильські Острови (Нід.) | 36 Угорщина | 51 Чад | 66 Екваторіальна Гвінея | 81 Коморські Острови | 96 Нова Зеландія | |
| 7 Ямайка | 22 Багамські Острови | 37 Македонія | 52 Туніс | 67 Камерун | 82 Мадагаскар | 97 Білорусь | |
| 8 Гаїті | 23 Мартініка (Фр.) | 38 Албанія | 53 Центральнаафриканська Республіка | 68 Габон | 83 Маврій | 98 Естонія | |
| 9 Домініканська Республіка | 24 Норвегія | 39 Болгарія | 54 Греція | 69 Конго | 84 Джибуті | 99 Латвія | |
| 10 Пуерто-Ріко (США) | 25 Швеція | 40 Греція | 55 Мавританія | 70 Руанда | 85 Еритрея | 100 Литва | |
| 11 Тринідад і Тобаго | 26 Фінляндія | 41 Кіпр | 56 Малі | 71 Бурунді | 86 Монголія | 101 Молдова | |
| 12 Гвіана (Фр.) | 27 Австрія | 42 Ліван | 57 Гвінея | 72 Замбія | 87 Афганістан | 102 Грузія | |
| 13 Сурінам | 28 Швейцарія | 43 Ізраїль | 58 Гамбія | 73 Зімбабве | 88 Бутан | 103 Вірменія | |
| 14 Еквадор | 29 Португалія | 45 Об'єднані Арабські Емірати | 59 Гвінея-Бісау | 74 Малаві | 89 Мальдіви | 104 Азербайджан | |
| 15 Болівія | 30 Чехія | | 60 Сьєрра-Леоне | 75 Ангола | 90 Лаос | | |

РИСУНОК І-10

41 одним суттєвим чинником є **урбанізація** — відсоток населення, яке проживає у містах і містечках. Між світами і регіонами існує велика різниця у рівнях урбанізації, деякі світи урбанізуються значно швидше від інших. Урбанізація є визначальною ознакою географічних регіонів, і ми пояснимо, чому вони так сильно відрізняються у цьому сенсі.

СВІТИ, РЕГІОНИ І ДЕРЖАВИ

Коли географам потрібно визначити (або виправдати) межі певних територій, вони шукають прецедентів. Наприклад, використовують уже існуючий поділ або у пригоді стають дані з попередньої практики. Розглянемо систему ділення земельних володінь у США на захід від Аппалачських гір. Коли ви летите над цією територією, можете бачити суцільну квадратно-гратчасту систему поділу землі. Ця модель є наслідком розпорядження 1785 р., коли було ухвалено поділити і позначити цю територію ще до її заселення. Землі вздовж Аппалачів були поділені на квадрати розміром 6 × 6 миль так, що кожен квадрат (або «володіння») мав площу 36 кв. миль. Далі кожна з цих квадратних площ (640 акрів) була ще поділена на чотири ділянки площею 160 акрів кожна, які становили найменший наділ землі, що його міг купити поселенець. Сьогодні ця система визначає культурний ландшафт, контролюючи розміщення поселень, доріг, ферм і полів. Для географів система є неocenною для делімітації Кукурудзяного чи Пшеничного поясів або якогось іншого економічного регіону.

У глобальному масштабі ми маємо лише одну наявну систему, і це зовсім не гратчаста система: це міжнародна система кордонів, яка позначає територіальні межі понад 180 країн світу (див. рис. I-11). Як показує карта, країни поділяються за розмірами: від найбільшої, Росії (6,6 млн кв. миль; 17,1 млн кв. км), до таких крихітних державних утворень, що їх неможливо показати. Незважаючи на те, що ця схема може бути нелогічною, вона допомагає нам визначити регіони всередині великих географічних світів. Хоча ми часто будемо називати політичні утворення, показані на рисунку I-11, *країнами*, точнішим географічним терміном для них є *держава*.

42 **Держава** розвивалася тисячі років — від часу, коли надлишок сільськогосподарської продукції сприяв зростанню великих і владних міст, які могли підпорядкувати собі заплічні території та контролювати людність, що проживала далеко за межами їхніх стін. Але сучасна держава є відносно но-

вим феноменом. Система кордонів, яку ми бачимо на політичній карті сьогодні, почала утверджуватися у XIX ст., а незалежність десятків колишніх колоній (що зробила їх державами) сформувалася протягом XX ст. Сьогодні **європейська модель держави**, тобто чітко й легально визначена і заселена територія, що управляється зі столичного міста представницькою владою, переважає у період після краху колоніальної та комуністичної імперій.

Як видно з рисунків I-2 і I-11, географічні світи складаються переважно з держав, а межі між світами часто збігаються з кордонами між країнами, наприклад, межа між Північною і Середньою Америкою проходить уздовж кордону США і Мексики. Але межі географічних світів можуть пролягати і *через* державу, як от між Субсахарою та переважно мусульманським світом Північної Африки/Південно-Східної Азії. Ці межі мають властивості широкої перехідної зони, але і тут вони розділяють такі держави, як Чад і Судан. Трансформація колишнього Радянського Союзу створює подібні перехідні зони між країнами. Нові незалежні держави, такі як Білорусь (між Європою і Росією) і Казахстан (між Росією і мусульманською Південно-Західною Азією), розташовані у зонах регіональних змін.

Однак частіше географічні світи складаються з груп держав, кордони яких також позначають межі світів. Подивіться, наприклад, на Південно-Східну Азію. Її північні межі збігаються з політичним кордоном, який відділяє Китай (із нього практично цей світ і складається) від В'єтнаму, Лаосу і М'янми. Кордон між М'янмою і Бангладешем (останній є частиною Південноазійського світу) визначає його західні межі. Тут контури державних кордонів допомагають делімітувати географічні світи.

Глобальна мережа кордонів стає у пригоді при визначенні регіонів *усередині* географічних світів. Ми будемо аналізувати регіональний поділ при кожному представленні географічного світу, але тут доцільно навести приклад. У світі Середньої Америки ми визнаємо три регіони. Два з них лежать на материку: Мексика, найбільша його частина, і Центральна Америка, що складається з семи порівняно малих країн, розташованих між Мексикою та кордоном між Панамою та Колумбією (який є межею з Південноамериканським світом). Центральна Америка часто визначається неточно; правильне визначення регіону базується на політико-географічних підставах.

Таким чином, до наших попередніх критеріїв фізичної географії, розміщення населення та географії культури тепер ми додаємо політичну географію як визначальний компонент географічних

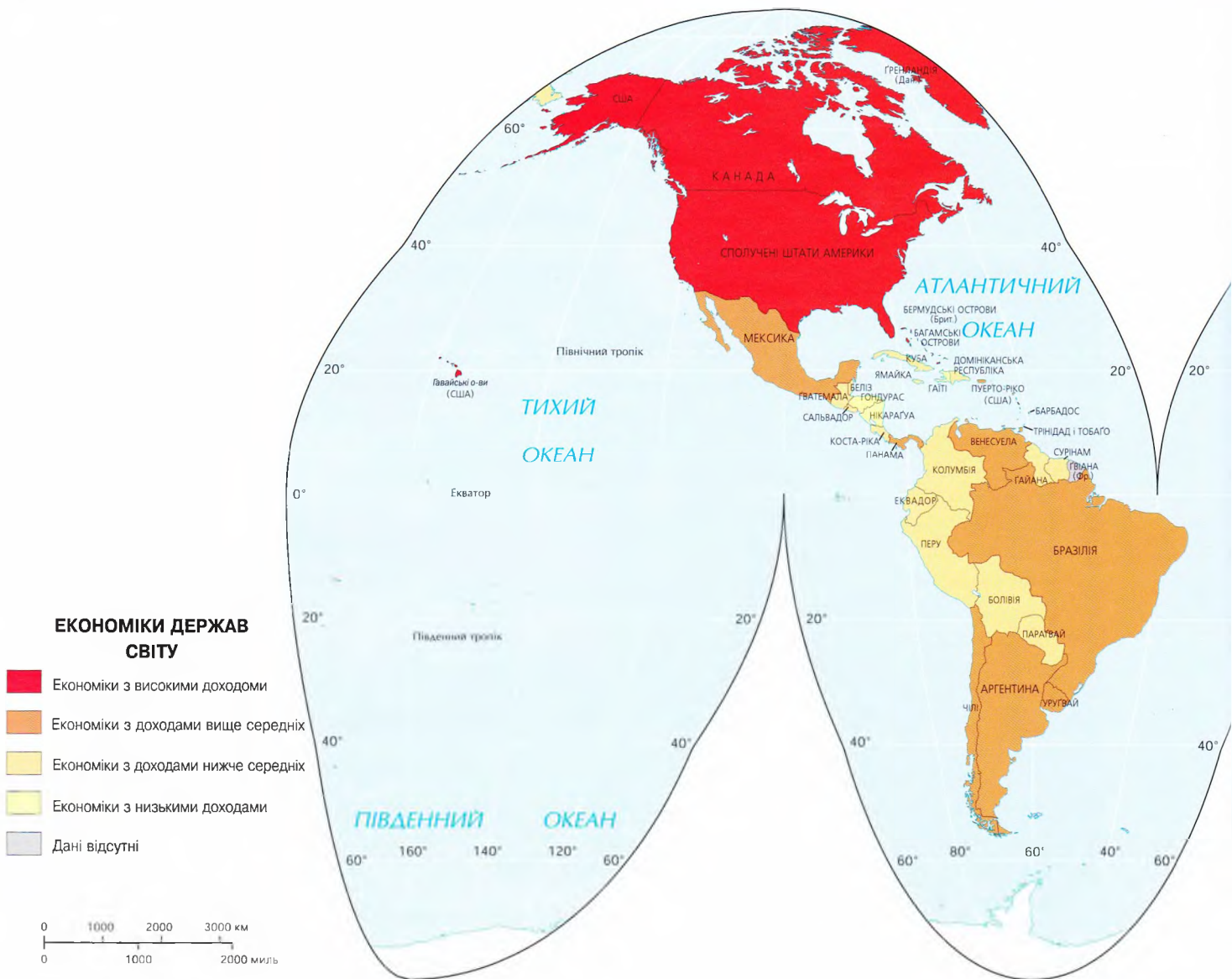


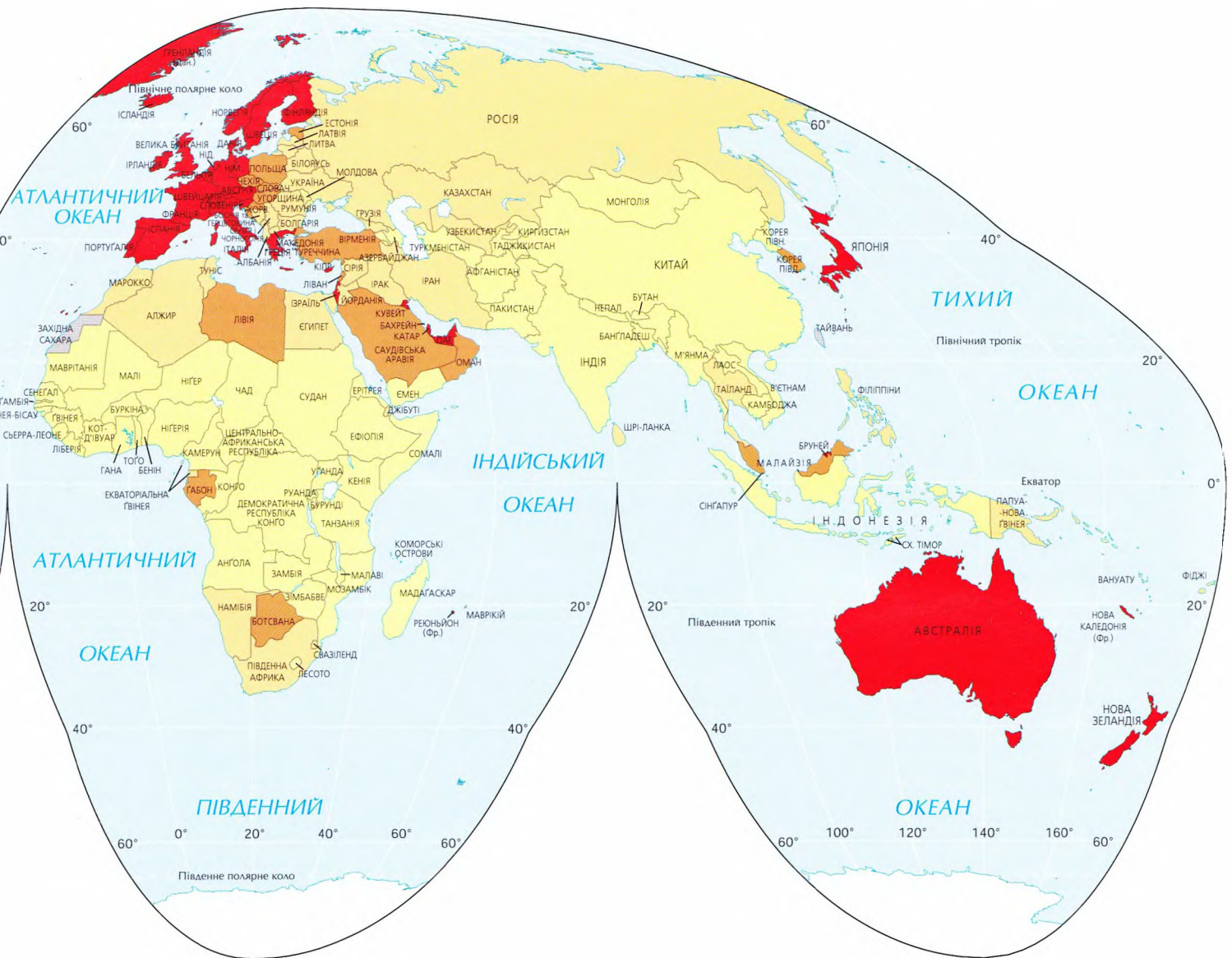
РИСУНОК 1-11

регіонів глобального масштабу. Стверджуючи це, ми повинні бути обізнані з тим, що глобальна мережа кордонів продовжує змінюватися, кордони створюються (як у 1993 р. між Чеською Республікою і Словаччиною) і зникають (як між колишньою Західною і Східною Німеччиною у 1990 р.). Але система загалом, яка багато в чому є наслідком колоніального та імперського експансіонізму, вижила, незважаючи на передбачення деяких географів про те, що «кордони імперіалізму» мають бути замінені новими, узгодженими у постколоніальний період.

Наприкінці цієї книги ми розглянемо нові загрози тенденції у розвитку системи кордонів: поширення кордонів на океани та моря. Цей процес підсумовує останні з відкритих земних рубежів, і він має невизначені наслідки.

МОДЕЛІ РОЗВИТКУ

Тепер повернімося до економічної географії для визначення критерію, який дасть нам змогу згрупувати країни, регіони і світи у географічному плані на основі їхнього рівня розвитку. **Економічна географія** зосереджується на просторових аспектах того, як люди заробляють на життя; тому вона має справу з моделями виробництва, розподілу і споживання товарів і послуг. Як і все інше на Землі, ці моделі дуже різні. Окремі держави звітують про свій експорт та імпорт, сільськогосподарське і промислове виробництво та про інші економічні дані ООН та іншим міжнародним організаціям. За допомогою цієї інформації ми можемо порівняти економічне становище країн світу.



Світовий банк, одна з інституцій, які здійснюють моніторинг економічних умов, класифікує країни на чотири групи: 1) з високими доходами, 2) з доходами вище середніх, 3) з доходами нижче середніх, 4) з низькими доходами. Картографуючи країни цих груп, ми отримуємо поділ на географічні кластери (рис. I-11). Економіки з високими доходами сконцентровані в Європі, Північній Америці та вздовж західної Тихоокеанської окраїни, зокрема в Японії та Австралії. Країни з низькими доходами переважають в Африці й частково в Азії.

Як видно з рисунка I-11, на цій економічній карті можна розгледіти межі кількох географічних світів, у тому числі між Північною та Середньою Америкою, Австралією та Південно-Східною Азією, Росією та Східною Азією. В середині великих географічних світів ви можете побачити чіткі

регіональні межі: між Західною та Східною Європою, Бразилією та Андським Південноамериканським регіоном (на захід), а також між Аравійським півостровом, багатим на нафту, і країнами Близького Сходу на північний захід.

Рисунок I-11 відтворює рівень економічного розвитку країн світу на політично-географічній основі, про що ми повинні пам'ятати. Донедавна економісти і економіко-географи використовували цю базу для поділу країн на розвинуті (РК) і менш розвинуті країни (МРК). Але ці відмінності значно втратили свою доцільність — із причин, які не можна показати на рисунку. Сьогодні для світу характерні **серцевинні ареали**, де зосереджуються багатші країни. Чимало країн і самі мають власні серцевинні ареали розвитку (вони часто нагадують найбагатші суспільства), так само як і

Відносини між центром і периферією в регіоні

Наш світ характеризується несучільним розвитком. Переваги мають розвинуті країни (РК). І економічні показники свідчать, що розрив між РК і багатима менш розвинутими країнами (МПК) зростає. Як ця ситуація стала такою екстремальною? У чому її причини?

Регіональні контрасти у розвитку зумовлені багатьма чинниками. «Звинувачують» клімат (як умову реалізації людських можливостей), так само й культурну спадщину (тобто опір інноваціям), колоніальну експлуатацію і — віднедавна — неоколоніалізм. Очевидно, що розподіл доступних природних ресурсів і територіальне розміщення країн відіграють важливу роль. Одні території завжди мали більше можливостей для взаємодії та обміну, ніж інші. Ізоляваність від головних напрямів змін завжди оберталася невигодною. Ці чинники, більшою чи меншою мірою залежні від розміщення, залишаються дуже важливими.

Однією з віх національної просторової організації є еволюція *серцевинних ареалів* — фокусів суспільної активності, котрі функціонують як провідні регіони контролю і змін. Сьогодні ми пов'язуємо це регіональне поняття з *серцевиною* країни — її найбільшою геопросторовою групою населення, найпродуктивнішим і найвпливовішим регіоном, територією, що характеризується найбільшою централістичністю і доступністю та, як правило, містить наділену повноваженнями столицю.

У цьому нема нічого нового. Археологи розкопали знахідки часів найперших держав, які доводять, що серцевини з доміантним містом існували вже тоді. Спочатку ними були малі урбаністичні центри, але пізніше вони перетворювалися на держави-міста, культурні осередки, резиденції імперій та джерела технічних революцій. Але такі серцевини не могли б розвиватися без внеску навколишніх територій. Одним із перших нововведень у старовинних містах було створення організованих військових сил, які допомагали правителям збирати податки й данину від сільських жителів. Так серцевина і периферія (окраїна) стали функціонально пов'язаними: серцевина висувала вимоги, а периферія забезпечувала їх.

Чи завершилися сьогодні такі стосунки між центром і периферією? Відповідь не просто ні — ситуація ще погіршилася. Можна спостерігати серцевинно-пе-

риферійні стосунки у кожній країні. У багатьох африканських країнах (Кенія, Сенегал і Зімбабве — приклади з різних регіонів) колишній колоніальний капітал нині становить основу національних серцевинних ареалів. Його висотні будівлі та урядові центри символізують концентрацію привілеїв, влади і контролю. Тут демонструється парадна сторона розвитку: бруковані вулиці і вулична підсвітка, лікарні й школи, штаб-квартири корпорацій і компаній, промислових галузей і ринків. Фірми, що виробляють дорогі товари, особливо швидкопсувні продукти, для міських споживачів, оточують центр капіталу. Але що далі у сільську місцевість, то життя змінюється. На периферії серцевинний ареал видається далеким, навіть загрозливим, і завжди пов'язаний з якимись турботами. Скільки ринок у центрі заплатити за урожай? За якою ціною він продасть свої товари, необхідні сільській місцевості? Наскільки високими будуть податки? Ця система стосунків між центром і периферією зберігає великі контрасти у регіональному розвитку. Серцевина (центр) може бути процвітаючою столицею і виглядати як місто у розвинутій країні. Але на периферії переважає нерозвиненість.

Дивлячись на взаємозв'язки з цього погляду, ми бачимо, що система «центр — периферія» стосується не лише окремих країн, а всієї земної кулі. Сьогодні ціла Західна Європа, ціла Північна Америка і Японія функціонують як серцевинні ареали. Тому те, що ми стверджували про відносини між містом і регіоном у менш розвинутій країні, на макрорівні також стосується цих глобальних серцевинних ареалів. Влада, гроші, вплив і організації, які ухвалюють рішення, сконцентровані в Західній Європі, Північній Америці та Японії.

Уявіть собі, що вас як географа попросили розмістити фабрику (скажімо, текстильну), щоб продавати продукцію на ринках серцевинних ареалів. Через те, що зарплатня у цих регіонах висока, ви шукаєте альтернативні місця на периферії, де рівень зарплатні значно нижчий. Сировину також можна купити місцеву. Тому ви радите корпорації заснувати фабрику у певній країні на периферії, таким чином ініціюючи взаємозв'язки між підприємствами серцевинного ареалу і виробниками з периферії. Однак тепер ме-

47 **периферію** бідності й нерозвиненості (див. вставку «Відносини між центром і периферією в регіоні»). Навіть порівняно багаті країни все ще мають території значної нерозвиненості. Країни, позначені на карті як економіки з низькими доходами, побудували галасливі міста з хмарочосами, де вулиці захащені дорогими автомобілями і крамницями, де продаються предмети розкошів. По мірі того як багаті осередки стають багатшими, а бідна периферія — біднішою, усереднені звітні дані у вигляді «національної» економічної статистики втрачають значну частину свого географічного значення. З огляду на це реальнішу картину в кожній країні

48 може забезпечити індекс **регіональної відмінності**.

Ось чому географічний поділ на розвинуті та менш розвинуті світи вже не є доцільним. У Східній Азії домінують економіки з низькими доходами, але вона містить і Японію — одну з найбагатших держав. Європа належить до світів з високими доходами, але це не стосується Албанії, Молдови або України.

Не так давно країни поділялися на «перший світ» (капіталістичний), «другий світ» (соціалістичний/комуністичний), «третій світ» (менш розвинутий), «четвертий світ» (найменш розвинутий) та навіть «п'ятий світ» (найбідніший). Ця класифікація так само багато в чому втратила своє значення у XXI ст. Найвідповідніший критерій ми

неджері корпорації занепокоєні політичною нестабільністю у цій периферійній країні. Далі ви обговорюєте з представниками влади гарантії, тому економічні зв'язки також стають політичними.

Чи усе це обов'язково є невигодою для країн на периферії, переважно менш розвинутих країн і країн без переваг? Зрештою, корпорації серцевинних ареалів і підприємства роблять інвестиції, стимулюють економіку і дають людям роботу в периферійних країнах. Однак залежні відносини поглиблюються і незабаром нівелюють будь-яку перевагу. Отримані прибутки, як правило, повертаються до центру і дають периферії лише мінімальні вигоди. Коли ви бачите ультрамодерний готель, що височіє над піщаним пляжем карибського острова, і спостерігаєте його обслуговування за роботою, помічайте обидві сторони цього процесу. Інвестиції вкладені, і створені нові робочі місця. Але прибутки готелю повертаються на банківські рахунки багатонаціональної корпорації у Нью-Йорк, Токіо або Лондон.

Ще одна проблема стосується соціополітичних ефектів. Та текстильна фабрика, про яку ми згадували, потребує менеджера та іншого адміністративного персоналу. Ці люди намагаються стати (або стають) частиною еліти, «вищим класом», подібним до кадрів серцевинного ареалу, у цій периферійній країні, тобто у світі без переваг. Унаслідок того, що ці люди представляють інтереси серцевинного ареалу, вони мають неоднозначні повноваження: що найкраще для підприємств центру, не завжди добре для їхньої країни-батьківщини. Таких прикладів взаємозв'язків між центром і периферією багато, і усі країни сьогодні більше взаємопов'язані, ніж багато хто з нас уявляє. Розширюється глобальна мережа взаємозв'язків, заснована на традиційних культурних ландшафтах менш розвинутих країн. Вона сягає навіть найменшої крамнички забутого Богом села у найвіддаленішій частині МРК. Численні географічні світи і регіони, які ми визначаємо у цій книзі, крім усього іншого, перебувають у скрутному залежному становищі у глобальній економіко-географічній системі — системі, чітко орієнтованій на серцевинні ареали.

Тому країни периферії стають заручниками всередині глобальної економічної системи, над якою вони не мають контролю. Навіть країни, що володіють продукцією, на яку існує великий попит (такою як нафта у державах ОПЕК), мають труднощі перетво-

рення своєї тимчасової переваги на довготерміновий паритет з державами — потугами серцевинних ареалів. Країни, в яких доходи прямо пов'язані з експортом сировинних матеріалів, таких як стратегічна сировина (або унікальні сільськогосподарські культури типу бананів або цукру), залежать від ласки покупців. Та існують ще інші причини залежності умов багатьох периферійних країн. Подібно до сучасного міста серцевинні ареали постійно вилучають кваліфікованих спеціалістів і професіоналів з периферії. Як сталося, що багато лікарів, інженерів і вчителів з Індії працюють в Англії та США? А як гостро Індія відчуває потребу в таких освічених людях! Кожна така еміграція зовдає збитків, але гнітючі політичні обставини у периферійних країнах вносять свою частку у цей «відплив інтелекту».

Нерозвиненість периферійних країн, що триває й далі, також охоплює традиційні культурні смаки та цінності. Просування шупальців серцевинних ареалів у регіони з сильною традиційною культурою може спричинити відповідну реакцію, можливо навіть повернення фундаменталізму. Це згодом зумовить економічні зміни. Навала усього модерного може викликати тривогу. Не забувайте, що давні традиції периферійних суспільств створили розгалужену бюрократію, якій загрожують відповідні економічні наслідки. Іноді реальні втручання зовнішніх (серцевинних) чинників, такі як спорудження офісів, агенцій авіаліній або торговельних закладів, піддаються жорстким атакам. Ці випадки немовби символізують ідеологічний спротив чужому вторгненню.

Отож країни периферії стикаються зі значними проблемами. Вони є пішакми у глобальній економічній грі, правила якої незмінні. Їхні внутрішні проблеми поглиблюються агресивним втручанням інтересів серцевинних ареалів. На спосіб використання ресурсів (наприклад, чи виробляти продовольство для місцевого споживання, чи виробляти експортні культури) істотно впливає іноземне втручання. Периферія набагато більше потерпає від деградації довкілля, перенаселення і помилок в управлінні, ніж країни серцевинних ареалів. Успадковані невигоди з часом зростають, але уроки з цього не робляться. Розширення прогаліни між багатіючою серцевиною і надалі бідніючою периферією загрожує майбутньому світові.

49 можемо визначити на основі поняття **переваги**: деякі країни мають її, а багато інших не мають. Така перевага може набирати різних форм: географічного розташування (розміщуватися на узбережжі в цілому вигідніше, ніж на внутрішніх територіях), сировини, уряду, політичної стабільності, виробничої кваліфікації та багатьох інших. По мірі того як розрив між країнами з перевагами і без них розширюється (і так дійсно відбувається), стабільність політичної ситуації перебуває під загрозою. А разом з цим і переваги тих, які ними володіють, над тими, які їх не мають.

У нашому дослідженні географічних світів поняття розвитку буде аналізуватися у регіональному

контексті та з кількох позицій. Рисунок I-11 відображає події, які розпочалися задовго до Промислової революції кінця XVIII—XIX ст.: Європа навіть до середини XVIII ст. мала засоби для своєї колоніальної експансії. У той час Промислова революція спричиняла потреби Європи у сировині, а зростаючі підприємства стимулювали її імперський контроль. Тому західні країни отримали величезні стартові можливості, тоді як колоніально залежні продовжували постачати сировину і споживати західні промислові товари. Так сформувалася система міжнародного обміну і потоків капіталу, яка мало змінилася і після закінчення колоніального періоду. Країни, що розвиваються, добре

50 усвідомлюючи своє скрутне становище, звинувачують розвинутий світ в усталенні його довготермінових переваг з допомогою **неоколоніалізму** — збереженню старої системи під новою личиною.

Ознаки нерозвиненості

Хоча сьогодні вже недоцільно ділити земну кулю на розвинуті та менш розвинуті географічні світи, все ще існують регіони всередині світів і країни всередині регіонів, які потерпають від нерозвиненості. Як виявимо під час нашої глобальної подорожі, нерозвиненість набирає різних форм, демонструє розмаїті симптоми і має багато причин. Аби збагнути деякі із симптомів, порівняйте, скажімо, Бангладеш або Мозамбік з Японією чи Канадою на таблиці I-2. Темпи приросту населення на периферії вищі, очікувана тривалість життя коротша, темпи урбанізації нижчі, доходи менші. Бідніші країни страждають від високої дитячої смертності, поганого стану охорони здоров'я і санітарії, неefективного сільського господарства, недостатнього харчування, перенаселених міст та багатьох інших проблем. Багато периферійних країн утягнуто у глобальну економічну систему як у пастку, де експорт напівфабрикатів або частково переробленої сировини є єдиним джерелом їхніх зовнішніх доходів.

Примара боргів

Усі ми знаємо про небезпеку занадто далеко влазити в борги. Позичте забагато грошей, і виплата відсотків і капіталу може залишити обмаль на поточні потреби, такі як їжа і одяг, не кажучи вже про ремонт і заміну обладнання. Окремі люди, родини, села і міста повинні скласти бюджети і збалансувати свої доходи і видатки.

Так само і з країнами. Національні уряди, подібно до окремих осіб і родин, мають часом позичати, аби звести кінці з кінцями. Якщо посуха знищить урожай, уряд може позичити за рахунок майбутнього експорту нафти чи руди, щоб заплатити за гостро необхідні основні продукти харчування. Якщо врожаї у країні пропадуть у поточному році, подальша позичка стане конче необхідною. Це означає, що майбутній бюджет уряду буде обтяжений високими виплатами покриття боргу. Цим буде обмежено можливості витратити на школи, дороги, клініки тощо. Якщо вирішать збільшити податки для здійснення платежів, результатом може стати сповільнення розвитку економіки. Обслуговування боргу важко уникнути.

Однак часто до надмірних боргів призводить зовсім не проловольча необхідність або якась інша

нагальна проблема, а помилки уряду в управлінні. У постколоніальний період багато урядів колишніх колоній вибрали найкоротший шлях для оздоровлення своїх економік, будуючи дамби, фабрики і порти, які не виправдали великих капіталовкладень. Звичайно, уряди і корпорації колишніх колоніальних держав дуже хотіли будувати, отримувати великі прибутки і навіть позичати новим урядам гроші для збільшення обсягів будівництва.

Незабаром багато цивільних урядів, які вийшли з колоніальної влади, ослаблені такими помилками і втрачаючи довіру своїх громадян, почали надіятися на військових. А диктатори в погонах, котрі їх змінили, потребували зброї для утримання влади — зброю з готовністю продавали в кредит військово-промислові підприємства багатих країн. Упродовж холодної війни диктаторські режими на периферії стали близькими союзниками обох супердержав, а військові спеціалісти воювали в Азії, Африці й Америці. Коли із завершенням холодної війни до деяких (хоча не всіх) із цих країн почала повертатися представницька влада, вони виявили таку велику заборгованість перед головними багатими країнами, що не мали можливостей відродження.

Зовнішня заборгованість властива не лише країнам на периферії, — навіть багаті країни (в тому числі США) мають державні борги. Що важливо, то це можливість обслуговувати свій борг і ще платити за інші свої потреби. У таблиці I-1, наприклад, Польща, Бразилія і Південна Корея (з найбільшим тягарем заборгованості на одну особу за даними таблиці) мають валовий національний продукт на одну особу втричі вищий, ніж борг (*валовий національний продукт* країни, або *ВНП*, є сукупною вартістю всіх товарів і послуг, вироблених громадянами країни всередині або поза її межами протягом календарного року). Тепер порівняйте ці цифри з даними Нікарагуа — середньоамериканською жертвою холодної війни, чий борг на одну особу приблизно у *чотири рази* більший від її ВНП на особу. Нікарагуа є однією з трьох найбідніших країн у Західній півкулі, але подібна ситуація характерна і для Африки. Географічний світ Субсахари сьогодні найбільше страждає від боргового тягара, одночасно переживаючи медичну, екологічну та політичну кризу. І на глобальній периферії цей світ не є єдиним, де спостерігається збільшення бідності внаслідок заборгованості.

Кожного року лідери семи найбагатших країн плюс Росія (так звана G—8) зустрічаються для обговорення світових економічних проблем. У 1999 р. ця група проголосувала за скасування боргів на суму близько 100 млрд дол. США найбіднішим країнам, переважно в Африканській Субсахарі. Та ці добрі наміри не завершилися практичними діями. До того часу як ці країни

Таблиця 1—1
ЗОВНІШНЯ ЗАБОРГОВАНІСТЬ КРАЇН ІЗ СЕРЕДНІМИ ТА НИЗЬКИМИ ДОХОДАМИ

ГЕОГРАФІЧНИЙ СВІТ	КРАЇНА	СУКУПНИЙ ЗОВНІШНІЙ БОРГ, 1998 р., млрд дол. США	БОРГ НА ОДНУ ОСОБУ, 1998 р., тис. дол. США	ВНП НА ОДНУ ОСОБУ, 1998 р., тис. дол. США
ЄВРОПА	Польща	47.708	1,236	3.910
	Румунія	9,513	0,425	1,360
	Україна	12,718	0,252	0,980
РОСІЙСЬКИЙ СВІТ	Російська Федерація	183,601	1,252	2,260
	Грузія	1,647	0,305	0,970
СЕРЕДНЯ АМЕРИКА	Мексика	159,959	1,636	3,840
	Нікарагуа	5,968	1,326	0,370
ПІВДЕННА АМЕРИКА	Бразилія	232,004	1,426	4,630
	Колумбія	33,263	0,871	2,470
	Перу	32,397	1,301	2,440
ПІВНІЧНА АФРИКА/ ПІВДЕННО-ЗАХІДНА АЗІЯ	Єгипет	31,964	0,483	1,290
	Алжир	30,665	1,005	1,550
	Йорданія	8,484	1,885	1,150
АФРИКАНСЬКА СУБСАХАРА	Нігерія	30,315	0,275	0,300
	Гана	6,884	0,370	0,390
	Кот д'Івуар	14,852	0,964	0,700
	Конго	5,119	1,896	0,680
	Кенія	7,010	0,238	0,350
	Південна Африка	24,711	0,573	3,310
	Мозамбік	8,208	0,434	0,210
ПІВДЕННА АЗИЯ	Індія	98,232	0,99	0,440
	Пакистан	32,229	0,227	0,470
СХІДНА АЗИЯ	Китай	154,599	0,124	0,750
	Південня Корея	139,097	3,004	8,600
ПІВДЕННО-СХІДНА АЗІЯ	Індонезія	150,875	0,726	0,640
	В'єтнам	22,359	0,293	0,350
	Філіппіни	47,817	0,637	1,050
ТИХООКЕАНСЬКИЙ СВІТ	Папуа—Нова Гвінея	2,692	0,598	0,890

Джерело: Дані про зовнішню заборгованість взято зі Світового банку, *World Development Indicators, 2000* (Washington, DC: 2000), р. 248—250.

зустрілися знову в Окінаві (Японія) у 2000 р., жодних боргів не було скасовано. Одна з причин цього провалу, без сумніву, полягає в реакції суспільства багатих країн на попереднє рішення. У пресі запитувалося, чи не призведе таке скасування боргів до подальшого невмілого управління бюджетами з боку військових режимів, до поглиблення корупції влади жадібною елітою та нечесних бізнесменів з урядовими зв'язками. До якої міри скорочення боргів послабить етнічні та культурні суперечності, нерациональне використання допомоги та збагатить традиціоналізм? Тут знову є докази того, що глобальна економічна система конт-

ролюється кількома багатими країнами серцевини і працює не на користь більшості периферії.

Глобалізація

У серпні 1999 р. француз на ім'я Жозе Бове, лідер так званої Селянської федерації, став національним героєм. Він отримав таке визнання через те, що група його симпатиків зруйнувала ресторан *McDonald's* у місті Мійо; коли месє Бове посадили у в'язницю десять місяців потому, десь 40 000 прихильників об'єдналися на його захист. Для

51 месьє Бове *McDonald's* є символом глобалізації — процесу, в якому він убачає американізацію французьких традицій, а у руйнуванні ресторану — самозахист культури. У листопаді 1999 р. Бове побував у Сіетлі, борючись за зрив засідання Світової організації торгівлі (СОТ). По мірі розвитку глобалізації опір проти неї зростає не лише у Франції, але навіть у самих США.

Чому такий очевидно вигідний процес зумовлює такий гарячий спротив? Глобалізація усуває бар'єри у міжнародній торгівлі, стимулює комерцію, забезпечує робочі місця у депресивних районах, сприяє соціальному, культурному, політичному та іншим видам обміну. Висококваліфіковані працівники в Індії приймаються на роботу комп'ютерними фірмами, штаб-квартири яких базуються у Каліфорнії. Японські автомобілі складаються у Таїланді. Американське взуття виробляється у Китаї. Тисячі ресторанів *McDonald's* пропонують своє знайоме (і стандартне) меню споживачам від Токіо до Тель-Авіва.

Опоненти глобалізації стверджують, що її негативні сторони переважають позитивні. Так, кваліфікованим робітникам в Індії платять лише частину того, що отримують їхні каліфорнійські колеги, тому багато з них захочуть покинути Індію задля більшої зарплатні за кордоном у той час, коли країна має велику потребу в їхньому досвіді. Зарплатня і виробничі умови китайських взуттєвиків далеко гірші від тих, які прийнятні для американських робітників. А щодо ресторанів *McDonald's*, то вони пропагують споживання некорисної їжі порівняно з кращим національним меню. Опозиція глобалізації у США часто зосереджується на втраті американських робочих місць, коли корпорації переміщують свої підприємства у закордонні країни, де праця дешевша.

Певним чином процес сучасної глобалізації є революцією, але вона не перша у своєму роді. Перша «глобалізаційна революція» сталася протягом XIX — початку XX ст., коли європейська колоніальна експансія поширювала ідеї, нововведення, товари і звичаї по всій землі. Колоніалізм трансформував усе довкола — по мірі того як європейські держави будували міста, транспортні мережі, дамби, іригаційні системи, заводи та інші потужності, часто з руйнівним впливом на місцеві традиції, культуру та економіку. Від товарів до ігор (від мила до футболу) люди на більшій частині планети починають робити подібні речі. Найбільша з усіх колоніальних імперій, тобто Британська, зробила англійську мову світовою, яка й надалі залишається домінантою у сучасному, другому глобалізаційному процесі.

Сучасна глобалізація є революційнішою, ніж у колоніальний період, бо вона спричинена доско-

налішими швидкісними комунікаціями. Коли британські колоністи планували будівництво своїх орнаментованих вікторіанських урядових і громадських будівель у тодішньому Бомбеї, архітектурні креслення готували в Лондоні і посилали в Індію на пароплаві. Коли китайський уряд у 1980-х роках вирішив створити у Шанхаї комерційний район, подібний до нью-йоркського Мангеттена, плани розробляли у США, Японії та Західній Європі, а потім передавали до Шанхаю через Інтернет. Один вантажний корабель, що перевозить продукти з Китаю на американські ринки, бере на борт більше вантажу, ніж сотня суден колоніальної ери.

І, як часто побачимо з наступного матеріалу, державно-політичні кордони на Землі стають дедалі прозорішими. Економічні альянси дають змогу виробникам переправляти сировину і кінцеву продукцію через кордони, які колись забороняли такий обмін. Групи країн створюють союзи, (НАФТА, Меркосур), які обстоюють вільну торгівлю. Ультимативною метою Світової організації торгівлі (СОТ) є зниження торговельних бар'єрів, які ще збереглися, заохочення не лише регіональної, а й глобальної торгівлі.

Як трапляється з усіма революціями, загальні наслідки теперішнього глобалізаційного процесу є непевними. Критики прогнозують, що одними з наслідків стануть поглиблення розриву між багатими і бідними, поляризація багатства і деградація. Контрасти серцевини і периферії в результаті глобалізації збільшуються, а не зменшуються, оскільки бідні у периферійних суспільствах експлуатуються корпораціями, розташованими у серцевинних ареалах. Захисники стверджують, що, як і у випадку Промислової революції, потрібен час, щоб отримати вигоду, але позитивні наслідки глобалізації будуть вигідні для всіх.

Справді, світ функціонально стискується, і ми пересвідчимось у цьому, читаючи цю книгу. Але «глобальне село» все ще має особливих сусідів, і дві революційні глобалізації не змогли ліквідувати їхні специфічні риси. У наступних розділах ми скористаємося засобами географії, щоб «відвідати» і дослідити їх.

РЕГІОНАЛЬНА СТРУКТУРА

На початку даного вступу ми накреслили карту великих географічних світів Землі (рис. 1-2). Тоді ми поставили завдання поділу цих світів на регіони і використали різні критерії — від фізичної до економічної географії. Результатом став рисунок 1-12. Перед тим як розпочати своє

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Був кінець дня у Марокко, і я поспішав на автобус, щоб вирушити у довгу поїздку з Марракеша до Касабланки, коли я побачив цього берберського торговця, його товари, розкладені на великому синьому килимі посеред площі. Велосипеди і пішоходи обминали його з усіх боків, але він був незворушним. Дрібним торговцям важко майже всюди, і марокканські берберійці не є винятком. Недалеко звідси, у марракеській *медіні*, арабські торговці продають майже все, що ви тут бачите, — спеції, горіхи, фрукти, чай, каву, намисто, навіть чашки — з малих, але добре обладнаних яток. Але цей берберський торговець не має змоги отримати місце на *медіні*, навіть якщо він знайде когось, хто захоче йому продати його. Тому він сидить тут на відкритому місці, його ціни трохи нижчі, ніж на *медіні*, і працює від зорі до зорі».



дослідження, подамо коротку характеристику 12 географічних світів та їхніх регіональних складових.

Європа (1)

Територіально мала і політично фрагментована, Європа залишається непропорційно впливовою у глобальних справах. Як серцевинний географічний світ, Європа охоплює п'ять регіонів: Західну Європу, Британські острови, Північну (Скандинавську) Європу, Середземноморську Європу та Східну Європу (іноді її називають Центрально-Східною).

Російський світ (2)

Територіально величезна і політично цілісна, Росія була домінантною силою у колишньому Радянському Союзі, який розпався у 1991 р. Країна, що здійснила важкий перехід від диктаторства до демократії і від комунізму до капіталізму, Росія географічно складна і диференційована. Ми визначаємо чотири регіони: Російську серцевину з периферією, Східне пограниччя, Сибір і Далекий Схід.

Північна Америка (3)

Ще один світ у глобальній серцевині — Північна Америка — складається зі США і Канади. Ми ідентифікуємо дев'ять регіонів: Північноамериканська серцевина, Приморський Північний Схід, Французька Канада, Континентальний внутрішній регіон, Південь, Південний Захід, Західне пограниччя, Північне пограниччя і Тихоокеанський стрижень.

Середня Америка (4)

Ніде у світі немає такого контрасту між серцевинним ареалом і периферією, як між Північною і Се-

редньою Америкою. Цей малий фрагментований світ чітко поділяється на три регіони: Мексика, Центральна Америка і Карібський басейн.

Південна Америка (5)

Континент Південної Америки також визначає географічний світ, у якому іберійські (іспанські та португальські) впливи домінують у географії культури, але вижили також американо-індіанські залишки. Ми виділяємо чотири регіони: Бразилію — гіганта світу; Північ, що охоплює держави з виходом до Карібського моря; Захід з його сильними американо-індіанськими впливами; Південний конус.

Північна Африка/Південно-Західна Азія (6)

Цей обширний географічний світ має кілька назв, простягаючись від Північної Африки до Південно-Західної та навіть Центральної Азії. Деякі географи називають його *Насвазія* або *Афразія*. Тут є сім регіонів: Єгипет і басейн Нижнього Нілу; Магіріб та його сусіди; Африканська перехідна зона; Близький Схід, Аравійський півострів, Імперські держави і Туркестан.

Африканська Субсахара (7)

Цей географічний світ лежить між Африканською перехідною зоною і крайнім південним мисом Південної Африки. Світ складається з чотирьох регіонів: Західна Африка, Екваторіальна Африка, Східна Африка та Південна Африка.

Південна Азія (8)

Один з найчіткіше визначених географічних світів із погляду фізичної географії, Південна Азія має

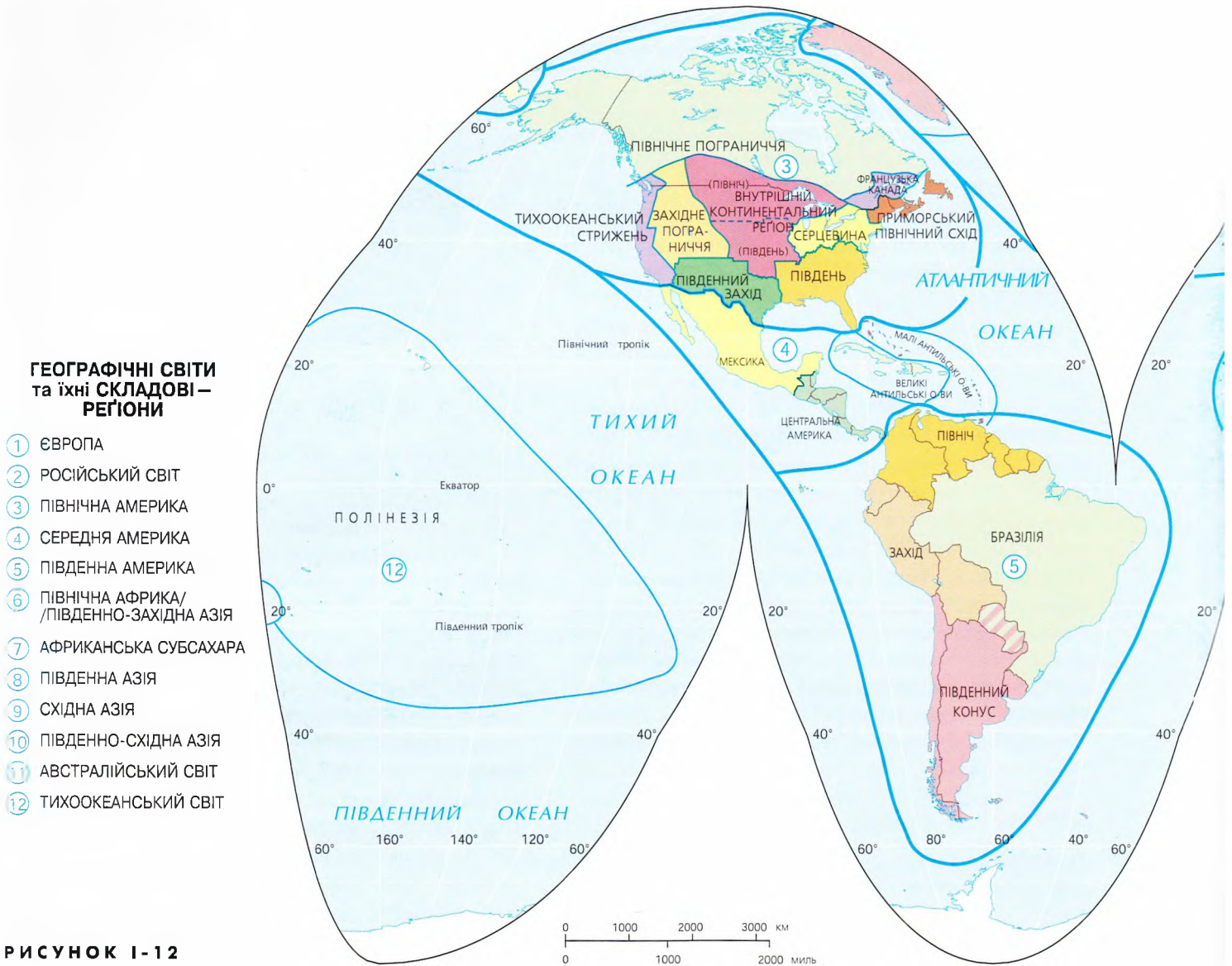


РИСУНОК 1-12

складну географію культури. Світ складається з п'яти регіонів: Індія у центрі; Пакистан на заході; Бангладеш на сході; Гірська Північ; Південні острови, до яких входить острів Шрі-Ланка.

Східна Азія (9)

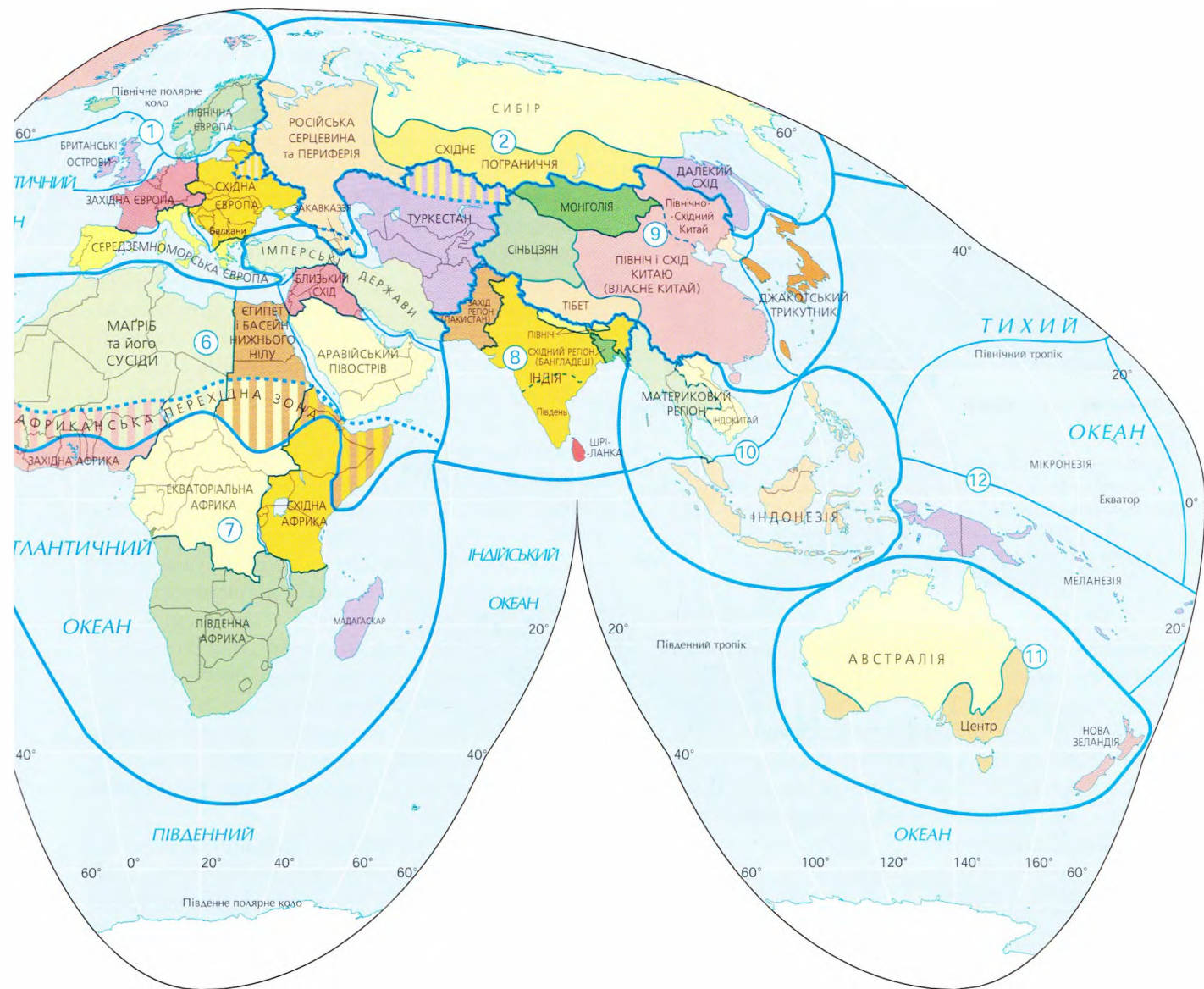
Обширний Східноазійський географічний світ простягається від пустель Центральної Азії до тропічних берегів Південнокитайського моря і від Японії до Сінцзяну й Тибету. Ми визначили п'ять регіонів: Власне Китай (плюс Північна Корея); Тибет на південному заході; Сінцзян на заході; Монголія на півночі; Джакотський трикутник (Японія, Південна Корея і Тайвань) на сході.

Південно-Східна Азія (10)

Південно-Східна Азія є різноманітною мозаїкою природних ландшафтів, культур і економік. Піддаючись впливам Індії, Китаю, Європи і США, вона містить десятки релігій і сотні мов плюс різні типи економіки, що представлені як в серцевинних ареалах, так і на периферії. Фізико-географічно Південно-Східна Азія складається з півострівної материкової частини і дуги з тисячі островів. Два регіони (материковий і острівний) базуються на цій відмінності.

Австралійський світ (11)

Австралія і її сусідка Нова Зеландія утворюють Австралійський географічний світ на підставі кон-



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Затримавшись в одному з тих нескінченних вуличних «корків» у Ченнаї (Індія) спекотного (а якого ж іншого?) дня, я мав час детальніше придивитися до старого, збудованого британцями, вікторіансько-мавританського «Agurchand Mansion». Колись елегантна резидентська будівля з імпазантиним входом, тепер це дім комерційних підприємств, які відображають принаймні деякі з пріоритетів Ченнаї: холодильну справу, фінанси, страхування, безпеку. Ремесла, кіномистецтво і видавництво також репрезентовані, і всі зосереджені у дуже обмеженому місці. Ця картина повторюється незліченну кількість разів уздовж головних артерій індійських міст. Розпочинати і проводити бізнес у цій країні не так легко, бо вона ще має узгодити свої політичні досягнення з економічним розвитком».





ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«В Індонезії, по дорозі з Семаранга до Джок'ярти, я був уражений тим, що здавалося свідченням відносного добробуту навіть у малому селі Яви, — моторолери, нові велосипеди, предмети розкошів на вітринах крамниць, — порівняно з тим, що я бачив на Сулавесі та Молукках. Ці підлітки у селі Амбарава чекають на шкільний автобус».

тинентальних розмірів, відокремленості островів і домінуючої західної культурної спадщини. Чотири регіони визначені як фізичною, так і культурною географією: високоурбанізована серцевина з двох частин і обширна, переважно пустельна внутрішня частина в Австралії; два головні острови у Новій Зеландії, які характеризуються значними географічними контрастами.

Тихоокеанський світ (12)

Обширний Тихий океан, більший ніж усі сухопутні території, разом узяті, містить десятки тисяч островів — як великих, так і малих. За домінуючим культурним критерієм виділимо три регіони: Меланезію, Мікронезію і Полінезію.

ПЕРСПЕКТИВИ ГЕОГРАФІЇ

Як свідчить цей вступний розділ, наше глобально-регіональне дослідження не є просто описом місцин та ареалів. Ми поєднали вивчення світів і регіонів з поглядом на географічні ідеї та концепти — поняття, узагальнення і базові теорії, які формують цю дисципліну. Ми використовуємо цей метод у подальших розділах, аби краще ознайомитися зі світом і самою географією. Відтепер ви знаєте, що географія є багатогранною дисцип-

ліною з широким діапазоном. Її часто описують як суспільну науку, але це правильно лише наполовину; фактично географія лежить посередині між суспільними і природничими науками. Багато понять і концептів, які будуть вам траплятися, враховують численні взаємозв'язки між людським суспільством і природним довкіллям.

Регіональна географія дає нам змогу сприймати світ всеохоплююче. Як ми вже бачили, регіональна географія бере інформацію з багатьох джерел, щоб створити загальний вигляд нашої поділеної Землі. Ці джерела не випадкові. Вони формують **систематичну** (або компонентну) **географію**. Дослідження у систематичних сферах географії робить наші узагальнення реальними у глобальному масштабі. Як показує рисунок I-13, ці систематичні сфери тісно пов'язані з іншими дисциплінами. Наприклад, географія культури співвідноситься з антропологією; саме просторовий аспект вирізняє географію культури. Економічна географія зосереджується на просторових вимірах економічної діяльності; політична географія концентрується на просторових характеристиках політичної поведінки. Інші просторові сфери охоплюють географію історичну, медичну, поведінкову, сільськогосподарську, географію побережжя і географію довкілля. Ми також покладатимемося на інформацію з біогеографії, географії морів та океанів, географії населення і кліматології (як ми це робили вище).

Ці систематичні сфери географії мають такі назви тому, що їхній підхід глобальний, а не регіональний. Візьмімо, наприклад, географічне дослідження міст — урбаністичну географію. Урбанізація є процесом, поширеним по всій Землі, і географи-урбаністи визначають певні види суспільної діяльності, які властиві у тій чи іншій формі для усіх міст. Але для міст також характерні регіональні особливості. Модель японського міста цілком відмінна від, скажімо, африканського міста. Тому регіональна географія щось бере від систематичної сфери урбаністичної географії, але й доповнює цю регіональну перспективу.

У наступних розділах ми покладатимемося на ці компонентні сфери, щоб краще зрозуміти світи і регіони. У результаті ви досягнете зміст дисципліни географії і специфіку регіонів, які ми досліджуємо. Ви пересвідчитесь, що географія є реальною і практичною дисципліною, коли вона приходить до розуміння проблем нашого динамічного світу і намагається розв'язати їх (див. вставку «Чим займаються географи?»).

**ЗВ'ЯЗОК ГЕОГРАФІЇ
З ІНШИМИ НАУКАМИ**

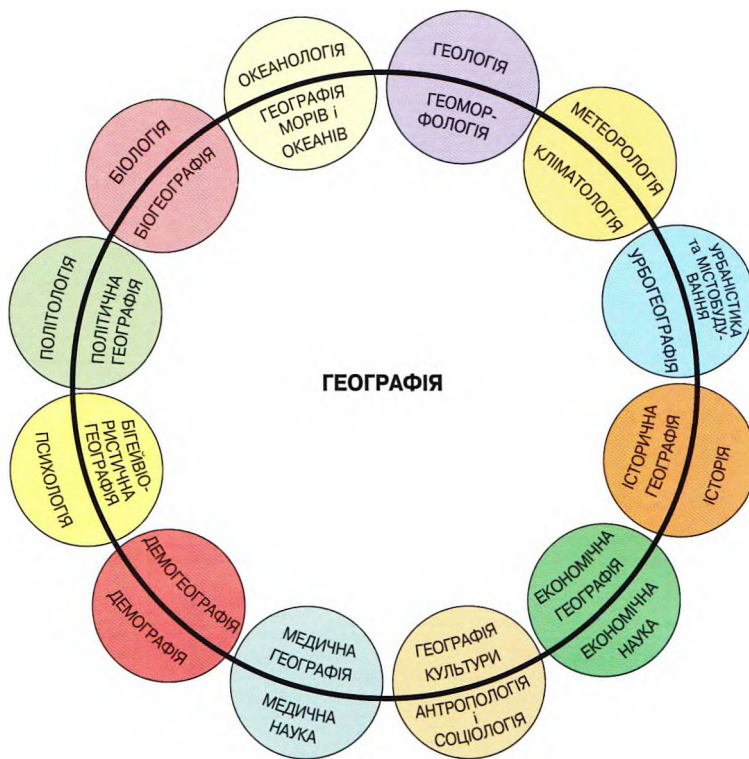


РИСУНОК 1-13

Чим займаються географи?

Компонентний (систематичний) просторовий аспект та регіональні дослідження близькі за тематикою і слугують стимулом розвитку географії. До географів-практиків належать фізико-географи, принципівими інтересами яких є дослідження геоморфології (поверхні Землі), клімату і погоди, рослинності та ґрунтів, а також менеджмент водних та інших ресурсів.

Є також географи, чиї дослідження і виклади концентруються на екологічних взаємозв'язках між природною і суспільною сферами. Вони вивчають вплив людства на природне довкілля та вплив середовища (включно з таким штучним вмістом, як забруднення повітря і води) на окремих людей і суспільство.

Інші географи є регіональними спеціалістами, які часто працюють для владних структур, планових

органів і багатонаціональних корпорацій по окремих регіонах Землі.

Ще одна група географів, яка сьогодні охоплює найбільше практиків, присвятила себе тематичним або систематичним субсферам, таким як урбаністична географія, економічна географія і географія культури (див. рис. 1-13). Вони виконують різні завдання, пов'язані з ідентифікацією і розв'язанням (з допомогою розроблення політики і планування) просторових проблем у своїх спеціалізованих сферах. І, як і в минулому, залишається багато географів, що поєднують своє захоплення просторовими питаннями з технічними ноу-гау.

Комп'ютеризована картографія, географічні інформаційні системи і навіть інжиніринг довкілля належать до спеціалізацій понад 10 000 професійних географів Північної Америки.

Данія	16,4	5,3	5,5	323,8	539,7	12	11	0,1	472	5	74	79	85	33040
Естонія	16,3	1,4	1,4	85,0	386,5	8	13	-0,5	—	9	64	75	69	3360
Фінляндія	117,6	5,2	5,2	44,3	553,8	11	10	0,1	433	4	74	81	60	24280
Франція	212,4	59,9	61,6	281,9	854,3	13	9	0,4	204	5	75	82	74	24210
Німеччина	134,9	81,9	81,2	607,4	1840,6	9	10	-0,1	—	5	74	80	86	26570
Греція	49,8	10,6	10,5	212,9	1120,3	10	10	0,0	—	7	75	81	59	11740
Угорщина	35,7	9,9	9,6	277,3	543,8	9	14	-0,5	—	9	66	75	64	4510
Істандія	38,7	0,3	0,3	7,9	—	15	7	0,8	81	3	77	82	92	27830
Ірландія	26,6	3,8	4,1	144,6	1112,1	15	9	0,6	116	6	73	79	58	27135
Італія	113,5	57,7	55,6	508,2	1639,5	9	10	-0,1	—	6	75	81	90	20090
Латвія	24,0	2,4	2,3	98,8	365,9	8	14	-0,6	—	11	64	76	69	2420
Літванія	0,1	0,1	0,1	507,0	—	14	7	0,7	105	18	67	78	—	—
Літва	25,0	3,7	3,6	147,7	301,4	10	11	-0,1	—	9	67	77	68	2540
Люксембург	1,0	0,4	0,5	403,2	1680,0	13	9	0,4	198	5	74	80	88	45100
Малеконія	9,8	2,0	2,1	206,9	4139,0	15	8	0,7	112	16	70	75	59	1290
Мальта	0,1	0,4	0,4	3360,1	—	12	8	0,4	182	5	74	80	89	10100
Молдова	12,7	4,3	4,4	338,6	638,8	11	11	0,0	—	18	63	70	46	380
Нідерланди	13,1	16,0	16,5	1223,5	4531,4	13	9	0,4	193	5	75	81	61	24780
Норвегія	118,5	4,5	4,7	38,2	1273,4	13	10	0,3	217	4	76	81	74	34310
Польща	117,5	38,6	38,6	328,5	699,0	10	10	0,0	—	9	69	78	62	3910
Португалія	35,5	10,0	9,7	281,7	1083,4	11	11	0,0	—	5	72	79	48	10670
Румунія	88,9	22,4	21,7	251,5	613,3	11	12	-0,1	—	21	66	73	55	1360
Словацьчина	18,6	5,4	5,4	290,9	938,4	11	10	0,1	866	9	69	77	57	3700
Словенія	7,8	2,0	2,0	255,9	2132,5	9	10	-0,1	—	5	71	79	50	9780
Іспанія	192,8	39,5	38,4	204,9	682,9	9	9	0,0	—	6	74	82	64	14100

Таблиця І-2
ПЛОЩА І ДЕМОГРАФІЧНІ ДАНІ ДЕРЖАВ СВІТУ

Світи, країни	Площа, тис. кв. миль	Населення, млн осіб, 2002 р.	Населення, млн осіб, 2010 р. (прогноз)	Густота населення, фактична, осіб/милю	Густота населення, фізіологічна, осіб/милю	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Природний приріст населення, ‰	Час подвоєння населення, років	Дитяча смертність, на 1000 народжень у рік	Тривалість життя чоловіків, років	Тривалість життя жінок, років	Міське населення, %	ВВП на одну особу, дол. США
СВІТ	51510,8	6238,1	6866,8	117,0	—	22	9	1,4	51	57	64	68	45	4890
Європа	2197,2	582,6	580,4	265,2	—	10	11	0,0	—	7	72	79	73	16518
Албанія	10,6	3,5	3,9	329,1	1567,4	18	5	1,3	55	22	69	74	46	810
Австрія	31,9	8,1	8,1	253,9	1493,6	10	10	0,0	—	5	75	81	65	26830
Білорусь	80,1	9,9	9,7	123,6	426,2	9	14	-0,5	—	11	63	74	70	2180
Бельгія	11,8	10,2	10,3	866,1	3608,9	11	10	0,1	770	6	75	81	97	25380
Боснія	19,7	3,8	4,0	194,8	1391,6	13	8	0,5	141	12	71	76	40	—
Болгарія	42,7	8,1	7,5	189,7	512,8	8	14	-0,6	—	14	67	74	68	1220
Хорватія	21,6	4,6	4,5	212,5	1012,1	11	12	-0,1	—	8	69	76	54	4620
Кіпр	3,6	0,9	0,9	253,0	2108,4	14	8	0,6	124	8	74	79	64	11920
Чехія	29,8	10,3	10,2	344,3	839,6	9	11	-0,2	—	5	71	78	77	5150

Середня Америка	1021,9	179,4	202,5	175,6	—	25,2	6	2,0	35	37	72	73	66	—
Антигуа та Барбуда	0,2	0,1	0,1	607,2	3373,4	22	6	1,6	45	17	69	74	37	8450
Багамські Острови	3,9	0,3	0,3	79,4	7940,4	21	5	1,6	45	18	70	77	84	—
Барбадос	0,2	0,3	0,3	1782,4	4817,3	14	9	0,5	130	14	72	77	38	—
Беліз	8,8	0,3	0,3	36,0	1797,8	32	5	2,7	26	34	70	74	50	2660
Коста-Ріка	19,7	3,7	4,6	189,4	3156,3	22	4	1,8	39	13	75	79	45	2770
Куба	42,8	11,3	11,4	265,5	1106,1	14	7	0,7	103	7	73	78	75	—
Домініка	0,3	0,1	0,1	350,4	3893,0	16	8	0,8	83	15	75	80	—	3150
Домініканська Республіка	18,7	8,8	10,1	469,2	2234,2	28	6	2,2	32	47	67	71	62	1770
Сальвадор	8,0	6,6	7,9	824,1	3052,4	30	7	2,3	29	35	67	73	58	1850
Гренада	0,1	0,1	0,1	805,0	5366,8	29	6	2,3	30	14	68	73	34	3250
Гваделупа	0,7	0,4	0,4	629,0	4492,8	17	6	1,1	61	10	73	80	48	—
Гватемала	41,9	13,5	17,0	321,6	2679,7	37	7	2,9	24	45	61	67	39	1640
Гаїті	10,6	6,6	7,8	624,5	3122,4	33	16	1,7	40	103	47	51	34	410
Гондурас	43,2	6,4	7,3	148,9	992,9	33	6	2,7	25	42	66	71	45	740
Ямайка	4,2	2,7	2,9	637,8	4555,4	22	7	1,5	45	24	70	73	50	1740
Мартініка	0,4	0,4	0,4	993,2	12415,6	15	6	0,9	81	9	75	82	81	—
Мексика	737,0	103,6	115,2	140,6	1171,7	24	4	2,0	36	32	69	75	74	3840
Антильські Острови	0,3	0,2	0,2	659,4	6594,3	17	6	1,1	62	14	72	78	—	—
Нікарагуа	46,9	5,4	6,7	115,4	1281,8	36	6	3,0	23	40	66	71	63	370
Панама	28,7	3,0	3,3	104,5	1493,0	22	5	1,7	41	21	72	77	56	2990
Пуерто-Ріко	3,4	4,0	4,1	1167,8	29195,0	17	8	0,9	75	11	70	79	71	—
Сент-Люсія	0,2	0,2	0,3	855,1	10689,3	19	6	1,3	56	17	71	72	48	3660

Світи, країна	Площа, тис. кв. миль	Населення, млн осіб, 2002 р.	Населення, млн осіб, 2010 р. (прогноз)	Густота населення, фактична, осіб/милю	Густота населення, фізіологічна, осіб/милю	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Природний приріст населення, ‰	Час подвоєння населення, років	Дитяча смертність, на 1000 народжень у рік	Тривалість життя чоловіків, років	Тривалість життя жінок, років	Міське населення, %	ВВП на одну особу, дол. США
Швеція	158,9	8,9	9,0	55,9	798,5	10	11	-0,1	—	4	77	82	84	25580
Швейцарія	15,3	7,1	7,3	465,9	4659,1	11	9	0,2	315	5	77	83	68	39980
Україна	223,7	48,9	47,4	218,6	377,0	8	14	-0,6	—	13	63	74	68	980
Велика Британія	93,3	59,9	61,6	642,2	2568,9	12	11	0,1	546	6	74	80	89	21410
Югославія	26,9	10,7	10,7	397,8	1325,9	11	11	0,0	—	10	70	75	52	—
Російський світ														
Росія	6550,7	143,2	135,7	21,9	273,2	8	15	-0,7	—	17	61	73	73	2260
Вірменія	10,9	3,8	3,9	351,4	2067,2	10	6	0,4	161	15	71	78	67	460
Азербайджан	33,4	7,8	8,6	234,7	1303,9	15	6	0,9	77	17	68	75	52	480
Грузія	26,9	5,5	5,2	204,9	2276,3	9	8	0,1	462	15	69	76	56	970
Північна Америка	7567,5	316,4	342,6	41,8	—	14	9	0,5	124	7	74	80	75	28230
Канада	3849,7	31,0	33,0	8,1	174,4	11	7	0,4	178	6	76	81	78	19170
Сполучені Штати	3717,8	285,4	309,6	76,8	415,1	15	9	0,6	120	7	74	79	75	29240

Світи, країни	Площа, тис. кв. миль	Населення, млн осіб, 2002 р.	Населення, млн осіб, 2010 р. (прогноз)	Густота населення, фактична, осіб/милю	Густота населення, фізіологічна, осіб/милю	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Природний приріст населення, ‰	Час подвоєння населення, років	Дитяча смертність, на 1000 народжень у рік	Тривалість життя чоловіків, років	Тривалість життя жінок, років	Міське населення, %	ВВП на одну особу, дол. США
Сент-Вінсент і Гренадіни	0,2	0,1	0,1	682,8	1796,7	19	7	1,2	59	20	71	74	44	2560
Тринідад і Тобаго	2,0	1,3	1,4	659,1	4394,2	14	7	0,7	103	16	68	73	72	4520
Південна Америка	6763,3	356,8	400,1	52,8	—	23	6	1,7	41	34	66	73	78	4270
Аргентина	1056,6	37,8	41,6	35,8	397,7	19	8	1,1	62	19	70	77	90	8030
Болівія	418,7	8,6	10,0	20,6	1031,2	30	10	2,0	34	67	59	62	62	1010
Бразилія	3265,1	175,2	193,6	53,7	1073,4	21	6	1,5	45	38	64	71	78	4630
Чілі	289,1	15,6	17,2	54,0	1079,1	18	5	1,3	54	11	72	78	85	4990
Колумбія	401,0	41,6	48,3	103,8	2594,5	26	6	2,0	34	28	65	73	71	2470
Еквадор	106,9	13,1	15,0	122,9	2047,8	27	6	2,1	33	40	67	72	63	1520
Гвіана	34,0	0,2	0,3	6,2	616,8	27	3	2,4	29	18	71	77	79	—
Гайана	76,0	0,7	0,8	9,5	476,3	24	7	1,7	40	63	63	69	36	780
Парагвай	153,4	5,8	7,2	37,7	629,0	32	6	2,6	26	27	68	72	52	1760
Перу	494,2	28,3	32,6	57,2	1905,4	27	6	2,1	32	43	66	71	72	2440
Сурінам	60,2	0,4	0,4	6,9	689,9	26	7	1,9	37	29	68	73	69	1660
Уругвай	67,5	3,3	3,6	49,5	618,5	16	10	0,6	107	15	70	78	92	6070
Венесуела	340,6	25,2	29,0	73,9	1848,0	25	5	2,0	34	21	70	76	86	3530
Північна Африка/Південно-Західна Азія	7655,8	526,6	620,5	52,3	—	28	8	2,0	35	52	63	69	54	—
Афганістан	251,8	28,1	36,0	111,4	928,4	43	18	2,5	28	150	46	45	20	—
Алжир	919,6	33,0	38,4	35,8	1194,9	29	6	2,3	29	44	68	70	49	1550
Бахрейн	0,3	0,7	1,1	2692	269,2	22	3	1,9	37	8	68	71	88	7640
Джордія	9,0	0,6	0,8	69,8	—	39	16	2,3	30	115	47	50	83	—
Єгипет	384,3	71,1	81,6	184,9	9245,3	26	6	2,0	35	52	64	67	44	1290
Ерitreя	39,0	4,3	6,0	111,5	929,4	43	13	3,0	23	82	52	57	16	200
Іран	631,7	69,4	78,0	109,9	1099,2	21	6	1,5	48	31	68	71	63	1650
Ірак	168,9	24,4	31,0	144,5	1204,4	38	10	2,8	25	127	58	60	68	—
Ізраїль	8,0	6,4	7,2	800,0	4705,9	22	6	1,6	45	6	76	80	90	16180
Йорданія	34,3	5,4	6,8	157,1	3928,3	33	5	2,8	24	34	68	70	78	1150
Казахстан	1031,2	15,0	14,9	14,6	121,4	14	10	0,4	161	21	59	70	63	1650
Кувейт	6,9	2,3	2,9	333,0	—	24	2	2,2	32	13	72	73	100	—
Киргизстан	74,1	5,0	5,3	68,1	973,2	22	7	1,5	47	26	63	71	34	380
Лібан	4,0	4,3	4,8	1083,9	5161,3	23	7	1,6	43	35	68	73	88	3560
Лівія	679,4	5,4	6,5	7,9	788,7	28	3	2,5	28	33	73	77	86	—
Марокко	172,3	29,8	33,6	172,9	823,2	23	6	1,7	41	37	67	71	54	1240
Оман	82,0	2,6	3,6	31,5	—	43	5	3,8	18	25	69	73	72	—
Палестинські території	2,4	3,3	5,0	1,4	—	41	5	3,6	19	27	70	73	—	1560

Західна Сахара	102,7	0,3	0,4	3,1	—	46	18	2,8	24	150	46	48	—	—
Емен	203,9	18,0	26,2	88,1	2937,0	39	11	2,8	25	75	58	61	26	280
Африканська Субсахара	7916,3	646,8	781,0	81,7	—	41	16	2,6	27	93	48	50	29	522
Ангола	481,4	13,7	18,2	28,4	1418,7	48	19	2,9	23	125	45	48	32	380
Бенін	42,7	6,8	8,7	158,4	1218,4	45	17	2,8	24	94	49	51	38	380
Ботсвана	218,8	1,6	1,5	7,5	753,4	32	17	1,5	45	57	38	40	49	3070
Буркіна	105,6	12,6	16,2	119,3	917,8	47	18	2,9	24	105	47	47	15	240
Бурунді	9,9	6,4	8,0	646,0	1468,3	42	17	2,5	28	75	46	47	8	140
Каледун	179,7	16,2	19,6	90,0	692,6	37	12	2,5	27	77	55	56	44	610
Кабо-Верде	1,6	0,4	0,5	264,2	2401,8	37	9	2,8	25	77	65	72	44	1200
Центрально-африканська Республіка	240,5	3,6	4,1	15,1	504,7	38	18	2,0	34	97	43	46	39	300
Чад	486,1	8,5	12,0	17,6	585,4	50	17	3,3	21	110	46	51	22	230
Коморські Острови	0,9	0,6	0,8	737,3	2106,5	38	10	2,8	25	77	57	62	29	370
Конго	131,9	2,9	3,6	22,3	1113,0	40	16	2,4	29	109	45	50	41	680
Демократична Республіка Конго	875,3	55,4	75,3	63,3	2109,0	48	16	3,2	22	109	47	50	29	110
Екваторіальна Гвінея	10,8	0,5	0,6	48,6	972,8	41	16	2,5	28	108	48	52	37	1110
Ефіопія	386,1	67,2	86,3	174,1	1450,7	45	21	2,4	29	116	45	47	15	100
Габон	99,5	1,3	1,6	12,6	1259,7	38	16	2,2	32	87	51	54	73	4170
Гамбія	3,9	1,4	1,7	349,5	1941,8	43	19	2,4	29	130	43	47	37	340
Гана	87,9	20,4	22,9	232,6	1938,5	34	10	2,4	29	56	56	59	37	390
Гвінея	94,9	7,9	9,8	82,9	4143,5	42	18	2,4	29	98	43	47	26	530

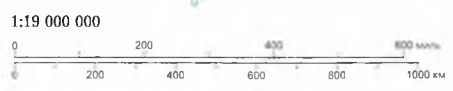
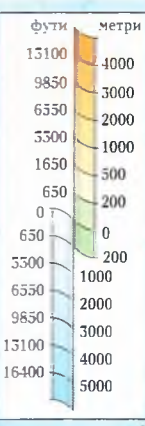
Світи, країни	Площа, тис. кв. миль	Населення, млн осіб, 2002 р.	Населення, млн осіб, 2010 р. (прогноз)	Густина населення, фактична, осіб/милю	Густина населення, фізіологічна, осіб/милю	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Природний приріст населення, ‰	Час подвоєння населення, років	Дитяча смертність, на 1000 народжень у рік	Тривалість життя чоловіків, років	Тривалість життя жінок, років	Міське населення, %	ВВП на одну особу, дол. США
Катар	4,3	0,6	0,7	144,6	14460,3	20	2	1,8	38	20	70	75	91	—
Саудівська Аравія	830,0	22,9	29,7	27,6	1380,4	35	5	3,0	23	46	68	71	83	6910
Сомалі	242,2	7,7	10,6	31,9	1595,7	47	18	2,9	24	126	45	48	24	—
Судан	917,4	30,8	37,0	33,5	670,4	33	12	2,1	32	70	50	52	27	290
Сірія	71,0	17,4	21,2	245,1	875,4	33	6	2,7	25	35	67	68	51	1020
Таджикистан	54,3	6,6	7,3	121,7	2027,8	21	5	1,6	43	28	66	71	27	370
Туніс	60,0	9,9	11,1	164,8	867,6	22	7	1,5	44	35	67	70	61	2060
Туреччина	297,2	67,3	75,6	226,4	707,4	22	7	1,5	46	38	67	71	66	3160
Туркменістан	181,4	5,4	5,9	29,5	984,4	21	6	1,5	48	33	62	69	44	—
Об'єднані Арабські Емірати	32,3	2,9	3,3	90,5	—	24	2	2,2	32	16	73	76	84	17870
Узбекистан	159,9	25,7	28,0	160,4	1782,4	23	6	1,7	40	22	66	72	38	950

Нігерія	351.7	130.6	160.1	371.2	1124.9	42	13	2.9	24	77	52	53	36	300
Ренюїйон	1.0	0.7	0.8	743.5	4373.3	20	5	1.5	49	9	70	79	73	—
Руанда	9.5	7.5	7.7	793.2	2266.2	43	20	2.3	30	121	39	40	5	230
Сан-Томе і Принсіпі	0.3	0.2	0.2	737.3	36867.4	43	9	3.4	20	51	63	66	44	270
Сенегал	74.3	10.0	12.7	135.1	1126.0	41	13	2.8	25	68	51	54	41	520
Сейшельські Острови	0.2	0.1	0.1	511.1	25553.0	18	7	1.1	65	9	67	73	59	6420
Сьєрра-Леоне	27.7	5.5	7.2	197.6	2823.1	47	21	2.6	26	157	42	47	37	140
Південна Африка	471.4	44.5	40.8	94.5	944.8	25	12	1.3	55	45	54	57	45	3310
Свазіленд	6.6	1.0	1.3	157.3	1430.2	41	22	1.9	37	108	36	39	22	1400
Танзанія	341.1	37.4	46.3	109.6	3652.6	42	13	2.9	24	99	52	54	20	220
Того	21.0	5.3	6.2	253.1	666.0	42	11	3.1	23	80	48	50	31	330
Уганда	77.1	24.6	34.0	319.4	1277.5	48	20	2.8	24	81	42	43	15	310
Замбія	287.0	10.0	11.7	34.7	496.2	42	23	1.9	35	109	37	38	38	330
Зімبابве	149.4	11.5	10.7	77.2	1102.2	30	20	1.0	69	80	41	39	32	620
Південна Азія	1592.0	1376.7	1558.5	864.8	—	28	9	1.9	36	74	60	61	61	436
Бангладеш	50.3	133.0	150.7	2644.4	3622.5	27	8	1.9	38	82	59	58	20	350
Бутан	18.2	1.0	1.1	52.6	2628.2	40	9	3.1	22	71	—	—	15	470
Індія	1148.0	1038.5	1168.3	904.6	1615.4	27	9	1.8	39	72	60	61	28	440
Мальдіви	0.1	0.3	0.4	2652.3	26522.5	35	5	3.0	23	27	71	72	25	1130
Непал	52.8	25.1	30.3	475.6	2797.5	36	11	2.5	28	79	58	57	11	210
Пакистан	297.6	159.2	186.3	534.8	1980.7	39	11	2.8	25	91	58	59	33	470
Шрі-Ланка	25.0	19.7	21.4	786.5	5618.2	18	6	1.2	60	17	70	74	22	810
Східна Азія	4450.1	1517.2	1574.2	340.9	—	15	7	0.8	87	29	70	74	38	3880

Світи, країни	Площа, тис. кв. миль	Населення, млн осіб, 2002 р.	Населення, млн осіб, 2010 р. (прогноз)	Густота населення, фактична, осіб/милю	Густота населення, фізіологічна, осіб/милю	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Природний приріст населення, ‰	Час подвоєння населення, років	Дитяча смертність, на 1000 народжень у рік	Тривалість життя чоловіків, років	Тривалість життя жінок, років	Міське населення, %	ВВП на одну особу, дол. США
Гвінея-Бісау	10,9	1,3	1,5	115,0	1045,4	42	20	2,2	31	130	47	44	22	160
Кот д'Івуар	122,8	16,7	19,3	136,1	1701,1	38	16	2,2	32	112	45	48	46	700
Кенія	219,8	31,6	32,7	143,7	2052,9	35	14	2,1	33	74	48	49	20	350
Лесото	11,7	2,2	2,3	186,7	1697,6	33	13	2,0	33	85	52	55	16	570
Ліберія	37,2	3,4	4,4	91,8	9179,3	50	17	3,3	21	139	49	52	45	—
Малагаскар	224,5	15,8	20,9	70,4	1760,3	44	14	3,0	24	96	51	53	22	260
Малаві	36,3	10,8	11,5	297,5	1652,7	41	22	1,9	36	127	38	40	20	210
Малі	471,1	11,9	15,7	25,3	1263,5	47	16	3,1	22	123	55	52	26	250
Мавританія	395,8	2,9	3,6	7,2	720,9	41	13	2,8	25	92	52	55	54	410
Маврікій	0,8	1,2	1,3	1569,4	3202,8	17	7	1,0	66	19	67	74	43	3730
Мозамбік	302,7	19,9	20,2	65,9	1647,6	41	19	2,2	32	134	40	39	28	210
Намібія	317,9	1,9	2,0	5,8	584,5	36	20	1,6	42	68	47	45	27	1940
Нігер	489,1	10,7	13,9	21,9	730,3	54	24	3,0	23	123	41	41	17	200

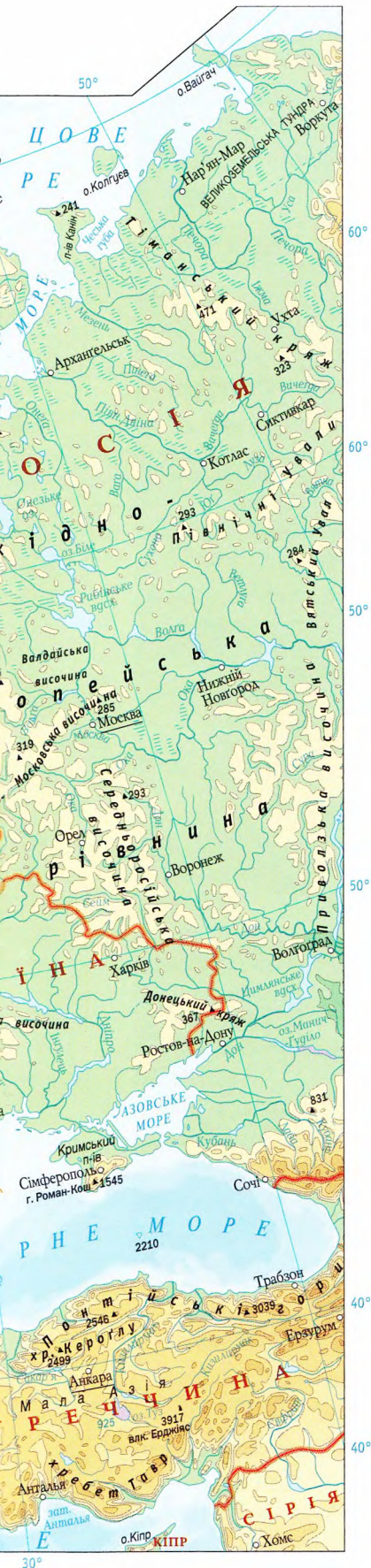
М'янма	253,9	50,9	57,8	200,4	1335,8	30	10	2,0	35	83	53	56	26	—
Філіппіни	115,1	83,9	97,2	728,7	3835,2	29	7	2,2	31	35	66	69	47	1050
Сінгапур	0,2	4,1	5,6	16934,4	846720,0	13	5	0,8	84	3	76	80	100	30170
Таїланд	197,3	63,1	66,7	319,9	941,0	16	7	0,9	70	22	70	75	31	2160
В'єтнам	125,7	80,9	92,5	643,7	3786,7	20	6	1,4	48	37	63	69	24	350
Австралійський світ	3067,9	23,3	24,9	7,6	—	13	7	0,6	109	5	76	82	85	19639
Австралія	2966,2	19,4	20,8	6,6	109,7	13	7	0,6	110	5	76	82	85	20640
Нова Зеландія	103,5	3,9	4,1	37,3	414,5	15	7	0,8	89	5	74	80	85	14600
Тихоокеанський світ	207,7	7,5	9,0	36,3	—	29	8	2,1	34	6	54	56	21	912
Федеративні Штати Мікронезії	0,3	0,1	0,1	389,9	—	33	7	2,6	27	46	65	67	27	1800
Фіджі	7,1	0,8	0,9	116,1	1160,8	22	7	1,5	46	13	65	69	46	2210
Французька Полінезія	1,4	0,2	0,2	147,5	14746,5	21	5	1,6	44	10	69	74	54	—
Гуам	0,2	0,2	0,2	998,6	9078,6	28	4	2,4	29	9	72	77	38	—
Маршаллові Острови	0,1	0,1	0,1	1492,1	—	26	4	2,2	31	31	63	67	65	1540
Нова Каледонія	7,1	0,2	0,2	29,1	—	21	5	1,6	42	7	69	77	59	—
Папуа—Нова Гвінея	174,9	5,0	6,1	28,8	—	34	10	2,4	29	77	56	57	15	890
Самоа	1,1	0,2	0,2	191,0	1005,4	31	6	2,5	28	25	65	72	21	1070
Соломонові Острови	10,8	0,4	0,6	39,4	3936,9	37	6	3,1	23	25	69	74	13	760
Вануату	4,7	0,2	0,2	45,0	2248,5	35	7	2,8	25	39	64	67	18	1260

Світи, країни	Площа, тис. кв. миль	Населення, млн осіб, 2002 р.	Населення, млн осіб, 2010 р. (прогноз)	Густота населення, фактична, осіб/милю	Густота населення, фізіологічна, осіб/милю	Коефіцієнт народжуваності, ‰	Коефіцієнт смертності, ‰	Природний приріст населення, ‰	Час подвоєння населення, років	Дитяча смертність, на 1000 народжень у рік	Тривалість життя чоловіків, років	Тривалість життя жінок, років	Міське населення, %	ВВП на одну особу, дол. США
Китай	3705,8	1294,4	1349,0	349,3	3594,2	15	6	0,9	79	31	69	73	31	750
Японія	145,4	127,2	124,7	874,5	7950,1	9	8	0,1	462	4	77	84	78	32350
Північна Корея	46,5	22,3	23,7	479,8	3427,3	21	7	1,4	48	26	67	73	59	—
Південна Корея	38,1	48,2	50,2	1263,9	6652,2	14	5	0,9	82	11	71	78	79	8600
Монголія	604,8	2,6	2,9	4,2	424,2	20	7	1,3	50	34	60	66	52	380
Тайвань	14,0	22,6	23,7	1615,2	6730,1	13	6	0,7	97	7	72	78	77	—
Південно-Східна Азія	1735,4	546,1	614,5	314,7	—	24	7	1,7	41	46	63	67	36	1240
Бруней	2,0	0,3	0,4	156,7	15667,3	25	3	2,2	32	24	70	73	67	—
Камбоджа	68,2	12,7	16,1	186,8	1436,7	38	12	2,6	27	80	54	58	16	260
Східний Тимор	5,7	0,8	1,0	145,4	—	34	16	1,8	39	143	45	47	—	—
Індонезія	705,2	219,0	240,8	310,6	3106,1	24	8	1,6	44	46	62	66	39	640
Лаос	89,1	5,5	6,6	61,4	2047,9	41	15	2,6	26	104	50	52	17	320
Малайзія	126,9	24,2	29,3	191,0	6367,6	25	5	2,0	34	8	70	75	57	3670



розділ 1

Європа



КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | |
|---|--------------------------------|
| 1 Суходільна півкуля | 15 Провідне місто |
| 2 Інфраструктура | 16 Столиця |
| 3 Територіально-функціональна спеціалізація | 17 Деволюція |
| 4 Модель | 18 «Чотири двигуни Європи» |
| 5 Ізольована держава фон Тюнена | 19 Регіональна держава |
| 6 Промислова революція | 20 Наднаціоналізм |
| 7 Нація | 21 Місцезнаходження |
| 8 Нація-держава | 22 Розташування |
| 9 Доцентрові сили | 23 Конурбація |
| 10 Відцентрові сили | 24 Континентальне розташування |
| 11 Індоевропейські мови | 25 Перевалювальний пункт |
| 12 Комплементарність | 26 Склад |
| 13 Трансферність | 27 Пояс дроблення |
| 14 Інтервенційна можливість | 28 Балканізація |
| | 29 Ексклав |
| | 30 Ірредентизм |

РЕГІОНИ

- ЗАХІДНА ЄВРОПА
- БРИТАНСЬКІ ОСТРОВИ
- ПІВНІЧНА (СКАНДИНАВСЬКА) ЄВРОПА
- СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА ЄВРОПА
- СХІДНА ЄВРОПА

РИСУНОК 1-1

Логічно розпочинати наше дослідження географічних світів з Європи, тому що за останні п'ять століть Європа та європейці більше, ніж будь-який інший світ або народ, змінювали решту планети. Європейські імперії повсюдно обплутували Землю і трансформували суспільства. Європейський колоніалізм розпочав першу хвилю глобалізації. Мільйони європейців мігрували зі своєї батьківщини до Старого і Нового світів, змінюючи (і часом майже знищуючи) традиційні і створюючи нові спільноти від Австралії до Північної Америки. Колоніальна влада й економічні стимули поєдналися, щоби спонукати рух мільйонів імперських суб'єктів від своїх рідних домівок до далеких земель: африканців до Америки, індусів до Африки, китайців до Південно-Східної Азії, малайців до Південної Африки, автохтонних американців — зі сходу на захід. У сільському господарстві, промисловості, політиці та інших сферах європейці здійснили революції, а тоді експортували ці революції по всьому світові, зміцнюючи європейську перевагу.

Поряд із цим упродовж значної частини цього 500-річного періоду європейської гегемонії Європа сама також була ареною конфліктів. Релігійні, територіальні й політичні суперечності зумовили навіть жорстокіші війни, ніж у колоніях. А протягом ХХ ст. Європа двічі втягувала людство у війну. Жахливих і безпрецедентних страхіть Першої світової війни (1914—1818 рр.) виявилось недостатньо, щоб запобігти Другій світовій війні (1939—1945 рр.), яка завершилася першим випробуванням американської ядерної зброї у Японії. У результаті європейські держави, ослаблені цією війною, втратили більшість своїх колоніальних володінь, і утвердилося нове протистояння: ідеологічна («холодна») війна між комуністичним Радянським Союзом і капіталістичними Сполученими Штатами. Ця війна повісила «залізну завісу» поперек серцевини Європи, залишивши більшу частину сходу під радянським контролем і більшу частину заходу в американському таборі. Західна Європа довела свою життєспроможність, подолала руйнівні наслідки війни і втрату колоніальних володінь та відновила економічну могутність. Стосовно ж радянського комуністичного експерименту, то він провалився як у себе вдома, так і за

кордоном, і в 1990 р. були зруйновані останні залишки «залізної завіси». З того часу були зроблені значні зусилля для реінтеграції та нового об'єднання Європи від Атлантичного узбережжя до російського кордону, що є вирішальним географічним питанням цього розділу.

◆ Головні географічні особливості Європи

1. Європейський світ лежить на західному краї Євразійського материка — найоптимальнішому місці для контактів із рештою світу.
2. Європейський давній та відроджений світ має такий значний вплив на життя планети здебільшого завдяки перевагам, нагромадженим упродовж багатьох століть глобального політичного та економічного домінування.
3. Європейське природне довкілля засвідчує широкий спектр топографічних, кліматичних і ґрунтових умов і містить багато промислових ресурсів.
4. Європа характеризується значною внутрішньою регіональною диференціацією (як культурною, так і природною), демонструє високий рівень функціональної спеціалізації та забезпечує численні можливості обміну.
5. У європейській економіці переважає промисловість, продуктивність якої висока; рівень розвитку помітно знижується із заходу на схід.
6. Європейські нації-держави виникли з колишніх осередків влади, які формували центри світових колоніальних імперій. Деякі з таких держав сьогодні роздираються внутрішніми сепаратистськими рухами.
7. Європейська людність загалом добре забезпечена, високо урбанізована, добре освічена, має довгу тривалість життя і становить одну з трьох найбільших світових геопросторових зосереджень населення.
8. Європа зробила значний прогрес у процесі міжнародної економічної інтеграції. Рух до ще глибшої та ширшої координації триває.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Як свідчить рисунок 1-1, Європа є світом півостровів та островів на західній окраїні найбільшого земного материка — Євразії. Це світ 583 млн людей і 39 країн, але територіально він невеликий.

Незважаючи на свої скромні масштаби, Європа мала і має істотний вплив на глобальні справи. Протягом багатьох століть Європа була осередком досягнень, інновацій та відкриттів. Європейські

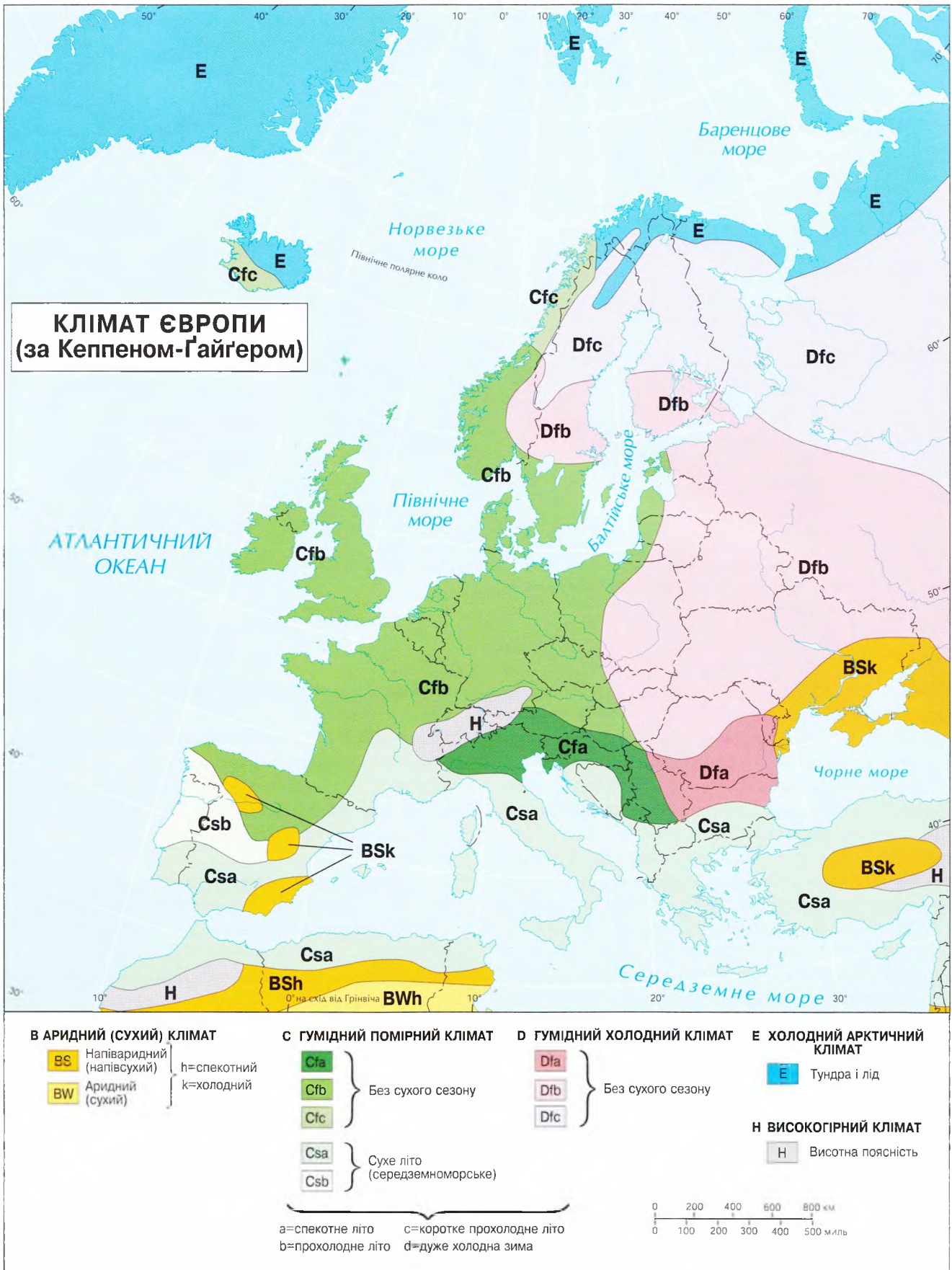
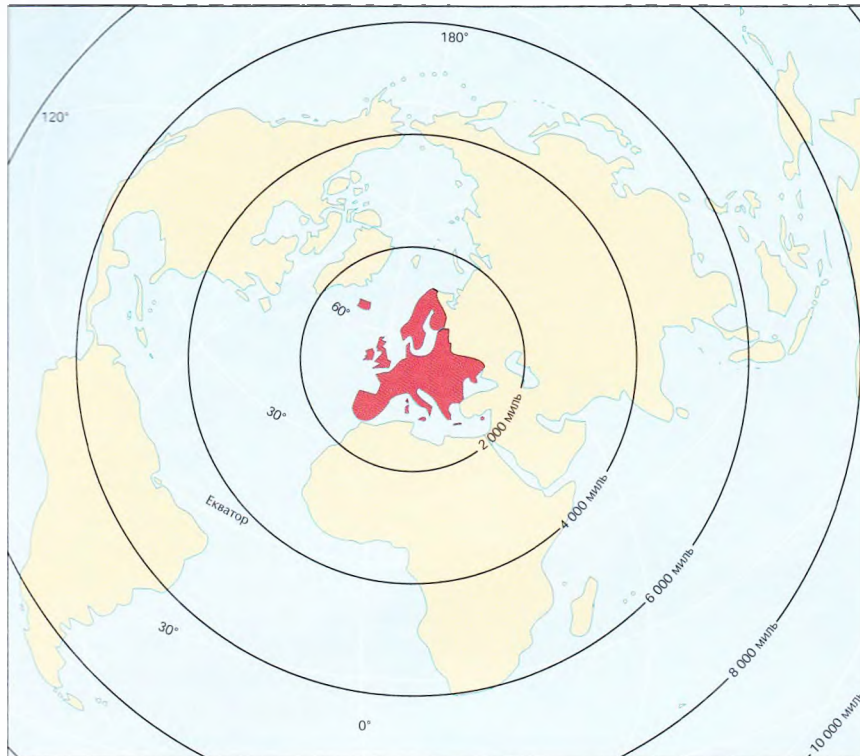


РИСУНОК 1-2

ВІДНОСНЕ РОЗМІЩЕННЯ ЄВРОПИ на СУХОДІЛЬНІЙ ПІВКУЛІ



Азимутальна рівнопрямна проекція з центром у Гамбурзі, Німеччина

РИСУНОК 1-3

народи скористалися зі значних та різноманітних покладів корисних копалин. Завжди, коли виникала можливість або потреба, цьому географічному світові вдавалося отримати те, що необхідно. Раніше ці потреби охоплювали оброблювані землі, багаті на рибу води і ліси з дикою звіриною, яку можна було приручити; крім того, ліси забезпечували паливом, а з деревини можна було робити човни. Пізніше мінеральне паливо і руда сприяли прискоренню процесів індустріалізації.

Від цілющих берегів Середземного моря до льодових піків Альп і від вологих лісів і заболочених місцевостей Атлантичної окраїни до напіваридних степів північніше Чорного моря Європа демонструє майже безмежну різноманітність природного довкілля (рис. 1-2). Помірний вплив Атлантичного океану і його морських вітрів, зігрітих Північноатлантичною течією, що починається від східного узбережжя США й називається Гольфстрімом, сягає далеко на північ і схід, приносячи кліматичні умови *Cfb* у Скандинавію, а також у Польщу і навіть Угорщину. На рисунку 1-8 порівняйте Північну Америку з Північно-Західною Європою, які лежать на однакових широтах. Тоді як норвежці живуть у помірному довкіллі (*Cfb*), канадійці переживають арктичний холод. На півдні Європи тепле сухе літо і м'яка

волога зима середземноморського кліматичного режиму домінують на півостровах Іспанії, Італії та Греції. Повна *континентальність* (більші амплітуди температур і сухіші умови, пов'язані з внутрішнім, віддаленим від моря розміщенням) не домінує аж до східних частин Європейського світу, і навіть там вона проявляється у найм'якших формах.

Європейський світ є домівкою народів численних культурно-лінгвістичних груп, що охоплюють не лише романців, германців та слов'ян, а й багато меншин, таких як фінни, угорці, баски чи кельти. Ця диверсифікація народів за походженням і надалі залишається як позитивом, так і проблемою. Вона зумовила взаємодію і обмін, але водночас спричинила конфлікти і війни. Європейці мають історію, позначену спробами як об'єднання, так і посилення відмінностей, повторенням помилок і хаосом. Часом один із регіонів Європи прогресує, тоді як інший дезінтегрується. Такою є ситуація і сьогодні.

Культурна диверсифікація Європи і забезпечення ресурсами є її головними перевагами, але цей світ також має географічні плюси у своєму розміщенні. У глобальному плані *відносне місцезнаходження* Європи у серцевині **суходільної півкулі** є одним із максимально ефективних щодо



РИСУНОК 1-4

контактів з рештою світу (рис. 1-3). Регіонально Європа є також значно шось більше, ніж просто західна окраїна Євразійського материка. Також у Європі звідусіль недалеко до суттєвого чинника європейського розвитку — моря, а водний зв'язок із сушею тут такий, як ніде на Землі. Південна і Західна Європа майже цілком складається з півостровів і островів — від Греції, Італії та Іберійського півострова (Іспанії та Португалії) до

Британських островів, Данії та Скандинавського півострова (Норвегії та Швеції). Південна Європа виходить до Середземного моря, а Західна Європа практично оточує Північне море, оскільки воно виступає поза Атлантичним океаном. За Середземним морем лежить Африка, а через Атлантику — Америка. Європа віддавна є місцем контактів між народами і культурами, циркуляції товарів та ідей. Сотні кілометрів судноплавних водних шляхів;

легкодоступні затоки, прямі шосейні дороги і канали між багатьма півостровами та островами і материковою частиною; дуже доступні Середземне, Північне та Балтійське моря забезпечують шляхи для такого обміну. Пізніше навіть океани стали засобами просторових взаємозв'язків на далекі відстані.

Історична перевага невеликих відстаней проявляється і на материку. Європейські Альпи можуть спричинити трансконтинентальний поділ, але те, що вони відділяють, все-таки перебуває у близькому сусідстві (альпійські перевали протягом століть сприяли суходільним зв'язкам). Візьмемо для прикладу Рим і Париж: відстань між цими давніми контрольними пунктами Середземноморської та Північно-Західної Європи менша, ніж між Нью-Йорком і Чикаго. Звідусіль у Європі недалеко до будь-якої точки на континенті, хоча господарство і вигляд сусідніх місцевостей часто дуже відрізняються. Короткі відстані та значні відмінності — це стало визначальною віхою європейської географії протягом понад тисячоліття.

ЛАНДШАФТИ І МОЖЛИВОСТІ

Загальна площа Європи невелика, але її природні ландшафти різноманітні та складні. Визначити кількість природно-географічних регіонів просто, але коли піти цим шляхом, то можна втратити широкий регіональний погляд — погляд, що цікавиться тим, як розгортається людська доля Європи. Європейські природні ландшафти можна поділити за регіональним принципом на чотири групи: Центральні височини, Альпійські гори на півдні, Західні височини і велика Північноєвропейська низовина (рис. 1-4).

Серцевина Європи покрита горбами і невеликими плато із залісненими схилами і родючими долинами. Ці *Центральні височини* також містять більшість європейських продуктивних вугільних басейнів; ця багата на корисні копалини дуга простягається через середину Європи від Англії на схід до України. Коли цей регіон піднісся над своїм давнім середньовічним буттям унаслідок Промислової революції, його містечка перетворилися на міста, а сільськогосподарські угіддя поступилися місцем шахтам і фабрикам.

Центральні височини прилягають на півдні до значно вищих Альпійських гір, а на заході, півночі та сході межують з Північноєвропейською низовиною. *Альпійські гори* (гори альпійської складчастості) охоплюють не лише власне Альпи, а й інші гірські пасма, що належать до цієї великої гірської системи. Піреней між Іспанією та Францією (один із кількох європейських суто природних бар'єрів),

італійські Апенніни, Дінарські пасма і Карпати у Східній Європі входять до цієї Альпійської системи, що простягається навіть до Північної Африки (Атлаські гори), на схід до Туреччини і далі. Хоча Альпи досить пересічені, вони не перешкоджають просторовим зв'язкам: купці впродовж століть торгували через гірські перевали.

Європейські західні території також досить пересічені, але *Західні височини* Скандинавії, Шотландії, Ірландії, Французької Бретані, Португалії та Іспанії не є частиною Альпійської системи (найвищі показники значно нижчі від тих, що у Альпах). Ця західна дуга являє собою давніше геологічне гірське утворення, яке дуже контрастує з відносно молодими, все ще активними у сейсмічному плані Альпійськими горами. Скандинавські височини формують частину старовинного геологічного шита, в основі якого лежать старі кристалічні масиви, які досьогодні мають ознаки плейстоценового зледеніння. Порівняно старі хребти сьогодні здебільшого стерті до плоскогір'їв, також оточують іспанське центральне плато — *Месету*.

Названі європейські ландшафтні регіони найбільш густо заселені. Північноєвропейська низовина простягається у вигляді гігантської дуги від Південної Франції через низовинні місцини впоперек Північної Німеччини, а тоді на схід через Польщу, звідки вона розширюється до Південно-Західної Росії. Зверніть увагу, що Південно-Східна Англія, Данія і південний край Швеції також належать до цього регіону (рис. 1-4). Більша частина Північноєвропейської низовини лежить на висоті менше 500 футів (150 м) від рівня моря, а місцевий рельєф рідко перевищує 100 футів (30 м). Крім цього простого топографічного чинника, існує ще багато інших для її внутрішньої диференціації.

У Франції цей регіон охоплює басейни трьох головних рік — Гаронни, Луари і Сени. У Нідерландах більша частина цього регіону складається із території, яка лежить нижче рівня моря і відвоєвана у нього. У Південно-Східній Англії, на територіях, вищих від Нідерландів, у Північній Німеччині та Данії, Південній Швеції і далі на схід він позначений плейстоценовим зледенінням, яке відступило лише кілька тисячоліть тому (див. рис. 1-6). Кожна з цих конкретних місцевостей характеризується своїми власними умовами, оскільки ґрунти і клімат відрізняються, сприяючи розвитку деяких найбільших світових продуктивних (і престижних) видів сільськогосподарської діяльності.

Північноєвропейська низовина також є одним із головних європейських напрямів людських контактів. Цілі народи мігрували, а війська часто марширували по ній. У міру створення поселень сільськогосподарська диверсифікація стала нормою, а використання землі — інтенсивнішим,

Європа: східні межі

Європейський світ омивається на заході, півночі та півдні відповідно атлантичними, арктичними і середземноморськими водами. Однак європейські східні межі завжди були предметом дебатів. Деякі вчені визначають їх в Уральських горах, таким чином визнаючи «європейську» і «азійську» Росію. Інші стверджують, що через існування певної перехідної зони між Заходом і Сходом (яка продовжується до Росії) взагалі немає сенсу намагатися визначити будь-які межі.

У цьому розділі східні межі Європи визначаються як кордон з Росією, і для цього є серйозне географічне підґрунтя. Східна Європа подібна до Західної Європи за її фрагментацією на декілька держав, які мають чіткі географічні культурні умови відрізняють її від російського гіганта на сході. Історичні та культурні контрасти також визначають великі сегменти цих меж (це можна побачити на рис. 1-8).

організованим навколо багатьох сіл, з яких фермери виробничо пов'язувалися зі своїми полями. Сьогодні, через століття, ми й надалі не можемо говорити про «Молочний пояс» або «Пшеничний пояс» у Європі, подібно до таких у Північній Америці; навіть якщо на фермі домінує одна культура, інші культури вирощуються лише на відстані кількох полів.

Нарешті, Північноєвропейська низовина володіє ще однією значною перевагою: мережею судноплавних річок, що беруть початок із сусідніх з нею підвищених місцевостей і продовжують свій шлях до моря. Крім трьох річок Франції, про які вже йшлося, річкова система Рейн—Маас обслуговує одну з найбільш продуктивних індустріальних та сільськогосподарських територій Європи, сягаючи моря через Нідерланди; Везер, Ельба і Одра перетинають Північну Німеччину; Вісла — Польщу. У Південно-Східній Європі Дунай переважає Рейн за регулярністю течії та судноплавністю. Отож головні європейські ріки створюють радіальну струк-

туру поза внутрішніми височинами континенту. Таким чином природні водні шляхи, так само як і суша Північноєвропейської низовини, надаються для транспорту й торгівлі. Протягом століть європейці покращували ситуацію, з'єднуючи судноплавні ріки за допомогою штучних каналів (рис. 1-4). Ці водні шляхи, так само як і шосейні та залізничні, що з'явилися пізніше, разом перевозять десятки тисяч мешканців, сприяючи їхнім контактам. Тому нова техніка та інновації мали змогу швидко поширюватись, а торговельні зв'язки та господарська діяльність — постійно інтенсифікуватись.

КЛАСИЧНА ЄВРОПЕЙСЬКА СПАДЩИНА

Сучасна Європа була заселена на початку найновішого періоду відступу льодовиків плейстоценської епохи, що спричинив перетворення холодної тундри на мішані ліси і засніжених долин

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Я сів на великий корабель у Дуврі (Англія) і поплив по річці Сені до Руана у Франції. Чудовий урок регіональної географії: з верхньої палуби мені відкрилася панорамна картина ландшафту, який називають Паризьким басейном. Кожен квадратний дюйм поверхні — від плоскої до хвилеподібної у цій частині Північноєвропейської низовини — якомога продуктивніше використовується; і це один із найбільш скрупульозно організованих, паркового типу сільських ландшафтів, які я коли-небудь бачив. Скупчення дерев свідчили про наявність села; не було жодної дороги без струнких рядів тополь або дубів. Річка Сена, вузька, але несподівано глибока для такого розміру корабля, спрямовувала свою течію у широкі вигини, які, напевно, завдали чимало головного болю землевпорядникам. Французька система «довгих ділянок» (лотів), що надає якнайбільшому числу фермерів вихід до води, а тоді розширює ці ділянки у протилежному напрямку, має тут певну регулярність (ви також можете побачити її у канадському Квебеку). Два таких довгих лоти — один під паром, а інший під пасовищем — видно на передньому плані».



на трав'янисті луки. На берегах Середземного моря Європа була свідком появи своєї першої цивілізації — на островах і півостровах Греції, а пізніше в Італії. Розміщення Греції було сприятливим для впливу передових цивілізацій Месопотамії та долини Нілу, а у Східному Середземномор'ї перехрещувалися морські торговельні шляхи.

Стародавня Греція

Поряд із тим, що стародавні греки створили свої міста-держави та міжміські союзи, вони також мали визначні інтелектуальні здобутки, які досягли вершини у IV ст. до Р. Хр. Їхні політичні науки та філософія мали небачений досі вплив на політику і владу, крім того, небувалих успіхів було досягнуто у таких сферах, як освіта, література, архітектура і мистецтво. Еллінізація Східного Середземномор'я спричинилася до місцевих пошуків і успіхів, а згодом — до активного обміну ідеями та інноваціями. Але існували суттєві внутрішні незгоди; врешті-решт це призвело до занепаду Греції. У 147 р. до Р. Хр. римляни розгромили останній суверенний грецький міжміський союз. Незважаючи на це, те, що зробили стародавні греки, не пропало дарма: вони перетворили Східне Середземномор'я на один із культурних центрів усього світу, а грецька культура стала головним компонентом римської цивілізації.

Римська імперія

Центр цивілізації та потуги далі перемістився до Риму, що лежить у теперішній Італії. Грекам ніколи не вдалося досягнути такого масштабу політико-територіальної організації, як імперському Риму. У період свого розквіту (II ст. по Р. Хр.) Римська імперія розширилася від Британії до Перської затоки і від Чорного моря до Єгипту. Безліч культур, що потрапили під римський контроль, і наступний обмін ідеями та інноваціями принесли багато можливостей для регіональної взаємодії, особливо у Південній і Західній Європі. Місцевості, де раніше існував лише натуральний спосіб життя, були втягнуті у ширшу господарську мережу імперії, і несподівано там, де раніше ніколи не було навіть місцевих ринків, з'явилися міжнародні товарні ринки. Продовольство і сировина тепер надходили до Риму із більшої частини Середземноморського басейну. З населенням, яке у своєму вершці розвитку сягнуло десь мільйона, місто Рим саме по собі було величезним єдиним

ринком імперії та першим урбаністичним центром Європи столичного масштабу.

Ця урбаністична традиція пропагувала римську культуру по всій імперії, і багато міст і містечок, заснованих римлянами, продовжують процвітати по сьогоднішній день. Римські урбаністичні центри були об'єднані непаралельними мережами водних і сухопутних шляхів — засобами, які сукупно формували частину **інфраструктури**, необхідної для підтримки економічного зростання й розвитку. (Сьогодні інфраструктура сучасної держави охоплює залізниці, аеропорти, енергорозподільні системи, телекомунікаційні мережі тощо.) Однак, що найважливіше, Римська імперія залишила Європі чимало ідей-концептів, які загалом мало використовувалися, але час від часу відігравали свою роль, коли Європа знову знаходила шлях до прогресу. У політичній та військовій організації, в ефективному адмініструванні й тривалій стабільності Римська імперія була на століття попереду свого часу. Ба більше, Європа ніколи не була об'єднана в більших масштабах, ніж за римлян, і вона також ніколи не підходила ближче до появи мови міжнародного спілкування, ніж у ті часи, коли нею була латина.

Зрештою, трансформація Європи під егідою римського права упровадила географічний принцип **територіально-функціональної спеціалізації**. Перед тим як римляни забезпечили порядок і зв'язок своїм обширним володінням, більша частина Європи була заселена племінними народами, які існували на самовививальному рівні. Багато цих груп жили у практичній ізоляції, мало торгували і воювали за свої території, коли чужинці посягали на них. Народи ж під Римом були втягнуті у його економічну і політичну сферу, постали продуктивне сільське господарство, іригаційні системи, шахти, майстерні. Римські володіння почали набувати рис, які раніше не були характерними для Європи: *певні народи і певні місця, де концентрувалося виробництво певних товарів*. Деякі території Північної Африки були житницями європейського Риму; Ельба — середземноморський острів — виробляла залізну руду; місцевість Картахена у Південно-Східній Іспанії видобувала й експортувала срібло і свинець. Багато інших провінцій Римської імперії спеціалізувалося на виробництві конкретних сільськогосподарських продуктів, промислових товарів або мінералів. Римляни знали як експлуатувати свої природні ресурси; в той же час вони також училися використовувати численні виробничі навички своїх підлеглих народів.

Занепад і відродження

Навіть занепад і розпад імперії у V ст. по Р. Хр. не змогли затьмарити того, що римляни досягли з допомогою поширення своєї мови та християнської релігії (у певному сенсі єдиному світлому промені у темні віки), впроваджуючи свою систему освіти, адміністрування і комерції. Занепад стародавнього Риму супроводжувався постанням європейських народів, коли германці та слов'яни перемістилися на свої теперішні позиції на європейській арені. Англосакси вторглися до Британії з данських берегів, франки замешкали Францію, германці перетнули Північноєвропейську низовину і поселилися в Німеччині. Скориставшись з дезінтеграції Римської імперії, численні королі, князі й нижчі шляхетні особи зробили себе місцевими правителями. У Європі настало безладдя, і внаслідок її слабкості почалося вторгнення з Північної Африки та Південно-Західної Азії. В Іберії арабсько-берберські маври завоювали значну територію; у Східній Європі оттоманські турки розширили свою ісламську імперію. Міські ландшафти Південної Іспанії та Балкан і донині позначені культурними наслідками цих мусульманських вторгнень.

Після майже тисячі років феодалної роздробленості протягом раннього і середнього Середньовіччя оновлена Європа постала у другій половині XV ст. У себе на батьківщині почали зміцнюватися монархії за рахунок феодалів і земельної аристократії. Поступово було започатковано появу націй-держав. Поза своїми кордонами держави Західної Європи були на порозі відкриттів — відкриттів континентів і подорожей за океан. Нові європейські держави загорілися національним самоусвідомленням і гордістю, поновився інтерес до грецьких і римських досягнень у науці та управлінні. Тому цей період називається європейським *Ренесансом*.

Нова епоха прогресу і процвітання зосередилася у Західній Європі, країни якої були відкриті новим шляхам до багатства — океанам. Тепер високонкурентні монархії Західної Європи були втягнуті в економічний націоналізм, що функціонував у формі *меркантилізму*. Метою цієї політики була акумуляція якомога більшого обсягу золота і срібла з допомогою зовнішньої торгівлі і пограбування колоній. Меркантилізм був проголошений і підтриманий державою; дорогі метали можна було отримати або завоюванням і підкоренням народів, або непрямо — формуванням сприятливого балансу зовнішньої торгівлі. Тому з'явилися сти-

мули не лише для пошуку нових територій, де могли бути такі метали, а й для виробництва товарів удома з наступним прибутковим продажем їх за кордоном. Схема держав у Західній Європі почала набирати сучасних форм, і вони ввійшли у спіраль розвитку, яка привела їх до величезних колоніальних імперій і періоду світового панування.

РЕВОЛЮЦІЙНІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ЄВРОПИ

Шлях Європи до домінування у світі ознаменувався боротьбою і безладдям. Багато здобутків епохи Ренесансу було знову знищено, бо владні монархії змагалися за першість, релігійні конфлікти поширювали смерть і злиденність, а нові тирані придушували зародки парламентаризму. Незважаючи на це, у певних сферах назрівали революції. Економічний розвиток Західної Європи рішуче підривав основи абсолютної монархії та привілейованої землевласницької аристократії. Міський купець багатів і добивався шани, а традиційна міра впливу — земля — поступово втрачала свій статус у ці динамічні часи. Європейські купці та підприємці незабаром почали вимагати політичного визнання, і аристократи вже не могли з ними змагатися. Міська промисловість розросталася; чисельність населення Європи, до цього часу більш-менш стабільна (близько 100 млн осіб), почала зростати.

Аграрна революція

Ці трансформації прискорювалися *аграрною революцією* — визначними метаморфозами європейського сільського господарства, які випередили Промислову революцію і сприяли приросту населення у XVII — XVIII ст. Нідерланди, Бельгія і Північна Італія (до яких незабаром приєдналися Англія і Франція) проклали собі дорогу завдяки своїм успіхам у торгівлі та виробництві. Економічні стимули, що забезпечувалися розширенням урбанізації та ринків, привели до ефективнішої організації земельної власності й сільського господарства. Вдосконалювалися методи обробітку ґрунту, сівозміни, вирощування і збирання врожаю, відгодівлі худоби, розвивалися ефективні засоби сільськогосподарського виробництва, системи зберігання і розподілу продукції. У зростаючих містах і містечках на сільськогосподарські товари піднялися ціни. Упроваджувалися нові культури,

Моделі в географії

Широко використовуваним підходом до узагальнення як у суспільній, так і у фізичній регіональній географії, є розвиток концептуальних моделей. У роботі Пітера Гаррета «Аналіз розміщення у суспільній географії» пропонується таке визначення: будуючи моделі, ми створюємо ідеалізований образ реальності для демонстрації її найважливіших властивостей.

Географам конче потрібно використовувати моделі, тому що реальність дуже складна: щоб зрозуміти як речі працюють, ми спочатку маємо виділити головні просторові процеси та їхні наслідки з міриад деталей, у яких вони втілюються у цьому переплетеному світі. Таким чином моделі спрощують реальну картину. Тому вони можуть передавати якщо не всю суть, тоді, щонайменше, її найважливішу частину. Теоретичне походження моделі фон Тюнена (рис. 1-5) та її емпіричне застосування до сучасної Європи (рис. 1-6) класично демонструють цей географічний метод.

особливо з Америки; картопля стала у Європі другим хлібом. Дедалі більше європейських аграріїв переходили від натурального господарства до прибуткової ринкової економіки. Пізніше промислова продукція індустріальної революції стимулювала подальшу трансформацію сільського господарства у цьому географічному світі.

У міру того як нові чинники і процеси почали заново формувати європейську економічну географію, вчені намагалися пояснити це новими просторовими моделями. У 1826 р. економіст Йоганн Генріх фон Тюнен (1783—1850) розробив одну з перших географічних моделей (див. вставку «Моделі в географії»). Протягом 40 років фон Тюнен, який володів великим сільськогосподарським маєтком у Північно-Східній Німеччині, вивчав вплив відстаней і транспортних витрат на розміщення господарської діяльності. Він опублікував новаторську працю під назвою «Ізольована держава», і його методи у багатьох аспектах заклали основи сучасної теорії розміщення.

Модель **ізольованої держави фон Тюнена** була так названа через те, що з метою теоретичного аналізу він хотів показати самодостатню країну, позбавлену зовнішніх впливів, які перешкоджають внутрішньому функціонуванню економіки. Вчений створив щось на кшталт регіональної лабораторії, всередині якої міг ідентифікувати чинники впливу на просторове розміщення ферм навколо єдиного міського центру. Щоб цього досягти, він

зробив декілька обмежуючих припущень. Перше: він припустив, що ґрунти і клімат однакові для всього регіону. Друге: жодна річкова долина або гори не порушують цілком рівної поверхні. Третє:



РИСУНОК 1-5

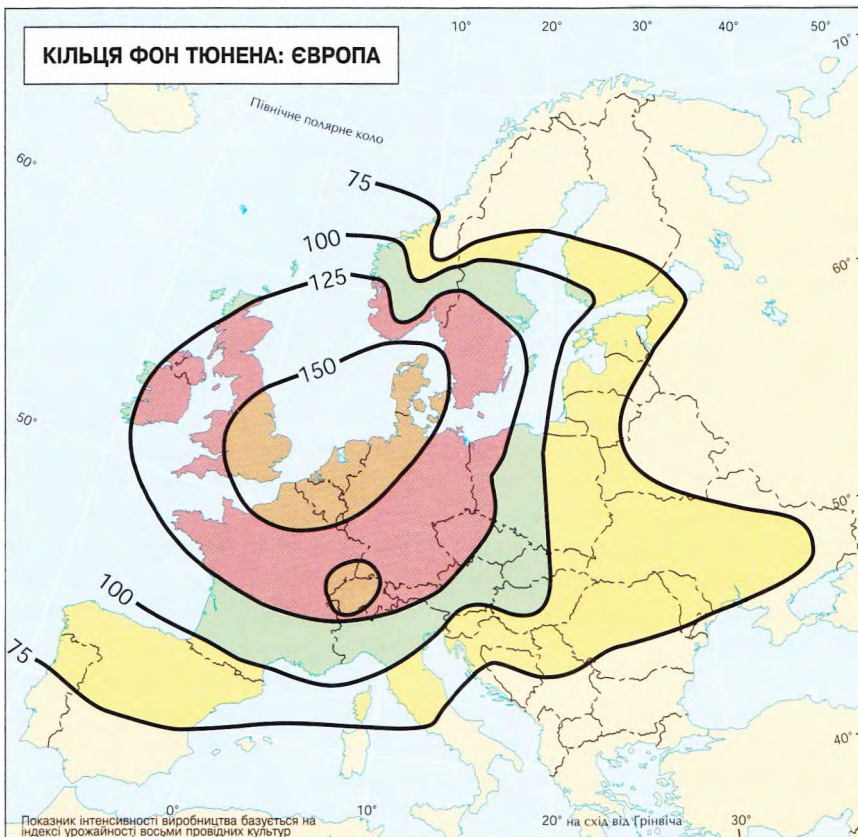


РИСУНОК 1-6

існуватиме єдине, розміщене у центрі ізолюваної держави місто. А поза цією державою лежить порожня незаселена місцевість. Четверте: фермери в ізолюваній державі перевозитимуть свою продукцію на ринок у підводах, запряжених волами, прямо до центрального міста. Звичайно, це те саме, що й припущення існування системи радіальних доріг однакової та постійної якості; всередині такої схеми транспортні витрати будуть прямо пропорційні відстані.

Фон Тюнен зробив ці припущення на основі вивчення фактичних даних, зібраних за часи управління своїм маєтком. Тепер він запитував себе: якою буде ідеальна просторова організація аграрної сфери всередині ізолюваної держави? Вчений зробив висновок, що сільськогосподарська продукція буде вирощуватися у низці концентричних зон поза центральним ринковим містом. Найближче до міста будуть вирощуватися ті культури, які швидко псуються або приносять найвищі прибутки (такі як овочі), оскільки на цю доступну оброблювану землю є великий попит, і тому вона дорога; молочне господарство також доцільно провадити у цій зоні. Далі мають бути картопля і зер-

нові. Оскільки транспортні видатки до міста зростають з відстанню, має бути межа, за якою економічно не вигідно вирощувати культури. Там уже починається пустка.

Модель фон Тюнена містить чотири зони, або кільця, сільськогосподарської спеціалізації, що оточують ринковий центр (рис. 1-5). Перший і найближчий пояс — зона інтенсивного фермерства і молочного господарства. Друга зона — ареал лісів, котрі використовуються як паливо і як деревина (у його часи для будівельних матеріалів). Далі йде третє кільце екстенсивних польових культур. Четверта і остання зона зайнята розведенням худоби; за нею має починатися пустка, що ізолює регіон від решти світу.

Звичайно, фон Тюнен розумів, що реальна Європа (або цілий світ) не є такою ідеальною, якою він її уявив. Транспортні шляхи служать певним секторам ефективніше, ніж іншим. Природні бар'єри можуть перешкоджати навіть найсучаснішим комунікаціям на суші. Зовнішні економічні впливи досягають кожної території. Але фон Тюнен хотів обмежити ці негативні умови з тим, щоб визначити головний процес, що формує

просторову організацію аграрної сфери. Пізніше ці чинники можна вводити один за одним і досліджувати їхній вплив додатково. Однак для початку вчений розробив цю теоретичну модель стосовно ізольованої держави на основі загальної просторової однорідності.

Велика заслуга фон Тюнена в тому, що його ідеї все ще привертають увагу географів. Економіко-географічний ландшафт Європи дуже змінився за цей час, але вчені порівнюють сьогоднішні моделі господарської діяльності з моделлю фон Тюнена. Таке порівняння було зроблене Семюелем ван Валькенбергом і Колбертом Гелдом, чия карта інтенсивності сільськогосподарської діяльності Європи проілюструвала дивовижну концентричність кілець (рис. 1-6). Просторові зміни, що відбулися з часів фон Тюнена, втілюються в основні вдосконалення транспортних технологій, які дали змогу ізольованій державі розширитися з *мікро-* до *макромасштабу*. Тому модель більше не зосереджується на одному місті, а радше на широкій урбанізованій території аж до південних берегів Північного моря, яка охоплює тепер аграрну систему Тюнена континентального масштабу.

Промислова революція

Поряд із досягненнями у сільському господарстві Європа також створила розвинену промисловість ще до початку **Промислової революції**. У Фландрії (Західна Бельгія) і Англії було досягнуто спеціалізації у вовняній та лляній текстильній промисловості; у Саксонії (Східна Німеччина) видобувалася і виплавлялася залізна руда. Європейські промисловці виробляли широкий асортимент товарів для місцевих ринків, але їхня якість завжди перевершувалася текстилем та одягом з Індії та Китаю. Це давало європейським підприємцям головні стимули для поліпшення якості та масового виробництва своєї продукції. Сировинні матеріали можна було завозити всередину країни у практично необмежених обсягах, і якщо з них масово вироблялися предмети широкого вжитку, то вони могли поховати азійську промисловість шляхом зростання обсягів виробництва і зниження цін.

Тепер актуальним став пошук кращого устаткування, особливо ткацьких і прядильних машин. У 1780-х роках Джеймс Ватт та інші винайшли паровий двигун, який швидко почав використовуватися в різних цілях. Приблизно в той же час кам'яне вугілля (перетворене на багатий вуглецем кокс) було визнано кращим заміном деревного вугілля для виплавлення заліза. Ці одночасні інновації мали негайні наслідки. Прогрес у вироб-

ництві енергії революціонував прядильну промисловість. Сталеплавильна галузь, яка у Європі довго була залежною від лісів для палива, тепер почала зосереджуватися поблизу вугільних басейнів. Поїзди могли приводитися у рух локомотивами. Океанічне плавання відкрило нову епоху.

Британія мала величезну перевагу, бо Промислова революція сталася тоді, коли британський вплив поширився по всьому світові, а важливі відкриття було зроблено у самій Британії. Британці контролювали потоки сировини, утримували монополію над продуктами, що мали світовий попит, і самі володіли навичками, необхідними для виробництва машин, які виробляли продукцію. Незабаром наслідки Промислової революції стали предметом експорту, і почалося формування сучасної промислової просторової організації. У Британії поблизу вугільних басейнів постали промислові райони, густо заселені та високо урбанізовані: в англійському Мідлендсі, у Ньюкаслі на північному сході, у Південному Уельсі та вздовж ріки Клайд навколо Глазго у Шотландії.

У материковій Європі пояс великих вугільних басейнів простягнувся із заходу на схід уздовж південних меж Північноєвропейської низовини: від Південної Англії через Північну Францію і Бельгію, Німеччину (Рур), Західну Богемію у Чехії, Сілезію у Південній Польщі та Донецький басейн у Східній Україні. Залізна руда була знайдена у подібному широкому поясі, і промислова карта Європи суттєво збагатилася результатами зосередження економічної діяльності (рис. 1-7).

Ще одна низка промислових регіонів постала у зростаючих урбанізованих центрах Європи і поблизу них, що демонструє ця сама карта. Лондон, уже сформований європейський провідний міський центр і найбагатший внутрішній ринок Британії, був типовим для цього розвитку. Багато місцевих галузей тут було створено в результаті великої пропозиції робочої сили, наявності капіталу і значної кількості потенційних покупців. Хоча Промислова революція зумовила розвиток інших місцевостей, Лондон не втратив своєї першості: обсяги промисловості у британській столиці та навколо неї зросли у кілька разів.

Індустріальна й урбаністична інтенсифікація

Не дивно, що індустріалізація Європи або, радше, її індустріальна *інтенсифікація* після Промислової революції також стала предметом географічного дослідження. Які чинники формували розміщення промисловості? Як розвивалася європейська індустріалізація? Знову ж німецькі вчені провели у

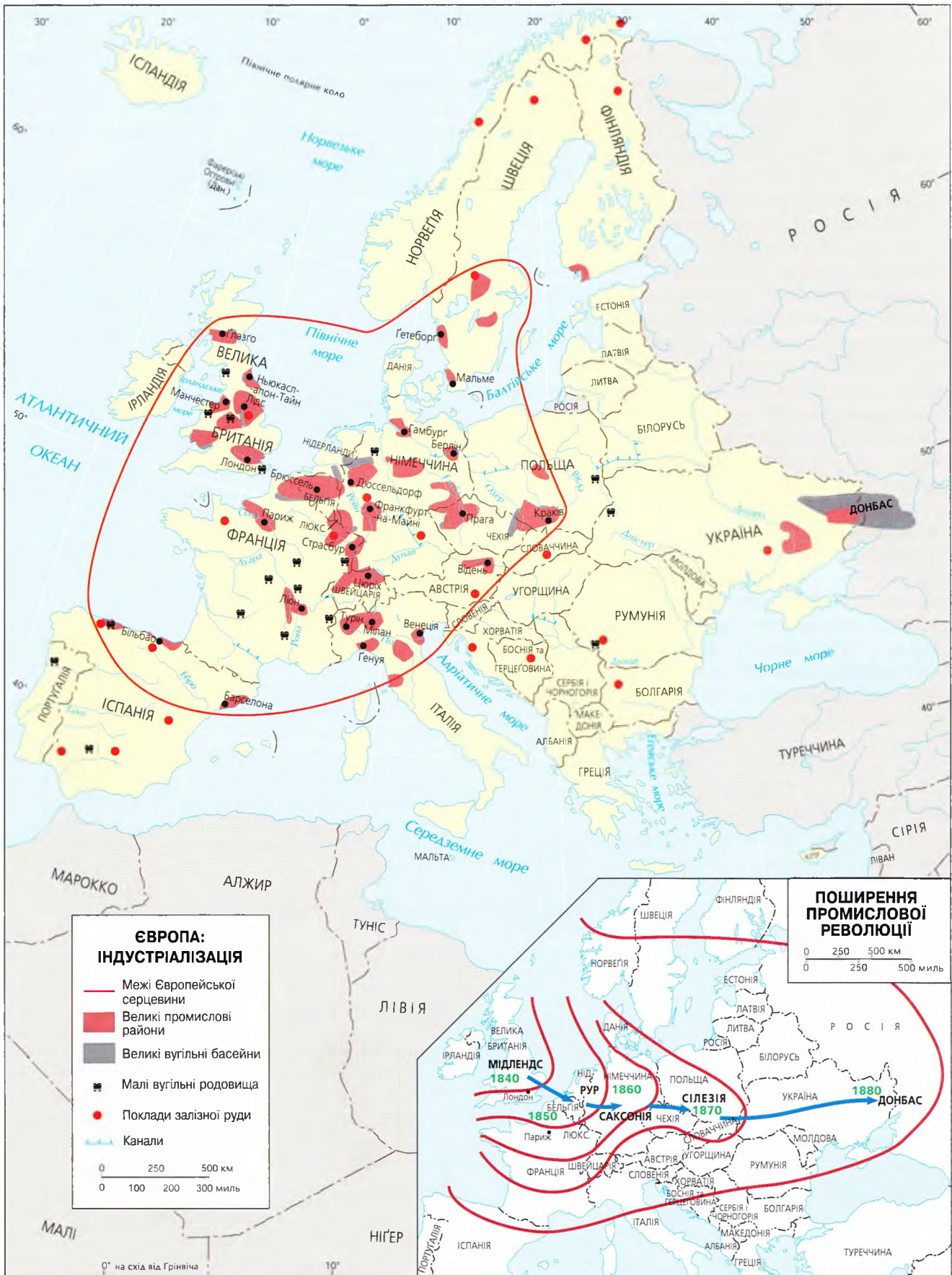


РИСУНОК 1-7

цій царині перші важливі дослідження. Більша її частина ввійшла до праці Альфреда Вебера (1868—1958) «Про розміщення промисловості», опублікованої в 1909 р. Як фон Тюнен перед ним, Вебер розпочав з обмежувальних припущень, щоб мінімізувати складність реальної дійсності Європи. Але на відміну від фон Тюнена Вебер досліджував діяльність, яка відбувалася у конкретних *пунктах*, а не на великих територіях. Промислові підприємства, шахти і ринки розміщені у специфічних місцях, тому Вебер створив модель регіону, позначену низками пунктів, де ці види діяльності відбувалися. Він обмежив мобільність праці та відмінності у ставках заробітної платні, і тому міг підрахувати «бали», які припадали на кожний пункт у його теоретичному регіоні.

У цьому процесі Вебер досліджував різні чинники, які впливали на розміщення промисловості. Він визначив *загальні* чинники, котрі могли вплинути на всі галузі (на чолі з транспортними витратами на сировину і кінцеву продукцію), і *специфічні* чинники (такі як псування продуктів). Він також розрізняв *регіональні* чинники (видатки на транспорт і працю) і *локальні* чинники. Як стверджував Вебер, локальні чинники характеризувались *агломеративними* (концентрувальними) і *дегломеративними* (деконцентрувальними) силами. У випадку з Лондоном галузі зосереджувалися там здебільшого внаслідок переваги спільного розміщення. Наявність спеціалізованого устаткування, технологічно кваліфікованої робочої сили і великомасштабного ринку товарів зробила Лондон (так само як Париж та інші великі міста, не розміщені біля багатих покладів природних ресурсів) привабливим місцем для багатьох промислових підприємств, які вигравали від агломерації. З іншого боку, така концентрація врешті-решт створювала значні невігоди — головню змагання за місце, зростаючі ціни на землю, перенаселеність, забруднення довкілля. З цих причин галузь могла переміститися — тоді почали би діяти дегломеративні сили.

Індустріалізація Європи стимулювала зростання багатьох міст і містечок. У Британії у 1800 р. лише 9 % населення жило у міських місцевостях, але вже у 1900 р. близько 62 % мешкало у містах і містечках (сьогодні ця частка становить 89 %). Усе це відбувалося на тлі зростання загальної кількості населення. Коли індустріальна модернізація прийшла до Бельгії та Німеччини, Франції та Нідерландів, а також до інших частин Європи (див. рис. 1-7), загальна урбаністична модель змінилася. Характер цього процесу — зростання і зміцнення міст і містечок — і суміжні питання стали темами географічного дослідження, як сільське господарство та індустріалізація. Геоурбаністика

набула статусу однієї з провідних субдисциплін географічної науки протягом ХХ ст.; ми розглядаємо багато її принципів у цьому розділі, а також розділах 4 і 6).

Політичні революції

Європа має великий досвід експериментів із демократичним правлінням, але *політична революція*, яка змінила цей географічний світ після 1780 р., принесла трансформацію небачених масштабів. Затьмарила усі події Французька революція (1789—1795 рр.), але французький і загальноєвропейський політичний катарсис тривав до ХХ ст., оскільки зростаюча хвиля націоналізму врешті-решт вплинула на кожную монархію на континенті.

У Франції масова революція втягнула країну в роки хаосу і деструкції. Лише коли Наполеон I узяв владу у 1799 р., стабільність відновилося. Наполеон, котрий персоніфікував нову Французьку республіку, реорганізував Францію так глибоко, що заклав основи сучасної нації-держави (концепт, що трактується у наступному параграфі). Він також побудував імперію, яка простягнулася від німецької Пруссії до Іспанії та від Нідерландів до Італії. Хоча його армії зазнали поразки, Наполеон назавжди змінив політичну просторову структуру Європи. До його збройних сил приєдналися націоналістичні революціонери з усього континенту; так одна за одною були повалені монархії. Навіть після остаточної поразки Наполеона під Ватерлоо у 1815 р. прокотилися масові повстання в Іспанії, Португалії, Італії та Греції. Отож Європа пройшла справжнє випробування на демократію і націоналістичну владу, тому вона ніколи не повернеться на старі шляхи.

Поява націй-держав

У міру того як у Європі відбувалися революційні зміни, змінювалася і політико-географічна карта цього географічного світу. Менші утворення збиралися у більші спільноти, розв'язувалися конфлікти (силою або шляхом переговорів), визначалися кордони, реорганізовувалися внутрішні структури. Формувалися європейські нації-держави.

Що ж таке нація-держава, і що не є нею? Дане запитання, зокрема, потребує визначення поняття **нації**. Прийняте визначення, як правило, передбачає певну гомогенність: нація має охоплювати групу тісно пов'язаних людей, які розмовляють однією мовою, мають спільну історію, однакові етнічні основи і спільні політичні інституції. Це означає, що багато держав не є націями-державами, тому що їхнє населення якимось чином поділене.

Але не так важлива культурна чи інша гомогенність, як невидимий «національний дух» — емоційна відданість державі й тому, що вона обстоює. Одна з найстарших європейських держав, Швейцарія, має населення, поділене за лінгвістичною, релігійною та історичною ознаками, але Швейцарія, втім, залишилася найміцнішою нацією-державою, нещодавно відзначивши свою 700-літню річницю.

8 Отже, **нація-держава** може бути визначена як політична одиниця, що має чітко окреслену територію, успадковану значною кількістю населення, яка достатньо добре організована і володіє певною мірою влади, де люди усвідомлюють себе нацією з певними емоційними та іншими зв'язками, котрі виражаються у найвідчутнішій формі у державних правових інституціях, політичній системі та ідеологічній могутності. Підтримують цю структуру, як правило, владні органи, що постійно працюють над тим, щоб сили, які об'єднують державу, переважали над тими, котрі її роз'єднують (див. вставку «Доцентрові та відцентрові сили»).

Це визначення нації-держави базується на європейській моделі, яка виникла у процесі довгої еволюції цього географічного світу і його революційних змін. Франція завжди наводиться як найкращий приклад поміж європейських націй-держав, але Польща, Угорщина, Швеція, Іспанія і возз'єднана Німеччина також належать до країн, які великою мірою відповідають цьому визначен-

ню. Бельгія і Молдова є прикладами країн, які на сьогодні не можна віднести до націй-держав. Колишні Югославія і Чехословаччина ніколи не були націями-державами; їхні явні та приховані відцентрові сили були дуже значними і не сприяли тривалій стабільності.

СУЧАСНА ЄВРОПА

Європейські нації-держави належать до найдавніших у світі, а колоніальні імперії європейських метрополій — до найтриваліших. Незважаючи на багато руйнівних воєн і революцій, європейські нації вижили, і зі своєї довготривалої стабільності вони викували упевненість, що базується на яскравих індивідуальних ознаках і є визначальною віхою європейської культури. Хоча Європа становить географічний світ, вона являє собою незначну географічну гомогенність.

Часто постулюється, що Європу можна розглядати як регіональну одиницю, тому що її населення користується **індосвропейськими мовами** **11** (рис. 1-8), має християнські релігійні традиції (див. рис. 6-2) і спільну європейську (кавказьку) расову належність. Однак ці культурні й фізичні ознаки поширені й далеко поза Європою і в будь-якому випадку не є сильними об'єднувальними елементами європейської мозаїки. Як показує рисунок 1-8, угорці та фінни належать до

Доцентрові та відцентрові сили

Політико-географи використовують поняття «доцентровий» і «відцентровий» для визначення сил усередині держави, які, відповідно, спричиняють об'єднання цієї політичної системи або її роз'єднання.

9 **Доцентрові сили** пов'язують державу, об'єднуючи і зміцнюючи її. Реальна або можлива зовнішня загроза може стати сильною доцентровою силою. Однак важливішим і тривалішим є почуття відданості державній системі, визнання того, що вона є найкращим вибором. Це відчуття часом зосереджується на сильних харизматичних якостях лідера, який персоніфікує державу і приваблює населення. Така харизма може затьмарити майже все інше. Тривала популярність Хуана Перона в Аргентині є таким прикладом. Шарль де Голль у Франції, Мао Цзедун у Китаї, Джавахарлал Неру в Індії — усі вони володіли харизматичними якостями і відігравали провідну роль (яка існувала і після їхньої смерті) у консолідації своїх держав.

10 **Відцентрові сили** роз'єднують або розділяють. Вони можуть спричинити внутрішні незгоди. Релігійний конфлікт, расова дискримінація, лінгвістичні розходження і протилежні регіональні погляди належать до

головних відцентрових сил. Третину століття тому в'єтнамська війна стала значною відцентровою силою у Сполучених Штатах, і ще досьогодні відчуваються її наслідки. У нових незалежних країнах племінний лад часто є провідною відцентровою силою, інколи настільки сильною, що загрожує існуванню цілої державної системи (приміром, біафрський конфлікт 1960-х років у Нігерії).

Рівень влади і узгодженості всередині держави залежить від переваги доцентрових сил над відцентровими. Хоча важко виміряти такі невидимі речі, однак були зроблені певні спроби у цьому напрямі, наприклад, дослідження відносин між меншинами і оцінки ступеня регіоналізму з допомогою голосування на виборах і референдумах. Коли відцентрові сили стають надто сильними і їх не можна контролювати навіть зовнішніми силами, держава розпадається (як Радянський Союз і колишня Югославія у 1991 р., Чехословаччина у 1993 р.). Або вона переживає революційні внутрішні зміни, які роблять її новим утворенням (такими стали Іран після позбавлення влади шаха і Куба після перемоги Кастро).



РИСУНОК 1-8

європейських груп, які не розмовляють індоєвропейськими мовами; для такого малого географічного світу Європа є справжньою Вавилонською вежею. Стосовно спільних релігійних традицій, то Європа має історію інтенсивних і деструктивних конфліктів з питань релігії; наприклад, спільні християнські принципи мало чим допомогли для досягнення згоди у Північній Ірландії. І знову ж таки спільна расова належність приховує значні відмінності у зовнішніх фізичних характеристиках між, скажімо, іспанцями і шведами, шотландцями і сіцилійцями.

Стосовно економічного розвитку, то цілі століття європейської експлуатації заморських володінь привели до нагромадження багатств у себе на батьківщині та встановили глобальний вплив, який витримав дві світові війни й тривав і після завершення колоніальної ери. Європа у 1945 р. вступила у повоєнну епоху реконструкції, перебудови і відродження. У реконструкції допомогли мільярди доларів США завдяки планові Маршалла (1948—1952 рр.). Перебудова постала у вигляді «залізної завіси», яка протягом 1945—1989 рр. відокремлювала Схід із радянським домінуванням від Західної Європи; вона також характеризувалася появою кількох міжнародних блоків держав, що виступали за багатостороннє співробітництво. Відродження Європи тривало, незважаючи на втрату колоніальних імперій, періодичні політичні кризи та інші перешкоди; знову Європа пережила всі труднощі. Сучасна Європа постала з нещодавно завершеної повоєнної ери з багатьма перевагами. Серед її багатьох важливих географічних ознак є ті, які ми будемо обговорювати у наступних трьох параграфах.

Інтенсифікація просторових взаємозв'язків

Ширше міжнародне співробітництво є логічним наслідком мирної повоєнної ери; до того ж довкілля і ресурси Європи давно надавали надзвичайні можливості для людських контактів та взаємодії. Концептуально *просторова взаємодія* ефективно організована навколо тріади принципів, розроблених американським географом Едвардом Ульманом: 1) комплементарність, 2) трансферність і 3) можливість втручання.

12 **Комплементарність** спостерігається тоді, коли одна територія має надлишок товарів, на які є попит на іншій території. Одна лише присутність ресурсів у якомусь місці не є гарантією того, що розвиватиметься торгівля; ці ресурси мають бути специфічно потрібні ще в іншому місці. Отож комплементарність виникає з регіональних відміннос-

тей як у пропозиції, так і попиті на людські й природні ресурси. **Трансферність** стосується спроможності товарів переміщуватися між двома територіями. Реальна відстань у термінах як коштів, так і часу руху, може стати головною перешкодою трансферності товару. Тому навіть коли існує комплементарність між двома територіями, проблеми економічного подолання відстані, яка їх розділяє, можуть бути такими значними, що торгівля не відбувається. Третій принцип взаємодії — **інтервенційна можливість** — стверджує, що потенційна торгівля між двома місцями, навіть якщо вони відповідають необхідним умовам комплементарності й трансферності, буде розвиватися лише за відсутності ближчого джерела пропозиції, яке втручається.

Європейська економічна географія завжди стимулювалася внутрішньою комплементарністю. Прикладом може слугувати Італія, яка йде попереду інших середземноморських країн за економічним розвитком, але їй бракує вугілля. Довгий час її галузі залежали від імпорту вугілля з багатих басейнів Західної Європи. Натомість італійські селяни вирощували культури, які не можна було культивувати у прохолоднішому кліматі на північ від Альп. Цитрусові, оливки, виноград та ранні овочі користуються великим попитом на ринках Західної Європи. Внаслідок цього Італія імпортує вугілля з Північно-Західної Європи, а остання імпортує італійські фрукти, вина тощо. Цей випадок подвійної комплементарності не стримується обмеженнями трансферності: природні бар'єри Альп давно подолані залізничними та шосейними шляхами, а двосторонні торговельні потоки найвигідніші для морських перевезень, бо рухомий склад не повертається додому порожнім. Ба більше, через те, що Північно-Західна Європа та Італія є, відповідно, найближчими джерелами вугілля і фруктів, немає можливості втручання для розриву просторової взаємодії, тому взаємний обмін цих товарів розвивається.

Історично існує безліч таких прикладів по всій Європі, і усі вони залежать від ефективних транспортних зв'язків. Європейський географічний світ має добру систему комунікацій іще з римських часів, а постійне вдосконалення транспортної технології розширює торговельні відносини, охоплюючи дедалі більше віддалених місць. Сьогодні відмінна мережа залізниць, шосейних доріг і повітряних рейсів цілком інтегрована внаслідок зусиль повоєнних конструкторів об'єднаної Європи. Понад це, декілька головних проектів було запущено для подальшого вдосконалення уже першокласних пасажиро- і вантажозалізничних перевезень: 1) довгоочікуваний тунель під Ла-Маншем, відкритий у 1994 р., тепер прямо пов'язує Британію



Поїзд «Євростар» вирушає з вокзалу Ватерлоо у Лондоні у свій тригодинний пробіг до Парижа. Французи і японці протягом тривалого часу були світовими лідерами у швидкісній залізничній технології, і тепер мета Європи — пов'язати усі частини Європейського Союзу швидкісною залізничною мережею. Завершення тунелю під Ла-Маншем було головним кроком у цьому процесі, але рух поїздів поки ще сповільнюється невідповідними вагонами з британського боку протоки. Тим не менше поїзди «Євростар» символізують інтеграцію і уніфікацію Європи.

з континентом; 2) у Західній Європі завершена нова швидкісна залізнична мережа для об'єднання усіх її головних міст, змодельована на кшталт французької TGV (*train à grande vitesse*), яка пов'язує Париж із більшістю французьких міст на середній швидкості 185 миль (300 км) за годину; 3) у Північній Європі міст-тунель Ерезунд, який відкрився у 2000 р., тепер прямо пов'язує Скандинавський півострів з рештою Європи; 4) понад 100 миль (160 км) нових тунелів планується під Альпами для прискорення руху і погодження зі швейцарським мандатом, згідно з яким після 2004 р. всі перевезення вантажів здійснюватимуться залізницею; 5) нова генерація поїздів на магнітній подушці (зі швидкістю понад 300 миль/480 км) буде представлена у 2005 р., коли відкриється перша лінія у Німеччині між Берліном і Гамбургом. Проте перспективи автомобільного транспорту менш обіцяльні. Зі збільшенням числа власників автомобілів дорожні «корки» стають дедалі частішими

навіть на внутрішньоміських магістралях. Найгірше сполучення в європейських містах: шосейні дороги закінчуються у приміських територіях, а всередині старого міста автомобіль погано вписується у вузькі, хаотично поєднані вулиці, які були вимощені сотні років тому.

Урбаністична послідовність і зміни

Сьогодні зі своїми 73 % людності, що проживає у містах і містечках, Європа належить до найурбанізованіших географічних світів. У середині світу рівень урбанізації зростає до 83 і 79 % у регіонах Північної та Західної Європи відповідно. У деяких країнах він підноситься ще вище: у Бельгії — 97 %; в Італії — 90 %; у Сполученому Королівстві — 89 %; у Німеччині — 86 %. (Одним із побічних явищ довготривалої урбанізації є дуже низький рівень народжуваності, наслідки якого ми обговоримо у вставці «Демографічна імплізія Європи».)

Великі міста є немовби плавильним тиглем національних культур. У дослідженні 1939 р. про вирішальну роль великих міст у розвитку національних культур американський географ Марк Джефферсон постулював закон **провідного міста**, який стверджує, що «провідне місто країни завжди непропорційно велике і особливо вражальне щодо національного потенціалу і почуття». Хоча й неточно, але цей «закон» можна підтвердити і на європейських прикладах. Без сумніву, Париж персоніфікує Францію у безлічі аспектів і ніщо в Англії не зрівняється з Лондоном. У цих двох провідних містах культура та історія нації та імперії є невід'ємними рисами міського ландшафту. Так само Відень є мікрокосмом Австрії, Варшава — серцем Польщі, Стокгольм — моделлю Швеції, Афіни — Греції. Сьогодні кожне з цих міст (разом з іншими першорядними містами Європи) займає певний шабель в ієрархії урбаністичних центрів, на які припадає лівова частка приросту населення країн після Другої світової війни.

На внутрішньоурбаністичному рівні європейський міський ландшафт суттєво контрастує з міським пейзажем у США. Як уже було зазначено, європейські міста набагато старші, а розташування їхньої, часом небезпечної, системи вулиць набагато стисліше; землі майже всюди не вистачає, тому вона надзвичайно дорога. У більшості країн влада відіграє домінуючу роль у розвитку міст, наглядаючи за процесом їх планування, впроваджуючи кодування зон, рентовий і ціновий контроль нерухомості.

16 Урбаністична модель регіону Лондона (рис. 1-9) показує внутрішню просторову структуру європейської столиці, зокрема її центральну частину і кільця приміських територій. Власне столичний ареал сконцентрований у центрі великого міста, особливо у *центральному діловому районі* (ЦДР), який є найстарішою частиною міської агломерації і в якому найбільше бізнесових і владних структур, крамниць, а також найбагатших і найпрестижніших мешканців. Обширні житлові сектори розміщені радіально поза ЦДР, і кожен зосереджує конкретну майнову групу. Поза центральним містом лежить досить велике кільце передмість, густота населення яких набагато вища порівняно зі США, оскільки європейською традицією є поселення у рекреаційних зонах («зелених поясах») і проживання у багатоквартирних будинках, а не котеджах для окремих сімей. Тут також більше покладаються на громадський транспорт, що надалі символізує вдосконалення моделі передмістя. Це дає змогу переносити багато видів діяльності у приміські зони, і сьогодні ультрамодерні ділові центри за містом дедалі частіше конкурують із ЦДР у багатьох частинах урбанізованої Європи.

Політична і економічна трансформація

Сьогодні, через десяток з лишком років після колапсу комунізму як у Східній Європі, так і в ко-

лишньому Радянському Союзі, Європейський світ увійшов у нову еру. Після розпаду радянської імперії утворилося 15 нових незалежних держав у межах колишніх республік СРСР (див. розділ 3). Чотири з цих країн — Латвія, Литва, Молдова і Україна — належать до розширеної Східної Європи, що тепер простягається далеко на схід аж до російського кордону; п'ята колишня радянська республіка, Естонія, історично і культурно є частиною Північної Європи. Є ще Білорусь, яка повернулася до Європи спиною і чия майбутня доля невідома. У цілому ця остання географічна реорганізація після 1991 р. розширила територіальні виміри Європейського світу на 21 %, кількість його країн — до 39, а загальну кількість населення — на 71 млн осіб (14 %).

Отже, єдина нова Європа зайняла місце двох Європ, які ще недавно вороже дивилися одна на одну через «залізну завісу». Але хоча ця політична трансформація набагато зменшила небезпеку східно-західного військового протистояння, вона не послабила внутрішнього культурного поділу цього світу. Справді, швидке відродження націоналізму і старих антагонізмів у Східній Європі, що майже одразу призвело до жорстокої громадянської війни у Югославії, яка розпалася, нагадують нам, що багато важких випробувань чекає на реформовану Європу в її пошуках міжнародного співробітництва.

Ці проблеми не нові, і європейці давно визнали, що не вигідно жити у поділеному світі; тому

Демографічна імплізія Європи

Коли населення урбанізується, то середні розміри сім'ї зменшуються, а з ними зменшується і загальний рівень природного приросту. Дані таблиці 1-2 виявляють залежність між вищим рівнем урбанізації та нижчим рівнем приросту населення.

У світі загалом темпи приросту населення залишаються високими, особливо на менш урбанізованій периферії. Але у глобальних серцевинах та особливо у Європі темпи приросту вражаюче знизилися. Для утримання сталої кількості населення середньостатистична жінка має виховати 2,1 дитини. Для Європи в цілому ця цифра у 2002 р. становила 1,4. Жодна з європейських країн не зареєструвала більш ніж 2,2 народження на одну жінку, а сім із них, у тому числі Італія та Іспанія, — менше 1,3, що є найнижчим показником у будь-якій людській популяції. Італія наприкінці 1990-х була першим суспільством у світі з більшим числом людей, старших від 60 років, порівняно з числом молодших за 20 років. Такі негативні темпи приросту населення накладають серйозні проблеми на будь-яку націю.

Урбанізація в усьому цьому процесі є спільним визначником. Обмежений життєвий простір і високі витрати на проживання змушують міські сім'ї мати менше дітей, ніж на селі, але зростаюче благополуччя, пізніше одруження і планування сім'ї також відіграють свою роль. Дедалі більше жінок радше воліють отримати престижну освіту і зробити кар'єру, ніж виховувати дітей. Чимало подружніх пар витрачають гроші на матеріальні речі та відпочинок, а не на дітей.

Усе це у підсумку означає те, що географи називають *демографічною імплізією* (явище, протилежне іншій загрози людству — *експлозії*, або демографічному вибухові). Її вплив на суспільство теж турбує, оскільки менша кількість працюючих молодих людей не зможе підтримувати старіюче населення, якому потрібні пенсії та охорона здоров'я. Аби покрити дефіцит, зростають податки, що погіршує діловий клімат, збільшує безробіття і можливість еміграції. Імплізія населення є справжнім викликом Європи XXI ст.

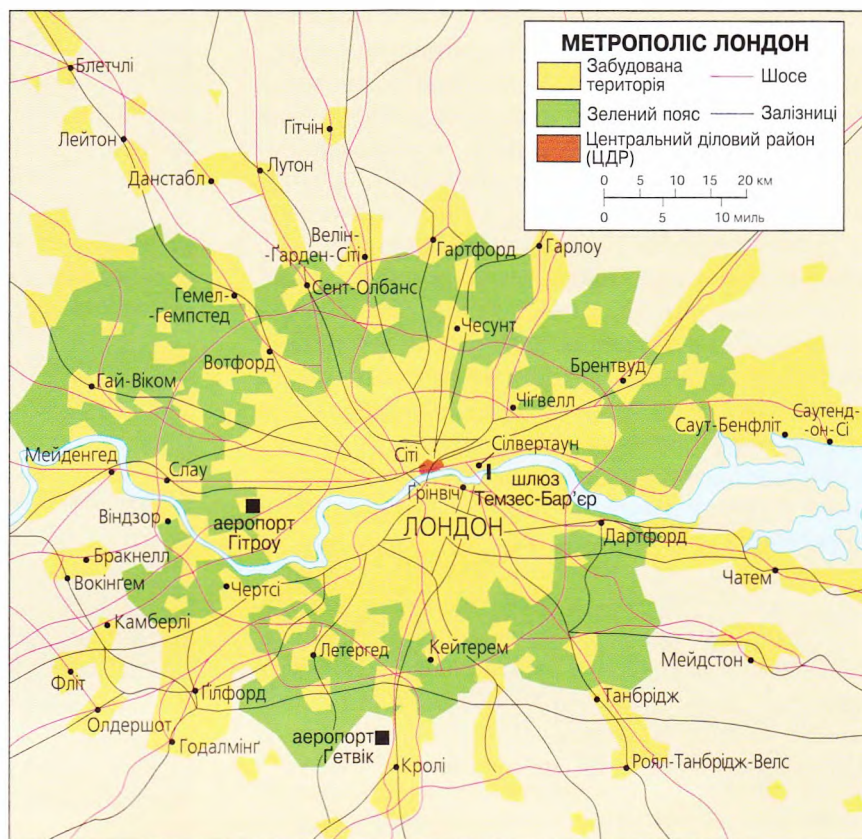
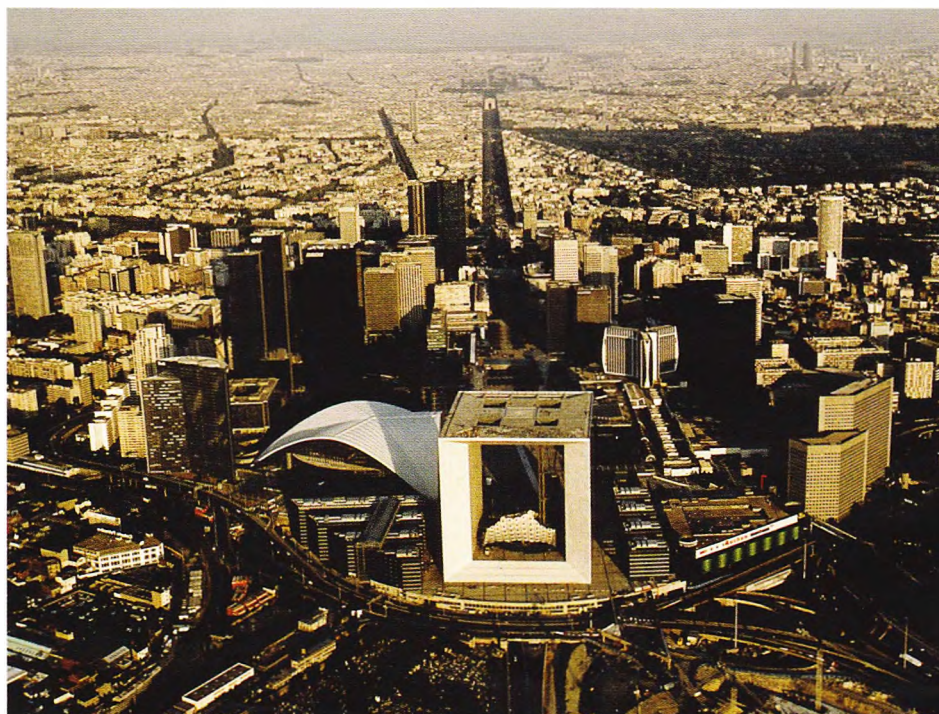


РИСУНОК 1-9

Бум приміських територій (див. розділ 4) трансформує столичний ландшафт США, і такі «окраїнні міста» нині також постають у Західній Європі. Найбільший і найважливіший з цих комплексів — Ля-Дефанс — розташований на захід від Парижа. Він так розрісся, що став одним із найбільших ділових центрів континентальної Європи, річні трансакції якого перевищують ВВП цілих Нідерландів! Окрім демонстрації економічних досягнень, кубічна *Велика арка*, що височить у центрі Ля-Дефанс, є архітектурною перлиною і західним якорем паризької історичної осі, яка містить *Тріумфальну арку*, *Елісейські Поля*, *Площу Злагоди* і *Лувр*.



вони зробили значний прогрес у напрямку об'єднання. Понад півстоліття Західна Європа зміцнювала економічні зв'язки, які є наріжним каменем сьогоденного *Європейського Союзу (ЄС)*. Ця багатонаціональна організація, що складається з 15 країн-учасниць і охоплює майже весь серцевинний ареал цього географічного світу (рис. 1-7), дає надію на інтеграцію нової Європи, розробляючи і впроваджуючи плани розширення своєї діяльності. Тепер ми дещо детальніше розглянемо взаємодію чинників, пов'язаних з проблемою політичної дезінтеграції та необхідністю тіснішої економічної співпраці.

Деволуція

У нашому попередньому обговоренні поняття нації-держави ми зазначали, що відцентрові сили у колишній Югославії і Чехословаччині нещодавно форсували політичну дезінтеграцію обох країн. В інших частинах цього світу сьогодні також переважають подібні тенденції, і вони можуть призвести до розпаду деяких держав. Поняття **деволуції** використовується для ілюстрації дії впливових відцентрових сил, коли регіони або народності всередині держав вимагають і здобувають політичну міць, а часом і автономію за рахунок центру — з допомогою переговорів або активних повстанських дій. Для більшості держав характерний внутрішній регіоналізм, але процес деволуції розпочинається тоді, коли визначальна доцентрова сила — національно прийнятна ідея, яку обстоює країна, — розмивається до моменту, за яким приводиться в рух регіональний розкол. Цей нахил у бік сепаратизму частіше трапляється у країнах, де владні структури завжди мають проблеми, намагаючись побудувати життєспроможну націю-державу. Справді: як Югославія, так і Чехословаччина були нашвидкуруч зібрані до купи владними чужинцями (альянсом переможців Першої світової війни на Версальській мирній конференції 1919 р.) зі східноєвропейської лоскутної ковдри, яку залишила по собі Австро-Угорська імперія.

Концепт деволуції вперше був використаний для підбиття підсумків політичних подій у Сполученому Королівстві, де воскресіння регіонального сепаратизму є чимось на кшталт географічної іронії. У цій державі домінуючою у сенсі населення, а також політичної та економічної влади є Англія — історична серцевина Британських островів. Інші три політико-географічні суб'єкти країни — Шотландія, Уельс і Північна Ірландія — були здобуті протягом кількох століть і приєднані до Англії. Однак перебування у Сполученому Королівстві не вгамувало їхній регіоналізм, незважа-

ючи на рівень розвитку, забезпечений Промисловою революцією та її наслідками, а також періодом імперії та досягнутого достатку. Впродовж 1960—1970-х років Лондон змушений був пережити справжню громадянську війну в Північній Ірландії вкупі зі зростаючою хвилею сепаратизму в Шотландії та Уельсі.

Шотландський націоналізм довів, що він є досить владною силою у британській політиці, почасти тому, що Шотландія стала центром нового потужного енергетичного комплексу країни на основі великих розвіданих нафтових та газових родовищ на дні Північного моря. Це стало суттєвим питанням під час виборчої кампанії у Великій Британії 1977 р., коли новообрана лейбористська партія надала шотландцям (так само як і валлійцям) право голосувати — не за незалежність, але за більшу автономію в особі нового регіонального парламенту з обмеженою, але впливовою владою стосовно місцевих справ. На цьому референдумі шотландський електорат голосував здебільшого за автономію: так було зроблено значний деволуційний крок в одній із найстаріших і найстабільніших держав Європи. Однак, на здивування лондонської влади, замість завершення шотландського фліртування сепаратизмом референдум надихнув націоналістів, котрі тепер мають добрі позиції як головна опозиційна партія у новому шотландському парламенті.

Зміцнення регіоналізму у Сполученому Королівстві — одній із найдавніших держав Європи — вплинуло на деволуційні процеси в інших частинах континенту. Ще однією європейською державою, що намагається пристосуватися до впливових регіональних сил, є Іспанія, яка підписала домовленості про автономію з лідерами північного Баскського регіону та північно-східної провінції Каталонія. В результаті цих домовленостей обом місцевостям було надано право мати власні парламенти, керувати місцевим оподаткуванням та освітою, а їхні мови визнано офіційними нарівні з іспанською. У Каталонії ці ініціативи мали позитивні наслідки, але виявилися недостатніми для попередження екстремістського насилля баскських елементів, які вимагали повної незалежності від Іспанії. Багато свідчень деволуційних тенденцій у Європі можна побачити на рисунку 1-10. Франція змушена боротися з проявами сепаратизму на своєму середземноморському острові Корсіка. Подібний рух вимагає автономії для сусіднього острова Сардинія, який є частиною Італії; італійці також стикаються із сепаратистськими проявами на своїй крайній півночі у Південному Тіролі та Ломбардії (так звана республіка Паданія). Деволуційний тиск зачепив Бельгію, де глибокий етнічний поділ існує між людьми, які



РИСУНОК 1-10

розмовляють фламандською та французькою мовами. Так само це характерно і для нових незалежних держав, які виникли вздовж західної окраїни Росії після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. І на додаток: крім уже розз'єднаних держав Югославії та Чехословаччини, карта свідчить про активні рухи у нідерландській Фрісландії, польській Верхній Сілезії та Сканії на півдні Швеції.

Сьогодні регіоналізм у Європі і далі посилюється, з'являються субнаціональні регіони як нові центри економічної влади та впливу. На передньому краї цього розвитку перебувають міста-

регіони, які закорінені у зростаючі торговельні центри: 1) регіон Рона — Альпи у Південно-Східній Франції (з Ліоном); 2) Ломбардія у Північній Італії (з Міланом); 3) Каталонія у Північно-Східній Іспанії (з Барселоною); 4) Баден — Вюртемберг у Південній Німеччині (зі Штутгартom). Варте уваги те, що ці регіони, відомі як «чотири двигуни Європи», розвивали прямі зв'язки один з одним, оминаючи столичні міста і центральні органи влади у своїх країнах. Сьогодні «чотири двигуни» рухаються до наступного рівня, розширюючи свої ділові канали для розвитку пря-

Деякі європейські акроніми

ЕК (ЕС)	Європейська комісія. Засідає у Брюсселі для розгляду головних питань, таких як вступ нових країн у Європейський Союз.	ЄС (EU)	Європейський Союз. Колишнє ЄС (європейське співтовариство); перед тим — ЄЕС (Європейське економічне співтовариство).
Євро (euro)	нова європейська валюта	ЄЦБ (ECB)	Європейський центральний банк. Новий міжнародний європейський банк-прикриття, який керує процесом переходу до євро.
ЄВС (EMU)	Європейський валютний союз. Перший етап розпочався у 1999 р., коли банки країн-учасниць почали використовувати євро. Остаточний перехід було заплановано на 2002 р., коли відмінюються національні валюти.		

мих економічних зв'язків з центрами бізнесу по всьому світові. Всередині цієї міжнародної схеми кожне місто-регіон виступає як хрестоматійний приклад *регіональної держави*. Цей концепт був нещодавно запропонований японським економістом

- 19** Кенічі Омае, котрий визначив **регіональну державу** як «природну економічну зону», що ігнорує старі кордони і формується під впливом глобальної економіки, частиною якої вона є; її лідери мають справу безпосередньо з іноземними партнерами і домовляються про найкращі умови бізнесу зі своєю національною владою, у межах якої вони функціонують.

Це нове міжрегіональне (і глобальне) поняття дедалі більше входить до ужитку з утвердженням Європейського Союзу — з огляду не лише на створення відкритішої та гнучкішої Європи, а й на формування майбутнього, у якому ця зростаюча мережа регіонів витіснить стару модель націй-держав. З метою прискорення цієї тенденції впроваджуються також локальніші перехідні просторові структури, зокрема єврорегіони. *Єврорегіон* — це формальне територіальне утворення на одному з міжнародних кордонів Європи для форсування співробітництва і зменшення відмінностей між обома сторонами цього кордону. Польща та її сусіди особливо активні в організації близько десятка таких регіонів уздовж більшої частини польського кордону, і досягнуто значного прогресу в координації стратегій для залучення інвестицій, стимулювання економічного розвитку і вирішення екологічних проблем. Не менш важливо змусити жителів єврорегіону перестати думати про те, що вони живуть на території, розділеній національним кордоном. Тому заохочення нових транскордонних інституцій (таких як спільні спортивні заходи, музичні фестивалі тощо) є складовою частиною розбудови регіону.

Європейська уніфікація

Сьогоднішній світ багатий на географічні суперечності. Тоді, коли відцентрові деволуційні сили загрожують устрою європейських націй-держав, ці держави намагаються створити міжнародні асоціації, які б зміцнили зв'язки між ними. Ці інтеграція і дезінтеграція здійснюються водночас — доцентровими силами єднання, що представляють нову Європу, і деволуційними силами поділу, які символізують стару. Деякі європейські лідери сподіваються, що рух об'єднання безсумнівно приведе до постановня федеральних Сполучених Штатів Європи.

Європейські зусилля з формування багатонаціонального союзу яскраво маніфестують те, що фактично є глобальним феноменом: наднаціоналізм. Географи визначають **наднаціоналізм** як добровільну асоціацію в економічній, політичній або культурній сферах трьох або більше незалежних держав, згодних віддати певну частину суверенітету для спільної вигоди. У подальших розділах ми розглянемо деякі наднаціональні організації, але жодна з них не досягла рівня *Європейського Союзу*. (У вставці «Деякі європейські акроніми» є список теперішніх аббревіатур.)

Це не вперше, коли група європейських держав експериментувала з наднаціональними програмами, але ніколи раніше експеримент не заходив так далеко. Все почалося у 1944 р., перед закінченням Другої світової війни, коли уряди трьох невеликих країн в екзилі (Бельгії, Нідерландів і Люксембургу) заснували економічний союз для прискорення свого післявоєнного відродження. Названа *Бенілюксом*, ця структура стала авангардом коаліційного процесу, який і сьогодні прогресує. Це був показовий приклад для Європи, знесиленої війною, якій необхідна була реорганізація для прискорення відбудови.

Незабаром після війни державний секретар президента США Гаррі Трумена Джордж Маршалл запропонував потужне вливання американської допомоги країнам Західної Європи, що воювали. План Маршалла надавав шедре фінансування для відбудови європейської економіки. Але він зробив набагато більше, а саме: звернув увагу європейських лідерів на те, що потрібна багатонаціональна економіко-адміністративна структура, подібна до Бенілюксу. Це не був час національних бар'єрів для заборони потоків товарів і сировини або митних тарифів для перешкоди регіональному економічному відродженню. Незабаром на конференціях була спроектована нова об'єднана Європа. Один із результатів полягав у створенні Ради Європи, початки якої могли б стати Європейським парламентом, що засідав би у Страсбурі (Франція).

Але вирішальні ініціативи сталися в економічній сфері (див. вставку «Наднаціоналізм у

Європі»). Низка домовленостей привела у 1957 р. до Римського договору, який заснував у 1958 р. так званий Спільний ринок. Також відома як Європейське економічне співтовариство (ЄЕС), ця організація складалася з трьох країн Бенілюксу, а також Франції, Італії та Західної Німеччини. ЄЕС стало ядром зростаючої наднаціональної Європи, а столиця Бельгії — Брюссель — її штаб-квартирою.

Однак не всі європейські країни приєдналися до ЄЕС. Спочатку Франція наклала вето на членство Великої Британії, тому остання створила конкуруючу організацію — Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ або ЕФТА), до якої входили, крім засновниці, три скандинавські країни, Швейцарія, Австрія та Португалія. Але ЄАВТ не була рівною могутньому ЄЕС, і її учасники, включно із самим Сполученим Королівством, ясно бачили переваги членства в ЄЕС.

Наднаціоналізм у Європі

1944	підписано угоду про Бенілюкс.	1981	Греція вступила в ЄС, створена «Десятка».
1947	розроблено план Маршалла (чинний у 1948—1952 рр.).	1985	Гренландія, діючи незалежно від Данії, вийшла зі складу ЄС.
1948	створена Організація європейського економічного співробітництва (ОЄЕС).	1986	Іспанія і Португалія вступили в ЄС, створена «Дванадцятка». Ратифіковано Єдиний Європейський Акт, у якому визначено завдання Європейського Союзу в 1990-х роках.
1949	створена Рада Європи.	1987	Туреччина і Марокко подали перші заяви про вступ у ЄС. Марокко відмовили; Туреччину повідомили, що дискусії триватимуть.
1951	підписано угоду про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС) (чинна з 1952 р.).	1990	підписана Паризька хартія 34-ма членами Конференції з безпеки і співробітництва у Європі (КБСЕ). Колишня Східна Німеччина як частина нової об'єднаної Європи приєдналася до ЄС.
1957	підписано Римський договір про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) (чинний з 1958 р.), також відомого як Спільний ринок і «Шістка». Підписано також угоду про Європейське об'єднання з атомної енергії (Євратом) (чинна з 1958 р.).	1991	Маастріхтська зустріч визначила курс Європейського Союзу на 1990-ті роки.
1959	підписана угода про Європейську асоціацію вільної торгівлі (ЄАВТ) (чинна з 1960 р.).	1993	вступив у дію Єдиний європейський ринок. Ратифіковано Угоду про модифікацію Європейського Співтовариства у Європейський Союз.
1961	Велика Британія, Ірландія, Данія і Норвегія подали заяви на членство в ЄЕС.	1995	Австрія, Фінляндія і Швеція вступили до ЄС, створивши «П'ятнадцятку».
1963	Франція наклала вето на членство Великої Британії у ЄЕС; Ірландія, Данія і Норвегія відкликали свої заяви.	1999	вступив у дію Європейський валютний союз, єдина валюта (євро) в 11 із 15 країн ЄС. Гельсінський самміт обговорив домовленості фаст-трек з шістьма потенційними членами і шістьма іншими; перспективи для Туреччини відкладаються на довші терміни.
1965	підписано Мергєрську угоду між ЄЕС, ЄОВС і Євратомом (чинна з 1967 р.).	2001	Греція стала 12-ю країною ЄС, яка впровадила євро.
1967	інавгурація Європейського Співтовариства.		
1968	ліквідовано усі митні податки для внутрішньої торгівлі ЄС; введено спільний зовнішній тариф.		
1973	Велика Британія, Данія та Ірландія прийняли у члени ЄС, створивши «Дев'ятку». Норвегія відмовилася від членства в ЄС на базі референдуму.		
1979	відбулися перші загальні вибори Європейського парламенту; новий законодавчий орган у складі 410 членів засідав у Страсбурі. Засновано Європейську валютну систему.		



РИСУНОК 1-11

ЄС почало розростатися. Велика Британія, Ірландія і Данія приєдналися у 1973 р., збільшивши членство з шести до дев'яти країн. У 1981 р., коли організація стала відома просто як Європейське співтовариство (ЄС), прийняли Грецію. А у 1986 р. із прийняттям Іспанії та Португалії усіх країн стало 12. Організація знову змінила свою назву на теперішню — Європейський Союз (ЄС), було спроектовано новий прапор. Розширення продовжилось, коли Австрія, Швеція і Фінляндія приєдналися у 1995 р., і на початку XXI ст. Європейський Союз налічував 15 учасників (рис. 1-11).

Але розширення супроводжувалось і проблемами. Не всі країни—учасниці ЄС з однаковим ентузіазмом виконують правила і зобов'язання вступу до організації. Як ми зазначали раніше, наднаціоналізм вимагає втрати певної частини суверенітету, і членство в ЄС зобов'язує країн-учасниць підпорядковуватися широкій низці правил — від аграрної практики до фінансових процедур. Це може призвести до опозиції зацікавлених груп (фермерів, банкірів), з якими мають справи уряди. Понад це, багатших членів ЄС змушують субсидувати бідніших, накладаючи на перших податковий

тягар. Усі країни-учасниці у 1986 р. підписали Єдиний Європейський Акт, який зобов'язував їх до виконання 279 завдань. Деякі уряди мали проблеми з переконанням своїх виборців у тому, що членство в ЄС варто того тягара, який ці завдання накладають.

Одне з цих завдань передбачало спільну валюту. Як знає кожен, хто подорожував Європою, обмін валюти біля кожної міжнародної зупинки завдає багато клопотів. Коли справа доходить до спільних економічних цілей, такий фінансовий поділ є величезною незручністю. (Уявіть собі, що у США кожний штат має свою власну валюту!) Але європейські валюти давно вже стали частиною своїх національних культур: французький франк, німецька марка, голландський гульден, британський фунт стерлінгів. Під час вирішальних зустрічей у Маастріхті, Амстердамі та Брюсселі у 1990-х роках члени ЄС підтвердили принцип Європейського валютного союзу (ЄВС). Було досягнуто згоди щодо єдиної нової валюти (*євро*), і перша стадія її впровадження відбулася у 1999 р. Участь в ЄВС не була примусовою. Сполучене Королівство стало основним відступником, відкладаючи відміну фунта, у той час як навіть Німеччина і Франція погодилися відмінити свої марки та франк на користь євро. Декілька інших країн також залишилися осторонь (рис. 1-11): Данія і Швеція, зважаючи на результати опитування населення, а Греція — через те, що не змогла виконати умови переходу (чого врешті досягла у 2001 р.). Однак для решти країн євро стала «паралельною» валютою з 1 січня 1999 р., і для них була запланована відміна національних валют з 1 липня 2002 р.

Іншою метою ЄС є його подальше розширення. Це зумовило дебати стосовно того, чи краще мати «глибший» союз обмеженої кількості держав, чи «ширший» союз з набагато більшим числом країн-учасниць. Для того, щоб дозволити приєднатися деяким європейським більш периферійним і менш розвинутим країнам, потрібно встановити певні обмеження, які сповільнять інтеграційний процес. Навіть під час продовження цих дебатов 15 членів ЄС у 1999 р. провели саміт у Гельсінкі, де обговорювалося майбутнє 13 потенційних учасників. Із них шість країн «першої хвилі» вже брали участь у переговорах щодо так званого повного вступу: грецька частина острова Кіпр, Чехія, Естонія, Угорщина, Польща і Словенія (рис. 1-11). Інші шість країн були запрошені до переговорів з адміністрацією ЄС: Болгарія, Латвія, Литва, Мальта, Румунія і Словаччина (таблиця 1-2 містить дані, які ілюструють, чому прийом цих країн стане важким завданням: наприклад, зверніть увагу на показники ВВП).



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«У жодному місці Європи не вивішують прапор Європейського Союзу так часто, як це роблять у голландському місті Маастріхт, де у 1991 р. було підписано Угоду про Європейський Союз. На прапорі, який бачимо на міській ратуші, 12 жовтих зірок на синьому тлі (вони символізують держави, які підписали Угоду). Хоча ще три держави приєдналися до ЄС у 1995 р., а інші можуть зробити це пізніше, прапор залишиться таким, як є, і не зміниться так, як прапор США, щоб відобразити нові реалії».

Але ще одного кандидата, який обговорювався в Гельсінкі, нема у жодному списку: це Туреччина. Багато років європейські, а також турецькі лідери плекали надію на те, що Туреччина колись приєднається до ЄС, але ці зусилля постійно провалювалися як давніми супротивниками турків — греками, так і самими турецькими політиками, які виступали проти ЄС. Можливість (все ще віддалена) Туреччини — країни, де більшість людей є мусульмани, вступити до європейської організації, яку часом називають «християнським клубом», є темою серйозного обговорення.

Як часто трапляється в історії людства, екологічна подія або, радше, низка подій спричиняються до якоїсь політичної зміни. У серпні 1999 р. спустошливий землетрус уразив Північно-Західну Туреччину, наслідком якого була загибель майже 20 000 людей, і у кілька разів більше людей втратили дах над головою. Серед країн, які кинулися на допомогу, була Греція, і грецькі робітники відзначилися у своїх зусиллях допомогти туркам.

Невдовзі, менш ніж через місяць, стався землетрус на півночі від Афін, і цього разу турки надали допомогу грекам. Ці дії, високо оцінені офіційними особами, а також у пресі, привели до подальших взаємних візитів та загального примирення. Коли у грудні 1999 р. відбувся гельсінський самміт, ці добрі відносини були перекладені на конструктивне довготермінове планування кандидатства Туреччини в ЄС, принаймні тимчасово, без заперечення Греції.

Чому ЄС хоче ввести до свого складу мусульманську (хоча й офіційно світську) державу, де дотримання прав людини і загальний рівень економіки набагато нижчі від стандартів ЄС? По-перше, це доведе спроможність ЄС охоплювати різні культури, навіть більш відмінні, ніж у самій Європі. По-друге, це може привести до розв'язання однієї з найнепоступливіших європейських проблем — політичного поділу Кіпру. По-третє, Туреччина може стати мостом між Європою та енергетично багатою Центральною Азією, де турки здавна мають вплив. По-четверте, Туреччина може стати корисною у багатомасштабній стабілізації на Балканах, де мусульманські й християнські громади все ще непросто співіснують. І по-п'яте, кілька мільйонів людей турецького та курдського походження нині живуть і працюють у Німеччині та інших країнах ЄС; зі вступом Туреччини вони не будуть більше чужинцями.

Але план швидкого розширення ЄС передбачає і ризики. Більша широта має означати меншу глибину; коли такі різні країни, як Бельгія і Болгарія, знаходяться під однією парасолькою, деякі «спиці» ламаються. Тривалі диспути, які, без сумніву, будуть ще гостріші у майбутньому, охоплюють так звану спільну аграрну політику (САП). Французькі фермери довгий час підтримуються державними субсидіями, про які фермери у Східній Європі можуть лише мріяти. Вони захищені своїми урядами, котрі запевняють, що ці фермери є невід'ємною частиною французької культурної палітри, тому захист їхніх ферм і сіл є культурним — так само як і економічним — пріоритетом. Уявіть собі, що трапиться, коли сільськогосподарські продукти Східної Європи досягнуть західноєвропейських ринків без перешкод, які сьогодні утримують їх поза ними (або піднімуть їхні ціни)! Ще однією давньою проблемою є спільна політика захисту ЄС. США за сприяння НАТО взяли на себе провідну роль у югославській кампанії, і справді, з'єднані європейські сили самі не змогли би винести тягар цієї війни. Європейські лідери прагнуть зміцнити військову могутність ЄС, але не можуть дійти згоди як це зробити.

Іншою проблемою є підтримка ЄС у широких масах, серед простих людей у країнах-учасниках. Подорожуючи Європою, запитайте водіїв таксі, фермерів, власників крамниць чи офісних працівників, і ви почуєте інші речі, цілком протилежні тим, які змальовані гельсінськими речниками. Підтримка ЄС широкими масами знижується навіть у тих його учасниках, які отримували субсидії від ЄС. Це, як правило, супроводжується зростанням ваги крайньо правих політичних партій, що виступають проти імміграції та надання політичного притулку. Австрія була свідком піднесення такої партії та її участі у владних органах, що спричинило застосування санкцій іншими учасниками ЄС. І Австрія не одинока у відродженні руху ксенофобії (ненависті до іноземців). Для виборців, які підтримують такі партії, визначальним мотивом є занепокоєння, що їхня національна культура (як вони її сприймають) зникне у великій Європі, над якою вони не матимуть контролю. У міру розширення і вдосконалення ЄС і надалі стикатиметься з подібними викликами.

Проте рух до європейської інтеграції триває. Перші загальні вибори Європейського парламенту відбулися у 1979 р.; сьогодні цей орган, розміщений у Страсбурі, є стрижнем європейських справ. Євро витісняє національні валюти. Група країн усередині ЄС скасовує формальності при перетині кордонів згідно з Шенгенською угодою. Усе це відбувається на тлі загалом нормального функціонування економіки (спад у 1990-ті роки призвів до певної затримки розвитку), і якщо ЄВС забезпечить подальше економічне зростання, символізм спільної валюти може з успіхом перейти у подальшу політичну інтеграцію. З іншого боку, глобальний економічний спад буде першим важливим випробуванням для нової Європи. Чи переглянуть країни-учасниці надані поступки, чи залишаться об'єднаними перед лицем економічної скрути?

Якщо Європейський Союз матиме успіх, Європа стане важливішою сутністю в економічній та, мабуть, і в політичній географії усього світу, ніж будь-коли раніше. На 2001 р. 15 держав-учасниць налічують близько 380 млн осіб, які становлять один із найбагатших ринків цілого світу, а також виробляють приблизно 40 % загального експорту (лише сама Німеччина є другою країною-експортером в усьому світі). Функціонуючи в унісон, європейські країни можуть краще захищати свої інтереси у світі, ніж поодиночі, а об'єднана Європа стане потужною силою. Згадайте історію конфліктів Європи, її поділ і саморуйнування, та її сьогоднішню боротьбу з деволуцією. Чи ця остання спроба подолати відцентрові сили виявиться незворотною?

РЕГІОНИ ЄВРОПИ

Фізична і суспільна географія Європи така складна, що цей географічний регіон є одним із найважливіших, коли йдеться про регіоналізацію. Європа невелика за територією, але надзвичайно розмаїта в екологічному, культурному, політичному та економічному аспектах. Європа простягається від вологих атлантичних берегів до континентальних російських кордонів і від арктичного холоду до середземноморського тепла. Будучи меншим від самої Європи, цей географічний світ містить 40 країн.

Аби краще збагнути географічне розмаїття Європи, ми згрупували її країни у п'ять регіонів на основі їхнього сусідства, подібностей середовища, історичних асоціацій, культурної спільності, соціальних паралелей та економічних зв'язків. Отож ми виділяємо: 1) Західну Європу; 2) Британські острови; 3) Північну (Скандинавську) Європу; 4) Середземноморську Європу і 5) Східну Європу (рис. 1-12).

Вчиняючи так, ми використовуємо концепт *формального регіону*, щоб спростити складність справи, але ми можемо підійти до проблеми інакше. У першій частині цього розділу найбільше уваги присвячено сучасній інтеграції, для якої ЄС є лише найяскравішою ілюстрацією. Оскільки бар'єрні функції європейських кордонів зменшуються, а транскордонні взаємозв'язки збільшуються, постає нова регіоналізація Європи. Використовуючи цей функціонально-регіональний концепт, ми визначимо Європейську серцевину, що складається з регіонів 1–4, і периферії, переважно у регіоні 5. До цієї функціональної схеми введені «чотири двигуни», «єврорегіони» та інші просторові утворення, що є продуктами зростаючих взаємозв'язків Європи.

Схема на рисунку 1-12 слугує нашим цілям найкраще, оскільки дає розуміння як європейських сталих формальних, так і змінних функціональних регіонів. За всієї своєї інтеграції Європа все ще є географічним світом, відмінності якого у природному довіллі, економічних можливостях, історичному досвіді та відносному розташуванні створили суспільства і країни з певними, часто контрастними культурними традиціями і поглядами. Ці країни зробили європейську політичну карту такою, якою вона є: однією з найбільш болісно поділених у цілому світі. І як ми зазначали раніше, деволуційні сили продовжують діяти, щоб поділити її ще більше. Наслідки європейського суперництва між доцентровими і відцентровими силами непевні.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ЄВРОПИ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Амстердам, Нідерланди	1,2
Афіни, Греція	3,1
Барселона, Іспанія	2,8
Берлін, Німеччина	3,3
Брюссель, Бельгія	1,1
Варшава, Польща	2,3
Відень, Австрія	2,1
Ліон, Франція	1,4
Лондон, Велика Британія	7,6
Мадрид, Іспанія	4,1
Мілан, Італія	4,3
Париж, Франція	9,6
Прага, Чехія	1,2
Рим, Італія	2,7
Франкфурт, Німеччина	3,7
Штутгарт, Німеччина	2,7

ЗАХІДНА ЄВРОПА

Західна Європа є серцевиною цього світу, центром його економічної могутності, фокусом об'єднувального руху. У регіоні домінують два європейські велетні — Німеччина та Франція, прикриті з флангу трьома країнами Бенілюксу (Бельгією, Нідерландами і Люксембургом) на північному заході та трьома альпійськими державами (Швейцарією, Австрією та мікродержавою Ліхтенштейном) на сході (рис. 1-13). Із сукупною кількістю населення близько 184 млн осіб, що репрезентують вісім найбагатших економік усього світу, Західна Європа є потужною силою не лише у Європі, а й на міжнародній арені.

Домінуюча Німеччина

Німеччина, яка майже півстоліття була поділена на більший, процвітаючий капіталістичний Захід і менший, бідніший комуністичний Схід, об'єдналася у 1990 р. після колапсу комунізму. Реуніфікація зруйнувала герметичний кордон між Заходом і Сходом та Берлінський мур у поділеній столиці. Але після першої ейфорії німці опинилися перед величезними економічними і соціальними викликами. Той значний прогрес, якого було досягнуто



РИСУНОК 1-12

в напрямку реінтеграції зuboжілого Сходу в економічну сферу Заходу протягом якогось десятиліття, є випробуванням міцності національної економіки.

Перед Другою світовою війною молода Німецька імперія розширилася до меж сьогodнішньої Західної Польщі і охоплювала обширну територію вздовж Балтійського моря на схід аж до прибережної Литви. У той час Німеччина володіла трьома великими індустріальними комплексами: Руром

біля нідерландського кордону на заході, територією Саксонії уздовж чеського кордону в центрі та Сілезією на сході (рис. 1-13). Потужна промислова машина Німеччини підтримувала військові сили, спроможні втягнути людство у війну; вітчизняна сировина — від вугілля і палива до заліза і сплавів — зробила це можливим.

Коли розбита Німеччина була розчленована після Другої світової війни, яка закінчилася у

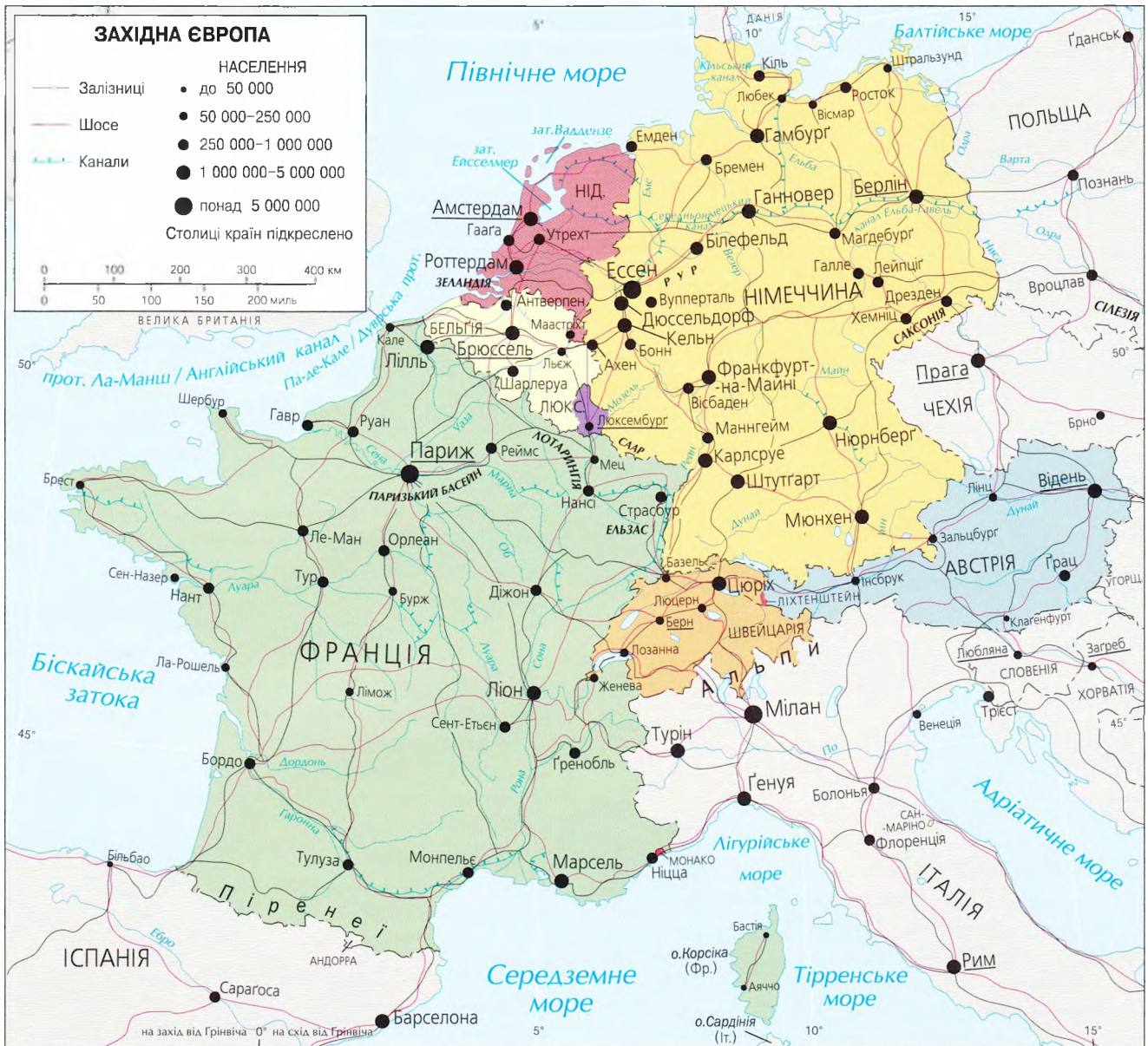


РИСУНОК 1-13

1945 р., і її східні кордони були пересунуті, ця економічна географія корінним чином змінилася. Сілезія стала частиною заново делімітованої Польщі. Саксонія опинилась у комуністичній Східній Німеччині. Нова мережа кордонів залишила Західну Німеччину з Руром, але також і зі змілілою ресурсомовою базою. Незважаючи на це, Західна Німеччина швидко розвинулася у найуспішнішу економіку з допомогою плану Маршалла, політичної стабільності та сприятливої політики західних держав-переможців. Лише за 15 років (1949—1964) валовий національний продукт Західної Німеччини збільшився утричі, а промислове виробництво зросло на 60 %. Ринкова економіка Західної Німеччини абсорбувала

мільйони емігрантів з комуністичної Східної Німеччини і німецькомовних біженців зі Східної Європи; безробіття фактично не існувало, і сотні тисяч турецьких та інших іноземних робітників приїхали на ті робочі місця, які німці не могли або не хотіли заповнити.

Географія має багато до діла з «економічним дивом» Західної Німеччини. Як показує рисунок 1-13, Німеччина межує з кожною країною Західної Європи, крім Ліхтенштейну, і її наземна транспортна система (залізниця, автомагістралі, судноплавні ріки, штучні водні шляхи) не має рівних у регіоні та навіть у цьому географічному світі. Дещо замкнута всіма своїми сусідами, Німеччина фактично користується з послуг і ефективності одного

з найбільших портів світу — Роттердама (Нідерланди). Промислова серцевина колишньої Західної Німеччини, яка забезпечила економічне відродження країни, мала переваги від зв'язку ріки Рейн із цим портом. Але Західна Німеччина ніколи не була країною з єдиною серцевиною. На додаток до зосередження міст поблизу Рура осередками промислових та аграрних зон у кількох інших частинах країни є головні урбаністичні центри: Гамбург на півночі (також великий порт), Франкфурт у центрі, Штутгарт і Мюнхен на півдні.

Могутня економіка Західної Німеччини є одним із найбільших виробників світу: заліза, сталі, хімічних продуктів, автомобілів, машин і обладнання, текстилю та багатьох інших товарів, а також широкого обсягу сільськогосподарської продукції. Не обтяжена великими військовими видатками, західнонімецька економіка споживала неймовірну кількість імпортованих сировинних матеріалів і продавала свою продукцію по всьому світові. Як потужний фундатор Спільного ринку під надійним захистом парасольки НАТО, Західна Німеччина використала свої географічні переваги для процвітання.

Але західнонімецький бум не міг тривати нескінченно. Коли економіка дещо сповільнила темпи зростання у 1970-х роках, а нафтова криза зумовила піднесення цін на паливо, давні проблеми країни загострилися: старіння населення, що збільшило витрати на соціальні послуги, зростаюча кількість безробітних, які вимагають допомоги від держави, втрата конкурентоспроможності на світових ринках у міру відставання промислової модернізації, зростаюча ксенофобія, позначена розбійними нападами на турецьких і африканських робітників, відродження екстремізму в національній політиці.

Хоча економічні умови протягом 1980-х років поліпшилися, цей вузол проблем продовжував уражати Західну Німеччину. Залишаючись найбільшою економікою Європи і провідною силою європейської інтеграції, Західна Німеччина була занепокоєна суспільними і політичними тенденціями. Нестача житла, високе оподаткування, незгода в уряді стосовно фінансової політики збурювали західнонімецьке суспільство. Несподівано серед усієї цієї непевності настало возз'єднання зі Східною Німеччиною.

Східна Німеччина (крім західних секторів Берліна) перебувала під радянським правлінням 45 років, і коли Радянський Союз розпався, об'єднання між капіталістичним Заходом і комуністичним Сходом стало можливим. Воно відбулося у 1990 р., стираючи поділ на «Захід» і «Схід» з німецької карти. Фактично за одну ніч домінуюча

Західна Німеччина поглинула сусіда з населенням понад 7 млн осіб, колапсуючою економікою з відсталими підприємствами і жалюгідною інфраструктурою, зі страшенно забрудненим довкіллям, занепалими містами і колективізованим неефективним сільським господарством без прав власності або адекватних правових інституцій. І хоча більшість німців обох сторін вітали об'єднання, деякі були проти. Коли потік «оссізі», як називали східних німців, мігрував на Захід у пошуках кращого життя та ще більше ускладнив і так важку ситуацію зайнятості, багато «вессізі» засумнівалися. Коли ж німецький уряд наклав вищі податки на колишній Захід, щоб заплатити високу ціну за об'єднання, тих, хто сумнівався, побільшало. А коли економічний спад зачепив Західну Європу на початку 1990-х років, майбутнє нової Німеччини здавалося зовсім непевним.

Умови на колишньому Сході спочатку підтверджували позицію скептиків. Майже десятиліття після об'єднання жодні обсяги субсидій, капіталовкладень і звільнень від податків не були достатніми для піднесення Східної Німеччини з її економічного зuboжіння. Безробіття на рівні 11 % у цілій Німеччині становило понад 18 % на колишньому Сході. Національний борг був надзвичайно високим. У 1998 р. експорт з колишнього Сходу все ще становив менше 5 % у загальнодержавному.

Але інші напрями розвитку були успішнішими. Німецький експорт — від престижних автомобілів до хімічної продукції — мав вигоду від слабкого євро (яке втратило понад 20 % своєї вартості після впровадження), і виробництво почало зростати. Спостерігався бум сфери послуг, безробіття почало спадати, і навіть у колишній Східній Німеччині економічні умови значно покращалися, особливо після переїзду національного уряду з Бонна до Берліна. Після неймовірного зниження ВВП на особу внаслідок об'єднання Німеччина знову обігнала Францію на межі тисячоліть. І найпотужніша економіка в Європі продовжувала вносити близько 30 % коштів до щорічного бюджету субсидій ЄС.

Федеративна республіка

Після Другої світової війни Німеччина затвердила федеративну політичну систему, яка згодом поширилася на об'єднану державу. Німеччина поділена на 16 *земель*, кожна з яких репрезентує традиційний культурний і/або політичний осередок у минулому німецької нації (рис. 1-14). Територіально найбільшою є Баварія на півдні, але найбільш заселеною землею є Північний Рейн — Вестфалія,



РИСУНОК 1-14

де колись могутній Рурський промисловий район притягував робочу силу. Три землі є фактично містами: столиця Берлін; процвітаюче північне портове місто Гамбург і динамічне промислове і портове місто Бремен.

Шість земель розташовані у колишній Східній Німеччині. Тут провідною землею за багатьма показниками є Бранденбург, який оточує Берлін. На південь від Бранденбурга лежить Саксонія — старий німецький промисловий комплекс з багатими ресурсами, але відсталими і неефективними підприємствами з комуністичного періоду. Міські ландшафти старовинних міст Лейпцига і Дрездена

(останній був майже цілком зруйнований під час Другої світової війни) поки що відображають безрадісну культуру комунізму і безладдя внаслідок переходу до капіталізму німецького зразка після 1990 р.

Як свідчить рисунок 1-14, регіональні економічні відмінності є однією з найсерйозніших проблем нової Німеччини. У таблиці 1-2 показник ВВП на одну особу в Німеччині виступає як один із найвищих в усьому світі, але дані на рисунку 1-14 демонструють відмінності продуктивності по землях. Земля Гессе зі своїм індустріальним центром у Франкфурті — фінансовій столиці

Німеччини та її авіаційно-транспортному вузлі — є лідером. Поблизу лежить земля Північний Рейн—Вестфалія, у запліччі великого порту Роттердама і з шістьма великими містами на додаток до старої федеральної столиці Бонна. На південь від Гессе розташовані Баден—Вюртемберг — один із «чотирьох двигунів Європи» з центром у Штутгарті, а також Баварія з центром у Мюнхені; тут, у німецькому «Сонячному поясі» виник високотехнологічний осередок. Нічого подібного ще не існує у шести землях Сходу, але їх національна підтримка триває в надії, що розрив звужиться. Тим часом федеральна карта сама може зазнати ревізії. Періодично висловлюються пропозиції об'єднати певні землі та поділити інші, але жодних справ не видно.

Німеччина з її 81,9 млн мешканців, понад 7 млн іноземців і понад 4 млн етнічних німців, народжених поза країною, є найбільш густонаселеною державою Європи. Оскільки статистичні наслідки об'єднання (виражені у нижчій очікуваній тривалості життя, нижчих стандартах здоров'я, вищих рівнях злочинності, низькому рівні урбанізації) подолані, могутність Німеччини знову відродиться у Європі. Це буде інша Європа — не та, що у 1914 або 1939 роках, і Німеччина є одним із її головних архітекторів. Деякі європейці занепокоєні щодо ЄС, у якому домінує країна, котра двічі у ХХ ст. втягнула людство у війну. Діяльність правих екстремістів і атаки на іноземців (особливо на понад 2 млн турецьких громадян) здаються переконливими для таких побоювань, але контраргументом є те, що країни, які беруть участь у багатонаціональних об'єднаннях, менше здатні на односторонні дії. У цьому сходяться прихильники ЄС.

Франція

Одним із таких прихильників є інша провідна країна Західної Європи — Франція. Французи і німці були суперниками у Європі протягом століть. Франція — давня держава, за більшістю показників найстарша у Західній Європі. Німеччина ж є молодшою державою, створеною у 1871 р. після того як об'єднані німецькомовні держави перемогли у війні з ... французами.

Територіально Франція набагато більша від Німеччини, а карта свідчить, що Франція має вигідніше відносне розміщення. Її узбережжя виходять на Середземне море, Атлантичний океан, а порт Кале є вікном на Північне море. Але Франція не має добрих природних гаваней, а океанічні кораблі не можуть плавати по річках далеко вглиб суходолу. Франція не має чогось подібного до Роттердама — ні всередині, ні зовні.

Карта Західної Європи (рис. 1-13) виявляє значні демографічні контрасти між Францією і Німеччиною. Франція має одне провідне місто, Париж, у центрі Паризького басейну — серцевинному ареалі країни. Жодне інше місто у Франції не наближається до Парижа за чисельністю населення або центральним розташуванням: Париж налічує 9,6 млн мешканців, тоді як найближчий Ліон має лише 1,4 млн. Німеччина не має такого міста, яке могло б змагатися з Парижем, але там є міста з населенням 1—5 млн. Як показує таблиця 1-2, Німеччина набагато урбанізованіша, ніж Франція.

Чому Париж так розрісся, не маючи поблизу багатих покладів сировини? Коли географи досліджують еволюцію будь-якого міста, вони зосереджуються на двох важливих властивостях: його **місцезнаходженні** (природних особливостях місця, де воно лежить) та його **розташуванні** (розміщенні відносно навколишніх ареалів виробничих потужностей, інших міст і містечок, відносно перешкод для доступу і руху та інших аспектів більшої регіональної системи, до якої воно входить).

Заселення Парижа починалося з острова на річці Сена — захищеному місці, де річку часто перетинали. Цей острів Сіте був римським аванпостом 2000 років тому; протягом століть його безпека гарантувала людові можливість існування. Зрештою острів став перенаселеним, а місто розширилося вздовж берегів ріки (рис. 1-15).

Вигідне розташування поселення сприяло його зростанню і розквіту. Родюче сільськогосподарське запліччя міста процвітало, і зростаючи як ринок, паризький центр невпинно збільшувався. До річки Сени біля Парижа приєднуються кілька судноплавних приток (найбільші — Уаза та Марна). Коли канали продовжили ці водні артерії далі, Париж був пов'язаний із долиною Луари, басейном Рони—Сони, Лотарингією (промисловим районом) і північним кордоном з Бельгією. Коли Наполеон реорганізував Францію і збудував радіальну систему доріг, а пізніше залізниць, з усіх частин країни вони сфокусувалися у Парижі, і верховенство міста було підтверджено (рис. 1-15, менша карта). Єдиною невигодою у розташуванні Парижа є його поганий доступ до моря: океанічні судна можуть плисти по Сені лише до Руана. Між прибережним портом Гавр і Руаном обабіч Сени села чергуються з доковими господарствами (див. фото на наступній сторінці).

Тоді як Париж перетворювався на одне з найбільших міст Європи, промисловий розвиток Франції був менш вражаючим. Різні пояснення давалися цьому відставанню — від менших покладів високоякісного вугілля (а тому і його вищої вартості) і нижчої ефективності функціонування

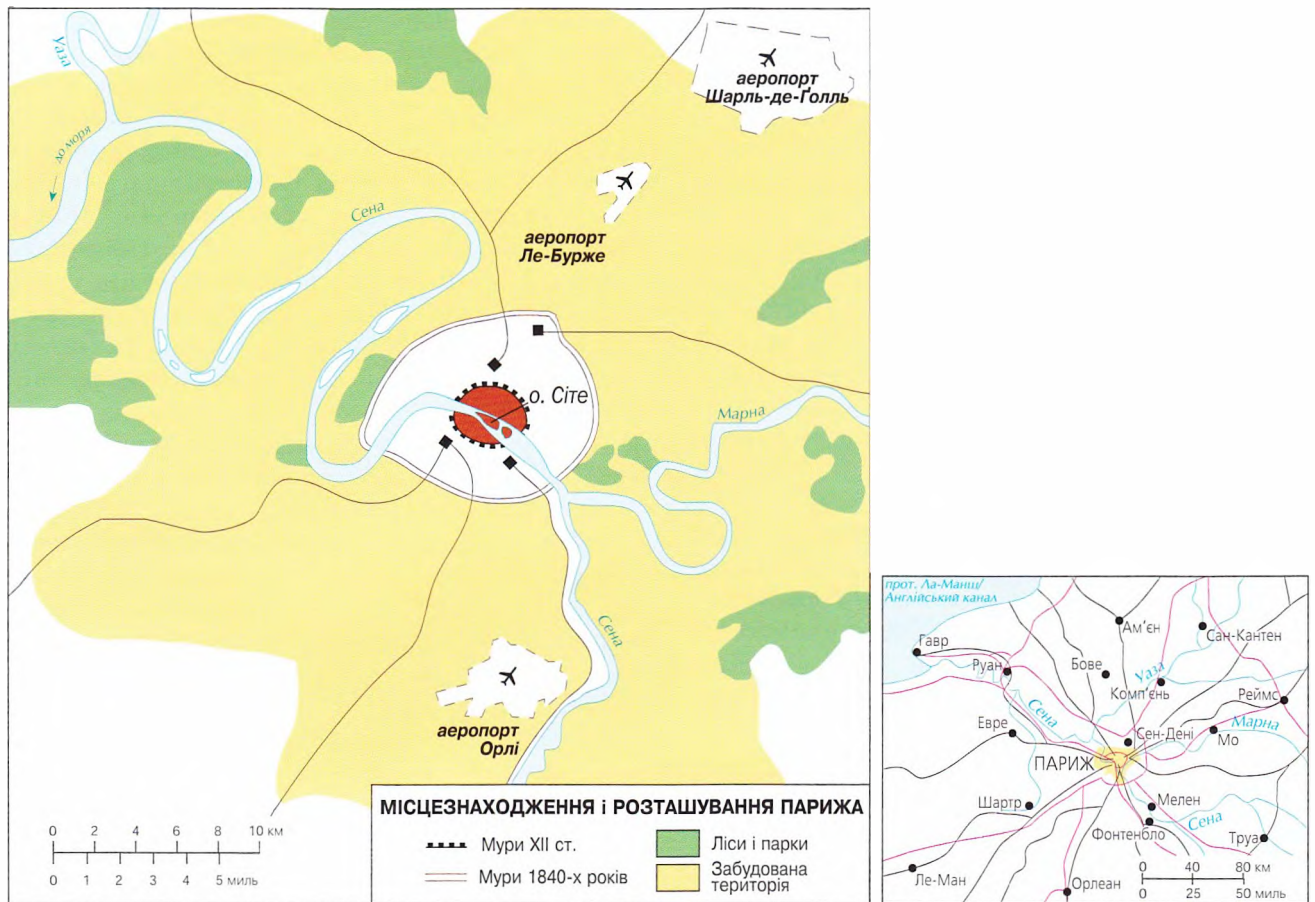


РИСУНОК 1-15

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Через те що Сена має звивисту течію у долині з часто крутими берегами, великі кораблі можуть плисти вгору лише до Руана, а не до французької столиці Парижа. У гирлі ріки порт Гавр не є великою природною гаванню, тому нижня Сена поділяється меншими прибережними портами, де вантажать такі товари, як нафту, вугілля і (як на фото зліва) металевий брухт... Далі і на південний схід від Парижа лежить Бургундія, відома своїми виноградниками і винами, а також такими культурами, як пшениця, жито, гірчиця і соняшник. З верхівки старої церкви мені відкрився сільський пейзаж Бургундії з окремими поселеннями і дуже подрібненими полями. Різні кольори означають різноманітність культур навіть на цій малій території, але фермерство тут досить ефективне. Фермери, які часто володіють кількома наділами землі, використовують засоби малої механізації; за бургундською традицією вони живуть у своїх компактних селах, де мають сади і утримують худобу».



По великих містах Європи

Париж

Якщо б велич міста вимірювалася виключно кількістю його мешканців, то Париж (9,6 млн) навіть не ввійшов би до топ-двадцятки міст світу. Але коли велич вимірюється історичною спадщиною, культурним змістом та міжнародним впливом, Париж не має собі рівних. Старий район біля острова *Сіте*, де було історичне село, звідки почався Париж і де височить 800-літній кафедральний собор Нотр-Дам, містить непересічний ансамбль архітектурних та мистецьких пам'яток. *Триумфальна арка*, споруджена Наполеоном у 1806 р., є свідченням перемог імператора і зразком французької неокласичної архітектури. Вона споглядає одну з найвідоміших вулиць світу — *Єлисейські Поля*, яка веде до найбільшої площі міста — *Площі Злагоди* — і до дивовижного палацу, перетвореного на музей, — *Лувра*.

Навіть *Ейфелева вежа*, зведена до міжнародної виставки 1889 р. проти волі парижан, які вважали її потворною і небезпечною, стала цінністю. Від прекрасних мостів через Сену до палаців і парків Париж є втіленням французької культури і традицій. Мабуть, це найбільш чудове місто у цілому світі.

Як столиця імперії глобального масштабу, Париж був серцевиною, звідки розходилися культурні впливи франкомовної асиміляції, трансформуючи велику частину Північної, Західної та Екваторіальної Африки, Мадагаскару, Індокитаю та багато менших колоній у суспільства французького зразка. Такі далекі міста, як Дакар, Абіджан, Браззавіль і Хошімін (колишній Сайгон) мають паризьку атмосферу. Тим часом Франція багато витрачає на утримання Парижа, особливо Старого Парижа, достатньо збереженого, але не як релікт історії, а як функціонуючий, словнений життя центр, як взірць того, чого мають прагнути інші міста.



Сьогодні Старий Париж оточений новим та іншим Парижем. Встаньте на вершечку Триумфальної арки, і подивіться далі від Єлисейських Полів. Засаджений з обох боків деревами проспект приведе вас до ультрасучасного висотного комплексу Ля-Дефанс, що є одним із провідних ділових центрів Європи. Але з вершу Ейфелевої вежі можна побачити вдалину лише на 50 миль (80 км), а далі туристи рідко заглядають: до похмурих старих промислових кварталів і бідних густонаселених околиць, де безвихідь і безробіття і де мусульманські іммігранти туляться у своєму світі окремо від величчя й пишноти Старого міста.

транспортної системи до твердження, що французькі виробники воліли спеціалізуватися на такій продукції, як високоякісний текстиль і дороге устаткування. Натомість сільське господарство Франції залишалось найпродуктивнішим у Європі. Від Паризького басейну до Середземноморського узбережжя і від берегів Рейну до узбережжя Біскайської затоки Франція має широкий спектр ґрунтів і клімату, а її ферми виробляють майже нескінченне розмаїття продукції. Французькі вина, зокрема з районів Бордо, Бургундії та Шампані, та французькі сири постачаються на ринки всього світу.

Сьогодні нові високі технології, особливо транспортні й телекомунікаційні, домінують в еко-

номічній географії Франції. Франція є провідним виробником швидкісних поїздів, літаків, оптично-волоконних комунікаційних систем і різних космічних технологій. Вона також серед європейських лідерів у розвитку атомної енергетики, яка сьогодні забезпечує понад 75 % електричної енергії країни і зменшує її залежність від імпорту нафти.

Коли Наполеон реформував Францію на початку 1800-х років, він ліквідував великі традиційні субрегіони і запровадив понад 80 малих *департаментів* (доповнення і подальші поділи пізніше збільшили їхню кількість до 96). Кожен департамент мав представництво у Парижі, але влада зосереджувалася у столиці, а не в окремих департа-

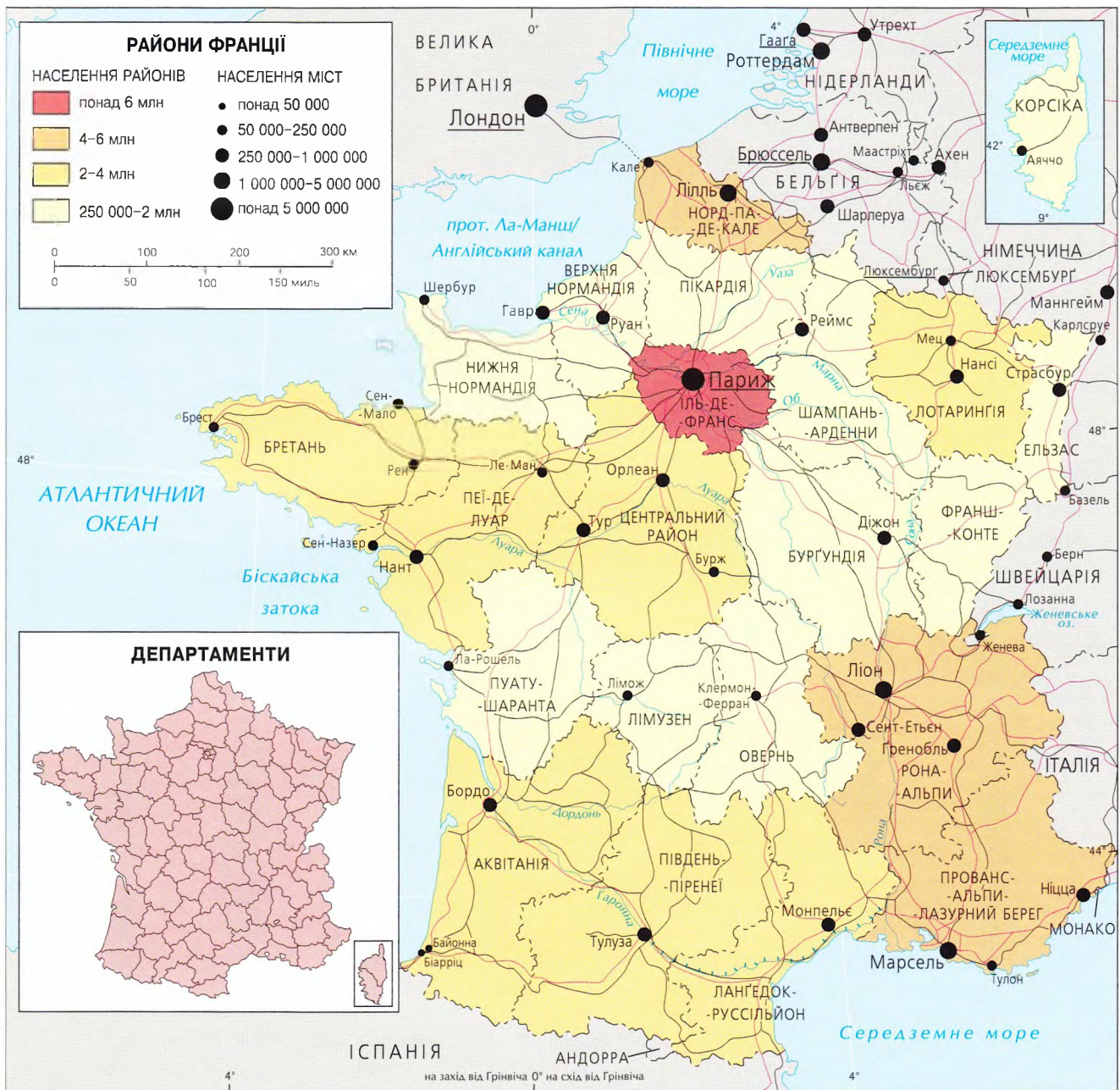


РИСУНОК 1-16

ментах. Франція стала високоцентралізованою державою і залишалася такою майже два століття (див. карту-вставку на рис. 1-16). Лише в острівному департаменті Корсіка розпочався визвольний рух. Цей шалений спротив французькому правлінню тривав десятиліттями і навіть зачепив материк.

Сьогодні Франція децентралізується. Нова субнаціональна система, що складається з 22 історичних провінцій та груп департаментів, названих *регіонами* (рис. 1-16), організована для приборкання деволуційних сил, які діють у Європі і в цілому світі. Ці регіони репрезентовані у паризьких владних структурах, але мають значну автономію у та-

ких сферах, як оподаткування, позики і видатки на розвиток. Міста, що є їхніми центрами, виграють, бо в них розташовані керівні регіональні органи, які можуть залучати інвестиції не лише у межах Франції, а й з-за кордону. Ліон, друге місто Франції та столиця регіону під назвою Рона—Альпи, став штаб-квартирою розвитку промисловості та багатонаціональних фірм. Цей регіон виріс до самостійного економічного центру, який стає рушійною силою європейської економіки: він є одним із «чотирьох двигунів Європи» зі своїми власними бізнесовими зв'язками з такими країнами, як Китай і Чілі.

До 1950 р. Франція була метрополією глобальної колоніальної імперії, яка простягнулася від Алжиру до Мадагаскару і від Західної Африки до південної частини Тихого океану. Ця імперія втрачена (крім небагатьох залишків), і сьогодні міста Франції є домівкою для 3 млн іммігрантів з колишніх колоній (майже 5 % сукупного населення з 59,9 млн осіб). Політична і суспільна криза у колишніх колоніях, траплялося, перекидалася до Франції; у 1990-х роках боротьба між ісламськими екстремістами і владою Алжиру призвела до актів тероризму в Парижі та інших містах. Французи активно втручаються у справи країн колишньої імперії, навіть надаючи військову підтримку загрозеним урядам. Вони також не подають жодних ознак здачі останніх своїх володінь у Південній Америці (Французька Гвіана), карібських, атлантичних чи тихоокеанських володінь. Залежні території Франції у Тихому океані коштують Парижу мільярди доларів щорічно, але, незважаючи на опозицію і навіть повстання, французький прапор продовжує тріпотіти над такими далекими столицями, як Папеете (Французька Полінезія), Сен-Дені (Реюньйон) і Нумеа (Нова Каледонія).

Це глобальне кільце колоніальних залишків відображає зміну статусу Франції у цьому динамічному світі. Все ще відчуваючи імперські амбіції, французи зневажають міжнародну думку і влаштовують випробування атомних бомб на кораловому острові у Французькій Полінезії; водночас вони активно шукають розв'язання міжнародною спільнотою конфлікту в колишній Югославії. Французький президент відвідує колишній колоніальний В'єтнам для забезпечення тісніших зв'язків, ризикуючи зіпсувати свої відносини з державами «французької» Субсахари. Французькі лідери прагнуть зробити свою країну наріжним каменем Європейського Союзу, але французька громадська думка то наростає, то згасає залежно від тієї чи іншої проблеми. Все ще владні фермери беруть Париж «в облогу», коли політика ЄС зачіпає їхні інтереси.

Регіональне формування Франції разом з удосконаленнями у внутрішньому наземному та повітряному транспорті змінили одну з найбагатших і найбільш диверсифікованих світових економік. Коли перший прямий зв'язок між Францією та Британією — канал-тунель — відкрився у 1994 р., то найближчий до нього регіон Франції Норд-Па-де-Кале виграв, трансформуючи свою занепадаючу економіку на таку, що базується на транспорті й торгівлі. Як стовп Західної Європи, Франція залишається істотною силою у Європейському Союзі.

Бенілюкс

Три політичні суб'єкти зібралися у північно-західному куті Західної Європи: Бельгія, Нідерланди і малесенький Люксембург, разом складаючи у своїй назві три перші склади *Бе-Ні-Люкс*. Ці держави також часто називають Низовинними країнами; ця назва їм відповідає, тому що більша частина землі дуже пласка і лежить на рівні (а Нідерланди навіть нижче) моря. Лише у напрямі південного сходу, у Люксембурзі та східних бельгійських Арденнах, є горбиста місцевість з підвищеннями понад 1000 футів (300 м). Як і між Німеччиною і Францією, відмінності існують між Бельгією та Нідерландами, і вони такі значні, що ці країни фактично доповнюють одна одну економічно.

Бельгія має два, так би мовити, індустріальні коридори. Перший, базований на вугіллі, простягається у напрямі зі сходу на захід через Шарлеруа і Льеж, де розвивається важка промисловість. Другий коридор — легкої та інших різноманітних галузей промисловості — пролягає на північ від Шарлеруа через Брюссель до головного порту Антверпен. Диверсифікована промислова продукція цих територій охоплює метали, хімічні продукти, меблі й такі особливі види, як піаніно, мило, різальні вироби. Натомість Нідерланди мають потужну сільськогосподарську базу (разом з її життєво важливими транспортними функціями); вони експортують молочні продукти, м'ясо, овочі та інші види продовольства. Економічний союз Бенілюкс 1940-х років спричинив зворотний потік необхідного імпорту до обох країн і подвоїв внутрішні ринки.

Країни Бенілюкс належать до найбільш густонаселених на Землі. Простір дуже обмежений: десь 26,6 млн людей заселяють площу, близьку до розмірів американського штата Мен (де проживає 1,3 млн осіб). Століттями голландці розширювали свій життєвий простір, не сварячись із сусідами, а відвойовуючи землю у моря. Найбільший до цього часу проект — дренаж майже цілої затоки Зейдерзее — розпочався у 1932 р. і далі триває. На південному заході Зеландські острови з'єднуються дамбами, і вода відкачується, створюючи додаткові польдери (відвойовані землі).

Три міста (Амстердам, Роттердам і Гаага) є центрами трикутноподібного серцевинного ареалу *Нідерландів*. Амстердам, конституційна столиця, залишається фокусом Нідерландів, з метушливим комерційним центром, працюючим портом і різноманітними підприємствами легкої промисловості. Роттердам, найпотужніший європейський порт, є морськими воротами до Західної Європи, володіючи входами як у ріку Рейн, так і в Маас.



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Сотні велосипедів припарковано під навісом офісного будинку в Утрехті (Нідерланди). Ми спостерігали за працівниками при приїзді зранку, як вони поповнювали ряди велосипедних стоянок, а тоді залишали їх після роботи. Від чиновників у ділових костюмах до офісних працівників у джинсах — усі приїжджають на роботу на велосипедах. Уявіть собі, яких розмірів треба було б мати паркувальний майданчик, якби ці люди приїхали на роботу автомобілями; уявіть також об'єм зекономленого бензину і уникнення забруднення довкілля. Використання велосипедів в автомобільну еру також спричинене обмеженою площею голландських (та інших європейських) міст. За часто холодної та дощової погоди Нідерландів що коротший велосипедний пробіг, то краще; та набагато менше задоволення, коли живеш у віддаленому передмісті».

Його сучасний розвиток відзеркалює промисловий регіон німецького Руру і прилеглої долини Рейну; тому триваючий промисловий занепад у рейнському запліччі, а також зростаюча конкуренція інших європейських портів стирають історичну ситуаційну перевагу Роттердама. Третє місто у трикутнику, Гаага, є місцем перебування голландських органів влади і Світового суду Організації Об'єднаних Націй.

Усі ці три міста разом у серцевині трикутної форми створюють **конурбацію** — термін, який географи використовують для визначення величезних мультиметропольних комплексів, утворених зрощуванням двох або більше головних урбаністичних ареалів. Це конкретне зрощення, відоме як *Рандстад*, сформувало урбаністичний комплекс у вигляді кільця, оточеного сільською серцевиною (у перекладі *ранд* означає край або межу). Але відповіднішою назвою конурбації була б Рандстад—Голландія, тому що саме Голландія (що означає «низовинна країна») є тією територією, яка виходить до Північного моря у цих найнижчих західних провінціях Нідерландів.

Бельгія, Нідерланди і Люксембург, з їхнім обмеженим простором і скромною ресурсною базою, займаються такою продуктивною економічною діяльністю, як регулювання міжнародної торгівлі. Брюссель, столиця Бельгії, також відіграє значну політичну роль, будучи (як Страсбург) однією зі столиць Європейського Союзу, штаб-квартирою НАТО і адміністративним центром багатьох міжнародних економічних організацій. Сотні багатонаціональних корпорацій мають тут свої офіси, збільшуючи роль Брюсселя як фінансового центру і комерційно-промислового комплексу.

Однак Бельгія залишається амальгамою трьох регіонів із непевним політичним майбутнім. Час від часу деволуційні сили погрожують розз'єднати Фландрію, що розмовляє голландською (фламандською) мовою (55 % населення), і франкомовну Валлонію (33 %). На початку 1990-х років така перспектива привела до політико-географічної реорганізації країни, запровадивши три регіони з однаковими правами (третьій, Брюссель, є квазіфедеральним утворенням). Однак фламандський націоналізм залишається потенційною силою.

Альпійські держави

Швейцарія і Австрія мають внутрішньоконтинентальне розташування, гористу топографію Альп — і ще дещо. Австрія є членом ЄС; Швейцарія — ні. Австрія є монолінгвістичним суспільством; Швейцарія — полілінгвістична. Австрія має велике провідне місто; багатокультурна Швейцарія такого не має. Австрія має суттєвий спектр вітчизняної сировини (в тому числі нафту); Швейцарія — ні. Австрія удвоє більша від Швейцарії та має більшу кількість населення; вона також має набагато більше культивованих земель, ніж Швейцарія.

І все ж, як свідчить таблиця I-2, *Швейцарія*, а не Австрія, є провідною державою в Альпійському субрегіоні Західної Європи за показниками ВВП на одну особу та іншими. Світова карта природних ландшафтів (рис. I-1) показує, що гористі країни певною мірою обмежені у розвитку; гірський рельєф і, як правило, **континентальне розташування** 24 призводять до утруднення проникнення ідей та інновацій, до просування з перешкодами, обмеженого сільського господарства і подрібнення культур. Тибет, Афганістан та Ефіопія це підтверджують. Проте Швейцарія є переконливим прикладом того, як люди завдяки своїй майстерності і вмінням подолали обмежуваче довкілля і перетворили його в актив, який утримує їх на передньому краї процвітаючих європейських країн.

У різні часи своєї історії швейцарці використовували своє альпійське розташування, щоб діяти

як посередники у міжрегіональній торгівлі, використовувати гірські водні каскади у будівництві гідроелектростанцій для розвитку високоспеціалізованих галузей, а також залучати мільйони туристів. Тим часом швейцарські фермери удосконалювали шляхи максимізації продуктивності гірських пасовищ і ґрунтів у долинах. Зауважимо, що швейцарці розмовляють німецькою на півночі, французькою на заході, італійською на південному сході та навіть трохи рето-романським діалектом у віддалених гірських районах (рис. 1-8). Але економічний успіх перевершив таку культурну гетерогенність. Нейтральність, безпека, стабільність перетворили Швейцарію на притулок під час війни, на світового банкірського велетня, на глобальний магніт для грошей.

Фінансовий центр Цюріх (найбільше місто Швейцарії, розміщене у німецькомовному секторі), міжнародне місто Женева (на крайньому південному заході і тому у французькому секторі) і столиця Берн (біля францuzько-німецької лінгвістичної межі) — кожне має свою точну індустрію, деякі — історично розвинене виноробство. Швейцарська якість — чи то годинників, інструментів, чи продовольства спеціального асортименту — є міжнародним стандартом.

Швейцарія є західноєвропейською країною, частиною і фрагментом Європейської серцевини, але навіть багаті швейцарці мають проблеми у цьому динамічному географічному світі. Інтенсивні перевезення між Західною та Середземноморською Європою, обтяжені зростаючими потоками туристів, шкідливо впливають на довкілля Альп. Традиційний нейтралітет і відчуженість (Швейцарія залишається єдиною західноєвропейською країною, яка ще не вступила до ЄС) викликають побоювання, що у майбутньому швейцарці можуть втратити свій рівень конкурентоспроможності у багатьох сферах.

Натомість *Австрія* приєдналася до ЄС у 1995 р. після референдуму, під час якого незначна меншість виступила проти. Австрія, будучи переважно католицьким німецькомовним залишком Австро-Угорської імперії, має історичну географію, набагато більше пов'язану зі спогадами про нестабільну Східну Європу, ніж Швейцарія. Навіть фізична географія Австрії свідчить про те, що вона дивиться у східному напрямі: країна найширша, найнижніша і найпродуктивніша на сході, де Дунай, що тече на схід, пов'язує її з Угорщиною — старим союзником в антимусульманських кампаніях минулого.

До речі, Відень, найбільше місто Альпійського субрегіону, також лежить на східному периметрі країни. Відень — одне з найекспресивніших міст усього світу. Цей справжній музей монументаль-

ного мистецтва і архітектури під відкритим небом буквально начинений палацами, замками, віллами, парками, статуями, величними церквами і грандіозними урядовими спорудами. Багато з пам'яток пов'язано з перемогами цього форпосту західної культури над оттоманськими турками у ті часи, коли більша частина Східної Європи була під ісламським пануванням. Сьогодні Відень репрезентує форпост іншого гатунку: це місто розташоване на порозі Східної Європи, яка трансформується, так само як Сінгапур лежить на порозі Південно-Східної Азії. Корпорації, які займаються бізнесом у непевному комерційному кліматі Східної Європи, розмішують свої штаб-квартири у Відні, використовуючи місто та його прекрасну інфраструктуру і порівняно некорумповані інституції як базу для бізнесу зі своїми екскомуністичними сусідами.

Як східне відгалуження германської культури, що домінує у серцевині Західної Європи, Австрія є невід'ємною частиною цього регіону. Її культурні ландшафти належать до Заходу, її економіка тісно пов'язана з регіоном (понад 40 % експорту та імпорту з Німеччиною), а її політична система представляє демократію регіону. Коли Австрія стала членом ЄС, вона без особливих труднощів виконала маастріхтські вимоги. Але приєднання до ЄС зробило австрійські східні кордони чимось більшим від звичайних міжрегіональних: тепер тут пролягає великий поділ між «своїми» і «чужими» у Європі, які прагнуть вступити до неї, але поки що не можуть. Приєднання до ЄС змінило відносний статус Австрії, і наслідки цього й дотепер повністю не проаналізовані.

► БРИТАНСЬКІ ОСТРОВИ

Поза узбережжям материкової Західної Європи лежать два головні острови, оточені багатьма малими, які складають Британські острови — окремий регіон Європейського світу (рис. 1-17). Найбільший з цих двох головних островів, який лежить ближче до материка (21 миля або 34 км до найближчої точки), — це острів *Британія*; його менший сусід на захід — *Ірландія*.

Назви цих островів і країн, які вони представляють, є джерелом певної плутанини. Острови і далі називаються Британськими, хоча британське домінування над більшою частиною Ірландії закінчилося у 1921 р. Нація-держава, яка розміщена на Британії та у куті Північно-Східної Ірландії, офіційно називається Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії, коротко — Сполученим Королівством (СК). Але ця країна часто називається просто Британією, оскільки її



РИСУНОК 1-17

мешканці відомі як британці. Нація-державна Ірландія офіційно є Республікою Ірландія, але вона не охоплює всього острова Ірландія.

Як було би зручно, якби фізична і політична географія збігалися! На жаль, так не сталося. Протягом тривалої британської окупації Ірландії, населення якої майже все є католицьким, багато протестантів із Північної Британії заселили Північно-Східну Ірландію. У 1921 р. ірландці були

визволені, крім цього кута на півночі, де Лондон установив контроль для захисту протестантських поселень. Ось чому до цього часу країна офіційно відома як Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії.

Північна Ірландія (рис. 1-17) була домівкою не лише протестантам із Британії, а й значній кількості ірландських католиків, які опинилися не на тому боці кордону, коли Ірландія була визволена.

Та з того часу у конфлікт із перервами втягується Північна Ірландія, і він перекидається у Британію і навіть Західну Європу. Він був і залишається одним із найдорожчих протистоянь у Європі.

Хоча вся Британія знаходиться у Сполученому Королівстві, тут також існує політичний поділ. Англія є найбільшою з цих ланок, центром влади, з якого всі інші землі регіону були початково зібрані разом. Англіїці завоювали Уельс у Середні віки, а шотландське приєднання до Англії, зміщене, коли шотландський король посів англійський трон у 1603 р., було ратифіковане Актом про союз 1707 р. Так Англія, Уельс, Шотландія і Північна Ірландія стали Сполученим Королівством.

Британські острови формують окремий регіон Європи з кількох причин. Британська ізоляція століттями забезпечувала країні захист від неспокійної Європи, підтримуючи розвиток британської нації, коли вона здобула систему парламентської влади, яка не мала чогось подібного у західному світі. Об'єднавши валлійців, шотландців та ірландців, британці пішли далі, створивши те, що стало найбільшою колоніальною імперією всього світу. Ера меркантилізму і мануфактур (останні базувалися на енергії, вироблюваній водоспадами з Пеннінських гір, основної гірської системи Британії) була провідником Промислової революції, яка трансформувала Британію і значну частину світу. Британські міста стали синонімами спеціалізованої продукції, коли заводські димарі виростали як ліс на урбаністичній сцені. Лондон на річці Темзі став центром англійського серцевинного ареалу — штаб-квартири глобальної політичної, фінансової та культурної імперії. Під час Другої світової війни вузький Ла-Манш забезпечив Сполученому Королівству неприступність до німецьких атак, даючи британцям час для організації їхньої військової машини. Коли Сполучене Королівство вийшло з війни як провідна сила в альянсі переможців, здавалося, що його роль у наступний період забезпечена.

Та дві несподівані події змінили перспективу: колапс колоніалізму і відродження материкової Європи. Всього за кілька десятиліть імперія століть була втрачена, і Сполучене Королівство стало якщо не цілком новою європейською країною, то тоді слабшою потугою у цьому світі. За декілька років економіки материкової Європи з допомогою плану Маршалла зміцніли, зробивши виклик Британії. Коли рух наднаціоналізму набрав сили на материку, Сполучене Королівство, надалі посилюючи зв'язки зі своїми колишніми колоніями у Співдружності, залишилося осторонь. Як ми зазначали раніше, британці намагалися ігнорувати старе ЄЕС, завоювавши провідну роль у ЄАВТ, але зрештою (на початку 1970-х років) Сполучене

Королівство вирішило приєднатися до Європейського Союзу.

Майже завжди британці дбали про те, щоб стримувати рух ЄС до глибшої інтеграції та жорсткішого регулювання, яке її супроводжує. У кінці 1990-х років, коли організовувався Європейський валютний союз (ЄВС), Лондон вирішив відтермінувати свою участь. Тоді коли німецьку марку і французький франк прирекли до зникнення до 2002 р., британський фунт стерлінгів залишатиметься, принаймні тимчасово. Британці прагнуть, щоб ЄС накладав лише мінімум зобов'язань; для них валютний союз є сумнівним, а федералізм узагалі не є питанням. У цьому сенсі британська історична окремішність зберігається.

Сполучене Королівство

Як зазначалося, Британські острови як регіон складається з двох політичних суб'єктів — Сполученого Королівства та Ірландії. СК із площею, близькою до штату Орегон, і населенням 59,9 млн осіб (Орегон — 3,5 млн) є за європейськими стандартами великою країною. Як ми побачимо, СК має значні просторові відмінності. Базуючись на природно-географічних, культурних, економічних і політичних критеріях, Сполучене Королівство можна поділити на п'ять субрегіонів: 1) Південна Англія з ядром у районі Лондона; 2) Північна Англія разом із Манчестером, Ліверпулем і Бірмінгемом — історичними містами в осередку Промислової революції; 3) Уельс на захід від Англії; 4) Шотландія на крайній півночі Британії та 5) Північна Ірландія через Ірландське море (рис. 1-17).

Сполучене Королівство поділене на графства (регіони у Шотландії), багато з яких має історичні назви, що стали відомі завдяки Промисловій революції, а також емігрантам, які впровадили ці назви у багатьох країнах, особливо Сполучених Штатах та Австралії. У 1990-ті роки карта графств була модифікована для підвищення адміністративної ефективності та більшого пристосування до стандартів ЄС. Але багато старих назв — Корнуолл, Девон, Кент, Норфолк — продовжують формувати традиційну географічну схему інформації.

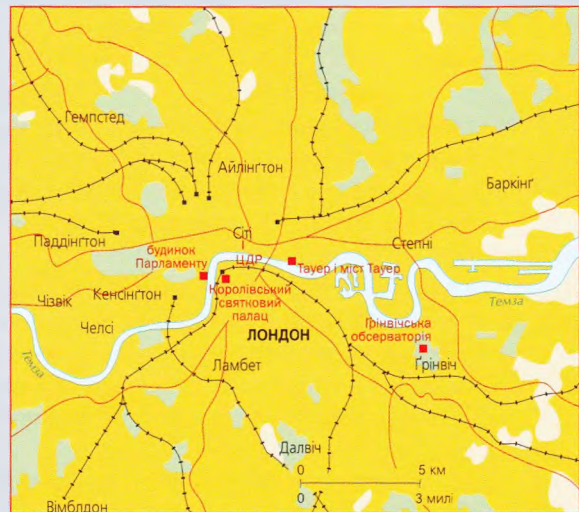
Рисунок 1-17 виявляє важливість ще одного регіону Британії: його морської зони у Північному морі. Небагато карт показують міжнародні кордони на морі так само, як на суші, але тут це важливо. Осадкові шари на дні Північного моря містять значні родовища нафти та природного газу, і необхідно визначити, яка прибережна країна чим володіє. Як показує рисунок 1-17, Сполучене Королівство і Норвегія мають найбільші частки цього величезного енергетичного потенціалу. Нафтові

По великих містах Європи

Лондон

Якщо ви попливете на захід по звивистій Темзі у напрямку центру Лондона, то приготуйтеся розчаруватися. Лондон не вразить вас прекрасними обрисами або манливою красою. Це радше амальгама міст — Челсі, Чізвіка, Далвіча, Гемпстеда, Айлінгтона — кожного зі своїм власним суспільним характером і міським ландшафтом. Деякі з цих міст видно з тої самої річки, якою римляни плавали 2000 років тому: Сілвертаун і його міське продовження з виходом на річку; Грінвіч з його славною обсерваторією; Темзмід... Іншим якось удалося зберегти свою ідентичність у великому метрополісі, який залишається багато в чому найбільш цивілізованим і космополітичним містом Європи. І кожне вносить свою частку в ціле своїм шляхом: кожна частина Лондона має свої спогади про імперію, свої меморіали героям, свої монументи воєнній зв'язі.

Уздовж берегів Темзи Лондон демонструє спадщину держави та імперії: Тауер і міст Тауер, будинок Парламенту (Вестмінстерський палац), Королівський святковий палац. Пристаньте до берега, зійдіть на сушу, і ви побачите, що Лондон є незабутнім поєднанням історичного і (часто архітектурно повторного) сучасного, застарілого і діючого, бідного і багатого. Громадський транспорт за світовими стандартами відмінний, однак вуличний рух часто хаотичний, ускладнений вузькими вуличками. Відновлення культурних принад — десь на другому плані. Видіється, що Лондон стоїть на одній нозі у XXI ст., а друга ще у XIX ст. Його аеропорти ультрасучасні. Але коли поїзд «Євростар» із Парижа з'являється з тунелю Ла-Маншу, він повинен сповільнити свій хід протягом останньої години своєї трьохгодинної поїздки, тому що колія до лондонського вокзалу



Ватерлоо не може витримати його на такій великій швидкості.

Лондон залишається однією із найбільш придатних до життя столиць такого масштабу (7,6 млн осіб) унаслідок далекоглядного міського планування, яке створило і утримує навколо центрального міста так званий Зелений пояс, винесений назовні для відпочинку, фермерства та іншого немешкального і некомерційного використання. Хоча зростання Лондона поступово руйнувало цей пояс, у місцях, де залишився лише «зелений клин», дизайн зберіг значний відкритий простір усередині і навколо міста, ведучи до зони передмістя щонайменше 25 миль (40 км) від центру. Рисунок 1-9 свідчить про переваги такого проектування.

платформи і підводні трубопроводи роблять Північне море інтегральною частиною прибережних країн; крім того, відкриваються нові родовища.

Південна Англія є найбільш впливовим субрегіоном Сполученого Королівства, центром високотехнологічних і сфери послуг, сфокусованих на величезній столичній території Лондона. Тут зосереджуються фінансові, комунікаційні, інженерні та енергетичні галузі. Понад третини населення СК концентрується у цьому економічно і політично домінуючому регіоні. Лондон ілюструє темпи розвитку агломерації, забезпечені століттями; навіть коли Промислова революція перемістила економічний фокус Британії на північ, перевага Лондона збереглася. Сьогодні найкращий зв'язок Південної Англії з Європейським материком дає

зможу утримувати цей серцевинний субрегіон далеко попереду решти.

Північна Англія, як показує карта, насправді може бути названа Центральною, Північною та Західною Англією. Центр, відповідно названий Мідлендсом, був ареною Промислової революції та надзвичайного піднесення Манчестера (джерела цієї революції), великого порту Ліверпуля, незрівнянного промислового центру Бірмінгема, а також Шеффілда, Лідса та інших промислових міст. Але з роками зношеність фондів переважила те, що колись було ультрасучасним (цю місцевість тепер іноді називають *Растбелт* — «Іржавий пояс»), плюс істотні соціальні та економічні проблеми. Потужна імміграція з Південної Азії, Карібського регіону й Африки, обтяжена високим рівнем

безробіття, становить велику проблему для міст Мідлендсу. Бірмінгем — друге за величиною місто країни, найбільш багатонаціональне у Британії (понад 20 % його громадян народжені за кордоном). Імміграція досягла піку якраз тоді, коли зайнятість в атомобільній промисловості та машинобудуванні впала наполовину. Тепер ці старі промислові міста намагаються стати сервісними центрами: Ліверпуль виконує свою транспортну функцію, Манчестер створює сприятливі можливості для фінансових послуг, а всі вони разом займаються залученням туристів і консервацією відновлених історичних центрів. Однак у тіні лондонського домінування відродження буде повільним.

Уельс — третій з п'яти субрегіонів Сполученого Королівства, що лежить на захід від Північної Англії. Це майже прямокутна пересічена територія, де стародавня кельтська людність знайшла захист від завойовників. У його західних графствах більше половини людей ще розмовляють валлійською мовою, але у графствах на кордоні з Англією її рідко почуєш (рис. 1-17). Завдяки своїм покладам високоякісного вугілля Уельс також брав участь у Промисловій революції. Але коли ці поклади вичерпалися і видобуток вугілля став дорогим, фортуна покинула Уельс. Кардіф — столиця Уельса — колись був провідним світовим експортером вугілля; сьогодні місто виявляє ознаки спаду

і стагнації. Багато валлійських громадян залишили свою історичну батьківщину в пошуках можливостей в інших місцях, але поміж 3 млн осіб, які залишилися, полум'я валлійського націоналізму не згасло. У 1997 р. британський уряд дозволив населенню субрегіону голосувати за створення Асамблеї Уельса для управління сферою громадських державних послуг, що було першим деволуційним кроком. З невеликою перевагою виборці перемогли.

Як видно з карти, *Шотландія* набагато більша, ніж Уельс. Її територіальне сполучення з Англією відбувається через вузький північний перешийок Британії, там, де римський імператор Адріан збудував стіну десь у 120 р. після Р. Х., щоб не допустити варварів до римської Англії. Шотландія не є малим аванпостом: за розмірами вона майже удвоє перевищує Нідерланди і налічує понад 5 млн мешканців —приблизно стільки, скільки Данія. Більша частина цього населення сконцентрована у Шотландській низовині з центром у Глазго на заході та в Едінбурзі на сході, де вугільні басейни і поклади залізної руди дали змогу шотландцям брати участь у Промисловій революції, створюючи (серед інших галузей промисловості) всесвітньовідому суднобудівну галузь. Коли на цій території стався спад, з'явилася альтернатива: як видно з рисунка 1-17, на дні Північного моря біля східних берегів Шотландії лежать великі родовища нафти.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«З перепаери на річці Мерсі обриси центру Ліверпуля ніби віддзеркалюють проблеми цього міста — ядра столичної території з майже 1 млн мешканців. Головними спорудами у ЦДР залишаються ті, що збудовані в період розквіту Ліверпуля століття тому, коли кількість доків у ньому перевищувала навіть лондонські, і це місто розвинулося на торгівлі з Америкою і Африкою, оскільки промислові галузі по всі боки Мерсі процвітали. Після Другої світової війни Ліверпуль занепав унаслідок згортання своїх портових функцій, його промисловість слабшала, а безробіття зростало; цей краєвид відкриває далеко не сучасні скляні будівлі — символи інвестицій і довіри у майбутньому. Колись верхівка того, що називалося *Ліверпульським трикутником*, пов'язувала цей порт із Західною Африкою та Східною Америкою. Територія на берегах Мерсі тепер лежить далеко від центрів британської та європейської діяльності. Певні обсяги інвестицій були зроблені у перебудову порту, але стагнація міста очевидна в усьому його історичному центрі (де спогади про відому рок-групу «Бітлз» перетворилися на окрему галузь). «В інших частинах Британії можуть бути двоякі думки про ЄС, — сказав мій колега з географічного факультету університету Ліверпуля, коли ми прогулювалися вулицями, — але не тут. Ми, щонайменше, можемо сподіватися на реальніші результати інвестицій ЄС, на які Ліверпуль заслуговує». Але що виведе район Мерсі з депресії?»



Едінбурзький порт Лейт, колись риболовецький порт, а потім суднобудівний центр, тепер став важливим виробником устаткування для нафтових свердловин і трубопроводів. Абердін, також старий риболовецький порт, нині є головним сервісним центром морської нафтової промисловості. Далі на північ місто Інвернесс спеціалізується на виробництві та ремонті нафтових платформ.

Тим часом певний високотехнологічний розвиток, зокрема у запліччі старого промислового міста Глазго (цей коридор популярно називається Силіконовою Долиною), частково компенсує спад важкої промисловості. Але жоден із цих технологічних напрямів не спроможний подолати зростаючу впевненість шотландців, що у Сполученому Королівстві та у ширшій сфері ЄС вони є економічно і політично обділеними. Коли британська влада поставила створення шотландського парламенту на голосування у 1997 р., 74 % проголосували за, і для багатьох шотландців це було першим етапом процесу, який, на їхнє переконання, приведе до повної незалежності. Залишається лише побачити, чи зможуть лондонські владні органи зупинити ті деволуційні сили, які самі запустили у хід.

Північна Ірландія залишається найсерйознішою внутрішньою політичною проблемою Лондона. З населенням 1,8 млн осіб, займаючи шосту частину острова Ірландія на північному сході, вона являє собою британський колоніальний порядок у дії. Понад 55 % мешканців у Північній Ірландії мають своє коріння у Шотландії або Англії і є протестантами; близько 44 % є римо-католиками, які поділяють свій католицизм фактично з усім населенням Ірландської Республіки по інший бік кордону. Хоча на рисунку 1-17 показано, що є території у Північній Ірландії, де переважають або протестанти, або католики, чіткого поділу не існує; переважно вони живуть у компактних поселеннях по всій території, в тому числі по сусідству — в головних містах Белфасті та Лондондеррі. Поділ не є розв'язанням конфлікту, який палає понад три десятиліття ціною тисяч життів; католики звинувачують Лондон, а також місцеву, переважно протестантську, адміністрацію у дискримінації, натомість протестанти звинувачують католиків у пошуку союзу з Республікою Ірландія. Вартість Північної Ірландії для СК у політичних та економічних вимірах величезна, і до 1998 р. жодних інвестицій не було достатньо для стабілізації ситуації. У названому році збіг подій, включно з переговорами на чолі з колишнім сенатором США Джорджем Мітчеллом і двома терористичними актами, які послабили обидві сторони конфлікту, привів до складної домовленості, в результаті чого було створено Північноірландську Асамблею, з якою Лондон буде ділитися повноваженнями.

Усі партії Північної Ірландії обрали представників до цієї Асамблеї, і вперше непримиримі опоненти зібралися разом, щоб поділити владу. На додаток, на засіданні створено дві ради, якими охоплено всі партії, крім тих, що є у Північній Ірландії: Британсько-Ірландську раду, яка збере представників Шотландії, Уельсу, а також Белфаста для обговорення питань з членами британського та ірландського урядів, і Північно-південну раду, яка зосереджується на транскордонних справах між Північною Ірландією та самою Ірландією.

Лише час покаже, чи зможуть ці домовленості подолати історичну ворожнечу стількох багатьох учасників, але географічні перешкоди великі. Місцева ресурсова база бідна, рівень безробіття залишається високим, а економічні перспективи безрадніми — допоки буде гарантована політична стабільність. Як на Близькому Сході або ще десь на Землі, декілька озброєних екстремістів можуть зруйнувати мирний процес, який вітає значна більшість (у Північній Ірландії понад 3600 людей було вбито протягом того часу, який місцеві називають «неспокоєм»). Утримання деволуційних сил Північної Ірландії у мирній колії надалі залишається важкою справою.

Республіка Ірландія

Те, що могло бути у Північній Ірландії, демонструється Ірландською Республікою: динамічна економіка на основі послуг, що нині зростає найвищими темпами в усій Європі. Розвинуті міста й містечка (і зростаючі ціни на нерухомість), промислові зони, напружений вуличний рух і повсюдне будівництво відображають справжню нову еру. Вперше за весь час робітники ірландського походження повертаються з-за кордону, щоби працювати вдома; неірландські іммігранти також приїжджають, створюючи нові соціальні проблеми для тісно пов'язаного, тривалий час ізольованого суспільства.

Республіка Ірландія виборола свою незалежність від британського колоніального режиму лише три покоління тому. Її острів виглядає як широко облямована тарілка, нахилена на схід, де внутрішні низовини відкриваються на море і розташована столиця Дублін (рис. 1-17). Клімат Ірландії сумнозвісно вологий, і її прохолодне довкілля добре пасувало до вирощування картоплі, коли її завезли з Америки у 1600-х роках. Тому картопля швидко зайняла місце інших культур. Але навіть картопля не могла витримати велику кількість опадів, які випадали протягом 1840-х років, спричиняючи шкоду рослинам і псуючи



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Я чув про величезний високотехнологічний комплекс біля Дублінського (Ірландія) аеропорту і захотів глянути на нього. Це було не просто. Коли я зупинився біля цих воріт, які захищали вхід до головного комп'ютерного виробника, я запитав дозволу просто під'їхати до центральної будівлі, щоб подивитися на розміри виробництва. Мені не лише відмовили у вході, але опустили шлагбаум, і я змушений був відступити назад, щоб розвернутися. Це був не єдиний такий випадок: корпорації, розташовані у новому «кельтському тигрі», охороняють свою приватність дуже енергійно... У Дубліні, де ціни на нерухомість швидко зростають і нова економіка змінює міський ландшафт, не кожен позитивно налаштований щодо її неминучого впливу».

урожай. Тоді ірландці вже залежали від картоплі як свого головного продукту, і голод забрав понад 1 млн життів. Ще 2 млн людей емігрували, будучи у розпачі; населення Ірландії, яке у 1830-х роках сягнуло близько 8 млн, зменшилося більш ніж на третину. Сьогодні цілий острів Ірландія налічує лише 5,6 млн резидентів, а Республіка Ірландія — лише 3,8 млн осіб.

Стагнація тривала до середини 1990-х років, а консерватизм ірландського культурного і релігійного життя зумовив стійкий потік емігрантів. Але потім ситуація змінилася. Європейські телекомунікаційні сервісні галузі побачили трудові й локаційні можливості в Ірландії, і незабаром країна стала провідним телефонним центром Європи. Інші сервісні галузі пішли слідом, отримуючи вигоду від добре освіченої та невисоко оплачуваної робочої сили Ірландії. До кінця 1990-х років в Ірландії відчутно поживалася економічна діяльність, і її імідж почав виблискувати як «кельтський тигр».

Зростаючі обсяги туризму ще вище піднесли ірландську економіку: легендарна краса країни приваблювала велику кількість відвідувачів кожного року. Процвітання Півдня Англії також вплинуло на регіональний розвиток Ірландії. Південно-східна Ірландія, зокрема територія з центром у Вотерфордї, має трохи сонячніший клімат, ніж решта острова. Нижчі ціни на нерухомість (порівняно з Англією та Західною Європою), близькість розвинутої сфери послуг створили феномен так званого Сонячного пояса, що змінює села на відпочинкові

та пенсійні осередки, а містечка на офісні парки. Все це посилюється повним членством Ірландії в ЄС: Ірландія на відміну від Сполученого Королівства є стійким прихильником ЄС і вступила до ЄВС.

► ПІВНІЧНА (СКАНДИНАВСЬКА) ЄВРОПА

На півночі західноєвропейського серцевинного ареалу лежить не пов'язана між собою група з шести країн, що демонструє контрасти серцевини і периферії. Північна Європа є регіоном важкого доквілля: загалом холодний клімат, неродючі ґрунти, обмежені мінеральні ресурси, великі відстані. Усі шість країн цього регіону — Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Естонія та Ісландія — мають лише понад 25 млн мешканців, що менше, ніж населення Бенілюкс (це сьома частина населення Західної Європи). З іншого боку, загальна площа території майже дорівнює розмірам усієї європейської серцевини. Тут, у периферійному *Нордені*, як люди називають свою північну домівку, національні серцевинні ареали лежать на півдні: зверніть увагу на розташування столиць — Гельсінкі, Стокгольма, Осло і Таллінна — на приблизно однаковій широті (рис. 1-18).

Периферійне становище Північної Європи пов'язане не лише з довкіллям. Якщо дивитися із серцевинного ареалу Європи, Норден лежить на шляху в нікуди. Жодні важливі морські шляхи із Західної Європи не проходять повз Норден до



РИСУНОК 1-18

інших продуктивних ареалів світу. Більше того, крім порівняно малих Данії та Естонії, Норден відокремлений від Європейського материка водою. На всіх рівнях просторового узагальнення у Нордені переважає ізоляція.

Проте віддаленість Північної Європи, ізоляція і суворість доквілля мають і позитивні наслідки для цього регіону. Країни Скандинавського пів-

острова були усунуті від воєн материкової Європи (хоча Норвегія була спустошена нацистською Німеччиною під час Другої світової війни). Три головні мови — данська, шведська і норвезька — взаємопов'язані, що є одним із критеріїв, які визначають цей регіон. Ще одним регіональним критерієм є всеохоплююча належність до лютеранської церкви. Ба більше, демократична і

Гренландія і Європа

Гренландія, найбільший острів усього світу, лежить значно ближче до Північної Америки, ніж до Європи. Але історична географія пов'язує її з Європою, зокрема з Данією. Заселена спочатку інуїтами (раніше їх називали ескімосами), громади яких зосереджувалися вздовж південно-західного побережжя, Гренландія до 1000 р. по Р. Хр. була досягнута норвежкими вікінгами і потрапила у залежність від норвежців у 1261 р. Після того як Норвегія об'єдналася з Данією у 1380 р., холодний острів потрапив під панування Данії. Коли союз розпався у 1814 р., Гренландія продовжувала перебувати під данською короною. У 1953 р. її статус змінився з колонії на провінцію, і в 1979 р. Гренландія добилася власного правління як «самоуправний закордонний адміністративний округ» Данії з інуїтською назвою — *Калаалліт Нунаат*.

59 000 мешканців Гренландії, 85 % з яких є інуїти або корінні жителі — гренландці європейського походження, майже цілком залежать від рибальства, яке занепадає. Видобуток корисних копалин (свинець,

цинк) не набув розвитку, лише туризм є головним джерелом доходів. Але економічні проблеми і залежність від Данії не придушили політичних амбіцій. Коли Данія приєдналася до тодішнього Європейського економічного співтовариства у 1973 р., Гренландія вступила до нього як частина данської держави. Після отримання власного правління у 1979 р. гренландці голосували за відокремлення і відкликання своєї участі у багатообіцяючому Європейському Союзі. Вони були першими (але, мабуть, не останніми), хто так зробив. Та скандинавський вплив на культурний ландшафт Гренландії залишається стійким, що видно зі столиці Нук (Готгоб) з її данськими урядовими будівлями і яскраво розмальованими дерев'яними будинками на порівняно помірному південно-західному узбережжі. Межі географічних світів, показані на рисунку 1-2, підтверджують, що тоді як Гренландія лежить лише на кілька миль на схід від Канади, її функціональні зв'язки відбуваються через Атлантику, а не через Баффінове море.

представницька влада тут з'явилася раніше, і права людини, і соціальне забезпечення здавна ретельно охоронялися. У регіоні більш повною є участь жінок у владних органах та політиці, ніж будь-де у світі.

Швеція є найбільшою північною країною як за кількістю населення, так і площею. Більшість шведів живуть на півдні зони, де вічнозелені ліси переходять у мішані листяні та хвойні і де розташована кліматично найпомірніша частина країни (рис. 1-18). Тут столиця, серцевинний ареал і, як свідчить рисунок 1-7, головні промислові райони; тут також найважливіші сільськогосподарські те-

риторії, які користаються з низинного рельєфу, краших ґрунтів і м'якішого клімату.

Швеція тривалий час експортувала сировину або напівфабрикати до індустріальних країн, але сьогодні шведи самі виробляють кінцеву продукцію, в тому числі автомобілі, електроніку, листову сталь, меблі та вироби зі скла. Значна частина цієї продукції базується на місцевих ресурсах, включно з головними покладами залізної руди у Кіруні на крайній півночі (де є сталеплавильний завод у Лулео). Шведська промисловість на відміну від деяких західноєвропейських країн базована



Вогні Копенгагена окреслюють західний горизонт на цьому нічному зображенні понад новим десятимильним мостом-тунелем, що пов'язує провідне місто Данії з південним шведським містом Мальме. Цей перший прямий зв'язок між Скандинавським півостровом і великою територією Європи дуже зміцнює внутрішні та зовнішні економічні зв'язки функціонального регіону Ерезунд, сфокусовані на заново об'єднаній столиці з 3,2 млн людей у своїй серцевині. Однак найперспективніші зміни, мабуть, стануться у залічці Мальме, у найпівденнішій шведській провінції Сканія. У Європі, де пам'ять довга, багато жителів Сканії сьогодні все ще вважають себе колишніми данцями, тому що їхня провінція була силою анексована Швецією у середині XVII ст. Роблячи висновки зі своїх досліджень настроїв населення по обидва боки водного шляху, вчений-суспільствознавець з Лундського університету звітував, що «для багатьох людей у Сканії цей міст є їхнім виходом зі шведської нації-держави. Вони почуваються так, ніби повертаються додому в Данію». Це, звичайно, ще один приклад деволоції: Ерезунд уже вніс свою частку до зростаючого відчуття регіоналізму у Південній Швеції і являє собою інтенсивну відцентрову силу, котру треба враховувати владним органам Стокгольма. Ось чому ми доповнили Сканією карту на рисунку 1-10, яка демонструє осередки деволоційного тиску Європи.

у десятках малих і середніх містечок, що спеціалізуються на певній продукції.

Швеція виходить до Балтійського, а не Північного, моря, і її давні кристалічні породи створюють різноманітний рельєф, але не мають нафти або природного газу. Швеція була піонером у розвитку атомної енергії як доповнення до гідроелектричних джерел, і до кінця 1970-х років понад половину електроенергії виробляла дюжина атомних установок. Але на референдумі 1980 р. населення вирішило, що ризик атомної енергетики завеликий і галузь повинна бути закрита. Перша атомна станція була закрита у 1998 р., незважаючи на застереження з боку бізнесу, промисловості, профспілок і політиків, що це вразить шведську економіку в наступному.

Щодо *Норвегії*, то їй не потрібна атомна індустрія для забезпечення своїх енергетичних потреб. Вона знайшла свої економічні можливості на морі та під ним. Рибальство Норвегії, тепер підсилене високопродуктивними рибними фермами, довго було наріжним каменем економіки, і її торговельний флот форсував цілий світ. Але після 1970-х років економічне життя Норвегії змінилося завдяки великим родовищам нафти та природного газу, розвіданих у її секторі Північного моря. У 2000 р. Норвегія була на другому місці у світі за експортом нафти.

Норвегію, з її обмеженими ділянками обробленої землі, підвищеним рельєфом, екстенсивними лісами, холодною північчю і надзвичайно гарним фйордовим узбережжям, не можна порівнювати з сільськогосподарським чи промисловим розвитком Швеції. Її міста — від столиці Осло і порту на Північному морі Бергена до історичного національного центру Тронгейма і арктичного Гаммерфеста — лежать на узбережжі та мають досить важке наземне сполучення. Норвегія вимальовується як різка намиста, де намистини пов'язані тонкими пасмами узбережжя. Але це не стало на заваді національному розвитку. У 2000 р. Норвегія була на передостанньому місці в Європі за рівнем безробіття (після крихітного Люксембургу). За доходами на одну особу Норвегія є третьою найбагатшою країною в усьому світі.

Норвежці характеризуються високою національною свідомістю і духом незалежності. У 1994 р., коли шведи й фінни голосували за приєднання до Європейського Союзу, норвежці знову сказали «ні». Вони не хочуть продавати свою економічну незалежність за настанови великої та, можливо, безпечнішої Європи.

Данія, територіально мала за скандинавськими мірками, має населення 5,3 млн, що ставить її на друге місце у Північному регіоні після Швеції.

Країна складається з півострова Ютландія і прилеглих східних островів між Швецією та Західною Європою. Вона також має зв'язки з Гренландією (див. вставку «Гренландія і Європа»). У Данії порівняно м'який вологий клімат; рівна поверхня і родючі ґрунти сприяють інтенсивному сільському господарству на 75 % її території. Данія експортує молочні продукти, м'ясо, птицю та яйця головню до своїх традиційних торговельних партнерів — Німеччини, Швеції, Сполученого Королівства.

Столиця Данії, Копенгаген, тривалий час була центром збирання, зберігання і транспортування великих обсягів товарів. Це сталося тому, що вона лежить у **перевалювальному пункті**, де багато океанічних суден не можуть увійти у вузький прохід до Балтійського моря; судна ж із меншою тонажністю курсують Балтикою і привозять свої вантажі до цієї центральної збиральної станції. Тому Копенгаген є **складом**, трансферні функції якого утримують становище міста як південного провідного порту Балтики. Сьогодні ці просторові переваги зміцнюються з відкриттям першого прямого зв'язку зі Швецією у 2000 р. по мосту-тунелю, що перетинає вузьку протоку на схід від столиці Данії та з'єднує її по шосе й залізниці зі шведською процвітаючою найпівденнішою провінцією Сканією.

Фінляндія, яка за площею майже така сама, як Німеччина, має лише 5,2 млн мешканців, більшість яких зосереджена у трикутнику, сформованому столицею Гельсінкі, центром текстильної промисловості Тампере і суднобудівним центром Турку (рис. 1-18). Земля вічнозелених лісів та студених озер, Фінляндія має економіку, яка здавна підтримувалася деревиною та експортом виробів із дерева. Але фінни, будучи вмілими й роботязкими людьми, створили розвинену диверсифіковану економіку, в якій важливими є як виробництво машин, устаткування і телекомунікаційного обладнання, так і вирощування життєво необхідних сільськогосподарських культур.

Фінляндія втратила дуже важливу територію на своїх південних широтах на користь Радянського Союзу. Выборг колись був фінським містом, але Фінляндія уникла долі балтійських держав на протилежному боці Фінської затоки, які були інкорпоровані у радянську комуністичну імперію.

Як і у Норвегії та Швеції, виклики довкілля і відносно розташування створили типово нордичні культурні ландшафти у Фінляндії, але фінни не належать до скандинавських народів; їхні лінгвістичні та історичні зв'язки пролягають через Фінську затоку — до Естонії. Як ми переконаємося у розділі 3, етнічні групи, що розмовляють фінно-угорськими мовами, широко представлені

на території, яка сьогодні належить Західній Росії.

Естонія, найпівнічніша з трьох нових балтійських держав, є частиною Північної Європи завдяки своїм етнічним і лінгвістичним зв'язкам з Фінляндією. Але під час радянського контролю (1940—1991 рр.) демографічна структура Естонії докорінно змінилася: сьогодні близько 30 % її 1,4 млн мешканців є росіянами, більшість яких прийшли туди як колонізатори. Коли Естонія стала незалежною у 1991 р., після радянського колапсу, її влада запровадила нові правила громадянства, які багато росіян не могли виконати. Це зіпсувало відносини з її найважливішим сусідом.

Нині Естонія має нові орієнтири, що відображається в інтенсивному русі через Фінську затоку між столицею Таллінном і Гельсінкі, а також у новій зоні вільної торгівлі в гавані Мууга для стимулювання транзитної торгівлі з Росією. Відносини з російською меншиною покращалися після зміни законів про громадянство, і Естонія веде переговори з Європейською Комісією про вступ до Європейського Союзу.

Ісландія — вулканічний, покритий льодом острів у крижаних водах Північної Атлантики якраз на південь від Полярного кола — є шостою країною у цьому регіоні. Заселена людьми скандинавського походження (населення 285 000), Ісландія та її невеликий сусідній архіпелаг, Вестерманські острови, являють особливий науковий інтерес, тому що вони розташовані на Середньоатлантичному гребені, де євразійські та північноамериканські тектонічні плити земної кори розходяться і можна спостерігати формування нової землі.

Населення Ісландії майже повністю міське, а у столиці Рейк'явіку живе близько половини мешканців країни. Економічна географія держави майже цілком орієнтується на навколишні води, морські багатства яких забезпечують Ісландії один із найвищих світових рівнів життя, але з ризиком надмірного вилову риби. Суперечності щодо рибних полів та квот на рибу в останні десятиліття інтенсифікувалися; ісландці стверджують, що на відміну від норвежців чи британців вони мають обмаль або ж не мають жодних альтернативних економічних можливостей.

► СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКА ЄВРОПА

На південному боці серцевини Європи лежать шість країн, які формують Середземноморський регіон: Італія, Іспанія, Португалія, Греція та невеликі

острівні країни Кіпр і Мальта (рис. 1-19). Наше переміщення від майже полярної до майже тропічної Європи передбачає сильні контрасти, і насправді вони є, але існують і подібності. Знову ж таки, це регіон півостровів. Подібно до Північної Європи Середземноморська Європа є несучільним, переривчастим регіоном. Ба більше, спостерігається відокремлення від європейської серцевини, тому тут так само проявляються контрасти між серцевиною та периферією. Високий ступінь культурної неперервності, датованої від греко-римських часів, характерний для релігій і мов регіону, його способу життя і ландшафтів. Як показує рисунок 1-2, на природне довкілля у цьому регіоні впливає кліматичний режим, який має його ім'я — середземноморський. Сухе спекотне літо є нормою, тому проблема опадів часто є нагальною протягом вегетаційного сезону.

Стосовно корисних копалин, то Південна Європа (так регіон зветься по-іншому) навіть близько так не забезпечена, як Європейська серцевина, що й відображається на карті промислових комплексів (рис. 1-7). Лише Північна Іспанія і Північна Італія (остання внаслідок значного обсягу імпорту вугілля та залізної руди) стали частиною економічної географії серцевинного ареалу. Навіть за таких умов Іспанія експортує багато мінеральних ресурсів, які вона видобуває, безпосередньо до Західної Європи. Лісові ресурси також являють невтішну картину: на відміну від Скандинавії та Фінляндії у Середземноморському регіоні вирубано багато лісів. Незважаючи на переважно пересічений рельєф, обмежене та повністю сезонне забезпечення опадами знижує гідроелектричні можливості Південної Європи.

Ключова відмінність між Північною та Південною Європою полягає у їхньому населенні. Хоча за площею Середземноморська Європа менша від Північної, вона має майже уп'ятеро більшу кількість населення (119 млн у 2002 р.). Розподіл населення і надалі відображає сільськогосподарську базу доіндустріальної ери, зі значною концентрацією у прибережних низовинах і родючих річкових басейнах, хоча зростання великих індустріальних центрів, зокрема у Північній Італії та Північній Іспанії, створило нову мозаїку. Втім, урбанізація Південної Європи значно нижча, ніж Західної чи Північної або Британських островів (показник 48 % для Португалії — один із найнижчих у цьому географічному світі). Інші показники свідчать, що рівень життя у Середземноморській Європі також відстає (табл. 1-2). Це було і залишається одним із викликів, який Європейський Союз має прийняти, якщо його лідери прагнуть рівності між 15-ма учасниками.

Італія

Розміщена у центрі Середземноморського регіону, найбільш населена із середземноморських держав, найкраще поєднана з європейською серцевиною і економічно найрозвиненіша *Італія* (57,7 млн осіб) є привілейованим членом європейського спільного ринку.

Адміністративно Італія складається з 20 регіонів, багато з яких мають історичні корені, що датуються кількома століттями (рис. 1-20). Декілька цих регіонів стали владними економічними одиницями з центрами у найбільших містах. Це Ломбардія з Міланом і П'ємонт з Туріном; інші є історичними серцевинами італійської культури, в тому числі Тоскана з Флоренцією та Венето з Венецією. Ці регіони у північній половині Італії різко контрастують у соціальному, економічному і політичному плані з такими південними регіонами, як Калабрія («норик» італійського «чобота») і

два найбільші середземноморські острови Італії — Сіцилія та Сардинія. Не дивно, що Італія часто описується як дві країни — прогресивна Північ і відсталий Південь, або *Медзоджорно*.

Північ і Південь пов'язуються старовинним центром — Римом, що лежить у вузькій перехідній зоні на стику контрастуючих половин Італії. Ця зона тягнеться по *лінії Анкони* — міста на Адріатичному узбережжі, де вона сягає іншого боку півострова (рис. 1-20). Тоді як Рим залишається столицею і культурним центром Італії, функціональний серцевинний ареал держави змістився на північ до Ломбардії у басейні ріки По. Тут діє провідний промисловий комплекс усієї Південної Європи, в якому кваліфікована робоча сила і цілком достатня гідроелектрична енергія зі схилів Альп і Апеннін поєднуються з безліччю імпортованих сировинних матеріалів для виробництва широкої низки машин і точного устаткування. Трикутник Мілан—Турін—Генуя експортує прилади, інстру-



РИСУНОК 1-19

менти, автомобілі, судна і багато інших спеціалізованих продуктів. Водночас басейн По, що лежить на окраїні домінуючого середземноморського кліматичного режиму регіону, має більше опадів за рік і є продуктивною сільськогосподарською зоною.

Метрополісний ареал міста Мілана втілює собою нову сучасну Італію. Мілан є не лише великим містом (4,3 млн осіб) і провідним промисловим центром Італії, відносячи Ломбардію до «чотирьох двигунів Європи», а й фінансовою та сервісною столицею країни. Приватні підприємства тут не дуже великі, але високоякісний менеджмент і автоматизація, ефективність і адаптивність принесли їм глобальне визнання. Сьогодні ареал Мілана із усього дев'ятьма відсотками населення Італії виробляє третину національного доходу країни. Справді, Північна Італія стала частиною Європейської серцевини. Успіх Італії можна побачити у таблиці І-2: її ВВП на одну особу є поки

що найвищим у Середземноморській Європі та дорівнює кільком країнам у європейській серцевині.

Загальний економічний прогрес Італії менш значний, бо Південь не показує ознак покращання ситуації (зверніть увагу на рисунок 1-20: у регіонах, що лежать на південний схід від лінії Анкони, ВВП значно нижчий). Високорозвинена промислова Північ гостро контрастує зі стагнующим, переважно сільськогосподарським Півднем, де все ще функціонують відсталі державні підприємства. У міру зростання регіональних відмінностей між Північчю і Півднем загострюються соціальні та політичні проблеми, пов'язані з ними. Платники податків на Півночі протестують, що їхні гроші кидаються у «чорну діру» Медзоджорно. Ба більше, екстремістська політична реакція на Півночі навіть призвела до сепаратистського руху з метою утворення там незалежної держави під назвою *Паданія* (див. рис. 1-10). Багато людей на





РИСУНОК 1-20

Півночі переконані, що Південь просто відмовляється модернізуватися, позбавитися організованих злочинних кланів, які контролюють село і сільську місцевість, і не хоче скористатися з досвіду нині трансформованих, колись бідних частин Європи.

Але Південь Італії має певні проблеми, що виникають з його відносного розташування. Північні мешканці скаржаться на «африканізацію» Медзоджорно, оскільки Південь формує канал із Північної Африки для доступу до робочих місць європейської серцевини; проте Південь не має засобів для стримання цієї течії. Протягом тривалих

дезінтеграційних процесів у колишній Югославії тисячі біженців перепливали Адриатичне море, більшість — до Південної Італії. Нещодавнє протистояння у Косово і економічний колапс в Албанії зумовили подальші переміщення біженців і пов'язані з ними проблеми у кожній частині Італії, яка не могла справитися з ними.

Чи є якась надія для Медзоджорно? У 1998 р. Італія оголосила про відкриття найбільших нафтових родовищ у світі серед розвіданих у 1990-ті роки — у долині річки Агрі в Басілікаті (рис. 1-20). Повідомлялося, що ця нафта високої якості, а її обсяги величезні навіть за стандартами Північного

По великих містах Європи

Рим

З висоти здається, що Рим складається з нескінченного моря черепичних дахів, над якими піднімаються численні білі, брунатно-жовті й сірі куполи різних розмірів; на відстані міський периметр блякне у міському тумані. Це історичне місто живе посеред свого минулого, як жодне інше, коли напружений вуличний рух оточує Колізей, Форум, Пантеон та інші свідчення могутності колишньої імперії.

Заснований майже 3000 років тому на острівному вигині річки Тібр у 15 милях (24 км) від моря, Рим займав високе та безпечне місце. Тисячоліття потому, з населенням, яке деякі вчені оцінюють до 1 млн, він був столицею римських володінь, які простягалися від Британії до верхів'їв Перської затоки і від берегів Чорного моря до Північної Африки. Римські імператори наповнили місто розкішними мармуровими будівлями з колонами та басейнами, прикрасилиobelісками, арками і статуями; коли Рим став християнським містом, куполи церков і каплиць доповнили його велич.

Неймовірно, що таке місто могло занепасти, але це так трапилося після того як центр римської влади перемістився на схід до Константинополя (тепер Стамбул). До кінця VI ст. Рим, мабуть, мав менш ніж 50 000 мешканців, а у XIII ст. — лише 30 000. Правління Папи і епоха Відродження були попереду, але у 1870 р., коли Рим став столицею заново об'єднаної Італії, він усе ще мав 200-тисячне населення.

Далі йде цикл зростання, який затьмарює усі попередні досягнення Рима, оскільки це політичне, релігійне і культурне ядро Італії (але не індустріальне) виросло до 1 млн осіб до 1930 р., до 2 млн до 1960 р. і до 2,7 млн, які Рим перевищує сьогодні. Релігійний анклав міста — Ватикан, оплот римо-католицизму — робить Рим подвійною столицею; Ватикан функціонує як незалежна одиниця і має глобальний вплив, з яким не може зрівнятися Італія.



Сьогодні Рим залишається містом, економіка якого характеризується домінуванням сфери послуг: національне і місцеве управління, фінанси і банківництво, страхування, торгівля і туризм дають роботу трьом чвертям робочої сили. Нове місто простяглося далеко поза старим, оточеним муром, задушеним вуличним рухом центром, де римське минуле та італійське майбутнє зустрілися віч-на-віч.

моря. Планується бурити свердловини і прокладати трубопроводи до узбережжя. Але як приватна та високоавтоматизована видобувна промисловість допоможе знизити 30-відсотковий рівень безробіття у Басілікаті або зменшити бідність у регіоні? Навіть енергетичного «золотого дна» може не вистачити, щоб розбудити Медзоджорно зі сплячки.

Іспанія і Португалія

На західному краї Південної Європи лежить Іберійський півострів, відокремлений від Франції

та Західної Європи пересіченими Піренеями, а від Північної Африки — вузькою Гібралтарською протокою (рис. 1-19). Іспанія (населення 39,5 млн осіб) займає майже весь цей компактний середземноморський півострів. Португалія розмістилася у його південно-західному кутку.

Іберія була наріжним каменем Римської імперії; римляни будували порти, дороги, культивували виноград і оливкові дерева. Пізніше мусульманські маври з Північної Африки захопили й колонізували більшу частину півострова, заснувавши кілька міст із чудовою архітектурою. Після поразки і виселення мусульман у 1492 р. на півострові виникла низка королівств. Одним із них було



РИСУНОК 1-21

Португальське, засноване як окрема держава ще у XII ст. Іберія після цього поділилася (крім короткого періоду 1580–1640 рр.), незважаючи на культурні зв'язки між Іспанією та Португалією. З Іспанії та Португалії відпливали колонізатори більшої частини світу — від Філіппін до Бразилії, але обидві країни занепали після «золотого віку» колоніалізму. Тривале диктаторське правління і всепроникаюча економічна стагнація кидає сумнів на їхнє майбутнє у сучасній Європі.

Однак сьогодні обидві країни є демократіями, а їхні економіки, особливо іспанська, процвітають. Як свідчить рисунок 1-21, Іспанія пішла за ініціативою Німеччини та Франції, реорганізувавши і децентралізувавши свою політико-географічну структуру. Нині вона ділиться на 17 регіонів, які називаються автономними громадами (АГ). Кожна АГ має свої органи влади, парламент і адміністрацію, які контролюють планування, громадські роботи, культурні справи, освіту, питання довкілля і навіть певною мірою міжнародну тор-

гівлю. Кожна АГ може домовитися про свою міру автономії з владними органами у Мадриді. Однак ця нова система недостатня, щоб розв'язати найпроблематичніше деволуційне питання Іспанії, пов'язане з так званою Країною басків (рис. 1-21, верхня ліва карта).

Особливо примітна Каталонія — трикутної форми АГ у північно-східному куті Іспанії, близько до Франції. З центром у процвітаючій Барселоні, Каталонія є провідним промисловим ареалом Іспанії, громадою з населенням 6,5 млн осіб (співмірним за чисельністю зі швейцарським). Каталонія пройнята місцевим націоналізмом на базі власної мови та культури і економічно є одним із «чотирьох двигунів Європи». Зверніть увагу, що тоді як більша частина промислової сировини Іспанії залягає на північному заході, її найдинамічніший індустріальний розвиток відбувається на північному сході, де інновації та кваліфікація створили високотехнологічну регіональну економіку. За останні роки Каталонія (6 % території

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Кожне велике іспанське місто має свою *плазу* — центральну площу, наповнену найбільш вражаючими державними та релігійними будівлями. Всі вони подібні, лише деталі мають місцеве значення. Ця споруда, що знаходиться у місті Ла-Корунья у північно-західному куті Іспанії, демонструє рису, яку я бачив і вздовж вулиць: до класичної архітектури додаються невеликі, з білою облямівкою і вікнами, балкони, які називаються *miradores*. Я припустив, що це нововведення має якусь причину, пов'язану з докільям, але коли запитав про це, то мені відповіли, що Ла-Корунья є найбільш вітряним містом в Іспанії, і спеціально заклені вікна вставляються для захисту від цього явища. Звичайно, сильні вітри є рисою середземноморського клімату; як свідчить карта, Ла-Корунья особливо піддатлива їм. «Але, будь ласка, зрозумійте, — сказав місцевий учитель, коли я запитав про це, — що у Ла-Корунья є набагато більше цікавого, ніж барокова архітектура і *miradores*. Це римський порт, утримуваний маврами, тоді португальцями, тепер Мадридом». Як Мадридом? «Так, це Галісія, а не якась інша частина Іспанії, і ми не лише ближче до Західної Європи, ніж будь-яка інша частина Іберії, але ми на прямому шляху між Західною Європою і Південною Америкою. Нам потрібно більше автономії, більше ідентичності». Знову те саме, подумав я, коли робив записи. Ідентичність. Автономія. Деволюція».



Іспанії та 17 % її населення) виробляє за рік 25 % усього обсягу іспанського експорту і близько 40 % промислового експорту. Така економічна могутність переводиться у політичну владу, і в Іспанії питання каталонського сепаратизму завжди має підґрунтя.

Як свідчить рисунок 1-21, столиця і найбільше місто Іспанії, Мадрид, розташоване біля географічного центру держави. Воно також лежить уздовж економіко-географічного поділу. Каталонія і Мадрид є процвітаючими АГ Іспанії; сусідня група із п'яти АГ між Баскським регіоном і Валенсією — на другому місці. Туризм (зокрема на Середземноморському узбережжі) і вирощування винограду (особливо у районі Ла-Ріоха) роблять тут найважливіший внесок. Далі йдуть чотири АГ північного заходу: Галісія, Кастилія—Леон і промислові Астурія та Кантабрія. Доходи у цих регіонах нижчі від середніх у державі, оскільки промислова відособленість, вичерпання сировинних джерел та еміграція послаблюють їхні економіки. Однак найбіднішими є три великі АГ на південь від Мадрида: Екстремадура, Кастилія-ла-Манча і особливо Андалузія. Посухи, невдала земельна реформа, нестача ресурсів і віддаленість від швидкозростаючого північного сходу Іспанії належать до чинників, що перешкоджають розвиткові. Низький місцевий рівень заробітної платні заохотив деякі компанії до організації підприємств у Севільї, Кордові та Малазі, але надії, пов'язані з участю Іспанії у Європейському Союзі, ще не матеріалізувалися у цих АГ. У середині 1990-х років після періоду прискореного розвитку наступив спад ділової активності; він інтенсифікував регіональні відмінності, які

послабили структуру держави. Тоді, коли учасники ЄС намагаються зменшити відмінності між собою, окремі країни стикаються з географічними наслідками фокусованого зростання, котрі поглиблюють внутрішній поділ.

Португалія (населення 10 млн осіб) — порівняно бідна країна, яка багато виграла від свого вступу до ЄС, — займає південно-західну частину Іберійського півострова. Одним із правил членства у ЄС є те, що багатші країни допомагають біднішим, і Португалія є прикладом великого реноваційного проекту у столиці Лісабоні, а також модернізації наземних транспортних маршрутів.

На відміну від Іспанії, яка має головні скопчення населення на своїй внутрішній території, а також на прибережних рівнинах, португальці сконцентровані вздовж і біля Атлантичного узбережжя. Лісабон і друге за ним місто Порту — прибережні міста; найкращі сільськогосподарські угіддя лежать у вологих західних і північних зонах країни. Але ферми малі та неефективні, і хоча Португалія залишається переважно сільською, вона змушена імпортувати до половини потрібного їй продовольства. Експортуючи текстиль, вино, корок і рибу та маючи річний дефіцит, заборгована португальська економіка пасе задніх навіть серед інших європейських економік з подібними показниками.

Греція та Кіпр

На східному краї регіону, який ми визначили як Південну Європу, лежить *Греція* — окраїнна як для Середземноморської Європи, так і для Євро-

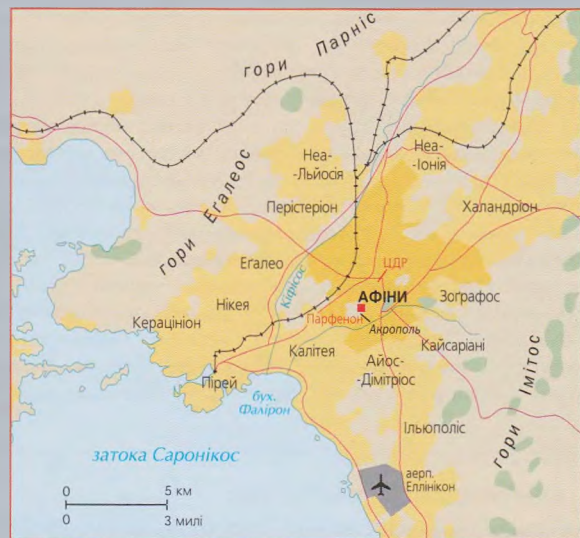
По великих містах Європи

Афіни

Візьміть карту Греції. Обведіть лінією територію її суходолу, а також усі острови. Тепер визначте географічний центр цієї земної та морської території, і ви знайдете головне місто поблизу. Це Афіни — столиця сучасної Греції, культурне серце Стародавньої Греції, джерела Західної цивілізації.

Афіни сьогодні є лише частиною великого метрополісу, який розкидається вшир, оточений горами, і простягається на південь до Фаліронської бухти — вузької затоки Критського моря. Тут лежить Пірей — найбільший порт Греції, пов'язаний залізницею та автомагістраллю з прилеглою столицею. Інші міста — від Керацініона на заході до Аїос-Дімітріоса на сході — формують частину урбанізованої території, яка не лише міститься у серцевині сучасної Греції, але й є цією серцевиною. З населенням 3,1 млн, лівовою часткою промисловості країни, напруженою транспортною системою і багатьма сервісними функціями від урядових до туризму, Великі Афіни є чітко визначеним національним серцевинним ареалом.

Прилетівши в аеропорт Еллінікон південніше Афінів, ви можете поїхати у місто і піднятися на відомий Акрополь — 500-футовий (150-метровий) високий пагорб. Ця цитадель стародавніх Афінів пишається одним із найбільших історичних скарбів людства — Парфеноном, храмом богині Афіни. Він один зберігся серед багатьох пам'яток двадцятип'ятистолітньої величі Афінів, тепер поглинутий урбанізацією і задимлений смогом. Консерватори осуджують шкоду, яку забруднення повітря заподіяло залишкам історичних споруд міста, але насправді найбільші руйнування були зроблені оттоманськими турками, які плундували країну під час її окупації, а також британцями і німця-



ми, які перевозили безцінні скарби до музеїв і ринків Західної Європи.

Якщо ви подорожуєте на захід із Близького Сходу або Туреччини, то Афіни будуть першим європейським містом на вашому шляху. Однак якщо подорожуєте на схід, із серцевини Європи, тоді ваші враження про його культурний ландшафт будуть інші: за сучасними проспектами і вулицями з крамницями туляться завулки, подібні до базарів, де така особливо атмосфера, якої нема ніде у цьому географічному світі. А поза межами Великих Афінів лежить Греція, яка дуже відстає від цієї метушливої та продуктивної серцевини.

пейського Союзу. Греція має суходутні кордони з Туреччиною, Болгарією, Македонією та Албанією; як показує рисунок 1-19, вона також володіє островами на деякій відстані від материкової Туреччини. Увесь Грецький архіпелаг налічує десь 2000 островів різного розміру — від Криту (3218 кв. миль, або 8335 кв. км) до маленьких клаптиків землі у Кікладах. Крім того, греки репрезентують значну більшість на тепер поділеному острові Кіпр, південна частина якого домагається членства у ЄС.

Стародавня Греція була колискою Західної цивілізації; пізніше її поглинула зростаюча Римська імперія. 350 років, починаючи з середини XV ст., Греція була під владою оттоманських турків. Здобули незалежність греки у 1827 р., але лише століття потому, після балканських воєн, вони

утвердили свої теперішні кордони. Протягом Другої світової війни нацистська Німеччина окупувала і гнобила країну; у повоєнний період греки конфліктували з турками, албанцями, македонцями. Залишки цих негараздів і нині викликають тривогу європейської спільноти.

Сучасна Греція є державою з населенням 10,6 млн осіб, із центром в історичних Афінах — одному з уславлених міст світу. Зі своїм портом Піреєм метрополіс Афінів містить приблизно 40 % населення Греції, роблячи цю урбаністичну територію однією з найбільш перенаселених і забруднених. Афіни є квінтесенцією провідного міста; монументальна архітектура Стародавньої Греції все ще домінує в його культурному ландшафті. Акрополь та інші визначні пам'ятки приваблюють сталий потік відвідувачів; туризм є одним із

провідних джерел надходжень іноземної валюти до Греції, і Афіни є лише початком того, що країна може запропонувати.

Земна поверхня Греції з домінуванням вапняку у середземноморських кліматичних умовах перетворилася на закоростену, часто безплідну місцевість, та тлі якої виблискують білостінні міста і села, які всівають усю територію. У Стародавній Греції ліси густо вкривали землю, але століття експлуатації оголили усі середземноморські країни. Та це не зробило фермерство легшим, оскільки ґрунти вимивалися: оброблювана земля нині становить менше 30 % усієї площі. Все ще переважно аграрна, Греція є самодостатньою у виробництві головних продовольчих продуктів та імпортує лише продукцію тваринництва; середземноморські фрукти (виноград, оливки, фіґи, цитрусові) йдуть на ринки ЄС. Хоча членство Греції у цій організації приносить багато вигод, країна залишається найбіднішою в ЄС за показником ВВП і має величезний і постійний торговельний дефіцит. Відносини з ЄС час від часу затьмарюються неспроможністю уряду проводити економічні реформи і виконувати умови позик, що вимагаються членством у ЄС, але ЄС визнає значення Греції як стабілізуючої сили у неспокійній частині світу.

Кіпр лежить у далекому північно-східному куті Середземного моря значно ближче до Туреччини, ніж до Греції (рис. 1-12). Але заселений він переважно греками, а не турками. У 1571 р. турки завоювали Кіпр, яким тоді правила Венеція, і контролювали його до 1878 р., коли перемогли британці. Але коли британці були готові надати острову незалежність після Другої світової війни, 80 % грецької більшості виявили бажання мати союз із Грецією. 1950-ті були роками значного етнічного насильства; грецька й турецька громади були розпорошені по острові, існувало багато суперечностей. Усе ж у 1960 р. британці подарували Кіпру незалежність за суперечливою конституцією, яка надала правління більшості, але гарантувала права меншості.

Цей крихкий порядок розпався у 1974 р., і громадянська війна поглинула острів. Туреччина послала свої сили, і після цього сталися масові заворушення, внаслідок яких Кіпр був поділений на північний турецький і південний грецький сектори (рис. 1-19, карта-вставка). У 1983 р. 40 % населення Кіпру під турецьким контролем з 100 000 мешканців (і 30 000 турецьких солдатів) проголосили себе незалежною Турецькою республікою Північного Кіпру. Лише Туреччина визнала цю мінідержаву (яка тепер має 180 000 населення); міжнародна спільнота визнала владу легітимною на грецькому боці. З 875 000 громадян, відносно

процвітаючою економікою на основі сільського господарства й туризму і міцними зв'язками з Європою влада грецької сторони домагається членства у Європейському Союзі.

Можливість серйозного конфлікту на Кіпрі існує постійно. На практиці «Зелена лінія» між турецькою та грецькою спільнотами є не лише регіональним кордоном, а й межею географічних світів. За наявності великої турецької армії на півночі південь обрав безпеку з допомогою закупівлі зброї, що провокує турецьку загрозу превентивних дій. Отож поділ прямо пов'язаний з конфронтацією.

► СХІДНА ЄВРОПА

Як показує рисунок 1-12, Східна (Центрально-Східна) Європа не лише за площею є найбільшим регіоном у Європейському світі: вона також охоплює більшу кількість країн (17), ніж будь-який інший європейський регіон. Майже вся Східна Європа лежить поза серцевиною, і проблеми периферії зачіпають багато її країн. Від Північноєвропейської низовини у Польщі до пересічених височин на півдні — це регіон фізіографічної, культурної і політичної фрагментації. Відкриті рівнини, великі ріки, стратегічні гори, ізольовані долини і важливі коридори — усе це було свідком неспокійних міграцій, епічних битв, іноземних вторгнень та імперських періодів. Іллірійці, слов'яни, турки, угорці та інші народи зведені тут до купи зблизька і здалека. Етнічні та культурні відмінності підтримували серед них хронічні конфлікти.

Географи називають цей регіон **поясом дроблення**, зоною постійних розколів і поділів. Географічна термінологія використовує кілька дефініцій на позначення руйнації встановленого порядку, і вони часто мають коріння у цій частині світу. Одна з таких — це **балканізація**. Південна частина Східної Європи належить до Балканського півострова, або Балкан — за назвою гірського пасма у Болгарії. Термін «балканізація» визначає періодичний поділ і фрагментацію цієї частини Східної Європи, і тепер він застосовується до будь-якого місця, де такі процеси відбуваються. Новіший термін — це «*етнічна чистка*»: насильницьке виселення всього населення з його батьківщини більш владною потугою, схильною зайняти його територію. Термін новий, але процес такий старий, як і сама Східна Європа.

Кожний епізод історичної географії Східної Європи наклав свій відбиток на культурний ландшафт. Двадцять століть тому тривалий час тут правила Римська імперія (Румунія є картографічним



РИСУНОК 1-22

нагадуванням цього періоду); останні півстоліття радянська імперія контролювала майже всю цю територію. Два тисячоліття доктрини християнської православної церкви поширювалися з південного сходу, а римський католицизм — із північного заходу. Вторглися турецькі (оттоманські) мусульмани і створили імперію, яка сягнула околиць Відня. До того часу як Австро-Угорська імперія витіснила турків, мільйони східних європейців

були навернені до ісламу. Сьогодні Албанія залишається переважно мусульманською країною. У ХХ ст. Східна Європа стала ареною битви між супердержавами, і наслідки цього відображені у заплутаній карті до 1991 р. (рис. 1-22).

Закономірний розвал Радянського Союзу звільнив декількох сусідів Росії. І лише за одним винятком (Білорусі) ці країни відвернулися від Москви на захід, зокрема до Європейського Союзу

та пов'язаних з ним економічних сподівань. Це змінило карту Східної Європи, перемішуючи межі географічного світу на схід, оскільки п'ять країн приєдналися до регіону (рис. 1-23): Латвія, Литва, Білорусь, Молдова і Україна. В той же час дві країни Східної Європи поділилися на окремі держави: Чехословаччина мирно, а Югославія — із застосуванням сили*.

Географічна структура

Як видно з рисунка 1-23, Східна Європа простягається від Балтійського моря на півночі до Чорного й Адріатичного морів на півдні і від німецького кордону на заході до російського кордону на сході. Щоб допомогти зрозуміти цей складний регіон, ми згрупували 17 його країн у географічні субрегіони:

1. *Країни з виходом до Балтійського моря.* У цій групі домінуючою є Польща; крім неї, сюди входять Литва і Латвія. Відносно розташування свідчить, що сюди також належить Білорусь, але вона вибрала возз'єднання з Росією. Якщо це возз'єднання відбудеться, то теперішні межі географічного світу, показані на рисунку 1-23, пересунуться на захід.
2. *Континентальний центр.* Це країни у самій серцевині Східної Європи: Чехія (розташована на крайньому заході й найзахідніша держава регіону), Словаччина та Угорщина.
3. *Країни з виходом до Адріатичного моря.* Десятиліття тому це угруповання містило би дві країни: Югославію і Албанію. Сьогодні їх шість, у тому числі Албанія, Словенія, Хорватія, Боснія, Македонія, Сербія та Чорногорія; їх може бути сім, якщо окремий статус Косово стане постійним.
4. *Країни з виходом до Чорного моря.* Ця група країн складається з Румунії та Болгарії — зі старої Східної Європи, а також Молдови і домінуючої тут України (найбільшої за площею держави у Європі) — з нової.

* У 1919—1991 рр. назва «Югославія» стосувалася багатокультурної держави, представленої на рисунку 1-22. Коли громадянська війна зруйнувала старі порядки, частини Югославії стали незалежними державами, в тому числі Словенія, Хорватія, Боснія і Македонія. Найбільша, сербська, частина зберегла назву Югославія. Крім Сербії, нова Югославія також охоплювала Чорногорію (Монтенегро), Воєводіну і Косово (рис. 1-23). Після революційно усуненого режиму Мілошевича восени 2000 р. новий президент Югославії стверджував, що він відкритий для пропозицій стосовно зміни назви своєї країни, але до весни 2001 р. залишалася стара назва Югославія (з липня 2002 р. — Союз Сербії та Чорногорії).

Країни з виходом до Балтійського моря

Польща домінує у північно-західному куті Східної Європи. Розташована у Північноєвропейській низовині, Польща традиційно була аграрною країною, але за комуністичного періоду найбільша індустріалізація здійснювалася на півдні. Сілезія стала промисловою серцевиною Польщі, а Катовіце, Вроцлав і Краків почали символізувати нову індустріальну еру. Але неконтрольована деградація довкілля включно із забрудненням повітря, річкових і ґрунтових вод супроводжувала цю трансформацію. І коли розпався Радянський Союз, Польща залишилася з відсталими неефективними підприємствами.

Найкраще розвинене сільське господарство Польщі розміщене на півдні, де є інтенсивне фермерство, а провідною культурою є пшениця. У Центральній Польщі неродючі та часто шебеністі ґрунти, які формувалися на покладах льодовикового походження, придатні для жита і картоплі; далі північніше балтійська країна має такі бідні ґрунти, що після культивування годяться лише під пасовища. Фермерство у Польщі дуже постраждало за комуністичний період. Тоді колективізували усі приватні господарства, але без таких інвестицій, які робилися у державні підприємства. Це створило значний економіко-географічний дисбаланс, тому сьогодні у польському сільському господарстві багато проблем. Фермери далі працюють зі знаряддям та обладнанням, які у будь-якій західноєвропейській країні були б поміщені в історичний музей.

Історична столиця і провідне місто — Варшава — розміщене у верхів'ї навігації на річці Вісла у продуктивному сільськогосподарському запліччі. Як свідчить рисунок 1-23, Варшава лежить у центрі радіальної мережі транспортних шляхів, які сягають усіх частин країни. Вода, залізниця і автомагістралі з'єднують столицю з портом Гданськ на узбережжі Балтійського моря. Порт і комерційний центр Щецин є виходом до Балтики для північного заходу країни.

У процесі будівництва демократично і економічно здорової держави 38,6 млн поляків мають декілька переваг. Польща є нацією-державою лише з дуже незначними меншинами. Одна релігія (римський католицизм) переважає повсюдно; одна мова об'єднує Польщу. Однак є і великі проблеми: комуністична спадщина, слабка інфраструктура і відставання сільського господарства. Нова ера Польщі очевидна у процвітаючих містах, де успішно розвиваються сучасна промисловість, торговельна діяльність і сфера послуг. Але контрасти між містом і селом та глибокі регіональні відмінності створюють довготермінові виклики.



РИСУНОК 1-23

Литва (населення 3,7 млн осіб) межує з Польшею на півночі, де російський анклав Калінінград розз'єднує обох уздовж Балтійського узбережжя (рис. 1-23). Велике князівство Литовське колись панувало у Східній Європі від Балтійського до Чорного моря. Ця велика імперія пізніше була зменшена вторгненням росіян, німців і поляків. Радянський Союз анексував Литву у 1940 р., а в 1945 р. на Потсдамській конференції наприкінці Другої світової війни гегемонія Москви була підтверджена: південно-західний кут із центром у Кенігсберзі повністю віддали Москві (див. вставку «Калінінград:

Росія на Балтиці»). Це залишило Литву лише з 50 мільями (80 км) узбережжя і без реального виходу в море: невеликий порт Клайпеда не був навіть з'єднаний залізницею з внутрішньою частиною країни. Як радянська «республіка», Литва була зорієнтована у бік Москви, а не до Балтійського моря і далі. Тому столиця Вільнюс розташована біля білоруського кордону, а не на узбережжі.

З незалежністю у 1991 р. настав важкий перехідний період, що загострив відносини з Росією, але на переломі тисячоліть Росія знову стала провідним торговельним партнером Литви,



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Неспокійна історія і процвітаюче минуле зустрілися у культурному ландшафті польського порту Гдиня і старого ганзейського міста Гданська, що поблизу. Незважаючи на великі руйнування воєнного часу, значна частина старої архітектури збереглася, і ми знайшли ресторовану дорогу через ці міста-двійники. Гданськ був місцем повстання профспілкового об'єднання «Солідарність» 1980-х років проти польського комуністичного режиму; сьогодні місто і вся країна намагаються здійснити важкий перехід до нового економічного і суспільного порядку. Залучення іноземних відвідувачів — це єдиний шлях підняти прибутки, тому старе історичне місто на Балтиці стає туристичною принадою».

забезпечуючи паливо, купуючи текстиль і сільськогосподарську продукцію. Суперечності щодо кордонів з Росією було врегульовано угодою 1997 р., і Литва надалі має козирну карту: наземний доступ до російського ексклаву Калінінграда. Зв'язки з Польщею так само зміцнилися наприкінці 1990-х років. На Гельсінському самміті у 1999 р. Литву запросили для попереднього обговорення з Європейською Комісією щодо перспективного членства в ЄС.

Латвія — найпівнічніша держава Східної Європи — налічує всього 2,4 млн мешканців, з яких третина — росіяни, що є результатом тривалої радянської окупації (1940—1991 рр.). Латвіші становлять лише 54 % населення, і латвійська влада ускладнила росіянам отримання латвійського громадянства. Це погіршило стосунки між Москвою і Ригою, поки ця політика не була послаблена у 1999 р.

Економічні проблеми також надокучають Латвії. Без значних ресурсів, крім малородючих земель і лісів, Латвія була індустріалізована Радянським Союзом для виробництва таких спеціалізованих товарів, як телевізори, рефрижератори і трамваї; тепер латвійський уряд намагається продати ці застарілі підприємства приватним компаніям. У виробництві безліч проблем, але Латвія має декілька варіантів вибору. Однією з козирних карт є нафтопровід із Росії до порту Вентспілс — як великий північний шлях для експорту російської нафти. Столиця Рига також стала банківським центром для росіян, котрі шукають безпечної сховку своїм грошам. Усе це знову посилює російський вплив і принесло з собою організовану злочинність. Хоча Латвія перебуває на стадії попередніх домовленостей з Європейською Комісією, її перспективи щодо членства залишаються віддаленими.

Як видно з рисунка 1-23, *Білорусь* межує з усіма трьома державами цього субрегіону, але не

має морського узбережжя. З центром у столиці й найбільшому місті Мінську, Білорусь має 9,9 млн жителів, із яких 80 % є білорусами. На відміну від поляків білоруси належать до східних слов'ян. Лише 13 % населення держави — росіяни.

Під час Другої світової війни німецька армія заподіяла жахливі руйнування у Білорусі, знищивши чверть усього населення. У повоєнний період Білорусь була одним із найлояльніших сателітів Москви. Її економіка загалом завжди була слабка, а ресурсова база обмежена торфом (на паливо), калійною сіллю (для мінеральних добрив) і деякою кількістю нафти. У Радянському Союзі Білорусь була значним машинобудівним центром, а Мінськ — великим промисловим містом, де виробляли трактори, вантажівки і верстати.

Відносне розміщення Білорусі може бути найбільш активним фактором її розвитку. Нафтопровід «Дружба» і газопровід «Північне сяйво» проходять крізь країну до інших частин Східної Європи. Білоруська територія віддалена на 105 км від калінінградського ексклаву Росії, створюючи можливість коридору від Москви до цього вікна у порівняно теплу Балтику. Останнім часом лідери Білорусі тиснуть на Москву з метою тіснішого об'єднання, навіть формального союзу між нею і Мінськом. Маючи власні економічні та політичні проблеми, Росія не відповіла згодою, але на карті видно, що Білорусь може ще стати привабливою для менш інтровертної Російської держави. Білорусь є єдиною східноєвропейською країною, що орієнтується на схід, а не на захід.

Континентальний центр

Чехія і Угорщина — дві з трьох країн цього субрегіону — є наріжними каменями нової Східної

Калінінград: Росія на Балтиці

29

Російський **ексклав** Калінінград вклинився між Литвою і Польщею, маючи вихід до Балтійського моря через свій великий морський порт (рис. 1-23). Незабаром після радянської окупації цієї німецької бази у 1945 р. фактично всі етнічні німці були виселені. Небагато залишилося від їхнього культурного ландшафту: немилосердне британське бомбардування спустошило місцевість.

Росіяни замінили виселених німців, і сьогодні населення Калінінграда наближається до 1 млн осіб, 90 % яких є росіянами. У радянській політичній системі Калінінград мав статус області (див. розділ 3), він був частиною Російської Федерації і залишається там донині.

Сьогодні у Калінінграді панує непевність. Незалежність не ставиться на порядок денний, але це може змінитися. Незважаючи на майже тотальне знищення семисотлітньої німецької спадщини, минуле все ще відчувається: знаменитий філософ Іммануїл Кант

(1724—1804) тут жив і працював, тут він і похований у німецькому кафедральному соборі, що й досі в руїнах. Навіть німецька назва міста (Кенігсберг) з'являється тут і там у рекламі (зокрема, для німецьких туристів).

Пострадянські роки Калінінграда були важкими. Наприклад, поширювалися чутки, що в ексклав повернуться етнічні німці з Центральної Азії, що російський президент запропонував його на викуп Німеччині. Місцеві жителі сподівалися створити зону вільної торгівлі, уявляючи Калінінград майбутнім Гонконгом на Балтиці. Зростаючий націоналізм і мілітаризм у Росії поклав край усім цим прагненням. У 2001 р. Калінінград повернувся до своєї старої ролі важливої військової бази країни з небагатьма портами у теплих водах, військово-морського бастиону у Східній Європі, де західні військові альянси, головню НАТО, тепер упроваджуються.

Європи: вони є членами НАТО і перебувають у процесі визнання членства в Європейському Союзі. Обидві країни подолали невгоди свого відносного розміщення, щоб піднятися на вершину східноєвропейської ієрархії.

Чехія є західною частиною колишньої держави Чехословаччини. У 1993 р. чехи і словаки вирішили мирно поділити свою країну по домінуючих етнічних лініях (так зване *оксамитове розлучення*). Чехам дісталася краща частина; Словаччина ж у цьому субрегіоні поки що є найбільш проблемною країною.

Серцевина Чехії — це Богемія — гірський замкнений ареал, що містить історичну столицю Прагу. Ця провінція завжди була багатонаціональною і прозахідною у своєму розташуванні, вигляді, розвитку і зв'язках. Прага лежить у басейні річки Ельба — традиційному виході Богемії через Німеччину до Північного моря. Це класичне провідне місто, його культурний ландшафт відданий чеським традиціям; але воно також є промисловим центром. У навколишніх горах багато долин з містечками, які спеціалізуються, за швейцарським стилем, на виробництві високоякісної продукції. У Східній Європі чехи завжди були лідерами у технології та інжинірингу; навіть у комуністичні часи їхня продукція знаходила ринок в іноземних країнах.

Як видно з рисунка 1-23, Чехія має східну провінцію під назвою Моравія, пов'язану з польською Сілезією Моравськими воротами — улоговиною між горами Судетами та Карпатами. Ця прогалина створює прохід між Дунайською низовиною на півдні та Північноєвропейською рівниною. За комуністичних часів Моравія стала важли-

вою індустріальною зоною з центрами в Оставі і Брно, але сьогодні багато з цих неефективних галузей з державною підтримкою відстали та неконкурентоспроможні. Відродження економіки Моравії є головним викликом для чеського уряду. Наприкінці 1990-х років економічне зростання уповільнилося, ускладнене проблемами праці та повеннями 1997 р., найважчими в усьому столітті.

У Чехії (населення 10,3 млн осіб) важливою етнічною проблемою є кілька сотень тисяч циган, або рома, які історично були жертвами дискримінації. Зі свого боку, *Словаччина* також має значну етнічну меншину: близько 11 % із 5,4 млн її мешканців є угорцями, які переважно зосереджуються у південній частині вздовж Дунаю (рис. 1-24). Словацько-угорські суперечності періодично загострюються після здобуття незалежності, оскільки словацькі органи влади спробували обмежити вживання угорської мови та всіляко утискали угорців. Однак перспективи вступу до ЄС змушують владу пом'якшити свою етнічну політику.

Словаччина вирішила відокремитися від Чехії не лише на етнічному і культурному ґрунті, а й на економічній основі. Словаки не поділяли чеських прагнень проводити швидкі економічні реформи. При поділі активів словаки отримали третину багатств. Братислава, регіональний центр Словаччини, стала національною столицею.

Словаччина завжди була менш розвиненою, здебільшого сільською частиною колишньої Чехословаччини; вона більше кооперувалася з радянською авторитарною системою і мала тісніші зв'язки з радянською економікою, ніж Богемія. У теперішній незалежній Словаччині (населення 5,4 млн

осіб) залишки авторитаризму комуністичного зразка, корупція і неефективне управління залишаються характерними рисами державної діяльності.

На південь від Словаччини, посередині басейну річки Дунай, лежить Угорщина, що межує з Австрією на заході та Румунією на сході. Угорщина є нацією-державою лише з менш ніж 10 млн людей, але угорці також живуть у Словаччині, Румунії, Словенії, Хорватії, Сербії та Чорногорії від тих часів, коли Угорщина правила цим регіоном (рис. 1-24). Час від часу угорська держава виявляє підтримку цим етнічним групам у сусідніх державах, і вони, зі свого боку, сподіваються на визнання своєю батьківщиною.

Коли нація виявляє транскордонний інтерес до своїх етнічних груп, така практика називається **ірредентизмом**. Цей термін відображав подібну ситуацію стосовно Італії та Австрії у XIX ст. Італія хотіла інкорпорувати італомовну територію у сусідній Австрії, називаючи її «*Italia Irredenta*» («Італія необ'єднана»). Сьогодні численні етнічні меншини знаходяться по різні боки кордонів в усіх частинах світу. Тому ірредентизм є глобальним географічним феноменом.

Найбільша ріка Східної Європи, Дунай, протікає у багатьох країнах регіону, але слугує більше розділяючим, ніж об'єднуючим чинником. У



РИСУНОК 1-24

своєму середньому басейні Дунай формує особливо сприятливі умови для угорців (мадярів), які мігрували сюди понад тисячу років тому. Азійці за походженням, мадяри розбудували у своїй родючій низині процвітаючу державу, в той же час зберігши культурну та лінгвістичну ідентичність; ба більше, у певний період виростаючи до імперської влади у регіоні. Столичні міста-близнюки на Дунаї, Буда і Пешт (більш відомі як Будапешт), є провідними містами, які майже у десять разів більші від наступного великого міста в Угорщині. Це відображає сільський характер більшої частини країни. Після того як Угорщина звільнилася від радянського домінування на початку 1990-х років, було проведено аграрні реформи. Сьогодні країна залишається самодостатньою у виробництві більшості продуктів харчування і є єдиним експортером продовольства у регіоні.

Перехід Угорщини до демократії та ринкової економіки був важким, але політична стабільність і демократичне передання влади (у 1994 р. за колишніх комуністів проголосувала більшість, і вони повернулися до влади під соціалістичним прапором!) дали Угорщині змогу розв'язати її економічні проблеми. Будучи світовим експортером бокситів (для виробництва алюмінію), Угорщина має поклади вугілля, які частково використовують для виробництва електрики, родовища нафти і природного газу на сході Середньодунайської низовини, а також уранової руди для атомних станцій. Низка інших корисних копалин тягнеться від марганцю до міді. Але майбутнє Угорщини полягає у досвіді її добре освіченої робочої сили. Старі державні підприємства далі виробляють залізо і сталь (з руди, імпортованої на баржах по Дунаю), але тисячі менших компаній тепер експортують дороге обладнання — від мікрохвильових печей до телевізорів. У 2001 р. перспективи Угорщини щодо вступу до ЄС були обнадійливими.

Країни з виходом до Адріатичного моря

Ще у 1990 р. лише дві східноєвропейські країни виходили до Адріатичного моря: Югославія і Албанія (рис. 1-22). Албанія вижила, але колишня Югославія розпалася на п'ять країн, і її дезінтеграція, мабуть, не завершена.

Спочатку розглянемо колишню Югославію — країну, що простягалася від Австрії до Греції. Сформована у 1918 р., після Першої світової війни, вона охоплювала сім великих і 17 малих етнічних і культурних груп (рис. 1-24). Словенці та хорвати на півночі були римо-католиками; серби на півдні належали до сербської православної церкви. Декілька мільйонів мусульман також були

частиною культурної мозаїки. В окремих регіонах країни діяло два алфавіти. Спочатку в Югославії панував царський дім Сербії; після 1945 р. країну зібрав до купи комуністичний диктаторський режим на чолі з героєм Другої світової війни маршалом Тіто. Але коли у Східній Європі комуністичний режим розвалився і розпався Радянський Союз, те саме сталося і з державою Югославія.

Комуністичні суспільні проектувальники заклали під Югославію міну сповільненої дії. Вони поділили країну на шість «республік» подібно до радянської моделі, у кожній з яких домінувала (крім Боснії) одна більша етнічна група. Оскільки всі ці «республіки» неминуче містили меншини, держава гарантувала їхні права, проте за авторитарними мірками.

Коли комуністична система розпалася, окремі «республіки» проголосили свою незалежність, тобто це зробили більшості у цих спільнотах. Те, що залишилося від державної машини, надалі керованої сербами, намагалася зупинити дезінтеграцію. Але такі спроби швидко зазнали невдачі, і нові країни під назвами Словенія, Хорватія, Боснія, Македонія і — в результаті віднімання — Сербія з'явилися на карті. Однак меншини у нових державах протистояли цьому, і у Хорватії та Боснії знову піднялися ті, хто стояв на захисті державності. Як наслідок, вибухнув катастрофічний конфлікт якраз тоді, коли розроблялися грандіозні плани європейського об'єднання. Європа, яка двічі у XX ст. втягувала світ у війну і заявляла, що геноцид ніколи більше не затьмарить його горизонти, провалила це перше випробування своїх слів на ділі. Країни-учасниці ЄС під проводом Німеччини швидко погодилися визнати постюгославські держави, навіть до того як можна було розглянути проблеми меншин. Європейські держави стояли осторонь, коли понад 250 000 людей було вбито, а близько мільйона поранено, коли етнічним «чисткам» та масовим екзекуціям піддавалося населення цілих ареалів, коли біженці потоками переміщувалися в сусідні країни, а історичні скарби знищувалися. Тим часом конференції у Маастріхті та Брюсселі виношували плани прогресу Європейського Союзу.

Як бачимо, деволуційний процес із XX століття перейшов у XXI. Сьогодні все ще еволюціонізуюча карта колишньої Югославії складається з п'яти країн: Словенії, Хорватії, Боснії, нової Югославії (з 1 липня 2002 р. вона називається Союзом Сербії та Чорногорії) та Македонії.

Словенія була першою «республікою», що відокремилася і проголосила незалежність. Етнічно найбільш гомогенна, але за площею невелика, з лише 2 млн із 23 млн громадян колишньої Югославії, Словенія лежить найдалі від сербської владної серцевини, і вона використала свій шанс. Ця альпійська високогірна держава з найпродук-

тивнішою економікою серед «республік» ще до незалежності, і сьогодні має найвищий показник ВВП на одну особу в субрегіоні. Вона належить до найперспективніших кандидатів на приєднання до ЄС у цьому десятиріччі.

Серпоподібна територія *Хорватії*, з відгалуженнями вздовж угорського кордону і Адриатичного узбережжя, лише частково відображає розподіл хорватів у колишній Югославії (рис. 1-24). Близько 85 % із 4,6 млн осіб у Хорватії є хорватами, але решта 800 000 живуть у широкій зоні Південної Боснії. Сербська меншина Хорватії, що становила приблизно 12 % на час здобуття незалежності, скоротилася під тиском хорватів. За комуністичної планової економіки Хорватія була другою найбільш процвітаючою республікою у колишній Югославії (після Словенії), але громадянська війна і хаос наробили багато шкоди. Колишне авторитарне, тепер більш демократичне правління у столиці Загребі ще не змогло здійснити реформи, які потрібні Хорватії. Однак порівняно з Боснією перспективи Хорватії яскравіші. Протягом короткої боротьби Хорватії за незалежність югославська армія під керівництвом сербів бомбардувала Загреб, а коли території з сербськими меншинами у Хорватії відмовилися визнати хорватську владу, їх окупували силою, і багато сербів було виселено.

Боснії пощастило значно менше. Багатоетнічна, відірвана від моря і розміщена між хорватською державою на заході і владною сербською твердинею на сході, Боснія стала жертвою згубного конфлікту. Поміж 3,8 млн її жителів близько 50 % були мусульманами, 31 % сербами і 17% хорватами. Спустошена столиця Сараєво — це святе місце для мусульман і одночасно для православних сербів — лежить на східній межі клиноподібної території, де мусульмани залишилися у більшості (рис. 1-25). Владні органи з домінуванням мусульман проголосили незалежність у 1992 р., внаслідок чого відбулося сербське повстання, підтримуване сусідньою Сербією.

Громадянська війна, яка розпочалася після цього, забрала життя 250 000 людей, залишила без даху над головою 2 млн осіб, спричинила безпрецедентний потік біженців і зруйнувала значну частину боснійської культурної спадщини та інфраструктури. У 1995 р. дипломатичні ініціативи США завершилися перемир'ям, що поділило Боснію на два (фактично чотири) сектори (рис. 1-25). Підписані у Дейтоні (штат Огайо у США) усіма сторонами домовленості вимагали введення міжнародних сил. На заході і півдні лежить так звана мусульманно-хорватська «федерація», а на півночі та сході — дві цілком відмінні частини сербської «республіки» під назвою Србска. Серби (31 % населення) отримали 48 % території Боснії, мусульмани —

27 % і хорвати — 17 %. Як видно на карті, два крила сербської «республіки», з'єднані вузькою смужкою — Посавинським коридором шириною лише 3 милі у запліччі річкового порту Брчко. Ця територія була здебільшого мусульманською перед громадянською війною і стала свідком найжахливішої етнічної «чистки» у цілій країні; мусульмани не забули ці звірства. Порт Брчко залишився невизначеним за Дейтонською угодою, але з 1999 р. він перебуває під спільною юрисдикцією. Як серби, що вбачають у цьому місті життєво важливий місток між своїми двома боснійськими спільнотами, так і мусульмани, яким воно дає надію на вихід до моря, розглядають це рішення як поразку.

Географічна назва *Югославія* до липня 2002 р. стосувалася того, що залишилося від території, де колись правили або переважали серби: *Сербія* з центром у старій сербській столиці Белграді на річці Дунай; *Воеводіна* на півночі, частина якої колись була угорською територією і де угорська меншина становить понад 350 000 осіб; *Чорногорія* (*Монтенегро*) на Адриатичному узбережжі, яку колись дуже підтримували серби, але віднедавна вона намагається дистанціюватися від Белграда; і *Косово* на півдні — одна з історичних мусульманських твердинь у субрегіоні; тепер вона перебуває під правлінням НАТО після виселення репресованих сербських меншин.

Із шістьма мільйонами мешканців, авторитарним режимом і ще значними збройними силами, Сербія вже не домінує у цій Югославії з чотирьох частин (сукупне населення 10,7 млн), хоча вона втратила контроль над Косово і має проблеми як у Воеводіні, так і в Чорногорії. Угорська меншина у Воеводіні (п'ята частина населення) почувалася краще, ніж будь-коли мусульмани у Косово, але дехто був змушений вступити до югославської армії під час кампанії у Косово. Тим часом в Угорщині консервативні політики закликали до перегляду угорсько-югославського кордону, щоб повернути третину півночі Воеводіни назад Угорщині. Чорногорія лише з 650 000 мешканців вирішила дистанціюватися від Сербії, навіть упродовж німецьку марку як свою офіційну валюту і форсуючи власні дипломатичні й торговельні зв'язки з європейськими країнами. Близько третини чорногорців налаштовані просербськи, і Югославія утримує у Чорногорії озброєні сили. Тому тут може статися ще один конфлікт.

Трагедія Косово була найсерйознішою проблемою регіону у 2001 р. Цей кут Югославії разом з албанською, переважно мусульманською, більшістю серед 2 млн людей колись мав значну автономію. Тут у 1389 р. серби програли вирішальну битву з сильнішою армією Туреччини, і протягом

понад п'яти століть мусульмани правили цією територією. Коли у 1912 р. серби остаточно повернули собі Косово, мусульмани змушені були визнати Поле Чорних Птахів біля Приштини, де 1389 р. відбулася битва, святою землею. Сербське населення Косово ніколи не перевищувало 10 % сукупного, і Косово залишалося мусульманським суспільством за адміністрації сербів. Це була нелегка, проте прийнятна ситуація — але до 1989 р., коли сербський диктатор Слободан Мілошевич анулював автономію Косово і розпочав кампанію з витіснення звідти мусульманської культури.

Косово завжди було бідною сільською територією з одним із найнижчих рівнів життя у Європі, і гніт Сербії викликав тут очікуваний ефект. Незабаром відбулося озброєне повстання, і серби в Косово зазнали великих утрат. Тисячі сербів залишали Косово навіть тоді, коли почалася перша етнічна «чистка» сербськими військами. Це в свою чергу спровокувало потік біженців до сусідніх Албанії, Македонії та навіть до іншої автономної сербської провінції — Чорногорії.

Тоді, коли міста і села Косово спалювалися і косоварів убивали у зростаючих кількостях, євро-

пейські й американські посередники домовилися змусити сербів і косоварів підписати угоду, яка б повернула Косово автономію і гарантувала подальші переговори на три роки. Косовари підписали таку угоду, а серби відмовилися. Це спричинило першу військову операцію НАТО. У березні 1999 р. розпочалося масоване бомбардування, що зруйнувало значну частину військових потужностей Сербії та інфраструктури країни.

Однак сербські війська і надалі продовжували нищити Косово, виганяючи сотні тисяч косоварів з їхньої провінції. На початок квітня потік біженців перевищив 500 000, створюючи жахливу гуманітарну кризу всередині і поза межами Косово. Тисячі цивільних загинули внаслідок сербських акцій. Після катастрофи у Боснії це була найтяжча людська трагедія у Європі від Другої світової війни, і знову Європі не вдалося попередити її, хоча європейці присягалися, що це ніколи не повториться.

До зими 2001 р. довготривалий статус Косово залишався непевним. Сербське населення скоротилося до менш ніж 5 %; військові сили ООН



РИСУНОК 1-25

утримували контроль; почалася відбудова з іноземною допомогою. Але Косово ніколи формально не було відокремлене від Югославії і не є незалежною одиницею.

Порівняно з подіями у решті колишньої Югославії найпівденніша колишня «республіка» *Македонія* мала кращу долю, незважаючи на своє багатонаціональне населення (66 % македонців, 24 % албанців, 4 % турків) і надзвичайно вразливе розміщення. Коли Македонія проголосила незалежність у 1991 р., греки попереджали, що сама назва країни є грецькою власністю і що визнання Македонії незалежною державою неприйнятне для Афін. Греки наполягали на назві КЮРМ (Колишня югославська республіка Македонія), а коли Македонія відмовилася підкоритися, греки закрили для неї свій порт Салоніки. Ця акція зруйнувала ще слабку, переважно натуральну економіку Македонії — найбіднішу з усіх колишніх частин Югославії. Війська ООН були розміщені у столиці Скоп'є для попередження конфліктів між сусідами, але жодні сили не могли підготувати цю маленьку країну (населення 2 млн) до потоків біженців, які перетинали її кордони у березні та квітні 1999 р. Македонія вже поборолася наслідки стагнуючої економіки, ускладнені етнічними й культурними поділами (рис. 1-24). Але події у Косово наклали серйозні проблеми на цю молоду державу.

Доцільно залишити наше обговорення *Албанії* на кінець, тому що навіть у цьому неспокійному регіоні Албанія є анахронізмом. Це єдина переважно мусульманська держава у Європі; 70 % албанців номінально є мусульманами. Сьогодні Албанія — найбідніша країна Європи, що займає найнижчі позиції за життєвим рівнем, але характеризується найвищими темпами зростання населення в усьому географічному світі. Більшість албанців виживають за рахунок тваринництва і рільництва на п'ятій частині території, придатної для сільського господарства, цієї гірської скелястої потенційно сейсмічної країни. Не дивно, що тисячі албанців намагалися дістатися Італії через Адріатичне море, сподіваючись забезпечити собі краще життя.

Проте Албанія не є маловажливою країною. Це потенційна мусульманська брама у Східну Європу. Її населення (3,5 млн) етнічно споріднене з великими сусідніми мусульманськими меншинами у Косово і Македонії. Але албанська влада у Тірані не в змозі дозволити собі ірредентизм. Албанія має свій власний культурний поділ між гегами на півночі й тосками на півдні (де є також незначна грецька меншина). Від 1990 р. країна потерпає від громадянського неспокою. Чи уникне Албанія руйнівної дії деволуційних сил, що розчленували її сусідку по узбережжю?

Країни з виходом до Чорного моря

Чотири країни формують східноєвропейський чорноморський квадрат: Румунія, Молдова, Болгарія та Україна (рис. 1-23). Усі, крім Молдови, мають узбережжя на Чорному морі, але жоден серцевинний ареал або столичне місто не лежать на березі. Це відображає внутрішню зорієнтованість, що характеризує субрегіон у цілому.

Румунія має широкий вихід до Чорного моря та довгий кордон на Дунаї (хоча столиця Бухарест не лежить на жодному з них, завдячуючи такому розташуванню своїй ролі у дорумунському князівстві Валахія). Як видно з рисунка 1-1, країна має різноманітну фізичну географію. Багаті на корисні копалини Карпатські гори спускаються до Румунії з північного заходу широкою дугою, а Трансільванські Альпи визначають басейн Нижнього Дунаю. Уздовж їхніх південних схилів залягають родовища (тепер майже вичерпані) нафти і газу, які тривалий час робили Румунію експортером енергії. Серцевинний ареал лежить на рівнинах південного сходу; значна угорська меншина Румунії (2 млн, або 9 %, із 22,4 млн населення країни) сконцентрована на центральній півночі (рис. 1-24).

Економічна географія Румунії залишається жалюгідною внаслідок, головним чином, політичних незгод і нестабільності, фракційності, корупції та злочинності. Комуністичний режим Чаушеску розтринькував багатства країни на грандіозні проекти розвитку та урбанізації; західні держави, вбачаючи у цих програмах прагнення незалежності від Москви, забезпечували позики. Коли режим Чаушеску розвалився і настав час платежів, Румунія експортувала нафту і продовольство, щоб сплатити за рахунками, тоді як самі румуни не мали достатньо палива і харчування. Додамо до цього моральне старіння важкої державної промисловості, і стане зрозуміло, чому шлях Румунії до реформ довший, ніж у більшості інших посткомуністичних країн. Приватизація, один із ключів до таких реформ, прогресувала тут також повільніше. Колись відома як найцивілізованіше суспільство Східної Європи, зі своєю столицею — «Парижем на Балканах», Румунія сьогодні є чимось на кшталт баскетбольного кошика Європи.

Між Румунією та Україною вклинюється мала країна — це *Молдова*. Цілком континентальна, Молдова була румунською провінцією, захопленою Радянським Союзом у 1940 р., який зробив її окремою «республікою» СРСР. Зрозуміло, що жоден тодішній плановик не передбачав, що ця територія з теперішніми 4,3 млн людей, аграрною економікою і невеличкою столицею Кишиневом колись стане незалежною країною. Так само не сподівалися на це росіяни (13 % населення)

і українці (14 %), які переїхали до Молдови, зосередившись між українським кордоном і річкою Ністру (Дністром), що вони опиняться під молдовською домінуючою владою. Сепаратистський рух у Придністров'ї після здобуття незалежності не вщухає; тим часом економіка Молдови стрімко падає.

На початку 1990-х років, коли карта Східної Європи перероблялася, здавалося, що Молдова приєднається до Румунії, але молдовани переважно проголосували проти такого союзу. Однією з причин була перспектива незалежності та вигід, які вона може принести; іншою — погана ситуація в Румунії на той час.

Найпівденніша країна субрегіону — *Болгарія*, що межує з Туреччиною, Грецією, Македонією та Сербією. Тут переважає пересічена поверхня, за винятком території на півночі, яку в долині Дунаю Болгарія ділить із Румунією. Балканські гори створюють фізикогеографічну основу Болгарії і відокремлюють басейни Дунаю і Маріци. Як показує карта, Болгарія має стратегічне розташування — біля входу в Чорне море, на нижній течії Дунаю і на ключових наземних маршрутах між Європою та Південно-Західною Азією.

Болгарської держави не було на Балканах до 1878 р., доки російські війська вигнали турків з цієї слов'янської території. Болгари, які становлять 86 % населення з 8,1 млн людності, ніколи не забувають, хто був їхнім визволителем, і протягом радянського періоду вони були відданими союзниками Москви. Тим часом болгари ніколи по-доброму не ставилися до турецької меншини (9 %), яка залишилася. У 1974 р. владні органи Болгарії заборонили турецьку мову у навчанні та закрили 1300 мечетей. У 1984 р. болгарські турки змушені були змінити свої імена на слов'янські. Така дискримінація призвела до еміграції на історичну Батьківщину 300 000 турків.

Радянський Союз перетворив Болгарію з аграрного на індустріальне суспільство за менш ніж півстоліття, колективізуючи сільське господарство і зробивши столицю Софію промисловим центром. Економічна картина яскраво відображає тривалий вплив Москви; Росія і нині є провідним торговельним партнером Болгарії. Але країні необхідні економічні реформи, які дуже важко впроваджуються. Влада неспроможна досягти консенсусу з визначальних питань, таких як земельна власність у сільській місцевості та приватизація провідних галузей. У результаті Болгарія залишається (як свідчить табл. І-2) однією з найменш перспективних пострадянських економік Східної Європи.

Україна є найбільш населеною східноєвропейською країною (48,9 млн осіб); за площею вона також найбільша держава у цьому географічному світі. Її столиця — Київ — є головним історичним, культурним і політичним центром. Будучи незалежною протягом короткого періоду перед загарбанням комуністичною Росією, Україна здобула свій суверенітет у 1991 р. у дуже зміненому стані. Колись країна землеробів, які обробляли свої чудові родючі ґрунти, із радянського періоду Україна вийшла з величезним індустріальним комплексом у своїй східній частині і з великою (17 %) російською меншиною.

Кордони України також змінилися за радянських часів. У 1954 р. радянський диктатор у нагороду за внесок України в економіку СРСР передав їй цілий Кримський півострів разом із російським населенням. Разом із тим цей «каприз» мав глибші причини. Передусім Крим пов'язаний з Україною історично й економічно. Тому керівництву СРСР було вигідно утримувати його на балансі УРСР. Хоч би як там було, тоді ця пертурбація здавалася чисто адміністративною деталлю: як Росія, так і Україна були радянськими «республіками». Але коли Радянський Союз розпався, кримські росіяни опинилися під українською владою. Після тривалих переговорів Україна зберегла Крим, але дозволила Росії використовувати дві кримські військово-морські бази — у Севастополі та Південній затоці.

Ріка Дніпро формує переконливу географічну передумову для розуміння регіонального поділу України (рис. 1-23). На захід від нього лежить аграрна, сільська, переважно греко-католицька Україна; більшу, східну частину займає урбанізована, зрусифікована і російсько-православна Україна. Економічні напрями цього поділу сформувалися вже до кінця ХІХ ст., коли видобуток вугілля на сході України становив близько 90 % усього видобутку царської імперії. Донецький басейн (скорочено *Донбас*) лежить менш ніж за 320 км від обширних покладів високоякісної залізної руди у Кривому Розі, тому комуністичні плановики перетворили Східну Україну на радянський Рур важкої промисловості. Поступово Східна Україна стала тісно пов'язаною з Росією: нафта, природний газ і сировина надходили звідти в обмін на великі обсяги експорту кінцевої продукції. Такі домовленості створювали залежні відносини, зокрема щодо енергетичного забезпечення, що так дорого обходиться Україні сьогодні.

Московська інтервенція в економічну географію України спричинила російську імміграцію в Донецьк, Дніпропетровськ та інші міста донецько-

дніпровської системи міст; вона також принесла з собою неефективне управління, корупцію і глибоке руйнування довкілля. У 1986 р. Україна стала відома всьому світові, коли у Чорнобилі вибухнула атомна станція радянського зразка, поширюючи важке радіаційне забруднення аж до Польщі та Норвегії.

На відміну від Польщі, Чехії або Угорщини Україна пережила політичну нестабільність і страшенний обвал економіки протягом першого десятиліття незалежності. Її державний борг величезний (деякі країни затримали українські кораблі у своїх портах, щоб забезпечити виплату платежів); економіка відстає; соціальний захист поганий (очікувана тривалість життя практично знизилася). Корупція і злочинність зменшують приплив іноземних інвестицій. Багато українців такі розчаровані, що близько половини з них в останніх опитуваннях виявили бажання возз'єднатися з Росією і повернутися до «старих часів».

І все ж Україна має активи, про які інші східноєвропейські країни можуть лише мріяти:

вихід до моря та міжнародні морські шляхи; порти (в тому числі Одесу); великомасштабне сільське господарство; досвідчену, освічену і кваліфіковану робочу силу; великий внутрішній ринок; значну кількість корисних копалин. Але залежний статус, диктаторська влада і неефективне управління поки що перешкоджають Україні використати свій потенціал (див. розділ 2).

Зі своїми 583 млн мешканців у 39 країнах, із одними з найбагатших економік світу, політично стабільна і економічно інтегрована Європа ввійшла як суперпотуга у XXI ст. Але європейська політична географія не є стабільною, оскільки деволуційні сили та етнічні конфлікти продовжують турбувати цей географічний світ. Економічна інтеграція поки що охоплює менше половини країн Європи, і справа дедалі більше ускладнюється проблемою вступу до ЄС маргінальних держав зі сходу. Але Європа завжди була світом революційних змін, і вона залишається такою сьогодні.

розділ 2

Україна

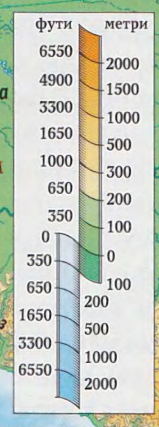
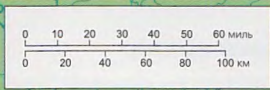


34°

36°

38°

1:4 000 000



32° 34° 36° 38°

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | | |
|--|---|---|
| 1 Географічний простір | 15 Генетичне ядро | 26 Територіально-виробничий комплекс (ТВК) |
| 2 Державна територія | 16 Внутрішній концентр | 27 Територіально-господарський комплекс (ТГК) |
| 3 Акваторія | 17 Український вакуум | 28 Міжгалузевий територіальний комплекс (МТК) |
| 4 Аероторія | 18 Історична пам'ять | 29 Функціонально-компонентна структура (ФКС) |
| 5 Геоторія | 19 Зовнішній концентр | 30 Центральна область |
| 6 Історико-географічні землі | 20 Українська діаспора | 31 Ексцентриситет |
| 7 Політико-географічні землі | 21 Національна ідея | 32 Суспільно-географічні субрегіони |
| 8 Етнографічні землі | 22 Структурна перебудова (реструктуризація) | 33 Функціонально-територіальна структура (ФТС) |
| 9 Титульна нація | 23 Адміністративна область | |
| 10 Геополітичні осі | 24 Суспільно-географічні регіони (СГР) | |
| 11 Етногенеза | 25 Територіальна соціально-економічна система (ТСЕС) | |
| 12 Ментальність | | |
| 13 Націогенеза | | |
| 14 Глобальний український простір | | |

ЩО ТАКЕ УКРАЇНА**Поняття «Україна»**

Термін «Україна» вживається для позначення чотирьох видів географічних реальностей. Ним позначаються: 1) природно-географічний регіон Східної Європи (Україна як географічне поняття); 2) територія, суцільно заселена українцями (українська національна, або етнічна, територія); 3) територія держави Україна; 4) сама ця держава.

Природно-географічний регіон України виділяв академік С. Рудницький, проводячи регіоналізацію Східної Європи. Тут, крім України, він обґрунтував ще чотири регіони: Уралію, Балтію, Льодомор'я і Московію (Великоросію). Основою такого поділу вчений вважав географічне місцезнаходження території, її геолого-геоморфологічну будову, клімат, рослинний і тваринний світ. Він писав: «...Географічне положення окремих країн (природних. — *Авт.*) Східної Європи, зокрема стосовно до морів, мусить бути основою природного поділу. Та сам по собі поділ з урахуванням положення не дає ще жодних точних меж всередині суші... Тільки внутрішня будова, рельєф поверхні і тверда сфера можуть дати нам можливість провести внутрішні межі». Тому С. Рудницький виділяв

«морфологічно самостійний край» Східної Європи Україну, зазначаючи, що «вона є південною, розташованою над Чорним морем, окраїнною областю Східної Європи, що обнімає і опирається на її південні окраїнні гори: Східні Карпати, Яйлу (Кримські гори. — *Авт.*) і Кавказ з їхніми передгір'ями. Морфологічна самостійність України зумовлена передусім її опертям на південноєвропейську складчатість, далі єдністю української групи плит і поясу низовин, що її оточують довкола. Північна ланка цього поясу — низовина Полісся — це найкраща природна межа на всю Східну Європу».

Отже, «природна» Україна охоплює аж підкавказькі території, а саме Кубань, а також Крим, тобто все пасмо гір альпійської складчатості як природний південний рубіж і бар'єр. «Таким чином, — пише С. Рудницький, — одночасно і стратиграфічні, і тектонічні відносини підтверджують дуже чітко визначення України як самостійної географічної одиниці серед інших країв Східної Європи. Дуже інтенсивні молододельювіальні і пізніше вертикальні рухи завершили цю дуже самостійну історію розвитку України. Вони спричинили утворення загальних обрисів української групи плит і її низовинного обрамлення, вони сприяли інтенсивній ерозії, яка змінила значні простори

України в ерозійні горбогір'я чи яркові країни, вони нарешті зосередили українську водну мережу у Чорному морі».

Друге значення терміна «Україна» — це *земля, суцільно заселена українцями, або українська національна (етнічна) територія*. Великою мірою природно-географічний та етнічний простори збігаються. Про це свого часу писав С. Рудницький: «Україна, зокрема її лісостепова і лісова зони, виховали український народ, що творить цілком самостійну й окремішню антропогеографічну одиницю в Східній Європі. [...] Головні політико-географічні риси українського народу характеризують його як народ, що осів споконвіку на окраїні лісів і сусідніх лісостепів, які повільно переходили у степову зону. Там він виріс і укріпився, щоб потім розширити свою територію вздовж рік до берегів Чорного моря. Культурні впливи, що йшли туди від середземноморського культурного круга, дали українському народові основи вищої культури й державне життя. Та близьке сусідство степів дуже спиноло нормальний розвиток українському народові... Напір степових народів ослабив українську державу й народ так сильно, що держава дуже скоро впала і народ опинився на надзвичайно звуженій території під кормогою сусідів. Тільки упадок сили кочівників півтора століття тому зняв з українського народу постійне воєнне лихоліття й дозволив мирно відвоювати ціле північне запліччя Чорного моря». Цю думку також підтверджує у своїх багатьох працях видатний географ В. Кубійович.

Таким чином, етнічна українська територія часами розширювалася, часами звужувалася внаслідок відступу українців з освоєних ними земель чи усунення автохтонної людності в результаті воєн і насильства. Межі української етнічної території нестабільні. Існують цілі перехідні смуги — українсько-польське, українсько-російське, українсько-білоруське та інше пограниччя, де проживає мішане населення народів-сусідів.

Третє і четверте значення терміна «Україна» — *державна Україна* — це передусім велика європейська держава, це *територія цієї держави (державна українська територія)*. Як держава Україна є суб'єктом міжнародного права, а отже самостійною, політичною одиницею у світовій співдружності. Її державна територія обмежена міжнародно визнаними кордонами, які є недоторканими. В історичному процесі державотворення ця територія часто змінювалася. Але головним правилом було наближення державної території за обрисами до української національної території.

Походження назв «Русь» та «Україна»

Слово «Україна» вперше згадується у Київському літописі під 1187 і 1189 роками й у Татарському літописі під 1240 р. Проте аж до початку ХХ ст. територію, заселену українцями, здебільшого називали Руссю. Ця назва поширювалася також на територію, заселену не лише давніми українцями, а й іншими східноєвропейськими народами — росіянами, білорусами, а також неслов'янськими племенами на північно-східних землях. Ці землі були своєрідними колоніями Русі-України, оскільки у IX—XII ст. вона існувала як своєрідна східноєвропейська імперія.

Вчені по-різному пояснюють походження назв «Русь» та «Україна». Прихильники *норманської теорії* виводять назву «Русь» зі Скандинавії («ру-отсі» — це фінська назва шведів-норманів). Інші вважають, що слово «Русь» має південно-східне, *іранське походження*. Нарешті, ще інші дотримуються думки про *автохтонні генетичні корені* цієї назви — від річок Рось, Роська, Роставиця, на берегах яких проживали племена росів, чи русів. До речі, давні греки Чорне море називали Руським. Проте до сьогодні питання про походження назви «Русь» є дискусійним.

Спочатку назва «Русь» стосувалася не території, а населення. Так називалися племена, що проживали на Середньому Подніпров'ї. Вже пізніше ця назва була закріплена за даною територією і поширилася на захід, північ, схід і південь, сягнувши берегів Чорного, Азовського, Балтійського морів та Верхньої Волги (IX—X ст.). При цьому швидке її просування на схід і північний схід було пов'язане з незначною заселеністю цих земель угро-фінськими племенами, які перебували на нижчому ступені суспільного розвитку. Навіть християнізація північно-східних територій відбулася на два-три століття пізніше, ніж Подніпров'я (988 р.).

У наступні роки руські землі діставали ще додаткові назви за «величиною», «кольором» тощо. Так з'явилися імена «Червона Русь», «Мала Русь», «Велика Русь». В останній парі назв спочатку виникла «Мала Русь» (1335 р.) стосовно Галичини на противагу всій Русі, яка у той час вже розпалася, а Галицько-Волинське князівство (точніше королівство) стало її державним і культурно-історичним спадкоємцем (подібно як існувала Мала Скіфія як залишок «великої» Скіфії).

Проте з того ж таки XIV ст. (1303 р.) Константинопольський патріарх почав вживати назву «Велика Русія» для позначення Московщини, тобто

нової держави, яка з'явилася тоді у межиріччі Оки і Волги і куди невдовзі після навали татаро-монголів перебрався митрополит Київський. У свою чергу, термін «Мала Русія» використовувався для власне українських земель. Це зайвий раз свідчить, що вже у ті часи українську територію відрізняли від інших — неукраїнських.

Пізніше російські царі закріпили ці назви вже з імперською метою, щоб розширити межі Московщини. З другої половини XVI ст. території північно-східної лівобережної, а з кінця XVIII ст. і правобережної України іменуються Малоросією, хоч український народ цієї назви не сприйняв і завжди її ігнорував. Таким чином, було здійснено своєрідну інверсію (перестановку) назв: те, що було українним, стало називатися «великим», а те, що стояло у центрі, — «малим». До того ж слова «Русь», «Руссія» (грецький варіант «Русі») було перекручено на «Росія».

У європейських джерелах аж до кінця XIX ст. територію України називали Руссю, а її народ — руським (та й самі українці іменували себе русинами, русичами, руськими), а Росію — Московією чи Московщиною, росіян — москвичами, москвитами, москалями. Проте вже із XVI—XVII ст., особливо з часу визвольної боротьби українців під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, для позначення наших земель використовуються назви «Україна-Русь» та «Україна». Зокрема, у 1580 р. польський король Стефан Баторій звертався у своєму універсалі «к Україні Руській [тобто Галицькій], Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській». А гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний у листі до польського короля (1662 р.) писав про «Україну, власну, предковичну вітчизну нашу», згадував «народ український» і «города українські». Відомий французький інженер, картограф і письменник Гійом Левассер де Боплан створив «Опис України» (1650 р.), згодом перекладений багатьма мовами.

У XVIII—XIX ст. чим більше зростала самосвідомість українського народу, тим більше закріплювалася за територією його історичного розселення найдавніша назва «Україна». Ця назва спочатку співіснувала з назвою «Русь». Потім назва «Русь» закріпилася тільки за окраїнами колишньої Київської Русі. Такими периферійними назвами-дружками стали «Росія», «Угорська Русь», «Підкарпатська Русь», «Галицька Русь», «Біло-

русь». Стосуються вони частково і населення, яке жило чи живе на окраїнних українських чи колонізованих українцями землях (лемківські, підкарпатські русини, югославські русини).

Існують різні думки щодо походження слів «Україна», «українці». Найпростіша та, що вони походять від слова «окраїна». В одних випадках це нібито окраїна Польщі, в інших — Росії, ще в інших — Туреччини. Це найпростіше, але й найбільш невдале і неприйнятне пояснення. Бо, як зазначалося, термін «Україна» вживався ще у 1187 і 1189 роках, коли Росії ще не існувало, а її територія була окраїною Київської держави. А Польща у той час (XII ст.) ще сама думала, щоб не стати окраїною України-Русі (аж у 1349 р. їй удалося анексувати Галичину). Крім того, у літописах вживалися, наприклад, назви «Галицька Україна» (1187 р.), «Забужанська Україна» (1213 р.).

Найбільш прийнятним є пояснення назви «Україна», подане членом-кореспондентом НАН України В. Складенком. На його думку, в старослов'янській мові було слово *край* (відрізок, шматок), від якого за допомогою *просторового* суфікса *іна* утворився іменник *країна* у значенні «територія, що належить племені» (подібно до слів «долина» = дол + ина; «низина» = низ + ина). Аналогічно ще у VI ст. виник іменник із просторовим значенням від слова *край* із суфіксом «іна» — «україна» («відділена частка території племені»). Таким чином, слово *країна* стало послідовно означати «територія племені» → «територія князівства» → «територія Русі», а слово *україна* — «відділена частина племені» → «відділена частина території князівства» → «відділена частина території Русі». Від початку роздробленості Русі (середина XII ст.), коли стали виділятися окремі князівства, слово *україна* набуло нового значення — «князівство». Отже, була *Переяславська, Галицька, Волинська (Надбужанська), Чернігівська*, а згодом і *Київська Україна*. А коли у XVI ст. вони стали підвладними Литві та Польщі, з'явилися назви *Литовська Україна, Польська Україна*.

Таке ж давнє, як і *україна*, слово *окраїна* (порубіжна, погранична територія племені, а згодом — князівства). Тому зовні подібні слова *україна* і *окраїна* мають різний зміст. Перше стало власною назвою великої частини Європи, друге — загальником для позначення периферійної частини певної території.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ

Державна і національна територія

1 Для України як держави важливе значення має **географічний простір**, у якому відбувається політичне, соціальне, економічне та духовне життя її людності. Географічний простір — це передусім місце активної життєдіяльності людей. Він є частиною земної суші і водної поверхні з усім їхнім складним природним середовищем, ландшафтом, які упродовж багатьох століть впливають на господарське життя, суспільні, родинні відносини і духовний світ людей.

Український географічний простір складається з таких трьох частин, які послідовно входять одна в одну: 1) територія держави; 2) українські етнічні землі; 3) глобальний простір. Всі вони формуються українським населенням, кожний представник якого є у певній пропорції і *homo economicus* (людина, що господарює), і *homo culturicus* (людина культурна), і *homo politicus* (людина політична, громадянин). Отже, визначальним чинником формування українського географічного простору є український народ з урахуванням історичних особ-

ливостей заселення ним земної поверхні, освоєння природного середовища.

Географічним ядром глобального простору українства є **державна територія** — чітко окреслена **2** у просторі і визнана міжнародними угодами площа земної поверхні і земних надр під нею, а також дванадцятимильна (22,2 км) зона морських вод і дна, товща атмосфери над ними (рис. 2-1). Таким чином, державна територія — це не тільки суша, як це часто уявляють, але й водна поверхня і вся товща вод під нею разом із морським дном та його надрами. Її називають **акваторією**, або **територіальними водами**. Багато держав виділили у прибережних морях двохсотмильні **виключні економічні зони**, що у територіальні води не входять, але вилов риби, добування корисних копалин тощо в них можуть здійснюватися лише за згодою даних країн. **3**

До складу території держави належить повітряний простір над її сушею і акваторією — **аероторія**. **4** Польоти пілотованих і непілотованих апаратів в аероторії певної держави можуть здійснюватися лише з її дозволу. Інакше — це порушення її суверенітету.

Власне територію (сушу), аква- і аероторію ще називають **геоторією**. Звичайно, площу території **5**



РИСУНОК 2-1

держави визначають як площу її суші. Так, сучасна площа України становить 603,7 тис. км², а площа територіальних вод — понад 20 тис. км².

Характерною рисою державної території України тепер є те, що вона не повністю збігається з межами її етнічних земель. Своєю чергою, українські етнічні землі (етнічна територія) — це простір земної поверхні, який компактно заселений і господарськи освоєний українцями, українським етносом за багато століть його розвитку і розселення. Часто чіткі межі суцільно заселеного простору важко визначити, тому що він непомітно переходить у етнічно мішані території. Розподіл між сучасними державами української етнічної території — суцільної і мішаної — подано в таблиці 2-1.

Таким чином, суцільна українська етнічна територія становить майже чотири п'ятих усіх земель, що їх заселяють українці. З неї 80,4 % — це державна територія України, а майже 20 % лежить у сусідніх державах. Найбільше такої території у Росії (Белгородська, Курська, Воронежська, Ростовська області, Краснодарський край). Якщо сюди ще зарахувати мішані території (Брянщина, Ставропольський край тощо), то у Росії знаходиться 291,9 тис. км², або 30,9 % української етнічної території, тобто майже третина. Значно менше української етнічної території відійшло до Польщі (тут вона переважно мішана — Північна Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина), Словаччини (Південна Лемківщина) і Румунії (Мармарощина, Південна Буковина).

Таблиця 2-1
УКРАЇНСЬКІ ЕТНІЧНІ ЗЕМЛІ
(за В. Кубійовичем, 1977 р.)

Країна	Площа	
	тис. км ²	% від усієї площі
<i>Суцільна етнічна територія</i>	747,6	79,1
Україна (державна територія)	601,1	63,6
Росія	114,3	12,1
Білорусь	27,0	2,8
Словаччина	3,5	0,4
Румунія	1,7	0,2
<i>Етнічно мішана територія</i>	197,1	20,9
Росія, в т. ч.	177,6	18,8
Брянщина	14,2	1,5
Східне Передкавказзя	163,4	17,3
Польща	19,5	2,1
Усього	944,7	100,0

Етнічну територію України становлять **історико-географічні землі**: Галичина, Волинь, Полісся, Холмщина, Підляшшя, Мармарощина, Закарпаття, Буковина, Поділля, Бессарабія, Таврія, Кубань, Донщина, Наддніпрянщина, Сіверщина, Слобожанщина та ін. Ці землі частково або повністю входять до складу **політико-географічних земель** і територій, до яких належать: Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Західна Україна, Східна Україна («Підросійська Україна»), Брацлавщина, Берестейщина, Перемишльщина, «Новоросія» тощо. Нарешті, існують ще **етнографічні землі** — Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Новосербія, Слов'яносербія (дві останні названі за місцями вселення царським урядом сербського населення у Подніпров'я та Донщину в XVIII ст.).

Ці землі дуже часто перекриваються і заходять одні в одних. Так, етнографічна земля Гуцульщина лежить головню в історико-географічній землі Галичині і частково — у Закарпатті. А політико-географічна земля Берестейщина розташована в історико-географічному Підляшші та Поліссі. В літературі часто плутають різні види цих земель.

На думку академіка С. Рудницького, етнічна (за його висловом — національна) територія — це головна основа нації, а ідеалом для всіх українців є вільна Україна в її етнічних межах. Так історично склалося, що починаючи з кінця XVIII ст. в Європі формувалися національні держави, які прагнули закріпитися в межах суцільного розселення нації-державотворця.

Державна територія має важливу властивість: незважаючи на те, що за міжнародними і двосторонніми угодами вона вважається недоторканою, насправді не було жодної держави, територія якої залишалася б постійною. Більш постійною, як побачимо, є етнічна територія. Для України зазначимо три особливості: 1) оскільки Україна часто втрачала свою державність, то не завжди можна говорити про державну територію; 2) державна територія України починаючи з XVIII ст. була меншою, ніж етнічна, тобто її кордони проходили всередині меж етнічної території; 3) геополітичним ядром України завжди було Подніпров'я.

Перша українська держава

Багато вчених, зокрема академік М. Грушевський, вважають, що першою праукраїнською державою була *Антська держава* (IV—VI ст.), яка являла собою племінне військове об'єднання. Територіально вона простягалася від Пруту на заході до Верхнього Дону на сході, від південного Полісся до Чорного моря. Загальні її контури нагадують

Трикутник духовності Волині, або На чому присягають Президенти України

Дамо відповідь на другу частину питання. Два Президенти України — Леонід Кравчук і Леонід Кучма — присягали на Пересопницькій Євангелії. Назва її походить від села Пересопниця, що лежить західніше Рівного. Це село разом з іншим селом Дермань і містом Острог утворюють своєрідний Трикутник духовності Волині.

Волинь — історико-географічна земля України, один із її найдавніших регіонів. Досить згадати систему міст, що простягалися вздовж межі Лісостепу і Полісся від літописних Волиня і Плісниська, а разом з ними нині існуючих Володимира (Волинського), Белза, Бужеська (Буська), від Лучеська (Луцька) до Ізв'ягеля (Новограда-Волинського) і Житомира. Ці оборонні фортеці були водночас центрами ремесла і торгівлі. А у новітній період на Волині виникла Українська Повстанська Армія (1943 р.), яка вела боротьбу за Українську Незалежну Соборну Державу на два фронти: проти нацистських і більшовицьких окупантів.



сучасну державну територію України без крайньої західної її частини (рис. 2-2).

У часи розвитку Русі (за князів Володимира Великого і Ярослава Мудрого, X—XI ст.) державна

Острог на Волині, що лежить на р. Вілії — при тоці Горині, є історично відомим культурним центром. Тепер (2000 р.) тут проживає близько 10 тис. мешканців. Уперше згадується у літописанні під 1100 р. З другої половини XIV ст. він став осідком князів Острозьких, що походять від Рюриковичів. У минулому — це осередок православ'я, зокрема зі своєю Острозькою академією (1577—1640 рр.) та друкарнею (1580 р.), у якій Іван Федорович у 1581 р. вперше надрукував церковнослов'янською мовою «Острозьку Біблію». З цими закладами пов'язана діяльність українських церковних, культурних і суспільних діячів: Г. і М. Смотрицьких, І. Вишенського, Д. Наливайка, П. Конашевича-Сагайдачного та ін. Коли у другій половині XIX ст. залізничне будівництво оминуло Острог, він став занепадати. Новий імпульс у розвитку Острога пов'язаний з відновленням у середині 90-х років минулого століття Острозької академії — високої школи загальноукраїнського рівня.

Трохи західніше Острога лежить село Дермань з його знаменитим Свято-Троїцьким монастирем, заснованим Костянтином Острозьким у 1602 р. Сюди було перенесено частину Острозької друкарні, організована школа. Село відоме як місце науково-освітньої діяльності Д. Наливайка (керівник друкарні), Г. і М. Смотрицьких, Й. Борецького, І. Вишенського. Тут бували славнозвісний вояк Іван Богун, генерал-хорунжий УПА Л. Ступницький; професор М. Костомаров, архімандрит Мотронинського монастиря М. Значко-Яворський. У Дермані народилися українські письменники Борис Тен та автор роману «Волинь» Улас Самчук (1905—1987, похований у Торонто).

Нарешті, третя «вершина» Трикутника духовності Волині — Пересопниця, яка за княжих часів була містом, а у другій половині XVI ст. стала селом. Наприкінці XV ст. тут було засновано монастир, збудовано замок. Але Пересопниця відома передусім своєю Євангелією. Цей шедевр української писемності й мистецтва створювався у 1556—1561 рр. спочатку у с. Двірці (Львівщина), а потім завершений у монастирі Богородиці у с. Пересопниці архімандритом Григорієм і протопопом сяноцьким Михайлом Васильовичем (прізвище невідоме). Це перша Євангелія, перекладена з давньогрецької українською літературною мовою. Євангелію подарував Переяславському кафедральному соборові гетьман Іван Мазепа, а потім її знайшов у 1837 р. науковець Осип Бодяньський. Нині пам'ятка зберігається у Центральній публічній бібліотеці НАН України (м. Київ), і раз на чотири роки на ній Президент України присягає своєму народові на вірність.

територія простягалась у південно-північному напрямі від Чорного до Балтійського морів, хоч її політичне й економічне ядро залишалось у середній течії Дніпра (рис. 2-3). Величезні простори

На Гуцульщині

Гуцульщина — етнографо-географічна земля України, що розкинулася на стику трьох областей — Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської. Їй належить весь південно-східний край Українських Карпат з найвищою вершиною — горою Говерлою (2061 м). А ядром Гуцульщини є місто Косів, що лежить у розлогій улоговині на р. Рибниці — притоці Черемоша. Косів — давнє українське місто, перша письмова згадка про яке датується 1424 р. У ньому й навколишніх селах як у краплині води віддзеркалилася уся історія і культура Гуцульщини й гуцулів.

Гуцули — етнографічна група гірських українців, що зберегла свою самобутню культуру, мову, обрядовість, господарські навички. Вони неперевершені лісоруби, виробники бринзи, різьбярі, мосяжники, писанкарі, килимарі тощо. Висококваліфікованих фахівців з народних промислів готує Косівський коледж ужиткового мистецтва.

Особливо привабливий Косів весною, коли зацвітають яблуневі сади. Тоді на місцевому ринку з'їжджаються митці з усієї Гуцульщини зі своїми творами, що виграють усіма барвами веселки. Тут гуцула не сплутаєш із численними туристами чи просто приїжджими. Багату гуцульську лексику зі специфічною вимовою використав письменник Михайло Коцюбинський у творі «Тіні забутих предків». Духовну

і матеріальну культуру гуцулів вивчали багато вітчизняних і чужоземних етнографів та географів. Серед них передовсім назвемо українців Володимира Шухевича, Володимира Кубійовича, поляка Вінцента Поля.

Центром сьогоденної Гуцульщини дедалі більше стає місто Коломия, що лежить на р. Прут. Тут створено Музей Гуцульщини, відкрито пам'ятник «Гуцульська писанка», проводяться конгреси гуцулів з усього світу.



РИСУНОК 2-2

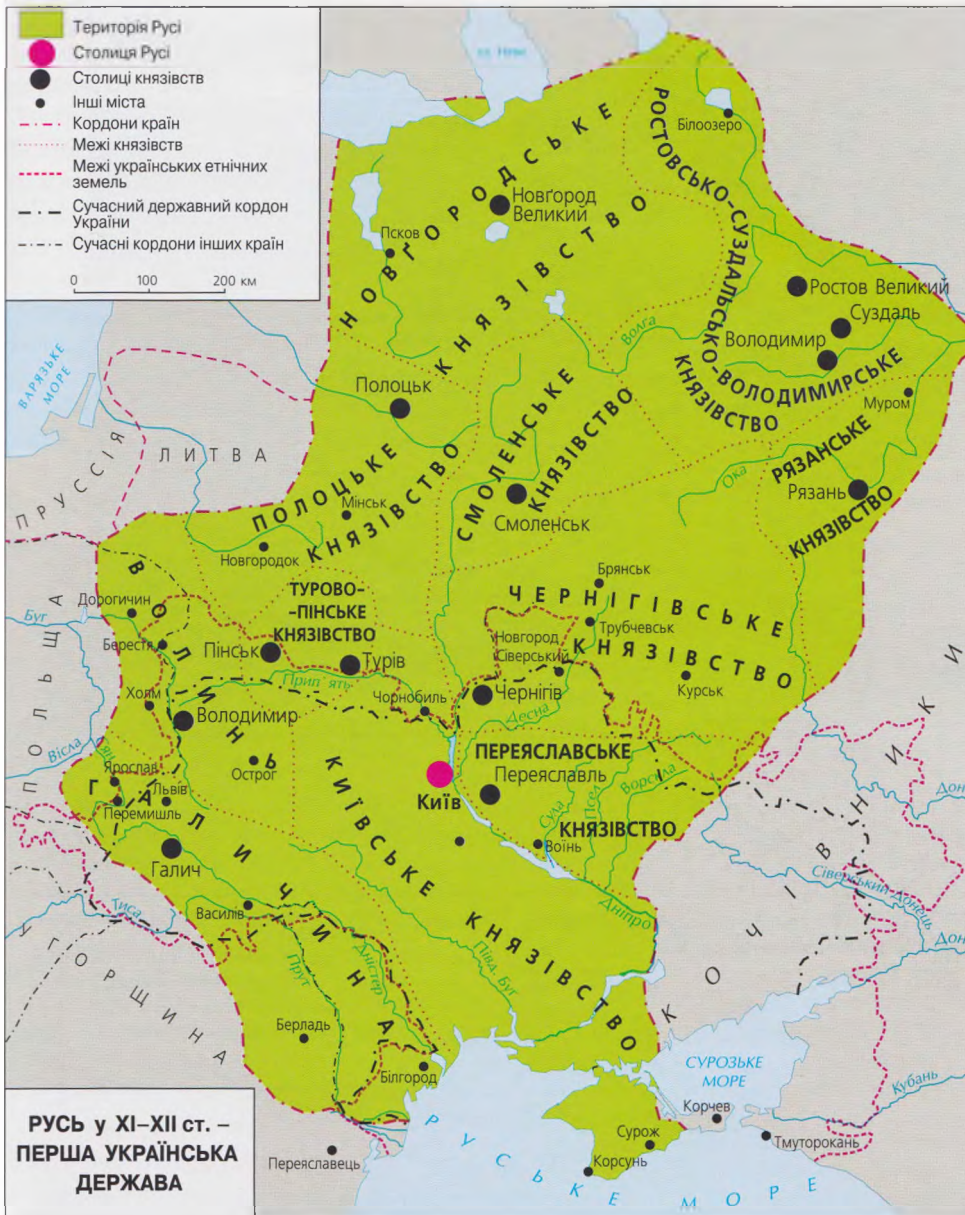


РИСУНОК 2-3

межиріччя Волги й Оки, тобто місцевості, де пізніше, у XII ст., почало формуватися Володимиро-Суздальське князівство — попередник Московської держави, були заселені нечисленними угро-фінськими племенами. Ще перед монголо-татарською навалою (XIII ст.) Київська держава по суті розпалася. Її державно-політичне ядро перемістилося на захід у Галицько-Волинське князівство (королівство), яке простягалось від Берестейщини до Чорного моря, маючи в цілому меридіональне спрямування. Тоді західний кордон держави найбільше збігався з західною межею українських етнічних земель.

Після анексії Галичини Польщею (1349 р.) і входження східноукраїнських земель та Волині до

Великого князівства Литовського (XV ст.) про державну територію України говорити не доводиться аж до 50-х років XVII ст., коли вибухнула Визвольна війна українського народу проти королівської Польщі, яка у XVI ст. (Люблінська унія 1569 р.) захопила усі тодішні етнічні українські землі майже до Дінця на сході.

Друга українська держава

Ядром організації Другої української держави тоді стало *Запоріжжя* — козацька республіка (Козацька держава), що являла собою широку смугу від Дністра і Південного Бугу на заході до Дінця на



РИСУНОК 2-4



РИСУНОК 2-5

сході. В результаті війни сформувалася українська держава з територією значно меншою, ніж етнічні українські землі, — без Галичини, Буковини, Закарпаття, Західного Полісся і Західної Волині. Основний масив її території лежав на Правобережжі Дніпра, простягаючись уверх вздовж його лівої притоки Десни аж до Брянська (район Стародубщини) на півночі, до Путивля, Лебедина і Харкова та р. Донець на сході та вниз уздовж Дніпра до Чорного моря на півдні (рис. 2-4). Богдан Хмельницький мав намір об'єднати у цій державі усі західні українські землі (аж до Вісли, як він висловлювався). Столицею держави було місто *Чигирин*.

У результаті *Андрусівського перемир'я* (1667 р.) і «*Вічного миру*» (1686 р.) Україна була поділена між Польщею і Московією головню по лінії Дніпра (Київ з околицями відійшов до Московії), а Запоріжжя від Південного Бугу до Дінця і до Нижнього Дніпра залишилось *автономною республікою під спільною зверхністю цих держав* (рис. 2-5).

Деякі автономні державні права мала *Гетьманщина* — українська земля, що була підвладна Росії (без Слобідської України). Територія Гетьманщини мала більш меридіональне простягання: від Верхньої Десни до Запоріжжя. В часи її найбільшого розквіту (1687—1709 рр.) за гетьмана Івана Мазепи столицею її був *Батури*н. Гетьманщина

«Чигрине, Чигрине!»

У 60—80-х роках ХХ ст., в часи застою, багато західних українців полюбили їздити у козацький край, передовсім на Черкащину — до Канева, на могилу Т. Шевченка, і до Чигирини — столиці Богдана Хмельницького. Це до нього, Чигирини, звертається Т. Шевченко словами: «Чигрине, Чигрине! Все на світі гине». Звертання поета було не випадкове. Чигирин став для українця символом відвоєваної і втраченої незалежності. Саме тут було ухвалене рішення прийняти військове підданство Московії, що оформилося Переяславською радою (1654 р.) і закінчилося для України трагічно.

Чигирин розкинувся на високому березі р. Тясмин недалеко її впадіння у Кременчуцьке водосховище. Він лежить на південному краю Лісостепу і був деякий час поселенням-зимівником, де проводили холодну пору року запорожці. Це — саме серце козаць-

кого краю, приблизно половина шляху між духовною столицею України Києвом та Низовим козацтвом. Та й поруч село Суботів — родинне гніздо гетьмана Богдана Хмельницького, куди він щоденно їздив і де був похований (1657 р.). Тепер виявилось, що саме поблизу Чигирини міститься геометричний центр українських етнічних земель. Чи не дивний збіг?

Після смерті Б. Хмельницького гетьманську столицю перенесли у Батури, який у 1708 р. за «зраду Мазепи» був дотла знищений, а його людиність вирізана. Занепав і Чигирин. Резиденція Б. Хмельницького, ратуша і Спаська церква не збереглися. Тільки на Замковій горі залишилися руїни фортифікацій. Слова Т. Шевченка, який двічі відвідав ці місцевості і створив тут декілька картин та малюнків (фрагмент одного з них — «Дари в Чигирині 1649 року» — ми тут бачимо), виявилися пророчими. У тому числі для радянського періоду, коли руйнація була завершена.

Лише на початку 80-х років минулого століття стараннями ентузіастів було створено Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Відроджувати доводиться на голому місці.

Передовсім планується відтворити резиденцію самого гетьмана Б. Хмельницького, де він приймав найважливіші державні рішення, писав листи високим особам Європи й Азії. Багато документів Другої української держави тепер зберігаються у музеях Кракова, Лондона, Стокгольма та ін. Там же прапор, булава, шабля та інші символи влади і особисті речі великого сина України. Їх місце має бути тут, у Чигирині.

Недалеко від Чигирини — ще одна пам'ятка історії та культури — Мотронинський Троїцький монастир другої половини XVI ст. У ньому гайдамаки святили свої ножі, готуючись до повстань. У 1918—1924 рр. на Чигиринщині з центром у Мотронинському монастирі та в урочищі Холодний Яр, що поруч з ним, діяли загони «Чигиринської республіки», спрямовані проти Денікіна, і повстанські загони В. Чучупака, що боролися проти радянської влади. Нині Мотронинський жіночий монастир належить Українській Православній Церкві Московського патріархату.



Перлина Гетьманщини — Качанівка

Протягом майже усього XIX ст. на півдні Чернігівської губернії притягувала до себе дворянська садиба Тарновських — Качанівка. Вона славилася архітектурно-парковим ансамблем, великою збіркою творів образотворчого, ужиткового мистецтва і скульптури, книгозбірнею.

Тарновські належали до українського козацько-старшинського роду, що мав великі маєтності у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Найвідоміші три представники цього роду — Григорій (1788—1853), Василь (старший, 1810—1866) і Василь (молодший, 1838—1899) — були громадськими, культурно-освітніми діячами і меценатами. За їхнього життя Качанівка стала знаним культурно-мистецьким осередком. Її відвідували, у ній жили і творили українські і російські поети і прозаїки, художники, вчені, композитори й артисти, громадські діячі та ін. Серед великої плеяди знаменитостей — Тарас Шевченко, Микола Гоголь, Панько Куліш, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Микола Костомаров, Михайло Глинка, Павло і Гнат Житецькі, Дмитро Яворницький, Семен Гулак-Артемівський, Ілля Репін, Михайло Максимович. Саме тут на замовлення Григорія Тарновського Тарас Шевченко створив свій мистецький шедевр — акварель «Катерина». На кошти Василя Тарновського П. Куліш зміг видати український переклад Біблії (співавтором був український фізик Іван Пулюй) та низку художніх творів, зокрема «Чорну раду». Коштом Тарновських споруджували пам'ятники Богданові

Хмельницькому у Києві, Іванові Котляревському у Полтаві, була впорядкована могила Тараса Шевченка у Каневі, створено Київську громадську бібліотеку, покладено основу Чернігівського музею старожитностей тощо. У мистецькій колекції Качанівки були картини А. Ван Дейка, К. Брюллова, Т. Шевченка, І. Айвазовського, О. Кіпренського і багатьох інших видатних художників. За меценатську діяльність Григорія Тарновського було обрано почесним вільним членом Російської Академії мистецтв. А Василь Тарновський (молодший) став почесним членом товариства «Просвіта» у Львові.

У 1897 р. садиба Тарновських була продана цукрозаводчику Павлові Харитоненку, який теж був колекціонером мистецьких творів. До революції вона перейшла у власність Михайла Оліва, який збирав переважно західноєвропейський живопис.

Незавидною видолася доля Качанівки та її мистецьких надбань за радянського режиму. Велика кількість художніх творів була знищена або розкрадена. Розбито майже усі скульптури, зруйновано приміщення. Деякі експонати осіли у музеях України та Росії. Наприклад, у Московському історичному музеї опинилася бандура Івана Мазепи.

Після створення у 1981 р. Качанівського культурно-історичного заповідника організовано «Товариство друзів Качанівки», яке прагне відновити принаймні частину втраченого.

припинила своє існування за Катерини II у 1764 р. й остаточно була ліквідована на початку 80-х років XVIII ст., коли зруйнували Запорізьку Січ (1775 р.), яка утворювала своєрідну альтернативну до Гетьманщини українську державу.

Кінець XVIII ст. був початком триразового поділу королівської Польщі (1772, 1793, 1795 рр.). У результаті всю Правобережну Україну і Західну Волинь окупувала Російська, а Галичину і Буковину — Австрійська імперії.

Третя українська держава

Третя українська держава формувалася на уламках Російської та Австро-Угорської імперій, які розпалися після Першої світової війни. Цей процес мав декілька етапів.

Перший етап — 1917—1922 рр. *Це період утворення національної держави Українська Народна Республіка зі столицею у Києві* (від лютневої революції у Росії до 22 січня 1918 р., коли був проголошений IV універсал Центральної Ради — найвишого органу влади УНР); утворення залежної від Петрограда *Української Соціалістичної Радянської*

Республіки 25 грудня 1917 р. з центром у Харкові; утворення 1 листопада 1918 р. *Західноукраїнської Народної Республіки* зі столицею у Львові, її об'єднання (злука) з УНР 22 січня 1919 р. Кожна з цих республік мала свою територію.

Територія УНР охоплювала землі підросійської України без Північного Підляшшя, Кубані, Бессарабії та Криму (рис. 2-6). Під час існування *Гетьманської держави* (29 квітня 1918 р. — 14 грудня 1918 р.) було встановлено кордон з Росією та Білоруссю, який проліг по північній межі етнічних земель України до межі з землями Війська Донського. *Це був перший державний кордон України, який переважно збігався з межею українських етнічних земель.*

Другий такий кордон проліг на заході, коли 1 листопада 1918 р. постала *Західноукраїнська Народна Республіка*. Її найвищий орган влади (Українська Національна Рада) 13 листопада 1918 р. проголосив, що «простір Західно-Української Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії. Тобто з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з



РИСУНОК 2-6

українськими частинами бувших угорських повітів (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча, Мармарош». Столицею ЗУНР стало місто Львів.

22 січня 1919 р., у день першої річниці проголошення УНР, було здійснено акт величезної історичної ваги — злуку УНР і ЗУНР. ЗУНР увійшла до складу УНР на правах області. Таким чином, *вперше в історії майже на усьому етнічному просторі України (за винятком невеликих територій Північного Підляшшя, Південно-західної Одещини, Донщини і Кубані) була утворена Українська Соборна Держава зі столицею у Києві.* Ця держава зразу опинилася у кільці війни: більшовицької агресії з північного сходу, білорусійської денікінської — з південного сходу, Антанти — з півдня, румунів — з південного заходу та поляків — із заходу. Під цими ударами держава українського народу в його етнічних межах упала, а східний (російський) і західний (польський) агресори зійшлися у двобой на українських землях (літо 1920 р.).

Аби стримати більшовицький наступ у Середню і Західну Європу, англійський міністр закордонних справ Керзон запропонував установити демаркаційну лінію між Польщею і Росією, яка мала проходити через західні землі України від Бреста вверх Бугом до Грубешова (тепер у Польщі) і Со-

каля, повертаючи далі на захід до Томашова і прямуючи на південь східніше Ярослава та Перемишля і далі до межі із Закарпаттям західніше м. Турки (тепер Львівська обл.).

Україна під окупаційними режимами

Після падіння УНР протягом 1922—1939 рр. територія України була поділена між чотирма державами. *Період між початком 20-х і початком 90-х років був найтрагічнішим в історії українського народу і його землі.* Формально з 25 грудня 1917 р. існувала Українська Соціалістична Радянська Республіка зі столицею у Харкові (до 1934 р.). Галичину, Лемківщину, Надсяння, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь окупувала Польща, Північну Буковину і українську Бессарабію — Румунія, а Закарпаття було приєднано до Чехословаччини. В усіх землях державними органами здійснювався відкритий етноцид українського народу.

Особливої уваги заслуговує УРСР, яка в 1922 р. увійшла до складу СРСР. Фактично українські землі в СРСР становили 570 тис. км², із них лише 443 тис. км² (77,7 %) в УРСР. Поза республікою опинилися майже 130 тис. км² етнічних українських земель, головним чином у Росії. Це

Стародубщина (Брянська обл.), Південна Курщина і Білгородщина, Воронежчина, схід Донщини (у Ростовській обл.), Кубанщина, Крим. Кордони між Україною і Росією проводилися часто по старих губерніальних чи повітових межах, які не враховували національного складу населення. Крім того, вже у 1925 р. від України було відірвано Шахтинську і Таганрозьку округи загальною площею 6,5 тис. кв. верст і населенням 325 тис. осіб (рис. 2-7). Такий стан залишався до початку Другої світової війни. Щоправда, у 1938–1939 рр. кілька місяців існувала самостійна українська держава на Закарпатті — *Карпатська Україна* (зі столицею у Хусті) на чолі з президентом Августином Волошиним.

Після Другої світової війни остаточно сформувалася сучасна державна територія України. У 1939 р. в результаті таємної змови Сталіна і Гітлера до складу УРСР увійшла Західна Україна (територія, окупована Польщею, але з кордоном, який загалом збігався з лінією Керзона). Проте вже тоді кордон Західної України із Західною Білоруссю пройшов так, що частина українського Полісся (Пінщина, Кобринщина, Берестейщина) опинилася поза межами нашої держави.

Остаточне розмежування між СРСР і Польщею було здійснене за договором, підписаним у

серпні 1945 р., згідно з яким кордон перемістився на схід від лінії Керзона на 17–30 км. Якщо у 1939–1941 рр. Перемишль входив до складу України, то тепер він опинився у Польщі. У 1951 р. відбувся частковий обмін територіями: до України відійшли землі між річками Соколя і Західний Буг (частина Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну), а до Польщі — околиці тодішньої Дрогобицької області із запасами нафти і газу.

У 1940 р. більшовицький режим установлено у Північній Буковині й українській Бессарабії, а у 1945 р. — у Закарпатті. Тоді ж ці землі були офіційно приєднані до УРСР.

Після 1954 р., коли до складу України повернувся Крим, державна територія УРСР не змінювалася. Незмінною вона залишилась і після проголошення самостійності України 24 серпня 1991 р.

Формування сучасної української держави

Сучасна українська держава бере початок від 16 липня 1990 р., коли Верховною Радою УРСР було проголошено Декларацію про державний суверенітет України.



РИСУНОК 2-7

Процес зародження сучасної держави тривав протягом другої половини 1990 і всього 1991 років. У 1991 р., який став переломним, було проголошено повну незалежність України. Це сталося у результаті рішення Верховної Ради від 24 серпня і прийняття Акта проголошення незалежності України, а також референдуму 1 грудня цього ж року. Зразу ж після оприлюднення Акта Україну визнали багато держав, передусім Польща, Угорщина, Канада та ін. Важливою правовою віхою стала також денонсація Союзного договору 1922 р. в результаті Біловезької (Білорусь) зустрічі керівників трьох держав — Російської Федерації, України і Білорусі. Пізніше до угоди, підписаної у Біловезькій Пуші, приєдналися інші пострадянські держави.

Період 1991—2004 рр. — це етап становлення сучасної української держави. Після міжнародного визнання України як незалежної держави її визнав також уряд Української Народної Республіки в екзилі. Президент цього уряду Микола Плав'юк склав свої повноваження і передав клейноди УНР Президентові України Леонідові Кравчуку.

На початку 1992 р. було затверджено Малий Герб України, який являє собою золотий тризуб (знак княжої держави Володимира Великого, а також герб УНР) на синьому тлі, Державний Прапор України — синьо-жовте полотнище, а також музику до Гімну держави (її написав у XIX ст. Михайло Вербицький на вірш Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна»). У 2002 р. Верховна Рада затвердила текст Гімну України.

У період становлення України як самостійної держави вона активно вписалася у широкий міжнародний, особливо європейський, контекст. Україна встановила дипломатичні зв'язки на рівні посольств і консульств з понад 160-ма країнами світу. Вона увійшла у багато міжнародних організацій (крім ООН, також у Раду Європи, СНД, підписала угоди про партнерство з НАТО та ін.).

Життя України як держави регламентується її Конституцією (Основним Законом), прийнятою 28 червня 1996 р. Згідно з нею Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою. Її територія є недоторканою і неподільною.

Сучасна Україна є правонаступницею УРСР з усіма наслідками, що з цього випливають (так само як УРСР згідно з міжнародним правом була правонаступницею УНР, хоч цього не визнавала). Тому кордони України і УРСР збігаються. Ці кордони делімітовані та у більшості випадків демарковані (з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією). У квітні 2004 р. укладено договір про спільне використання Азовського моря і Керченської протоки з Російською Федерацією. Залишається не підписаним договір із Білоруссю про українсько-білоруський державний кордон.

Україна як держава здійснює миролюбну зовнішню політику. Її головний геополітичний вектор — європейський, євроатлантичний. Це привело у перспективі до її інтеграції у європейську спільноту, зокрема входження у НАТО та Європейський Союз.

ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

Глобальне положення

Глобальне політико-географічне положення (ПГП) України характеризується багатьма особливостями. Це впливає передусім із надзвичайної різноманітності та складності політико-географічної ситуації у сучасному світі, наявності глобальних політико- та економіко-географічних структур, нових тенденцій світового розвитку, зокрема глобалізації, глобального розподілу політичних та економічних інтересів і сил.

У світі нині налічується понад 190 самостійних держав. Більшість із них входять у демократичну міждержавну структуру — Організацію Об'єднаних Націй (існує з 1945 р.). Україна була одним із фундаторів цієї політичної співдружності і розвивається в ній досі (рис. 2-8).

У світовій політико-географічній системі виділяються глобальні підсистеми різних рівнів. Донедавна радянська географія ділила усю сукупність держав на три великі групи: соціалістичні (комуністичні), високорозвинуті капіталістичні та країни, що розвиваються. Така ідеологізована класифікація надзвичайно спрощувала ситуацію, завульговувала імперіалістичний характер і колоніальну структуру тодішньої більшовицької імперії. У наш час необхідно знаходити нові підходи.

Україна розміщена у Північній півкулі, у її помірній зоні, де розвивалася сучасна людська цивілізація. Саме тут виникли усі форми геополітичних формувань і структур: імперії з метрополіями, колоніями та іншими формами політичної залежності; самостійні держави монархічного, теократичного, республіканського, федеративного

чи унітарного типів. Україна як складова світового універсуму пройшла на різних етапах історичного розвитку мало не всі форми політичного існування. Була вона і монархією (Київська Русь), і колонією Російської, Польської та Османської імперій, мала федеративний устрій у IX—XIII ст., була республікою (Козацька держава Запоріжжя), і нею Україна є й тепер.

Другою рисою глобального ПГП України є те, що великий вплив на нього справляє її розташування у глобальному поясі найвищого політичного та соціально-економічного розвитку. Цей пояс визначається широтною смугою, яка оперізує усю Північну півкулю. Україна розміщена у центральній частині цієї смуги. Одночасно вона лежить у східному секторі Північної півкулі на Євразійському континенті, де розташована найбільша кількість держав названої глобальної широтної смуги (у західному секторі — лише США та Канада). У світовому масштабі на високорозвинуті країни Північної півкулі (помірна і частково субтропічна природні зони — колиски сучасної цивілізації) у 2000 р. припадало населення 830 млн осіб (близько 14 %), виробництва валового національного продукту — 23,8 трлн дол. (близько 51 %).

Саме у цьому поясі знаходяться більшість країн так званого *золотого мільярда* (за винятком

Австралії, Південноафриканської Республіки і деяких інших), у яких проживає 19 % населення світу і на які припадає 71 % глобальної торгівлі, 55 % іноземних інвестицій, 91 % усіх користувачів Інтернету. Тут найвищий рівень світового поділу та інтеграції праці, інтенсивності глобалізаційних процесів.

Усе це створює для України назагал сприятливі просторово-географічні передумови активного входження у глобальні політичні та економічні структури. Слід зауважити, що вже нині економіка нашої держави досить широко розкрита у її зовнішніх зв'язках: питома вага експорту у ВВП становить 65 %, імпорту — 61 %. Однак експортуються головню сировина, напівфабрикати і продовольство (руди, метали і прокат, хімічна продукція, зерно, соняшник), а імпортуються переважно продукція машинобудування і предмети споживання. Невдала структура експорту й імпорту зумовлена застарілою структурою виробництва і слабкою конкурентоздатністю українських товарів на світовому ринку. Важливе значення для усунення цих недоліків матиме вступ України до Світової Організації Торгівлі (СОТ).

Глобальне положення України відносно США — головного ядра світової сили і демократії, наймогутнішої країни земної кулі — має свої особливості.

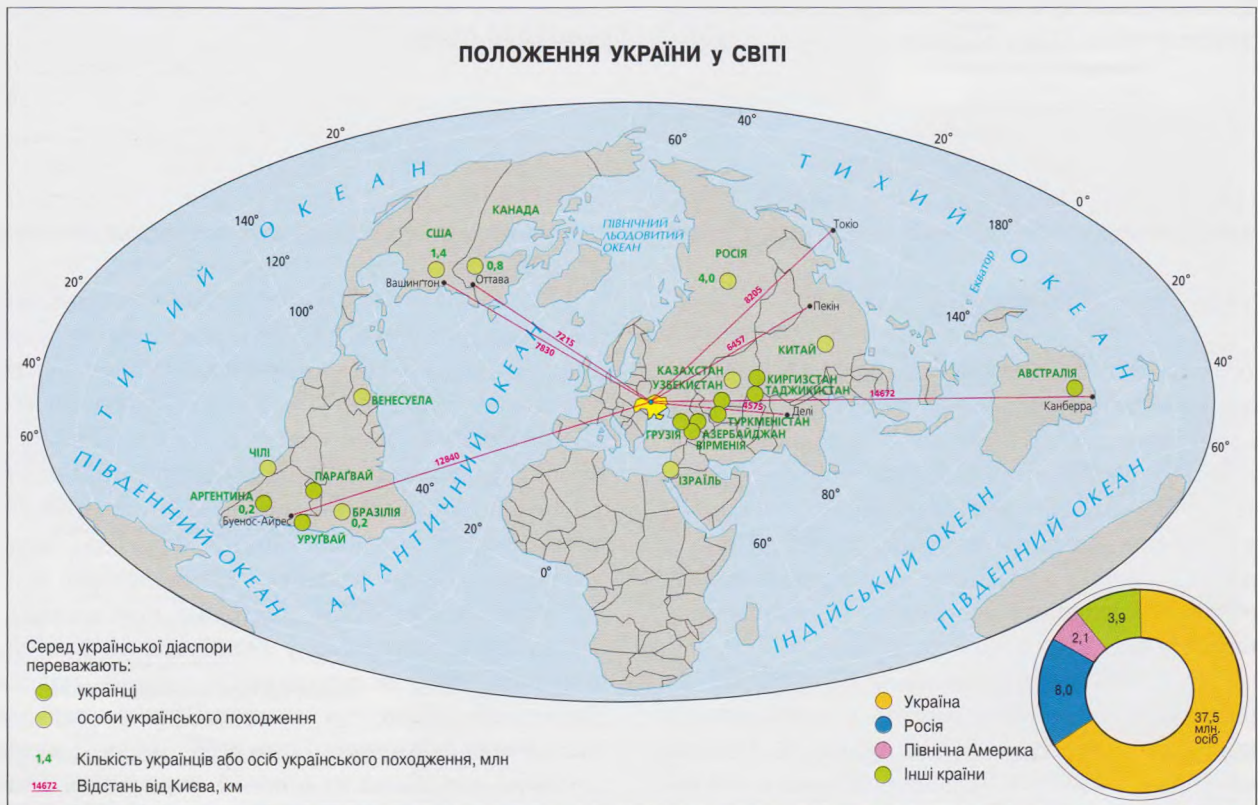


РИСУНОК 2-8

По-перше, США (як і Японія) є найбільш віддаленою від нашої держави високорозвинутою країною (відстані від Києва до Вашингтона і Токіо сягають понад 8 тис. км). Це створює великі комунікаційні труднощі. Зв'язки з цими країнами можливі лише з використанням морського (через Атлантичний океан зі США та Індійський і Тихий океани з Японією) або повітряного транспорту. До Японії, правда, можна дістатися і сухоходом через територію Росії.

По-друге, внаслідок інтенсивної експансії американського та японського капіталу мало не в усі країни світу, створення транснаціональних корпорацій із провідною роллю капіталів названих держав відстані реально скорочуються. Західно- і південноєвропейські країни стають своєрідним стартовим майданчиком для поширення досягнень НТР і пов'язаних з нею технологічних та організаційних нововведень на Сході, зокрема в Україні. Слід також урахувати, що американські військові бази в Італії, Туреччині та Греції розміщені у безпосередній близькості від України.

По-третє, положення України щодо США необхідно розглядати не лише через геопросторове відношення, а й крізь призму інтересів української діаспори, яка є часткою глобального українства. Саме у США і у сусідній з ними Канаді проживає найбільша кількість українців Західної півкулі (понад 1 млн у США і 1,07 млн у Канаді). Вони є громадянами цих країн, але у більшості мають родинні, соціальні, економічні та інформаційні зв'язки зі своєю історичною батьківщиною. Їхні голоси істотно впливають на результати виборів Президента США. Етнічні українці володіють значним капіталом, займають високі державні та громадські посади. Наприклад, генерал-губернатором Канади був етнічний українець Роман Гнатишин, а послом США в Україні донедавна — Роман Попадюк. Усе це великою мірою зближує США і Канаду з Україною. Подібний чинник слід брати до уваги при визначенні ПГП України відносно високорозвинутої, але надзвичайно віддаленої країни Південної півкулі — Австралії (близько 14 тис. км).

Що ж стосується ПГП України щодо Японії, то воно надзвичайно «розмивається» не лише внаслідок великої віддаленості між цими країнами, а й через наявність «бар'єру» у вигляді великого масиву країн Азії. Проте факт, що Японію можна хіба що умовно віднести до наших сусідів другого порядку (вона є сусідом нашого сусіда Росії, на Далекому Сході якої, у «Зеленому кліні», проживає багато українців), надає розміщенню України деякі позитивні риси.

Політико-географічне положення України до двох інших центрів світової сили — Західної Євро-

пи та Росії — хоч і є теж глобальним, та воно має добре виражений регіональний у першому і сусідський характер у другому випадках.

Нарешті у глобальному ПГП України слід брати до уваги її просторове відношення до великого масиву країн так званого третього світу. У загальному це країни субтропічних та екваторіальних зон. Донедавна більшість із них ще називалися «країнами, що розвиваються»; більш точною, хоч і не без підтексту, є їхня китайська назва «світове село», до якого входив і комуністичний Китай. Це надзвичайно велика й різноманітна група країн. Сюди входять такі оригінальні поєднання держав, як «нові індустріальні країни» (НІК) — Сінгапур, Південна Корея, острівний Китай (Тайвань), і навіть Таїланд і країни — експортери нафти (ОПЕК): Алжир, Кувейт, Саудівська Аравія, Венесуела та ін.; блоки і співдружності країн — Організація Африканської Єдності (ОАЄ), Організація Американських Держав (ОАД), країни АСЕАН тощо.

Країни третього світу є величезною глобальною зоною політичної нестабільності. Великою мірою це пов'язано з недавнім колоніальним минулим, початковими етапами становлення їхньої державної незалежності. Зокрема, в Африці та Азії кордони теперішніх держав успадковані від колишніх колоній, що часто не відповідає етнічному складові населення і є причиною напруженості, конфліктів, воєн та вносить значну непередбачуваність у геополітичні процеси країн третього світу в цілому.

Водночас ці країни перебувають у великій економічній і політичній залежності від високорозвинутих країн Америки, Європи й Азії. Створилася величезна глобальна вісь геополітичної напруженості: Північ—Південь. У більш конкретному вираженні це кілька осей: Північна — Південна Америка, Європа — Африка і Південна Азія; Японія — Південно-Східна і Південна Азія. Україна лежить на північному фланзі другої з них. Тому найбільш імовірною сферою її геополітичних інтересів у третьому світі мають бути країни Передньої Азії та Північної Африки, які і просторово найближчі до неї. При цьому слід урахувати, що ці групи країн є також зоною американських і західноєвропейських військово-стратегічних та економічних інтересів.

Більшість країн третього світу мають специфічну демографічну ситуацію — швидкий приріст населення, що випереджає темпи економічного розвитку. В свою чергу це веде до наростання соціальної, а також політичної напруженості як усередині окремих країн третього світу, так і між ними і високо- і середньорозвинутими країнами, до яких належить Україна. Тому без урахування цього неможливо визначити глобальне геополітичне положення України стосовно країн даної групи.

Слід мати на увазі також *глобалізацію мусульманського фактора*. Це стосується політичних аспектів мусульманського фундаменталізму, зміцнення військово-політичної могутності країн, де цей фактор відіграє провідну роль (Іран, Пакистан). В Україні глобальне мусульманство має потенційні умови поширення через Крим (татарське населення конфесійно є мусульманським). У майбутньому глобалізації мусульманства сприятимуть зосередження у багатьох країнах Близького і Середнього Сходу нафтодоларів та їх експансія у Європу, зокрема в Україну, з усіма позитивними і негативними наслідками.

Регіональне положення

Найбільш загальною рисою регіонального ППП України є її перебування у системі країн Євразійського континенту, їхніх субрегіональних поєднань, інтеграційних політичних та економічних формувань.

Євразія — найбільший континент земної кулі (площа — 54,0 млн км², населення — 4,4 млрд осіб — на 1.01.2003 р.). Тут розташовано більше половини (понад 90) країн світу. Територія Євразії найгустіше, порівняно з іншими континентами, змережана державними кордонами. Майже половина держав (44) розміщена у порівняно невеликій за площею Європі. Україна — *велика європейська держава* (рис. 2-9).

Євразійський континент був першою на Землі лабораторією державоформування. Тут розвивалися усі типи держав, які будь-коли існували чи тепер існують у світі. Перші держави постали на Близькому і Середньому Сході 7—5 тис. років тому. Це були Стародавній Єгипет (5 тис. років до Р. Хр.), Ассирія і Вавилон (2 тис. років до Р. Хр.), держава аріїв у Пенджабі (3 тис. років до Р. Хр.).

Україна лежить порівняно близько до цього глобального і регіонального ядра історичної державно-політичної організації людства. Не випадково перші державні утворення на території України виникли у південній її частині — на Чорноморському узбережжі. Це були міста-колонії (поліси) Стародавньої Греції (VII ст. до Хр.) — Ольвія, Тіра, Херсонес, Пантікапей.

Система держав Євразії характеризується надзвичайно великою контрастністю. За населенням, площею та економічним потенціалом тут поряд з дуже великими (Китай, Індія, Росія) і дуже малими (Ватикан, Монако, Андорра) існують великі (Японія, Німеччина, Франція, Велика Британія), середні (Польща, Іспанія, Румунія), малі (Греція, Угорщина, Чехія, Нідерланди) і дрібні (Люксембург, Кувейт, Естонія) держави. Правда, деякі країни, що займають велику площу, наприклад,

Швеція, Казахстан, Туркменістан (це переважно північні або пустельні держави), є порівняно невеликими за населенням. У цілому спостерігається така геопросторова тенденція: *при пересуванні з заходу на схід зростають як середня величина країн, так і їхня контрастність*. Найбільші держави знаходяться на сході Азії — Китай, Індія, Росія.

Україна належить до великих держав Євразії. Вона безпосередньо межує з країною-гігантом Росією. Її сусідом другого порядку є Китай, а третього — Індія.

За географічним положенням усі країни Євразії діляться на дві групи: морські та континентальні. Кількісно переважає перша група. В історичному розвитку кожна країна старалася здобути вихід до моря. Це передусім економічна необхідність, яка дає державі можливість безпосереднього і безперешкодного доступу до інших морських і частково континентальних країн. У свою чергу морські країни діляться на приморські (ФРН, Франція), півострівні (Данія, Республіка Корея, Саудівська Аравія), острівні (Велика Британія, Ісландія, Мальта, Кіпр). За інших рівних умов найкраще положення мають приморські держави. Україна належить саме до такої групи.

Континентальних країн Євразії небагато. У Європі — це Швейцарія, Австрія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Люксембург і деякі держави-карлики; в Азії — Афганістан, Таджикистан, Узбекистан, Киргизстан, Монголія, Непал, Лаос, Бутан, Вірменія та ін. У свою чергу деякі континентальні держави, наприклад, Австрія чи Швейцарія, що містяться у вузлах міжнародних комунікацій, мають вигідне геоположення порівняно з іншими континентальними державами.

Теоретико-графовий аналіз мережі євразійської геополітичної системи свідчить, що довжина діаметра графа (тобто найкоротша відстань — кількість ребер між найбільш віддаленими вершинами) дорівнює 11. Діаметр проходить по таких країнах: Португалія (інший варіант — Ірландія) — Франція—Німеччина—Польща—Україна—Росія—Китай—М'янма—Таїланд—Малайзія—Сінгапур. Отже, *Україна лежить на євразійському «діаметрі»*.

Євразійська система країн характеризується великою динамікою. Зокрема, тут в останні два десятиліття спостерігаються такі процеси:

а) дезінтеграція деяких федеративних держав і утворення нових самостійних країн. Зокрема, внаслідок розпаду радянської імперії виникли 15, після розпаду Югославії — п'ять, поділу Чехословаччини — дві держави;

б) одночасно деякі раніше (після Другої світової війни) розділені країни об'єдналися (ФРН і НДР, Північний і Південний В'єтнам).



РИСУНОК 2-9

Дезінтеграційні та інтеграційні процеси триватимуть і в майбутньому. В Азії триває національно-визвольна боротьба, що, врешті-решт, може привести до зміни державних кордонів і утворення нових країн. Найбільшими вогнищами цієї боротьби є Близький і Середній Схід, Кавказ, Південна Азія. Головні міждержавні та внутрідержавні конфлікти спалахують саме тут. Наприклад, тривалий конфлікт між Ізраїлем і арабськими державами, пов'язаний з проблемою Палестини; напруженість у Лівані з можливими його поділами на арабську і християнську частини; боротьба Вірменії з Азербайджаном за Нагірний Карабах; сепаратистський рух у Північній Індії за виділення Кашміру; боротьба курдів на пограниччі Іраку, Туреччини та Ірану за утворення Курдистану; збройні сутички між Іраком та Іраном, Іраком та Кувейтом, Індією та Китаєм та ін. Деякі держави мають територіальні претензії до сусідів, наприклад, Японія, Китай та Естонія до Росії.

У Євразії не збереглися рудименти колоніалізму, за винятком переважно невеликих залежних територій на окраїнах континенту: скажімо, Гібралтар належить Великій Британії. Але, по суті, усі автономні республіки Північного Кавказу є колоніальними рудиментами в Росії.

За роллю етносів у державоформуванні усі держави Євразії діляться на моно- і полінаціональні.

Росія, Індія, Китай, Індонезія — типово багатонаціональні держави, бо нації-державотворці не мають поза ними своєї історичної батьківщини. Що ж стосується таких країн, як Німеччина, Угорщина, Чехія чи Узбекистан, то вони є мононаціональними країнами. Зрозуміло, населення цих країн є поліетнічним. Україна як держава належить до поліетнічних, але мононаціональних країн з однією, так званою **титальною, нацією**.

Фактично дуже мало є держав, кордони яких збігалися би з етнічними межами народу-державотворця. Так, етнічні території держави Білорусь частково лежать у Литві та Росії, етнічні українські межі заходять на територію Росії, Польщі, Словаччини, Білорусі й Молдови, тоді як на територію України заходять межі румунського, молдовського та угорського етносів.

Характерною політико-географічною рисою Євразії є наявність тут оригінальної нації — арабської, яка утворює низку самостійних держав, що нерідко конфліктують між собою. Разом з тим саме у Євразії, точніше на Близькому Сході, існує унікальна мононаціональна країна Ізраїль, державоформуючий етнос якої — євреї — в основній масі живуть у діаспорі. У Нью-Йорку їх більше, ніж в Ізраїлі. Саме між арабськими країнами та Ізраїлем почалася після Другої світової війни жорстока боротьба. Вона справляє певний вплив

на політичне життя України (оскільки багато громадян Ізраїлю є вихідцями з нашої держави), тут в окупованому Єрусалимі знаходиться й духовно-релігійний центр українців-християн, вихованих на спільній з євреями пам'ятці давньої культури — Біблії (Старий Завіт).

Нарешті, на Євразійському материка існують держави надзвичайно різного політичного статусу. Найбільш поширеним є республіканський тип держави з унітарним адміністративним устроєм (сюди належить і Україна). Існують також монархії (Велика Британія, Швеція, Нідерланди, Бельгія, Іспанія, Саудівська Аравія, Йорданія, Таїланд, Об'єднані Арабські Емірати). Унікальною теократичною монархією є Ватикан. В арабських і деяких інших країнах зростає роль мусульманського фундаменталізму (Іран, Туніс).

Незначна частина держав мають федеральний устрій (Швейцарія, Німеччина, Росія). Деякі країни входять у міждержавні політичні об'єднання: Бельгія, Нідерланди і Люксембург — у Бенілюкс (об'єднання виявилось нетривким); Росія і деякі держави колишнього СРСР (в тому числі Україна) — у Співдружність Незалежних Держав (СНД). Ряд країн утворюють військово-політичні блоки, наприклад НАТО. Створено регіональні економічні об'єднання країн: ЄС, Вишгородський трикутник (тепер чотирикутник — Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща), Організація з безпеки і співробітництва в Європі та ін. У діяльності багатьох з цих структур бере участь Україна як європейська держава.

Положення України на євразійських геополітичних осях

10 Зміна регіонального політико-географічного положення України великою мірою визначається спрямуванням міжнародних євразійських **геополітичних осей**, які перетинали її територію у різні епохи. Аналіз історико-географічних даних свідчить, що можна виділити дві головні геополітичні осі: північно-південну (меридіональну) та західно-східну (широтну). Нерідко вони утворювали своєрідний хрест, центром якого була Україна. Цей хрест має свої полюси і центр. Полюси утворені державами — носіями початків (витоків) геополітичних осей (вони завжди були носіями військово-, державно- і національно-політичної сили у євразійському масштабі), а центр — самою Україною чи тими її частинами, які у певний період виконували загальноукраїнські функції (як Запоріжжя у XVI—XVII ст.). Між окремими полюсами і центром формувалися геополітичні напівосі («промені»).

Історично першою була меридіональна напіввісь від Стародавньої Греції через Північночорноморське узбережжя і в глибоку Україну (VII—VI ст. до Р. Хр.). Українська територія була тоді північною окраїною середземноморської цивілізації. Саме на цій окраїні виникли перші форми української (за місцезнаходженням) державності — причорноморські поліси з їхнім агровиробничим (зерновотварним) запліччям. Отже, *Причорномор'я було тоді геополітичним центром України* (хоч самі предки українців жили і дещо північніше — у лісостеповій і лісовій зонах). *Поза межами Східного Середземномор'я Україна стала тоді першим у Європі місцем апробації державно-політичної культури Стародавньої Греції*. Отже, цивілізаційний процес спочатку йшов в Україні з півдня з усіма його пізнішими геополітичними і геокультурними наслідками.

На зміну меридіональній (давньогрецькій) напівосі та на її доповнення у V ст. до Р. Хр. з'явилася нова, східна напіввісь. Назвемо її *скіфською*, або *степовою*. Вона проходила від степів і напівпустель Азії та йшла півднем України аж до Дунаю. Це був початок великої східно-західної Євразійської осі, яка в усі наступні періоди несла на собі ідеї та реалії східних деспотій. Скіфи-кочовики поневолили корінне протоукраїнське землеробське населення і по суті відрізали його від джерел культури Середземномор'я. У III ст. до Р. Хр. ця геополітична напіввісь поступово зникає.

У наступні століття з появою на півдні Європи Римської імперії (I ст. до Р. Хр.) і зайняттям її остготами, що прийшли з північного заходу на сучасну територію України, спостерігається часткове становлення відповідно західного і північно-західного променів меридіональних напівосей. Якогось істотного впливу на політичні й геокультурні процеси України ці напівосі не мали. У пізніші часи, після розпаду Римської імперії (IV ст.), знову відроджується широтна азійська напіввісь. Це проявилось у Великому переселенні східних народів (гунни, хозари, половці), що пройшли півднем України і частково осіли там. Оцінка їхнього впливу на процеси наступного державотворення в Україні неоднозначна.

Першою великою геополітичною віссю, яка перетнула територію України у меридіональному напрямі, стала лінія «варяги—греки» (з IX ст.). Вона проходила від Скандинавії через Балтію, Подніпров'я до Чорного моря. Північна частина осі несла ідеї та реалії державності й завойовництва (вони і виявилися у походах князя Святослава). Південна напіввісь йшла з Візантії (Царгород) на Чорне море й далі на Київ. У ній було закладено ідеї та реалії духовності, віри. Конкретним виявом цього є прийняття християнства від Візантії, що

Скіфські діди і половецькі баби

Колись, ще десь у другій половині 60-х років XX ст., я відвідав Дніпропетровськ. У програму входив огляд експозиції музею Дмитра Яворницького (тоді, здається, музей називався краєзнавчим). Та ось на подвір'ї музею мою увагу привернула подвійна шеренга кам'яних витворів — жіночих фігур різної висоти (часом понад два метри). Вони були якісь дивні: з оголеними підтягнутими мало не під шию кам'яними персами, зі складеними внизу живота руками, що тримали щось на взірєць чаші. Нам сказали, що це «скіфські баби».

Тому вже пізніше, особливо коли археолог Борис Мозолевський знайшов у Товстій Могилі знаменитий золотий шедевр — скіфську пектораль (нагрудна жіноча прикраса), я спочатку не зрозумів: як це скіфи могли виробляти високохудожні речі і водночас тесати таких неоковирних кам'яних баб. Істина виявилася ось у чому. Баби ці зовсім не скіфські, як звикли їх називати, а половецькі. А між скіфами і половцями часова дистанція у півтори тисячі років.

Уся степова Україна (і південь лісостепової) довгі десятиліття була коридором, через який у Європу дерлися кочові орди, різні племена з Монголії та Центральної Азії. Кіммерійці, скіфи, сармати — до нашої ери, гунни, авари, хозари, печеніги, половці та інші — вже у першому — на початку другого тисячоліття по Різді Христові. Усі вони з часом зникали, будучи витіснені своїми наступниками чи асимільовані сильнішими етносами або державами. Автохтонне протослов'янське землеробське (бо тут жили традиції трипільської культури, особливо у Лісостепу), а потім русько-українське населення ніколи не зникало. Кочівники і поневолювачі приходили і відходили і лише ставили знаки своєї присутності. Такими до нашого часу залишилися скіфські діди і половецькі баби.

«Скіфського діда» можна зрозуміти лише у контексті феномена скіфської могили. Таких могил, розкиданих по усьому півдні України, сотні. На думку Б. Мозолевського, вони є не так даниною поховальним традиціям, як демонстрацією сили керівної еліти скіфів. Вона, пише археолог, «продовжувала переганяти життєві сили скіфів на монументальну пропаганду,

будівництво грандіозних курганів і створення для них поховального інвентарю — нікому не потрібну і пропащу працю. Суспільство знесилося під гнітом ідеології. Найменший подув сарматського вітру приніс його в Крим і прирік на повільне вмирання».

Тепер відомо, що кожний скіфський курган відображав космогонічні уявлення скіфів. Він був складною архітектурною побудовою, що об'єднувала горизонтальну і вертикальну структуру макрокосму. Горизонтальний зріз кургану відображав світовий хаос, посередині якого силою божества був створений організований Всесвіт. Вертикальна структура була потрібною: підземелля, власне курган і зверху на ньому кам'яний ідол. Підземні споруди — це нижній, або ттонічний, пласт Космосу; курган (насіп) — це «світова гора» (до 20 м висотою); верхній (сакральний) пласт — це ідол у вигляді кам'яного стовпа. У каткомбах підземелля ховали небіжчика і його дружин. А ідол на вершині кургану зображав переважно скіфського воїна з усіма його обладунками, а часом скіфського бога війни Арея. Тепер відомо близько 120 таких кам'яних воїнів («скіфські діди»).

Щодо половецьких баб, то їх збереглося значно більше, хоч загальна кількість катастрофічно зменшилася. Половці (XI—XII ст. по Р. Хр.) ставили своїх «баб» часто і на скіфських курганах. Їм поклонялися, приносили жертви, просили допомоги й захисту. Отже, їхня роль була передовсім культова.

Половецькі баби також символізують складний сакральний світ кочівників. Тут свою роль виконують і оголені груди — образ родючості, і посудина з молоком, яке в середовищі тюркомовних народів пов'язане з «верхнім» світом. Зображаючи такий посуд на статуях, половці мовби просили добробуту для себе на землі.

Багато скіфських і половецьких курганів тепер розорані і поступово зникають з поверхні землі. Лише степова ковила, що гнеться під вітром, нагадує про ті далекі часи: іржання скіфської кобилиці, половецькі візки, стогін пропалого у полоні воїнства Ігоря Святославовича...

стало основою поширення на Русі письменства та вченості, культового кам'яного будівництва з його візантійською на той час передовою архітектурою і живописом. Злившись із культурою місцевого населення, ці ідеї дали оригінальний геокультурний сплав. *Україна тоді була надзвичайно активною складовою частиною і центральною ланкою даної осі. Геополітичним ядром самої ж України виступало Київське Подніпров'я.*

У XIII ст. під тиском степового Сходу знову відроджується східна напіввісь. Походи Чингізхана, Батия, а потім Тамерлана остаточно зруйнували старокіївську державу. Зникає уся меридіональна геополітична вісь. Північна її напіввісь поступово

повертає проти годинникової стрілки на Захід. Спочатку вона стає «литовсько-українською», коли у XVI ст. мало чи не вся Україна увійшла до складу Великого князівства Литовського, а від другої половини XVI ст. (1569 р.) — «польсько-українською», тобто вже західною, напіввіссю. *У другій половині XIII — першій половині XVI ст. геополітичний центр України перемістився з Подніпров'я у Галичину і Західну Волинь.*

Із занепадом Золотої Орди та її спадкоємців — Казанського та Астраханського ханств (кінець XV ст. — XVI ст.) функції двох полюсів геополітичних напівосей — північної та східної — зо-

середжує Московське царство. Формується своєрідний геополітичний трикутник, у центрі якого опинилася Україна. Сторони цього трикутника: Польща — Московська держава; Московська держава (з XVIII ст. імперія) — Османська імперія, Османська імперія — Польща (з 1569 р. Річ Посполита). Перша з них спочатку більше тяжіла до лінії Польща — Литва (Білорусь) — Москва, друга — до лінії Москва — Слобожанщина — Приазов'я — Туреччина, а третя йшла з Польщі на

Волинь — Галичину — Поділля — Запоріжжя — Крим — Туреччину.

Геополітичним центром України до другої половини XVIII ст. була Запорізька Січ і Гетьманщина.

Після триразового поділу Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.), коли українські землі були окуповані Австрійською (з 1867 р. — Австро-Угорською) та Російською імперіями, а Османська імперія була усунута Росією з Чорноморсько-

Хортиця

Хортиця — це найбільший острів на Дніпрі (12,8 × 2,5 км). Територіально він входить у межі Запоріжжя і лежить нижче Дніпровської ГЕС. У 1965 р. оголошений Державним історико-культурним заповідником, а у 1993 р. — Національним заповідником. Передусім це пов'язано з його роллю в історії Запорізької Січі та України загалом.

Острів оспіваний у народних піснях і в поезії, художніх і наукових творах. Ще у середині X ст. його згадує у трактаті «Про управління імперією» візантійський імператор Константин Багрянородний під назвою острова Св. Георгія; у 927 р. недалеко від нього загинув князь Русі Святослав Ігорович. У 1022 р. тут збирали раду руські князі перед битвою з татарами. Разом з іншими укріпленнями острів став bastіоном українського козацтва від самого початку створення Запорізької Січі. Пізніше тут була військова база запорізького отамана Івана Сірка.

Після ліквідації Запорізької Січі (1775 р.) царський уряд щедро роздавав козацькі землі, в тому числі територію Хортиці. Вона потрапила у руки фаворита цариці князя Г. Потьомкіна, який через деякий час передав острів казні. Вже у 1789 р. Катерина II спровадила з Данціґа (тепер Гданська) 18 родин німців-менонітів, які не дуже зважали на історико-культурні цінності Хортиці. З сумом писав про це Тарас Шевченко, що на Січі «хитрий німець картопельку садить». Але це не був кінець запорізького козацтва, частина якого пішла за Дунай, частина — у пониззя Дніпра та на Кубань. Козацька вольниця була підвалиною військово-сільськогосподарської колонізації степів. Територія стала форпостом для російського захоплення Криму і Кавказу, виходу на Чорне та Азовське моря і реалізації далекосяжних імперських планів «третього Риму». Здійсненню цих загарбницьких планів сприяла і запорізька старшина, що дістала від царату нові землі й титули і була зрівняна з російським дворянством. Надовго було забуто «хто ми, чийх батьків діти» (Т. Шевченко).

Після спорудження Дніпровської ГЕС у Запоріжжі (1927—1932 рр.) водосховище, що утворилося, затопило дніпровські пороги. Дніпро став судноплавним від Білорусі до Чорного моря. Але водночас це водосховище (і не воно одне) залляло величезні території. Навіки була втрачена велика частина історич-

них пам'яток запорізького козацтва, зокрема Великий Луг південніше о. Хортиці. Мало не єдиною територією у заплаві і прибережжі Дніпра-Славутича залишилася Хортиця, що своєрідною кам'яною фортецею виступає посередині ріки як символ козацької слави. І не лише ...

Виявилось, що Хортиця була заселена ще з найдавніших часів. Тут знаходять сліди палео- і неолітичних стоянок, сліди заселення бронзового віку. Знайдено скіфські поселення (2000—2500 років тому). Слов'яни почали заселяти острів у II ст. Цікаві флора і фауна острова. Чого вартий хоча б відомий хортицький дуб понад 700-літнього віку! Отож Хортиця — це не лише історико-культурний, але й флористичний й зоологічний резерват.

Але зараз він опинився під реальною загрозою. Місто Запоріжжя досягає близько мільйона населення. Воно росте у південну сторону, по обох берегах Дніпра. Виникла проблема їх об'єднання за допомогою моста, що мав би пройти через Хортицю. Але таке будівництво може призвести до фактичного знищення цієї неперевершеної пам'ятки.



Подільська святиня

Вона знаходиться південніше м. Тернополя біля невеличкого села Зарваниця, що розкинулося вздовж лівої притоки Дністра — річки Стрипи. Існує легенда, що саме тут київський монах, який врятувався у 1240 р. від татаро-монголів, побачив уві сні ікону Пресвятої Богородиці з малим Ісусом на руках. Ця ікона як знак вічної християнської віри зберігається у церкві Святої Богородиці с. Зарваниця. Вона належить до найдавніших ікон в Україні (XIII—XIV ст.). У 1922 р. її реставрував і зробив копію відомий український художник Петро Холодний.

Перша письмова згадка про Зарваницю датується 1458 р. Вона була оборонним містечком на шляху



Азовського узбережжя, чітко сформувалася потужна широтна геополітична вісь — «германсько-російська». На східному її промені було остаточно знищено усі ознаки української державності (передовсім зруйнування у 1775 р. Запорізької Січі). Вдруге за історію України її геополітичний центр зміщується у Галичину (особливо після революції 1848—1849 рр.), де існували деякі риси парламентаризму та федералізму.

У XX ст. Україна залишалася на великих євразійських геополітичних осях Захід — Схід (Західна Європа — Росія) і Північ — Південь

турецьких завойовників. Не раз замок, містечко, а потім село згоряли у полум'ї війни. Але ікона Пречистої Діви залишалася неушкодженою. У 1867 р. ікону Зарваницької Матері Божої було короновано. Тоді Папа Пій IX надав Зарваниці відпустового значення, і сотні тисяч прочан — не лише греко-католиків — потяглися сюди, від Вознесіння до Покрови, щоб помолитися, напитися із цілющого джерела. У 1922 р. святиню відвідав митрополит Андрей Шептицький, тут бували кардинал митрополит Йосип Сліпий, який народився в цих місцях, а в наші дні — кардинал Мирослав Іван Любачівський, митрополит Володимир Стернюк, теперішній Глава УГКЦ кардинал Любомир Гузар.

З приходом більшовицької влади монастир було знищено, службу Божу заборонено. Проте релігійне життя продовжувалося нелегально — у так званій каткомбній Церкві.

У незалежній Україні Зарваниця знову стала місцем прощі та інших сакральних акцій. Було відбудовано церкву, каплицю, створено Хресну дорогу, яка символізує страдну долю Греко-католицької церкви. Відбулися велелюдні прощі з нагоди посвячення українського народу під покров Пресвятої Богородиці (1995 р.), були відзначені 400-ліття Берестейської та 350-ліття Ужгородської унії (1996 р.) та ін.

До 1000-ліття хрещення Русі-України у селі виріс собор Зарваницької Матері Божої. Біля нього каплиця зі стелою, на якій зображено ікону Зарваницької Матері Божої (стелу вирізьблено із білого мармuru, привезеного з Італії). Коло р. Стрипи збудовано також надбрамну церкву Благовіщення. Архітектурною домінантою зарваницького ансамблю є 75-метрова дзвіниця зі дзвонами, відлитими в Україні та Польщі.

Село Зарваниця — осередок міжнародного туризму й паломництва. Навколо села чудові подільські краєвиди — горбиста місцевість покрита широколистяними і мішаними лісами, пшеничними полями і садами, з тихоплинною Стрипою. Недалеко звідси два знамениті села: Білявинці, де народилася всесвітньо відома співачка Соломія Крушельницька (1873—1952), і Велеснів — батьківщина українського етнографа Володимира Гнатюка (1871—1926).

(Росія — Середземномор'я та Близький Схід). У 1917—1920 рр. вона стала активним державотворчим ядром на цих осях. Зусиллями Східного (Москва) і Західного (Варшава, країни Антанти) полюсів широтної осі ця державність була ліквідована, а у пізніші роки зроблено все, щоб ослабити прагнення до її відродження (більшовицькі голодомори 30-х років, масове виселення людності західних областей у повоєнний період, польські пацифікації у міжвоєнний період тощо). Коли ж у 30-х роках західний полюс цієї геосої змістився у нацистську Німеччину, Україна остаточно опини-

лася між двома жорстокими імперіалістичними режимами — націонал-соціалістичним (Третій райх) і комуно-більшовицьким (Росія).

Однак і тепер вже самостійна Україна знаходиться на великій широтній євразійській геополітичній осі, полюсами якої є Західна Європа і Росія. Поступово відроджується традиційна меридіональна Балтійсько-Понтійська вісь. Геополітичним ядром на перспективі цих регіональних осей і активним їх компонентом стає Україна. Американський політолог Збігнєв Бжезінський відносить її до так званих держав-осей на євразійській геополітичній шахівниці (разом з Азербайджаном).

Ще одна компонента регіонального ППП України — її просторове відношення до держав Балтії, тобто до країн Скандинавії (Швеції, Фінляндії та Норвегії) та прибалтійських республік колишнього СРСР (Литви, Латвії, Естонії). Це положення має свої історичні особливості.

Уже зазначалося, що перша велика геополітична вісь простягалася «із варяг у греки», тобто перетинала українські землі з півночі на південь. Україна мала вихід до Балтики і пізніше, коли перебувала у складі Литви, Польщі (XIV—XVIII ст.) чи Росії (з кінця XVIII ст.). Були спроби військово-політичної орієнтації на Скандинавію (гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа і союз останнього зі шведським королем Карлом XII). Зв'язок з Балтією у XVIII—XIX ст. підтримувався з допомогою річкових водних систем. У другій половині XIX ст. збудовано залізницю Ромни (Ромен) — Лієпая, Рівне — Барановичі — Вільнюс — Рига. Таким чином, Балтійський регіон істотно наблизився до України внаслідок розвитку економічних зв'язків, у тому числі під час перебування України й республік Балтії у радянській імперії.

Усе це свідчить, що наявність спільних економічних, політичних, екологічних та культурних інтересів між балтійськими державами і Україною є важливою основою формування Балтійсько-Чорноморської співдружності незалежних країн — так званого Міжмор'я.

За період незалежності Україна підписала низку угод, що прив'язують її до євразійського вектора. Сюди належать передусім входження України у Союз Незалежних Держав (СНД; 1991 р.), ГУУАМ (геополітична співдружність Грузії, України, Узбекистану, Азербайджану та Молдови; 1997 р.), Чорноморське економічне співробітництво (ЧЕС; 1992 р.), Єдиний Економічний Простір (ЄЕП; 2003 р.) та ін. (останній договір ратифікований Верховною

Радою України у квітні 2004 р.). Проте головним геополітичним і гео економічним вектором України має стати євроатлантичний.

Сусідське положення

Сусідське ППП України — це її просторове відношення до сусідів першого і другого порядків. Сусідами можуть бути окремі держави, їх групи, системи, блоки тощо.

Довжина державного сухопутного кордону України становить близько 6516 км. Морський кордон досягає 1053 км: це довжина лінії вздовж територіальних вод України, ширина яких — 12 морських миль, або 22,2 км. Таким чином, загальна довжина кордонів — 7569 км.

Україна має сім сухопутних сусідів першого порядку — це Росія, Білорусь, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія та Молдова (з них перші чотири — слов'янські країни), і трьох морських сусідів: Болгарію, Туреччину, Грузію. Одночасно Румунія і Росія є частково морськими сусідами, оскільки вони мають з Україною і морський кордон. Суходільні сусіди утворюють східний, північний, західний, південно-західний сектори, а морські — південний сектор. Донедавна більшість із них (крім Туреччини) входили у так звану світову соціалістичну систему, утворюючи на чолі з СРСР ядро цієї системи і основу військового Варшавського блоку. Україна була важливою ланкою цього блоку на півдні і майже прилягала до східного флангу іншого блоку — Північноатлантичного (НАТО).

Велика кількість сусідів першого порядку — це позитивна сторона ППП України. Завдяки цьому вона має багато варіантів зовнішньополітичних зносин, а також можливість виходу в зовнішній світ, незважаючи на непередбачуваність ускладнення стосунків з одним чи навіть кількома сусідами.

У сусідському ППП України найбільшу роль відігравали і відіграють три великі держави — Росія, Польща і Туреччина. Колись це були могутні імперії, які боролися між собою за володіння Україною і панування на Чорному морі. Це призводило до багатьох воєн, які постійно знекровлювали як їх, так і Україну.

У наш час найбільш суттєвим у ППП України є її сусідство з Росією. Це пов'язано з такими чинниками:

1) довжина кордону України з цією державою найбільша — 2484 км (38,1 % суходільного кордону України). Росія — наймогутніший в економічному і військово-політичному плані сусід

України. Росія ідентифікувала себе як імперська наддержава і бореться за утвердження цього статусу, особливо у євразійському масштабі;

2) одна з традиційних геополітичних орієнтацій Росії — південна — пролягала від Москви через територію України на Близький Схід, зокрема у напрямі до «другого Рима» — Константинополя. Звідси постійна боротьба Росії за вихід до Чорного моря та Індійського океану;

3) Росія має прагнення укріпитися на Чорному морі шляхом приєднання до себе Криму — складової державної території України;

4) в Україні мешкає велика кількість російського населення (за даними перепису 2001 р. — понад 8 млн осіб), переважно у південних і східних містах; у свою чергу в Росії живуть близько 10 млн українців;

5) головний політичний центр Росії — її столиця Москва — розташована близько як до України в цілому, так і до її столиці (приблизно 600 км). Із столиць близького зарубіжжя лише Мінськ розміщений ближче до Москви, ніж до Києва, а Кишинів — ближче до Києва, ніж до Москви;

6) етнічні землі Росії — межиріччя Волги та Оки — на початку формування української державності входили до складу Київської Русі, були її північно-східною окраїною. У пізніші часи Україна сама перетворилася на окраїну Російської імперії і стала суттєвим фактором її виживання. З метою закріплення цього панування офіційні кола виробили пропагандистські стереотипи «старшого» і «молодшого» братів, «єдиного простору», «єдиного народу», злиття мов, культур і т. п. Усе це не могло не вплинути на менталітет російського народу і прищеплення йому імперських рис, зверхнього погляду на інші народи; в українському народі, навпаки, культивувалися риси «малоросійства», «меншовартості» тощо;

7) у безпосередній близькості від України лежить потужний економічний і військово-політичний потенціал Росії — промислові Центр, Поволжя, Урал. Тут добре сформована система залізничних, водних (Волго-Донський канал, Чорне море) і повітряних шляхів з відповідною інфраструктурою, а також трубопроводів, які можуть бути використані як на користь України, так і проти неї;

8) частина етнічних територій України (Кубань, Слобожанщина) знаходиться у межах Російської держави. Це потребує зміцнення дружніх відносин між Україною і Росією, але може бути й причиною їх загострення (наприклад, будівництво Росією дамби у Керченській протоці 2003 р.). Це об'єктивна реальність довгострокової дії (сусідів

не міняють), котру треба враховувати як у тактичному, так і у стратегічному аспектах.

Сусідство з Польщею визначає один із пріоритетних напрямків зовнішніх стосунків України. Воно характеризується такими рисами:

1) незважаючи на порівняно незначну довжину сучасного кордону України з Польщею (всього 542 км), між ними існують давні складні політичні та міжетнічні стосунки. Україна, особливо її західна частина (іноді аж поза Дніпро), тривалий час із перервами входила до складу Польської держави. Це не могло не вплинути на економіку України і особливо на духовний світ українців;

2) сучасна Польща серед сусідів України займає друге місце після Росії за територією (312,7 тис. км²), а також за демографічним (38,6 млн осіб) і економічним потенціалами;

3) в Україні, особливо у подільських (Вінничина, Хмельниччина) та поліських (Житомирщина) областях, проживає значна кількість етнічних поляків (за даними перепису 2001 р. — 140 тис. осіб), а у Польщі — велика кількість українців (понад 500 тис. осіб), які переважно насильно вислані з етнічних українських земель — Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Підляшшя. І одні, й другі виявляють закономірний інтерес до своєї історичної батьківщини, а переселені з України поляки та виселені зі Східної Польщі українці зацікавлені у встановленні контактів з отчою землею;

4) серед усіх сусідів Польща найбільше представляє для України «Захід»: значна частина інновацій у сфері сучасної культури, політики та економіки іде з Європи в Україну через Польщу, частково трансформуючись у ній. Польща є головними воротами України у Європу. Одночасно шляхи входження Польщі у «європейський дім» (в 1999 р. вона стала членом НАТО) є свого роду моделлю входження туди України, правда, з певним лагом, тобто запізненням у часі;

5) аж до 50-х років ХХ ст. офіційні власті Польщі вели щодо України експансіоністську політику. На початку ХХІ ст. новим у положенні України стосовно Польщі стало те, що остання, увійшовши до ЄС, виводить нашу країну у категорію держави—сусіда цього економіко-політичного гіганта.

Специфічним є ППП України стосовно *Туреччини*, яка розмішена на Малоазійському субматеріку і віддалена від нашої держави Чорним морем. Тривалий час це море не раз ставало приводом до кривавих конфліктів між багатьма країнами, особливо Росією, Польщею (Литвою) і Туреччиною. Через Чорне море Україна має єдиний водний

вихід у Середземноморський басейн. Тому «турецький фактор» для України надзвичайно суттєвий. Слід зазначити, що Туреччина донедавна була єдиним сусідом України, який розвивався капіталістичним шляхом і досяг значних успіхів. До уваги треба брати і те, що Туреччина є членом НАТО і має шанси увійти у ЄС. Останніми роками Україна разом з Туреччиною і деякими іншими прибережними державами утворила Чорноморську економічну асоціацію країн, що дуже поліпшило економіко- і політико-географічне положення нашої держави.

Серед великих сусідів першого порядку є *Білорусь* і *Румунія*. Перша з них — це єдиний сусід, з яким Україна ніколи не перебувала у стані війни. У Білорусі, особливо на Берестейщині, проживає чимало корінних українців, а в Україні (Донбас) — білорусів. Довжина україно-білоруського кордону — 952 км. Геополітичне положення України погіршало у зв'язку зі входженням Білорусі у політичний союз з Росією. Що ж стосується Румунії, довжина кордону з якою 608 км, то її геополітичне положення співмірне з положенням Польщі. Великою мірою воно визначається спільним виходом України і Румунії до Чорного моря і спільністю кордону по низів'ю Дунайської транспортної магістралі, яка виводить велику частину території Румунії цим шляхом і Дніпром у глиб України і навпаки — велику частину України у глиб Румунії. Це надзвичайно зближує наші держави. Проте за несприятливих взаємовідносин і можливого блокування гирла Дунаю Румунія може зазнати більших збитків, ніж Україна. Іншим географічним фактором, яким визначається їхнє взаємне ПГП, є той, що на відтинку Карпатського пограниччя частина етнічних українських земель (Мармарощина) лежить у Румунії, а деякі румунські етнічні території (Герцівщина) перебувають у складі України.

Інша романомовна країна — *Молдова* — межує з Україною на південному заході. Цей кордон навіть довший (1194 км), ніж кордон Румунії з нашою державою. Не маючи прямого виходу до моря, Молдова користується територією України, хоч у неї завжди є запасний варіант — мати цей вихід через Румунію. Наявність у Молдові російськомовного осередка у її Придністровському регіоні (Тирасполь, Бендери, Дубоссари, Рибниця) робить геополітичне положення України невідгідним. Воно ускладнюється і тим, що і в Молдові, і в Румунії є політичні сили, які прагнуть до злуки цих двох країн. Нарешті, слід урахувати й те, що молдовське Подністров'я густо заселене українцями. У перспективі це стане важливим чинником миру і злагоди між нашими країнами.

Ще два сусіди першого порядку, важливі у визначенні ПГП України, — *Угорщина* і *Словаччина*. Вони є південно-західним виходом України у Європу, зокрема до Адріатики.

Донедавна *Словаччина* входила до складу федеративної держави Чехословаччина. І саме через її територію Україна мала прямий вихід до Німеччини. Тепер же з утворенням Чехії виник додатковий бар'єр на цьому шляху. Позитивним у стосунках зі Словаччиною є проживання у ній близько чотирьох десятків тисяч українців-русинів (Південна Лемківщина). Це є важливою умовою стабільності та безпеки україно-словацького сусідства.

Інша сусідня держава — *Угорщина* — межує виключно із Закарпатською областю. Саме південно-західна частина області південніше лінії Ужгород — Берегове — Виноградів є територією з мішаним українсько-угорським населенням, в якій для угорців створені усі умови для нормального національного життя (школа, церква, заклади культури, преса, телебачення тощо). Угорщина була у першій трійці країн, які визнали державну незалежність України. Вона, як і Україна, зацікавлена у взаємних добросусідських стосунках.

У ПГП стосовно сусідів другого порядку важливими є такі особливості:

1) чітко визначити усіх сусідів другого порядку важко. Наприклад, якщо Чорне море вважати кордоном, то Грузія є сусідом першого порядку, а якщо визначати сусідство по суходолу, вона є вже не безпосереднім, а посереднім сусідом;

2) серед «сусідів сусідів» є країни дуже близькі за відстанню, як Чехія й Австрія, і надзвичайно далекі (Монголія чи Північна Корея), вплив яких на ПГП України майже не відчувається;

3) деякі сусіди другого порядку визначають не стільки сусідське, скільки регіональне ПГП України. Це стосується насамперед Німеччини і Китаю;

4) на кількість і віддаленість сусідів другого порядку великий вплив має Росія, і особливо обширність і витягнутість її території. Внаслідок цього Україна не має, крім неї, сусідів на півночі, північному сході та сході.

Серед сусідів другого порядку слід особливо виділити Австрію, Чехію, Болгарію, Грузію і Казахстан. Два з них — *Австрія* і *Чехія* — центральноевропейські країни, колишні складові Австро-Угорщини, з якими особливо тісні історико-культурні зв'язки має Західна Україна. Дві інші країни — *Болгарія* і *Грузія* — причорноморські і по суті є безпосередніми сусідами, бо між ними і Україною немає жодних територіальних бар'єрів. Проте існують проблеми спільного використання рекреаційного потенціалу, портової інфраструктури тощо.

Нарешті, *Казахстан* — молода держава, віддалена від України великими просторами Росії. Це країна великого майбутнього. Її геопросторове відношення до України формується під впливом двох чинників:

а) у Казахстані проживає багато українців (896 тис. осіб у 1989 р.), які сюди переїхали порівняно недавно (депортація, освоєння цілини), оселилися переважно у північній степовій зоні і ще не всі адаптувалися (отже, частина з них може повернутися в Україну);

б) Казахстан багатий на викопні ресурси, особливо руди кольорових і рідкоземельних металів та нафту, що їх потребує індустрія України. Тому Україна зацікавлена, щоб її стосунки з цією державою були найкращі.

Можна зробити висновок: *сучасне ППП України є складним. Воно має багато сприятливих рис, але й ряд негативних ознак. Останнє насамперед залежить не стільки від особливостей сусідів, скільки від слабкості молодої Української держави як політичного, державного та економічного організму.*

ЛЮДНІСТЬ

Етно- і націогенеза українців

11 Етногенеза — це походження, виникнення і початки становлення певного народу. Проблема етногенезу складна. Зокрема, етногенеза нерозривно пов'язана з *антропогенезом* (походження людей на даній території). Виникає непросте питання: чи є певний етнос автохтонним, чи є приїшлим?

Етногенеза охоплює також *культуро-* і *психогенезу*. Отже, психічні та культурні особливості давніх народів і племен можуть у той чи інший спосіб виявлятися у сучасних етнопсихічних та етнокультурних рисах певного народу. Наприклад, росіяни, маючи відповідно слов'янський і угро-фінський етнічний суперстрат і субстрат, у психології та культурогенезі характеризуються багатьма властивостями, що з'явилися внаслідок кількасотлітнього співжиття з тюркським населенням Золотої Орди. Введення російського етносу у східний геокультурний світ, що було характерне для Московії аж до початку XVIII ст., не могло не вплинути на його психіку і культуру. Такі риси, як «широта душі», колективізм, просторова мобільність (схильність до переміни місця проживання), певна агресивність тощо, росіяни запозичили у своїх східних тюркських сусідів.

З культурогенезом тісно пов'язана *лінгвогенеза*, тобто походження мови того чи іншого народу, мовних спільностей — сімей, груп мов тощо. Наявність мовних сімей і груп, які входять у ці сім'ї, свідчить про давню спорідненість багатьох мов, але внаслідок історичного розвитку мов та їхніх носіїв відбулася складна лінгвістична диференціація, яка не завжди збігається з етнічним поділом. Класичним прикладом є англійська мова, що є мовою двох різних націй — англійської та американської.

Територія України заселена з найдавніших часів. Археологічні розкопки свідчать, що приблизно 600 тис. років тому у Закарпатті (біля нинішнього села Королеве) вже проживали люди. При цьому корінне населення з часу переходу до осілого способу життя (7 тис. років тому) не покидало своєї землі, хоч по ній пройшло багато племен, що проявляється у послідовній наступності багатьох місцевих і чужих археологічних культур з їхніми матеріальними, духовними і громадсько-суспільними особливостями та взаємовпливами при збереженні специфічних рис місцевих жителів. У цьому особливість *культурогенезу* населення України.

Існує кілька теорій щодо походження українців. Перша з них — теорія давнього походження — трипільська. Друга — ранньослов'янська теорія, третя — староруська.

Згідно з трипільською теорією український етнос походить від племен трипільської культури, яка досягла розквіту між 3,5 та 2,7 тис. років до Р. Хр. Ареал цієї культури займав спочатку басейн Дністра, Пруту, Південного Бугу, а згодом розширився до Дніпра і далі на схід. Трипільці були осілими землеробськими племенами. Вони жили великими селами по 600—700 осіб у довгих та вузьких оселях, розгороджених на сімейні частини з окремими кімнатами, в одній з яких була глинобитна піч. Тоді панував патріархат: родовід вели по лінії батька.

Відомо, що трипільці знали дерев'яний плуг (рало), яким обробляли землю. Вони користувалися першим в Україні механічним пристроєм — свердлом для утворення отворів у камені й дереві. Використовували мідь.

Очевидно, трипільці створили передписемність з використанням символів та знаків, що збереглися на керамічних виробах. В орнаментиці че-

реп'яного посуду переважають плавні візерунки жовтого, чорного і білого кольорів. Це свідчить про магичні ритуали та віру людей у надприродні сили. На ритуальних керамічних виробих трипільці зображували колосся, небесні дощі, собак-сторожів тощо.

Учені не знають, чому близько двох тисяч років до Христа трипільська культура зникла. Є припущення, що трипільці частково відійшли на північ у лісову зону (на Полісся і далі), частково були асимільовані прибульцями-степовиками. Деякі науковці стверджують, що між сучасними українцями і трипільцями існують етнографічні зв'язки (у культурі), але немає антропологічних зв'язків.

В останнє важко повірити, оскільки степовики як кочівники з пастушим способом життя завжди мали нижчий рівень культури порівняно з осілим землеробським населенням. Кочівники приходили і відходили, а корінне населення залишалося і зберігало свої традиції, культуру тощо.

Пастухи-кочівники з'явилися у лівобережній степовій частині України ще десь близько 3,0 тис. років до Р. Хр. (племена так званої ямної культури), тобто тоді, коли у Лісостепу розквітла трипільська культура. Вони пригнали з собою зі сходу великі табуни коней, на яких ще не вміли їздити верхи. З того часу український Степ став простором, який перемінно займали одні кочівники, витісняючи інших. Десь близько 1,5 тис. років до Р. Хр. до Причорномор'я з Прикаспійської рівнини вторглися кіммерійці, які проживали тут до VII ст. до Р. Хр. і опанували верхову їзду на конях. Кіммерійці як «споживачі кобилячого молока» не могли культурно асимілюватись з місцевим хліборобським населенням Лісостепу. Це був кочовий тип культури. Вони започаткували добу заліза, принісши мистецтво його обробки з Кавказу. Їх змінили скіфи, а з II ст. до Христа по II ст. після Христа — сармати.

«Степова смуга, — писав Євген Маланюк, — становила відвічний «коридор», відвічний географічний «протяг» в нашій історичній «помешканні». Через той «коридор» проходили хвилі кочових навал, що їх Азія викидала з своїх нетрів. «Коридор» цей — понадто — відтинав нашу Батьківщину від її природної підстави — моря».

Друга теорія етногенези українців — *ранньослов'янська*. В ній походження нашого народу пов'язується з ранніми слов'янами та їх поділом на західну, південну та східну гілки.

Згідно з «Повістю временних літ» літописця Нестора ранні слов'яни з'явилися у Середньому Подунав'ї. Таку версію підтримує і польська легенда про трьох братів — Леха, Руса і Чеха, що походили від одного батька Слови (звідси й назва слов'яни). Середньодунайську теорію похо-

дження праслов'ян обгрунтував чеський етнограф П. Шафарик.

У наш час багато вчених схильні виводити походження усіх слов'ян з території України — Передкарпаття, межиріччя Дніпра і Вісли, Дніпра і Західного Бугу. Праслов'яни виникли тут у I тис. до Христа і проіснували до VI—VII ст. після Христа. Звідси вони розселилися на південь (південні слов'яни), схід (східні слов'яни) і захід.

Ще у 1837 р. М. Надеждін писав про три України, кожна з яких — це край чи навіть окраїна слов'янського світу: «венеди, наші предки, розлились із Карпат в усіх напрямках по Європі, головним чином на південний захід. Північний схід зайнятий був уже чуддю, а південь весь — аланамі-скіфами. Тож *три України*, що зберегли досі свої назви, — *Дніпровська* (земля українських козаків), *Дунайська* (земля древніх крайнів, нинішній Австрійський Крайн) і *Ельбська* (земля старовинних укрів — нинішній Пруський Уккермарк) — донині вважалися здавна вічними краями чистого венедо-слов'янського світу, що являє собою один із трьох первинних шарів європейського народонаселення».

Карпатсько-дніпровські слов'яни (дністровсько-дніпровська ойкумена) — це племена черняхівської культури II—IV ст., які були у тісному контакті з сарматами (роксоланами або оросами, русами) і значною мірою асимілювали останніх. Можливо, звідси і походить назва Русь. Як свідчать історичні джерела (готський історик VI ст. Йордан), з IV ст. величезний простір «на вигині Понту», тобто у Північному Причорномор'ї, займали анти. Доведено, що вони були слов'янами і утворювали союз племен у післясарматський період (IV—VI ст.). Отже, і слов'яни, що «сediaху по Дністру аж до моря» (Чорного), і анти «на вигині Понту», і носії зарубинецької та черняхівської археологічних культур — усе це один і той же народ праукраїнців. Зокрема, так вважав археолог і географ Юрій Полянський (1892—1975).

Під ударами готів анти, які згодом дістали назву *поляни*, покинули «вигин Понту» і наприкінці IV ст. поселилися на Київських горах (це літописні «поляни, що жили окремо» у древланській землі, тобто уже у лісовій зоні України). Формується троїсте об'єднання полян, древланів і сіверян — Троянь на чолі з Києвом. Так було покладено початки старокіївської держави — першої держави східних слов'ян, яка є одночасно і першою Українською державою.

Таким чином, можна зробити висновок: у ранньослов'янський період територію України густо заселяли землеробські племена різних археологічних культур, які стали автохтонною основою формування всіх східних слов'ян, представлених

праукраїнцями. В свою чергу східнослов'янські племена, особливо анти та їхні спадкоємці поляни, стали етнічним суперстратом того населення, що у середині першого тисячоліття переселилося на північ і змішалася з балтами, в результаті чого почав формуватися білоруський етнос, а також перемістилося на північний схід, змішалася з угро-фінськими племенами і започаткувало російський етнос. Є докази, що російський етнос формувався і від змішування слов'ян з балтами (територія майбутньої Новгородщини).

Третя теорія походження українців — *староруська*. Її навіть важко назвати теорією, бо вона виводить українську націю з так званої давньоруської народності, якої насправді ніколи не було. Так, існування давньоруської народності пояснюється тим, що існувала спільна мова. Але це була мова не народна, а церковнослов'янська (староболгарська), принесена на Русь разом із християнством у X ст. Зрозуміло, що ця мова була книжною, якою користувалися духовенство і керівні верстви. Більше того, саме ця своєрідна східнослов'янська «латина» була засобом спілкування вже тоді різного українського, білоруського і московського (новгородського: Московія постала аж у XII ст.) населення. Більшість людності у щоденному житті користувалася мовою, близькою до сучасної української. На питання, якою мовою розмовляли у давньому Києві, академік Агатангел Кримський відповідав: «староукраїнською». Крім того, навіть спільна чи однакова мова не може бути аргументом для обґрунтування існування єдиного народу. Є, наприклад, багато окремих арабських націй, що розмовляють однією мовою.

Так само не було спільної культури. Культура московитів істотно різнилася від культури киян, тобто мала добре виражені регіональні відмінності, носіями яких були різні етноси. Щодо спільної кирило-мефодіївської культури у її релігійній формі, то вона була більш-менш однаковою і у Візантії, і у Болгарії, і у Моравії, і в Русі.

Ще одним «аргументом» на користь нібито єдиної давньоруської народності виступає єдина держава — Русь, яка формувалася й розвивалася у IX—XII ст. і займала величезну на той час територію від Чорного до Балтійського моря і Верхньої Волги. При цьому висувається теорія не просто етнічної спільності, а так званої етнополітичної єдності, що її дехто називає навіть суперетносом, тобто надетносом. Але ж надетнос — це не народ, не етнос. Крім того, Руська держава вбирала різні етноси — тюркські (чорні клобуки, тюрки) і угро-фінські (вось, меря та ін.), яких важко за мовною чи політичною ознаками звести до лінгвістичної або етнополітичної давньоруської спільності.

Не витримує критики і третій «аргумент» — так звана руська, чи загальнооруська, національна свідомість. По-перше, вона могла існувати у межах усієї держави лише для правлячої верстви, тобто того соціального прошарку, який був носієм суверенітету країни. По-друге, якщо ця міфічна свідомість таки була, то вона поширювалася лише на українську частину Русі. Саме тому давні автори, зокрема «Слова о полку Ігоревім», закликали до єдності усіх руських земель. Це був державницький, політичний заклик, зрозумілий з центристських позицій Києва — «матері городів руських».

Теорія загальнооруської народності була створена у радянський період, аби обґрунтувати думку, ніби українці, росіяни і білоруси вийшли з одного кореня вже після занепаду Київської Русі. Отже, початок формування української нації відносили на XIV ст. Таке твердження не витримує критики. Нагадаємо, що наприкінці XIV ст. територія України була поділена між Литвою (уся східна частина, Волинь і Поділля), Польщею (Галичина), Угорщиною (Закарпаття) і Молдовою (Буковина). В таких умовах жодна нація як одне ціле не могла би формуватися. Навпаки, поглиблювався б розрив раніше сформованої цілісності, що й відбувалося. Отже, українці як нація чи етнос були в основному сформовані задовго до XIV ст., тобто ще у княжі та докняжі часи. А упродовж пізніших століть, незважаючи на державні кордони і багаторазові переділи території України, йшов безперервний процес розвитку українського народу як окремішності в етнічній структурі Сходу Європи. Ця окремішність була насамперед культурно-психологічною.

Які ж головні ознаки культурно-психологічної окремішності та єдності українського народу?

По-перше, це просторова дніпровсько-київська доцентрова орієнтація. В українця сходу чи заходу, півночі або півдня існує добре розвинене відчуття свого територіального ядра, його символів — Дніпра (це яскраво висловив Тарас Шевченко у перших строфах поеми «Причинна», що починається словами «Рече та стогне Дніпр широкий») і Києва.

По-друге, історична пам'ять народу. Для українців, незалежно від місця народження, «князі і гетьмани» (Олег, Володимир Великий, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та ін.), «запорожці і гайдамаки», «татарська неволя», «бусурмани» тощо — все це символи історичної долі народу і його змагань проти іноземного поневолення.

По-третє, наявність самобутньої міфології та символіки, відмінної від сусідніх народів. Образи «червоної калини», «хрещатого барвінку», «рути-м'яти», «зеленого дуба», «високої тополі» і багато

інших «рослинних» символів з дитинства зрозумілі кожному українцеві.

12 По-четверте, це **ментальність** (характер, особливий стан духовності та психіки) українців. Сюди належать такі прикмети: а) позитивні — глибокий демократизм, гідність і честь, тяжіння до незалежності й осудження різних форм деспотії — усе це своєрідні закони індивідуального і суспільного життя українця; б) негативні — індивідуалізм, отаманщина, слабка здатність до колективної упорядкованої діяльності тощо — це теж об'єктивні закономірності, які заважали й сьогодні заважають українству, особливо у його державотворенні.

У єдиному українському народі існують також територіальні відмінності, пов'язані з особливостями історичного та регіонального його розвитку.

Концепція Ярослава Дашкевича

13 Цікавий підхід до розуміння української етно- і націогенези висунув історик Ярослав Дашкевич. Основні принципи його розуміння цих процесів такі:

1) існують три головні поняття (категорії), які відображають історичну послідовність формування певного народу. Це плем'я, народ (етнос), нація;

2) кожному з цих понять відповідає певна свідомість — племінна, етнічна, національна. Остання має два рівні — побутовий та ідеологічний;

3) нація являє собою не соціально-економічну, а державно-культурну (етнічно-політичну) категорію. Тому національна свідомість виникає лише тоді, коли нація створює свою державу;

4) історично послідовним чотирьом українським державам (Київська Русь, Гетьманщина, УНР—ЗУНР, сучасна держава) відповідають чотири стадії української націогенези;

5) у формуванні кожної нації важливу роль відіграє певний етнічний субстрат (людська основа) і майже кожної — суперстрат (людські елементи сусідніх етносів).

У світлі цих принципів Я. Дашкевич розробив теорію української етно- і націогенези у зв'язку з російською та білоруською (рис. 2-10).

На цій схемі прийняті такі позначення: α — сучасна українська нація; β — вже неіснуюча новгородсько-псковська нація; γ — російська нація; δ — білоруська нація. У формуванні української нації головну роль відіграли іранський субстрат і норманський суперстрат; новгородсько-псковської — балтійський субстрат і норманський суперстрат; російської — угро-фінський субстрат і, ми б додали, частково руський і тюркський суперстрат;

білоруської — балтійській субстрат. Українська нація має спільне лише з новгородсько-псковською (вужче — новгородською), і тим спільним є норманський суперстрат. Хоч усі чотири етнонації є східнослов'янськими, усі вони виникли в різний час. Першою в етногенезі постала українська. Її основою стали згадані літописцем у «Повісті временних літ» східнослов'янські племена (поляни, древляни, сіверяни, дуліби, тиверці, уличі та ін.). Цей етнос називався руссю. Стимулятором його формування у VII—IX ст. були два фактори: хозарське національне гноблення і прихід з півночі норманів, які передали свій державотворчий досвід українсько-руському етносові. Саме тоді інтенсивно формувалася українсько-руська самосвідомість. Її утвердженню сприяло прийняття і поширення християнства.

До середини XIII ст. відбувався інтенсивний розвиток Русі, розширювалися її межі на північ, північний схід, південь. Українсько-руський етнос при цьому став домінуючою, пануючою нацією, суб'єктом Київської держави.

У цей час дедалі більшу роль у житті цієї держави і нації починають відігравати окраїнні, відцентрові сили. Із єдиної давньоукраїнської-

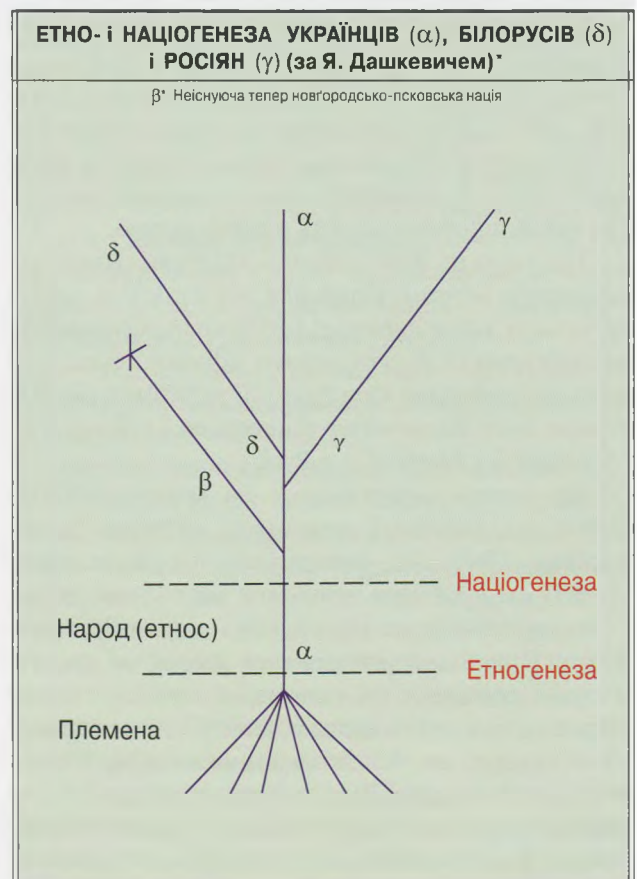


РИСУНОК 2-10

руської нації виділяються два субетноси: β — новгородсько-псковський і γ — владимиро-суздальський, пізніше — московський, які формують окремі нації. Незабаром більш агресивний субетнос γ поглинув «купецького новгородського брата» β , утворивши молоду російську націю. Таким чином, російська нація з її московською (не новгородською) самосвідомістю почала формуватися мінімум на три століття пізніше, ніж українська. Так само дещо пізніше почала формуватися на базі Полоцького і Смоленського князівств білоруська нація δ .

Відрив від Київської Русі Півночі та концентрований наступ на неї сусідів зі Степу, Польщі, Угорщини та новосформованої литовської нації призвели до втрати українсько-руською нацією своєї державності. Однак національна самосвідомість збереглася і сама нація не зникла.

На зламі XVI—XVII ст. спостерігається лавиноподібне піднесення національної самосвідомості українців, у першу чергу свідомості захисної. Це було пов'язано з тим, що українство опинилося на грані знищення. На нижчому (етнічному, побутовому) рівні піднесення самосвідомості проявилось у таких формах:

а) поширення назв «руський народ», «Русь» стосовно українських земель і назви «Московщина» — стосовно російських;

б) наявність національних стереотипів (часом із негативним відтінком) стосовно інших народів, особливо сусідів: лях, москаль, жид, турок, татарин тощо;

в) переконання в існуванні спадкового фактора у вигляді особливої «руської крові»;

г) наявність національних бар'єрів — зі Степом (Великий кордон), з Московією (участь українців у польсько-російських війнах на боці Польщі), з Польшею та Угорщиною (мовні та релігійні) тощо.

Вища, ідеологічна самосвідомість виявлялась у таких формах:

а) боротьба за національні права (української шляхти, духівництва, міщанства — за рівноправність з поляками);

б) боротьба за історичні традиції нації: відродження культу київських князів і возвеличення Київської держави, підкреслювання автохтонності української нації та ін.;

в) боротьба за офіційні державні права української мови, за впровадження української народної мови у літературу;

ДИНАМІКА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ (за Я. Дашкевичем)

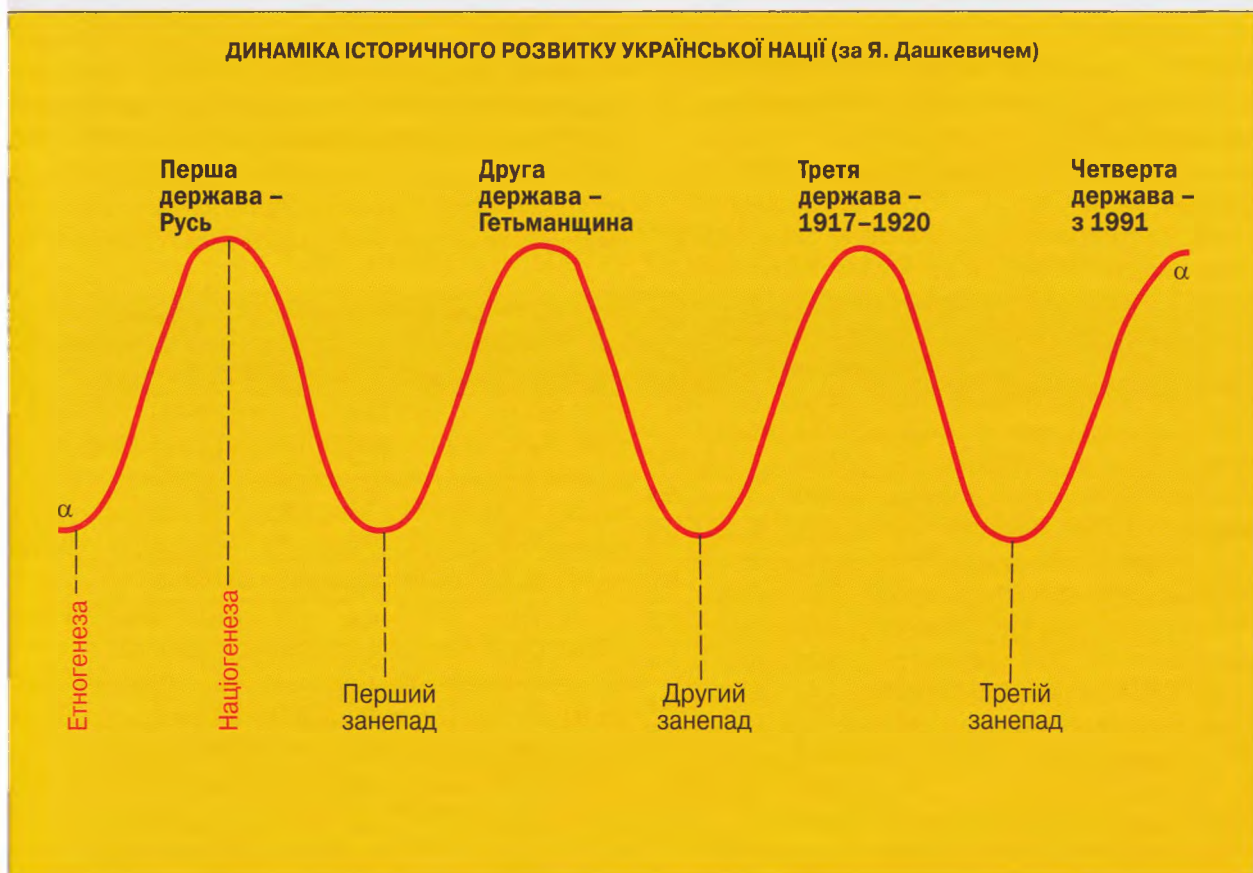


РИСУНОК 2-11

г) засудження національної зради, ренегатства (відступництва);

г) національна суть релігійних конфліктів (навіть церковна унія 1596 р. вважалася тоді національною зрадою);

д) національне мотивування козацьких повстань (національно-визвольної боротьби);

е) поступове утворення національної адміністративної території — Запорізької Січі та її околиць, південно-східних окраїн Польського королівства.

У результаті цих процесів сформувалася Друга українська держава (козацька) — Гетьманщина. У другій половині XVII ст. вона під тиском зовнішніх сил (агресія Польщі, Московії, Туреччини, Криму) поступово занепадала. Хоч нація і стає на коліна, але етнічна її основа і самосвідомість залишаються.

У другій половині XIX — на початку XX ст. знову спостерігається новий лавиноподібний спалах самосвідомості українців, боротьба за самостійну державу, яка завершується утворенням у 1917—1919 рр. Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, Гетьманської (Української) Держави. Але і ця, вже третя, спроба державотворення зазнає поразки через внутрішню зраду та іноземну інтервенцію (Росії, Польщі, Румунії).

Нарешті, сьогодні йде четвертий етап націогенезу, пов'язаний з утворенням нової держави Україна (рис. 2-11).

Етнічний склад

Корінним населенням на всій території України є українці. Вони не лише автохтони, тобто такі, що мають місцеве походження і в усі часи кількісно переважали представників інших народів, але й уся їхня історія і культура, духовне і матеріальне життя найтіснішим чином пов'язані з українською землею, її географічними умовами (рис. 2-12).

Дані про етнічний склад населення України дають державні переписи. Перший загальний перепис на території Східної України і Волині проводився у 1897 р., а у Західній Україні (Галичина, Буковина, Закарпаття) — у 1857 р. Вони дали найбільш повні та точні дані. Переписи в роки радянського правління значною мірою фальсифікувалися, часто применшуючи кількість українців.

Історично Україна розвивалася в таких умовах, що за цілковитої переваги українців вона складалася як багатоетнічна держава (табл. 2-2).

Для етнічного складу населення України характерні такі особливості:

1) в усі часи значно переважала частка українців. Без перебільшення можна стверджувати, що нині на кожних трьох-чотирьох українців припадає один неукраїнець. Це співвідношення утримується досить стабільно багато десятиліть. У 1930 р. українці становили 75,0 %, у 1959 р. — 76,8, у 1989 р. — 72,7, у 2001 р. — 77,8 %. При цьому деяке зменшення частки українців за даними перепису 1989 р. свідчить не стільки про реальні величини, скільки про фальсифікацію даних пере-

Таблиця 2-2
ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ у 1989 і 2001 рр.

Етнос	1989 р.		2001 р.		Зміни	
	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%
Українці	37,42	72,7	37,54	77,8	+ 0,12	100,3
Росіяни	11,36	22,1	8,33	17,3	- 3,03	73,4
Євреї	0,49	0,9	0,10	0,2	- 0,39	21,3
Білоруси	0,44	0,9	0,28	0,6	- 0,16	62,7
Молдовани	0,32	0,6	0,26	0,5	- 0,06	79,7
Болгари	0,23	0,5	0,20	0,4	- 0,03	87,5
Поляки	0,22	0,4	0,14	0,3	- 0,08	65,8
Угорці	0,16	0,4	0,16	0,3	0,00	96,0
Румуни	0,13	0,3	0,15	0,3	+ 0,02	112,0
Греки	0,10	0,2	0,09	0,2	- 0,01	92,9
Кримські татари	0,00	0,00	0,25	0,5	+ 0,25	у 5,3 раза
Інші	0,49	1,0	0,96	1,6	- 0,04	у 1,9 раза
Разом	51,45	100,0	48,46	100,0	- 2,99	94,2



РИСУНОК 2-12

пису. Існує думка, що коли б перепис проводили не у 1989 р., а два-три роки пізніше, то кількість українців зросла б щонайменше на 5 млн осіб, тобто їхня частка досягла б близько чотирьох п'ятих усієї кількості населення, що й підтвердив перепис 2001 р.;

2) за радянських часів спостерігалось поступове загальне збільшення частки представників народів-сусідів. Так, у 1930 р. ця частка становила 15,1 %, у 1959 р. — 19,7, у 1989 р. — 24,6 %. Здійснювалось це головним чином унаслідок різкого зростання частки росіян (від 8,0 % у 1930 р. до 22,1 % у 1989 р.) і зменшення частки поляків (відповідно з 5,5 до 0,4 %). Але на початку XXI ст. ця частка вже зменшилася до 19,3 % (перепис 2001 р.);

3) у минулому значну питому вагу в населенні України мали поляки, що відображало сильний західнослов'янський етнічний вплив на неї. Після кількарізного поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. і переходу Правобережної України та Західної Волині до складу Російської імперії намітилося постійне зростання східнослов'янського елемента. Україна в етнічному аспекті ставала дедалі більше східнослов'янською. А якщо частка

українців, білорусів і росіян (значна частина останніх — це русифіковане українське населення) у 1989 р. становила майже 96 %, тобто абсолютну більшість, то у 2001 р. ця частка скоротилася дуже мало — до 95,7 %. Підтвердилася думка, що зростання кількості й частки росіян великою мірою відбувалось через русифікацію передусім українців (а також євреїв, греків та інших етнічних меншин);

4) частка представників кожної іншої нації в Україні не перевищує одного відсотка. У минулому принаймні два народи — поляки і особливо євреї — були значними етнічними меншинами. Ще у 1930 р. на території України проживало 6,5 % євреїв і 5,5 % поляків від загальної кількості її населення. Разом з росіянами перед війною вони становили майже п'яту частину населення (тепер росіяни становлять лише 17,3 %, а частка євреїв зменшилася до 0,2 %, поляків — до 0,3 %);

5) постійно залишається малою частка представників просторово віддалених націй — болгар і греків та ін.;

6) за період самостійного розвитку України у ній поступово зростає кількість представників кавказьких націй — грузинів, вірменів, азербайджанців, чеченів та ін.;

Бахчисарай — Чуфут-кале

Приблизно на півшляху між Сімферополем (головним центром Кримської автономії) і Севастополем (головною військово-морською базою України) дорога звертає вліво, у бік Кримських гір, і перед мандрівником відкривається місто Бахчисарай — колишня столиця Кримського ханства.

Бахчисарай (з татарської: бахчи — сад, сарай — палац) і тепер є головним осередком (разом із Сімферополем) національно-культурного життя кримськотатарського народу, доля якого була складною. Татари з'явилися у Криму в XIV ст. До цього часу тут жили нащадки русів, таври, генуезці, караїми. Бахчисарай став столицею Кримського ханства — спадкоємця Золотої Орди — у XV ст. Тут плелися складні інтриги з метою завоювання України. Але водночас Крим неодноразово був союзником українців у їхній боротьбі з Польщею та Московщиною. Бахчисарайський договір 1681 р. між Росією, Туреччиною і Кримом, за яким кордоном між Московським царством і Туреччиною визнано Дніпро, був преамбулою до першого великого поділу України на основі угоди між Московією і Річчю Посполитою у 1686 р. (т. зв. Вічний мир).

З допомогою українського козацтва Московська держава здолала Кримське ханство (1791 р.). Бахчисарай утратив статус столиці й перетворився на



музейний центр. А кримськотатарський народ зазнав, подібно до українського, жорстокого соціального і національного гноблення. Його багатотисячова культура брутально нищилася. Фіналом стала повна депортація кримських татар до середньоазійських республік у 1944 р. Степовий Крим заселяли вихідцями з Центральної Росії та Західної України, а Південний берег опанувала сталінська «еліта». Власні географічні назви татарського походження (окрім Бахчисараю) були суцільно замінені російськими.

Після проголошення самостійності України кримські татари стали масово повертатися на рідну землю. Але їхня автономія, хоч би культурно-національна, — це все ще питання майбутнього. Створено лише верховний орган громадського управління — меджліс.

Бахчисарай нині є центром адміністративного району, в якому збереглося багато пам'яток старовини. Центральним серед музеїв є Бахчисарайський історико-археологічний. У його складі — музей «Ханський палац» (XV—XVIII ст.) і ханська мечеть (1740 р.), а також археологічний музей «печерних міст». Два мінарети мечеті височіють над центральною частиною міста з її вузькими кривими вуличками, будинками з навислими другими поверхами, старовинними фонтанами-джерелами.

В околицях Бахчисараю — декілька «печерних міст». Це Мангул, печерний монастир Кальон (VII ст.). Але найцікавішим є «печерне місто» Чуфут-кале.

Чуфут-кале — це складна система штучних і природних печер у вапнякових породах північних відрогів Кримської гряди. Ще у XII ст. тут жило одне з іранських племен — алани, які займалися творинництвом і ремеслом. Після захоплення території татарами кримський хан Гаджі-Гірей, який проголосив незалежність Криму від Золотої Орди, перетворив печерне місто у фортецю Кирк-Ор і перевів сюди свою резиденцію. Коли у XVII ст. столицею остаточно стає Бахчисарай, у печерному місті залишаються лише караїми, а саме воно отримує назву Чуфут-кале («Юдейська фортеця»).

Така назва пов'язана з тим, що караїми сповідують юдейську релігію. Цей невеличкий народ був войовничим і сміливим. Недарма караїмські загони були на службі галицьких і литовських князів. Донині біля м. Галича Івано-Франківської області живуть нащадки караїмів, а у литовському місті Тракай існує караїмська громада.

А з кримського осередка караїмів — Чуфут-кале — його жителі цілком виселилися ще у 1852 р. у Севастополь і Євпаторію. Сьогодні тут проживає лише одна родина, що обслуговує туристів.

Тут зійшлися три культури

Йдеться про місто Умань, що приблизно на половині шляху між Києвом та Одесою. Це давній історичний центр Брацлавщини — політико-географічної землі України. У ньому зійшлися три культури: місцева українська і дві приїшлих — польська та єврейська. Це середнє за людністю місто обласного підпорядкування (близько 90 тис. мешканців).

Перша згадка про Умань датується 1629 р. У 1648—1667 рр. (до Андрусівського перемир'я між Московією й Річчю Посполитою) місто було у складі Гетьманської держави. Воно стало одним з центрів Гайдамаччини. Згадаємо слова Тараса Шевченка: «Хвалилися гайдамаки, на Умань ідучи. Будем дроти, пане брате, з китайки онучі». Тоді три народи зійшлися тут у кривавому герці. По кількох поділах Польщі Умань опинилася аж до 1917 р. у Російській імперії. За радянської влади роль польського етнічного елемента різко скоротилася. Вже у 1926 р. українців в Умані було 43,3 %, євреїв — 49,5, росіян — 4,6 %. Після війни, у 1959 р., ці цифри становили відповідно 76,5, 5 і 16 %. У наш час вони суттєво не змінилися.

Можна стверджувати, що єврейська та польська національності в Умані майже зникли. Проте залишилися знаки їхньої присутності, які відіграють дедалі більшу роль у житті міста і навіть є об'єктами міжнародного туризму чи паломництва. Цими знаками є Національний дендрологічний парк «Софіївка» і могила духовного наставника брацлавських хасидів ребе Нахмана. Обидва об'єкти постали майже водночас — на початку XIX ст. — і вже двісті років увага до них не спадає.

Парк «Софіївка» був заснований польським магнатом Феліксом Потоцьким якраз після третього поділу Речі Посполитої і переходу Умані під російське панування (1798 р.). Назва парку походить від імені дружини Потоцького красуні Софії, про яку розказують багато легенд.

Парк площею близько 150 га лежить на північній окраїні міста у мальовничій місцевості, що розчленована долиною р. Кам'янки, балками і ярами, які врізані у тверді породи Українського кристалічного щита. Подекуди ці породи виходять на поверхню. З них складені пороги і загати на річці (водоспади

сягають 14 м), що утворює низку мальовничих ставків, каскадів, водограїв тощо. Є навіть підземна річка «Стік» (довжина 224 м). Річка Кам'янка формує композиційну вісь усього ансамблю, де багато елементів, особливо рельєфу, є штучними (скелі, гроти, лабіринти, альтанки). Тут багато мармурових скульптур (біло-мармуровій статуй Евріпіда понад 500 років). Усе це створює неповторний природно-культурний ландшафт з екзотичними деревами і кущами (понад 500 видів). Парк є не лише місцем рекреації, а й важливим центром наукових пошуків.

У минулому єврейська община Умані була досить великою, як і в багатьох містах і містечках Правобережжя та Західної України. Вона мала дві синагоги, три училища, багато шкіл, бібліотеку. У 1810 р. тут було поховано Цадика (благочестивого) Нахмана, який був правнуком засновника хасидського руху — одного із напрямків ортодоксального юдаїзму. Після Нахмана його місце не зайняв жоден керівник. Тому прихильники хасидизму з усього світу щороку приїздять на могилу Нахмана у кінці вересня — на початку жовтня зустрічати юдейський Новий рік.

Указом Президента України прийнято генеральний план створення історико-культурного центру імені Цадика Нахмана. Його реалізацію забезпечує міжнародний благодійний фонд. Вже збудовано меморіал на могилі ребе, готель «Ворота Сіону», зводиться велика синагога.

А що є українського в Умані, крім того, що тут кількісно переважають українці? А власне, все тут українське починаючи від самої землі. Неповдалі Умані археологи відкрили давні протоукраїнські городища — Майданецьке, Легедзинське і Доброводівське, які процвітали шість тисяч років тому. Це були великі міста з дво-триповерховими будівлями і оригінальним плануванням. У першій половині I тис. тут жили також давньоукраїнські племена антів, а в кінці його — племена уличів. А духовними надбаннями сучасності є в Умані педагогічний і сільськогосподарський вищі навчальні заклади, медичний, педагогічний та музичний коледжі, краєзнавчий музей. Відроджується зруйнована Православна церква.

Але є в Умані одна особлива українська місцина. Це будинок, де провела останні роки свого життя Надія Суровцова (1896—1985) — історик, перекладач, громадський діяч часів національно-визвольної боротьби, українська Пасіонарія. Доля була до неї жорстокою. Вона носила її від Києва до Петербурга, Харкова і Праги, Берна і Вашингтона, до льодової якутської тундри. Після повернення зі сталінського «курорту» Надія Суровцова осідає в Умані, де не закидає активної наукової та громадської діяльності. Сюди пролягали таємні стежки українських, російських, єврейських дисидентів. І тепер, як Софіївка і могила ребе Нахмана, притягує до себе дедалі більше туристів скромна оселя, позначена печаттю духа Надії Суровцової.





РИСУНОК 2-13

7) можна передбачати, що у майбутньому корінних змін у національному складі України не відбудеться. Проте буде спостерігатися збільшення питомої ваги українців (приблизно до 80—83 %), поляків (до 2 %), зменшення частки росіян (до 10 %). Що ж до євреїв, то їхня частка може збільшитися до 0,3—0,4 % унаслідок рееміграції з Ізраїлю, що вже спостерігається.

Таким чином, склад населення України за останні 50—60 років істотно змінився лише серед етнічних (національних) меншин. Місце найбільш представницьких єврейської, польської і татарської меншин зайняла російська. В той же час у більшості випадків скоротилася кількість представників інших меншин (молдовани, греки, німці та ін.).

У КОНТЕКСТІ СВІТОВОГО УКРАЇНСТВА

14 Глобальний український простір — це простір усієї Землі, об'єднуючим чинником якого є українці — незалежно від того, де вони проживають. Тут беруть до уваги вже не стільки територію, скільки земну поверхню — арену розвитку

людської цивілізації, складовим елементом якої є українство.

Зрозуміло, що ядром цього простору є українство в межах державної території нашої країни. Тут найвища густина українського населення на одиницю площі (приблизно 80 осіб на км²), найбільша інтенсивність інформаційних, духовних та соціально-економічних зв'язків у середовищі українства. Ця земля і є **генетичним ядром** українців. **15**

Просторовим, майже неперервним **внутрішнім концентром** навколо ядра є ті українські етнічні землі, які не увійшли до складу державної території України. Внаслідок етноциду густина українського населення місцями доходить тут до нуля. Отже, цей концентр створює своєрідний **український вакуум** у глобальному українському просторі, що зберігся головним чином завдяки **історичній пам'яті**. Тут існують не стільки українці, скільки історико-культурні ознаки колишньої їх присутності: поселення зі своєрідною архітектурою і планувальною структурою, церкви і цвинтарі (правда, дуже зруйновані) тощо. **16**

У майбутньому належність цих земель до глобального українського простору підтверджуватиметься у таких формах: а) ці землі стають місцем масового паломництва колишніх мешканців і **18**

членів їхніх сімей, що були у свій час депортовані (це стосується особливо південно-східних земель теперішньої Польщі); б) тут поступово відродиться українське суспільно-культурне життя тих людей, які за тоталітарних режимів були винародовлені або не сміли виявити своє українство. Іншими словами, територіальний масив українства завдяки внутрішньому концентру буде зростати.

Нарешті, третім компонентом глобального українського простору є **зовнішній концентр**. Він охоплює всю територію земної кулі поза межами етнічних українських земель. Формували його різні чинники: економічні, політичні, соціально-родинні.

Економічні чинники. Більшість українців, що поселилися у Євразії та Америці до і після Першої світової війни, виїхали сюди у пошуках кращого життя. Це були так звані трудові емігранти — на Середню Волгу і Південний Урал, у Північний Казахстан, Південно-Західний і Східний Сибір та Алтай («Сірий клин»), у Киргизстан (Чуйська долина і Приссиккулля), на південь Далекого Сходу («Зелений клин»). Усе це в Азії. А в Америці — у Канаду, США, Аргентину, Бразилію та ін.

Політичні чинники. Вони діяли у двох формах: а) примусового виселення більшовицьким режимом сотень тисяч в'язнів — українців і членів їхніх родин — у північні та східні райони колишнього СРСР; б) політичної еміграції на захід — у Європу й Америку — після 1917 р. і Другої світової війни.

Соціально-родинні чинники. Частина українців виїхала поза етнічні межі батьківщини до родичів і близьких з метою з'єднання родин, на лікування, для отримання спадщини тощо.

Густота і розміщення українства у зовнішньому концентрі нерівномірні. Більшість українців розселились у помірній зоні Північної та частково Південної півкулі, де природні умови і тип соціально-економічного життя подібні до корінних українських. Відбулися значна *арктизація* українства (ГУЛАГ був фактором заселення арктичної зони Росії — Карелії, Біломор'я, Комі, Печори, Таймиру, Якутії, Камчатки) і часткова його *аридизація* (просування у засушливу зону Середньої Азії та Казахстану).

У зовнішньому концентрі виділяються *українські «локуси»* — згущення українців поза їхніми етнічними землями у вигляді смуг і ареалів. Це: 1) кількатисячна вузька смуга у Лісостепу і частково у Степу від Донбасу до «Зеленого клину» на Далекому Сході; 2) ареал південного сходу Канади і північного сходу США (між Філадельфією, Чикаго, Оттавою і Монреалем); 3) ареал південно-західної Канади (смуга Вінніпег — Саскатун — Едмонтон); 4) ареал південно-східної Бразилії (Курітіба — Сан-Паулу); 5) ареал центру і північного сходу Аргентини (від Буенос-Айреса на північ); 6) три малі ареали на півдні та південному сході Австралії у районах Сіднея, Мельбурна й Аделаїди. Всі ці ареали — «малі України», або «мікро-України» (бразильська, аргентинська, «Зелена», «Сіра» і т. д.).

РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ У СВІТІ

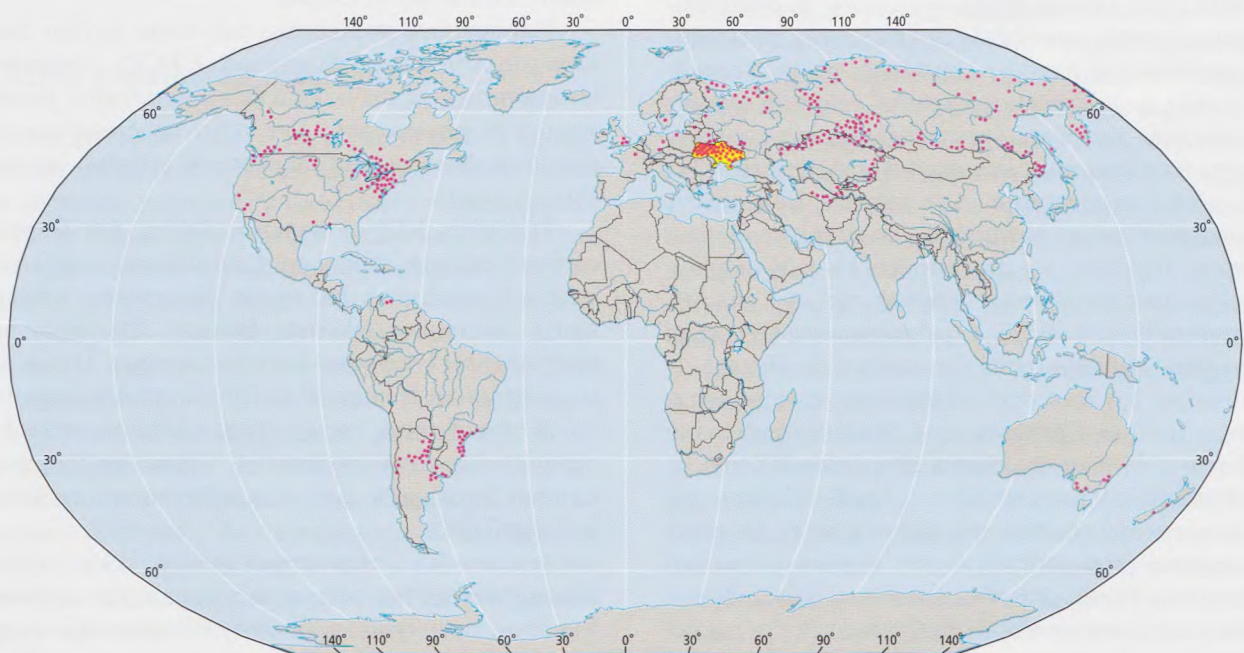


РИСУНОК 2-14

«Малі України» характеризуються двома рисами: а) внутрішня зв'язаність кожної з них надзвичайно велика (крім «російських» «Зеленого» та «Сірого» клинів). Особливо важливу роль тут відіграють українські церкви, школи, українські засоби масової інформації, родинні зв'язки; б) до недавнього часу зв'язки між «мікроукраїнами» були тісніші, ніж між кожною з них і «материковою» Україною. Тепер же українці інтенсивно організувалися на території колишнього СРСР (т. зв. східна діаспора), зростає тяжіння західної діаспори «малих Україн» до «материкової», внаслідок чого українство дедалі більше формує свою «світову систему». Ця система стане реальністю тільки тоді, коли буде організована *глобальна геоінформаційна мережа українства*.

Українська діаспора

В етнічно-культурному розумінні Україна — це простір, де живуть українці чи їхні спадкоємці, які не втратили усвідомлення своєї належності до українського народу. Вже зазначалося, що та частина простору, яка знаходиться поза межами держави Україна, називається відповідно внутрішнім і зовнішнім концентрами. Перший з них становлять українські етнічні землі, що внаслідок певних історичних подій залишилися поза межами української держави. Другий — це простір поза межами української етнічної території.

Ті українці, які опинилися поза своїми етнічними землями, називаються **українською діаспорою** (діаспора старогрецькою означає «розсіяння»). Це, по суті, стосується лише українців та їхніх нащадків у межах зовнішнього концентру розселення українського народу. Хоч тепер, після утворення у 1991 р. незалежної України, частина авторів до діаспори відносять усіх українців, що постійно живуть чи жили поза кордонами цієї держави. Такий підхід недоречний. Але він дає можливість більш-менш точно визначити кількість українців в окремих державах, на континентах і у світі загалом.

Кількість українців у діаспорі точно невідома. За даними Енциклопедії Українознавства (ЕУ) вона становить 14,5 млн осіб. За даними В. Наулка — приблизно 8,6 млн осіб. Найбільшу цифру подає Ганна Ленцик-Павлічко зі США — приблизно 21,3 млн осіб (дані на кінець 80-х років ХХ ст.).

Розбіжність показників у 2,5 раза свідчить про різну методичку обчислення цієї кількості. Особливо великі розбіжності щодо оцінки кількості українців у Російській Федерації та у США. За одними оцінками, у Росії проживало 4,4 млн українців і осіб українського походження, за іншими — 8,0 млн осіб (відповідно у США — 0,5 млн і

1,35 млн осіб). Водночас ці країни є найбільшими (разом з Канадою) щодо кількості української діаспори.

Перше наукове дослідження географії української діаспори здійснив Володимир Кубійович ще у 30-х роках ХХ ст. Це було відображено ним в «Атласі України й сумежних країв» (1937 р.) та «Географії українських й сумежних земель» (1938 р.). Після війни студії продовжили в еміграції Іван Тесля (Канада), Володимир Бандера та Роман Шпорлюк (США), сам В. Кубійович (Франція) при виданні Енциклопедії Українознавства, а також Енциклопедії Української Діаспори за редакцією Василя Маркуся. Вагомим досягненням стала підготовка і видання книги «*Ukraine and Ukrainians throughout the World*» («Україна та українці у світі») за редакцією Ганни Ленцик-Павлічко (1994 р.). В Україні географію української діаспори у 90-х роках ХХ ст. вивчали В. Євтух, В. Наулко, І. Винниченко та Ф. Заставний.

Історико-географічно українську діаспору ділять на дві групи — західну і східну. *Східна* — це діаспора на території колишнього СРСР. Причому сам термін появився порівняно недавно — після того як Україна стала незалежною державою. Східна діаспора найменш вивчена, бо в СРСР за політики «злиття» націй ця проблема була заборонена для наукових досліджень. Головним була міграція робочої сили, особливо на «великі будови комунізму» (це вже у 60—80-х роках ХХ ст.). А перед тим ішов процес brutальних депортацій українців, кримських татар, німців, поляків, греків, болгар та інших націй з території України на схід і північ Радянського Союзу.

Найповніше досліджена так звана *західна діаспора* (поза межами колишнього СРСР). Зокрема в історичному аспекті виділяється чотири великі хвилі у її формуванні. Тут чітко простежуються і причини формування діаспори у кожний період. Це такі хвилі:

1) кінець ХІХ — початок ХХ ст. (до Першої світової війни). Діаспора формувалася головним чином із вихідців з Галичини, Закарпаття і Буковини, частково Західної Волині. Це була заробітчанська («трудова») хвиля діаспори. Йшла вона головню до Північної та Південної Америки;

2) міжвоєнний період (1920—1930-ті роки). На початку це була політична хвиля діаспори зі Східної України, а далі — заробітчанська із Західної України;

3) воєнний і повоєнний період (1943—1950). Майже виключно політична хвиля з усіх регіонів України особливо у Західну Європу (з кінця 40-х — початку 50-х років — рееміграція у Північну Америку);

Таблиця 2-3
РОЗПОДІЛ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ
ЗА ГРУПАМИ КРАЇН
на кінець 80-х років XX ст.

Країни та їх окремі групи	Оцінка ЕУ		За радянською статистикою	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Східна діаспора	11060	76,5	6806	79,4
в т.ч. Російська Федерація	8000	55,3	4400	51,3
Інші країни колишнього СРСР	3060	21,2	2406	28,1
Західна діаспора	3404	23,5	1765	20,6
в т.ч. т. зв. соц. країни Європи	760	5,3	452	5,3
Західна Європа	93	0,6	93	1,1
Північна Америка	2100	14,5	1030	12,0
Південна Америка	416	2,9	170	1,9
Австралія	35	0,2	20	0,3
Разом	14464	100,0	8571	100,0

4) велика хвиля заробітчанської діаспори 90-х років після розпаду СРСР, яка не закінчилася і досі. Головний потік мігрантів, у тому числі на постійне місце проживання, — у Центральну (Польща, Чехія), Західну і Південну (Італія, Португалія, Греція) Європу, а також до Канади і США.

Розподіл української діаспори за групами країн у світі перед четвертою хвилею відображає таблиця 2-3.

Східна українська діаспора

Східна діаспора (СД) — це українці та їхні нащадки, що проживають поза межами держави Україна на території колишніх радянських республік, які у 1991 р. стали суверенними країнами. Найбільша СД знаходиться у Російській Федеративній Республіці, на другому місці — Білорусь (оцінка ЕУ), на третьому — Молдова. У Молдові найбільше українців живуть на пограниччі з Україною (Придністров'ї). За статистикою Росії та Білорусі їхня кількість на пограниччі цих держав з Україною мінімальна. Це не відповідає правді, бо саме пограниччя (Берестейщина, Пінщина, Гомельщина у Білорусі, Белгородщина, Воронежчина, Кубань в Росії) — це переважно українські етнічні землі, де за радянський період здійснено brutальну русифікацію етнічних українців.

Про останнє свідчить визнання українцями прикордонних теренів РФ рідною мовою ук-

раїнську: у Центрально-Чорноземному районі ця частка становить лише 29,3 % (1989 р.), тоді як, наприклад, у Західносибірському — 52,0 %, Східносибірському районі — 48,5 %. У Воронежській області (Північна Слобожанщина) цей показник досягає лише 14,2 %.

Українці у Росії становлять майже дві третини усієї СД. Оцінка їхньої кількості дуже різниться — від 4,4 до 8,6, а то й 10 млн осіб. Максимальні цифри враховують українців за походженням, тобто *етнікосів*.

Українська діаспора у Росії почала формуватися досить давно, ще з післяхмельницьких часів. Потім, у кінці XVII ст. — на початку і в середині XVIII ст., зокрема у часи гетьмана І. Мазепи, до Московії масово мігрували представники українського духовенства і культури (згадаймо хоча б постаті Феофана Прокоповича та Стефана Яворського). Ця діаспора осіла переважно у великих містах, зокрема у Москві.

Вже у часи Руїни (кінець XVII ст.) і особливо після поразки І. Мазепи царизм розпочав депортацію українців на європейську північ і у Сибір. Це була перша велика хвиля політичної діаспори. З того часу починається вже згадувана арктизація СД, яка, по суті, закінчилася лише у 80-ті роки XX ст.

Після ліквідації царизмом Запорізької та інших Січей формується українська діаспора на Кубані (кінець XVIII — початок XIX ст.). Кубань стає етнічною українською землею, але після комуністичного перевороту 1917 р. вона була введена до складу Російської Федерації.

У другій половині XIX — на початку XX ст. відбулося масове переселення українців на Середнє Поволжя, Південний Урал, у Північний Казахстан, на степовий Алтай, південь Східного Сибіру і Далекого Сходу. Це було аграрне освоєння українцями величезної вузької лісостепової (частково північно-степової) смуги від Кубанщини до Охотського моря. Так сформувалися *українські колонії* у Євразії та культурні осередки українства у найвіддаленіших поселеннях сходу Азії (Харбін, Благовещенськ-на-Амурі та ін.). Після революції була навіть створена громадсько-політична основа Далекосхідної української республіки, жорстоко розчавлена більшовиками.

У радянський період українська діаспора у Росії формувалася трьома шляхами: а) депортація українців на Північ, у Сибір і на Далекий Схід, у тому числі через систему ГУЛАГу, створення так званих «трудох поселень» із «ворогів народу» і членів їхніх родин; б) оргнабір робочої сили на «великі будови комунізму», зокрема після розвінчання у середині 50-х років культу особи Сталіна; в) переміщення фахівців високої кваліфікації —

учених, митців, організаторів виробництва тощо — на вигідні посади у великі, зокрема столичні, міста. Саме з останнім пов'язане те, що українців у Москві й Санкт-Петербурзі налічується сотні тисяч у кожному. В результаті цих процесів маємо таку картину розподілу української діаспори у Російській Федерації.

На першому місці — Центральний район (за переписом 1989 р. тут проживає майже 700 тис. українців, більшість із них у Москві — 553 тис. осіб). Це переважно люди, що оселилися тут у радянський час. Друге місце належить Далекому Сходу (понад 620 тис. осіб, що становить майже 8 % усього населення регіону). Якщо врахувати, що українці у Приморському і Хабаровському краях піддалися значній русифікації, то, зрозуміло, їхня частка за переписом у цих краях невелика (8,2 і 6,2 %). Зате у малозаселених регіонах півночі Далекого Сходу — у Чукотському автономному окрузі, у Магаданській області — ця частка перевищує 15—16 %.

На третьому місці стоїть Західносибірський район, де проживають 583,8 тис. українців, частка яких тут сягає майже 4 % усієї людності (у Ханті-Мансійському автономному окрузі вона становить 11,6 %, а в Ямало-Ненецькому — ще більше: 17,2 %). Українська діаспора у Західному і Східному Сибіру давня. До того ж, у 30—50-х роках ХХ ст. у період масових репресій сюди було переселено десятки і навіть сотні тисяч селян із Наддніпрянщини. Багато людей тікали сюди, рятуючись від голодоморів, особливо 1932—1933 рр. Велика хвиля емігрантів у ці регіони спостерігалася у 60—70-х роках, пов'язана з освоєнням нафтогазових і лісових ресурсів. Недарма у порівняно невеликих нафтовидобувних містах Тюменської області проживають: у Сургуті — 50 тис. українців, у Нижневартовську — 31 тис., у Ноябрьську — 26 тис.

Чим далі на схід, тим кількісний склад української діаспори по областях і автономіях Росії меншає. У Східному Сибіру їх уже приблизно 280 тис. осіб. При цьому чим північніше, тим більше зберігають вони українську мову як рідну, що свідчить про молодість цієї діаспори за Полярним колом.

Арктизація українства в Росії яскраво проявляється у великій його зосередженості на Європейській Півночі — у республіках Комі та Карелії, Мурманській і Ленінградській областях. Великою мірою це залишки гулагівської системи. Високою територіальною зосередженістю тут виділяється Санкт-Петербург (понад 150 тис. українців у 1989 р.). Зрозуміло, що тепер ця цифра дещо знизилася, бо частина повернулася в Україну, а частина емігрувала на Захід.

Відчутно зменшилася кількість українців Росії у тих регіонах, які належать до українських етнічних земель. Це Північна Слобожанщина (південь Воронежської та Белгородської областей) і Кубань. Багато українців звідси виїхали під час і після колективізації та голодоморів. Щоб уникнути репресій, частина записалася росіянами, частину депортували, а на їхнє місце поселили вихідців із центру Росії. Ще перед Першою світовою війною (1914 р.), наприклад, на Кубані проживало майже 1,8 млн українців (60,0 % усього населення краю), а у 1959 р. — приблизно 146 тис. (3,87 %) і у 1989 р. — 196 тис. осіб (3,88 %).

В останнє десятиліття поживалося національно-культурне життя українців Російської Федерації. У 1999 р. створена їхня національно-культурна автономія. Діє низка громадських інституцій: Організація українців Росії (ОУР), Український історичний клуб (УІК), Товариство української культури «Славутич» (Москва), Об'єднання українців Москви. Виникли українські організації у Тюменській та Мурманській областях, у Татарстані, Башкортостані та Карелії, на Далекому Сході. Однак вони не мають державної підтримки. Нема українських шкіл, радіо і церков у місцях компактного проживання українців. Правда, місцями спорадично виходять українські газети, діють недільні школи. Але цього явно недостатньо.

Українці в інших країнах колишнього СРСР. Майже мільйон українців проживають у Казахстані (896 тис. осіб у 1989 р.). Сюди вони прибули кількома великими хвилями: а) у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. Це була землеробська хвиля освоєння степів Північного Казахстану, півдня Західного Сибіру та Алтаю (т.зв. «Сірий клин»); б) у 30—40-ві роки ХХ ст. до Казахстану масово депортували українців спочатку зі сходу, а згодом і заходу України; в) у 50—60-ті роки — період освоєння цілинних земель Північного Казахстану. Тоді з усієї України, особливо Західної, сюди переселилися десятки тисяч молодих українців, частина яких осіла у Казахстані назавжди. Нині найбільша кількість українців проживає у північних областях — Карагандинській та Костанайській.

Серед інших країв Центральної Азії українці живуть найбільше в *Узбекистані* (153 тис. осіб), *Киргизстані* (108 тис. осіб), значно менше — у *Таджикистані* (41 тис. осіб). На останньому місці *Туркменістан* (36 тис. осіб). Від половини (Таджикистан) до третини українців проживають у столицях цих держав.

Що стосується великої української діаспори *Молдови* (600 тис. осіб) та *Білорусі* (291 тис. осіб), то більшість її представників — це українці, що живуть на своїх етнічних землях: у Білорусі — на Берестейщині, Пінщині та етнічно мішаній

території Гомельщини; у Молдові — на лівобережжі Дністра. Разом із тим велика частина українців живе у столичних містах: Мінську (53 тис. осіб) та Кишиневі (98 тис. осіб).

У малих країнах Балтії — *Литві, Латвії та Естонії* — українська діаспора сформувалася у радянський час і нині має досить організовані форми життя. Тут мешкають загалом близько 200 тис. українців (185 тис. осіб у 1989 р.), в тому числі у Латвії — майже половина (92 тис. осіб), Литві — 45 тис. осіб та Естонії — 48 тис. осіб. Більшість їх — це міське населення. Лише у Ризі 44 тис. українців (майже половина українців Латвії), у Таллінні — 24 тис. (теж половина) і Вільнюсі — 13 тис. Традиційно, ще з міжвоєнних часів, чимало українців живе у тодішній столиці Литви Каунасі.

У країнах Закавказзя — *Грузії, Азербайджані та Вірменії* — українців відносно небагато. Найбільше їх тут у морській сусідці України — Грузії (52 тис. осіб, у т. ч. у Тбілісі — 16 тис. осіб); менше — в Азербайджані — 32 тис. осіб (в т.ч. 18 тис. у Баку) та Вірменії — 8,3 тис. осіб (більшість із них проживають у столиці Єревані). Внаслідок загострення в останні два десятиріччя міжетнічних суперечностей на Кавказі значна частина українців виїхала (особливо з Абхазії).

Підбиваючи підсумки характеристики географії східної української діаспори, зазначимо:

1) багато українців, що були насильно вивезені в арктичні, напівпустельні та гірські місцевості азійської частини СРСР, тепер повертаються в Україну;

2) культурно-духовне і соціально-економічне життя українців СД набирає організованих форм;

3) СД поступово входить в єдиний глобальний український соціум. Особливо це єднання здійснюється через розвиток зв'язків з Україною.

Західна українська діаспора

Ця діаспора досить різномісна за своєю локалізацією і походженням. Географічно у ній можна виділити такі фрагменти: діаспора Центральної, Західної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії. Найстаршою є діаспора Центральної Європи, наймолодшою — Австралії.

Українці у Центральній Європі. Сюди належать українці, що живуть на своїх етнічних землях у країнах-сусідах та в інших місцях Польщі, Словаччини, Румунії, а також у країнах, куди вони переселилися у XVIII—XIX ст. (країни колишньої Югославії).

Українці у Польщі. Після депортацій у воєнний і повоєнний період (операція «Вісла» у 1947 р.) кількість українців на споконвічних українських землях — Надсянні (Перемищина, Ярославщина), Холмщині, Підляшші та Лемківщині — зменшилася до мінімуму. Більшість українців у 1944—1946 рр. звідси була переселена у західні області України, особливо у Галичину (близько 483 тис. осіб), а частина у 1947 р. — на захід Польщі та на Балтику (приблизно 141 тис. осіб). Мала частина тепер повертається на свої землі.

Таким чином, сьогодні українці ніби обрамляють вузьким дисперсним поясом усю територію Польщі. Але на початку акції «Вісла» українцям заборонялося жити ближче 50 км до західного кордону Польщі і ближче 30 км до морського узбережжя. Тепер цей принцип не діє. Найбільша концентрація українців — у столиці Варшаві (до 10 тис. осіб) та Кракові (до 3 тис. осіб), у містах Пшемисль (*Перемишль*), Ярослав, Ніско, Сянок (*Сянок*), Горлице (Надсяння і Лемківщина), Бельско-Бяла (Підляшшя), Зельона-Ґура, Вроцлав, Гданськ, Легніца, Щецин, Ольштин, Кошалін та ін. За оцінками, у Польщі проживає 300—600 тис. українців. Фактично це число десь удвоє більше, якщо врахувати тих, що переїхали у Польщу в останні десять років. Заробітчани працюють головню на будівництві, у сільському господарстві, у легкій та харчовій промисловості.

Суспільно-культурне життя українців у Польщі досить розвинене. Ще з 1956 р. існує Українське суспільно-культурне товариство, видаються «Український календар» та газета «Наше слово». Організовано українські ліцеї, діють заклади з підготовки українських учителів, відкрито українські кафедри у Варшавському, Краківському та Люблінському університетах. Українське культурне життя регулюється Літературно-мистецьким об'єднанням. У церковному житті помітно переважає Греко-католицька церква, що переслідувалася комуністичною владою і тепер, відродившись, безпосередньо підпорядкована Ватикану. Функціонує громадське християнське товариство «Фундація Св. Володимира Великого», діють декілька чоловічих і жіночих монастирів ордену святих Василіян.

Українці у Словаччині та Чехії. За оцінками ЕУ, в Чехії та Словаччині живуть до 150 тис. українців. Етнічний район українців у Словаччині — це Південна Лемківщина. Правда, тут вони не називаються лемками, а русинами (рутенцями), лише деяка частина — українцями. Ці українці дуже пословачені. За даними 1990 р., їх тут приблизно 31 тис. осіб. Найбільше скупчення українців-русинів у Прешові (*Пряшеві*), де діє український відділ Кошицького університету і виходить журнал

«Дукля». Поза цим центрами українства є Кошиці та Братислава.

У Словаччині деякий розвиток отримало так зване політичне русинство, прихильники якого не вважають русинів українцями. Вони видають двотижневик «Народні новини» і місячник «Русин».

Нова хвиля українських заробітчан накопилася на Словаччину починаючи з 1991 р. Це переважно вихідці із Закарпаття і Галичини, які працюють у будівництві. Між Україною і Словаччиною введено візовий режим.

Чисельність українців Чехії значно менша (за різними даними — від 17 до 50 тис.). Особливо вона зросла в останнє десятиліття за рахунок будівельників із Закарпаття та Галичини.

Великий приплив українців до Чехії спостерігався у міжвоєнний період, — переважно інтелігенції зі сходу України і Галичини. За підтримки президента країни Томаша Масарика (до речі, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка) тут постали: Український вільний університет (1921—1945 рр.), Українська господарська академія (1922 р.), Вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (1923), Музей визвольної боротьби України, гімназії, наукові й культурні товариства та ін. Після Другої світової війни всі ці заклади були ліквідовані чи перемістилися в інші країни. Поруч з цими осередками українства до війни українська діаспора концентрувалася у містах Пльзень, Пардубіце, Ческе-Будейовіце і Градец-Кралове.

Українці в Чехії мають ряд суспільно-культурних організацій. Це, зокрема, Громадянський форум українців, Об'єднання українців, Товариство українських лікарів, Спілка студентів україністики. Організовується релігійне життя, особливо серед новоприбулих емігрантів.

Українці в Угорщині та Румунії. В Угорщині кількість українців невелика (понад 11 тис. осіб). Осередками є лівобережжя Тиси (вздовж кордону з Україною), Будапешт та інші міста. Доказом значної кількості українців у прикордонні є наявність у селах греко-католицьких парафій. Останнім часом поживається громадсько-культурне життя українців, хоч нема ні початкових, ні середніх шкіл. Існує вивчення української мови і літератури у Будапешті, Дебрецені, Печі та Ньїредьгазі. Утворено Угорсько-українське товариство (1990 р.).

Чисельність українців у Румунії за різними джерелами коливається від 55 тис. до 200 тис. осіб. Вони живуть у чотирьох територіальних згустках: на пограниччі із Закарпаттям у Мармарошині (українські етнічні землі, 50 українських сіл), у Південній Буковині — на Сучавщині (39 сіл), у Добруджі (37 сіл) та у Банаті (11 сіл).

Після війни значна кількість українців концентрувалися у містах: Бухарест (2 тис. осіб), Констанца (1,5 тис.), Сучава (3 тис.), Радівці (2,5 тис.), Сігету-Мармаціей (6 тис.) та ін.

Українці Добруджі та дельти Дунаю є нащадками запорізьких козаків, які оселилися тут після ліквідації Запорізької Січі. А українці Банату — це нащадки вихідців із Закарпаття, Галичини і Буковини другої половини ХІХ ст.

Нині відроджується національна свідомість українців Румунії. Відновлені Греко-католицька й Православна церкви, що були ліквідовані по війні режимом Чаушеску. Створено товариство «Союз українців Румунії».

Українці у країнах колишньої Югославії. Українська діаспора тут становить 24—36 тис. осіб. Дві третини її усвідомлює себе як русини (руснаки), решта — як українці. Дещо більше двох третин проживає у Сербії, зокрема в автономному краї Воеводіна, 16,2 % — у Хорватії (м. Вуковар), 12,8 % — у Боснії та Герцеговині, 2,7 % — у Сербії. Решта — менше 1% — у Словенії, Македонії, Чорногорії та Косово. Великим осередком українців-русинів є село Руський Керестур у Воеводіні. Тут мешкають понад 6 тис. жителів, існує велика парафія Греко-католицької церкви. Храм Св. Миколая діє від 1745 р., коли сюди вперше прибули вихідці із Закарпаття і Пряшівщини. Пізніше вони розселилися в інші місця. У кінці ХІХ — на початку ХХ ст. до Боснії та Славонії прибули вихідці з Галичини.

Живуть українці-русини переважно у селах. Але великими осередками є і міста: Вуковар, Нови-Сад, Белград, Загреб та ін.

Відавна для українців-русинів Югославії характерне інтенсивне релігійне життя. Тепер переважає Греко-католицька церква (13 тис. русинів і 15 тис. українців), представлена 54 парафіями. Діють чоловічі та жіночі монастирі переважно ордену святих Василіян.

Розвинена освіта рідною мовою (дошкільні заклади і школи). Відкрита кафедра русинської мови і літератури в університеті Нови-Сада. Організовано культурно-освітні товариства. Кодифіковано русинську мову, яка відрізняється від української літературної. Нею видаються газети і журнали, здійснюється навчання. У Воеводіні вона прийнята як офіційна поряд із сербською, угорською, словацькою та румунською.

Українці у Болгарії. Болгарія була країною, де знаходили притулок українські демократи і революціонери. Згадаймо Михайла Драгоманова і Михайла Парашука (одного з авторів пам'ятника Міцкевичу у Львові). Після перевороту 1917 р. туди переселилося багато українців, щоб уберегтися від більшовицьких репресій. Тоді була організова-

на «Українська громада» (1920). Українці (їх нині близько 2 тис.) живуть у великих містах — Софії, Пловдиві, Варні, Бургасі, Русе та ін. Діють Товариство українців Болгарії та організація студентів.

Українська діаспора у Західній Європі. У широкому розумінні це територія, до якої входять власне Західна Європа, а також Північна і Південна Європа. Традиційними країнами західноєвропейської діаспори, куди емігрували українці ще до Першої світової війни, були Австрія, Німеччина та Франція. Після війни ними стали також Бельгія і Велика Британія, а на півночі Європи — Швеція і частково Норвегія. Тепер зоною в'їзду українських заробітчан є південь Європи: Португалія, Іспанія, Італія і Греція.

Українці у Німеччині та Австрії. Здавалося б, у цих країнах мала б бути найбільша українська діаспора. Насправді у ФРН проживає близько 20 тис. українців, а в Австрії — лише 5 тис. До Першої світової війни тут жило багато галичан, а під час неї — також емігрантів зі Східної України. Після війни тут виник (січень 1921 р.) Український вільний університет, який через кілька місяців було перенесено до Праги.

Під час Другої світової війни до Німеччини і частково до Австрії було вивезено 2,5–3,0 млн українців — *остарбайтерів*. По війні вони у більшості були депортовані в СРСР.

Українська політична еміграція зосередилася в Австрії та Німеччині (особливо у Баварії) у період 1945–1950 рр., коли тут були створені табори так званих *dinictiv* — переміщених осіб. З кінця 40-х — початку 50-х років більшість політемігрантів виїхали за океан чи в інші європейські країни (29 % з усіх 126 тис. осіб — до США, 8 % — до Канади, 3 % — до Бразилії, 18 % — до Великої Британії, 13 % — до Бельгії).

Тепер близько 44 % українців Німеччини живе у Баварії, 18 % — у Баден-Вюртемберзі, 16 % — у Гессе, 7 % — у Північному Рейні-Вестфалії та Нижній Саксонії. Найінтенсивнішим є громадсько-культурне і релігійне життя українців у Баварії. За конфесійною належністю українці Німеччини поділяються так: 65 % — греко-католики, 30 % — православні, 5 % — інші (переважно євангелісти). Зокрема, у Мюнхені є одна греко-католицька і одна православна церкви.

В освітньо-культурній сфері українців діють дитячі садки і суботні школи. З 1945 р. до Мюнхена перенісся з Праги Український вільний університет (у міжвоєнний період у Берліні працював Український науковий інститут, фундований Павлом Скоропадським). По війні деякий час функціонував Український науково-технічний інститут. Тут у 1947 р. було відроджене Наукове

товариство ім. Шевченка, генеральним секретарем якого довгий час був професор Володимир Кубійович (пізніше він очолив Європейський відділ НТШ). У мюнхенському видавництві «Нове життя» була видрукована україномовна Енциклопедія Українознавства за редакцією В. Кубійовича.

У сфері громадсько-політичного життя українців діяли Центральне представництво української еміграції в Німеччині, Братство колишніх вояків Української повстанської армії, Товариство українських політичних в'язнів та ін.

У 1947 р. українське політичне життя активізувалося завдяки створенню Української Національної Ради (уряду в екзилі), під егідою якої діяло багато українських політичних партій. Саме в Мюнхені десять років потому радянським терористом було вбито активного націоналістичного діяча Льва Ребета, а ще через два роки — Степана Бандеру.

Українців у Бельгії небагато — 2,3 тис. Вони почали появлятися тут після Другої світової війни як політичні біженці. У міжвоєнний період тут постав Національний союз українських студентів, що існує понині. Студенти з Галичини навчалися у Левені й ставали священиками. Після війни сюди масово переселилися українські жінки-остарбайтери. Збільшилося і число українських студентів в університетах Левена. Новоприбулі робітники переважно стали вуглекопами на шахтах країни.

Українці Бельгії — переважно греко-католики. У місті Льеж існує невелика православна спільнота. Діють громадські організації: Національний союз українських студентів, Український допомогивий комітет, Союз українців у Бельгії, Спілка українських робітників, молодіжні, жіночі, освітні товариства. Українці Бельгії часто одружені з представниками місцевих національностей. Тому українське життя тут поступово втрачає свою інтенсивність.

Українська діаспора у Франції та Великій Британії. У Франції проживає 25–30 тис. українців, у Великій Британії — 30–35 тис.

У Франції українці найбільш зосереджені у Парижі та його околицях. Зокрема в 17 км північніше столиці розташоване містечко Сарсель, де з 1951 р. діяв Європейський відділ НТШ на чолі з В. Кубійовичем. Далі іде Східна Франція (міста Нансі, Седан, Мец та ін.). Значні скупчення також у Північній Франції у вугільному басейні поблизу Бельгії (Ліль, Ам'єн), на її північному заході (Руан, Кан та ін.). Визначається зосередженням української діаспори південно-східна (Ліон, Сент-Етьєн, Діжон, Гренобль) і південно-західна (Тулуза, Бордо, Лурд та ін.) Франція.

Початки української діаспори сягають часів Київської Русі, коли дочка Ярослава Мудрого вийшла заміж за французького короля Анрі I

і царювала деякий час (з 1060 р.). У першій половині XVIII ст. сюди прибули українські військові на чолі з гетьманом Пилипом Орликом. Його син Григорій навіть організував окремий підрозділ з українських козаків у французькій армії (за його прізвиськом названо місцевість під Парижем, де знаходиться аеропорт Орлі).

Друга хвиля еміграції настала після революції 1905 р. у Росії. Третя хвиля (теж політична) почалася після Першої світової війни (серед емігрантів були письменник і діяч Центральної Ради Володимир Винниченко, а також голова Директорії Симон Петлюра, вбитий радянським терористом у Парижі в 1926 р.). У 30-х роках ця хвиля зменшується. Робітники осідають головню на півночі країни у вугільній, металургійній та текстильній галузях, частково у сільському господарстві.

Четверта хвиля — це знову політична ре-еміграція після Другої світової війни (з Німеччини й Австрії). Але значна її частина у 50-х роках виїхала за океан.

Громадське, політичне і релігійне життя української діаспори у Франції перебуває на високому рівні ще з міжвоєнного періоду. Серед конфесій переважає Греко-католицька церква (тепер, із новою хвилею заробітчанської еміграції зі сходу України зростає роль Православної церкви). Функціонують початкові суботні школи. Українські мовно-літературні курси відкриті у Парижі (університет Сен-Дені), а також в університеті Бордо. У Сарселі досі працює Інститут Енциклопедії Українознавства — центр НТШ у Європі. Діють громадські організації, зокрема Товариство колишніх вояків армії УНР, Український народний союз, Організація української молоді та ін.

Українська діаспора у *Великій Британії* сформувалася після Другої світової війни, коли сюди прибули реемігранти з Німеччини й Австрії, колишні вояки дивізії «Галичина» та Другої польської дивізії. Більшість українців проживають в індустріальному ареалі Півночі та Середньої Англії. Приблизно 30 % мешкає — у Ланкаширі, переважно у текстильному Манчестері; 20 % — у Йоркширі (Бредфорд), 26 % — у Ноттінгемі, Ковентрі та інших містах Середньої Англії; 12 % — у Лондоні та на півночі; 4 % — у Шотландії (Едінбург, Данді); 2 % — в Уельсі (Кардіфф, Свонсі).

Більшість українців — греко-католики (приблизно 25 тис.). У Лондоні відкрито коледж Українського Католицького університету. Українська Автокефальна Православна Церква існує тут від 1948 р. Найбільшою громадською організацією є Союз українців Великої Британії з 52 підрозділами і секціями, розкиданими від Північної Ірландії до Уельса. Функціонують також Об'єднання ук-

раїнців у Великій Британії, Українська юнацька організація та ін.

Українці у Північній Європі, зокрема у Швеції та Норвегії. Тут їх небагато: 2 тис. осіб у Швеції і 50—100 у Норвегії. У Швеції українці живуть на її півдні (Мальме, Лунд, Гетеборг) і у центрі (Стокгольм), а у Норвегії — майже виключно на півдні (Осло, Берген). Відомим українцем, що довгий час жив і працював як співак Королівської опери у Стокгольмі, був Модест Менцінський (пом. 1935 р.).

Перша політична діаспора у Швеції виникла після поразки І. Мазепи у спільній зі шведами боротьбі проти Московії. Син гетьмана Пилипа Орлика Григорій учився в Лундському університеті. Велика хвиля переселення спостерігалася перед Другою світовою війною (сюди втікали з Карелії українські в'язні) і під час неї («розкуркулені» та виселені до Карелії українські селяни). Після війни сюди частково переселилися українці з німецьких таборів переміщених осіб.

Українці Швеції поділені більш-менш порівну між греко-католицькою і православною конфесіями. Освітніх закладів немає. Найстаршою (1947 р.) організацією є Українська громада Швеції. Інші організації: Українсько-шведське культурне об'єднання, Українсько-шведська культурна спілка. Виходить часопис «Скандинавські вісті».

Українці у Південній Європі — Італії, Іспанії, Португалії та Греції. Ще з часів Середньовіччя відомі малочисельні еміграції українців у ці країни. Невеликий потік політичної еміграції спостерігався після Другої світової війни (табір вояків дивізії «Галичина» біля Ріміні у Центральній Італії). Але дійсно значна хвиля заробітчанської еміграції появилася в останнє десятиліття. У Греції, Іспанії та Португалії українці працюють у сільському господарстві та будівництві (це переважно чоловіки), в Італії — у домашній обслузі (жінки). За різними даними туди виїхали 2—6 млн українців.

Українська діаспора в *Італії* особливо зростала після церковної унії 1596 р. У Ватикані зосередилося керівництво УГКЦ після ліквідації унії у Радянському Союзі в 1946 р. Після звільнення з радянської в'язниці тут довгий час працював кардинал УГКЦ Йосип Сліпий. Серед релігійних організацій слід назвати Генеральну курію чину святих отців Василіян (а також святих сестер Василіянок), Монастир святого Теодора та ін. Відкрито Український Католицький університет Папи святого Клементя, організований кардиналом Й. Сліпим у 1962 р., коледж святої Софії, Український коледж святого понтифіка Йосафата, Українську Малу семінарію та ін.

Найбільша концентрація нової хвилі українських емігрантів — у Римі. Загальна їх кількість складає десятки, а може й сотні тисяч. Подібна картина в Іспанії та Португалії. У Португалії, за даними ЗМІ, працюють 150 тис. українців, у тому числі майже 60 тис. із західноукраїнських областей. Вони зайняті на важких фізичних роботах, хоч це на 90 % люди з вищою освітою. Уряди України й Португалії уклали договір, який регламентує правовий легальний статус українських заробітчан та емігрантів.

Українці у Греції працюють головню у сільському господарстві, переважно на збиранні цитрусових.

Українська діаспора у Північній Америці. Найбільша вона у двох країнах — США і Канаді. Українці тут розселилися у лісостеповій і північній частині степової зони. Діаспора цих країн має найвищий рівень своєї організованості.

Українська діаспора США започаткована ще у XVII ст. Але інтенсивна еміграція українців, особливо західних, почалася з 1870 р. За 1877—1887 рр. сюди прибуло 33,9 тис. українців, у 1887—1897 — 74,4 тис., у 1897—1907 — 284,4 тис. Перед Першою світовою війною тут уже було близько 0,5 млн українців. Це була головню заробітчанська еміграція. У міжвоєнний час прибуття знизилася до 15—20 тис. осіб (також переважали «трудоі» емігранти). Але вже після Другої світової війни сюди прибуло до 85 тис. головню політичних емігрантів. У 90-х роках почалася нова хвиля: заробітчани, студенти, з'єднання родин. Тепер зросла роль вихідців зі Східної України.

За різними оцінками, кількість українців у США коливається від 0,5 млн (дані радянської статистики) до 1,35 млн осіб (оцінка ЕУ). За даними Д. Маркусь і О. Воловини, у США на 1990 р. проживало 740,8 тис. осіб, що визнали себе частково чи повністю українцями. Найбільше їх живе на сході у штатах Пенсільванія (129,8 тис.), Нью-Йорк (121,1 тис.), Нью-Джерсі (73,9 тис.), Огайо (43,6 тис.), Мічіган (43,9 тис.), Флоріда (33,8 тис.), а також на заході (Каліфорнія — 56,2 тис.), в центрі (Іллінойс — 38,4 тис.) та ін. У трьох штатах (Пенсільванія, Нью-Йорк і Нью-Джерсі) зосереджується майже половина усієї української діаспори США.

Більшість українців проживає у містах (у 27 містах по 5 тис. і більше осіб у кожному). Найбільшими «українськими» містами США є Нью-Йорк (56,3 тис. осіб у 1980 р.), Філадельфія (52,7 тис.), Чикаго (37,4 тис.), Детройт (34,6 тис.), Пітсбург (34,2 тис.), Ньюарк (23,9 тис.) та ін. У 15 містах проживає половина усіх українців. Це означає, що у США українці є високоурбанізованою національною меншиною.

Як члени постіндустріального суспільства, вони мають високий ступінь освіченості й фаховості й зайняті переважно у сфері невиробничих послуг. Наприклад, у 1980 р. з усіх зайнятих українців-чоловіків лише 1,9 % працювало у сільському, лісовому господарстві та рибництві, 20,9 % — у промисловості, 20,0 % — у точних виробництвах, ремонті, енергетиці. Решта — у менеджменті, адміністрації, торгівлі, обслуговуванні тощо.

Українці у США займають високі державні пости, відомі у світі як визначні діячі науки і культури. Наприклад, Георгій Кістяковський був спеціальним радником президента Д. Айзенгауера в галузі науки і технології; Роман Попадюк — асистентом прес-секретаря президента Р. Рейгана, посланцем прес-секретаря міністерства іноземних справ, послом США в Україні; Богдан Футей — член Верховного суду США. Широко відомі імена учених: Олександра Оглоблина, Любомира Винара, Тараса Гунчака, Мирослава Лабуньки (історики), Володимира Бандери та Івана Коропецького (економісти), Юрія Шевельова (лінгвіст), Григорія Грабовича та Леоніда Рудницького (літературознавці), Романа Дращновського (картограф) та ін.

Як у жодній іншій країні, у США добре розвинена система українських громадських, релігійних, культурно-освітніх, молодіжних, жіночих та інших організацій.

У релігійному житті характерна багатоконфесійність при домінуванні Української Католицької Церкви (УКЦ), яка має тут чотири дієцезії (найбільша — у Філадельфії). Досить сказати, що УКЦ має два коледжі, п'ять вищих навчальних закладів, 20 початкових шкіл. Кожна церква — це не лише будинок молитви, а й громадський заклад — бібліотека, недільна школа тощо. Існує невелика Візантійська Католицька Церква, що обслуговує колишніх закарпатців-русинів (у Піттсбурзі). Найбільшою серед православних є Українська Православна Церква США, якою недавно керував патріарх Мстислав (Скрипник). Її центр — Баунд-Брук (західніше Нью-Йорка). Існують також УПЦ Америки, протестантські церкви. Частина парафій перейшла на григоріанський календар і англійську мову.

У США розвинене українське шкільництво, особливо суботні й недільні школи українознавства, де учні вивчають українську мову та літературу, культуру, історію, географію, етнографію. Серед закладів середньої та вищої освіти слід назвати духовні семінарії, молодіжні коледжі, американські інститути з українськими підрозділами, Гарвардський український науковий інститут у м. Бостоні. Останній видає квартальник «Українські гарвардські студії», бюлетень «Вісті з Гарварда».

Серед українських газет найвідомішою є «Свобода». У бібліотеці Конгресу США існує великий відділ україніки.

Наукові й професійні організації та заклади у США такі: Наукове товариство ім. Шевченка, Українська вільна академія наук, Товариство українських інженерів Америки, Українське лікарське товариство Північної Америки, Товариство українсько-американських адвокатів та ін. Діють ряд фондів, громадських товариств (ветеранських, спортивних, жіночих, молодіжних та ін.).

Українці Канади. Їхня чисельність становить, за різними оцінками, від 963 тис. до понад мільйона осіб. За переписом 1991 р. тут проживає 1054 тис. осіб українського походження. З них 406,6 тис. заявили свою українську національну ідентичність, решта — українці за походженням. Більшість мешкає у декількох провінціях, зокрема, в Онтаріо — 275,4 тис., Алберті — 266,2 тис., Британській Колумбії — 177,9 тис., Манітобі — 165,9 тис., Саскачевані — 131,1 тис. осіб. Таким чином, якщо у США українці головню зосереджені на сході країни, то у Канаді — на заході та у центрі. Про це свідчить і зосередженість української діаспори у містах Канади. Лише в Едмонтоні (провінція Алберта) живуть 121,3 тис. осіб, Вінніпезі — 105,9 тис., Торонто — 91,4 тис., Ванкувері — 79,0 тис., Калгарі — 52,4 тис., Саскатуні — 31,6 тис. осіб та ін. У порівняно невеликому місті Віндзор на пограниччі з американським Детройтом проживає понад 10 тис. українців.

Канадська діаспора формувалася шляхом прибуття українців чотирма хвилями: 1) до Першої світової війни; 2) у міжвоєнний час; 3) після Другої світової війни; 4) у теперішній час. Великою мірою це збігається з хвилями емігрантів до США. Відомі імена перших емігрантів — Івана Пилипіва та Василя Єленяка з теперішньої Івано-Франківщини, які прибули у провінцію Алберта 1891 р. Перша хвиля українців зробила великий внесок в освоєння віддалених південно-західних регіонів Канади. Це були землероби, яким наділяли по 64,5 га цілих (часом зайнятих лісом) земель.

Як і у США, канадські українці живуть повноцінним суспільно-культурним, релігійним, економічним і політичним життям. Вони досить глибоко інтегровані у громадянське суспільство.

33,1 % українців Канади — це греко-католики, 18,0 % — православні, 17,4 % — римо-католики. Це становить понад двох третин усієї української діаспори. Велика концентрація українських греко- і римо-католиків — у Вінніпезі. УГКЦ має п'ять епархій, Українську католицьку семінарію Святого Духа, Інститут імені митрополита А. Шептицького, видає газети і журнали «Українські вісті»,

«Поступ», «Наша мета». У православної церкви три єпархії. Вона має духовну семінарію, Коледж Св. Андрія, Інститут Петра Могили, Інститут Св. Володимира, офіційний орган «Вісник».

Соціальне і політичне життя української діаспори Канади добре організоване. Тут знаходиться центр Світового Конгресу українців (СКУ). Серед найбільш відомих організацій — Українське національне об'єднання, Ліга визволення України, Товариство об'єднаних українців Канади. Діє чимало професійних товариств (лікарів, правників, бізнесменів).

Освіта українців здійснюється у приватних школах (початкова), на курсах українознавства, вища — в університетах та коледжах країни. Відкрито український відділ у Торонтському університеті, Канадський інститут українських студій в Едмонтоні. Багато учених-українців є членами Української вільної академії наук у Нью-Йорку і Канадського відділу Наукового товариства ім. Шевченка.

Українська діаспора у Південній Америці. Найбільшою українською діаспорою характеризуються Бразилія, Аргентина, Парагвай, Уругвай.

Українці у Бразилії. Їх приблизно 350 тис. осіб, із них 310 тис. проживають у штаті Парана, зокрема у його столиці Курітібі. Приблизно 30 % українців — це міське населення, головню у штатах Сан-Паулу, Санта-Катаріна, Ріо-Гранді-ду-Сул та ін.

Першим емігрантом до Бразилії у 1872 р. був галичанин з-під Золочева (Львівщина). Малі групи емігрантів приїхали сюди у 1876 р. з Буковини. Масова еміграція почалася у 1895 р. Перша хвиля під назвою «Бразильська гарячка» прокотилася у 1895—1897 рр. (20 тис. малих фермерств), друга — у 1907—1914 рр. (15—25 тис. осіб з Галичини і Волині). Третя хвиля — міжвоєнна. Тоді приїхало 9 тис. українців з Галичини, Волині, Полісся, Буковини і Закарпаття, частково з Югославії. Ще одна хвиля була у 1947—1951 рр. (7 тис. осіб із таборів переміщених осіб із Німеччини та Австрії). Це були переважно інтелектуали, які потім частково виїхали до Канади і США.

Українці Бразилії інтегровані в економічне життя країни. З них 70 % живуть у селах («колоніях»). Маючи приблизно по 20 га, кожна родина вирощує пшеницю, жито, гречку, льон, а також маниоку, рис, чорні боби, м'яту, а у північних штатах Мату-Гросу і Рондонія — кофе, какао-боби та ін. 30 % українців живе у містах і працює як робітники чи техніки у приватних, муніципальних і державних підприємствах і закладах. Багато зайнято у сфері вищої освіти і науки в університетах країни.

Українці Бразилії на 85 % є греко-католиками. Існують 17 греко-католицьких парафій, три місії, 184 церкви. До УАПЦ із центром у Курітібі належать переважно вихідці з Волині та Буковини. Тут 12 парафій. Обидві церкви мають чернечі чоловічі й жіночі ордени.

На жаль, у Бразилії немає українських шкіл. Але, наприклад, у Малій семінарії Василіян святого Йосафата у Прудентополісі деякі предмети викладають українською мовою. Орден Сестер служебниць Марії Пречистої володіє 30 початковими, двома середніми школами, 17 дитячими садками з українською мовою викладання окремих предметів. Українську мову вивчають у державних школах штату Парана. Існують також суботні українські школи.

Українці в Аргентині. Тут проживає приблизно 220 тис. українців. З них 46 % — у Буенос-Айресі та околицях, 25 % — у провінції Місьйонес, 14 % — у провінції Чако та ін.

Першими поселенцями були вихідці з Західної України, що прибули у провінцію Місьйонес у 1897 р. Це була аграрна еміграція. Близько 10 тис. осіб приїхали сюди до Першої світової війни, 50 тис. — у міжвоєнні роки і лише 6 тис. — після Другої світової війни (серед них визначний український географ Юрій Полянський).

Першим емігрантам було дуже важко інтегруватися у місцеві умови: незвичний клімат з високими температурами і вологістю, червоноземами, обернений порядок сезонів року, багато комах, змій і т. п. Тяжкою працею викорчувували і випалювали ліс, щоб здобути орну землю (уряд виділяв близько 50 га).

Українці з самого початку перебування в Аргентині вирощували на нових землях, окрім традиційної для них пшениці, також рис, цукрову тростину, тютюн і передовсім — герба мате (типовий для Південної Америки чай). Поза товарною монокультурою чаю вони вирощували тропічні фрукти для власного споживання — цитрусові, горіхи, банани. Брала участь у розвитку лісової та деревообробної, зокрема меблевої та целюлозно-паперової промисловості. У посушливій провінції Чако вирощували також бавовник. Тільки у провінції Мендоса українці знайшли клімат, подібний холодними зимами до українського. На південному сході провінції вони стали вирощувати виноград і виробляти вино. Тепер молоді українці дедалі частіше залишають сільське господарство і переходять у міста, освоюючи нові види діяльності — комерцію, сферу послуг та інформації.

Українці Аргентини належать до Католицької (понад 50 %), Православної (20 %) та Євангелістської церков. Невелика їх кількість — це римо-католики. Церкви мають свої чернечі ордени, школи,

дитячі садки. У 1966 р. кардинал Йосип Сліпий заснував у столиці відділ Українського Католицького університету, куди щорічно вступає до 10 студентів. Український інформаційно-видавничий центр публікує іспанською мовою кварталник «Вільна Україна» і «Український бюлетень», а також літературу з новітньої історії України. Діють громадські організації — «Українська центральна репрезентація», «Просвіта», «Відродження», Спілка української молоді, Союз Українок, «Пласт» та ін.

Українці в Парагваї. Приблизно 5—8 тис. осіб українського походження мешкають у південно-східній частині країни, що межує з аргентинською провінцією Формоса, і у самій столиці Асунсьоні. Більшість українців Парагваю зайнята у сільському господарстві. Вирощують бавовник, рис, кукурудзу, чай герба мате і пшеницю на експорт. Частина переходить у міста і працює у промисловості, комерції, управлінні та інших сферах.

Українці Парагваю появились тут шляхом переселення із сусідньої Аргентини (під час масового безробіття 1930—1932 рр.). Це вихідці з Полісся, Волині, Галичини і Закарпаття. У 1946—1950 рр. сюди приїхали переселенці з таборів переміщених осіб у Німеччині, а також українці з Далекого Сходу. Частина їх пізніше виїхала до Аргентини, США і Канади, а деякі до Радянського Союзу.

Більшість українців у Парагваї належать до УАПЦ; приблизно 30 % — греко-католики, невелика кількість — баптисти, штундисти, менноніти. Діють просвітні й громадські організації («Просвіта», Спілка української молоді та ін.). Освітня діяльність перебуває на початковому рівні (мовні курси при «Просвіті» та церквах).

Українська діаспора в Уругваї. У цій країні проживає 4—5 тис. осіб українського походження. Колишній їхній кількість сягала 10 тис., але частина внаслідок безробіття емігрувала до Аргентини, Бразилії та особливо до США і Канади. Приблизно 50 % українців живе у столиці Монтевідео. Решта — у департаменті Сальто й розкидана по всій країні. Більшість працює у промисловості, меншість — у власному бізнесі й торгівлі. Частина зайнята у сільському господарстві.

Перші українські поселенці появились тут у 1924 р. (з Волині, Полісся, Галичини, Буковини і Закарпаття). Частина емігрувала в Уругвай з Аргентини і Бразилії. Після Другої світової війни сюди приїхали переміщені особи з Німеччини. Було організовано громадське Товариство ім. Тараса Шевченка, товариства «Просвіта» та «Відродження».

Українська діаспора Австралії та Нової Зеландії. Сьогодні в Австралії живуть понад 30 тис. українців. Більшість поселилася тут після Другої світової війни, особливо у 1948—1951 рр. Осіли

українці головно у містах — Сідней, Мельбурні, Брісбені, Аделаїді, Перті.

Українці швидко адаптувалися до незвичних умов життя на найвіддаленішому від Європи материка, організувавши господарське, культурне, релігійне і наукове життя. Серед представників різних конфесій переважають греко-католики. Православна церква має 16 парафій, 10 із яких належать Українській Автокефальній Церкві у США (Баунд-Брук).

Освітнє життя в Австралії координується Українською шкільною радою. В українських школах навчається близько тисячі учнів. Ці школи діють лише у вихідні дні. Існують українські видавництва і преса. Серед газет слід назвати «Вільну думку» і «Церква і життя».

Об'єднання «Союз українських організацій Австралії» має у своєму складі понад 25 громадських і громадсько-політичних структур. Зокрема це Українська громада, Союз українок, Спілка української молоді, «Пласт», Союз українських комбатантів Австралії, Рада українських кооперативів, Товариство колишніх вояків Української національної армії, Наукове товариство ім. Шевченка та ін.

Визначити кількість українців у Новій Зеландії дуже важко. Окремі родини (переважно етнічно-мішані) проживають у Веллінгтоні, Окленді та Крайстчерчі. Українська громада як форма організованого життя зареєстрована лише у Веллінгтоні. Найбільше пов'язана вона з українцями Австралії.

Сучасні міграції

В останні 10—13 років в Україні відбулися суттєві зміни в житті суспільства. Ними охоплені всі сфери — економічна, соціальна, етнічна, політична і духовна. Ці зміни прямо чи опосередковано пов'язані з тенденціями світового розвитку, однак мають загальноукраїнські та регіональні особливості. Характерно, що найбільш фундаментальні зрушення спостерігаються у політичній і духовній сферах, що значною мірою визначило трансформаційні процеси в інших підсистемах суспільства.

Етап становлення української самостійної держави характеризується перебудовою національно-господарської системи. Почались економічні перетворення, спрямовані на встановлення ринкових відносин. Міжнародне співтовариство визначило Україну як державу Центрально-Східної Європи з перехідною економікою. Україна поступово стає демократичною державою. Перша стадія цього становлення завершилася прийняттям нової Конституції (1996).

Усі ці зміни характеризують суспільний фон і разом з тим суспільне середовище, в якому

здійснюються просторові переміщення населення, охоплені об'ємним поняттям «міграції».

В Україні існують усі види міграцій — зовнішніх і внутрішніх. В останні сім—десять років міграційні процеси ускладнилися за своїми факторами, причинами та мотивами. Суттєво змінилися геопросторові аспекти міграцій, етнічна, соціальна, вікова і статевая структура мігрантів. Повернувшись у зворотну сторону вектор міграції по лінії «село—місто». Однак слід зазначити, що тенденції, які намітилися в минулі роки, не зникли, а продовжують існувати в дещо модифікованому вигляді.

Суттєвою рисою зовнішніх міграцій є передусім їх велике кількісне зростання, до якого Україна не готова ні у правовому, ні в інфраструктурному аспектах. У тоталітарний час еміграція, імміграція, транзит були мінімальними. Крім того, в системі СРСР виїзд з України в інші республіки та в'їзд із них не вважалися зовнішніми міграціями і класифікувались як міжреспубліканські. Загальна їх величина фіксувалась органами статистики. На сьогоднішній день кордон України щороку перетинають приблизно 30 млн іноземців із 150 країн світу.

Аналіз офіційних статистичних матеріалів свідчить про те, що сальдо зовнішніх міграцій (еміграцій та імміграцій) має в окремі відтинки часу дві яскраво виражені тенденції. На етапах 1985—1989 рр. і 1990—1993 рр. сальдо міграції було додатним, сягнувши піку в 1992 р. Його динаміка виглядає таким чином: 44,3 тис. осіб у 1985 р., 79,3 тис. у 1990 р., 148,4 тис. у 1991 р., 288,1 тис. осіб у 1992 р. Після цього сальдо суттєво зменшується (49,4 тис. осіб у 1993 р.) і починаючи з 1994 р. стає від'ємним: 143,2 і 94,8 тис. осіб відповідно у 1994 і 1995 роках. Таким чином, в Україні природна депопуляція населення, яка розпочалася з 1991 р., доповнилася зменшенням загальної кількості населення за рахунок перевищення еміграції над імміграцією. 1993 рік був у цьому плані критичним. Якщо природна депопуляція є в основному інерційною, пов'язаною з демографічною ситуацією минулих періодів, то механічна втрата, точніше мінусове сальдо, має своєю причиною негативні соціально-економічні процеси, зокрема зниження рівня життя більшості населення, а також часткове несприйняття певними категоріями повоєнних іммігрантів факту формування України як незалежної держави.

На першій стадії самостійного розвитку України (1990—1993 рр.) додатне сальдо міграції зумовлювалося такими факторами і мотивами:

1) Україна традиційно мала імідж «привабливої південної республіки». Тому спостерігався процес масового приїзду сюди, особливо в південні області, мігрантів-пенсіонерів з півночі та сходу Росії;

2) почався масовий приїзд в Україну депортованих колись українців — колишніх «буржуазних націоналістів» і членів їхніх родин (перша хвиля спостерігалася ще у другій половині 50-х — на початку 60-х років);

3) сюди частково переїжджала номенклатура старого більшовицько-тоталітарного апарату з інших республік, особливо з Росії, налякана демократичними перетвореннями в них (Україна в початковий період мала ще імідж «заповідника комунізму»).

На другій стадії (1994—2000 рр.) переважання еміграції над імміграцією здійснювалося в умовах спаду виробництва, зростання безробіття. З цим були пов'язані також активізація сезонних переміщень населення, зменшення маятникової міграції. У 1999 р. еміграція переважала імміграцію на 44,8 тис. осіб, у 2002 р. — на 33,8 тис.

Суттєвим чином змінюються географічне поле зовнішніх міграцій, їхнє спрямування. Головними країнами в'їзду—виїзду, як і раніше, залишаються колишні республіки СРСР. У 2002 р. з усіх 42,5 тис. осіб, які прибули в Україну, на країни СНД припадало 35,9 тис. осіб, а з усіх 76,2 тис. осіб, які вибули з України, — 49,4 тис. Це становить 84,6 і 64,8 % усіх мігрантів. Уже порівняння цих цифр показує, що третина емігрантів спрямована в інші країни — переважно Центральної Європи, Америки і Близького Сходу.

Головним міграційним партнером України залишається Російська Федерація. На неї у 1999 р. припадало 70,2 % усіх емігрантів у країні СНД і 76,6 % іммігрантів. Особливо значні міграційні процеси відбуваються між Росією і східними індустріальними і південними рекреаційними районами України (в останньому випадку виділяється Крим, який з 1994 р. має від'ємне сальдо міграції).

Далі йдуть держави-сусіди, в яких проживає багато корінних українців, — Білорусь і Молдова. Після піку міграційних переміщень у 1993 р. тут спостерігається стабільне зменшення названих процесів. У 1995 р. еміграція в ці країни складала відповідно 7,0 і 6,6 тис. осіб, а імміграція з них — 5,4 і 8,4 тис. (на додатне сальдо міграції суттєвий вплив мали воєнні дії у Придністров'ї, де проживає багато корінних українців).

Якісно новими процесами в міграційних переміщеннях населення починають відігравати окремі країни розвинутого капіталізму і (або) країни з давньою українською діаспорою — як західною, так і східною. Серед перших слід назвати США і Німеччину, серед других — Казахстан, Узбекистан, Грузію та ін. Характерно, що в останньому випадку впродовж кількох років утворилося стійке переважання імміграції в Україну над еміграцією,

а серед перших із названих країн (США, Німеччина плюс Ізраїль) — багаторазове переважання еміграції. Тут перше місце займає Ізраїль (у 1993 р. туди виїхали 13,9 тис. осіб, у 1994 р. — 21,7 тис., у 1995 р. — 21,0 тис.). В той же час виїзд до США становив відповідно 16,0, 17,3, 13,8 тис. осіб, а до Німеччини — 8,0, 9,3 і 9,8 тис. осіб. У США та Ізраїль виїжджають передусім євреї, а в Німеччину німці, — як правило, депортовані з України колоністи, які повернулися сюди з Казахстану, але не прижилися в Україні. Нове явище для України — рееміграція. Крім названих реемігрантів-німців, реемігрантами стала частина іммігрантів-українців, які потрапили в дискомфортні умови перехідного періоду.

В останні п'ять—сім років спостерігається сезонна (часом на кілька років) міграція чоловічої та жіночої людності України у Південну і Південно-Західну Європу. Вона охопила близько 5 млн осіб. Найбільшими країнами тут є Португалія та Іспанія (понад 1 млн осіб), Італія (близько 1 млн осіб), Греція і Туреччина. Португалія та Іспанія найбільше притягують чоловіче населення на сільськогосподарські та будівельні роботи; Італія — переважно жіноче населення у сферу домашніх послуг; Греція — на сезонні збирання субтропічних культур тощо.

В останні роки постало таке явище, як нелегальна міграція. Вона формується людьми, які приїжджають з Афганістану, Центральної Азії, Закавказзя і навіть Африки з метою залишитися в Україні або таємно перебратися до країн Заходу. Точна їхня кількість невідома. Тільки ті, що легалізувалися шляхом звернення до влади з проханням отримати статус біженця, становили у 2001 р. приблизно 3,0 тис. осіб.

Правова база зовнішніх міграцій в Україні на даному етапі регулюється п'ятьма законами. Зокрема це «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», «Про правовий статус іноземців», «Про біженців» та ін. У жодному з них немає підрозділу «Імміграція». Внаслідок цього Україна стала своєрідною «перевалочною базою», «буферною» державою між Сходом і Заходом. Як зазначалося вище, кожного року її кордон перетинають 30 млн іноземців із 150 країн світу. Окремі регіони України мають свої особливості зовнішніх міграцій. Якщо в 1985 р. 16 із 25 областей України характеризувалися додатним сальдо зовнішньореспубліканських міграцій (від'ємне спостерігалось в аграрних областях), а в 1990 р. це число зросло до 17 областей, то вже в наступні роки, і особливо з 1994 р., всі області (плюс Автономна Республіка Крим) мали перевищення виїзду над в'їздом.

Внутрішньоукраїнські міграції в цілому зберігають західно-східне і північно-південне геогра-

фічне спрямування. Однак змінилися склад мігрантів, причини і мотиви міграції. Зі сходу, особливо з промислових районів Донбасу і Подніпров'я, вертаються на захід ті люди, яким колись із політичних мотивів не дозволялося жити в рідних місцях. Це переважно українці. В той же час у перші роки незалежності із заходу на схід (частково і за межі України) виїхала та частина людей, родичі яких причетні до злочинів органів радянської влади.

Специфічні риси міграційних процесів спостерігаються у прикордонних районах. За часів тоталітаризму прикордонні райони переважно були зоною економічної депресії (за деякими винятками, коли до кордону примикають обласні центри, як, наприклад, Одеса чи Ужгород). Це призводило до масового виїзду в суміжні внутрішні райони, обласні центри або навіть індустріальні райони СРСР, часом дуже віддалені.

Прикордонні райони поділяються на два типи стосовно характеру міграцій: 1) західні, крайні північно- і південно-західні, які лежать на межі з Польщею, Словаччиною, Угорщиною і Румунією, частково з Білоруссю. Це були депресивні райони з вираженою депопуляцією і деурбанізацією, обмеженою міграцією у країні Центральної Європи; 2) північні, північно-східні й східні, які лежать на повністю прозорому кордоні з Білоруссю та Росією і давали потоки мігрантів як усередині України, так і за її межі. В цій прикордонній смузі депопуляція набувала крайніх форм (Чорнобильська зона, вимирання населення півночі Чернігівщини і т. д.).

На даний час відносно сальдо міграції прикордонних районів має свої регіональні особливості. Якщо в містах пограниччя спостерігається вплив мігрантів, то в сільській місцевості — їх приплив, хоча додатне відносне сальдо міграції сільського населення тут менше, ніж по Україні в цілому.

Особливо цікаві процеси маятникової та сезонної міграції. З'явився новий вид маятника — шоп-туризм. Цей міграційний рух охопив значну кількість активного населення усіх регіонів України, особливо прикордонних. Головні його геопросторові вектори — Польща і Туреччина. При цьому географічне поле поступово розширюється: в Азії — до Китаю, Сінгапуру і Об'єднаних Арабських Еміратів. Цей вид міграції можна назвати кон'юнктурним: унаслідок підйому вітчизняної легкої промисловості (а об'єктами шоп-бізнесу є передусім товари народного вжитку) цей вид маятникової міграції затухає. Цьому сприяє і введення сусідами України візового режиму.

Для традиційного виду маятникової міграції — трудової — також характерне падіння інтенсивності. Це пов'язано насамперед зі зростаючим безробіттям серед маятникових мігрантів. Падіння

виробництва майже наполовину, скорочення інвестицій призводило до масового вивільнення робочої сили, передусім так званих «човників», особливо жінок. Намітилося часткове зменшення маятникової міграції в зонах впливу великих міст. Це стосується в першу чергу Києва, Харкова, Донецька, Одеси, Дніпропетровська, Запоріжжя і Львова, які мають більше або близько мільйона жителів. Наприклад, якщо в середині 80-х років у Львів щоденно приїжджали на роботу близько 140 тис. осіб, то на сьогоднішній день це число скоротилося до 80–90 тис.

Частина колишніх «човників» пов'язує життя з місцями свого постійного проживання, міняючи рід занять (перехід з промисловості чи будівництва у сільське господарство). Інша частина бере участь у сезонних міграціях, вербуючись на тимчасові роботи в сусідні країни — Росію, Польщу, Словаччину.

До недавнього часу сезонна міграція була характерна насамперед для Західного регіону України. З цього працenaдлишкового регіону населення виїжджало на такі види сезонних робіт: сільськогосподарські (в південні області України), будівельні (у східні області країни, центральні та східні області Росії), нафтогазові (Тюменська і Томська області Росії) та лісові (Карелія, Комі, Західний Сибір та ін.) промисли. Зараз ці міграційні потоки теж існують, але з'явився новий вектор — західний: у Польщу, Словаччину, Чехію, Німеччину, Канаду і США, а в останні роки — на південь Європи — в Італію, Іспанію, Португалію та Грецію. За деякими оцінками, сюди на сезонні або й одно-трирічні роботи виїжджають приблизно 5–7 млн осіб. Сфери прикладення праці: в Італії — домашнє господарство, послуги, у Португалії та Іспанії — сільськогосподарське виробництво та будівництво, у Греції — сільськогосподарські сезонні роботи. Головним регіоном формування міграційних потоків є Західний: Галичина і Волинь орієнтуються на Польщу, Португалію, Іспанію та Італію, Закарпаття — на Словаччину, Угорщину і Чехію; схід України орієнтується на Туреччину й Грецію. Мігранти використовуються переважно в будівництві (чоловіки) і в легкій промисловості, домашньому господарстві (жінки).

В останні роки намітилися негативні тенденції у зовнішніх міграціях України. Серед них виділяються такі:

1) масовий виїзд на постійну або тимчасову роботу в інші країни висококваліфікованих учених. Особливо це помітно в системі Національної Академії наук. За період 1990–1996 рр. кількість зайнятих у НАНУ скоротилася майже вдвічі. Деяка частина найбільш кваліфікованих учених за контрактами виїжджають на заробітки на Захід.

Наприклад, за 1999—2002 рр. з України виїхали 108 докторів наук, у тому числі 17 осіб у Росію, 26 у США, 21 у Німеччину, дві у Канаду. Цей процес охопив усі наукові центри України (Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів та ін.);

2) виникла міграція «живого товару» жіночої статі. З кожним роком вона набуває організованішого характеру. Місцями ввозу цього «товару» стали країни Південної (Греція, Кіпр, Італія) і Західної (Німеччина, Нідерланди, Франція) Європи, особливо рекреаційні центри;

3) Україна стала транзитною територією для нелегальних міграцій представників країн Південної та Південно-Східної Азії (В'єтнам, Лаос, Кам-

боджа, Індія, Пакистан, Китай та ін.), які прямують на заробітки в Західну і Центральну Європу. Це переважно чоловіки 16—35 років.

Настав час розробляти нову міграційну політику, оскільки стара не годиться ні за своїми методологічними основами, ні за змістом, ні за способами реалізації. По-перше, правове регулювання міграції має враховувати міжнародний досвід та відповідати хартіям і законам, які захищають права людини; по-друге, воно повинно враховувати новий склад мігрантів і нові причини утворення міграційних потоків, частина яких має кримінальний характер; по-третє, воно покликане захищати національні інтереси України.

ЕКОНОМІЧНА СИТУАЦІЯ

Сучасні риси національного господарства

Сучасне національне господарство України перебуває у стадії поступового підйому після глибокої економічної кризи, яка досягла апогею у 1995—1998 рр. Можна говорити про три складові економічної кризи. Це спад (рецесія) виробництва, криза неплатежів та зовнішній борг.

Спад виробництва у 90-х роках ХХ ст. та його поступове зростання на початку ХХІ ст. У 1998 р. обсяг валового внутрішнього продукту становив трохи більше 40 % до рівня 1990 р. Від цього часу починається поступове зростання економіки (у 2002 р. обсяги ВВП вже досягли половини 1990 р.). У 2003 р. зростання, наприклад, досягло 109,3 % до рівня 2002 р.

Різкий спад виробництва у попередні роки був зумовлений усіма соціально-економічними процесами радянського періоду та назагал є їхнім логічним продовженням і поглибленням. Проте існували специфічні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру.

До зовнішніх належали: розпад так званого єдиного народногосподарського комплексу (ЄНГК) СРСР, зосередження у Росії головної інформаційної інфраструктури колишнього Союзу РСР і його паливно-енергетичних (нафтових) баз, дискримінаційна економічна політика Росії стосовно молодого України, особливо у сфері постачання енергоносіїв.

Вплив розпаду ЄНГК на кризу в національному господарстві України багатоаспектний. Частково розірвались усталені зв'язки у сфері виробницт-

ва, особливо кооперативні, що, як правило, не були раціональними (тобто були внутрішньовідомчими, далекими, зустрічними чи повторними). Однак вплив цього фактора порівняно незначний (десь до четвертої—п'ятої частини).

Гірше інше. Зокрема те, що в умовах СРСР Україна мала надзвичайно слабку внутрішню інтеграцію. Вона виробляла лише 15—17 % кінцевої продукції. Решта — це були сировина, напівпродукти, матеріали, заготовки тощо. За одночасної економічної кризи в інших республіках колишнього СРСР це призвело до втрати ринків збуту «неготової» продукції та особливо до кризи зовнішніх платежів головного партнера — Росії, що боляче вдарило по виживанню українських підприємств.

Після розпаду СРСР у Росії залишилися головні центри науково-технічної та економічної інформації, стратегічні запаси дорогоцінних металів і матеріалів (зокрема весь золотий і алмазний фонд), управлінські центри (комунікацій, зовнішньої торгівлі, оборони і т. п.). Так звану політично-державну, економічну, соціальну та інституційну (управлінську) інфраструктуру Україні доводиться не лише перебудовувати і пристосовувати до своїх потреб, а й створювати заново без належних для цього досвіду і коштів.

Крім того, Росія, дбаючи передусім про свої власні інтереси, різко підняла ціни на основні енергоносії — нафту і газ (вона була головним їх постачальником в Україну). Це призвело до різкого зростання цін в усіх секторах національного господарства України. Багато галузей і виробництв, особливо енергомістких, стали збитковими, скоротили випуск продукції, втратили як внут-

рішній, так і зовнішній ринок. Росія на урядовому рівні ввела непомірне мито на ряд товарів, що ввозяться в Україну чи вивозяться з неї.

Але головні чинники економічної кризи в Україні не зовнішні, а внутрішні. Полягають вони передусім у загальній суспільній та економічній політиці. З самого початку самостійності не була чітко визначена *суспільна модель держави*. Три основні риси цієї моделі такі: *держава має бути національною, економіка — ринковою з соціальним спрямуванням і з національно-українською специфікою, а суспільство — громадянським.* Ідеологічною основою цієї моделі

21 мала б стати **національна ідея**, суть якої в тому, що Україна є державою українського народу, а економіка — лише *засобом* розвитку і розквіту української нації. Перефарбована комуністична номенклатура оголосила національну ідею не-ефективною і, утримуючи важелі управління економічними процесами, гальмувала економічні реформи, особливо у базовій сфері — сільському господарстві. Лише у 1998—2000 рр. урядові вдалося зупинити спад економіки.

Криза неплатежів і зовнішньоекономічний борг.

У 2002 р. державний борг України досяг 10 млрд дол. США (в т. ч. зовнішній борг становить половину цієї суми). Як відомо, Україна відмовилася від зовнішніх активів і пасивів СРСР, що в принципі було не обдуманим до кінця кроком (усі країни мають борги, але й їм багато хто винен). Отже, ці борги нажиті вже у період самостійності. В основному кошти йдуть від МВФ, деяких країн-кредиторів (Німеччина, США та ін.). Віддавати необхідно не лише вартість кредитів, а й проценти на них. Тому кредити слід якнайбільш ефективно використовувати. Як свідчить практика, лівова їхня частка йде не в інвестування, а на оплату енергоносіїв із Росії. Водночас тіньова економіка України, яка нині контролює половину усього національно-господарського обороту, за 1991—1995 рр. нелегально вивезла за кордон 15—20 млрд дол. США (сьогодні ця цифра мало не подвоїлася), а тіньовий експорт капіталу в 1995 р. становив 2,6 млрд дол. (приблизно п'яту частину вартості сукупного експорту товарів і послуг).

Намітилися перші ознаки виходу із кризи: зупинився обвальний інфляційний процес, іде стабілізація у багатьох галузях національного господарства внаслідок посилення ролі приватного сектора, зростають обсяги зовнішньої торгівлі, у 1996 р. здійснено грошову реформу.

Важливим засобом подолання економічної кризи стала активізація *інвестиційної діяльності*. До 1 жовтня 2000 р. прямі закордонні інвестиції у різні сфери національного комплексу становили 3,7 млрд дол. США, в тому числі половина — у промислове виробництво (переважно у харчову — 20,0 % — у машинобудівну та металообробну —

9,2 % — галузі). Дуже малий обсяг капіталовкладень іде в аграрну сферу (приблизно 2 %). Водночас великий потік спрямований у сферу послуг: у внутрішню торгівлю — 18,5 %, фінанси, кредит і страхування — 6,1 %, транспорт і зв'язок — 5,9 %. Майже дві третини інвестицій зосереджуються у розвитку спільних підприємств.

На 1 січня 2004 р. загальний обсяг іноземних інвестицій в Україну вже становив 6,7 млрд дол. Із них майже три чверті припадало на країни помірної і субтропічної поясів Північної півкулі (в т. ч. США — 16 %, Велика Британія — 10,3 %, Нідерланди — 7,0 %, Німеччина — 6,6 %). Майже п'ята частина інвестицій іде із офшорних зон Кіпру та Віргінських островів (це переважно російський та український капітал).

Для швидкого розвитку української економіки потрібний інноваційний технологічний прорив.

Структурна перебудова

Важливою умовою виходу із кризи є **структурна перебудова (реструктуризація)** національного комплексу України. Аналіз цієї структури показує, що вона дуже невдала: у ній мала частка соціально зорієнтованих виробництв, велика питома вага галузей важкої, особливо видобувної промисловості, військово-промислового комплексу (ВПК) тощо. Економічна криза в Україні є великою мірою кризою структурною.

Головні напрямки цієї перебудови такі:

а) активізація, посилення зростання і збільшення питомої ваги галузей агропромислового комплексу (АПК) — сільського господарства, переробних ланок харчової і легкої промисловості, сфер їх обслуговування (наука, проектування, ринкова інфраструктура, транспорт, маркетинг, інвестиції тощо). Внаслідок зміни форм власності в аграрному секторі економіки (особливо приватизація землі), розвитку агробізнесу Україна, володіючи третиною чорноземів планети, може розв'язати не лише внутрішні продовольчі та сировинні проблеми, а й стати великим експортером сільськогосподарської продукції у світі;

б) розвиток галузей інвестиційного сектора — машинобудування та будівельної індустрії, де створюються засоби для всіх інших галузей і сфер національного господарства. У машинобудуванні важливими є посилення як внутрішньо-, так і міжгалузевої кооперації, створення нових видів виробництва, які б доповнювали наявні до появи замкнених технологічних циклів (особливо розвиток приладо- і моторобудування). У 2002 р. майже десята частина іноземних інвестицій в Україні йшла в машинобудування й металообробку.

У будівельно-індустріальному комплексі структурна перебудова має зосередитися на прискоре-

ному розвитку промисловості мінеральних будівельних матеріалів, для чого Україна має потужну сировинну базу (граніти, базальти, каоліни, цегельні глини, цементна сировина тощо). Розвиток інвестиційних галузей зумовить не лише активізацію інших сфер і секторів, а й дасть скарбниці прибутки від експорту продукції машинобудування і будівельних матеріалів;

в) зменшення питомої ваги галузей металургійного комплексу (у 2002 р. чорна металургія виробляла понад п'яту частину промислової продукції). Хоч як це парадоксально, комплекс тепер дає до чотирьох десятків усього прибутку від експорту, але саме він і є найбільш енергомістким. Вивозиться передусім залізна руда, а український метал часто продається на зовнішньому ринку по депінгових (нижчих від собівартості) цінах, що призводить до великих загальнонаціональних втрат. Реструктуризація має здійснюватися шляхом упровадження найновіших технологій виплавлення металів, виробництва високосортних видів прокату, ферросплавів, зменшення видобутку залізної руди для експорту, шляхом економії металу;

г) реструктуризація паливно-енергетичного комплексу (ПЕК). У 2002 р. він давав майже п'яту частину продукції промисловості. Україна видобуває 3,7 млн т нафти і 85,2 млн т вугілля (2002 р.). Водночас вона споживає 62,9 млн т вугілля і 21,9 млн т нафти. Потреба у нафті й нафтопродуктах покривається на 83 % імпортом — переважно з Росії. Введення нафтопроводу Одеса — Броди має диверсифікувати постачальників цього виду палива (воно надходитиме із Казахстану та Близького Сходу). Особливо складною для реструктуризації та реконструкції є вугільна промисловість. Закриття нерентабельних шахт (а більшість з них є саме такими) може призвести до масового безробіття у цілих регіонах (Донбас, Придніпров'я) і соціального вибуху.

Проблематичним залишається в Україні розвиток атомної енергетики (АЕС виробляють майже половину усієї електроенергії країни). Тут дві го-

ловні проблеми: безпека та економічна ефективність. У грудні 2000 р. найбільш небезпечну АЕС — Чорнобильську — закрито. Що ж стосується економічності виробництва електроенергії, то вона дешевша на АЕС тільки з першого погляду, коли не брати до уваги весь цикл виробництва — від видобутку уранової руди до утилізації відходів діяльності. В Україні атомне паливо поки що не виробляється, хоч уранову руду видобувають. Доцільно організувати його виробництво обсягом 250 т у рік (це потреби АЕС країни) з можливим розширенням для експорту атомного палива у сусідні країни (Угорщину, Чехію, Словаччину, Болгарію). Однак утилізацію відпрацьованого палива слід здійснювати у Великій Британії, Франції чи Росії, де вона вже широко практикується. Створення нових переробних потужностей економічно доцільне лише при сумарній потужності АЕС не менше 50 млн кВт (в Україні всі електроенергетичні потужності, в тому числі ГЕС, не набагато перевищують цей показник).

Основні шляхи реструктуризації ПЕК: зменшення енерго- і електромісткості галузей-споживачів енергії-палива; розвиток нетрадиційних видів енергетики (виробництво біогазу, використання вітрової, гео- та геліоенергії) тощо;

г) розвиток комплексу виробництв конструкційних матеріалів, які замінюють традиційні дерево і метал. Це ж стосується стимулювання створення потужностей з петрургії (виплавлення і формування деталей машин із базальту), композиційних матеріалів, пластмас, а також будматеріалів з відходів лісової, деревообробної, хімічної, металургійної та інших галузей промисловості;

д) суттєве зменшення у структурі національного господарства частки ВПК. Ідеться передусім про скорочення виробництва озброєння (і витрат матеріалів для цього у суміжних галузях — металургії, хімії тощо). Головним шляхом має стати *конверсія* ВПК, тобто еволюційний перехід його на виробництво мирної продукції, особливо предметів споживання.

ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ

Формування територіально-адміністративного устрою

Процес формування теперішнього геополітичного устрою України слід розглядати починаючи від його зародження і розвитку в Українській Народній Республіці, Західноукраїнській Народній Республіці та УРСР.

Згідно з законом про територіально-адміністративний поділ від 2 березня 1918 р., було встановлено *поділ УНР на землі* (у царській Росії на території підросійської України було дев'ять губерній, кілька з них об'єднувалися у Київське генерал-губернаторство). Кожна земля за площею була чимось середнім між колишньою царською губернією та повітом. Землі склалися з волостей,

а ті, у свою чергу, з громад. Конституція УНР, прийнята 29 квітня 1918 р., закріпила цю адміністративно-територіальну структуру. Було виділено 30 земель. Уже перелік їхніх назв свідчить про урахування історико-географічного принципу: Київ з околицями («метрополітенська» земля), Древлянська, Болохівська, Азовська, Половецька землі, Волинь, Погориння, Поросся, Черкаси, Побужжя, Поділля, Брацлавщина, Подністров'я, Помор'я, Одеса, Низ, Січ, Запоріжжя, Нове Запоріжжя, Донеччина, Подоння, Сіверщина, Чернігівщина, Переяславщина, Посейм'я, Посулля, Полтавщина, Самара, Слобожанщина і Харків. При виділенні земель ураховувалися також економічний та національно-культурний принципи.

Зокрема, було прийнято закон про *національно-персональну автономію*, згідно з яким національні меншини мали право об'єднуватися у національні союзи і вибирати найвищі органи — національні збори і національні ради як законодавчі та виконавчі органи. Національно-персональну автономію отримали росіяни, поляки та євреї. Інші меншини могли отримати таку автономію за умови, що загальна кількість їх населення перевищує 10 000 осіб. Передбачалося створення волостей і громад, де проживали етнічні меншини. Але у зв'язку зі складністю військово-політичної обстановки цей проект не вдалося реалізувати.

Після перевороту гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня 1918 р.) була проголошена *Українська держава*. В ній відновився дореволюційний територіально-адміністративний устрій — поділ України на губернії та повіти. Київ, Одесу і Миколаїв було виділено у самостійні адміністративні «градоначальства». Передбачалося входження до складу України Криму (на правах автономії) та Кубані (на засадах федералізму).

У Західноукраїнській Народній Республіці було збережено старий австрійський поділ на повіти. Державні повітові комісари, призначені урядом ЗУНР, мали широкі повноваження в адміністративних і фінансових справах. Одночасно республіку було поділено на три військові області — Львівську, Тернопільську та Станіславську, а кожну з них — на чотири округи.

Політико-територіальний устрій України у складі СРСР формувалася тривалий час і неодноразово змінювався, відображаючи особливості тоталітарної і псевдофедеративної держави — Радянського Союзу.

Спочатку (1922 р.) адміністративну систему було спрощено. Замість чотириступеневої (губернія—повіт—волесть—село) утворили триступеневу: округ—волесть—село. Скоротили і кількість губерній — з 12 до 9. Вдвічі менше стало округів і більше ніж удвічі — волостей.

У перші радянські роки система геополітичного устрою частково ураховувала інтереси національних меншин. Було організовано 12 національних районів: сім німецьких (переважно на Півдні), три болгарські (на Одещині), по одному польському і єврейському (на Житомирщині).

З чисто геополітичних мотивів у 1924 р. в складі УРСР на українських етнічних землях у Подністров'ї було утворено Молдавську автономну республіку з центром у Балті (з 1929 р. — у Тирасполі). У 1940 р., коли СРСР анексував Бессарабію і сформував Молдавську РСР, землі автономної республіки увійшли до неї.

У 1930 р. зроблено спробу перейти на двоступеневі територіально-адміністративні структури: було ліквідовано округи, а основними одиницями стали адміністративні райони. Проте вже у 1932 р. сформувалися адміністративні області, кожна з яких охоплювала кілька десятків районів. Першими були Київська, Харківська, Вінницька, Дніпропетровська, Одеська, Донецька та Чернігівська області. Після перенесення столиці України з Харкова до Києва (1934 р.) було організовано ще дев'ять областей: Ворошиловградську (Луганську), Донецьку, Житомирську, Запорізьку, Кам'янечь-Подільську, Кіровоградську, Миколаївську, Полтавську.

Дещо інакше складалося адміністративно-територіальне ділення західної частини України, окупованої після Першої світової війни Польщею, Чехословаччиною і Румунією. Польща мала *воєводський* устрій. У свою чергу воєводства ділилися на повіти і гміни (останні об'єднували, як правило, кілька сільських населених пунктів). На території українських етнічних земель було створено шість воєводств: Львівське, Тернопільське, Станіславське, Волинське, Поліське, Люблінське. Три останні частково вбирали і польські землі, що викликало постійну конфронтацію не тільки на загальнодержавному, а й на воєводському рівні і було засобом колонізації українців.

Після Першої світової війни Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини, діставши політичну автономію, яка, проте, не була реалізована. Старі одиниці довоєнного угорського поділу тут були ліквідовані, а Закарпаття поділене на шість повітів, ті — на 478 громад. Нарешті, Північна Буковина і Південна Бессарабія (південний захід сучасної Одеської області) перебували до 1940 р. під владою Румунії. Українські землі у межиріччі Прута і Дністра були об'єднані з корінними румунськими територіями в одну провінцію — Буковину, а Хотинщина і Південна Бессарабія — у провінцію Бессарабію. Окупований румунами на Закарпатті Сігет з околицями увійшов до провінції Мармарош.

Перед, під час і після Другої світової війни внаслідок так званого возз'єднання, здійсненого за змовою Сталіна і Гітлера (пакт Молотова—Ріббентропа), на західних землях утворено області Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську (з 1961 р. — Івано-Франківська), Волинську, Рівненську (1939 р.), Чернівецьку (1940 р.) та Закарпатську (1945 р.). У наступні роки особливих змін не сталося: у 1954 р. утворилася Черкаська область, а у 1959 р. об'єдналися Ізмаїльська з Одеською та Дрогобицька зі Львівською.

В унітарній за політико-адміністративним устроєм Україні головним компонентом територіальної структури є *адміністративна область*. На 1 січня 2004 р. існувало 24 такі одиниці і окремо Автономна Республіка Крим. Крім того, виділено два міста з особливим статусом — Київ і Севастополь. Це так звані *міста загальнодержавного підпорядкування*.

Кожна область і Крим діляться на *адміністративні райони*. Їх налічують 490 — у середньому 19 районів на кожну область. В усіх областях і Криму є також *міста обласного підпорядкування* (всього їх понад 160). Багато з них зосереджено у східних індустріальних областях.

23 *Адміністративна область — це велика частина території України, що має чітко визначені межі та систему органів загальнодержавної влади та управління, які розташовані в одному поселенні — обласному центрі.* Середня площа області України становить 24 тис. км² (без урахування Криму), а середня кількість населення — 2,0 млн осіб. Найбільші за площею Одеська (33,3 тис. км²), Дніпропетровська та Чернігівська (по 31,9 тис. км²), за кількістю населення — Донецька (4,8 млн осіб), Дніпропетровська (3,5 млн) та Харківська (2,9 млн) області. Найменшими за площею є Чернівецька (8,1 тис. км²), Закарпатська (12,8 тис. км²), Тернопільська (13,8 тис. км²), Івано-Франківська (13,9 тис. км²) області, а за населенням — Чернівецька (0,9 млн осіб), Волинська (1,1 млн), Тернопільська і Рівненська (1,2 млн). У цілому більшими за площею і населенням є східні області, а меншими — західні. Така ситуація склалася історично.

Автономна Республіка Крим

Слід окремо сказати про Крим і Кримську автономію. Відомо, що у 1921 р., порушуючи міжнародне право, Росія утворила тут як свою складову частину Кримську АРСР з двадцятьма адміністративними районами, в тому числі національно-територіальними. З них шість татарські, два німецькі, два єврейські, один український. Усе це

було ліквідовано під час війни. АРСР перетворилася на звичайну область Росії, відірвану від неї територіально, зруйновану і вилюднену внаслідок тотальної депортації татар, вірменів, болгар і німців.

У цих умовах Верховній Раді Росії не залишилося нічого іншого, як передати Крим Україні, що й сталося у 1954 р. У 1991 р. вже Україна прийняла рішення відновити автономію Криму. Багатьма це рішення ставилося під сумнів: автономія Криму можлива лише тоді, коли сюди повернуться депортоване більшовиками кримськотатарське населення. Але Автономна Республіка Крим визначена новою Конституцією України.

Згідно з Конституцією України, Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України. Хоч Крим має свою Верховну Раду, Конституцію, прапор, татарське населення створило свій владний орган — меджліс. Існують пропозиції створити кримськотатарські адміністративні райони, наприклад, Бахчисарайський, Феодосійський тощо. У зв'язку з масовим поверненням татар із місць насильницької депортації (1944 р.) — Узбекистану і Казахстану, а також через рееміграцію з Близького Сходу дедалі більшої гостроти набирає проблема кримськотатарської автономії.

На політико-географічній карті України Крим займає специфічне положення. Внаслідок того, що його територія пов'язана з материковою Україною лише вузьким Перекопським перешийком, Крим має всі ознаки острова, близького до Туреччини і Росії. Не дивно, що здавна тут схрещуються геополітичні інтереси України, Росії й Туреччини. До кінця XVIII ст. півострів був підпорядкований Турецькій (Османській) імперії як окреме Кримське ханство зі столицею у Бахчисараї. Згодом його загарбала Росія, яка, особливо у радянський час, зробила усе, щоб знищити сліди перебування тут корінного населення, депортувала його за тисячі кілометрів і намагалася ліквідувати його геокультурні ознаки, замінивши мало не всі географічні назви татарського походження. Однак із поверненням татар до Криму буде зростати його ісламізація, а це, зрозуміло, ускладнить не тільки геополітичні, а й геокультурні та геосакральні (релігійні) проблеми співжиття татар, українців і росіян.

Органічні зв'язки Криму з Україною склалися упродовж багатьох століть у різних напрямках: 1) *історичні* — Кримське ханство віддавна, коли Російської держави ще не існувало, підтримувало тісні зв'язки з Україною, а згодом не раз виступало її союзником у боротьбі проти Польщі та Росії; 2) *економічні* — Крим має з решта території України нерозривні виробничі зв'язки (енерго- і

водопостачання, забезпечення предметами першої необхідності) і не зможе існувати як окрема держава передусім економічно, незважаючи на свої рекреаційні та сільськогосподарські ресурси; 3) *географічні* — Крим просторово найближчий до материкової України. Від неї він відокремлений фактично внутрішнім Азовським морем.

Окремою геополітичною проблемою в останні роки став статус *Севастополя*. Згідно з законодавством України — це місто загальноукраїнського підпорядкування. Але він був військовою базою Військово-морського флоту колишнього СРСР. Унаслідок цього тут сформувався специфічний склад населення — військові, відставники, пенсіонери, значна частина яких не позбулася проімперських амбіцій. До того ж антиукраїнські та проросійські акції стимулюються шовіністичними колами Росії.

З огляду геополітичної стратегії закріплення Росії у Севастополі у будь-якій формі (оренда військово-морської бази, спільне командування Чорноморським флотом з осідком у цьому місті та ін.) аж ніяк не є способом остаточного розв'язання кримської проблеми.

Удосконалення територіально-адміністративного устрою

У сучасний період чітко виділяються дві головні проблеми: вдосконалення існуючого устрою та федералізація.

Проблеми федерального устрою України характеризуються двома аспектами — зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній бік федералізму — це питання: бути Україні самостійною державою чи федеративною частиною іншої країни. Суспільно-політична думка у минулому часом схилилася до того, що Україна має бути федеративною частиною сусідньої держави — Польщі, Росії, Литви чи Туреччини або виступати рівноправним членом федерації, як правило, східнослов'янських народів. Тепер же будь-яке твердження про доцільність входження України у політичну федерацію держав може розглядатися виключно як антиукраїнське.

Так само *внутрішній аспект федералізації*. Він неприйнятний у багатьох планах. По-перше, в Україні немає традиції федеративного устрою. Те, що до складу Київської Русі входили удільні князівства, не є аргументом на користь сучасного федеративного устрою України, коли політична ситуація докорінно змінилася. До того ж такий політичний устрій держав за часів феодалізму був нормою. По-друге, федеративний (чи автономно-федеративний) устрій України став би засобом

закріплення сформованих у минулому регіональних відмінностей у сфері мови, культури, етнонаціональних відносин. По-третє, такий устрій породив би замість цілісної держави систему відчужених регіонів, що неприйнятне саме зараз, коли йдеться про зміцнення єдиної соборної Української держави. По-четверте, федеративний устрій може стати основою нового поділу ослабленої таким чином України між сусідніми державами і «возз'єднання» її частин, особливо східних, з Росією.

При обґрунтуванні необхідності автономно-федеративного устрою України деякі захисники цієї ідеї вдаються до двох аргументів: наявність, крім українців, інших автохтонних націй і приклад Сполучених Штатів Америки та ФРН, котрі, як відомо, створили процвітаючі національні системи.

Дуже часто до корінних націй зараховують так званих *русинів* Закарпаття, *новоросів* Півдня України, представників «*кримської нації*». Всі ці приклади явно невдалі, бо насправді таких націй не існує. В іншому випадку, якщо йти цим шляхом, список псевдонацій можна продовжити: галичани, волиняни, гуцули, бойки, буковинці, слобожанці і т. д.

Що ж стосується аналогії зі США і ФРН, то створити федеративну структуру України, подібну до устрою цих країн, неможливо. США — держава федеративна не стільки за змістом, скільки за формою. Просто окремі штати тут мають великий ступінь самоврядування, яке у багатьох випадках закріплене конституцією. Крім того, американська нація — це сплав представників різних націй — емігрантів з Європи, Африки, Латинської Америки тощо. Вона, на відміну від української, є не етнічною, а *політичною нацією*. Федеральний устрій США відповідає такій нації-суміші, а не інтересам певного етносу. Україна ж є державою автохтонної української нації, і її політико-територіальний устрій має стати засобом розвитку української державності, економіки та культури. Щодо Німеччини, то її федеративність була нав'язана окупаційними властями. При цьому значною мірою враховувалося середньовічне ділення цієї країни на князівства та землі.

Головна проблема для нас полягає в іншому: наскільки територіально-політичний устрій відповідає інтересам української нації та етнічних меншин, які тут проживають, реалізації прав і свобод людини. Тому окремим територіальним частинам України необхідно надати стільки прав у їхньому самоврядуванні, щоб вони могли забезпечити вищезазначені інтереси і потреби. Іншими словами, необхідно *перерозподілити права і обов'язки між «центром» і «місцями» на користь останніх.*

Удосконалюючи територіально-адміністративне ділення (ТАД), Україна виходить із таких положень:

1) ТАД має бути *небагатоступеневим*. У сучасних умовах воно має три або й чотири ступені: область—район—село (місто) або область—місто—район міста. Це надзвичайно забюрократизована, а значить малоефективна система, яка позбавляє нижчі рівні ТАД можливості ефективно працювати. Оптимальним варіантом ТАД може бути дво-ступеневий. При цьому відбувається роздрібнення областей. У кожній з них утвориться декілька округів (назва може бути й інша). Це, проте, не означає, що нові одиниці ТАД повністю вкладатимуться у межі сучасних областей;

2) ТАД України має стимулювати ефективну працю усіх структурних гілок державної влади (законодавчої, виконавчої та судової), виробничої і

соціальної сфери, забезпечення населення усіма необхідними матеріальними і духовними благами, гарантувати права і свободи людини, можливості місцевого самоврядування у селах, селищах і містах;

3) створювати надто великі одиниці ТАД, які об'єднували б кілька сучасних областей, невідгідно. Але правильно виділені соціально-економічні райони, що охоплюють територію кількох сусідніх областей, можуть лягти в основу регіональної соціальної, економічної, етнічної, культурної політики держави. У таких великих регіонах (суспільно-географічних, а не адміністративних) можуть здійснюватися саморегульовальний і взаємокоординований розвиток адміністративних округів, формування регіональних міжгалузевих систем і асоціацій, здатних розв'язувати корінні проблеми у сферах енергетики, продовольства, виробничої та соціальної інфраструктури.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ

Поняття суспільно-географічного регіону

Залежно від особливостей історичного розвитку, політико-адміністративного устрою, характеру природних умов і природно-ресурсового потенціалу, демографічної специфіки, рівня розвитку і структури господарства на території України виділяються **суспільно-географічні регіони (СГР)**. Наприклад, економічне і соціальне життя у Карпатах дуже відрізняється від життя у Причорноморській чи Поліській низовинах. Кожний із регіонів має тільки йому властиві природні умови, історію освоєння території, її заселення і загосподарювання. Кожному з них притаманна своєрідна взаємодія суспільства і природи, чим визначаються традиційні напрямки господарства, особливо сільського, на якому базуються багато галузей обробної промисловості, структура економіки загалом, спосіб життя населення.

Таким чином, можна говорити про суспільно-географічну регіоналізацію України.

Існує багато схем цієї регіоналізації. Наприклад, ще наприкінці XIX ст. Михайло Драгоманов, у 1926 р. Степан Рудницький, у 1931 р. Валентин Садовський ділили Україну на Правобережну, Лівобережну та Південну. Тут основою регіоналізації був *історико-географічний принцип*.

В останні десятиліття існування радянської імперії Україна була поділена на *три великі економічні райони*: Донецько-Придніпровський (охоп-

лював усю південно-східну і центральну частину республіки від Луганщини на сході до Кіровоградщини на заході); Південно-Західний (13 областей від Закарпатської на заході до Чернігівської на сході) і Південний (чотири причорноморські області разом із тодішньою Кримською). В основі цього районування лежав *економічний принцип*. Але, по суті, райони не формувалися як підсистеми єдиного національного комплексу нашої держави, а навпаки — розривали його на три окремі частини, до того ж мало порівнювані між собою.

Сьогодні, коли на перше місце у суспільному житті вийшли інтереси українського народу-державотворця, а економіка стала головним засобом реалізації цих інтересів, слід вивчати не так історико-географічні чи економічні регіони, як соціально-економічні або ще ширше — суспільно-географічні.

СГР — це великий регіон України, територія якого тісно пов'язана з найбільшим розташованим на ній населеним пунктом — демографічним, урбаністичним, соціальним, культурним та економічним ядром, що визначає її головні зовнішні функції та геопросторову організацію.

Першою ознакою СГР є тісна соціально-економічна, демографічна і культурна *пов'язаність його території з головним ядром*, яким є найбільше за кількістю населення місто. Внаслідок цього економіка і суспільно-географічне положення будь-якої частини цієї території у загальнодержавному масштабі визначаються передусім її близь-

кістю до такого головного функціонально-територіального ядра. Отже, просторові розміри регіонів залежать від розташування по Україні головних осередків суспільного життя і діяльності — міст-мільйонників. Як відомо, таких міст п'ять: Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ. До них наближаються Львів і Запоріжжя. Названі міста — це соціально-економічні, культурні, адміністративні (Київ — столиця, Харків — экс-столиця, Львів — колишня столиця королівства, ЗУНР тощо) осередки України, які організують навколишні населені пункти, в тому числі інші обласні центри, у компактні єдності. Внаслідок цього в Україні сформувалися такі СГР: Центральний (ядро — м. Київ), Західний (Львів), Північно-Східний (Харків), Східний (Донецьк), Центральньо-Східний (Дніпропетровськ), Південний (Одеса). Карту цих регіонів подано на рисунку 2-15.

- 25 Другою ознакою СГР є формування у великому регіоні **територіальної соціально-економічної системи (ТСЕС)** — такого просторового поєднання населення, соціальної, економічної та екологічної сфер, у якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства. Звичайно, основою, цементуючим стрижнем ТСЕС
- 26 є **територіально-виробничий комплекс (ТВК)**. Він являє собою раціональне поєднання галузей і

видів діяльності виробничої сфери, яка дає додатковий економічний ефект за рахунок зменшення транспортних витрат, більш повного використання сировинних та енергетичних ресурсів, комбінування, кооперування підприємств тощо. Якщо до структури ТВК додати ще сферу послуг, соціальну та екологічну інфраструктуру, то такий комплекс називатиметься **територіально-господарським (ТГК)**. 27 Структурними компонентами його є галузі та **міжгалузеві територіальні комплекси (МТК)**. 28 Останні виникають як *територіальні формування, в яких поєднується кілька взаємопов'язаних галузей, що спільно використовують один вид вихідної сировини, виробляють взаємозамінну продукцію чи надають відповідні послуги, розв'язують певну регіональну проблему*. Прикладами таких комплексів є агропромисловий, лісовиробничий, паливно-енергетичний, машинобудівний, транспортний, рекреаційний та ін. Співвідношення цих комплексів у ТВК чи ТГК та їх взаємопов'язаність називається **функціонально-компонентною структурою (ФКС)**. 29

ТВК у структурі ТСЕС чи ТГК є засобом поліпшення соціальних умов життя населення, нарощування його інтелектуального та естетичного потенціалів, раціонального використання природного середовища. Якщо ТВК не здійснює цих функцій, то формування його у районі недоцільне.



РИСУНОК 2-15

Третьою ознакою СГР є його *спеціалізація у загальноукраїнському (загальнодержавному) поділі та інтеграції праці*. Це впливає з того, що кожний регіон є інтегративною ланкою України, національного комплексу, а не окремою «федеративною» чи сепаратистськи-відрубною частиною. Регіон виступає у територіальному поділі та інтеграції праці у формі участі його населення у виробництві товарів і наданні послуг іншим регіонам чи країнам. У цьому виявляється його *зовнішня функція*. Раніше вважалося, що головною у регіоні є виробнича спеціалізація (виготовлення товарів позарегіонального споживання). У майбутньому деякі регіони, наприклад Південний, дедалі більше надаватимуть не виробничі, зокрема рекреаційні, послуги населенню всієї України, що істотно змінить їхню спеціалізацію. Разом із тим у соціально-економічному плані кожний регіон виступає не лише як виробник продукції та послуг — матеріальних і духовних, але, що дуже важливо, він є потужним споживачем. Виробниками і споживачами у регіоні є передусім люди, а вже потім — виробнича сфера і сфера послуг.

Четверта ознака СГР — *можливість здійснювати в його межах територіальне регулювання і координацію соціальних, економічних та демографічних процесів на субукраїнському рівні*, зокрема комплексний розвиток і раціональну територіальну організацію суспільного життя. Головним засобом

цього регулювання стає складання і реалізація обґрунтованих програм та розроблення концепцій науково-технічного, соціального, економічного розвитку регіонів. Визначальними регуляторами таких програм і концепцій мають стати наукові центри, що координували б усю науково-дослідну роботу у цих регіонах (такі центри вже створені у містах-мільйонниках та у Львові й Сімферополі).

Склад, структура і типи СГР

Кожен із шести регіонів України займає територію в десятки тисяч квадратних кілометрів, у ньому проживає багатомільйонне населення — часом більше, ніж у таких європейських державах, як Угорщина, Чехія, Словаччина, Швейцарія чи Бельгія.

Як бачимо з таблиці 2-4, найбільшими за площею є Центральний, Західний та Південний регіони. Два перших з них та Східний регіон мають найбільшу кількість населення: в них мешкає 6/10 громадян нашої держави. Це означає, що ці три регіони концентрують і найбільший демографічний, працересурсовий, соціально-географічний потенціал.

Найменші з регіонів — Східний (за площею), Центральний- і Південно-Східний.

Неоднакова і кількість областей у регіонах. Західний регіон, поступаючись площею перед

Таблиця 2-4
СКЛАД І ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ДЕМО- та ЕКОНОМІКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ
ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ, %

Регіон та області, що входять до нього	Територія	Населення (1.01.03)	Валова додана вартість, 2001 р.	Сільсько-господарська продукція, 2001 р.
Центральний (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Вінницька)	22,9	21,2	28,8	23,0
Західний (Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Волинська)	21,7	22,8	15,2	24,0
Північно-Східний (Харківська, Сумська, Полтавська)	13,9	12,0	11,6	14,5
Східний (Донецька, Луганська)	8,8	15,2	16,5	8,2
Центрально-Східний (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська)	13,9	13,7	15,0	14,5
Південний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська автономія)	18,8	15,1	12,9	15,9
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0

По великих містах України

«Матір городів руських»

Так називав автор літопису «Повість временних літ» столицю Русі — Київ. Уже у IX ст. це місто поширило свою владу на велику територію — від Пскова і Новгороду на півночі до Тмуторокані на південному сході, а у X ст., коли хрестили Русь, — від Перемишля на заході до Волги на північному сході. Ця велика східноєвропейська держава досягла свого найбільшого розквіту, коли на Київському престолі перебував великий князь Ярослав Мудрий (1019—1054). Тепер Київ — столиця незалежної української держави.

Протягом віків політичний і адміністративний статус Києва змінювався. Від IX до середини XII ст. він був столицею Русі. У 1363 р., приєднаний до Великого князівства Литовського, Київ стає осередком удільного князівства Гедиміновичів. У 1494—1497 рр. місто отримує Магдебурзьке право. У 1569 р. за Люблінською унією разом з усім Правобережжям приєднується до Речі Посполитої. Від 1667 р. — у складі Московської держави, у 1797 р. стає адміністративним центром губернії. У цій функції існує до революції 1917 р.

В тому ж році він стає столицею Української Народної Республіки. У 1918—1920 рр. його попеременно займають то більшовики, то царсько-монархічні війська, у 1920 р. — польсько-українські об'єднані сили. Радянська влада була встановлена з 1920 р., і Київ до 1934 р. втратив свої столичні функції, залишаючись центром губернії чи (з 1930 р.) області. Столиця УРСР була перенесена сюди лише у 1934 р.

Завдяки своєму вигідному географічному положенню від самого початку існування Київ став центром східнослов'янського племінного масиву на перехресті внутрішньодержавної (по лінії захід—схід) і міждержавної (на меридіональному «шляху із варяг у греки») комунікативних артерій. Водночас він лежить на пограниччі лісової (Полісся) і лісостепової (Лісостеп)

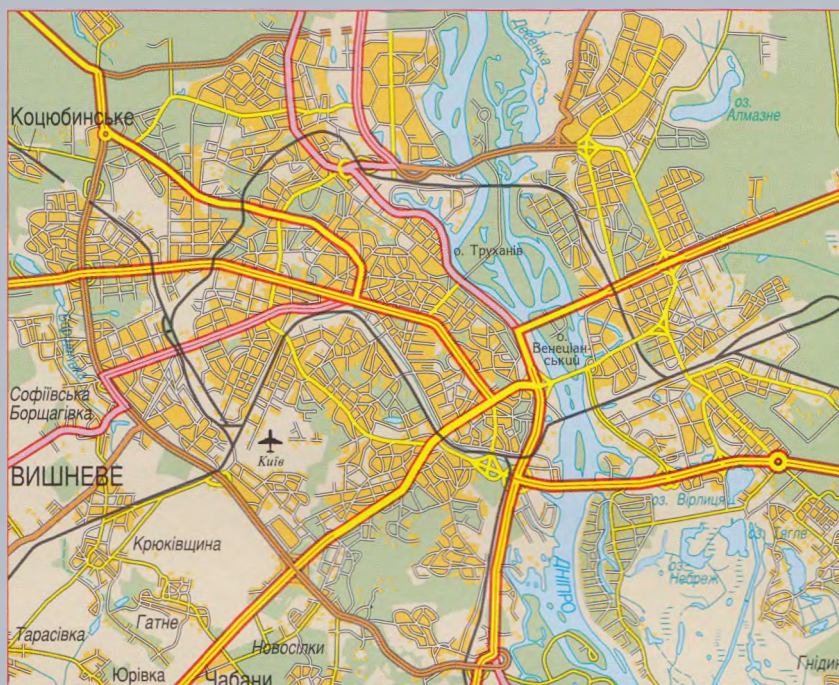
зон сходу Європи. З розпадом держави Русі і втраченою Києвом своїх столичних функцій (XIV—XV ст.) його політико- і економіко-географічне положення погіршилося. Київ поступово опинився у зоні схрещення інтересів трьох імперій — Польської, Московської та Османської, особливо двох перших. Навіть у часи Хмельницького (1648—1657 рр.) Київ не був столицею (нею тоді був Чигирин, потім, за Мазепи, — Батурин, а далі Глухів).

Проте Київ був завжди духовною столицею українства і України. Тут відбулося хрещення України-Русі (988 р.), тут була митрополія Руської Православної Церкви та її головне культурно-освітньо-релігійне ядро (Печерська лавра з її книгодрукуванням, Києво-Могилянська академія та ін.), що сприяло консолідації української нації і відродженню національної держави.

Залежно від політичних та економічних обставин населення Києва зростало нерівномірно. Вже за княжих часів у місті проживало до 100 тис. осіб. Але по монголо-татарській навалі (1240 р.) кількість жителів зменшилася до 4—6 тис. і почала зростати лише з другої половини XVII ст. З розвитком торгівлі та промисловості у другій половині XIX ст. число мешканців Києва різко збільшилося: до 404 тис. у 1907 р. Дещо зменшилося воно під час двох світових воєн. А з перенесенням сюди столиці у 1934 р. з Харкова населення зросло до 846 тис. (1939 р.). Від 1959 р. воно перевищувало мільйон. Нині тут 2611 тис. осіб; отже, за сто років населення столиці зросло приблизно на 2,3 млн.

У Києві цілком переважають українці. Їхня кількість зростає як абсолютно, так і відносно. Якщо у 1989 р. їхня частка становила 72,5 %, то у 2001 р. — 82,2 %. Відповідно зменшилася частка представників інших націй: росіян із 20,9 до 13,1 %; євреїв від 3,9 до 0,7 %; білорусів — з 1,0 до 0,6 %; поляків — від 0,4 до 0,3 %; відсоток вірменів залишився на рівні 0,2, але абсолютна їхня кількість збільшилася на 8,9 %.





З розвитком капіталістичних відносин у другій половині XIX ст. Київ став великим торгово-промисловим центром Російської імперії. Торгівля зерном і цукром визначала його комерційне обличчя (знамениті контрактіві ярмарки і відповідна комерційна та банково-фінансова інфраструктура). У радянський період Київ став найбільшим в Україні промисловим і культурним центром. Розвивалися машинобудування, хімічна, легка і харчова промисловість. Київ став відомим авіаційною, електронною промисловістю, транспортним машинобудуванням, виробництвом устаткування для багатьох галузей тощо. Столиця відома також продукцією легкої та харчової промисловості, виробництвом меблів; вона є потужним центром поліграфії.

Незважаючи на посилені процеси деукраїнізації та винародовлення, Київ завжди був осередком культурно-духовного життя українства. У XVII—XVIII ст. велику роль відіграла організована митрополитом Петром Могилою Києво-Могилянська академія, яка дала українській і світовій науці та культурі чимало визначних постатей: Феофан Прокопович і Стефан Яворський (філософи), Леонтій Тарасевич (графік), Касіян Сакович (поет), Памво Беринда (мовознавець) та багато інших.

Так зване «розстріляне відродження» у 20—30-х роках XX ст., українізація суспільного життя — ці процеси здійснювалися передовсім завдяки провідній ролі Києва. Дисидентський рух, організація Гельсінської спілки, студентські виступи у кінці 80-х — на початку 90-х років тощо — все це починалося з Києва. Імена Левка Лук'яненка, Миколи Руденка, В'ячеслава Чорновола, Івана Світличного, Івана Сверстюка,

Івана Гончара (скульптора) і письменника Олеса Гончара та сотень інших увійшли в історію національно-визвольних змагань України насамперед через їхню працю у столиці України.

В інформаційну епоху зростає роль Києва як найбільшого в Україні виробника науково-технічної інформації, підготовки висококваліфікованих кадрів усіх галузей знань. Найбільшими осередками науки і підготовки фахівців є Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (заснований 1834 р.), педагогічний, політехнічний та медичний університети, Національний університет «Києво-Могилянська академія», Аграрна академія та багато інших закладів. Організована стараннями В. Вернадського ще 1918 р. Національна академія наук України має в Києві понад три десятки науково-дослідних інститутів; діють також численні галузеві академії.

Віддавна Київ — найбільший культурний центр України, багатий пам'ятками архітектури, музеями, взірцями образотворчого мистецтва. Серед пам'яток сакральної архітектури — Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори, Андріївська і Кирилівська церкви, ансамблі Києво-Печерської лаври і Видубицького монастиря. Мистецькими шедеврами є пам'ятники Св. Володимиру, Богданові Хмельницькому. Багато пам'ятних місць пов'язані з іменами Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Карпенка-Карого, І. Нечуя-Левицького, М. Коцюбинського та багатьох інших видатних особистостей.

Із зростанням кількості населення збільшувалася площа міста. Тепер вона сягає 835 км². Київ простягається вздовж Дніпра на 21 км на правобережжі та на 11 км на лівобережжі. У планувальній структурі

Києва виділяються дві відмінні частини: височинне, порізане ярами і долинами правобережжя і низинне із заплавою, старицями і штучними озерами лівобережжя. Вони поєднані, системою транспортних ліній. Історичним ядром є правобережжя з його «верхнім» містом і Подолом, що простягнувся у прибережній смузі.

У центральному ядрі розташована головна вулиця міста — Хрещатик, що прокладений у XIX ст. яром і спрямований по лінії північ — південь. Тут великий комплекс Майдану Незалежності, Центральний універмаг, Головоштамт. Праворуч від Хрещатика розкинулися Печерські горби. Тут Верховна Рада, Кабінет Міністрів, ряд міністерств, науково-дослідних інститутів, культових установ.

У XIX—XX ст. Київ зростає за рахунок приєднання до нього територій і поселень півдня, заходу і півночі

від ядра міста. На півночі це Куренівка, Пріорка, Сирець, Пуща-Водиця, на заході — Святошин, Біличі, Борщагівка, на півдні — Жуляни, Голосієве, Мишоловка та ін.

Ядром лівобережної частини Києва стала Дарниця з її хімічним комбінатом. Тут також знаходяться нові житлово-промислові райони Троєщина, Вигурівщина, Микільська Слобідка, Позняки. Дарниця — великий залізничний вузол.

Після відновлення незалежності України (1991 р.) Київ знову став столицею держави. Тут зосереджені дипломатичні установи іноземних країн, концентрується найбільше інвестицій у житлове та офісне будівництво. Швидко розвиваються промислове виробництво, особливо машинобудування, легка і харчова промисловість. Київ дає лівову частку в національний бюджет України.



Центральним, має вісім областей — третину загальної їх кількості в Україні. Причому ці області перед входженням до складу України розвивалися у різних історичних умовах (Закарпаття до 1945 р. було у складі Чехословаччини, а Чернівецьчина до 1940 р. — у складі Румунії). Найменше областей входять до Східного регіону — Донецька і Луганська.

Західний і Східний регіони України — це її своєрідні територіальні крила. Східний — наймолодший за часом формування. Він інтенсивно зростає від другої половини XIX ст. і тепер є найбільш урбанізованим та індустріальним. Тут найменша частка українського населення і найбільше зросійшених українців та російськомовних жителів. Цей регіон історично, соціально та економічно найбільше пов'язаний з Подніпров'ям, хоч у політико-географічному плані

тут відчуваються сепаратистські тенденції. У свою чергу Західний регіон має густу мережу сільських населених пунктів, мало урбанізований, тепер найбільш етнічно однорідний (у минулому навпаки), з великою етнографічною, культурною та релігійною диференціацією. Регіон відомий давніми науковими та культурними традиціями (звідси походить перший український вчений європейського масштабу XV ст. Юрій Дрогобич, тут у 1661 р. був відкритий перший в Україні Львівський університет).

До складу Центрального регіону входять п'ять областей — Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська і Вінницька. Це головне соціально-економічне, політичне, культурне, наукове та інформаційне ядро держави. Його центральність не стільки геометрична, скільки реальна, фактична. На регіон припадає майже чверть площі всієї

По великих містах України

Найбільше місто на Головному Європейському вододілі

Цим містом є Львів, людиність якого сягає 733 тис. мешканців. Заснований Данилом Галицьким ще у XIII ст., він був столицею Галицько-Волинського королівства. Після зайняття Галичини Польщею Львів став центром Руського воеводства, землі якого простягалися далеко на захід від нинішнього кордону України. Після приєднання Галичини до Австрії (1772 р.) Львів аж до 1918 р. знову стає столицею, але вже коронного краю — Галичини і Володимирщини. У ньому працює крайовий парламент — Галицький сейм. У 1918 р. Львів виконує столичні функції Західноукраїнської Народної Республіки, доки його у 1921 р. не окупувала Друга Річ Посполита. У міжвоєнний період Львів — центр воеводства, а від 1939 р. (вже у радянських умовах) — центр адміністративної області.

Розташування Львова на Головному Європейському вододілі, на межі Галичини і Волині, на захищеній горбистій території робило його пунктом перетину важливих торгових шляхів і міжнародних комунікацій, що сприяло перетворенню міста на великий ремісничо- і промислово-торговий осередок та культурний і духовно-релігійний центр західної гілки українства. Незважаючи на багатосотлітню колонізацію, майже 150-літню германізацію і півсотлітню русифікацію, Львів постійно залишався українським містом, завжди розвивався у контексті української народності й духовності.

Львів першим серед великих українських міст сприймав культурні надбання Європи і транслював їх на схід. Наприклад, Магдебурзьке право він отримав

ще у 1356 р. Водночас Львів не втратив свого традиційно українського духу і був у міру консервативним. Скажімо, унія Православної та Католицької церков була прийнята у Бересті у 1596 р., а у Львові впроваджена лише 1702 р. Закріпившись на заході України, греко-католицизм став формою єднання двох гілок християнства і витримав перевірку часом. Навіть жорстоке нищення більшовизмом Української Греко-Католицької Церкви не змогло ліквідувати її, і при першій нагоді (1989 р.) вона відновилося.

Львів із Галичиною залишався центром національної культури, коли у Російській імперії декілька разів (1863 та 1886 рр.) офіційно заборонялася українська мова. Тоді він став духовно-організаційним інтегратором усього українства («Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка, загальноукраїнські видавництва й преса). Тут була створена перша в Україні політична партія на чолі з Іваном Франком та Михайлом Павликом (1890 р.). У національно-визвольних змаганнях кінця XIX ст. — початку XX ст. Львів і Галичину називали Українським П'ємонт. Для географії важливо, що саме у Львові отримав фахову освіту фундатор новітньої національної географії академік Степан Рудницький (1877—1937).

Цікава динаміка і структура людності та господарського розвитку Львова, у якій відображаються суспільно-економічні й геополітичні особливості Галичини і суміжних українських земель. За кількістю населення Львів протягом багатьох віків, аж до середини XIX ст., випереджував Київ. Після виникнення Львова у ньому проживали 2—3 тис. мешканців: крім русинів, це були також вірмени, татари, євреї, караїми та ін. Місто тоді мало торгово-ремісничо-рільничий характер.



По захопленні Львова Польщею (1387 р.) він розбудовується за європейським зразком і до початку XVI ст. набуває вигляду готичного міста.

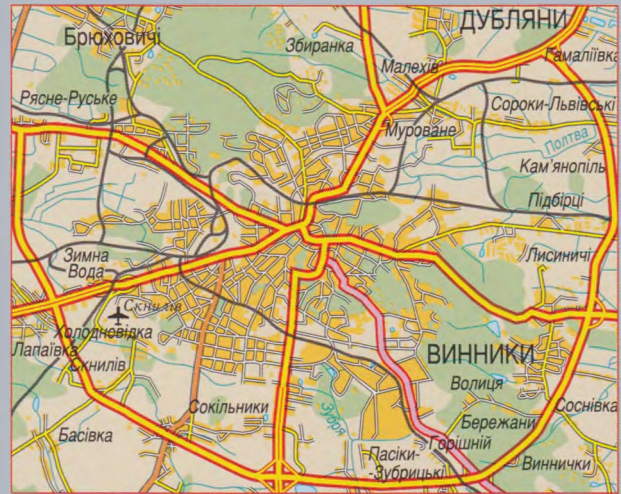
Внаслідок українсько-польських воєн середини XVII ст., зубожіння міщанства, обминання міста торговими шляхами Львів занепадає.

Коли у 1772 р. Львів з Галичиною увійшов до Австрії, австрійський уряд підняв його адміністративний статус. Місто вийшло поза його мури. У 1857 р. людінь Львова досягнула вже 70 тис. осіб (таку кількість мав тоді і Київ). У другій половині XIX ст. поступово зростає промислове виробництво (харчова і легка галузі). У 1861 р. до Львова підходить залізниця з Перемишля, а у 1866 р. вже будується лінія на Чернівці—Одесу, у 1872 р. — на Броди—Київ.

Паралельно іде швидкий приріст населення: у 1910 р. тут мешкали вже 206,1 тис. осіб. Після Першої світової війни цей процес триває і на травень 1940 р. ця цифра зростає до 430 тис. Але внаслідок знищення нацистами євреїв ця кількість різко зменшилася — до 180 тис. у 1943 р. Радянська влада провела індустріалізацію Львова шляхом створення тут підприємств-гігантів, що привело до зростання населення до 811 тис. осіб у 1989 р.

До війни у Львові приблизно половину населення становили поляки, приблизно третину — євреї та шосту частину — українці. Після війни різко зменшилися частка і абсолютна кількість поляків та євреїв (дещо більше десятої частини) і зросла частка українців (до 50 %) та росіян (29 %). За переписом 2001 р. у Львові етнічний склад мешканців був такий: українці — 88,4 %, росіяни — 8,7 % (їхня частка в останні десять років різко впала), поляки — 0,9 %, білоруси — 0,4 %.

Промислові підприємства Львова розміщуються поблизу залізничних ліній. Особливо багато їх на Підзамчі (північна частина міста): це галузі легкої та харчової промисловості — м'ясна, лікеро-горілчана, кондитерська фірма «Світоч», молочна, взуттєво-шкіряна. На північному заході зосереджено виробництво телевізорів, автотранспортних засобів, сільськогосподарських машин. Третій промисловий вузол — південний (автотранспортний завод, приладобудування, виробництво електролампи). Зараз майже усі підприємства-гіганти не працюють. Іноземний капітал осів головню у харчовій промисловості: пивоварній (фірма існує ще



від 1715 р.), кондитерській. Львів стає містом безробіття. Його населення навіть скоротилося, а маятникова міграція різко зменшилася.

Водночас Львів розвивається як великий центр української культури, який зосереджує у собі другий після Києва історико-культурний, у тому числі рекреаційний потенціал міжнародного значення. Насамперед це краєвиди Львова з неповторними архітектурними пам'ятками й ансамблями: Високий Замок, Ринкова площа, ренесансова Успенська церква, бароковий собор Св. Юра, Домініканський і Бернардинський собори та багато іншого. Шедевром є пам'ятник Адаму Міцкевичу роботи польського і українського скульпторів. Багатий Львів музеями: меморіальними, художніми, історичними. На знаменитому Личаківському цвинтарі «сплять під кам'яним замком» Маркіян Шашкевич, Іван Франко, Соломія Крушельницька, Олена Степанів та інші визначні українські та польські діячі.

У нових умовах усе це національне багатство може бути використане для перетворення Львова у центр міжнародної рекреації. Водночас місто, де діють Західний науковий центр НАН України та чимало науково-дослідних інститутів, університет ім. Франка й низка навчальних академій, має великий творчий потенціал для виходу на європейський та світовий ринок ноу-гау.

України. Тут проживає кожний п'ятий її житель, виробляється майже кожна четверта гривня сільськогосподарської продукції України і кожні три десятки валової доданої вартості. Це *столичний регіон країни*.

Другим «столичним» є Північно-Східний регіон, до якого входять Харківська, Сумська і Полтавська області. Він займає значну частину історико-географічної землі Слобожанщини. Саме

звідси почалося новітнє відродження української культури, науки, освіти наприкінці XVIII — на початку XIX ст. (Г. Сковорода, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Котляревський, В. Каразин, О. Засядько, заснування у 1805 р. Харківського університету та ін.). Полтавсько-київський діалект ліг в основу української літературної мови. Харків у 1917—1934 рр. був столицею радянської України, а регіон у цілому у 20-х роках минулого століття був

По великих містах України

Столиця на час

Такою столицею у 1917—1934 рр. був Харків, розташований у північно-східній частині України. Це найбільше за людністю місто однієї з історико-географічних земель України — Слобожанщини. Сьогодні з населенням 1,47 млн мешканців, він поступається лише Києву. Поряд зі столицею нашої держави Харків став величезним індустріальним, науковим і культурно-освітнім ядром країни.

Економічна достатність Харкова, його господарсько-торгова підприємливість досить удаюто виражені на гербі міста, введеному ще 1781 р. На зеленому щиті схрещуються ріг достатку з плодами і квітами та кадуцей (знак Меркурія — бога торгівлі). Цей герб підтверджений і тепер.

Історична доля Харкова великою мірою пов'язана з його географічним положенням. Він був і залишається межовим містом на пограниччі Лісостепу і Степу, на шляху зі столиці колишньої російської та радянської імперій до головної вугільно-металургійної бази — Донбасу. Харків уособлював вільний спосіб життя з часів колонізації Слобожанщини (сама назва краю походить від слова «свобода»), куди втікали козаки і селяни із Гетьманщини й Правобережжя ще у XVII ст. Межування Слобожанщини з «Диким полем» виробило у її жителів психологію наступальності, волі,

незалежності та підприємництва. На початку XIX ст. саме звідси, де у 1804 р. був організований перший на сході України університет, почалося духовне відродження України. Потім воно поширилося на її центр і захід.

Місто виникло спочатку як острог Московського князівства, захищений від кочовиків невеликими річками Харків, Лопань та Уда (басейн Сіверського Дінця). Перша згадка про нього належить до 1654—1655 рр., коли ватага українських козаків під проводом І. Каркача оселилася біля укріплень. Тоді тут мешкало до 2000 людей. Місто було військово-оборонним форпостом і ремісничо-землеробським осередком.

Із зростанням Харкова змінювалася його управлінсько-адміністративна функція на Слобожанщині та в Україні. До 1765 р. він був центром Харківського козацького полку. Після цього стає центром Харківського намісництва, а з 1797 р. — Слобідсько-Української (з 1835 р. Харківської) губернії. Губернським містом Харків залишався аж до перших років радянської влади.

Змінювалися економічні функції міста. З XVIII ст. Харків став містом багатьох ярмарків і поступово перетворився на важливий торгово-ремісничий, а згодом фабрично-заводський центр. Стимулом послугувало прокладення через Харків залізниць (1869 р.), особливо ліній Москва — Ростов-на-Дону та Київ —





Харків. Місто стало не лише залізничним вузлом, а й центром паровозобудування. Серед великих підприємств, що виникли тут, слід зазначити завод транспортного машинобудування ім. Малишева, що випускає не лише трактори, а й танки, відомі на світовому ринку; завод гірничого устаткування «Світло шахтаря» та ін.

Від першої половини XIX ст. Харків виступає важливим центром національної науки, освіти й культури. Тут у різний час працювали відомі історики Д. Багалій, М. Костомаров, О. і П. Єфименки, О. Русов, Д. Яворницький; визначні письменники і митці Г. Сковорода, А. Ведель, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Лисенко, П. Грабовський, Б. Грінченко, В. Блакитний, Остап Вишня, О. Гончар, П. Тичина, М. Крушельницький, Л. Курбас, Н. Ужвій та ін. Багато з них потрапило під жорстокий прес більшовизму. Саме тут у 1927 р. академік Степан Рудницький заснував Український науково-дослідний інститут

осередком українізації. Тепер регіон є потужним двигуном науково-технічного прогресу України. Тут уперше розщеплено атомне ядро, виготовляється космічна і авіаційна техніка, продукція точного машинобудування тощо.

Два останні регіони — Центрально-Східний та Південний — мають багато спільного. Обидва — приморські. Через них і річкову Дніпровську, Південно-Бузьку та Дністровську системи майже всі інші регіони виходять у Середземномор'я і Світовий океан. Це зона найбільшого стикування українства із тюркським елементом. Тут головна

географії і картографії (ліквідований 1934 р. після арешту вченого).

Вже зазначалося, що у 1917—1934 рр. Харків був столицею радянської України. Тут зосереджуються Верховна Рада республіки, її уряд, багато великих промислових підприємств і наукових закладів. Тоді ж відбулася його докорінна планувальна перебудова. Насамперед було виділено управлінсько-організаційний центр (нинішній Майдан Незалежності) з комплексом урядових будинків — т.зв. Держпрому, зведених у дусі конструктивізму.

Як столиця, Харків дуже розбудувався, а населення його зростало надзвичайно швидко. Якщо в 1917 р. тут мешкало 279 тис. осіб, то у 1939 р. — 833 тис.

Індустріальний Харків зростає головню у південно-східному напрямі від центру. Саме тут ще до Другої світової війни виник величезний промисловий вузол. У 1975 р. центр і заводський район було з'єднано метрополітеном. Велику територію на півночі Харкова займає авіаційний завод Тут налагоджене виробництво найсучасніших вантажних і пасажирських літаків, зокрема АН-140.

У повоєнний період надзвичайно зросли житлові масиви на окраїні Харкова. Це Салтівка, Павлове Поле, Рогань, Олексіївка, Червона Баварія та ін. Територія Харкова добре озеленена: тут 110 луго-лісопарків, скверів, садів тощо.

Нині Харків стає одним із головних науково-дослідних, науково-інформаційних та рекреаційних центрів України. Тут зосереджений потужний науковий потенціал, об'єднаний Північно-східним науковим центром НАН України. У ньому 42 науково-дослідних та 48 проектних інститутів, 75 конструкторських бюро, 26 державних та близько 60 недержавних вищих навчальних закладів та ін.

Місто володіє великим історико-культурним надбанням. Це передусім архітектурні пам'ятки та місця народження і діяльності визначних людей. Слід назвати Покровський та Успенський собори, старий корпус університету, будинок Національної юридичної академії, будинок бібліотеки ім. В. Короленка, комплекс Держпрому та ін.

територія колишнього «Дикого поля», а потім — української войовничості й експансивності у формі Січей — Запорізької, Нової, Побузької, Олешківської, Задунайської. В обох регіонах розвинена рекреація загальнодержавного і міжнародного значення, тут виробляється близько третини сільськогосподарської продукції України і більше чотирьох десятих її зерна. Середнє Подніпров'я — головний металургійний район України. Після більшовицьких депортацій сюди повертаються колишні корінні жителі: у Крим — татари, а в інші області — німці.

По великих містах України

Дніпропетровськ

Це місто (інколи його називають Січеславом) є найбільшим міським осередком у нижній частині басейну Дніпра, населення якого налічує 1,1 млн осіб. Дніпропетровськ — не лише обласний центр, а й головне ядро Центрально-Східного суспільно-географічного регіону України, до складу якого входять Дніпропетровська, Запорізька і Кіровоградська області. Подібно до Харкова, Одеси чи Львова Дніпропетровськ став великим науковим центром з потужним інтелектуальним потенціалом. Він — головний металургійний осередок держави, а за рівнем розвитку машинобудування поступається лише Києву і Харкову. Разом із Дніпродзержинськом, Новомосковськом та іншими поселеннями Дніпропетровськ формує великий промисловий вузол і міську агломерацію.

Місто на Дніпрі має напрочуд вигідне географічне, особливо економіко-географічне положення. З одного боку, він розташований на Дніпрі, який після спорудження Дніпровської ГЕС біля Запоріжжя став судноплавним в усій його нижній частині аж до Чорного моря; з іншого боку, через нього пролягла залізниця, що з'єднує Донбас із Криворізьким залізничним басейном. До Дніпропетровська зі сходу підступає Західний Донбас. Територіальне поєднання в околицях Дніпропетровська різноманітних видів природних ресурсів (залізна і марганцева руда, кам'яне вугілля, вапняки та ін.) сприяло формуванню



потужних металургійного, машинобудівного, хімічного та енергетичного комплексів.

Дніпропетровськ — порівняно молоде місто, хоч на його території та у близькій місцевості поселення існували досить давно. Тут було запорізьке село Половиця, засноване козаком Глобою. Є відомості, що у 1660 р. неподалік сучасного Дніпропетровська розташовувалося селище Новий Кодак. Місто під назвою Катеринослав (на честь Катерини II — російської імператриці) було засноване колонізатором України князем Григорієм Потьомкіним у 1783 р. Передбачалося, що воно стане головним осередком півдня імперії. Але після смерті Потьомкіна (1791 р.) Катеринослав утратив своє значення і навіть був перейменований у Новоросійськ. З 1802 р. відновлено стару назву, і він став губернським центром.

Місто швидко зростало вже у першій половині XIX ст. Тут, по суті, закінчувалося судноплавство вниз по Дніпру, бо дніпрові пороги було затоплено значно пізніше — аж у 30-х роках XX ст. У 1862 р. у Катеринославі налічувалося близько 22 тис. мешканців, тут діяло близько 50 промислових підприємств. Але місто все-таки було невеликим торгово-адміністративним осередком і переважувальним транспортним вузлом.

У 70—80-х роках XIX ст. залізниця з'єднала Катеринослав із Харковом — Севастополем (меридіональна лінія) і Донецьком (Юзівкою) — Кривим Рогом (широтна лінія). Останнє було суттєвим чинником розміщення у Катеринославі великого на той час Олександрівського металургійного заводу та інших металургійних підприємств. Для підготовки спеціалістів засновано Вищу гірничу школу, що у 1912 р. стала Гірничим інститутом. Розвиток промисловості сприяв зростанню людності міста від 48 тис. осіб у 1887 р. до 227 тис. у 1917 р. При цьому велика маса поселенців надходила із Росії. Близько 40 % становило єврейське населення. Але вже у 1926 р. на перше місце вийшли українці (35,9 %). На росіян припадало 31,5 %, а на євреїв — лише 26,7 %. Перед Другою світовою війною людність міста досягла 501 тис. осіб.

Із зростанням кількості українців у Дніпропетровську поглиблювалася його українізація. Особливо цей процес спостерігався з початку XX ст., а також у період 1917—1927 рр. У 1905 р. тут виникло освітньо-культурне товариство «Просвіта» з філіями по всій Катеринославщині. Активними просвітянами тоді були Д. Дорошенко (історик), А. Синявський (історик та географ), Д. Яворницький (історик, етнограф, письменник) та ін. Стараннями Д. Яворницького у 1905 р. було організовано історико-археологічний музей (тепер Державний історичний музей імені Дмитра Яворницького — див. фото).

З Дніпропетровськом пов'язана діяльність письменників, поетів і літературознавців М. Вороного, В. Підмогильного, Г. Епіка, філософа О. Блаватської, композитора А. Штогаренка, співака К. Огневого,

скульптора Є. Вучетича, науковців Л. Писаржевського, М. Янгеля, В. Уткіна та ін.

Дніпропетровськ є великим науковим і освітнім центром. З 1918 р. тут існує університет, з 1930 р. — металургійний та хіміко-технологічний інститути. Науково-дослідні академічні й галузеві установи тісно пов'язані з металургійною, хімічною та машинобудівною промисловістю, особливо з виробництвом космічної техніки. Всі вони об'єднані Придніпровським науковим центром НАН України.

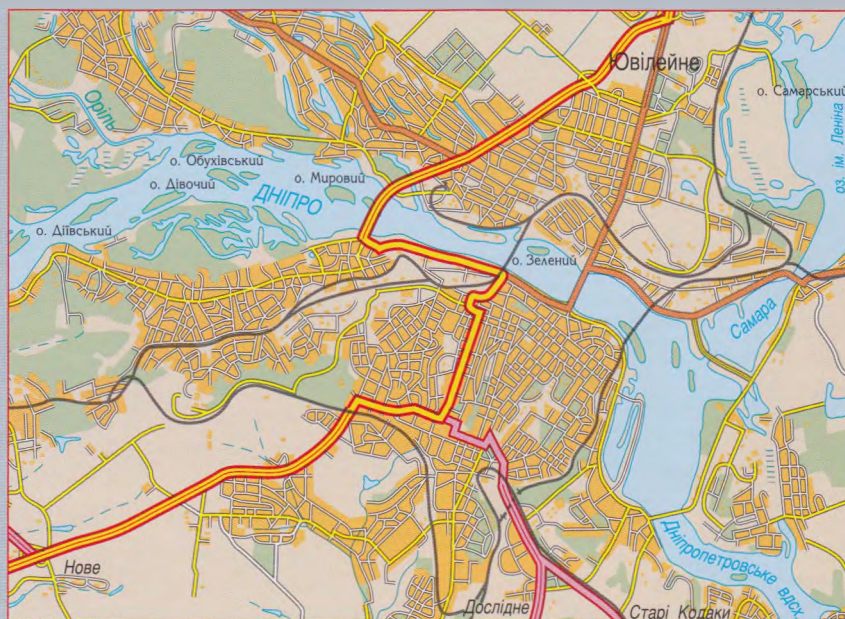
Під час радянської індустріалізації у місті було повністю реконструйовано старі металургійні підприємства і збудовано нові (всього діє 25 підприємств з виробництва сталі й труб). Найбільшим є ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод імені Петровського». Майже 50 машинобудівних підприємств випускають кілька тисяч найменувань промислової продукції. Але особливий імідж Дніпропетровську надають найбільші в Україні та одні з найбільших у світі підприємства з виготовлення космічної техніки — ВО «Південний машинобудівний завод» та конструкторське бюро «Південне». Хімічна промисловість — це виробництво передусім гумових шин для тракторів і комбайнів, а також лакофарбової продукції. Легка промисловість представлена харчовою і виготовлен-

ням промислових споживчих товарів (швейні, трикотажні вироби, взуття).

Дніпропетровськ, як і багато великих міст на Дніпрі, має специфічну планувальну структуру. Він розкинувся на обох берегах Дніпра, з'єднаних п'ятьма мостами. Функціональне ядро міста знаходиться на південному правому березі. Тут на порівняно невеликій території зосереджено більшість установ і організацій сфери управління, культури, релігії (назвати хоча б чудові Спасо-Преображенський і Троїцький кафедральні собори), освіти, науки тощо.

На захід від центру лежить важливий, передусім металургійний, район, що з'єднується з центром лінією метро. На північ від нього на нижньому лівобережжі розвинувся промислово-портовий район. А східніше — район, що має назву Індустріального. Південь правобережжя вкляюється глибоко у степ житловими і промисловими кварталами.

Потужний промисловий комплекс і зокрема ВПК Дніпропетровська та його науковий потенціал сьогодні є важливим чинником виходу України з економічної кризи, зокрема у виробництві національного доходу, завоюванні світових ринків. Місто стало інвестиційно привабливим. Усе це великою мірою зумовлює його майбутній розвиток і процвітання.



Серед областей, які входять у той чи інший регіон, виділяються одна центральна і одна або кілька периферійних. Область, у якій міститься ядро регіону, його основний соціально-економічний центр, називається **центральною**. До таких областей належать Київська, Львівська, Харківська, Дніпропетровська, Донецька та Одеська. Цент-

ральні області зосереджують найбільшу масу ресурсового, соціального та економічного потенціалу. Більшість периферійних областей межують із центральною (виняток становлять Чернівецька та Хмельницька області у Західному регіоні; а Херсонська область і Крим у Південному регіоні безпосередньо з'єднані з Одесою морем).

По великих містах України

Головний порт держави

Одеса — найбільший український порт на Чорному морі, центр Південного суспільно-географічного регіону, центр Одеської області, велике промислове, науково-інформаційне і культурно-освітнє ядро України, місто-мільйонник (дещо більше 1,0 млн мешканців). Роль Одеси в Україні визначається передовсім її вигідним географічним положенням. Тут Україна має дешеві морські (через Чорне і Середземне море) і річкові (через Дунайську і Волго-Донську системи) виходи у багато країн світу. Одеса володіє величезним транспортно-розподільним і міжнародним транзитним потенціалом. Вона — університетське місто (з 1865 р.), один із семи центрів НАН України.

Одеса простяглася вздовж відкритої на схід і південь великої морської бухти. Організуючими осями міста є Приморський бульвар, а також вулиці Преображенська та Дерибасівська.

Вважається, що Одесі у 2004 р. виповниться 210 років. Насправді ж поселення на цій території має кількатисячолітню історію. Тут жили киммерійці, скіфи, сармати, греки ще далеко до Христа, а потім, уже у другій половині I тис., — праукраїнські племена уличів і тиверців. Міське поселення на території Одеси виникло понад 600 років тому (XIV ст.), а біля нього була пристань Качибей. Укріплене литовським князем Вітовтом (саме сюди доходили володіння Великого князівства Литовського), місто у 1480 р. було захоп-



лене турками і перейменоване на Гаджибей. У 1789 р. його здобули російські війська адмірала Дерибаса разом із запорожцями. У 1791 р. місто увійшло до складу Російської імперії, а у 1795 р. перейменоване в Одесу на помилковій підставі, що тут колись існувала грецька колонія Одессос.

У 1819—1859 рр. в одеському порті було впроваджено систему порто-франко, тобто безмитного вивезення і ввезення товарів, що кардинально збільшило товарооборот, особливо зовнішній. Вже у 1830-х роках Одеса стає найбільшим містом на території України, перегнавши Львів і Київ, і залишалася ним до 1917 р. За кількістю населення вона стала четвертим містом Російської імперії (після Петербурга, Москви і Варшави). Водночас вона була багатоетнічним містом. Крім українців і росіян, тут жили євреї, болгари, молдовани, греки, французи, італійці, німці, поляки та ін.

Особливо швидко розвивалася Одеса з другої половини XIX ст. як залізнично-морський вузол півдня імперії. До неї були підведені залізниці (перша Балта—Одеса у 1865 р., далі Одеса—Єлисаветград у 1869 р.) для вивезення на експорт зерна з українських степових просторів. До побудови Транссибірської магістралі Одеса зіграла важливу роль у зв'язках Півдня України з Далеким Сходом, особливо після відкриття Суецького каналу (1869 р.). Цим шляхом на «Зелений клин» Примор'я рушили тисячі українських емігрантів, щоб здійснити аграрне освоєння цього краю.

На імпорتنій сировині, а також на аграрній продукції запліччя в Одесі перед Першою світовою війною сформувався промисловий комплекс. Передувала в ньому харчова промисловість, тютюнова, чаєрозважувальна, олійна, кондитерська та ін. На другому місці була металообробна галузь, на третьому — легка (канатна, джутова, меблева тощо). Розвивалася й хімічна галузь.

Особливо зросла Одеса під час міжвоєнної індустріалізації. Тут було зведено понад 30 великих промислових підприємств, реконструйовано старі. Перше місце тепер зайняла машинобудівна і металообробна промисловість. Вирішальне значення мали галузі: верстатобудівна, підійомно-транспортна, кіноапаратури, сільськогосподарського машинобудування, тракторних деталей, суднобудівна і судноремонтна. Урізноманітнилися хімічні галузі (фармацевтична, лакофарбова, мінеральних добрив).



В Одесі важливе значення мають два комплекси — транспортний і рекреаційний.

У транспортному комплексі поєдналися мало не всі відомі види комунікацій: морський, річковий (Дунайське пароплавання), залізничний, трубопровідний, автошосейний та авіаційний. Особливо розбудований морський транспорт, зокрема портове господарство. Вся північна частина морського фасаду Одеси зайнята гаванями різної спеціалізації. Обробку генеральних (поштучних і контейнерних) і сипких вантажів винесено поза Одесу у місто-порт Іллічівськ. А поруч з Одесою виріс порт Південний (хоча фактично відносно Одеси він північний!), що спеціалізується на вивезенні аміаку — аміакопровід іде сюди з Тольятті (Росія) і Горлівки (Донбас) — і ввезенні суперфосфату з Північної Африки. На цій сировині працюють заводи з виготовлення мінеральних добрив. Поряд з Південним збудовано потужний нафтотермінал. Нафта постачатиметься з Азербайджану, Туркменістану та Казахстану і транспортуватиметься нафтопроводом Одеса—Броди—Гданськ (Польща).

Рекреаційний комплекс Одеси і околиць охоплює систему будинків відпочинку, санаторіїв, турбаз, кемпінгів, пляжів, грязевих лиманів, мінеральних джерел та ін. Широко відомі в Україні курорти «Аркадія», «Великий Фонтан», «Лузанівка», «Кюальник», «Лермонтовський», «Чорноморка» тощо.

Одеса — великий науковий, освітній, культурний та духовний центр України. В системі Одеського наукового осередка понад 30 академічних та 70 галузевих науково-дослідних інститутів (серед них знаменитий інститут очних хвороб і тканинної терапії ім. акад. В. Філатова). Тут близько 20 вищих навчальних закладів, у тому числі Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Політехнічний, Медичний університети, Вище інженерно-морське училище, консерваторія. У місті діє сім театрів.

Внаслідок великомасштабного розвитку міста і приміської зони Одеса стала ядром великої розселенської та промислової агломерації, а ширше — суспільно-географічного вузла. До нього, крім Одеси, входять згадані порти — Іллічівськ та Південний, а також міські та сільські поселення від Куяльницького лиману на півночі до Дністровського на півдні. У цій системі проживає близько 1,3 млн осіб.

Сама Одеса лежить на рівнинному плато (40—45 м вище рівня моря), перерізаному у кількох місцях балками, що похило спускаються до моря. У північній частині плато переходить у пониження — так званий Пересип, який відділяє цей район від моря і двох лиманів — Гаджибейського і Куяльницького. Гідрогеологічні умови плато (наявність підземних пустот у вапняку-черепашнику — знаменитих одеських «катакомб», високий рівень ґрунтових вод та ін.) дуже складні. Зсувонебезпечні ділянки берега та морська образія потребують великих затрат на укріплення зони стику плато з морем. За таких умов місто-



будівництво зіткнулося з додатковими труднощами, які не дали змоги сформувати Одесу як суцільний масив міської забудови. Тому вона чітко ділиться на відмінні між собою планувально-функціональні райони.

Центральний район обмежений Пересипом, Старопортофранківською вулицею та залізничним вокзалом, який тепер формує своєрідний другий центр. Цей район складається з двох частин, кожна з яких має близьку до шахівниці планувальну структуру. Саме тут відкритий до моря Приморський бульвар довжиною 142 м з відомими Потьомкінськими сходами та напівкруглою площею, на якій стоїть пам'ятник першому градоначальнику герцогу Рішельє роботи І. Мартоса. Недалеко — знаменитий Театр опери і балету, збудований у 1883—1887 рр. у неоренесансовому стилі. За архітектурою та оздобленням він стоїть у ряду кращих театрів Європи.

Портовий район розташований вузькою смугою вздовж берега. Надморський район лежить на південний захід і південь від портового і центрального. Це переважно житлова і курортно-відпочинкова зона. Залізнично-індустріальний район витягнутий західніше центру. Він розрісся за рахунок колишніх робітничих селищ і слобідок. Тут — головний промисловий вузол міста.

По великих містах України

Місто териконів і троянд

Ідеться про Донецьк — «столицю» Східного регіону України з людністю понад 1 млн осіб. Його можна порівняти з Дніпропетровськом. Ці монблани української економіки визначають не лише господарський потенціал держави загалом, а й суттєво впливають на її політичний клімат.

Часом пишуть, що Донецьк — це місто контрастів. Якщо зовнішньо, то тут терикони височать мало не в центрі міста, а поруч море ... червоних троянд. Коли ж по суті, то контрасти мають передовсім соціальний зміст. У центрі міста кидаються у вічі фантастичної архітектури ресторани, нічні клуби, п'ятизірковий готель тощо. А зовсім поруч — глухі, без освітлення вулички. Більше половини території міста — це типово робітничі селища. Зовні Донецьк скидається на суцільно російськомовний мегаполіс. Насправді ж він етнічно дуже різномірний. Крім українців і росіян, тут мешкають татари (не кримські, а волзькі).

Донецьк — ядро міської агломерації, до якої входять також поблизу велике місто Макіївка (390 тис. мешканців) і багато шахтарських та заводських селищ. Місто виникло у 1869 р. як металургійний центр, збудований англійським підприємцем Джоном Г'юзом. Саме тому на початку місто отримало назву Юзівка (до 1924 р.). Потім називалося Сталіно, перейменоване на Донецьк у 1961 р.

Донецьк лежить на запорізьких козацьких землях. Тут існувала Кальміуська паланка (за назвою річки Кальміус, у верхів'ї якої виросло це місто). На території теперішнього Донецька до його появи вже були українські козацькі слободи. Їхні мешканці займалися не лише хліборобством, а й копали «горючий камінь» — вугілля для власного споживання. У степу це була справжня знахідка, яка визначила долю усєї землі й народу на багато десятиліть.

Уже у 1841 р. було введено в дію перший великий рудник Олександрівський. Розвитку металургії тут сприяла не стільки наявність залізних руд (вони стали довозитися незабаром із Кривого Рогу), скільки великі поклади високоякісного коксівного вугілля. У 1876 р. металургійний завод Юзівки був найбільшим у Російській імперії. Згодом французько-німецький капітал будує тут завод шахтового обладнання. Розбудовуються вугільні копальні. Їх тоді діяло вже дев'ять.

Великі надії покладав на Донецьк радянський режим. Донбас, особливо Донецька та Луганська області, стали головною вугільно-металургійною базою Радянського Союзу. Придніпров'я і Донбас діяли злагожено як єдиний територіальний комбінат. Донбас спеціалізувався на виробництві кам'яного вугілля, а Придніпров'я, особливо Криворізький басейн — на видобуванні залізних руд. Тому металургія розвивалася в обох районах. Нині вона є основною статтею українського експорту.



Поряд із металургійною та вугільною промисловістю великого розвою набули машинобудування для цих галузей, а також коксохімічна, легка і харчова галузі. Донецьк перетворився у найбільший на сході України транспортний вузол.

Паралельно з промисловим комплексом зростала людність міста. У 1926 р. тут проживало 105,9 тис. осіб (у тому числі 26,1 % українців, 56,2 % росіян, 10,7 % євреїв), у 1939 р. — 472,4 тис. Унаслідок Другої світової війни населення зменшилося до 175 тис.

Щоб відновити зруйноване місто і збудувати нові шахти Донбасу у повоєнний період, сюди було здійснене масове переселення з інших регіонів, часто репресивним способом. Пізніше, після 1956 р., у Донбас переселилися багато західних українців, яких звільнили із таборів і заслання, але не дозволили жити у своєму регіоні. У 1959 р. людність Донецька зросла до 708 тис. осіб (31 % — українці, 51 % — росіяни, 3 % — євреї), а у 1979 р. місто вже було мільйонником. Нині його населення скоротилося майже на 100 тис. осіб, що свідчить про соціальні та економічні негаразди. Донбас, як і Донецьк, став зоною економічної депресії та соціального напруження.

Поза тим Донецьк залишається великим центром освіти, науки і культури. Це університетське місто (з 1965 р.) з політехнічним, медичним інститутами та іншими вищими навчальними закладами. Тут діє один із найбільших наукових центрів НАН України з

численними науково-дослідними інститутами у галузі металургії, паливно-енергетичного, машинобудівного та хімічного комплексів.

Цікава планувальна структура міста. Донецьк займає майже 400 км², пролягаючи на 55 км із заходу на схід і на 28 км з півночі на південь. Основна промислова зона розміщена у південній частині, а житлова — на півночі вздовж р. Кальміус. Тепер на

Кальміусі збудовано велике водосховище, яке є місцем відпочинку. Центральна частина міста, що на правобережжі річки (як і протилежна зарічна частина) має прямокутне планування. Саме тут розміщені головні культурно-освітні заклади — Театр опери і балету, цирк, Будинок природи, краєзнавчий та художній музеї та ін. Як центр, так і окраїна міста добре озеленені та обводнені.



В Україні так склалося, що більшість головних ядер регіонів, їхніх організуючих центрів розташована близько державного кордону (крім Дніпропетровська). Так, Одеса лежить на самому кордоні, Харків віддалений від нього на 80 км, Львів — на 90, Донецьк — на 100, Київ — на 150 км. Цим визначають дві територіальні особливості регіонів: 1) для їхньої внутрішньої організації характерний **ексцентриситет**, тобто зміщення головного ядра відносно геометричного центру регіону; 2) простір регіонів тягнеться від окраїни вглиб території України. Тому в більшості випадків регіони межують через периферійні області (безпосередньо стикаються між собою центральні області лише трьох східних регіонів).

Крім обласних, у деяких регіонах виділяють міжобласні **суспільно-географічні субрегіони**. Вони характеризуються специфічними історично сформованими способом життя населення, його культурою, структурою господарства тощо. Прикладом є Карпатський та Західнополіський субрегіони у Західному регіоні.

У багатьох випадках обласні та деякі інші центри стають основою таких форм територіальної організації, як суспільно-географічні *округи*, *вузли* і *кущі*. Кожен з них охоплює порівняно невелику компакту територію разом із населенням, населеними пунктами, комунікаціями, рекреаційною, продовольчою зонами та усією промисловістю. Вузол організовується одним (рідше двома-трьома) великими поселеннями, до яких масово мігрує з навколишніх пунктів робоча сила, а куш — порівняно невеликим поселенням, що виконує торгово-розподільну, господарсько-організаційну, рідше виробничо-концентрувальну функції стосовно поближких поселень. Наприклад, Львів разом з околицями в радіусі до 50 км утворює Львівський вузол, а Стрий разом із Дашавою, Моршином, Угерськом, Більче-Волицею — куш. Як правило, вузли мають добре розвинену внутрішню транспортну систему.

Отже, у структурі СГР маємо низку таких територіальних форм: регіон — субрегіон — область — округа (підобласний район) — вузол —

Таблиця 2-5
НАЙВАЖЛИВІШІ ОЗНАКИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Визначальні фактори	Ознаки регіонів	
	Перший тип	Другий тип
Географічне розташування	Континентальність	Приморськість
Природний	Лісостеп і Полісся, частково гори, вологий клімат	Степ, частково гори, сухий клімат
Історичний	Старозаселені та давно освоєні території	Території нового заселення та господарського розвитку
Демоетнічний	Цілковита перевага українців	Поліетнічний склад з великою часткою російськомовного населення
Соціальний	Велика роль селянства	Перевага робітництва
Культурно-духовний	Агрикультура, традиціоналізм, міцні релігійні корені	Індустріальна культура, брак традиціоналізму, поширення атеїзму
Екістичний (розселенський)	Руральність	Урбанізованість
Економічний	Велика роль сільського господарства у поєднанні з переробною індустрією	Велика роль промислового виробництва, особливо гірничовидобувного, важкої індустрії
Екологічний	Чорнобильське забруднення	Забруднення викидами важкої індустрії

кущ — поселення. Елементарною формою є поселення (населений пункт). Поселення різних видів (міста, села як економічні, рекреаційні, транспортні тощо пункти) з їхнім соціально-економічним змістом — це початкова основа регіоноформування.

Деякі територіальні форми (крім елементарних) не обов'язково мають розвиватись у конкретних регіонах. Наприклад, у Східному регіоні немає субрегіонів, а у Західному їх аж три. Таке явище називається *законом нестрогого поділу вищих територіальних форм на нижчі, або законом входження нижчих форм у вищі*. Кожен регіон охоплює територіальні форми різного рівня, що взаємодіють між собою. Тому він є складною територіальною системою, організованою ієрархічно.

Але одні й ті ж форми територіальної організації суспільства (наприклад, обласні) відіграють неоднакову роль у структурі регіону. Є області центральні та периферійні, ядра регіоноутворення — головні й неголовні і т. д. Тому можна говорити про **функціонально-територіальну структуру (ФТС)** району. *ФТС — це наявність і взаємодія різних форм територіальної організації, кожна з яких відіграє специфічну функцію у процесі життєдіяльності регіону як системи*. Одні частини регіону (центральна область, головне ядро) є провідними, свого роду регуляторами його розвитку і функціонування, решта — підпорядкованими, мають інші функції та реалізують інші завдання.

Усі регіони України поділяють на два типи. До першого входять три регіони півночі та заходу — Центральний, Західний і Північно-Східний, до другого — всі решта. Згідно з факторами, що впливали і впливають на формування цих типів, регіони мають свої характерні ознаки (табл. 2-5).

Як бачимо, типи регіонів значно різняться між собою. Але між ними немає непрохідної стіни, деякі регіони певною мірою мають риси обох типів. Це особливо стосується Північно-Східного регіону. Крім того, усі шість регіонів творять своєрідний перехідний ряд від крайнього прояву ознак першого та другого типів. Цей ряд має такий вигляд: Західний — Центральний — Північно-Східний — Центрально-Східний — Південний — Східний регіони.

Рівні соціально-економічного розвитку обласних регіонів

В Україні за рівнем соціально-економічного розвитку виділено такі області:

1) *високого рівня* (індекс становить 1,10—1,20 порівняно з середньоукраїнським). Сюди належать Запорізька, Дніпропетровська та Київська області;

2) *вище середнього рівня* (1,00—1,10) — Донецька, Харківська, Полтавська, Львівська, Луганська, Черкаська і Миколаївська;

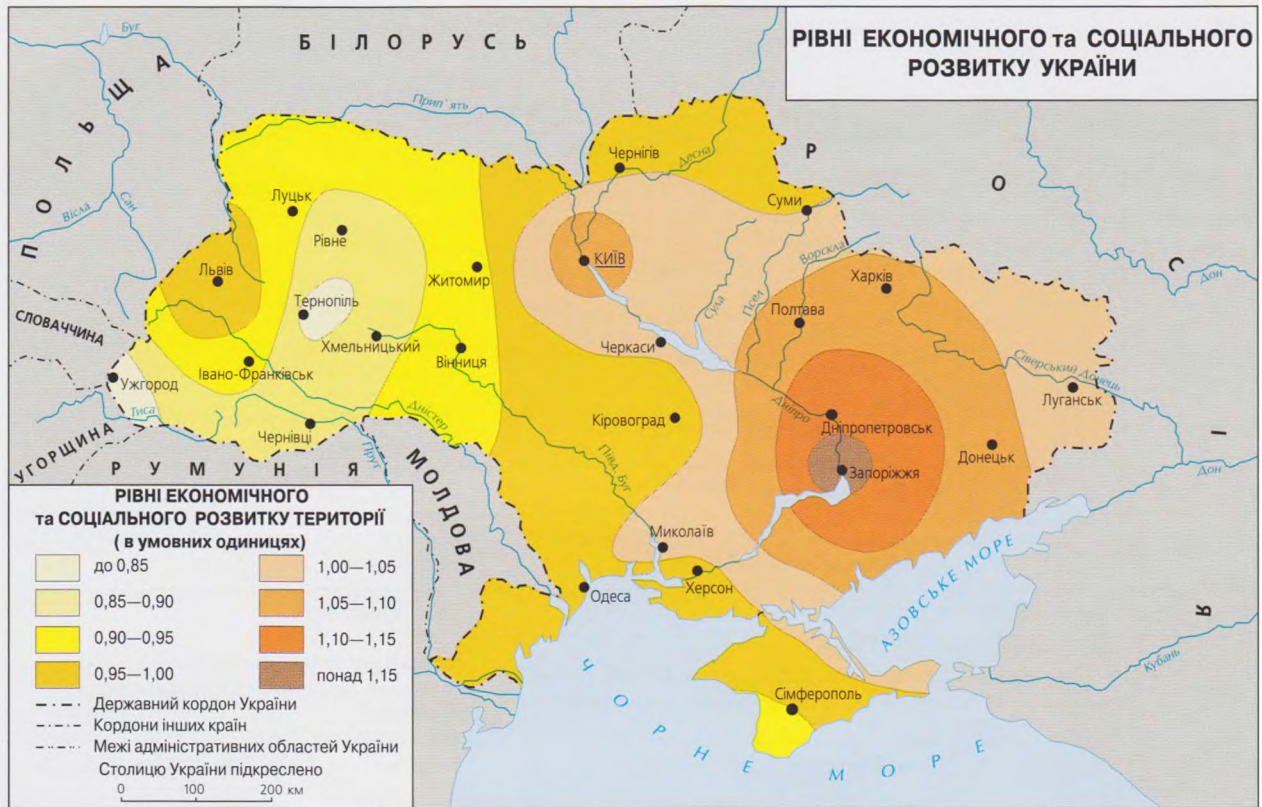


РИСУНОК 2-16

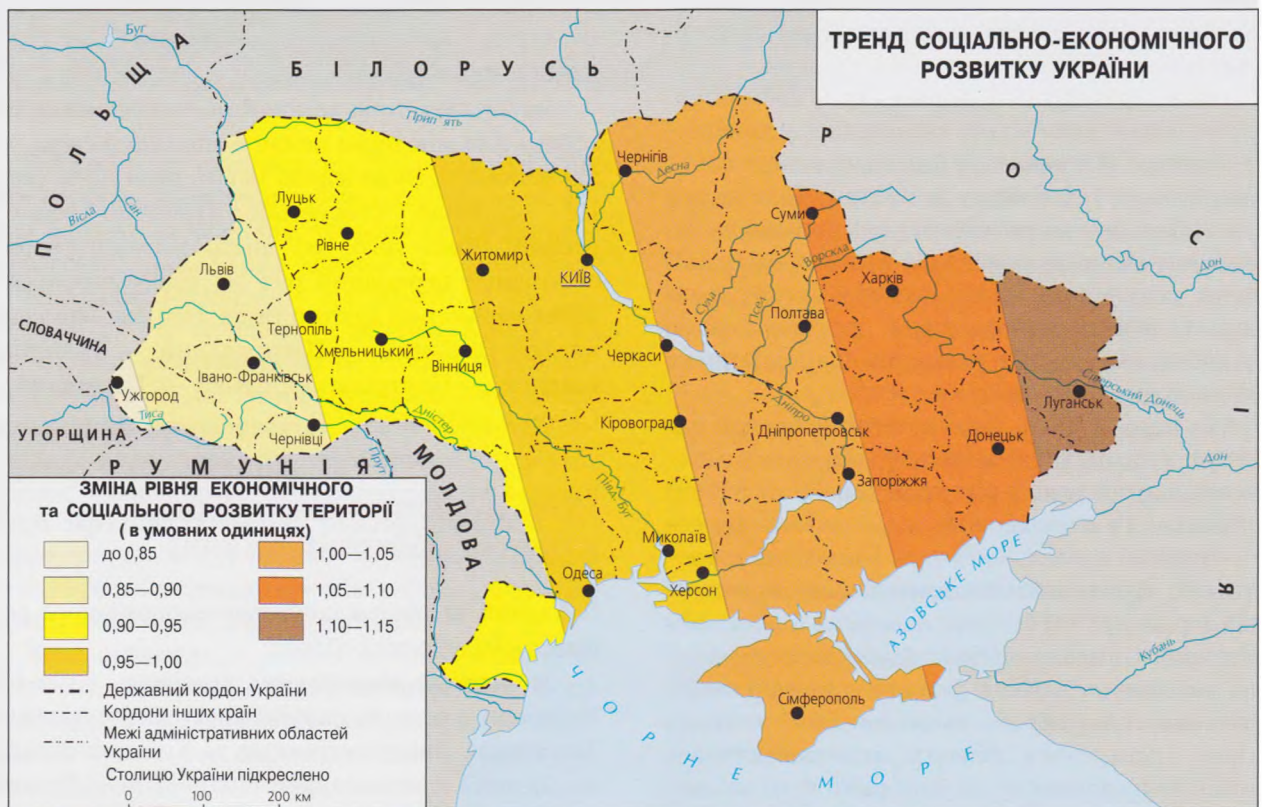


РИСУНОК 2-17

3) *середнього рівня* (0,95—1,00) — Одеська, Сумська, Херсонська, Чернігівська, Кіровоградська;

4) *нижче середнього рівня* (0,90—0,95) — Крим, Вінницька, Житомирська, Івано-Франківська, Чернівецька області;

5) *найнижчого рівня* (менше 0,80—0,90) — Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Закарпатська області.

Слід мати на увазі, що показники рівня є досить абстрактними величинами (до уваги бралися 15 часткових показників, на абсолютну величину яких надзвичайно сильно впливають дані, що стосуються обласного центру). Тому їх не слід переоцінювати і не слід проводити аналогії з рівнем життя населення (детальніше див.: *Поповкін В.* та ін. Аванпроект економічного районування України. Київ, 1994).

Загальна картина така: в цілому при русі із заходу на схід існує тенденція до наростання рівня розвитку, передусім економічного. Максимум досягається у Придніпров'ї (лінія Київ—Запоріжжя), далі іде незначний спад, але рівень на сході не нижчий від середньоукраїнського. На картосхемі (рис. 2-16), виконаній на матеріалах названої праці, видно, що лінія з позначкою 1,00 у загальному фіксує лінію Дніпра. На статистичному рельєфі маємо три значні підйоми рівня: регіон Запоріжжя — Дніпропетровська на сході, Києва — у центрі та регіон Львова на заході.

Якщо припустити, що значення синтетичного показника рівня розвитку є функцією координат довготи і широти, то можна побудувати статистично-закономірну (т. зв. трендову) поверхню цього рівня (рис. 2-17). На ній статистичний рельєф поступово піднімається з заходу на схід (лінії однакового значення дещо нахилені).

Проте, як показує конкретний аналіз, це підняття пов'язане в основному з рівнем економічного розвитку (обсяги промислового виробництва, капіталовкладень, виробництва національного прибутку тощо). Але якщо проаналізувати негативні соціальні та екологічні наслідки зростання названого рівня (бездуховність, злочинність, зростання захворювань, забруднення вод, атмосфери тощо), то конкретні показники дуже корелюються із загальними економічними показниками: чим вищий рівень економічного розвитку, тим у цілому гірші соціально-духовні результати.

Тому головним у регіональній соціально-економічній політиці України має бути як економічне піднесення її заходу до середньодержавного рівня, так і подолання негативних результатів у духовно-соціальній сфері сходу, що значною мірою спричинено надмірно високим рівнем його індустріально-гірничого розвитку. Інакше міна сповільненої дії, закладена двома імперіями під територіальну цілісність України та її незалежність, рано чи пізно спрацює.

розділ 3

Російський світ





РИСУНОК 3-1

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | |
|---------------------|-------------------------------|
| 1 Континентальність | 11 Русифікація |
| 2 Кліматологія | 12 Колективізація |
| 3 Погода | 13 Державне планування |
| 4 Тундра | 14 Унітарний державний устрій |
| 5 Тайга | 15 Опір відстані |
| 6 Вічна мерзлота | 16 Депопуляція |
| 7 Передова столиця | 17 Теорія серцевинного ареалу |
| 8 Колоніалізм | 18 Серцевинний ареал |
| 9 Імперіалізм | |
| 10 Федерація | |

РЕГІОНИ

- ▶ **СЕРЦЕВИННИЙ АРЕАЛ ІЗ ПЕРИФЕРІЄЮ**
- ▶ **СХІДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ**
- ▶ **СИБІР**
- ▶ **ДАЛЕКИЙ СХІД**

Сама назва «Росія» навіює культурно-географічні образи буремного минулого: свавільні царі, войовничі козаки, візантійські єпископи, натхненні революціонери, зіткнення культур. Росіяни дали відсіч монголо-татарським ордам, створили потужну державу, колонізували обширні прилеглі території, перетворившись на імперію.

Вони перемогли Наполеона, піддалися комуністичним настроям і з падінням комуністичного ладу втратили більшість своїх імперських надбань. Володіючи ще від часів холодної війни величезним ядерним арсеналом, Росія нині перебуває в неясному — щоб не сказати небезпечному — перехідному становищі.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Росія — країна величезних відстаней (між островом Сахалін на Тихому океані та Санкт-Петербургом на Балтійському морі басейну Атлантичного океану пролягає декілька часових поясів), жорстких морозів, віддаленого пограниччя, ізольованих прикордонних поселень. Серцевинний ареал країни (інколи його називають Європейською Росією) з осередком у Москві розташований на захід від Уральських гір. На північ, південь і схід простяглася віддалена складна периферія з нестійкими економікою і політичним укладом. За диктаторських комуністичних часів периферію можна було тримати під контролем. Тепер віддалені регіони супротивляться Москві, ба навіть повстають проти неї. Болісні економічні зміни викликали хвилю страйків, перекриття руху залізничного транспорту, вимоги більшої автономності регіонів. Проблеми Росії стають головною перешкодою формування хоч якогось нового світового порядку.

Докомуністичну Росію можна назвати культурою крайнощів: сильне почуття патріотизму, неприйняття змін, деспотичне правління. В руках нечисленної еліти зосереджувалися неймовірні багатства. Можновладці та грошовиті дворяни закри-

пили за собою привілеї коштом мільйонів селян, які жили у страхітливих злиднях. У Росії Промислова революція розпочалася досить пізно, а формування середнього класу проходило повільно. Та все ж більшість громадян Росії були відданими своїй країні, а російські письменники і художники ввійшли до когорти найкращих митців світу. Письменники, зокрема Л. Толстой і Ф. Достоєвський, у свої творах зверталися до життя бідних. Композитори звеличували непереборний російський народ і увічнювали його перемоги над чужинцями, як от в увертюрі «1812 рік» П. Чайковського.

За часів царату Росія переросла в імперію. Відчуваючи невтамовну жагу багатства, територій, влади, царі відправляли російські армії через рівнини Сибіру, через пустельні внутрішні райони Азії, в окраїнні гори. Російські першопрохідці наважилися дійти навіть до Аляски, а тоді тихоокеанським узбережжям Північної Америки — на південь. У 1812 р. російський прапор підняли біля Сан-Франціско. З розширенням імперії влада царів слабшала, підточувана внутрішньою неміччю. Селяни повставали. Солдатам не платили і тримали їх впроголодь, як наслідок — бунти. Коли царі намагалися вводити реформи, протестували

◆ Головні географічні особливості Російського світу

1. Росія — найбільша країна світу за територією. За нею йде вдвічі менша Канада.
2. Територія Росії заходить найдалі на північ. Це велика і багатонаселена країна, здебільшого холодна і/або суха. Тепле субтропічне повітря не проходить через безкраї важкодоступні гірські масиви, і країна цілком перебуває під впливом арктичних повітряних потоків.
3. Росія була однією з найпотужніших колоніальних держав. За часів царату було витворено територіально неперервну найбільшу імперію світу. Радянське керівництво перейняло спадок царів і поширило розміри імперії.
4. Як на таку величезну територію, майже 150-мільйонне населення Росії порівняно нечисленне. Воно зосереджене переважно у найзахіднішій частині країни, що становить 1/5 всієї території.
5. Осередок розвитку Росії лежить на захід від Уральських гір. Саме тут знаходяться найбільші міста, провідні промислові регіони, розгалужена транспортна мережа, найпродуктивніші сільськогосподарські зони. Національна інтеграція та економічний розвиток на схід від Уралу здебільшого обмежені вузьким коридором, що починається на півдні Уралу і сягає південних районів Далекого Сходу біля Владивостока.
6. Росія — полікультурна країна зі складною політичною географією. Двадцять одна республіка, які входять до складу країни, сформувалися на основі окремих етносів і нині функціонують як політико-географічні одиниці.
7. Незважаючи на велику площу, Росія, втім, переважно оточена євразійським суходолом. Тут дуже мало добрих і зручно розташованих портів.
8. Сьогодні, у посткомуністичний період, регіони, які колись входили до складу російської та радянської імперій, перегруповуються. Східна Європа і особливо мусульманська Південно-Східна Азія тиснуть на колишнє російсько-імперське прикордоння.
9. Після розпаду радянської системи Росія опинилася в економічному безладі. При переході до посткомуністичного устрою багато компонентів, які функціонували довгий час (харчова галузь, залізничне сполучення, трубопровідна система), розпалися.
10. Упродовж тривалого часу Росія була джерелом сировини та, майже крім зброї, товарів на експорт не виробляла. На світові ринки практично не виходять російські автомобілі, телевізори, фотоапарати, інші споживчі товари.

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«У 1994 р., більш ніж 30 років після наших перших відвідан Санкт-Петербурга, ми блукали вулицями міста і спостерігали значні зміни, що сталися після 1991 р. Не тільки головна вулиця міста, Невський проспект, а й інші вулиці переповнені автомобілями і пішоходами. Повсюди реклама. Вздовж тротуарів із невеликих саморобних яток продають усе — починаючи від книжок і закінчуючи сімейними реліквіями. З'явилися вишукані товари та послуги, повідкривалися нові дорогі магазини, розкішні універмаги. В око також упадають бідні та знедолені: на цій самій вулиці трохи далі дівчинка цілий день грає на скрипці, а її батько неподалік підпирає стіну і чекає, щоб підібрати копійки, які кидають їй перехожі. Зріс рівень злочинності, малі підприємства перебувають під загрозою рекету. Як і в інших містах Росії, у Санкт-Петербурзі (або, як його тут називають, Пітері) відчувається пострадянський неспокій».



Радянський Союз, 1922—1991 рр.

Упродовж багатьох років Росія була наріжним каменем Радянського Союзу — держави, що прийшла на зміну царській Росії. Початки нового ладу проявилися після лютневої революції 1917 р., коли внаслідок більш ніж десятилітнього бунту в країні цар Микола II зрікся престолу. Російські революційні групи називали себе *радами* (рос. «советы»). Вони виникли 1905 р., коли відбулася перша демонстрація робітників. Того року тисячі городян прийшли з протестом до палацу царя в Санкт-Петербурзі. Їх розстріляли солдати. Сотні людей загинули та були поранені. Росія впадала в хаос.

Коаліція професійних військових та урядовців змусила царя зректися трону. Деякий час Росією керував Тимчасовий Уряд. У листопаді 1917 р. у країні відбулися перші і, як виявилось згодом, останні на період більш ніж 70 років демократичні вибори. Тимчасовий Уряд дозволив більшовикам, які були у вигнанні, повернутися до Росії (революціонери поділялися на групи): Леніну — із Швейцарії, Троцькому — з Нью-Йорка, Сталіну — із заслання в Сибіру. Розпочалася політична боротьба, у якій більшовики Леніна, що очолили революційні ради, здобули владу шляхом збройного перевороту. Це сталося в тому ж лис-

топаді 1917 р. Надходила комуністична епоха. У 1922 р. молоду п'ятилітню імперію було формально перейменовано на Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР).

Його засновник, Ленін, помер 1924 р., і на зміну йому прийшов тиранічний Сталін. Неможливо уявити, як потерпали більшість народів від ярма Москви. Під гаслами руху до комунізму Сталін і його поплічники замордували голодом мільйони українських селян, насильно вивозили цілі етнічні групи, ліквідували «не-лояльних» людей, які відмовлялися співпрацювати з режимом. Мабуть, ми ніколи не дізнаємося всього про ті жахіття. Було страчено більшість творчої еліти країни.

25 грудня 1991 р. сталося неминуче: Радянський Союз перестав існувати, залишаючи по собі розвалену економіку, розхитаний політичний устрій, провал комуністичного експерименту. Останній радянський президент Михайл Горбачов пішов у відставку, радянський прапор з серпом і молотом востаннє був спущений з Кремля, і відразу ж на його місці замайорів біло-червоно-блакитний російський триколор. Настав час нового неспокойного періоду, але реформована Росія ще довго відчуватиме на собі тінь радянських систем і структур.

дворяни. На початку ХХ ст. в імперії була готова спалахнути революція, яка й почалася 1905 р. (див. вставку «Радянський Союз, 1922—1991 рр.»).

Останнього царя Миколу II скинули з трону 1917 р. Незабаром розпочалася громадянська війна, в якій перемогли очолювані В. Леніним комуністи, і від Росії минулого майже нічого не залишилося. Зник російський прапор. Стратили царя і його сім'ю. Столицю Росії Санкт-Петербург (від початку Першої світової війни Петроград) було перейменовано на Ленінград на честь вождя революції. Москву, давню столицю російства, відновили в її першості, але тепер у країні з новою назвою — *Радянський Союз*. З часом до Союзу ввійшло 15 політико-адміністративних одиниць — радянських соціалістичних республік. Росією називалася лише одна з цих республік, а сама Росія як країна зникла з карти світу.

Та все ж Росія залишилася «першою серед рівних». Комуністичну революцію не просто так називають російською. Радянська імперія була наслідком експансивної політики царів, а нові комуністичні керівники були передусім росіянами. Коли сформувався Союз, мільйони росіян перенесли в окраїни імперії. Саме там розташовувалися республіки, утворені на основі царських колоній або територій, згодом завойованих більшовиками. Зросійщення радянської імперії відбувалося так само, як у колоніях Великої Британії, Франції, Бельгії та Португалії, куди переселялася велика кількість населення метрополій.

Радянський Союз — це була російська колоніальна імперія.

Великі колоніальні імперії світу розпадаються, і Радянський Союз не став винятком. Неросійські народи створили опозицію Москві: спогади про тривале гноблення зміцнювали націоналізм та етнічну самосвідомість. Литовці, українці, грузини й інші народи, заплутані тенетами імперії, піднялися, щоб скинути комуністичне ярмо. У самій Росії теж піднісся дух націоналізму, який тепер був скерований на протистояння не іншим народам імперії, а комуністичній системі, що зв'язувала їх майже 70 років.

Як і останній цар свого часу, останній комуністичний диктатор Михайл Горбачов намагався контролювати і спрямовувати зміни, які заповнили країну. Але й він також не зміг перебороти обставини, що стали сильніші за нього. Тож сьогодні над Кремлем знову майорить російський національний прапор, імперії не стало, а перед Росією стоять нові проблеми: політична стабільність і економічна переорієнтація, але аж ніяк не політика холодної війни чи надсилової конкуренції.

ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ

За часів комуністичного режиму колонізовані регіони радянської імперії поза межами Росії мали статус *радянських соціалістичних республік*. Між ними були закладені міцні зв'язки, тож після

Таблиця 3-1
ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ З РЕШТОЮ ПОСТРАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК?

Назва	Населення, млн	Відсоток росіян	Релігія	Державна мова	Політичне становище
Азербайджан	7,8	6	Мусульмани-шиїти, 93 %	Азербайджанська	Намагається залагодити з Вірменією питання ексклаву — Нагірного Карабаху, прагне зменшити залежність від Росії щодо експортних шляхів нафти
Білорусь	9,9	14	Білоруська православна і римо-католицька церкви, 49,9 %	Білоруська, російська	Переконала Росію укласти «союзний» договір у 1997 р. Політичні репресії, порушення прав людини, застійна економіка
Вірменія	3,8	2	Вірменська апостольська церква, 48 %	Вірменська	Конфлікт з сусіднім Азербайджаном щодо Нагірного Карабаху. Громадськість підтримує тісніші стосунки з Росією
Грузія	5,5	6	Грузинська і російська православні церкви, 47 %; мусульмани-сунніти, 11 %	Грузинська	Не підтримує з Росією дружніх стосунків, звинувачує її у сприянні сепаратистському рухові в Абхазії. На території Грузії розташовані російські військові бази, а закриття Росією кордонів Грузія розглядає як загрозу для свого суверенітету
Естонія	1,4	29	Естонська православна, Естонська лютеранська церкви, 34 %	Естонська	Після періоду дискримінації російської меншини ситуація покращується. Стрімко розвивається економіка. Зміцнюються зв'язки зі скандинавськими країнами, Євросоюзом, Росією
Казахстан	15,0	35	Мусульмани-сунніти, 47 %; Російська православна церква, 10 %	Казахська	Складні стосунки з Росією щодо ставлення до росіян у північних областях, щодо прав російської нафтової компанії у Каспійському регіоні, щодо військових випробувальних полігонів Росії на території Казахстану
Киргизстан	5,0	16	Мусульмани-сунніти, 71 %	Киргизька, російська	Посилення авторитарності влади перешкоджає розвитку демократії. Комуністична партія Киргизстану вимагає «союзу» з Росією на кшталт білоруського
Латвія	2,4	32	Християнські церкви, 40 %	Латиська	Натягнуті стосунки між владою і російською меншиною покращуються; повільний процес натуралізації. Обговорюється питання вступу до ЄС
Литва	3,7	8	Римо-католицька церква, 79 %	Литовська	1998 р. підписаний договір з Росією про залагодження прикордонних суперечок. З того часу стосунки між країнами покращилися. ЄС відхилив заяву Литви про членство у спільноті
Молдова	4,3	13	Православна церква східного обряду, 49 %	Молдовська	Стосунки з Росією погіршилися внаслідок спроби проросійського Придністров'я від'єднатися. Невизначеність економіки
Таджикистан	6,6	7	Мусульмани-сунніти, 80 %	Таджицька	У ході громадянської війни проти посткомуністичного режиму виступила Об'єднана таджицька опозиція (ОТО) під проводом Партії ісламського відродження
Туркменістан	5,4	6	Мусульмани-сунніти, 87 %	Туркменська	Уряд Туркменістану звинувачує Росію у створенні перешкод у постачанні природного газу до споживача; розробляється проект альтернативного трубопроводу через Іран. Тривають суперечки з Азербайджаном щодо родовищ нафти і газу в Каспійському морі

Назва	Населення, млн	Відсоток росіян	Релігія	Державна мова	Політичне становище
Узбекистан	25,7	6	Мусульмани-сунніти, 88 %	Узбецька	Постійні відступи на шляху пострадянської демократизації. Страх перед ісламським фундаменталізмом дав поштовх до прийняття низки репресивних законів, а також до суперечок з Росією та країнами Заходу
Україна	48,9	17	Українська православна церква, 61 %, Українська греко-католицька церква	Українська	Велика і потенційно сильна країна. Залагодила кілька суперечок з Росією, зокрема щодо прав численної російської меншини, розподілу радянського Чорноморського флоту та статусу Севастополя. У 2002 р. Україна заявила про свій намір вступити до НАТО і ЄС

розпаду радянської системи керівники Росії та деяких інших республік сподівалися утримати їх шляхом участі в новому добровільному об'єднанні. Так постала Співдружність Незалежних Держав (СНД). Проте СНД так і не стала нічим більшим, ніж просто аббревіатурою. Дуже скоро республіки пішли кожна своїм шляхом розвитку (див. табл. 3-1). Лише Білорусь намагається знову об'єднатися з Росією у формальний союз.

Деяким республікам було легше послабити зв'язки з Росією, ніж іншим. Сили економічної географії неможливо змінити за день, а як видно з таблиці 3-1, у ряді колишніх колоній проживають численні російські меншини. Найзахідніші колишні республіки звертаються до Європи, прагнучи зайняти нову позицію у міжнародній спільноті, навіть якщо при цьому намагаються стабілізувати стосунки з Росією. П'ять колишніх радянських республік у Центральній Азії зараз утворюють чітко окреслений географічний регіон — Туркестан. Тут відроджується іслам і зміцнюються зв'язки з мусульманським світом.

На території між Чорним і Каспійським морями, знаній як Закавказзя, утворилася складніша ситуація. З трьох республік, які тут існували, дві мусять підтримувати тісні стосунки з Росією (це християнська Вірменія і меншою мірою Грузія). Третя республіка, мусульманський Азербайджан, намагається незалежитися від Москви щодо транзиту своїх головних експортних товарів — нафти і природного газу. У Закавказзі склалася чи не найзаплутаніша культурна мозаїка у світі. Саме тут знаходиться точка перетину географічних світів і регіонів, цивілізацій і культур. У наступних частинах ви знайдете пояснення, чому географічні межі цієї території залишаються перехідними.

ТЕРИТОРІЯ

Росія — найбільша країна світу за площею. Її територія простягається від Берінгового моря біля Аляски до Фінської затоки в Європі, від Чорного до Японського морів (рис. 3-1). Частина Росії лежить за Полярним колом, а південь країни сягає широти, на якій лежить Чикаго. Обшир її території важко уявити, вона вдвічі перевищує США чи Китай.

У Росії багато незаселених просторів. 143,2 млн осіб населення країни нечисленне у порівнянні з 1,3 млрд у Китаї чи 1,0 млрд в Індії. Як видно з рисунка 1-9, населення Росії сконцентроване головню в «європейській» частині — на захід від Уральських гір, які відділяють її від Сибіру (рис. 3-1). Сибір являє собою величезний простір, де люди все ще живуть в ізольованих пунктах уздовж перервних смуг. Як за царської, так і за радянської влади Росія намагалася заселити схід, зміцнити російську присутність на віддалених прикордоннях. З часом на сході постали низки поселень, найбільші з яких розташовувалися вздовж головних залізниць: Транссибірської магістралі, прокладеної до революції, і Байкало-Амурської магістралі (БАМу), збудованої в радянський час і досі так і не завершеної. Одним із таких міст є Новосибірськ, назва якого, як і багатьох інших поселень Зауралля, починається з промовистої частки «ново».

ПРИРОДНЕ ДОВКІЛЛЯ

Перешкодою для російського просування на схід стала не лише відстань, а й природні умови. Найпівнічніші поселення на планеті розташовані саме на території Росії. Для арктичного повітря тут

практично немає природних перепон. Москва лежить північніше, ніж Едмонтон у Канаді, а Санкт-Петербург — на широті 60° — тій самій, що і південна частина Гренландії. На більшій частині Росії зими довгі, темні й дуже холодні. Літо тут коротке, а сільськогосподарський сезон обмежений. Велика кількість сибірських поселень приречені на холод, сніг і голод.

Мало того, вологе повітря з півночі Атлантичного океану на шляху до Росії залишає в Європі значну частину вологи й тепла. Тож опади, які воно приносить, досить помірні або зовсім незначні. На рисунках I-7 і I-8 видно, що з цього випливає.

1 **Континентальність** клімату Росії (усередині країни не відчувається помірного і вологого впливу моря) виражається у переважанні умов *Dfb* і *Dfc*. Зіставивши карти Росії та Північної Америки, можна побачити, що, крім невеличкого закутка біля Чорного моря, кліматичні умови Росії нагадують Середній Захід США і Канади. Вся північ Росії перебуває у зоні клімату типу *E* — найхолоднішого на планеті. Саме у цих арктичних широтах зароджуються полярні повітряні маси, які тут і переважають.

Вивчення клімату Росії допомагає зрозуміти розміщення населення (рис. I-9). **Кліматологія** — це галузь географії, яка досліджує не лише кліматичні умови на поверхні Землі, а й процеси, внаслідок яких складаються саме такі умови. В атмосфері Землі нагромаджується тепло від сонячного випромінювання, але цей *тепличний ефект* неоднорідний як у просторі, так і в часі. Ми вже згадували у Вступі, що більшість території Росії перебувала в полоні зледеніння, аж поки не настали тепліші часи голоценового періоду. Нині відбувається природний процес потепління, можливо, не без участі людського чинника. Поширення глобального потепління загрожує ряду країн (наприклад, тим, які мають обширні рівнинні узбережжя, бо підвищення рівня моря може їх затопити), але від таких змін довкілля Росія може і виграти. Завдяки підвищенню температури і вологості межі заселеної території країни можуть розширитися (рис. I-9).

Клімат і погода (між цими двома термінами існує відмінність: *клімат* указує на середньостатистичні показники за тривалий час, а *погода* пов'язана з теперішніми атмосферними умовами в даному місці і в даний час) завжди висували проблеми перед російським землеробством. Найсприятливіші умови — на заході, але і тут країні температури, перемінні й ненадійні дощі, короткі сільськогосподарські сезони створюють багато труднощів для сільського господарства. За радянських часів шедрі родючі лани України задовольняли попит на продукти харчування в Росії, але навіть тоді

останній доводилося імпортувати зерно. Радянське керівництво намагалося зменшити залежність від імпорту продовольства, тому в загальнодержавні плани закладалися великомасштабні іригаційні проекти, аби збільшити врожаї у республіках Центральної Азії. У розділі 7 побачимо, як деякі такі спроби побороти природу обернулися катастрофою для місцевого населення.

Природно-географічні регіони

Чинники, які визначають суворі умови Росії, відображені на фізичній карті (рис. 3-2). Зауважимо, що Росія оточена горами і пустелями: Кавказ на південному заході ⑧; гірські хребти Центральної Азії в центрі ⑦; до Тихого океану підходять пасма гір, які простягаються від Берінгового моря до Японського ⑥. В одній з найактивніших сейсмічних областей світу — півострові Камчатка — є ряд діючих вулканів (рис. I—5). Тепле субтропічне повітря майже не доходить на територію країни, тоді як арктичне без перешкод проникає на південь. Арктична північ Росії — полога низовина, і її рельєф переривається лише Уралом і східним пасмом гір.

Територія Росії обширна, зі складним рельєфом, тож її поділяють на вісім природно-географічних регіонів, і в кожному з них, у свою чергу, можна виділити дрібніші одиниці. Скажімо, у Сибірському регіоні одним із чинників такого вторинного поділу може бути рослинність. Із російської в інші мови світу перейшли такі два слова для позначення місцевої рослинності: **тундра** — безліса **4** поверхня вздовж арктичного узбережжя, де виживають лише мохи, лишайники і деякі види трав; **тайга** — головно хвойні ліси, які беруть початок **5** там, де закінчується тундра, і тягнуться через обширні простори на південь.

Східноєвропейська рівнина ① — це східне крило Північноєвропейської низовини, і саме тут уперше сформувалася серцевина Російської держави. На північ від Москви дедалі частіше трапляються мішані ліси, як у Канаді; на південь — простягаються орні землі Південної Росії, а далі — України. Звернімо увагу на особливість Кольського півострова і Баренцового моря на далекій півночі: з-за Норвегії сюди линуть теплі води Північної Атлантики, внаслідок чого порт Мурманськ цілорічно не замерзає.

На сході з названою рівниною межують Уральські гори ②. Це невисокий гірський хребет, але він має велике топографічне значення: розділяє дві обширні рівнини. Урал простягається більш ніж на 3200 км (2000 миль) від узбережжя Карського моря до кордону з Казахстаном. Гори



РИСУНОК 3-2

не створюють перешкод для транспортного сполучення і на півдні досить густо заселені. Тут видобувають корисні копалини і паливо.

На схід від Уралу лежить Сибір. Уважається, що Західносибірська рівнина ③ — найбільша у світі нерозчленована рівнинна місцевість. Вона розташована в обширному басейні річок Об та Іртиш. За 1600 км (1000 миль) до Північного Льодовитого океану різниця рівнів вод Обі становить майже 90 м (300 футів). На рисунку 3-2 пунктирною лінією, проведеною від кордону з Фінляндією до Східносибірського моря, відділено Арктичну низовину. На північ від цієї лінії вода в ґрунті постійно замерзла, і ця **вічна мерзлота** створює ще одну перешкоду для постійних поселень. Подивіться ще раз на Західносибірську рівнину: тут північ — це в зоні вічної мерзлоти, а центральні території вкриті болотами. Водночас на півдні розташувалися великі міста Омськ і Новосибірськ — обидва в коридорі Транссибірської залізниці.

Далі на схід від Західносибірської рівнини рельєф починає підійматися, переходячи в Середносибірське плоскогір'я ④ — ще один віддалений та рідко заселений регіон, частина якого теж перебуває під дією вічної мерзлоти. Зими тут довгі й холодні, а літа короткі. Мало де тут видно руку людини. За Якутським басейном ⑤ рельєф стає гірським і високим. Східні пасма гір ⑥ — це скупчення хребтів і гребенів, крутих ущелин, вул-

канічних утворень. Озеро Байкал ⑦ лежить у западині глибиною 1500 м (5000 футів) — це найглибше озеро світу. На Камчатці вулкан Ключевська Сопка сягає майже 4750 м (15 600 футів).

Північна частина регіону ⑥ — це найнегостинніша зона Росії, але на південь до узбережжя Тихого океану клімат стає менш суворим. Та все ж це справжній прикордонний регіон. Тут розвинені лісовали, існує торгівля хутром, у надрах залягають поклади золота і діамантів. Аби посприяти розвитку цієї перспективної території, прокладено Байкало-Амурську магістраль (БАМ) — сполучення довжиною 3540 км (2200 миль), яке можна вважати паралеллю старіючої Транссибірської магістралі (рис. 3-6).

Південний край Росії теж гірський: центральноазійські гори Алтай і Саяни ⑦ ведуть від кордону з Казахстаном на заході до Байкалу на сході, а Кавказ ⑧ лежить у коридорі між Чорним і Каспійським морями. Центральноазійські гори підіймаються над лінією снігового покриву і вкриті масивними льодовиками. Щороку вони тануть, несучи життєдайну вологу і поживні речовини на ґрунти нижніх схилів. Кавказ утворює продовження Альпійської гірської системи Європи, маючи подібний високий рельєф. Тут немає зручних перевалів для сполучення. Російський південний кордон на цій території визначений суто *топографічно* (за конфігурацією місцевості).



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Запам'яталась одна з найтяжчих подорожей старим автобусом Воєнно-Грузинською дорогою з Єревана (Вірменія) через Тбілісі (Грузія) до П'ятігорська (Росія) — весь час через Кавказ. Неподалік грузинсько-російського кордону ми зупинилися, щоб помилуватися Ельбрусом (5642 м/18 510 футів) — найвищою горою Кавказу, яку іноді помилково називають найвищою горою Європи. Поруч на стрімкій вершині стояла православна церква. Уздовж дороги розкинулося безліч маленьких сіл, захованих глибоко в долинах і далеко одне від одного. На дверях деяких будинків намальований мусульманський півмісяць».

На фізичній карті видно, що населеніша частина Росії звужується із заходу на схід, а за Південним Уралом поселення утворюють вузьку перервну смужку. Нижче у цьому розділі йтиметься про те, що у глибині Сибіру такі розвинулися окремі міста (Якутськ на р. Лена і Норільськ біля р. Єнісей). Проте, як і в Канаді, населення зосереджене головню у південних найприсосованіших до життя регіонах країни, утворюючи вузький пояс, який розширюється лише на Далекому Сході Росії біля берегів Тихого океану.

РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Чотири століття тому, коли європейські королі відправляли до далеких берегів свої флотилії на пошуки скарбів і захоплення колоній, мало що вказувало на те, що одного дня навколо міста серед лісів між Швецією і Чорним морем виникне

найбільша серед усіх імперій. По євразійських рівнинах на південь від тайги зі сходу на захід прокочувалися хвилі кочовиків: скіфи, сармати, готи, гуни та інші приходили, воювали, осідали, а потім зливалися з місцевим населенням або змушені були відступити. З часом унаслідок таких євразійських змішувань на території теперішньої України південніше Росії та північніше Чорного моря виникла нова домінуюча культура — культура східних слов'ян.

Східні слов'яни проживали і розширювали свої володіння на родючих землях. Їхньою столицею на півдні був Київ, а на півночі — Новгород, що на озері Ільмень. Обидва міста були центрами Русі та головними ланками на шляху між германомовними ганзейськими портами Балтійського моря і торговельними центрами Середземномор'я. У XI—XII ст. південні та північні русичі об'єдналися у велику і порівняно багату державу лісів і степів.

Монголо-татарська навала

Багатство привертає увагу, а далеко на сході, на північ від Китаю зростала монголо-татарська імперія на чолі з Чингізханом. У XIII ст. монголо-татарські орди повернули своїх коней на Русь. Держава впала. До середини століття русичі ховалися по лісах, де не могли пройти монголо-татарські вершники, на відміну від відкритих рівнин України. Тут вони перегрупувалися, утворивши кілька держав. Усе ще відчуваючи загрозу татар, князі сплачували їм данину в обмін на мир.

Однією з держав, що утворилися, була Московія, глибоко причаєна в лісах над Московською рікою. Вона була далеко, і її легко було захистити. З часом Москва налагодила торговельні та політичні зв'язки з Новгородом, і навколо неї почав розширюватися ареал слов'янського заселення (на землях угро-фінських племен). Монголо-татар тривожив її зростаючий вплив, і наприкінці XIV ст. вони вирушили на Москву. Напад було відбито, а сама Москва отримала статус непереможного центру східного слов'янства. Незабаром правитель країни, якого тепер називали великим князем, завоював Новгород, заклавши підґрунтя для подальшого зростання державності.

Велике князівство Московське

І знову на хід подій вплинули сприятливі географічні умови: Москва розташовувалася в центрі, її було легко обороняти, а також підтримувати зв'язки з іншими слов'янськими поселеннями, зокрема з Новгородом. Північні та західні прикор-

доння центру взагалі не знали небезпеки ворожого нападу. Після відходу кочових орд і взяття Казані Москва дістала змогу розширити свої володіння за рахунок басейну Волги та прилеглих районів, де панував іслам — домінуюча релігія татар. За часів Івана Грозного (1547—1584) князівство Московське перетворилося на потужну військову силу та імперську державу (рис. 3-3). Її правителі називали себе царями і стверджували, що походять від візантійських імператорів.

Російські козаки

Розширенню Росії у східному напрямі дуже посприяла відносно невелика напівкочова спільнота, відома як козаки. На відміну від українських запорожців вони ще з XVI ст. полювали на східному прикордонні, головню на хутрових тварин. До середини XVII ст. ці першопрохідці дісталися берегів Тихого океану, по дорозі воюючи з татарами. Для закріплення завойованих територій вони заклали *остроги* — стратегічні фортифікаційні споруди вздовж річок. Розширення на схід припинилося у 1812 р. (рис. 3-3), а перед тим росіяни вже переп-

ливли Берінгову протоку до Аляски і просунулися на південь західним узбережжям Північної Америки аж до півночі теперішньої Каліфорнії (див. вставку «Росіяни у Північній Америці»).

Цар Петро I

Коли Петро I (роки правління 1682—1725) став царем, Москва вже була центром великої імперії — принаймні з огляду на обшир підвладних територій. Після перемоги над татарами зникла загроза ісламського іга. Потужний вплив мала Російська православна церква з чіткою ієрархією та сильними єпископами.

Петро об'єднав усі здобутки Росії та сподівався зробити з розлябанної країни державу на кшталт європейської. Неподалік від Фінляндії, яка на той час перебувала під Швецією, він збудував **переводу столицю** — Санкт-Петербург, укріпив її як міцну фортецю, а також зробив головним портом Росії. 7

Петро I був надзвичайним політиком і багато в чому засновником нової Росії. Прагнучи переробити країну, витягнути її з континентальних лісів на розлогі водні плеса Заходу, відкрити її для



РИСУНОК 3-3

Росіяни у Північній Америці

Першими білими поселенцями в Алясці були росіяни, а не західні європейці. Вони прийшли сюди з Сибіру через Берінгову протоку, а не через Атлантичний океан і Північну Америку. У 1748 р. російські мисливці на морських видр, хутро яких високо цінилося, заклали перше поселення на Алясці на острові Кодіак. Посуваючись на південь узбережжям, росіяни засновували поселення і форти, щоб захистити свої мізерні володіння. Так вони досягли території дещо північніше затоки Сан-Франціско, де збудували Форт Росс 1812 р.

Російські поселення були ізольованими і слабо захищеними. Європейські торговці хутром почали чинити тиск на своїх російських конкурентів, а для Санкт-Петербурга ті далекі поселення були лиш тягарем і створювали ризик. До того ж американські, британські та канадські мисливці активно винищували популяцію морської видри. Отож коли державний секретар США Вільям Сьюард запропонував Росії викупити її володіння за 7,2 млн дол., у Санкт-Петербурзі радо погодилися. Таким чином Аляска разом з узбережною територією, яка простягається далеко на південь, увійшла до складу США сорок дев'ятим штатом. За той вчинок Сьюард став об'єктом насмішок, Аляску називали «Сьюардовою химерою» або «Сьюардовою льодовнею». У 90-х роках XIX ст. добре ім'я повернулося до нього — на Алясці знайшли золото. У XX ст. стало ще ясніше, наскільки стратегічно й економічно розсудливими були дії Сьюарда. В 70-х роках у бухті Прудо біля арктичних схилів Аляски було відкрито великі запаси нафти, розробка яких триває дотепер. Подібно до Сибіру Аляска, мабуть, теж приховує незвідані скарби.

зовнішніх впливів, перемістити її людиність, він не залишив у спокої геть нічого і нікого. Новий цар примусив найбільші купецькі родини переїхати з інших міст до Санкт-Петербурга. Кораблі та диліжанси, які прибували до міста, мали платити за в'їзд будівельним камінням. Петро I добре розумів, що Росія може стати дійсно великою потугою, якщо матиме не тільки сухопутну, а й морську силу. Він особисто поїхав до Нідерландів, де працював звичайним докером, аби дізнатися про найефективніший спосіб будівництва кораблів. Водночас царська армія продовжувала завойовувати інші народи й території: 1721 р. було приєднано Естонію, і це ще ширше відкрило російське вікно на захід. Але найвідчутніше розширення держави відбулося за рахунок територій на південь Томська (рис. 3-3).

Цариця Катерина II

З 1760 по 1796 р. правила Катерина II, і саме тоді Російська імперія дійшла до Чорного моря і зросла за рахунок Оттоманської Туреччини. Під вели-

короську руку потрапили Кримський півострів, портове місто Одеса, а також усе північне узбережжя Чорного моря. На цей період припадає справді доленосний крок росіян: вони вторглися на гірський Кавказ, де проживали десятки етнокультурних груп, більшість яких сповідували іслам. Були захоплені міста Тбілісі (сучасна Грузія), Баку (Азербайджан), Єреван (Вірменія). Росія намагалася прокласти вихід до Індійського океану, але тут на перешкоді стала Британія, яка на той час панувала у Персії (сучасний Іран) і Туреччині. Незважаючи на це, Катерина II зробила Росію колоніальною імперією.

XIX століття

Експансія Росії на цьому не завершилася. Розширивши свої кордони на півдні, імперія взялася за Польщу — свого давнього ворога на заході. Більшість території теперішньої Польщі потрапила під владу Росії, у тому числі столиця Варшава. На північному заході у 1809 р. Росія відвоювала у шведів Фінляндію. Упродовж майже всього XIX ст.



Трохи західніше Хабаровська вверх по Амурі пливе на буксирі баржа з вантажівками. У цей час із міста рушає потяг, перетинає ріку і прямує далі у довгу подорож углиб країни до Іркутська і ще далі на захід. Цей міст не просто з'єднує обидва береги найбільшої далекосхідної ріки Росії в межах Транссибірської залізниці, він — остання ланка трансконтинентальної магістралі. Саме тут 1916 р. завершилося 25-річне будівництво колії, яка з'єднала Москву і Владивосток, перетнувши всю територію Росії. Новий шлях замінив старий, який пролягав між Владивостоком і Східним Прибайкаллям через Північно-Східний Китай.

в центрі уваги Росії була Центральна Азія — регіон між Каспійським морем і Західним Китаєм. Тут влада Санкт-Петербурга поширилася, зокрема, на міста Ташкент і Самарканд (рис. 3-3). Росіяни зазнавали нападів кочовиків, тому прагнули розширити свої володіння у Центральній Азії аж до високих гір на півдні. Разом із тим підданими царя ставала велика кількість мусульман. На той час ці народи зберігали відносну автономію. Чимдалі на схід зростав вплив Японії та занепадав вплив Китаю, що дало змогу Росії анексувати у Китаю кілька областей на схід від Амуру. Незадовго після того, 1860 р., на Тихоокеанському узбережжі було засноване місто Владивосток.

Але невдовзі відбулися події, які призвели до першого відступу Росії у прагненні нових територій. Перед тим упродовж п'яти століть експансія та консолідація майже не припинялися. У 1892 р. Росія почала будувати Транссибірську залізничну магістраль. Це була спроба ефективніше з'єднати віддалені прикордоння з серцевиною країни. На рисунку 3-3 видно, що найпряміший шлях до Владивостока пролягав через північно-схід-

ний Китай (Маньчжурію). Росія добивалася дозволу Китаю прокласти останню ділянку залізниці через його територію, але зустріла спротив. Скориставшись боксерським повстанням 1900 р. (розд. 10), Росія окупувала Маньчжурію, що становило загрозу інтересам Японії. У результаті розгорілася російсько-японська війна 1904—1905 рр., в якій росіяни були розгромлені. Японія навіть захопила південну частину Сахаліну, назвавши її Карафуто.

КОЛОНІАЛЬНА СПАДЩИНА

Так само, як і Британія, Франція та інші європейські держави, Росія зростала завдяки **колоніалізму**. Проте існує і відмінність: між європейськими колоніями і метрополіями пролягали моря і океани, тоді як російські колонії розташовані на тому самому континенті — Центральна Азія, Сибір, Китай, Тихоокеанське узбережжя Далекого Сходу. У результаті виникла можливо й не найпотужніша, але найбільша територіально цілісна ім-

перія світу. На час російсько-японської війни під владою царя було 22 млн кв. км (8,5 млн кв. миль), тобто трохи менше від території майбутнього Радянського Союзу. Тож своїми розмірами комуністична імперія завдячувала головно Санкт-Петербургові та Європейській Росії, а не Москві й комуністичній революції.

Російські царі розширювали межі імперії частково через невдале географічне розташування держави, а саме через брак портів на теплих морях. Якби не революція, південні кордони Росії могли сягнути Перської затоки або навіть Середземного моря. Петро I прагнув відкрити Росію для торгівлі з усім світом. Він зробив Санкт-Петербург на Балтійському морі головним портом Росії. Проте через свою історичну географію Росія і надалі залишалася осторонь магістральних змін і прогресу, перебуваючи у самоізоляції. Навіть багато портів у теплих морях навряд чи змогли би перетворити Росію на торговельну державу, спрямовану на зовнішні ринки. Царські намагання мали здебільшого стратегічний, а не економічний, характер.

Імперська багатонаціональна держава

Російський експансіонізм протягом своєї багатовікової історії не обмежувався незаселеними чи нічийими землями. Поступово держава ставала імперською потугою, що анексувала та інкорпорувала різні народи й культури. Для цього часто застосовувалася зброя, усувалися незгідливі правителі, розпалювалися міжетнічні конфлікти. У царській Росії імперіалізм процвітав. Коли жорстокий царський режим зіткнувся з революцією у своїй державі, до імперії входили народи більш ніж ста національностей. Переможці у революційній боротьбі — комуністи, які згодом створили Радянський Союз, — підкорених народів не звільнили. Вони просто змінили саму форму імперії, зв'язавши народи, завойовані царатом, у нову систему, яка теоретично надавала їм автономність і самоврядність. На практиці ж ці народи прирікалися на залежність, а в деяких випадках навіть на знищення.

Коли розпалася радянська система, а «соціалістичні республіки» стали незалежними державами, Росія залишилася без імперських володінь, які розбудовувалися і укріплювалися століттями, без територій, багатих на важливі сільськогосподарські та мінеральні ресурси. Москва втратила контроль над аграрною сферою України і родовищами нафти й газу Центральної Азії. Але гляньмо

ще раз на рисунок 3-3: навіть без європейських і центральноазійських колоній Росія все ж залишається імперією. Від Росії від'єдналися «республіки» на периферії, але Москва все ще контролює територію від кордону з Фінляндією до Північної Кореї. Переважна кількість населення тут — росіяни, але представники підкорених народів (від татар до якутів) усе ще проживають на землях предків. Залагодження спірних питань з корінним населенням є однією з нагальних проблем Російської Федерації.

Отже, за низкою фізико-географічних, етнічних, історичних та культурних чинників Росія становить окремий географічний світ, хоча деякі його межі визначені не чіткими кордонами, а перехідними зонами. Країну оточують переважно гори і пустелі, тут панує континентальний клімат, її об'єднує домінуюча культура, на землі їй немає рівних за розмірами. Попри це Росія почувається осторонь Європи на заході, Китаю на сході, Центральної Азії на півдні. Але, як побачимо пізніше, суспільство Росії перебуває у перехідному стані. Межі світу нестабільні, вони все ще змінюються. На заході Білорусь увійшла в XXI ст., переорієнтувавши свою політику з Європи на Москву. На Кавказі Вірменія і Грузія перебувають в орбіті Росії. У Центральній Азії мільйони росіян живуть за кордоном, у Північному Казахстані.

У 90-х роках XX ст. внаслідок падіння Радянського Союзу Росія реорганізувалася. Такі зміни неможливо зрозуміти, не знаючи про попередні сім десятиліть радянської влади, тож звернімося до цього важливого питання.

СПАДЩИНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Хоч комуністична епоха й завершилася, але її наслідки ще довго спостерігатимуться у політичній та економічній географії Росії. Сімдесят років централізованого планування та управління неможливо враз перекреслити, за один день неможливо всіх перевести на ринкову економіку.

До того ж не слід забувати, чому комунізм знайшов такий благодатний ґрунт для свого розвитку в Росії перших двох десятиліть XX ст. Тодішня Росія мала сумну славу: селяни животіли у тяжкій неволі, робітників жорстоко експлуатували, дворяни купались у розкошах, а царські палати вражали помпезністю. Відгомін західноєвропейської Промислової революції приніс робітникам

нові злидні. Страйки жорстоко придушувалися. Коли ж царі зрештою спробували покращити долю бідняків, ці спроби виявилися замізерними і запізнілими. Не було демократії, і люди не мали змоги висловити чи якимось сповістити про свої нещастя. Європейська демократична революція пройшла повз Росії, а економічна революція заторкнула її лише злегка. Більшість росіян і десятки мільйонів неросіян під владою царату зазнавали експлуатації та жорстких утисків, стикалися з корупцією, гинули від голоду. Коли народ почав повставати у 1905 р., ніхто не міг собі уявити, що станеться згодом. Навіть після демократичної лютневої революції 1917 р. політичне майбутнє Росії залишалося невизначеним.

Революція в Росії не відбувалася єдиним потоком. Виділялися різні групи: більшовики, що виступали під ідеологічним проводом Леніна, були радикалами, а меншовики розглядали майбутнє країни ліберальніше. Підрозділи так званої Червоної армії воювали проти «білих», при цьому і ті, і ті виступали проти монархії. Держава як така перестала існувати, люди по селах і містах зазнавали страшних злигоднів. Більшість населення імперії була готова до рішучих змін.

Зміни настали, коли революція набула комуністичного характеру. Більшовики взяли гору над меншовиками і відправили більшість із них у заслання. У 1918 р. столицю перенесли з Петрограда до Москви. Це був крок усупереч принципові передової столиці, бо Москва розташована у глибині Росії, навіть не на головному судноплавному шляху (не говорячи вже про морське узбережжя), посеред саме тих лісів, які колись захищали країну від ворогів. Так і політика новосформованого Радянського Союзу була спрямована переважно всередину, а завдяки адміністративним ресурсам комуністичної системи і «трудовому ентузіазмові» країна невдовзі досягла тих цілей, які так довго лише мерехтіли попереду. Головним політичним і економічним будівничим цих подій був лідер революції, який переміг у боротьбі за владу, — Ленін (справжнє ім'я — Владімір Ільч Ульянов).

Політична система

Завдяки значній експансії Росії під владою царизму опинилися представники багатьох національностей. Тепер революційний уряд намагався організувати це етнічне розмаїття у злагоджену державну структуру. Царі завойовували, але майже не

нав'язували підвладним народам російську культуру. Серед десятків нерусифікованих культурних, мовних, релігійних спільнот були грузини, вірмени, татари, мусульмани Центральної Азії. На 1917 р. росіяни становили лише близько половини населення всієї країни. У такому обширному політичному регіоні неможливо було миттєво встановити російську державність, необхідно було асимілювати різні національні групи.

Отож національне питання стало головною проблемою молодої радянської держави після 1917 р. Ленін, який приніс до Росії філософію Карла Маркса, з самого початку говорив про «право націй на самовизначення». Першою реакцією багатьох народів, підвладних Росії, було проголошення незалежності, зокрема таке відбулося в Україні, Грузії, Вірменії, Азербайджані й навіть у Центральній Азії. Але Ленін не мав наміру дозволити російській державі розпастися. У 1922 р., коли остаточно було втілено плани створення Радянського Союзу, останню з цих недовго незалежних республік було цілком втягнуто у сферу московського режиму. Наприклад, Україна проголосила свою незалежність 1917 р. і утримала цей статус до 1919 р., коли більшовики силоміць накиннули Києву свою владу. Наслідком цього стала інкорпорація України до радянської системи.

Більшовицька політична система базувалася на етнічній самосвідомості численних народів, які були втягнуті до складу СРСР. За величезної площі та культурної неоднорідності імперії неможливо було окреслити окрему територію з рівним політичним статусом для кожної національності, а комуністи керували долею понад 100 великих націй і малих етнічних груп. Було прийнято рішення про поділ країни на «радянські соціалістичні республіки», межі кожної з яких приблизно охоплювали територію, де проживають головно представники однієї з найбільших національностей. Повторимо, що на той час росіяни становили близько половини населення Радянського Союзу, який починав розвиватися. На рисунку 3–4 видно, що вони були (і зараз є) найропорощенішою етнічною групою країни. Тож російська республіка була безперечно найбільшою республікою Союзу, охоплюючи майже 77 % усієї його території.

Серед радянських республік нечисленні меншини отримували нижчий політичний статус. Їх називали «автономними радянськими соціалістичними республіками» (АРСР), які практично були утворенням в межах більших (союзних) республік. Частину територій називали автономними облас-

Радянська федерація та її наслідки

10

На самому початку, коли розроблялися і починали втілюватися плани створення Радянського Союзу, сама назва «Союз» передбачала федеративний устрій держави. **Федерація** — це така форма устрою, за якої влада розподіляється між центром і політичними одиницями (кантонами, штатами або «соціалістичними республіками», як у випадку з СРСР). Теоретично кожна республіка мала право безперешкодно вийти з Союзу. Звернімось до карти колишнього Радянського Союзу (рис. 3-5). Тут видно цікаву географічну закономірність: усі 15 республік мають спільний кордон з нерадянським сусідом. Жодна з республік не була замкнена всередині країни. Здавалося, географічне розташування підтверджує право республік за бажання вільно вийти з СРСР. Реальність, звичайно ж, була іншою. Жорсткий контроль Москви над республіками робив Радянський Союз федерацією лише на словах. Отож, саме слово «*федеративний*» стало широко використовуватися в політичному обігу. Офіційна назва російської республіки звучала так: Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (РРФСР). Її можна знайти на будь-якій політичній карті до 1991 р. Але решта 14 республік не мали слова «федеративний» у своїх назвах. Постає питання: чому?

Відповідь слід шукати не лише у провідній позиції Росії серед республік Радянського Союзу, а й у надзвичайно складному політико-географічному устрої самої Російської республіки. Сьогодні, навіть після розпаду СРСР, назву «*Російська Федерація*» і надалі часто вживають, щоб указати (знову ж таки теоретично) на стосунки між центральною владою Москви і адміністраціями 21 республіки і близько 70 інших адміністративних одиниць у межах Російської держави. Дещо нижче йтиметься про натягнутість таких стосунків. Окремі національні спільноти прагнуть більшої автономності, а деякі республіки розглядають незалежність у значенні, близькому до суверенності колишніх членів Союзу, зокрема Латвії та України.

Федерацію недостатньо проголосити. Дебати стосовно цього тривають понад півстоліття, а європейського стандарту федерації так і не існує. Федеративний устрій передбачає добровільний розподіл влади, вільне об'єднання людей, які розуміють, що часткова відмова від суверенності обернеться на добре для всіх, кого це стосується. У роки радянського панування серед усієї багатоманітності народів Союзу такі ідеали федералізму практично не поширювались. Якщо сьогоднішня Росія прагне стати дійсно федеративною державою, їй слід пам'ятати ці уроки минулого.

тями або іншими одиницями за національною ознакою. Це була складна і громіздка система, якій бракувало доброї організації. Незважаючи на це, у 1922 р. вона була офіційно впроваджена під прапором Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Із часом до складу Союзу ввійшло 15 республік (рис. 3-5), частина з них — це республіки, які «об'єдналися» ще на початку, в 1922 р., а решта увійшли згодом, як от Молдова, Естонія, Латвія і

Литва. Внутрішня політика часто змінювалася, інколи просто тому, що так волів диктатор комуністичної імперії. При цьому багатонаціональне розмаїття Радянського Союзу ледве уживалося разом за комуністичної системи розмежування, яка нагадувала апартейд. Незабаром ситуація 20-х років значною мірою змінилася завдяки демографічним змінам, міграціям, війні, економічним факторам. Мало того, сталінська національна політика передбачала переселення цілих народів з їхніх пито-

мих земель заради «вдосконалення» загальної форми федерації. Ці народи виселялися на схід, а на їхнє місце приїжджали росіяни. З плином часу

11 внаслідок політики **русифікації** радянської імперії в усіх неросійських республіках розрослися численні російські меншини (див. табл. 3-1).

Республіка Росія була лише однією з п'ятнадцяти, але в Радянському Союзі займала домінуючу позицію, була центром строго контрольованої федерації (див. вставку «Радянська федерація та її наслідки»). Тут проживала половина населення країни, тут знаходилися столиця і серцевинний регіон СРСР. Росія охоплювала понад три чверті території Радянського Союзу і, таким чином, була ядром імперії. В інших республіках слово «російський» часто ставало синонімом «радянського» — менші республіки жили саме в такій реальності. Росіяни приїжджали до інших республік, щоб навчати (в колоніальних школах вивчалася російська мова), організувати місцеві комуністичні партії (а часто й керувати ними), втілювати в життя економічні рішення Москви. Це була політика справжнього колоніалізму, але дуже ретельно замаскована. На світовій арені Радянський Союз виступав ревним захисником гноблених народів, потужною

силою у процесі деколонізації. Таке дивовижне протиріччя розкрилося лише згодом.

Радянська економічна система

Геополітичні зміни внаслідок заснування Радянського Союзу супроводжувалися грандіозним економічним експериментом: перетворення царської імперії зі схильністю до капіталізму в комуністичну. З початку 20-х років утвердилося централізоване планування економіки країни: московське керівництво приймало всі рішення щодо господарського розвитку. Така політика мала дві головні мети: прискорення процесу індустріалізації; **колективізацію** сільського господарства. Для їх досягнення було мобілізовано всю країну на чолі з урядом державного планування — Госпланом. Уперше в таких масштабах і вперше за марксистсько-ленінськими принципами всю країну було організовано до роботи на загальнодержавній інтегрованій за вказівкою центральної влади.

Згідно з політикою планування аграрний сектор мав стати продуктивнішим, якщо організувати в ньому величезні державні господарства. На додачу до експропрійованих володінь колишні землевласників у селян відбирали приватні госпо

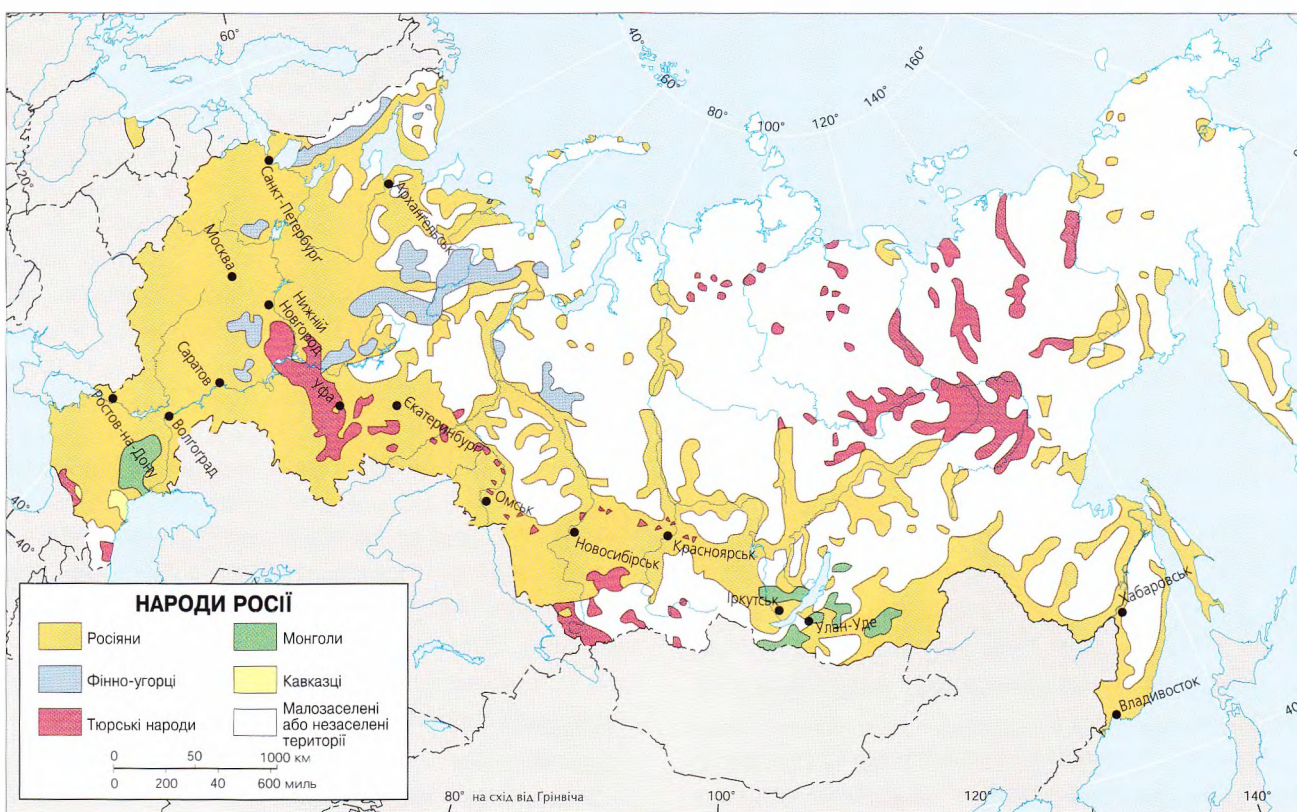


РИСУНОК 3-4

дарства, і всі ці землі об'єднували у колективні підприємства. Ці землі мали входити до *колгоспів* і *радгоспів*, які б займалися рослинництвом і тваринництвом, при цьому сільськогосподарська продуктивність мала бути найбільшою завдяки максимальній механізації та мінімальним затратам робочої сили. Проте велика кількість індивідуальних землевласників виступали проти нововведень і намагалися саботувати їх.

Тих, що противилися грандіозним задумах комуністів, спіткала жахлива доля. Трагедія тих людей стала одним із чинників, на якому піднісся антиросійський дух націоналізму в нині незалежних республіках. Для прикладу, у 30-х роках за наказом Сталіна конфіскували всю сільськогосподарську продукцію України, після чого закрили частину кордону між Україною і Росією. Почався голодомор, який приніс смерть мільйонам людей. За часів тоталітарного режиму сповідувався принцип «Мета виправдовує засоби», тож колишні жертви царату зіткнулися з новими страхітливими труднощами. За підрахунками Деvida Ремніка (книга «Могила Леніна»), від 30 до 60 мільйонів людей загинули від штучно створеного голоду, під

час політичних «чисток», у сибірському засланні та за багатьох інших обставин.

Радянський офіціоз завжди приховував від усього світу цю незбагненну людську трагедію. Лише у 1956 р., за три роки після смерті Сталіна, частину цих злочинців було оприлюднено. Одним із наслідків стала реабілітація імен тих, хто був знищений диктаторським режимом. Однак нове керівництво у принципі продовжувало подібну політику, борючись уже з новою генерацією дисидентів.

Але повернімося до часів колективізації. Після її тотального проведення всупереч сподіванням радянської влади продуктивність сільського господарства не зростає. Люди звикли працювати на своїй землі і дбали про неї краще, ніж про якусь там державну. Свою роль зіграли і обурення щодо силового нав'язування нової програми, і погане керівництво, і недостатнє заохочення селян до максимальної віддачі. Якщо сюди додати ще й постійні погодні негаразди через відносно невиділене географічне розташування більшості території країни, то вже ні в кого не викликать подиву низькі отримані врожаї — менші, ніж



РИСУНОК 3-5

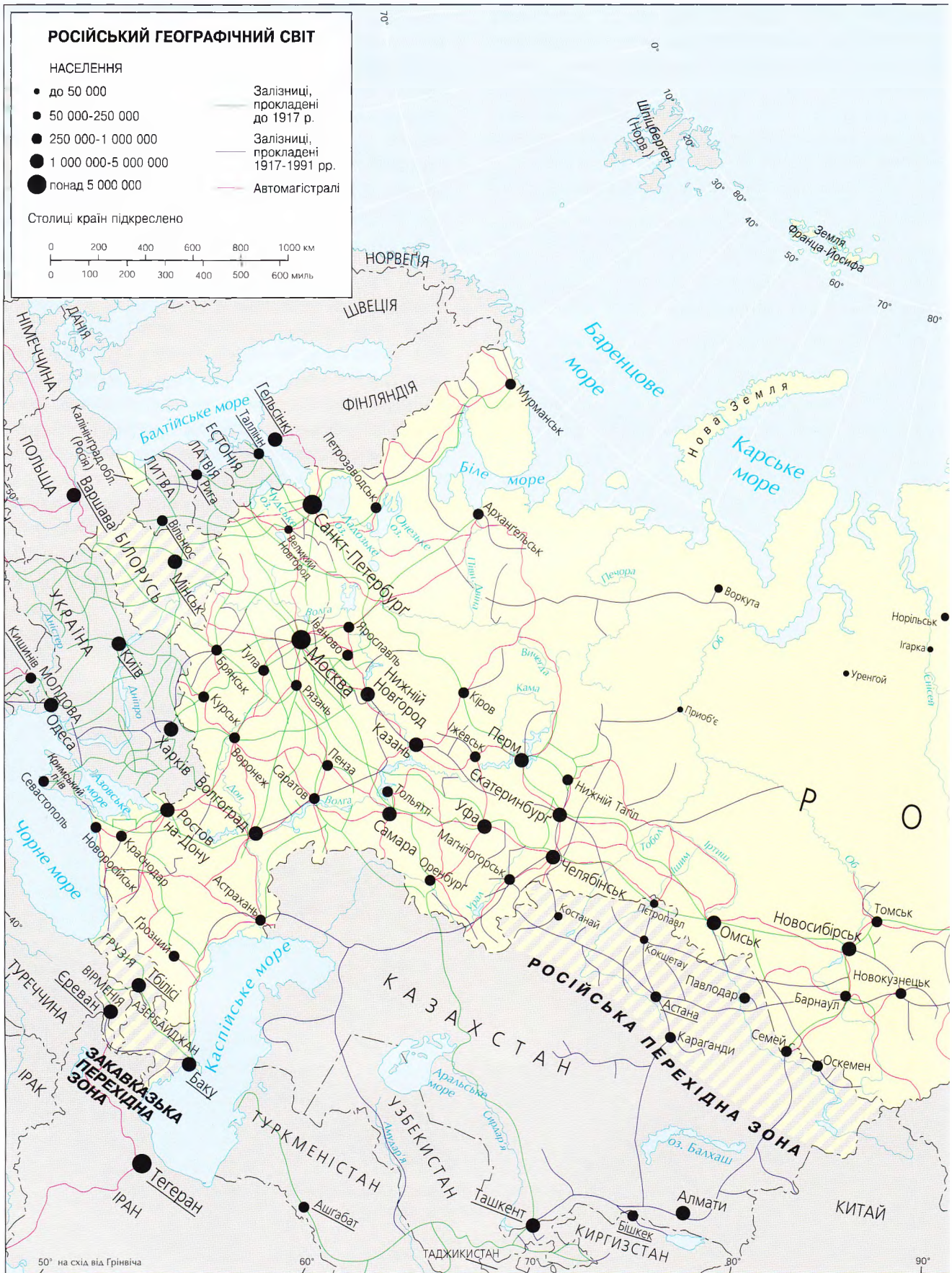


РИСУНОК 3-6



очікувалося, і менші, ніж було потрібно для задоволення потреб країни. Упродовж трьох поколінь комуністичного правління Радянський Союз мусив імпортувати продовольчі товари з-за кордону.

Ще у ході колективізації влада почала залучати в сільськогосподарській обіг чимало територій через упровадження грандіозних іригаційних систем. Пізніше, у 50-х роках, у Казахстані стали втілювати програму освоєння цілини і перелогів, унаслідок чого пасовиська перетворювалися на пшеничні лани. Але іншим наслідком стали природні катастрофи: пересохла відведені ріки, пестициди отруїли ґрунтові води, багато людей захворіло. І знову те ж саме: намагаючись вирішити старі проблеми, створювали нові.

Радянський Союз хотів розвинути промисловий комплекс. Для цього були потрібні сотні тисяч робочих рук, які мали звільнитися, за задумом радянських планувальників, завдяки колективізації та механізації сільського господарства. Влада добре розуміла, що держава буде сильною лише за наявності потужної промисловості, тому на її піднесення було затрачено величезні кошти. Пріоритетним став також розвиток енергетики і транспорту. Як наслідок, порівняно з сільським господарством програма індустріалізації в СРСР проходила успішно. Різко зростала продуктивність, а на час, коли Друга світова війна накопилася на імперію в 1941 р., промисловий сектор уже міг задовольнити потреби в обладнанні та зброї, щоб подолати нацистських окупантів.

Проте навіть на цьому тлі реалізація радянських грандіозних планів негативно відбилася на майбутньому країни. Оскільки все ж неможливо було ігнорувати ринковий тиск і певні вартісні чинники, система **державного планування** передбачала виробництво певних товарів у певних місцях, часто не зважаючи на умови економічної географії. Для прикладу, виробництво пасажирських вагонів зосередили на латвійському заводі. Жоден інший завод будь-де в країні не мав права виробляти таку продукцію, навіть якби близькі поставки сировини здешевили її виробництво. Це суттєво підвищувало затратність у промисловому комплексі, а за відсутності конкуренції керівники підприємств почувалися на сьомому небі, а робітники могли дозволяти собі не дуже високу сумлінність.

Радянська система міцно прив'язала економічну географію республік до центру і одну до одної. У своїх потребах сировини, енергії чи будь-чого іншого всі республіки та інші адміністративні одиниці обов'язково мали якусь залежність. Розвиток територій цілком підпорядковувався наказам Москви. Для прикладу, місто Братськ на річці

Ангара спочатку було каторжним табором у Сибіру, але одного дня тут почали будівництво греблі, і постало заводське місто, яке згодом перетворилося на великий регіональний осередок промислових підприємств. Серйозною перешкодою на шляху здійснення економічних реформ у пострадянський період була нерентабельність багатьох таких підприємств.

Розпад Радянського Союзу розпочався ще навіть перед тим, як 1985 р. до влади прийшов М. Горбачов. В Афганістані провалилася дорога воєнна кампанія; «радянський В'єтнам» прокотився жажливим відлунням в усьому суспільстві. В економічній, політичній і соціальній системах Союзу з'явилися ознаки руйнації. Поштовхом до похваллення у комуністичній Східній Європі стала демократизація. Горбачов усвідомлював, що експеримент з комунізмом зазнав у Союзі повного фіаско, та все ж намагався контролювати деструктивні сили. Саме йому — лідерові, який відкрив радянське суспільство світові і самим його громадянам, завжди завдячуватимемо тим, що падіння старого ладу відбулося з мінімальними людськими втратами.

Після розпаду СРСР Росія втратила більше, ніж просто територію і населення (близько 20 млн росіян усе ще проживають у 14 країнах, які виникли на місці імперії); вона втратила мінеральні та паливні ресурси, а також залишилася з територіально розірваною економікою. Раніше СРСР був провідним виробником нафти у світі (більшість нафти споживалася на внутрішньому ринку, тому країна ніколи не була провідним експортером). Тепер значна частина ресурсів опинилася за межами Росії, і з 1991 р. російські керівники намагаються контролювати видобуток, переробку і експорт нафти та природного газу в колишніх радянських республіках. Вони стверджують, що інфраструктура промисловості розбудовувалася завдяки інвестиціям Москви, — тож тепер вона має законне право на частку у прибутках. Росія також здійснює тиск на уряди колишніх республік, щоб не допустити прокладання трубопроводів в обхід її території. Як і всі колоніальні держави, Росія не бажає відпустити свої колишні володіння, не зберігши своєї економічної присутності.

ЗМІНИ У ПОЛІТИЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ

На політичних картах деколи розрізняють «європейську» (на захід від Уралу) і «азійську» (на схід від нього) Росію. Для такого поділу не існує жодного географічного підґрунтя. І справді, на

рисунку 3-6 видно, що більшість населення Росії зосереджена на одній п'ятій території на заході країни. Проте, згідно з картою етнічних груп (рис. 3-4) росіяни, які становлять 83 % населення, переважають як на східних обширах країни, так і в західному серцевинному ареалі. Далекосхідні російські міста Комсомольськ і Хабаровськ не менш «європейські», ніж Ростов чи Нижній Новгород, адже російський географічний світ простягається від Санкт-Петербурга до Владивостока і від Мурманська до Закавказзя.

Разом із тим у Росії тісно переплелися різні нації та етноси, і, незважаючи на 75 років комуністичного режиму і посиленої русифікації, багато неросійських культур існують донині. Вище вже йшлося про те, що з метою розв'язання проблеми етнокультурного розмаїття СРСР було створено нову політико-географічну структуру, до якої входили внутрішньореспубліканські малі політичні одиниці, що мали задовольнити етнічні запити і вимоги. Для прикладу, у Грузії, одній із республік Закавказзя, було виділено дві так звані автономні радянські соціалістичні республіки (АРСР) і одну автономну область.

Найскладніша ситуація спостерігалася в самій Росії. Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка політико-адміністративно була поділена на шість країв, 49 областей, 16 АРСР, п'ять автономних областей і 10 автономних округів. Краї та області виділялись як окремі адміністративні одиниці головно для державного економічного планування, ведення перепису населення і т. д. Що ж до автономних республік і областей, то вони створювались для виокремлення близько 40 значних національних меншин на території Росії. Одним із таких регіонів була Єврейська автономна область на Далекому Сході — майже цілком ізольований закуток країни зі складними топографічними умовами, в якому завжди проживало не більше 30 тис. осіб.

Ця громіздка політико-географічна система почала хитатися ще до падіння Радянського Союзу. Хоча автономні області мали вищий статус, ніж автономні округи, поступово більшу роль у державних справах почали відігравати народи і керівники декотрих автономних округів, а не автономних областей. Але тоді, коли криза Радянського Союзу почала наближатися зростаючими темпами, ці проблеми відійшли на задній план. Наприкінці 1991 р. постала Росія як незалежна країна з офіційною назвою Російська Федерація, підтвердивши тим, що вона перейняла багаторівневу й розмаїту політичну географію.

Російська Федерація успадкувала складну адміністративну структуру Союзу, і за один день змінити її було неможливо. Та все ж треба було щось робити, оскільки ряд республік та інших адміністративних одиниць усередині Росії виступали за незалежність або більшу автономність.

У 1992 р. більшість із 90 автономних республік, областей, округів і країв (всі вони складають ієрархію адміністративних одиниць) у складі Росії підписали договір, згідно з яким відтепер вони разом утворювали нову федеративну систему. Спершу дехто відмовився підписувати документ, серед них Татарстан, завойований чотири століття тому Іваном Грозним, і одна республіка Передкавказзя, тоді відома як Чечено-Інгушетія, де мусульмани розпочали війну за незалежність. На карті видно, що Чечено-Інгушетія розкололася на дві окремі республіки, які відповідно називалися Чечня (Ічкерія) та Інгушетія (рис. 3-7). Пізніше противником підписання договору залишилася лише Чечня, що спричинило тривалий і жорстокий збройний конфлікт, який почався із введення російських військ. Для народу та інфраструктури Чечні він мав катастрофічні наслідки, як і для політичних лідерів Росії.

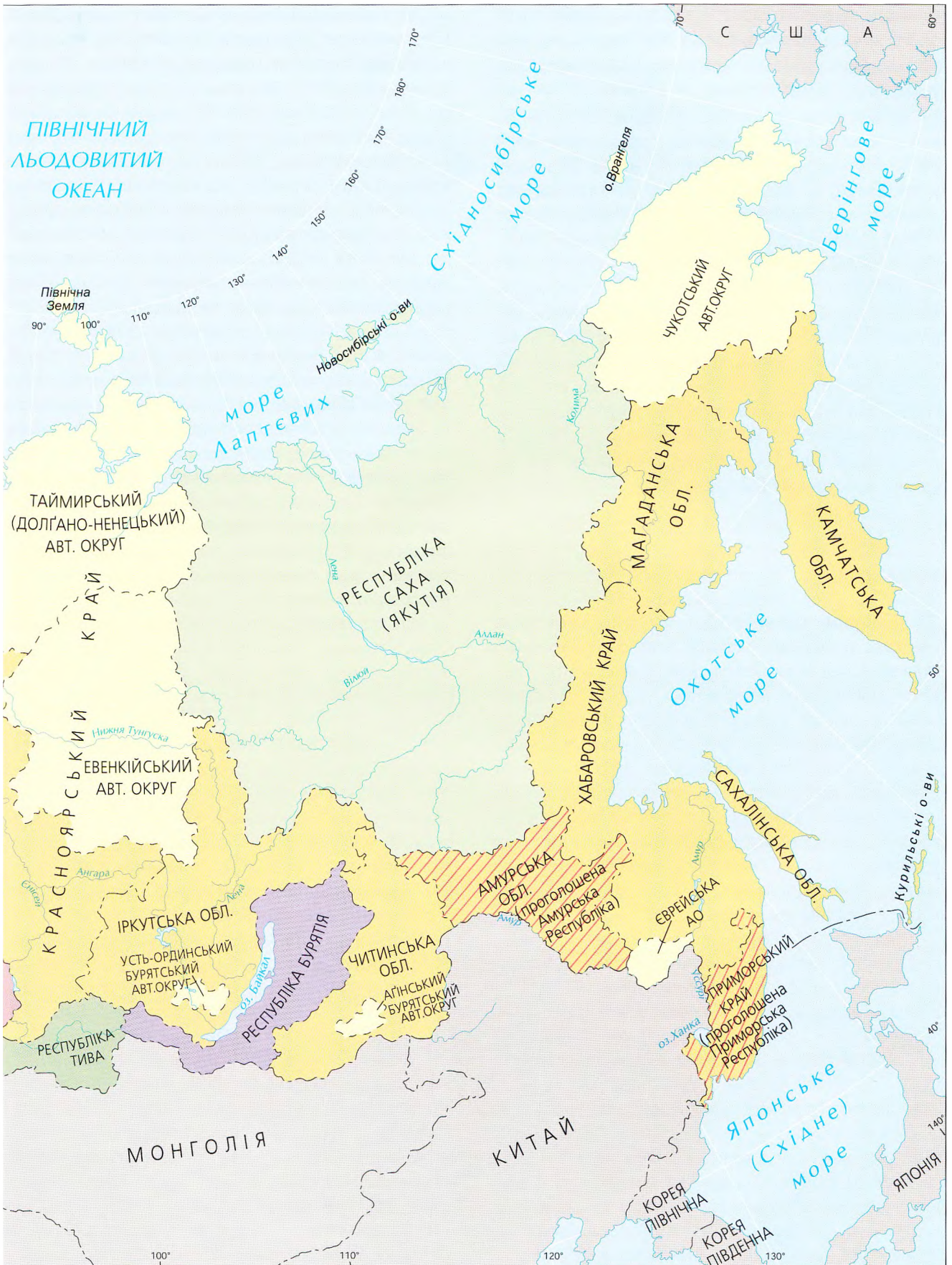
Федеративний устрій Росії

Російська Федерація, яка все ще перебуває на стадії розвитку, має такий самий складний територіальний устрій, як і РРФСР доби комунізму. На початку XXI ст. до Федерації входило 89 адміністративних одиниць: два автономні федеративні міста, 21 республіка, 11 автономних округів, 49 областей, шість країв. Федеративні міста — це Москва і Санкт-Петербург. 21 республіку було виділено для позначення території проживання значних етнічних меншин, і вони утворюють кілька блоків (рис. 3-7).

Порівняно з іншими адміністративними одиницями статус республіки Російської Федерації теоретично займає майже найвищу сходинку в загальній ієрархії, та все ж деякі з них проблемніші від інших. Один із блоків таких республік лежить у серцевинному ареалі Росії, а решта розкидані по периферії: Кавказ, Далека Північ, південь Центральної Азії, схід Сибіру. Впродовж останніх років найбільше уваги приділялося Чечні, де Москві ніяк не вдавалося політично залагодити ситуацію; Татарстану — республіці серцевинного ареалу, де зростали національний рух та ісламське відрод-



РИСУНОК 3-7



ження; Республіці Саха (Якутія) на східній периферії, площа якої становить третину Канади, з мінімальним населенням і величезними запасами корисних копалин.

У 90-х роках кілька адміністративних одиниць, які не мали статусу республіки, проголосили намір отримати його, сподіваючись збільшити свою вагу у Федерації та зменшити контроль Москви над місцевим населенням і ресурсами. У Татарстані та Приморському краї на Тихоокеанському узбережжі навіть велися розмови про від'єднання. Такі дії частково відображали слабкість і корумпованість центру, неефективність адміністрації, опортунізм місцевих лідерів. Проте у 2000 р. на місце президента Бориса Єльцина, який став уособленням подій, що відбувалися, прийшов Владімір Путін. Він, як виявилось, був строго налаштований на зменшення влади областей і республік, а також влади їхніх лідерів. Усе було готове для ще одного перекоювання карти Росії.

Москва і федеративні компоненти

Після падіння комуністичної системи, коли Росія втратила владу над радянськими республіками і була змушена залишитися сама, її лідери зіткнулися з величезною проблемою. Країна багатьох національностей і культур, яка звикла до авторитарного правління і державного контролю практично за всім — від заводського виробництва до повсякденного життя, — мала тепер перейти на новий устрій. Тепер усе мало відбуватися впорядковано: демократизація політичної системи, формування ринкової економіки, приватизація державних підприємств, звільнення преси та інших медіа — інакше країна буквально б розпалася.

Лідери Росії усвідомлювали, що в них практично немає вибору. З одного боку, можна було й надалі зосереджувати якомога більшу силу в центрі, у Москві, де приймалися рішення, які стосувалися всіх республік, областей та інших підрозділів країни. **Унітарний державний устрій** з централізованим урядом і адміністрацією, притаманний авторитарним королівствам минулого, виявився прийнятним для тоталітарної диктатури новітніх часів. З іншого боку, можна було розділити владу між республіками і областями, дозволивши виборним регіональним лідерам представляти інтереси своїх народів у Москві. Росія вибрала саме останній варіант як єдиний шлях розібратися з проблемами економічної та культурної багатоманітності країни.

У *федеративній системі* загальнодержавний уряд зазвичай відповідає за питання оборони, зовнішньої політики, зовнішньої торгівлі. Регіони (кантони, штати чи інші одиниці) зберігають контроль за рештою справ — від освіти до транспорту. Федеративний устрій не перегворює багатоманітність у щось єдине, а дає змогу різним компонентам держави співіснувати. При цьому виразником спільних інтересів є загальнодержавний уряд, а регіональних інтересів — місцева влада. Не одна країна залишилася цілісною лише завдяки федеративному устрою. Для прикладу можна назвати Австралію та Індію.

Але важко утримати загальноприйнятний баланс сил між центром і регіонами (або штатами). Сьогодні на американській політичній арені, через 200 років після прийняття конституції, тривають бурхливі суперечки щодо прав штатів. Цілісність нової Росії також склалася завдяки грандіозному федеративному експерименту, а країні ледь поза 10 років. Тривають зміни у владних структурах; з часом, безумовно, зміниться і сама система російської федеративності. У цьому одна з переваг такого устрою: можна вводити зміни, не ставлячи під загрозу всю систему.

Федеративний устрій Росії часто зазнає тиску. Одна з причин — відповідність самої федеративної карти старій радянській схемі зі складною регіональною ієрархією (області, краї, округи, республіки). Як перед, так і після 1991 р. республіки мають вищий статус, викликаючи заздрість інших регіонів. Тоді як лідер Татарстану відкрито заявляв про самовизначення і автономію республіки, представники Челябінської області в усьому підкорялися Москві. Якщо члени федерації мають нерівний статус, то країна приречена на проблеми, як, скажімо, Канада; тому важко і Росії, адже утворення всередині країни завжди були нерівні.

Ще однією причиною проблем Росії є її велика територія. Географи користуються терміном «**опір відстані**» для позначення того, як зі збільшенням відстані між певними точками зменшується взаємодія між ними. Оскільки Росія — найбільша країна світу, відстань відіграє важливу роль у відносинах між столицею і окраїнами. Мало того, Москва лежить у крайній західній частині велетенської країни, і від Тихоокеанського узбережжя її відділяє південь. Тож не дивно, що одним із найнеспокійніших регіонів був і є Приморський край, що біля Владивостока. У 1997 р. російський уряд намагався звільнити обраного губернатора краю, оскільки той, зокрема, відмовився перераховувати місцеві податкові надходження до Москви.

Ще одну проблему проілюстровано рисунком 3-7: самі республіки (і меншою мірою автономні області) відчутно відрізняються за розмірами. Територіально найменші республіки зосереджені у серцевинному ареалі Росії, тоді як найбільші — далеко на сході, де скажімо, Саха майже в тисячу разів більша за Інгушетію. З іншого боку, населення обширних східних республік мізерне у порівнянні з тими найменшими у серцевинній частині. Така багатоманітність викликає адміністративні труднощі.

Та, мабуть, найсерйознішу проблему для Росії створює соціальний конфлікт між Москвою і субдержавними політичними утвореннями. Зараз майже повсюдно в Росії Москва не користується пошаною. Столицю вважають привілейованим ігровим майданчиком для тих, хто найбільше скористався з розпаду Союзу, — для бюрократів і дармоїдів, чия економічна політика знизила рівень життя, чий жадібність і корумпованість зашкодили економіці, чий дії в Чечні стали катастрофою, для тих, хто дозволив іноземцям (головно Сполученим Штатам) підточувати силу та престиж Росії, хто не платить зарплатню робітникам, які тяжко працюють на все ще державних підприємствах, хто не репрезентує належним чином російський народ.

Хоча скарги на столицю притаманні й розвинутим країнам, але в Росії взаємна недовіра між столицею і підлеглими регіонами настільки глибока, що цю проблему можна вважати центральною для уряду Путіна чи будь-кого з майбутніх керівників держави.

У середині 2000 р. адміністрація Путіна пішла на зменшення влади регіонів, створивши нову територіальну систему, згідно з якою 89 республік, областей та інших утворень увійшли до семи нових адміністративних одиниць. Це робилося не для того, щоб посилити їхній вплив у Москві, а щоб зміцнити владу Москви над ними (рис. 3-8). Кожен із цих суперрегіонів має свою столицю, яка покликана бути провідником московського керівництва. Така система, проте, може стати на перешкоді деяким потужним інвесторам у республіках і областях та не дасть зростати місцевому самоврядуванню. Тому дуже сумнівно, що вона запрацює.

ЗМІНИ У СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Дані про чисельність населення Росії (табл. 1-2) показують, наскільки драматичним для росіян був



РИСУНОК 3-8

перехід від Союзу до нового ладу. Для такої велетенської країни, як Росія, населення 143,2 млн осіб (дані 2002 р.) зовсім невелике. До того ж воно й далі зменшується, і не тільки через еміграцію. У російських сім'ях народжується чимраз менше дітей, а це — головний фактор зростання чисельності населення.

У розділі 1 йшлося про те, що ряд європейських країн також переживають демографічний спад унаслідок урбанізації, покращання добробуту, пізніх шлюбів, а також існування альтернативи при плануванні сім'ї. Причинами **депопуляції** в Росії дослідники називають безпорядок, страх, непевність, пов'язані з пострадянським перехідним періодом. Після втрати мільйонів громадян у Другій світовій війні у Союзі заохочувалися багатодітні сім'ї: жінок, які народили десятеро дітей, нагороджували орденом «Мати-героїня». На той період країна випереджала всіх за темпом зростання населення. Нині статистичні дані вказують на протилежне. Середня тривалість життя чоловіків упала з 66 років у середині 60-х років до 61 року на початку нового тисячоліття; у жінок, відповідно, з 74 до 73. Такий відрив між чоловіками і жінками — найбільший у світі, а причиною цьому є алкоголізм, самогубства та інші прояви соціальної нестабільності. Непевне життя, безпрецедентні скорочення на роботі, втрата відчуття безпеки, конкурентне середовище ринкової економіки та інші подібні фактори підірвали серед росіян довіру до держави. Глибина завданої шкоди чітко проявляється у демографічних даних.

Зараз населення Росії зменшується щорічно майже на один мільйон. Медико-географи стверджують, що це пов'язано не тільки з поширенням алкоголізму, наркоманії, паління чи з поганим харчуванням (або навіть недоїданням); зростає також рівень захворюваності. Тяжкі втрати, особливо серед дітей, веде за собою туберкульоз; стрімко зростає кількість хворих на ВІЛ і СНІД; швидко поширюються захворювання, які передаються статевим шляхом. Навіть за наявності скороченого терміну життя хворіє стільки людей, що криза зі здоров'ям у Росії, якщо її не відвернути, поставить під загрозу перспективи країни в усіх сферах.

На тлі загального становища занепадають і державні інституції. Навіть у Комуністичній партії, яка все ще міцно тримається на більшості території країни, зараз сум'яття, відбуваються розколи. У збройних силах, ще донедавна одній із двох найпотужніших армій світу, зараз панує безлад, солдати пригнічені після згубної кампанії у нескореній

Чечні. Навчальним закладам бракує грошей і сучасного обладнання. На все ще державних підприємствах провідних галузей промисловості, зокрема вуглевидобувної, робітники змушені страйкувати, оскільки не отримують зарплатні, тоді як приватизовані заводи зазнають економічного провалу. Немає достатньо розвиненої правової системи, бракує порядку ведення банківських операцій і врегулювання майнових питань; стягуються непромірні податки тощо.

Така ситуація породжує корупцію і протекціоналізм, і території поза Москвою відчувають тотальну корумпованість столиці. Водночас серйозною проблемою всієї Росії є організована і дрібна злочинність. Деякі спостерігачі називають організовану злочинність Росії «найуспішнішою галуззю промисловості».

Росія тяжко переживає перехідний період, у якому причаїлася ціла низка небезпек. Попри те, що дрібні злочини розкриваються, поширюється відчуття невдоволеності: серед військових, які отримують малу зарплатню і погане матеріальне постачання; серед робітників, що страйкують; серед громадян, які не можуть звести кінці з кінцями. Та все ж Росія залишається потужною ядерною державою з чималим арсеналом зброї. Зростає побоювання, що ядерні матеріали і зброя можуть знайти вихід на чорні ринки. До того ж невдоволені громадяни Росії на виборах можуть проголосувати за такого лідера, який припинить загальнодержавний експеримент з демократичним урядом. Такий зворотний процес траплявся в історії не один раз.

ПЕРСПЕКТИВИ РОСІЇ

Коли Петро I почав переорієнтовувати свою країну на Європу та зовнішній світ, він уявляв собі, що в Росії будуть тепловіди порти, що її більше не оточуватимуть шведи, литовці, поляки і турки, і що вона стане потужною силою у житті Європи. Для Росії завжди велике значення мали стосунки між центром і периферією. Ця проблема залишається актуальною і сьогодні. Країна знову має клопоти з периферією: у колишніх радянських республіках навколо Росії проживає 20 млн росіян; Москва не надає їм ефективного захисту, як це було за комуністичних часів; між Росією та деякими сусідами розгортаються суперечки (від Грузії до Таджикистану). Росія стверджує, що, незважаючи на розпад Радянського Союзу, вона має право

присутності або, за потребою, втручання у колишні імперські колонії.

Серцевина і країна

Тривалий час учені висували різні здогади щодо відносного геополітичного положення Росії. Десь за сто років до написання цієї книги з'явилася все ще обговорювана стаття британського географа сєра Галфорда Макіндера (1861—1947) «*Географічний стрижень історії*», в якій він стверджує, що Західна Росія і Східна Європа користувалися природним захистом і багатими ресурсами, і завдяки цьому місцеві народи змогли піднятися до світового домінування. На його думку, найважливіше мати добре захищений центр, і тоді відкритість периферії вже не має значення. З часом саме цей стрижневий регіон у глибині Євразії, який він згодом почав називати *серцевинним ареалом* (*гартлендом*), стане змагати до світового домінування.

Макіндер опублікував свою **теорію серцевинного ареалу** тоді, коли Росія була економічно відстаючою країною, готовою до революції. Та все ж учений не відступав. Коли після Другої світової війни Росія постала як наддержава, велетенська колоніальна імперія, до володінь якої входила Східна Європа, припущення Макіндера назвали пророчими.

Проте з ними погоджувалися не всі географи. Ніколас Спайкмен був, мабуть, першим ученим, хто вжив термін «*країна*» — «*рїмленд*» (зараз він міцно ввійшов до ужитку). У 1944 р. він виступив супроти Макіндера, стверджуючи, що не серцевинний ареал Євразії, а саме периферія відіграла головну роль у становленні світової держави. Спайкмен передбачив зростання окраїн до рівня наддержав. Початком цього процесу він називав збагачення і посилення Японії.

Роль Росії на світовій арені

Намагаючись розібратися з численними внутрішніми проблемами, які обсіли країну, Москва також прагне втримати провідну роль на міжнародній арені. Росія зіткнулася з поширенням НАТО у Європі, посиленням мусульманського руху в Центральній Азії, зростанням Китаю на сході. Упродовж 90-х років Росія ініціювала більше десяти зтяжних суперечок щодо державного кордону (деякі з них і дотепер не погоджені). У майбутньому, мабуть, головним питанням залишаться спірні території з Китаєм. На рисунку 3-9 видно,

що східна частина Росії межує з Північною Кореєю, фактично відрізаючи історичний промисловий серцевинний ареал Китаю від моря. Росія відібрала ці землі у Китаю більш ніж 100 років тому, і ця проблема знову може виплисти. Тим часом у 2001 р. перед урядом Росії постали більш нагальні питання міжнародного рівня. Серед них:

1. *Російський інтерес до розробки родовищ нафти і газу, якими зараз цілком або частково володіють колишні радянські республіки.* Москва намагається встановити на них свої права у Каспійському басейні. Відповідно тривають переговори з екс-радянськими сусідами щодо делімітації морських кордонів у Каспійському морі. Керівництво Росії зацікавлене у тому, щоб нафто- і газопроводи цих сусідів на шляху до терміналу на Чорному морі проходили через територію саме Росії, а не Туреччини або Ірану.
2. *Вболівання за долю близько 20 мільйонів росіян на теренах колишніх радянських республік.* Москва посягла занепокоєння серед міжнародної спільноти, що в деяких республіках, у тому числі Естонії та Латвії, порушуються права людини, а у країнах Центральної Азії навіть дискримінується російське населення. Згідно з даними таблиці 3-1, тільки у двох із 14 колишніх колоній російська залишається офіційною мовою, що для вихідців із Росії створює проблеми в освіті та інших галузях.
3. *Твердий намір Росії залишатися поборником «слов'янських інтересів» у Східній Європі.* Як вияв такої політики Москва підтримала сербський режим в Югославії супроти дій Західної Європи та США, спрямованих на вгамування Белграда як джерела неспокою в регіоні. Москва також схвалила договірний «союз» із сусідньою Білоруссю. Росія знову розіграла свою слов'янську карту, виступаючи проти розширення НАТО на схід. До цього альянсу ввійшли Польща, Угорщина, Чехія, а московські газети писали про це як про зростаючу загрозу «слов'янським» інтересам.
4. *Плани Росії винести рештки своєї потуги на міжнародну арену і тим самим зруйнувати плани США та Європи, а також відкинути західні ініціативи.* Для прикладу, Росія не виявила бажання підтримати заходи ООН і США щодо Іраку, внаслідок чого у противників Багдада виникли дипломатичні проблеми, а сама Росія виступила прибічником злочинного режиму. У

1999 р. Росія відмовилася підтримати кампанію НАТО проти її східноєвропейського союзника — Сербії (нової Югославії) — і намагалася відіграти у цьому конфлікті роль протектора Сербії.

- 5. На кавказькій периферії Росія має проблеми — від постійних політичних невдач у Чечні (номінально — частина Росії) до складних стосунків із Грузією (окрема держава). Існує кілька причин, чому цей регіон має для Росії важливе значення: тут залягають родовища нафти й газу, і тут же прокладені трубопроводи; саме тут спостерігається найскладніша картина етнокультур-

ної багатоманітності Росії; саме тут межі Російського географічного світу виходять до найбільших мусульманських сусідів.

Оточена 14-ма країнами — від Норвегії на заході до Північної Кореї на сході, Росія розташована в центрі найбільшого континенту світу. Її сусідами по континенту є дві найнаселеніші держави планети — Індія та Китай. Навіть якщо сила Росії і зменшилася, вона все ж має потужний вплив на міжнародному рівні. Новий світовий порядок, який щойно створюється, суттєво залежить від подій у країні, створеній царями.



РИСУНОК 3-9

РЕГІОНИ РОСІЙСЬКОГО СВІТУ

Російський світ — дуже великий, із різномірною фізичною географією і багатоманітним культурним ландшафтом, тому розділяти його на регіони можна лише виходячи з обмежених перспектив і значних узагальнень. На рисунку 3-10 зображено поділ на чотири регіони: серцевинний ареал із периферією на захід від Уралу, Східне пограниччя, Сибір і Далекий Схід. Нижче розглянемо, як кожен із цих велетенських регіонів підрозділяється на основні субрегіони.

► СЕРЦЕВИННИЙ АРЕАЛ ІЗ ПЕРИФЕРІЄЮ

18 Серцевинний ареал — це центр держави. Саме тут скупчується велика кількість населення, розташовані провідні міста і найбільші підприємства промисловості, зосереджені найнасиченіша мережа транспортних шляхів і найінтенсивніше культивовані землі, а також інші основні складові країни. Старші серцевинні ареали зазвичай чітко відображають культурні та історичні впливи. У найзагальнішому визначенні серцевинний ареал Російського світу простягається від західного кордону

цього географічного світу до Уральських гір на сході (рис. 3-10). Це Росія Москви і Санкт-Петербурга, Волги і промислових міст, сільськогосподарських угідь і лісів. Саме тут свого часу Московія виступила як потужна держава і розпочалося формування Російської імперії — попередника тепер уже мертвого Радянського Союзу.

Центральний промисловий регіон

У центрі серцевинного ареалу Росії лежить Центральний промисловий регіон (рис. 3-11). Немає чіткого визначення цього субрегіону, оскільки вчені ще не дійшли згоди щодо всіх регіональних характеристик. Деякі географи віддають перевагу назві «Московський регіон», цим наголошуючи, що в радіусі понад 400 км (250 миль) від столиці все зорієнтовано на історичний осередок держави. На рисунках 3-1 і 3-6 видно, що Москва рішуче утримує своє центральне положення: з усіх напрямків сюди сходяться дороги та залізниці: з півдня — з України, із заходу — з Мінська (Білорусь) і решти Східної Європи, з північного заходу — із Санкт-Петербурга і Балтійського узбережжя, зі сходу — з Нижнього Новгороду і Уралу,



РИСУНОК 3-10

НАЙБІЛЬШІ МІСТА РОСІЙСЬКОГО СВІТУ (2002 р.)

Місто, країна	Населення, млн осіб	Місто, країна	Населення, млн осіб
Баку, Азербайджан	2,0	Казань, Росія	1,1
Владивосток, Росія	0,8	Москва, Росія	9,3
Волгоград, Росія	1,0	Нижній Новгород	1,5
Єкатеринбург, Росія	1,4	Новосибірськ, Росія	1,5
Єреван, Вірменія	1,3	Санкт-Петербург, Росія	5,1
Іркутськ, Росія	0,7	Тбілісі, Грузія	1,3

з південного сходу — з Поволжя (між Москвою-рікою і Волгою, найважливішою судноплавною рікою Росії, прокладено канал), і навіть із субарктичної північної периферії берегів Баренцового моря (див. вставку «Узбережжя Баренцового моря»).

Сама Москва — це метрополіс, який постійно змінюється (на 2002 р. його населення становило 9,3 млн). У ландшафті міста дедалі більше стає висотних житлових будинків. Хоча такі конструкції і допомагають вирішувати болючу проблему житла у столиці, Москва подібно до майже всіх міст Росії залишається перенаселеною. Більшість людей змушені жити в неймовірно тісних квартирах.

Москва також є центром території, на якій проживає близько 50 млн осіб (понад третини загального населення країни), чимало з них зосереджені у великих містах, таких як Нижній Новгород, виробник автомобілів; Ярославль, виробник автомобільних шин; Іваново, центр текстильної промисловості; Тула, місто шахтарів і металургів, де видобувають буре вугілля.

Санкт-Петербург (колишній Ленінград) залишається другим містом Росії з населенням 5,1 млн

осіб. Із початку свого існування він був центром політичного і культурного життя Росії, а Москва — далеким другорядним містом. Проте зараз Санкт-Петербург розміщений уже не так вигідно, як Москва, принаймні стосовно вітчизняного ринку. Місто розташоване поза межами Центрального промислового регіону поблизу північно-західної частини країни за 650 км (400 миль) від столиці. У ресурсах йому теж пощастило менше, ніж Москві: необхідно завозити, часто здалека, паливо, метал, продукти. Орієнтація колишнього Союзу на самодостатність ще більше зменшила переваги розташування Санкт-Петербурга на Балтійському узбережжі, адже було б дешевше через Балтійське море робити закордонні поставки деяких видів сировини, а не вітчизняні з далекої Центральної Азії (неподалік залягають лише поклади бокситів, у Тіхвіні).

Попри це Санкт-Петербург очолив Промислову революцію в Росії, і його набутий досвід має велике значення дотепер. Виробництво підприємств міста й прилеглих територій нині становить близько 10 % промисловості всієї країни, значною

Узбережжя Баренцового моря

У широтах північніше Санкт-Петербурга у регіоні, який ми назвали серцевинним, з'являються риси, притаманні Сибіру. Проте у цій віддаленій північній периферії набагато більше відчутна присутність Росії, ніж у Сибіру. Аванпостами за полярним колом є два великі міста — Мурманськ і Архангельськ, до яких прокладені автомобільні та залізничні шляхи.

Мурманськ лежить на Кольському півострові неподалік кордону з Фінляндією (рис. 3-6). Тут залягають різні корисні копалини, але передусім Мурманськ важливий як військово-морська база. Під час Другої світової війни союзницькі кораблі довозили сюди припаси — віддаленість міста вберегла його від німецької окупації. Після війни тут створена база ядерних підводних човнів. Мурманськ також функціонує як важливий риболовний порт, він

же забезпечує вантажні кораблі контейнерними складами.

Архангельськ розташований біля гирла Північної Двіни, де вона впадає у Біле море (рис. 3-6). На ранніх етапах експансії Московії цар Іван Грозний сам вибрав це місце, бажаючи зробити тут центральний порт на шляху до Європи. Проте біля Архангельська, через який здійснюють переважно морські лісоперевезення, море замерзає надовше, ніж біля Мурманська, котрий зазнає впливу теплої Північноатлантичної течії (а при потребі допомагають криголами).

У Сибіру на схід від Уралу жодне місто не може зрівнятися з цими двома, принаймні поки що. Але саме їхнє існування і зростання слугують доказом того, що перешкоди, неминуче пов'язані з Сибіром, подолати цілком реально.

мірою завдяки виготовленню високоякісної техніки. Окрім типових галузей (металургійна, хімічна, текстильна, харчова), у Санкт-Петербурзі діють потужні суднобудівні заводи, а також порт і військово-морська база. Хоча цього комплексу і недостатньо, щоб відвоювати дореволюційну першість у Москви, його висока продуктивність вела перед у Радянському Союзі, веде й зараз, у новій Росії.

Поволжя

Ще один регіон у межах серцевинного ареалу — Поволжя, тобто рівнини й низовини вздовж Волги. Ця найбільша ріка Росії є життєво необхідною водною артерією, на берегах якої розташовано більшість міст регіону (рис. 3-11). У 50-х роках ХХ ст. було завершено будівництво каналу між Нижньою Волгою та Доном (відповідно Чорним морем).

У старій Росії Волга була важливим історичним шляхом, але впродовж тривалого часу на першому плані були сусідні регіони. У промисловості та сільському господарстві всіх випереджували Московський регіон і Україна. Промислова революція, яка наприкінці ХІХ ст. захопила Московсь-

кий регіон, майже не вплинула на Поволжя. Його головною функцією залишалося транспортування продуктів харчування та сировини.

Транспортування й надалі залишається важливою «професією» регіону, але Поволжя змінилося. По-перше, стрімкий розвиток принесла Друга світова війна, бо Волга була далеко від німецької армії, яка наступала з заходу. По-друге, у повоєнний період виявилось, що у Волго-Уральському регіоні залягають великі запаси нафти і природного газу. Від Волгограда на південному заході до Пермі на Північно-Східному Уралі тягнеться пасмо великих нафтових родовищ (рис. 3-12). Тоді вважалося, що це найпотужніші запаси Радянського Союзу, але пізніше, як видно на карті, було відкрито ще більші родовища у Західному Сибіру. Та все ж завдяки своєму розташуванню і масштабам запаси викопного палива у Поволжі зберігають своє значення.

По-третє, істотно розвинулася транспортна система. Волго-Донський канал проклав прямий водний шлях від Волги до Чорного моря; Московським каналом судноплавна річкова система Півночі поширюється на Центральний промисловий регіон; Марійські канали забезпечують доступ до Балтійського моря. Нині населення Поволжя перевищує 25 млн осіб, а в містах



РИСУНОК 3-11

По великих містах Російського світу

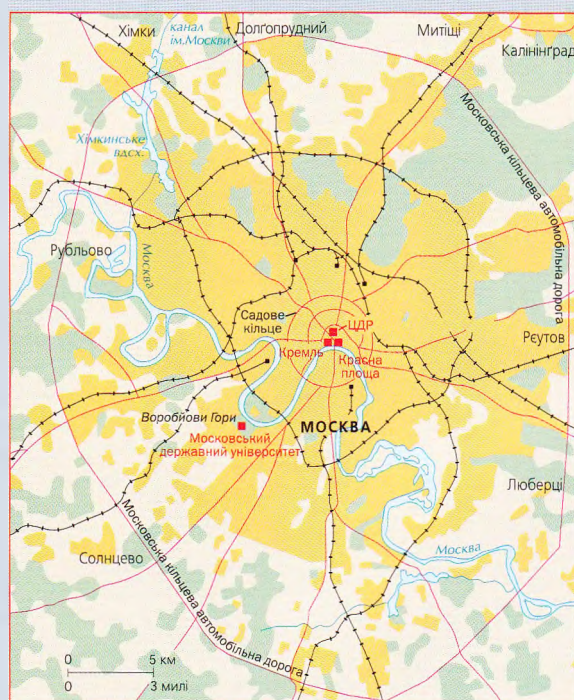
Москва

На тлі обширної території Росії бачимо, що столиця Федерації, Москва, лежить далеко від географічного центру, близько до західних кордонів. Проте з огляду на інші чинники немає міста центральнішого за Москву. Вона розташована в самому центрі історично-серцевинного ареалу Росії, і все обертається навколо неї.

По берегах звивистої Москви-ріки, над вкритою лісом Східноєвропейською рівниною здимаються бані церков і сучасні будинки — велетенська оаза у зеленому обрамленні. Археологи знаходять тут дуже давні поселення, але перші літописні згадки про Москву датуються серединою XII ст. Ліс і ріка слугували захистом від нападів татар, а після перемоги над татарами наприкінці XIV ст. Московія остаточно встановила свою першість. Для безпеки міста був зведений Кремль — грандіозні цегляні мури з численними баштами. Звідси Іван Грозний розширив межі панування Московії та заклав велику Російську імперію.

Перед однією зі сторін трикутника Кремля розкинулася широка Красна площа, поруч височить храм Василя Блаженного, неподалік протікає Москва-ріка. Тут — історичне ядро старої Москви і центр сучасного міста. Звідси до Садового кільця і далі розходяться проспекти і вулиці. У 70-х роках XX ст. об'їзна траса лежала далеко від забудованої території Москви, тепер же місто розрослося за її межі. До речі, у Москві немає центру за світовим зразком (висотні нежитлові споруди). Радянська політика передбачала створення «соціалістичного міста», тобто житлові та адміністративні будинки, школи, лікарні, магазини тощо зосереджувалися в окремих районах, щоби людям не треба було довго добиратися до центру.

Москва загалом не дуже вирізняється архітектурою, але в місті є помітні історичні пам'ятки і сучасні споруди, наприклад, храм Архангела Гавриїла та вежі Московського державного університету.



По великих містах Російського світу

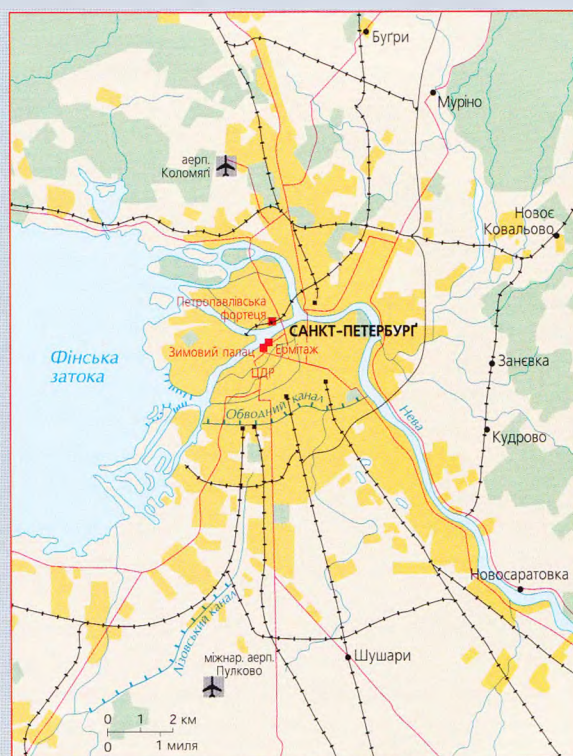
Санкт-Петербург

Цар Петро I зі своїми архітекторами перетворив острови дельти Неви, що виходить до Фінської затоки, на північну Венецію. Палаці, собори, будинки на набережних, мости, пам'ятники — все це надавало Санкт-Петербургові європейського вигляду, якого на той час не мало жодне місто Росії. У 1703 р., витіснивши шведів, Петро I застав на берегах повноводої Неви Петропавлівську фортецю, а 1712 р. місто було проголошене столицею Росії.

Петрове «вікно в Європу», Санкт-Петербург (названий на честь святого, а не царя), мав стати столицею рангу Парижа, Рима чи Лондона. Упродовж XVIII ст. чудовий краєвид міста збагачувався високими тонкими шпилями і розкішними куполами, облагороджувався бароковою та класичною архітектурою. Серед розмаїття вцілілих архітектурних скарбів у центрі міста виділяються імператорський Зимовий палац і мистецький музей Ермітаж.

Революція і війна змінили долю Санкт-Петербурга. 1917 р. у місті (його тоді називали Петроградом) почалася російська революція, а з перемогою комуністів воно втратило і статус столиці, яку перенесли до Москви, і назву, ставши Ленінградом. Під час Другої світової війни місто пережило 872-денну фашистську облогу, героїчно витримало нескінченні бомбардування і голод.

За комуністичних часів занедбувалися та нищилися найгарніші церкви Ленінграда, на вулиці та площі вторгалися грубі пам'ятники та бліді будинки-коробки, прискорювалися індустріалізація і зростання міста (нині населення становить 5,1 млн осіб). Одразу ж після розпаду Радянського Союзу місто відновило початкову назву. Відродилася Російська православна церква, активізувалися реставраційні роботи, поживався туризм. Проте перехід до капіталістичного устрою супроводжується численними соціальними проблемами.



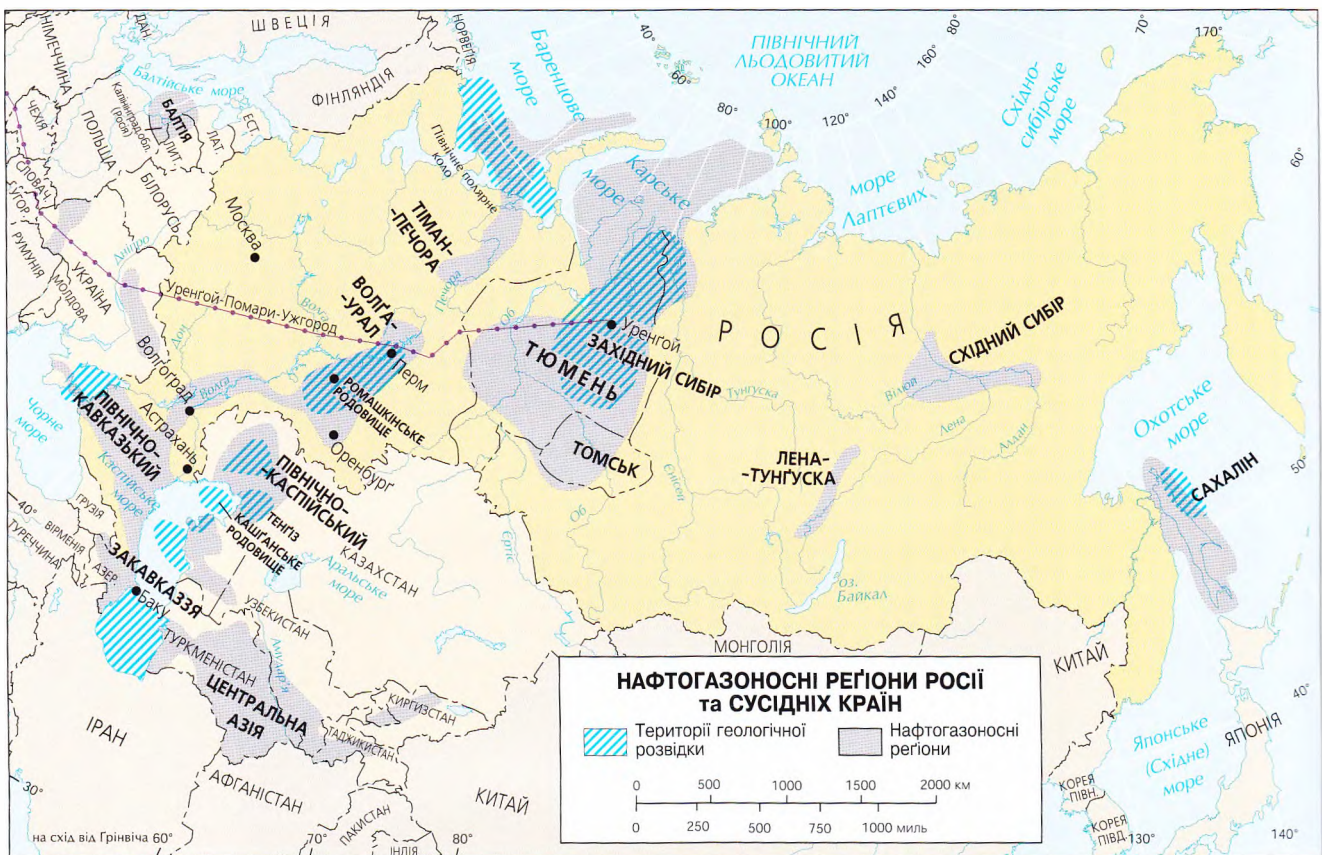


РИСУНОК 3-12

Самара, Волгоград, Казань і Саратов проживає від 1 до 1,3 млн. Углиб Волзького басейну поширилась також промисловість, передусім спеціалізовані галузі. Для прикладу, одним із найбільших автомобілебудівних заводів у світі є завод у Тольятті, заснований італійським концерном «Фіат».

Уральський регіон

Уральські гори утворюють східну межу серцевинного ареалу Росії. Вони не дуже високі; на півночі це одинарний хребет, який на півдні розширюється і переходить у гористу місцевість. Ці гори ніде не створюють перешкод для переходу через них. Завдяки величезним запасам рудних копалин Урал природно став територією промислового розвитку. Зараз Уральський регіон охоплює землі від міст Серова на півночі до Орська на півдні (рис. 3-11) і має добре налагоджені зв'язки з Поволжям і Центральним промисловим регіоном.

Уральський регіон набув ваги під час Другої світової війни та у повоєнний період. Німецькі загарбники були далеко, тож заводи тут могли працювати для потреб фронту, не відчуваючи загрози

знищення. Вугілля треба було імпортувати, але відкриття нафтових родовищ на території між Уралом і Поволжям (рис. 3-12) полегшило проблему енергопостачання. Згодом розпочався видобуток нафти і газу з родовищ на північний схід від Уралу, що значно прискорило розвиток регіону.

Центральний промисловий регіон, Поволжя та Урал — це стрижні серцевинного ареалу Росії. З роками вони територіально розширюються, наближаючись один до одного, та встановлюючи тісніші контакти. Ця територія серцевинного ареалу постає різким контрастом із порівняно менш розвинутою, вкритою лісом арктичною Північчю чи віддаленим нагір'ям на півдні між Чорним і Каспійським морями. Тож навіть у межах серцевинного ареалу країни все ще чекають на свій час розвитку і процвітання.

Внутрішня південна периферія

Ми вже згадували про республіки етнічних меншин, розташовані на північних схилах Кавказу майже на всій території між Каспійським і Чорним морями (рис. 3-13). З цим регіоном пов'язаний ряд найскладніших політико-географічних проблем Росії, передусім із непокірною Чечнею. Внутрішня



РИСУНОК 3-13

південна периферія Росії — це зона політичної нестабільності, соціальної напруженості та економічного застою. Гориста місцевість створює всі умови для повстанців і ускладнює боротьбу з ними.

Причиною проблем, на які Москва наражається у цій периферійній зоні, є сукупність географічних факторів. Тут царським генералам, а потім і радянській владі, довелося мати справу з наступом ісламістів, і вони його зупинили. В усій Федерації немає такої етнокультурної багатоманітності, як тут: скажімо, у Дагестані, найпівденнішій республіці, що виходить до Каспійського моря, проживає 2 млн населення, яке складає 30 етнічних груп і спілкується 80-ма мовами. Крім того, Росії та, зокрема, її каспійським володінням належать родовища нафти і природного газу цього величезного басейну, багатого на паливні ресурси. На захід від Дагестану лежить Чечня, а її столиця, Грозний, за радянських часів була важливим центром нафтопереробної промисловості, обслуговувала трубопровідний вузол, а також діяла як сервісний центр.

У Чечні мешкає численне мусульманське населення. У XIX ст. чечени вели запеклу боротьбу за незалежність і використовували гірські схованки, щоб чинити опір російській колонізації. Після Другої світової війни Чечню звинуватили у колабораціонізмі з фашистами, і за наказом Сталіна все її населення було вивезено до Центральної Азії, де багато людей загинуло. У 50-х роках Хрущов їх реабілітував і дозволив повернутися. Чечени скористалися нагодою і 1991 р. після розпаду Радянського Союзу розпочали безкомпромісну боротьбу з Росією. Проте Москва так і не надала Чечні незалежності (чверть 1,2-мільйонного населення країни — росіяни), зберігалася невизначена ситуація. Тим часом чечени й далі вели партизанську війну в сусідніх республіках, і 1999 р. вибухнули бомби у трьох житлових будинках Москви, загинуло 230 людей. Керівництво Росії звинуватило в усьому чеченських терористів і віддало наказ про повномасштабний напад на Чечню. Грозний, який сильно постраждав ще у попередньому конфлікті, тепер був зруйнований ущент, повстанців відтіснили в гори, але російські збройні сили, зазнаючи тяжких утрат, так і не змогли встановити повний контроль над всією територією республіки.

Те, наскільки дорого обійшовся Росії чеченський конфлікт, демонструє загальні неспокійні настрої внутрішньої південної периферії — від буддистської Калмикії до мусульманської Інгушетії. Ще багато років тут розвиватиметься і випробовуватиметься система федеративного устрою.

Зовнішня південна периферія

За пасмом внутрішніх республік лежить ще одна периферія, яка юридично перебуває поза сферою впливу Росії, але, втім, залишається з нею пов'язана. Йдеться про *Закавказзя* — історичне поле боротьби християн і мусульман, росіян і турків, вірменів і персів. Нині це — субрегіон, до якого входять три колишні радянські республіки: суходільна Вірменія, Грузія на Чорноморському узбережжі та Азербайджан на Каспійському морі, яке не має виходу до океану. Ці три країни сьогодні незалежні, проте й надалі так тісно пов'язані з Росією, що функціонально складають частину Російського географічного світу (рис. 3-13).

Вірменія

На рисунку 3-1 видно, що суходільна Вірменія займає частину найнепрохіднішої та найгористішої місцевості сейсмоактивного Закавказзя. Вірмени — народ, який прийняв християнство ще у III ст. і впродовж тисячоліття намагався утвердити свою стародавню батьківщину на краю мусульманського світу. Під час Першої світової війни Оттоманська імперія винищила багатьох вірменів-християн, а ті, хто вижив, були вивезені зі Східної Анатолії і теперішнього Іраку до Закавказзя. Наприкінці війни, у 1918 р. постала незалежна Вірменія, але незалежність тривала лише два роки. 1920 року Вірменію зайняли комуністи, і у 1936 р. вона стала однією з 15 республік Радянського Союзу. Падіння радянської імперії повернуло Вірменії колишнє її надбання — незалежність.

Принаймні так здавалося. Незабаром почалася війна між Вірменією та сусіднім Азербайджаном за долю 150 тис. вірмен, які проживають у Нагірно-Карабахській автономній області, оточеній Азербайджаном. Таку від'єднану територію називають *ексклавом*. Він виник унаслідок соціополітичної забганки радянських ідеологів, які хоча усвідомлювали культурну (християнську) окремішність цієї групи вірмен, усе ж, незважаючи на це, віднесли її до юрисдикції мусульманського Азербайджану.

За умов тоталітарного Союзу це не було особливою проблемою, але одного дня він розпався, і вірмени-християни, оточені зусібіч мусульманським Азербайджаном, почали відчувати небезпеку і звернулися по допомогу до Вірменії. Виник конфлікт, у якому війська Вірменії увійшли на територію Азербайджану і зайняли ексклав, витіснивши азербайджанців навіть із зони між основною

частиною Вірменії та Нагірним Карабахом (рис. 3-13). Проте міжнародна спільнота не визнала дій Вірменії, і зараз офіційно Карабах належить Азербайджану. У новому тисячолітті ця точка регіону й надалі залишається «гарячою».

Під впливом війни вірменська громадська думка прихилилася до Москви. Через Азербайджан пролягають трубопроводи, якими з Каспійського узбережжя вірменським споживачам постачалися нафта і природний газ; наслідком війни стала криза економіки Вірменії, і це нагадало країні, що, знаходячись у віддаленому закутку між історичним (Туреччина) і сучасним (Азербайджан) мусульманськими ворогами, вона дуже вразлива.

Звернутися до Москви Вірменію схилив ще один фактор — досвід радянських часів. Автора цієї книги під час першого теренового спостереження у Закавказзі 1964 р. вразило, що тут панувала відносна свобода суспільного життя. Здавалося, що йому притаманні енергія та барвистість, які неможливо зустріти в Росії чи навіть у сусідній Грузії. На факультеті вірменської мови Єреванського університету можна було почути шедру критику в бік Москви, але при цьому визнавалася заслуга Союзу, який запевнив безпеку вірменським землям у такому неспокійному регіоні. Продовжувала діяти Вірменська апостольська церква, а невеликі ринки і приватні ферми були звичайним явищем. Тут, здається, зовсім не було репресивної атмосфери, яка панувала в Росії, Білорусі та Україні.

Територія Вірменії — найменша з усіх нових держав Закавказзя, а населення — всього 3,8 млн осіб, тому країна потребує підтримки, ба навіть охорони Росії. Відродження християнських храмів у Росії та Вірменії допомагає встановити нові зв'язки, які розірвалися з розпадом Радянського Союзу.

Багаті корисні копалини, розмаїття субтропічних фруктів, які досягають у шедро зрошуваних долинах, створюють потужний економічний потенціал Вірменії, і до цього ще додається інтенсивне виробництво гідроелектроенергії на ще радянському обладнанні. У 1998 р. Вірменія і Росія підписали договір, яким Росія зобов'язалася постачати Вірменії природний газ, а Вірменія — надати свою територію для прокладення трубопроводу для експорту газу з Росії до Туреччини. Тим часом політичному угрупованню, яке підтримує ідею офіційного союзу з Росією, на кшталт білоруського, вдалося зібрати понад мільйон підписів на підтримку такого об'єднання, що свідчить про збереження привабливого образу Москви у цій колишній колонії.

Грузія

Із трьох колишніх радянських республік Закавказзя лише Грузія має вихід до Чорного моря і через нього — до широкого світу. За площею Грузія майже така, як Азербайджан, і охоплює місцевість високих гір і родючих долин. Це країна зі складною політико-географічною картиною. Населення числом 5,5 млн осіб на 70 % складається із грузинів, а також включає вірмен (8 %), росіян (6 %), осетинів (3 %) і абхазів (2%). У релігійному житті домінує Грузинська православна церква, але близько 10 % населення сповідують іслам.

На відміну від Вірменії та Азербайджану у Грузії немає екскавів, але, повторюємо, політична географія країни досить складна (рис. 3-13). До складу Грузії входять три автономні регіони, виділені на основі етнічних меншин: Абхазька та Аджарська автономні республіки і Південноосетинська автономна область.

Сакартвело (так називають свою країну самі грузини) мала довгу і буремну історію. Упродовж 15 століть столицею було місто Тбілісі, яке на межі XIII ст. лежало в серці країни, але татаро-монгольська навала завершила той період. Згодом війна між мусульманами — турками і персами — втягнула і християн-грузинів. Країна звернулася по допомогу до північного сусіда, внаслідок чого у 1800 р. Росія анексувала її у пошуках теплових портів. Як і інші підкорені царатом народи, грузини скористалися російською революцією, щоб відновити незалежність, але 1921 р. комуністи знову захопили Грузію і 1936 р. проголосили її радянською соціалістичною республікою. Йосиф Сталін, комуністичний диктатор, який прийшов на зміну Леніну, за походженням — грузин (справжнє прізвище Джугашвілі).

Грузія славиться живописною красою, теплим і здоровим кліматом, сільськогосподарськими продуктами (особливо чаєм), лісоматеріалами, марганцем та ін. Широким попитом користуються грузинські вина, тютюн і цитрусові. Багатоманітна економіка здатна забезпечувати життєздатну державу.

На жаль, у політичній географії Грузії домінують відцентрові сили. Перший після проголошення незалежності 1991 р. обраний народом уряд розпався через міжфракційні чвари. Але гірше було попереду. На кордоні з внутрішньою республікою Росії — Північною Осетією, в автономній Південноосетинській області розгорівся конфлікт щодо місцевого самовизначення: чимало грузинських осетинів вважали за краще об'єднатися з російськими осетинами, ніж мати статус меншини у незалежній Грузії. Під час цієї суперечки

одна з двох внутрішніх республік — Абхазія (на північному заході країни) — проголосила незалежність, усунула грузинів і встановила сепаратистський режим.

Із часом спротив Абхазії міг мати непередбачувані наслідки для Грузії. Спершу військове керівництво Росії підтримало сепаратистський рух не так зі стратегічних міркувань, як із вигоди і неприязні: вигоди, бо абхазьке узбережжя Чорного моря здавна було улюбленим місцем відпочинку московської еліти, а неприязні, бо Росія все ще тримала зуб на лідера Грузії Едуарда Шеварднадзе, колишнього міністра закордонних справ СРСР, якого звинувачували в тому, що він спричинився до розпаду радянської імперії. З російською допомогою абхазі — меншина у своїй власній республіці — виселили з рідних домівок 250 тис. грузинів.

Згодом Росія змінила політику, встановивши за це високу ціну. На території Грузії мали розміститися постійні військові бази Росії, за це Москва припиняла підтримку абхазів і навіть розпочинала блокаду спільного кордону з Абхазією. Лідери абхазьких повстанців не піддалися, тож у результаті Грузія програла двічі: не могла відновити контроль над Абхазією і фактично втратила суверенітет, оскільки в її межах розташувалися російські військові.

Водночас зазнала тяжких утрат і перспективна економіка Грузії, занепадав туризм, спорожніли відомі субтропічні курорти. Єдиною позитивною рисою політичної географії Грузії було те, що її південно-західна республіка Аджарія не робила спроб від'єднатися. Понад 80 % населення Аджарії — грузини, 10 % — росіяни і 5 % — вірмени.

Взимку 1991 р. Грузія вплуталася у російсько-чеченський конфлікт. Через важкопрохідні гори на кордоні Чечні та Грузії чеченські повстанці шукали притулку на території останньої; захопившись переслідуванням, росіяни порушували кордони Грузії, а Москва звинувачувала її у переховуванні бойовиків-ісламістів. Уряд Грузії попередив Росію, щоб на її території не велися воєнні дії проти Чечні.

Тим часом лідери Грузії виношують надію приєднатися до Євросоюзу. Але беручи до уваги нестабільність, корумпованість і жорсткість політики, складні стосунки з Росією, внутрішню розрізненість, проєвропейські сподівання Грузії навряд чи реалізуються у близькому майбутньому. Наприкінці 2003 р. внаслідок «оксамитової революції» до влади в країні прийшли прозахідні сили на чолі з президентом Михаїлом Саакашвілі.

Азербайджан

Азербайджаном називаються незалежна країна і провінція (останá) в сусідньому Ірані. Азербайджанці з обох боків кордону походять від спільних предків — турків, розділених між російською і перською імперіями згідно з договором 1828 р. До того часу тут поширилося шийтське мусульманство, і коли комуністи почали втілювати в життя ідею СРСР, азербайджанців виділили в окрему радянську республіку. На сьогоднішній день вона є незалежною державою Азербайджан із населенням 7,8 млн осіб, а на півдні, в іранській провінції проживає ще 10 млн.

Упродовж нетривалого перехідного періоду до незалежності та у пік війни з вірменами азербайджанці (переважно мусульманського віросповідання) схилилися до переорієнтації на південь, до Ірану. Проте географічні реалії диктують практичнішу скерованість. Азербайджан володіє колосальними запасами нафти і природного газу; за радянських часів тут було головне джерело цих паливних ресурсів Союзу. Центром нафтової промисловості є Баку, столиця країни на берегах Каспійського моря, яке у принципі не є морем, а лиш озером. Щоб експортувати нафту, Азербайджану потрібні трубопроводи. Між Баку і російським терміналом на Чорному морі в Новоросійську за радянських часів було прокладено нафтопровід. У середині 90-х років лідери Азербайджану оголосили наміри країни прокласти нові трубопроводи через Грузію або Іран. Росія одразу виступила з протестом і навіть почала втручатися в політику Азербайджану, щоб не допустити реалізації таких планів.

На рисунку 3-13 зображено можливості Азербайджану. Трубопровід можна прокласти з Баку через Грузію до узбережжя Чорного моря поблизу Батумі, цілком оминаючи територію Росії. Ще один шлях може проходити через Грузію і Туреччину до середземноморського терміналу у Джейхані. Існує і третя можливість: прокласти трубопровід через Іран до терміналу в Перській затоці. Москва виступає проти таких альтернатив, але Азербайджан заручився підтримкою потужних союзників. На азербайджанських шельфових родовищах Каспійського моря працюють американські, французькі, британські та японські нафтовидобувні компанії, а уряд США схиляється до турецького маршруту.

Всі ці альтернативні шляхи — справа майбутнього, а сьогодні азербайджанська нафта транспортується територією Росії, і Азербайджан вимушений співпрацювати з Москвою. З огляду на мусульманство і місцезрештування Азербайджану

може статися так, що він відійде до мусульманського світу. Проте зараз країна міцно пов'язана з закавказькими і північним сусідами.

► СХІДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ

Між східними схилами Уральських гір і верхів'ям Амуру, між широтою Тюмені й північною частиною сусіднього Казахстану простяглося обширне пограниччя Росії, — наслідок колосального експерименту зі східним поширенням серцевинного ареалу (рис. 3-10). На картах міст і доріг видно, що західна частина Східного пограниччя населена густіше і розвинутіша, ніж східна. На широті Байкалу групи поселень зосереджені вздовж залізниць, які пролягають зі сходу на захід. Тут виділяються два субрегіони: Кузнецький басейн на заході та Прибайкалля на сході.

Кузнецький басейн (Кузбас)

На відстані 1450 км (900 миль) східніше Уралу лежить іще один провідний регіон важкої промисловості Росії — Кузнецький басейн, або *Кузбас* (рис. 3-11). Як і інші, він виник унаслідок державного планування доби комунізму. У 30-х роках його зробили постачальником сировини, особливо вугілля, на Урал, але ця функція відійшла на задній план із розвитком місцевої промисловості. Спочатку планувалося, що звідси вугілля транспортуватиметься на захід Уральських гір, а на зворотному шляху поїзди мали везти металічну руду на схід від кам'яновугільного басейну. Проте з часом родовища високоякісної руди відкрили безпосередньо біля Кузбасу. Із зростанням нової промисловості, яка використовувала мінеральні ресурси, розвивалися й урбаністичні центри. Головне місто — Новосибірськ — лежить неподалік, поза межами регіону. Тут ріку Об перетинає Транссибірська магістраль — символ підприємливих дій царської Росії на обширних східних територіях. На північному сході знаходиться Томськ — одне з найстарших міст Росії в усьому Сибіру (засноване в XVII ст.). Нині він бере активну участь у розвитку Кузбасу. На південному сході від Новосибірська розмістився Новокузнецьк — виробник сталі для потреб машинобудівних і металообробних заводів та виробів з алюмінію з уральських бокситів.

Кузбас може вражати неймовірним зосередженням ресурсів, та все ж своїм промисловим та урбаністичним розвитком він завдячує передусім комуністичному ладові й системі державного планування, які заохочували таке розширення коштом непомірних капіталовкладень. Не знаючи фінансових обмежень, державні мужі Союзу штовхали країну до індустріалізації, плекаючи надію, що певні території досягнуть «стартового» рівня. Коли це станеться, ці території вже не потребуватимуть стільки прямих інвестицій, оскільки їхній розвиток буде незворотним. Наприклад, Кузбас мав стати одним із провідних промислових центрів країни з власним потужним ринком, корисним якщо не для Уралу та західних територій, то, принаймні, для далекосхідних ринків, що розвивалися.

Прибайкалля

На схід від Кузбасу центри розвитку стають замкненішими, а відстані створюють серйозні перешкоди. На північ від Республіки Тива і на схід від Байкалу, вздовж двох залізничних магістралей, які біжать до Тихого океану, скупчилися великі й малі поселення (рис. 3-11). На захід від озера ці залізничні коридори пролягають через верхів'я Єнісею та його приток. Міста в долині Ангари, особливо Братськ, забезпечуються численними гідроелектричними спорудами. Тут розвиваються вуглевидобувна галузь, деревообробна і певною мірою сільськогосподарська, та все ж домінує ізоляція. Іркутськ на півдні Байкалу — це головний сервісний центр у широченному Сибірському регіоні на півночі та на території, де простягається Південно-Східна Росія.

За Байкалом Східне пограниччя цілком відповідає своїй назві: це найгористіша, найвіддаленіша країна Росії. Поселення трапляються рідко, інколи вони схожі просто на табори. Частиною цієї зони є Республіка Бурятія (рис. 3-7); сусідню територію на сході царі відібрали в Китаю, і дотепер вона є проблемною. Там, де російсько-китайський кордон повертає на південь вздовж Амуру, закінчується територія Східного пограниччя і починається Далекий Схід.

► СИБІР

Перед тим як говорити про потенціал тихоокеанської країни ми шойно розглянули пасма поселень, які простягаються по південному периметру

велетенської країни, не зачіпаючи при цьому простори Сибіру на півночі (рис. 3-10).

Сибір пролягає від Уралу до Камчатки — це обширна, бліда, холодна, неприємна земля. Площею Сибір більший за США, але тут проживає лише близько 15 млн людей. Цей регіон став типовим символом складних природних умов Росії: чималі відстані, низькі температури, які ще тяжче витримувати через сильні арктичні вітри, пересічена територія, неродючі ґрунти, обмежені можливості для виживання.

Та і в Сибіру є ресурси. Від того дня, коли тут з'явилися російські першовідкривачі — козаки, сибірські багатства манили до себе. Були відкриті золото і металічні руди (в тому числі залізо та боксити). Ще пізніше виявилось, що в надрах Сибіру залягають грандіозні родовища нафти і природного газу (рис. 3-12), які стали важливим джерелом енергопостачання Росії.

На фізичній карті (рис. 3-2) виділяються головні ріки — Об, Єнісей і Лена, які спокійно пливають на північ через Сибір і полярну низовину до Північного Льодовитого океану. На гідроелектростанціях у басейнах цих рік виробляється електроенергія, яка йде на видобуток і переробку місцевої руди, а також на деревопереробку, базовану на безмежних лісах Сибіру. На радянському державному рівні навіть розглядалися фантастичні проекти відвернення сибірських рік, аби забезпечити водою пересохлі орні землі на південному заході регіону.

Суспільна географія Сибіру характеризується фрагментарністю, і значна частина регіону залишається незаселеною (рис. 3-4). Існують цілі пасма етнічно російських поселень: наприклад, на Єнісеї на північ від Красноярська, у долині верхів'їв Лени. Проте між цими двома пасмами, а також іншими заселеними островами простягаються сотні миль безлюдної території. Упродовж 30—40-х років, коли сталінський режим лютував найбільше (та, зрештою, і тривалий час по тому), тисячі дисидентів і «злочинців» засилали на сибірські копальні й лісоповали. Вони там тяжко працювали у найсуворіших умовах, багато хто так і не повернувся.

Політична географія Східного Сибіру помічена дедалі більшим самоствердженням Республіки Саха (Якутія). Тут відкривають нові родовища (в тому числі нафтові й газові), тому республіка зі столицею в місті Якутськ набирає впливу.

Величезний «холодильник» Росії набитий усяким добром, яке може стати основою майбутнього державного розвитку. Вже зараз економіку Росії

підтримує видобуток сибірських дорогоцінних металів і вичопного палива. З часом ресурси регіону можуть набувати дедалі більшого значення і для економічного розвитку Східного пограниччя і Далекого Сходу Росії. У 80-х роках було зроблено перший крок у цьому напрямку — будівництво Байкало-Амурської магістралі. Цей шлях, паралельний до Транссибірської залізниці, тільки північніший, має довжину 3540 км (2200 миль) і простягається на схід від Тайшета (поблизу важливого центру — міста Красноярськ) аж до далекого Сходу Комсомольська (рис. 3-6). У пострадянський період з БАМом пов'язуються численні полонки обладнання і страйки робітників. Утім, БАМ продовжує відігравати значну роль в інфраструктурі, що сприятиме економічному зростанню Східного пограниччя.

► ДАЛЕКИЙ СХІД

Уявіть собі країну, якій належать 8000 км (5000 миль) Тихоокеанського узбережжя, два порти, головні внутрішні міста неподалік, величезні запаси корисних копалин — від мінералів до палива, і все це поруч з однією з найпотужніших економік світу! Тож хіба не будуть у такій країні процвітати міста, напружено працювати гавані, зростати промисловість, розвиватися торгівля?

Стосовно Далекого Сходу Росії (рис. 3-10) відповідь буде, на жаль, негативною. Порт Владивосток дихає на ладан порівняно з тим, що було за радянських часів, коли тут була головна тихоокеанська військово-морська база. Робота сусіднього терміналу Находка постійно переривається через аварії та нерентабельність. Звідси до Західної Росії залізницею транспортується лише мала частина того, що складало торговий оборот 70—80-х років. Торгівля з Китаєм зведена до мінімуму. Торговельні стосунки з Японією непослідовні. Брудні та неохайні міста регіону ледь животіють. Годинами не надаються комунальні послуги через нестачу палива або аварії. Застарілі заводи не працюють, робітників поскорочували. Політичні стосунки з Москвою погані. Наявний потенціал регіону майже не реалізується.

Як окремий регіон Далекий Схід складається з двох частин: континентальна територія від Владивостока до Станового хребта та острів Сахалін (рис. 3-1; 3-14). Це холодний край: узимку порти Владивосток і Находка можуть працювати лише завдяки криголамам. Зима тут довга з міцними морозами, а літо коротке і прохолодне. Хоча



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«У центрі Владивостока можна побачити деякі залишки радянського періоду: зліва — голуба вивіска всюдисущого колись найпоширенішого універмагу ГУМу, справа — серп і молот на даху недіючого готелю. Проте видно і відбитки вже нового часу: значно яскравіший, ніж колись, одяг людей і значно більше, ніж колись, приватних авто на вулицях. Раніше Владивосток був закритий для іноземців, а зараз тут повно відвідувачів, місто стало головним пунктом прийому контрабандного товару».

населення й невелике (близько 7 млн), продукти харчування необхідно імпортувати, оскільки майже ніщо не росте. Більшість території вкрито важкопрохідним глухим лісом. Єдиними містами взагалі є Владивосток, Хабаровськ і Комсомольськ. Находка і пізніше збудований залізничний термінал Ваніно — невеликі містечка. Населення острова Сахалін (співрозмірного з Кубою, де проживає 15,4 млн осіб) становить усього 700 тис. Шельфові зони добре пристосовані для риболовлі, і російські флотилії ловлять лососів, оселедців, тріску і макрель біля Владивостока і північніше. Рибу заморожують або консервують і відправляють на місцеві або дальші ринки.

За радянських часів людям, які бажали сюди переїхати, надавалися житло і субсидії. Спочатку царі, а потім комуністи добре усвідомлювали вагу цього регіону (назва «Владивосток» означає «той, що володіє Сходом») і вживали всіх можливих заходів, щоб його розвивати і тісніше пов'язувати з далеким Серцевинним ареалом Росії. Для

прикладу, плата за транспортування вантажів Транссибірською магістраллю становила близько 10 % його реальної вартості; в обох напрямках потяги завжди їздили перевантажені. Владивосток був військово-морською базою, містом, закритим для іноземців, і Москва інтенсивно вкладала кошти у розвиток його інфраструктури. У Комсомольську на півночі та у Хабаровську поблизу центру регіону започаткували велике промислове виробництво на місцевих ресурсах: залізна руда з Комсомольська, нафта з Сахаліну, дерево з навколишніх обширних лісів. Вироби сталеливарної, хімічної та меблевої промисловості йшли потягами на захід, натомість із Серцевинного ареалу отримували харчові продукти та інші споживчі товари.

Є кілька причин, чому пострадянський перехідний період особливо важкий тут, на Далекому Сході. Новий економічний лад скасував привілеї регіону, які той мав за Союзу: Транссибірська магістраль тепер вимагає оплати повної вартості

перевезення товарів зі Східного прикордоння до серцевинного ареалу. Припинилися дотації державним підприємствам, і вони тепер мусять витримувати конкуренцію на ринкових умовах. Занепад ВМС Росії завдав Владивостоку тяжкого удару. В порту іржавіють кораблі; сервісні підприємства втратили свої військові ринки збуту; кораблебудівна промисловість не має урядових контрактів. Шахтарі, які працюють у долині річки Бурея (притока Амуру), місяцями не отримують зарплатню і страйкують; електростанції, які працюють на вугіллі, не отримують палива, в результаті в містах і містечках панує темрява.

Місцеве населення звинувачує Москву в усіх проблемах регіону, і небезпідставно. На рисунку 3-7 зображено, що Далекий Схід поділяється аж на п'ять регіонів: Приморський край, Хабаровський край, Амурська область, Сахалінська область і

Єврейська автономна область. Та політичний вплив регіону від цього не посилюється: Далекий Схід не отримує від столиці належної допомоги для реалізації свого потенціалу. Один із негараздів пов'язаний з Японією: Радянський Союз і Японія так і не підписали мирного договору по закінченні Другої світової війни, і зараз Москва і Токіо не можуть дійти згоди щодо кількох островців, які під час війни СРСР окупував і вже не відступав звідси. Японці хочуть повернути собі ті острови, які входять до Курильського пасма на північний схід від Хоккайдо (рис. 3-14).

На початку 90-х років радянський президент Горбачов, а за ним російський президент Єльцин намагалися розв'язати конфлікт, але безуспішно. Економіка Японії тоді була на висоті, тож країна запропонувала угоду щодо островів на 26 млрд доларів США. Пропозиція передбачала геологічну

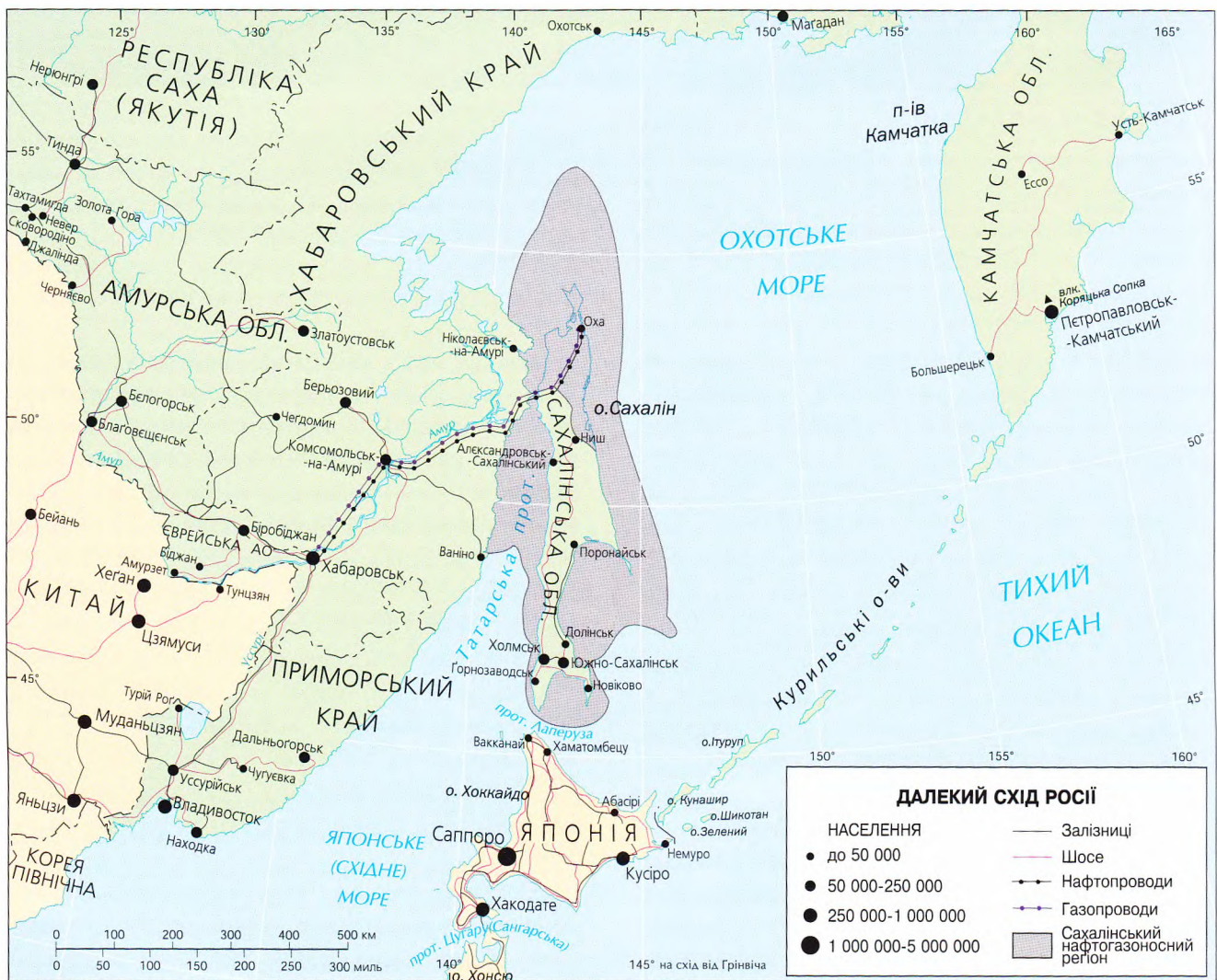


РИСУНОК 3-14

Камчатський півострів — це одна з геологічно найактивніших зон тихоокеанської окраїни. Зі 125 вулканів Камчатки діє понад 20. Раптові масові виверження можуть становити загрозу авіарейсам на маршруті між Північною Америкою та Східною Азією. Найбільше місто регіону — Петропавловськ-Камчатський — лежить біля підніжжя Коряцької Сопки заввишки 3456 м (11 400 футів), що на узбережжі Південно-Східної Камчатки. Місто було засноване як риболовний порт під час експансії Росії XVIII ст., а зараз у бляклому краєвиді переважають житлові будинки радянської доби. Слід зауважити, що, попри той самий клімат *Dfc*, ландшафт тут зеленіший (листяні та соснові ліси), ніж на Півночі чи у глибині Сибіру.



розвідку корисних копалин на Далекому Сході та у Східному Сибіру, придбання сировини і допомогу в розбудові інфраструктури регіону. Президент Єльцин заявив, що й «квадратного метра» російської території не віддасть японцям, і угода провалилася. Таким чином Далекий Схід утратив свою найбільшу тихоокеанську перспективу.

Від початку нашого століття великі сподівання покладаються на Сахалін. Можливо, тут почнеться нова ера, оскільки на острові відкрито багаті родовища нафти і природного газу. В їх експлуатацію гроші вкладають зарубіжні компанії та російські партнери. Вплив європейських, американських і японських інвестицій відчувається навіть поза межами острова: понад 1000 робітників складають у Комсомольську спеціальні фундаменти, які потім встановлюються під велетенські бурові установки на шельфі біля Сахаліна. Особливий інтерес у цьому має Японія, оскільки вона залежить від значно дальшого постачання нафти і газу.

Якщо родовищам Сахаліну судилося започаткувати новий період для Далекого Сходу, то Москві доведеться співпрацювати з ним. Але тоді

значна частина прибутків мала б іти у місцевий бюджет, а не загальнодержавний. Саме з цим може виникнути проблема. Регіони Далекого Сходу, особливо нескорений Приморський край, поки що не мають у столиці великої шани.

Далекий Схід Росії інколи порівнюють з американським «Диким Заходом» свого часу. Злодійство, контрабанда крадених автомобілів, корупція, протегування — все це робить регіон несприятливим для бізнесу, проте деякі компанії все ж готові до ризику, бо добре розуміють потенціал цієї території.

Утім, має сплисти час, щоб регіон став процвітаючою тихоокеанською окраїною. Як показує досвід, неправильне керівництво та некомпетентність можуть нанівець перекреслити географічні переваги відносного місцезнаходження і багатства надр.

Хоч би як склався світовий устрій майбутнього, багато що залежить від стосунків Росії та численних її сусідів. Жодні з тих стосунків не важитимуть стільки, скільки з Китаєм. І вони значною мірою залежатимуть від того, що відбуватиметься на східних кордонах Росії.



РИСУНОК 4-1

розділ 4

Північна Америка

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | | | | | |
|---|---------------------------------------|----|--|----|------------------------------|
| 1 | Культурний плюралізм | 8 | Американський промисловий пояс | 15 | Види продуктивної діяльності |
| 2 | Фізико-географічні регіони | 9 | Етапи внутрішньоміського структурного розвитку | 16 | Викопне тверде паливо |
| 3 | Дощово-тіньовий ефект | 10 | Гетто | 17 | Економія на обсягах |
| 4 | Сонячний пояс | 11 | Околичне місто | 18 | Постіндустріалізм |
| 5 | Міграція | 12 | Субурбанізоване середмістя | 19 | Технополіс |
| 6 | Виштовхувальні та притягальні чинники | 13 | Урбаністичні світи | 20 | Ойкумена |
| 7 | Епохи метрополітенського розвитку | 14 | Мозаїчна культура | 21 | Регіональна держава |
| | | | | 22 | Тихоокеанська окраїна |

РЕГІОНИ

- ▶ ПІВНІЧНО-АМЕРИКАНСЬКА СЕРЦЕВИНА
- ▶ ПРИМОРСЬКИЙ ПІВНІЧНИЙ СХІД
- ▶ ФРАНЦУЗЬКА КАНАДА
- ▶ ВНУТРІШНІЙ КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ РЕГІОН
- ▶ ПІВДЕНЬ
- ▶ ПІВДЕННИЙ ЗАХІД
- ▶ ЗАХІДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ
- ▶ ПІВНІЧНЕ ПОГРАНИЧЧЯ
- ▶ ТИХООКЕАНСЬКИЙ СТРИЖЕНЬ

Світ Північної Америки складається з двох країн — Сполучених Штатів і Канади, які багато в чому подібні. У культурному плані більшість їхніх громадян походять з різних європейських країн, і цей світ часто називають *Англо-американою*, бо англійська мова є головною мовою у Сполучених Штатах і має офіційний статус поряд із французькою в Канаді. В економічному аспекті обидві країни стоять серед найбільш розвинутих світових держав за будь-яким мірилом розвитку. Вони також продовжують користатися з усе ще постійно зростаючого торгового співробітництва, яке здійснюється через найдовший відкритий міжнародний кордон на Землі. На глобальній арені високорозвинуті суспільства цього географічного світу давно стали лідерами завдяки як історичним, так і географічним факторам. Наділена величезним багатством природних і людських ресурсів, Північна Америка впродовж останніх 150 років зуміла перетворити ці продуктивні можливості у достаток для цілого континенту і стати впливовою світовою силою.

Головні географічні особливості Північної Америки

1. У Північній Америці розташовані дві найбільші за територією держави світу (Канада посідає друге місце, а Сполучені Штати — третє).
2. Обидві країни є федеральними державами, але їхні системи різняться. Канадська система є пристосованою до умов Америки парламентською системою Великої Британії; вона ділиться на 10 провінцій і три території. У Сполучених Штатах існує розподіл виконавчої і законодавчої гілок влади. Країна складається з 50 штатів, договірної території Пуерто-Ріко і цілої низки острівних територій під юрисдикцією США в районі Карібського моря і Тихого океану.
3. Як Канада, так і Сполучені Штати є плюралістичними суспільствами. Хоча етнічне питання стає дедалі важливішим, для канадського плюралізму більш характерна регіональна двомовність, у Сполучених Штатах основний поділ відбувається на расовому ґрунті.
4. Велике число франкомовних мешканців Квебеку підтримує сильний рух, що виступає за незалежність цієї провінції. Кульмінацією цього руху, можливо, став референдум 1995 р., в якому нефранкомовна меншина здобула незначну перевагу. Отож перспективи розпаду канадської держави значно зменшилися.
5. Населення Північної Америки, нечисленне за міжнародними стандартами, є найбільш урбанізованим і мобільним на планеті. Загальна чисельність населення цього географічного світу, яка живиться здебільшого постійним процесом імміграції, за прогнозами, зросте протягом наступного півстоліття більш ніж на 40 %.
6. Згідно зі світовими стандартами — це багатий географічний світ, де переважають високі доходи і високі рівні споживання. Північна Америка володіє надзвичайно розмаїтою ресурсовою базою, але родовища невідновлюваних видів палива та мінеральної сировини використовуються у величезних розмірах.
7. Північна Америка створила один із найбільших промислових комплексів світу. Індустріалізація континенту спричинила небувале зростання міст; нове постіндустріальне суспільство і економіка швидко розвиваються в обох країнах.
8. Обидві країни значною мірою залежать одна від одної у постачанні основних сировинних матеріалів (наприклад, Канада є провідним джерелом імпорту енергії для США) і віддавна є головними торговими партнерами. Сьогодні Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА), яка також охоплює Мексику, міцно єднає ці три економіки в міру того як усуваються бар'єри для міжнародної торгівлі та інвестицій.

9. Жителі Північної Америки є найбільш мобільним населенням. Хоча їх турбують проблеми заторів транспорту, але мережі автошляхів, комерційні авіамаршрути і телекомунікації, які сягають найдальших куточків цього світу, є найбільш ефективними на земній кулі.

Оскільки понад 75 % населення Сполучених Штатів та Канади проживає у містах* і містечках, спільноти Північної Америки стали найбільш урбанізованими у світі. Справді, їхнім найкращим символом є панорами хмарочосів Нью-Йорка, Торонто або Чикаго, а також дедалі зростаючі нові субурбанізовані бізнес-комплекси, які видозмінюють віддалені околиці великих міст. Жителі Північної Америки є гіпермобільними і користуються мережами надсучасних швидкісних автошляхів, комерційних авіаліній і засобів високотехнологічних телекомунікацій, які ефективно з'єднують широко розкидані міста і регіони цього світу. Мільйони людей доїжджають кожного дня на роботу в субурбанізовані центри бізнесу та ділові частини центральних міст, і більшість мешканців користуються власними автомобілями, кількість яких від 1970 р. перевищувала чисельність населення у понад шість разів. До того ж щороку майже один із кожних шести мешканців змінює місце свого проживання.

З початком XXI ст. Північна Америка вступила в нову добу — третю після прибуття Колумба до Нового Світу більш ніж 500 років тому. Сільське господарство і сільське життя переважали протягом перших чотирьох століть; друга доба — індустріальна урбанізація — охопила XX ст., яке щойно закінчилося. Внаслідок цього Сполучені Штати і Канада переживають дозрівання *пост-індустріального суспільства і економіки*, в яких домінують отримання і використання інформації, висококваліфікованих послуг та високотехнологічних виробництв і які функціонують у рамках дедалі більш глобалізованої структури ділових взаємозв'язків. З появою нових динамічних чин-

ників локалізації суспільна географія Північної Америки переживає паралельні перетворення. На національному рівні постають нові регіони, в той час як старі нелегко знаходять способи свого відродження. На внутрішньометрополітенському рівні центри міст вивертаються зсередини назовні та роблять усе можливе, аби створювати нові можливості для своїх передмість (у яких проживає більше половини населення США), а також для урбанізації навколишньої сільської місцевості. Хоч би яким був результат, як і переможці, так і переможені в цій сучасній боротьбі за пристосування до мінливої просторової інфраструктури формують географію цих двох провідних країн на далеке майбутнє.

Хоча Канаду та Сполучені Штати об'єднує багато історичних, культурних та економічних характеристик, однак у певному сенсі, як це можна побачити на карті, вони усе ж різняться. Сполучені Штати — дещо територіально менша країна, ніж Канада, — займають центральну частину континенту і тому характеризуються більшими відмінностями довкілля. Населення Сполучених Штатів розселене на більшості території країни, утворюючи значні концентрації уздовж Атлантичного і Тихоокеанського узбереж (північно-південний напрям). У свою чергу переважна більшість канадців заселяє переривчасту смугу у вигляді східно-західного транспортного коридору, який пролягає через південь Канади, переважно за 200 миль (320 км) від кордону зі США. Сполучені Штати також займають крайню північно-західну частину Америки — Аляску (шельф Гаваїв належить до Тихоокеанського світу). Таким чином, на відміну від Канади Сполучені Штати є *фрагментованою державою*. «роз'єднаною» країною, територія якої складається з окремих частин, відокремлених чужоземною територією та міжнародними водами.

Відмінності між двома країнами стануть ще очевиднішими, коли ми розглянемо характеристику населення, що утворює основу для важливих внутрішніх соціальних контрастів. Населення Сполучених Штатів у 2002 р. становило 285,4 млн,

*Агломерації населення та діяльності, які ми називаємо містами, змінюються по цілому світі, оскільки урбанізовані зони продовжують розростатися. Термін *місто* вживається до старшої серцевинної частини чи центрального міста; термін *метрополіс* (метрополітен) стосується міського комплексу, який складається із серцевинного (центрального) міста і кільця його новіших навколишніх передмість, які у Північній Америці чи деінде збільшуються у розмірах та функціях. Як зазначалося у Вступі, усі дані про міське населення, подані у цій книзі, є сумарними цифрами метрополітенських територій, якщо інакше не зазначено.

Канади — 31,0 млн, що складає трохи більше однієї десятої населення США. Порівняно невелике населення Канади поділене культурою і традиціями, і цей поділ має очевидне регіональне виявлення. Близько 84 % громадян Канади розмовляють англійською, 31 % — французькою і 10 % — іншими мовами (мультилінгвістичність впливає на загальний відсоток: 17 % розмовляють як англійською, так і французькою). *Перші американці* (тубільні народи американо-індіанського походження, чийх нащадків у США звуть корінними американцями) та *інуїти* (народи Арктики), яких колись називали ескімосами, становлять близько 2 % загальної кількості населення континенту.

Значне просторове зосередження *франкофонів* (франкомовних громадян) у Квебеку, що займає друге місце за населенням серед 10 провінцій країни, робить актуальним соціальний поділ Канади за етнічною та лінгвістичною ознаками. Близько 85 % населення цієї провінції є французькими канадцами, а Квебек є історичним, традиційним та емоційним осередком французької культури в Канаді. Упродовж останніх десятиліть у Квебеку розвився сильний націоналістичний рух, котрий вимагає негайного відокремлення провінції від решти Канади (ця вимога зазнала поразки з незначною перевагою голосів на референдумі 1995 р.). Оскільки понад 90 % франкомовного населення Канади проживає у Квебеку, франкоканадці інших дев'яти провінцій утворюють меншини, які

поступово скорочуються на захід від Онтаріо (західного сусіда Квебеку, серцевинного ареалу країни та найбільш заселеної провінції). Нечисленність франкофонів у західній частині Канади ще більше сприяє внутрішньому регіоналізмові через те, що зусилля федерального уряду зберегти Квебек шляхом конституційного визнання провінції як «виняткового суспільства» викликали сильне роздратування англомовних більшостей у провінціях Прерій (Манітоба, Саскачеван, Алберта) і у Британській Колумбії, що межує з Тихим океаном.

Жодні мультилінгвістичні поділи не впливають на єдність федерацій у цьому світі так, як **культурний плюралізм** особливого виду, що переважає у США. Стійкішим у культурній мозаїці країни, ніж мова чи етнічна належність, є розділення на людей європейського (понад 75 % населення) і людей африканського походження (12 %). Незважаючи на значний поступ сучасного руху за громадянські права, який безперечно ослабив де-юре расову сегрегацію у громадській сфері, білі все ж дуже рідко живуть поряд із темношкірими, і де-факто сегрегація є ледь не загальним явищем. Другою поширеною рисою є відсутність задоволення основних життєвих потреб із помітною просторовою концентрацією бідності в нетрях центрів великих міст і у сільських резерваціях, де проживають корінні американці або ж інуїти.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Перед тим як розглянемо суспільну географію Сполучених Штатів та Канади, потрібно з'ясувати природну обстановку, в якій вони виникли.

Північноамериканський континент простягається від Північного Льодовитого океану до Панами (рис. 4-1), але тут ми обмежимося територією, що лежить на північ від Мексики. Цей географічний світ розташовується від тропічних широт південних частин Флориди й Техасу до субполярної Аляски та обширної північної периферії Канади. Решта Північноамериканського континенту являє собою окремий світ — Середню Америку.

Фізична географія Північної Америки характеризується чітким поділом на природно однорідні

регіони, що зветься **фізико-географічними**. Кожний регіон визначається переважною однаковістю рельєфу, клімату, рослинності, ґрунтів та інших умов довкілля. Результатом цього є певна мальовнича одноманітність, яку легко запам'ятати. Причому, ми ясно уявляємо собі відмінність таких регіонів, як Скелясті гори, Великі рівнини чи Аппалацька гірська система. Проте не всі фізико-географічні регіони Північної Америки можна так легко виокремити.

Рисунок 4-2 зображує повну схему природничої географії континенту, в тому числі поперечний профіль території уздовж 40-ї паралелі. Найбільш очевидним у цій карті є лінійне розташування з півночі на південь великого гірського хребта — Скелястих гір, масивна топографія яких переважає

на західній частині континенту від Аляски до штату Нью-Мексико. Основною особливістю східної частини Північної Америки є ще одне, значно нижче пасмо гірських кряжів, що має назву Аппалацької системи, яка також простягається майже у північно-південному напрямі й пролягає від провінцій Атлантичного узбережжя Канади до Алабами. Напрямок Скелястих і Аппалацьких гір має важливе значення, бо на противагу європейським Альпам вони не утворюють топографічного бар'єру для полярних чи тропічних повітряних мас, що рухаються відповідно на південь чи північ через внутрішню частину континенту.

Між Скелястими горами і Аппалачами розкинулися обширні внутрішні рівнини Північної Америки, які простягаються від дельти ріки Маккензі на узбережжі Північного Льодовитого океану до Мексиканської затоки. Ми можемо поділити їх на декілька регіонів: 1) обширний Канадський шит, який є геологічною серцевиною, що містить найстаріші гірські породи Північної Америки; 2) Внутрішні низовини, здебільшого вкриті гляціальними наносами, які були покриті кригою, талими водами і обдувалися вітрами під час плейстоценського зледеніння; 3) Великі рівнини — обширна поверхня, складена осадовими породами, що повільно піднімається на захід у напрямі до Скелястих гір. Уздовж південного краю ці внутрішні безлісі рівнини переходять у 4) Приатлантичні рівнини, що простягаються від Південного Техасу вздовж спрямованого до моря краю Аппалацької системи та сусіднього Підмунту (передгір'я) і закінчуються аж біля о. Лонг-Айленд східніше Нью-Йорка.

На захід від Скелястих гір лежить зона Внутрішніх басейнів і плато. У Сполучених Штатах цей фізико-географічний регіон охоплює: 1) плато Колорадо на півдні, з його шільними осадовими породами та величавим Великим Каньйоном; 2) покрите лавою плато Колумбія на півночі, яке утворює басейн ріки Колумбія; 3) центральна територія басейнів та гірських кряжів (Великий Басейн) штатів Невада та Юта, де знаходяться декілька зниклих озер льодовикового періоду, а також уціліле Велике Солоне озеро. Цю зону також звуть *міжгірською* через її розташування між Скелястими горами на сході та гірською системою Тихоокеанського узбережжя на заході.

Від півострова Аляска до Південної Каліфорнії на західному узбережжі Північної Америки переважає майже неперервний коридор високих гірських масивів, що утворилися від зіткнення між північноамериканською і тихоокеанською плат-

формами (рис. 1-4). Головними складовими цього берегового гірського поясу є гори Сьєрра-Невада у штаті Каліфорнія, Каскадні гори у штатах Орегон та Вашингтон і довге пасмо високогірних масивів, які облямовують узбережжя Британської Колумбії та південної частини Аляски. Три обширні густонаселені долини є єдиними вартими уваги розривами цього поясу: Центральна долина Каліфорнії (Сан Джоакін — Сакраменто); низовина Каулітц-П'юджет-Саунд у штаті Вашингтон, яка переходить на південь у долину західної частини Орегону — Вілламет; і нижча долина Фрейзер, яка розсікає південний береговий кряж Британської Колумбії.

Клімат

Кліматична карта світу (рис. 1-8) ясно зображає різні кліматичні режими та регіони Північної Америки. Загалом коливання температури мають широтний характер (що далі на північ, то холодніше), однак різниця у нагріванні суші й води у регіонах викривляє цю загальну схему. Через те що поверхня суші нагрівається і охолоджується набагато швидше, ніж водні маси, річні температурні коливання набагато значніші там, де більша *континентальність* (віддаленість внутрішніх частин від моря).

Випадання опадів загалом має тенденцію до зменшення у західному напрямі (окрім самої смужки Тихоокеанського узбережжя), що є результатом так званого **дошово-тіньового ефекту**. Це відбувається тому, що тихоокеанські повітряні маси, які рухаються під дією переважаючих вітрів, несуть свою вологу на материк, але невдовзі зіштовхуються зі стіною Сьєрра-Невади і Каскадних гір, які змушують їх підніматися і охолоджуватися, вінчаючи гребені цих гірських кряжів. Таке охолодження супроводжується значною конденсацією та випаданням опадів; отже, доки ці повітряні маси опустяться і нагріються на східних схилах гір, щоб почати свою мандрівку через внутрішні частини континенту, вони уже віддадуть значну частину своєї вологи. Таким чином, ці гори утворюють підвітряну суху «тінь», яка посилюється щоразу, коли повітря, що рухається на схід, мусить долати інші кряжі у глибині материка, особливо масивні Скелясті гори. Це посушливе (місцями дуже посушливе) довкілля простягається так глибоко в центральну частину Сполучених Штатів, що можна зробити загальний поділ між аридною (західною) і гумідною (східною) Америкою, що розташовані одна навпроти іншої вздовж



РИСУНОК 4-2

невиразного розмежування, яке краще розглядати у вигляді широкої перехідної зони. Хоча можна легко картографувати розмежувальний критерій — 20 дюймів (50 см) річної кількості опадів (див. рис. I-7). У загальному північно-південна *ізогіета* (лінія, що з'єднує місця, де випадає точно 20 дюймів опадів за рік) може коливатися (і рік за роком справді коливається) по території схильних до посухи Великих рівнин, бо дощі, що приходять з Мексиканської затоки, дуже мінливі.

З іншого боку, випадання опадів у гумідній частині Америки є значно більш сталим. Переважаючи західні вітри (ті, що дмуть із заходу на схід, а вітри завжди дістають назву за тим напрямом, звідки вони приходять), які звичайно є сухими у великій зоні західніше 100-го меридіану, набирають значної вологи над внутрішніми низовинами і розподіляють її по всій східній частині Північної Америки. Тут формуються численні урагани у зоні високоактивного погодного фронту, що утворюється між тропічними повітряними масами Мексиканської затоки на півдні та полярним повітрям півночі. Навіть якщо більшість ураганів не відбувається, місцеві погодні збурення, утворені різкими перепадами температур, завжди небезпечні. Кожного року в центральній частині Сполучених Штатів проноситься більша кількість торнадо (найнесамовітша погода у природі), ніж у будь-якому іншому місці на Землі. А взимку у північній частині цього регіону випадає велика кількість снігу, особливо навколо Великих Озер.

Рисунок I-8 ілюструє відсутність помірно вологого клімату (C) у Канаді (окрім вузької тихоокеанської прибережної зони) і переважання холодної погоди у канадському доквіллі. На схід від Скелястих гір найбільш *помірний* клімат Канади відповідає *найхолоднішому* клімату Сполучених Штатів. Утім Південна Канада має такі умови доквілля, які характерні для верхнього Середнього Заходу і Великих Озер. Таким чином, продуктивність сільськогосподарського виробництва у провінціях Прерій і в Онтаріо висока. Канада, як і Сполучені Штати, є провідним експортером продовольчих продуктів (здебільшого пшениці), незважаючи на відносно короткий вегетаційний період.

Загальний природний поділ на гумідну та аридну Америку відображається також у поділі ґрунтів і рослинності цього світу. Для сільськогосподарських потреб звичайно достатньою є волога у ґрунті для вирощування культур там, де річне випадання опадів перевищує критичну позначку 500 мм; там, де річна загальна кількість опадів менша, ґрунти все ще родючі (особливо на Великих рівнинах). Але для досягнення їхнього повного сільськогосподарського потенціалу необхідно час-

то проводити зрошування. Щодо рослинності, то поділ на гумідну й аридну Америку є знову ж таки вагомим узагальненням: природну рослинність територій, які отримують більше 500 мм опадів на рік, становлять *ліси*, в той час як сухіший клімат є джерелом *трав'яного покриву*.

Гідрографія

У структурі поверхневих вод Північної Америки переважають дві основні дренувальні системи, що лежать між Скелястими горами та Аппалачами: 1) п'ять Великих Озер (Верхнє, Мічиган, Гурон, Ері, Онтаріо), які стікають у ріку Св. Лаврентія, і 2) могутня система рік Міссісіпі—Міссурі, що живляться такими головними притоками, як ріки Огайо, Теннессі та Арканзас. Обидві системи є результатом останнього періоду зледеніння — плейстоцену — і разом вони становлять найкращу природну материкову водну систему у світі. Втручання людини ще більше вдосконалило цю систему судноплавства, головню завдяки будівництву каналів, що з'єднують ці дві системи, а також судноплавну ріку Св. Лаврентія.

Для потреб прибережних районів північного сходу цього континенту чудово слугує ціла низка коротких річок Атлантичного узбережжя. Багато з головних прибережних міст, таких як Вашингтон, Балтімор і Філадельфія, розташовані на водоспадах, які позначають межу навігаційного простору, що зазнає припливів і відпливів (звідси їхня назва — *міста Лінії водоспадів*). Ріки на південному сході та на заході Скелястих гір спершу не мали великої практичної цінності через їхні напрями й труднощі судноплавства. Однак на крайньому заході ріки Колорадо та Колумбія стали надзвичайно важливими як джерела постачання питної та іригаційної води, а також гідроелектроенергії.

СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ

Загальний обрис Північної Америки, який ми шойно коротко змалювали, буде корисним для створення схеми регіоналізації, яка подаватиметься у другій половині цього розділу. Але щоб повністю оцінити внутрішню регіональну структуру цього світу, нам спершу слід досить детально розглянути мінливу суспільну географію кожної країни. Почнемо зі Сполучених Штатів, і у цьому нам допоможе короткий перегляд основного змісту рисунка 4-3.



РИСУНОК 4-3

Населення у часі й просторі

Сучасне розміщення населення Сполучених Штатів зображено на рисунку 4-4. Варто зазначити, що ця карта є останнім «кадром» кіноплівки, яка розкручується протягом чотирьох століть із часу заснування перших сталих європейських поселень на північно-східному узбережжі. Спершу повільно, а потім із прискореною швидкістю у ХІХ ст., коли одне велике відкриття в галузі транспорту йшло за іншим, американці (і канадійці) почали керувати своїм чудовим континентом і посунули межу заселення у західному напрямі аж до Тихого океану. Швидкість цієї експансії була приголомшливою, адже американці здавна були найбільш мобільним народом світу. Фактично, сьогодні міграції продовжують змінювати розміщення населення у Сполучених Штатах і, можливо, найбільш важли-

вим сьогодні є постійний рух людей і засобів існування у південному і західному напрямках (так званий **Сонячний пояс**).

Аби зрозуміти карту сучасного населення, ми повинні з'ясувати головні сили, які сформували і продовжують формувати розміщення американців та їхньої діяльності. З перших днів Сполучені Штати приваблювали стійкий приплив іммігрантів, які швидко асимілювалися в домінуючому суспільному напрямі (див. вставку «Міграційний процес»). У цій країні люди швидко пристосовувалися, щоб максимально наблизитися до наявних економічних можливостей, і майже не опиралися переміщенню, оскільки розвиток економічної географії сприяв успішній діяльності на різних місцях.

Упродовж останнього століття ці перетворення породили низку великих міграцій: 1) переселення

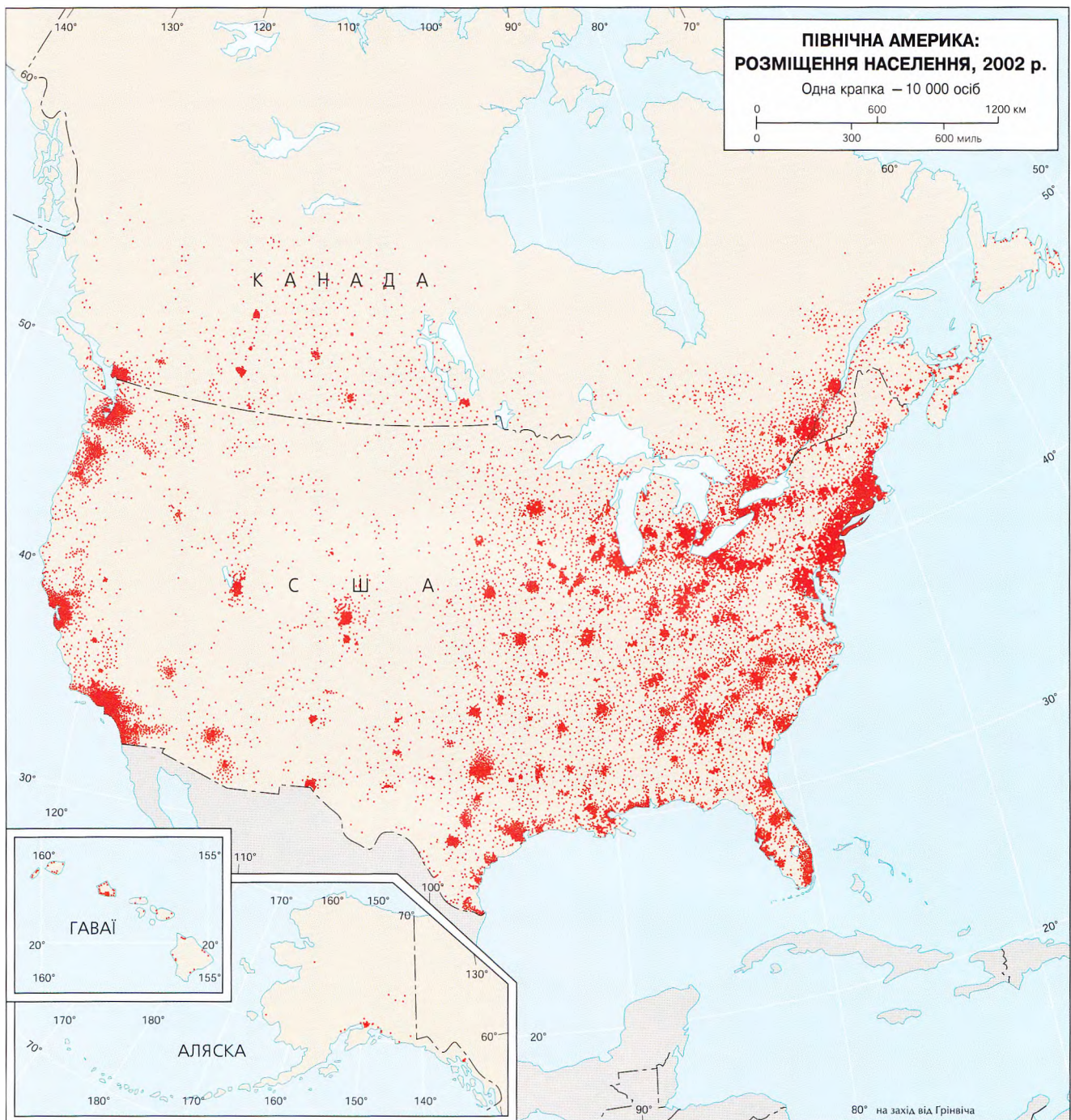


РИСУНОК 4-4

на захід, яке все ще триває, але тепер із південним відхиленням — до Сонячного поясу; 2) швидке зростання метрополісних ареалів, яким дала початок Промислова революція кінця XIX ст. і розвиток яких у 1960-ті роки був спрямований від центру міста до субурбанізованого кільця; 3) переміщення афроамериканців із сільського Півдня до міської Півночі, яке з 1970-х років стало сильнішим зворотним потоком, особливо темношкірого населення з середніми доходами; 4) приплив

іммігрантів із-поза меж Сполучених Штатів, головню з Європи до 1960 р., а тепер переважаючими новими потоками із Середньої Америки і Східної Азії, які, відповідно, спрямовані в зону, що прилягає до південного кордону, та в міські райони Тихоокеанського узбережжя.

Подивімося тепер уважніше на історичну географію цієї мінливої структури населення. Спочатку розглянемо первинний вплив села, а за тим — вирішальний вплив індустріальної урбанізації.

Міграційний процес

5 Сполучені Штати, як і Канада, є продуктом **міграції** (зміни постійного місця проживання). Після десятків тисяч років мешкання у рідних місцях європейські мандрівники, починаючи з Колумба у 1492 р. (а можливо, й кілька століть перед цим), досягли берегів Північної Америки. Перші постійні колонії виникли на початку XVI ст., і з них розвилися сучасні Сполучені Штати Америки. Європейізація прирєкла спільноти корінних жителів. Це була одна з багатьох територій світу, де зіткнулися місцеві культури з іноземними завойовниками. Припускають, що упродовж 1835—1935 рр. аж 75 млн європейців вирушали у далекі краї — більшість із них прямувала до Америки (рис. 4-5). Деякі шукали релігійної свободи, хтось рятувався від злиднів та голоду, інші просто сподівалися кращого життя.

Дослідження питання про прийняття рішення щодо міграції вказують на те, що розміри міграційних потоків коливаються залежно від: 1) рівня усвідомленої різниці між рідною домівкою чи місцем походження та місцем призначення; 2) ефективності інформаційного потоку, тобто новин про місце призначення, які мігранти повідомляли тим, хто залишився

вдома, очікуючи прийняття рішення; і 3) відстані між місцями походження і призначення (коротші переїзди значно більше приваблюють мігрантів, аніж довші). Понад століття тому британський соціолог Ернст Джордж Ревенстайн вивчав процеси міграції, і багато його висновків залишаються актуальними донині. Приміром, кожний міграційний потік від місця походження до місця призначення створює зустрічний потік мігрантів, що повертаються — тих, які не змогли пристосуватися, або тих, кого якимось чином переконали повернутися додому. Дослідження показують, що у міграційному процесі діють два головні чинники. **Виштовхувальні чинники** змушують людей їхати геть, **притягальні чинники** приваблюють їх до нових місць. Для перших європейців Сполучені Штати були новою межею заселення, місцем, де можна було отримати землю та якісь засоби для існування. Можливості для цього, як їх інформували, були необмежені.

Таке уявлення не змінилося до цих пір, і імміграція значною мірою продовжує формувати карту суспільної географії Сполучених Штатів. Нині на іммігрантів припадає не менше третини щорічного приросту населення країни.

6

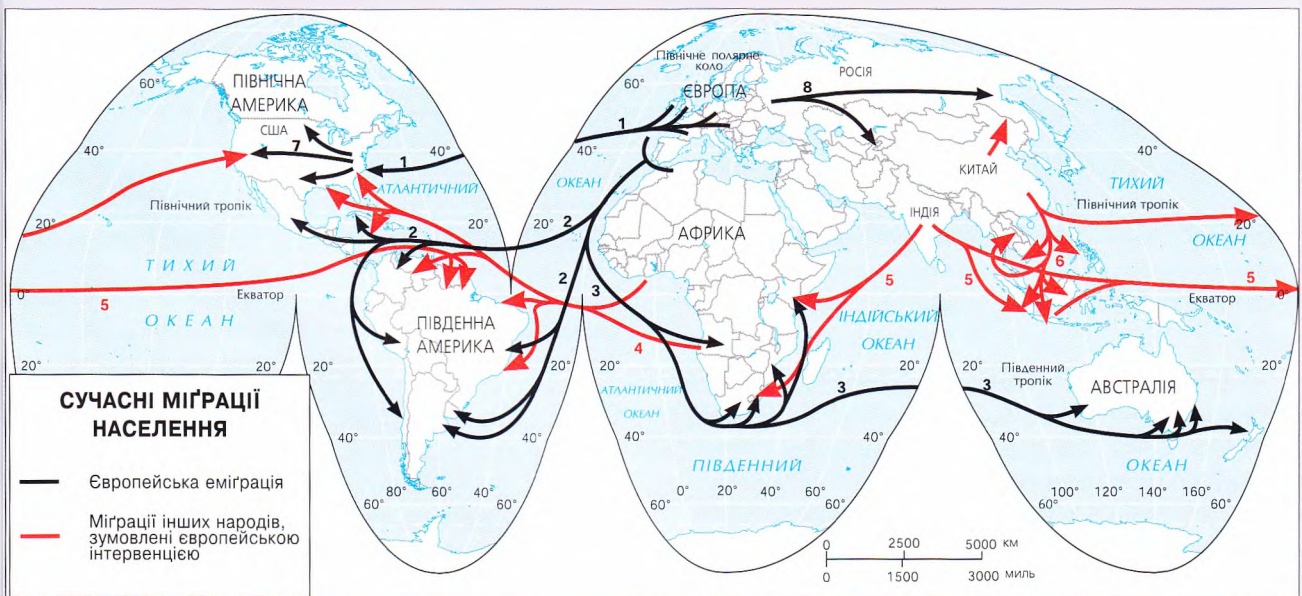


РИСУНОК 4-5

Структура населення до XX ст.

Північна Америка корінних жителів. Коли перші європейці ступили на землю Північної Америки, цей континент був заселений мільйонами людей, чії предки прибули до Америки з Азії через Аляску і, можливо, через Тихий океан. Це сталося більш ніж 13 тис. років (а можливо, аж 30 тис. років) тому. Шукаючи Азію, європейці помилково назвали їх «індіанцями», хоча ці перші американці були історично споріднені з народами Східної і

Північно-Східної Азії, а не Індії. У Північній Америці ці корінні американці, або перші народи, як їх тепер називають відповідно у Сполучених Штатах і Канаді, трансформувалися в сотні народів з багатою мозаїкою мов та культур (рис. 4-6). Одні вирощували сільськогосподарські культури, яких європейці ніколи не бачили, інші народи залежали переважно від рибальства, випасання худоби, мисливства чи від поєднання усього разом. Старанно збудовані будинки, надійні судна, ефективна зброя, оздоблений одяг і досягнення у багатьох



РИСУНОК 4-6

видах мистецтва були ознакою майстерності корінних народів. Окремі народи вирізнялися витонченою оздоровчою і медичною діяльністю; обрядове життя було складним і високорозвиненим, а політичні інституції — зрілими і вивіреними.

Головний удар європейського вторгнення довелося відчувати спочатку східним народам. До кінця XVIII ст. жорстокі й жадібні на землю поселенці вигнали більшу частину корінних жителів з їхніх домівок і земель уздовж узбережжя Атлантичного океану і Мексиканської затоки, починаючи наступ на захід з метою знищення індіанських общин. Конгрес США у 1789 р. проголосив, що «землю і майно індіанців ніколи не візьмуть у них без їхньої згоди», але фактично саме так і відбулося. Один із найсумніших епізодів американської історії — це вигнання східних народів чірокі, чікасау, чоктау, крік, семіноле з їхніх рідних земель примусовими маршами на тисячу миль у західному напрямі до Оклагоми. Четверть усього населення чірокі вимерла дорогою від голоду, хвороб та незахищеності; доля інших була не набагато кращою. І знову Конгрес ухвалив угоди, які могли б принаймні захистити корінні народи Рівнин (рис. 4-6) і тих, що жили далі на захід, однак після середини XIX ст. білі поселенці знехтували й ці гарантії. Півстолітня війна залишила по собі рештки північноамериканських народів на майже чотирьох відсотках території США у вигляді найжалюгідніших резервацій.

На території теперішньої Канади відносно невелике населення перших народів було приголомшене кількістю і силою європейських поселенців, а потім винищене хворобами, які вони принесли. При цьому зусилля відновити і визнати права перших народів були ще менш успішними в Канаді, ніж у Сполучених Штатах.

Колоніальний розвиток у XIX ст. Сучасне просторове розміщення населення США бере початок від колоніальної епохи XVII—XVIII ст., коли домінували Англія і Франція. Французи головним чином намагалися організувати мережу прибуткової торгівлі хутром, у той час як англійці засновували поселення вздовж північно-східного узбережжя. Ці британські колонії швидко стали вирізнятися своїм місцевим господарством з усією його різноманітністю, яка згодом сформувала американську культурну географію. Північна колонія Нова Англія (Массачусетська затока і навколишні території) спеціалізувалася на торгівлі; південна колонія у Чесапікській затоці (штати Вірджинія і Меріленд) займалася вирощуванням тютюну на плантаціях; середньоатлантична зона, що лежить між ними (південно-східна частина штатів Нью-Йорк, Нью-Джерсі, східна частина Пенсільванії)

була домівкою для багатьох менших самостійних колоній фермерів.

Усі ці колонії незабаром набрали сили і прагнули розширення. Але британський уряд зреагував на це закриттям внутрішньої межі заселення і жорсткішим економічним контролем. До 1783 р. цей крок призвів до об'єднання колоній та поразки Британії у війні за незалежність, яку отримали новостворені Сполучені Штати Америки. Західна межа заселення молодої країни тепер була відкрита навстіж, і територія на північ від річки Огайо була одразу заселена після того, як виявилось, що землі та клімат Внутрішніх рівнин були значно сприятливішими для сільського господарства, ніж на рівнині Атлантичного узбережжя та Підмонті. Це дало початок швидкому зростанню сільського господарства на захід від Аппалачів і розширенню торгових зв'язків поза приморські райони. А нові — міжрегіональні — взаємозалежності засвідчили, що просторова структура США набрала загальнонаціональних пропорцій.

До того часу як межа просування переселенців на захід охопила долину Міссісіпі у 1820-х роках, три колишні колонії морського узбережжя (А, В і С на рис. 4-7) стали окремими *культурними осередками* — основними джерелами і центрами інновацій, звідки мігранти понесли культурні традиції в центральну частину Сполучених Штатів, як показують стрілки на рисунку 4-7. Північна половина цього обширного внутрішнього простору незабаром стала об'єднаною, оскільки її інфраструктура постійно вдосконалювалася після прокладення залізниць у 1830-х роках. Однак американський Південь не бажав інтегруватися з економікою Півночі, воліючи експортувати тютюн і бавовну зі своїх плантацій на заокеанські ринки; його впертість щодо збереження рабства для підтримання цієї системи невдовзі призвела до згубної Громадянської війни (1861—1865) з її катастрофічними наслідками, які довелося долати ціле століття.

У другій половині XIX ст. межа просування поселенців перейшла західні території, а до 1869 р. до решти країни була приєднана Каліфорнія з її процвітаючим сільським господарством за допомогою трансконтинентальної залізниці (ті ж самі сталеві рейки також відкрили обійдені напівзасушливі Великі рівнини). Коли американська межа заселення закрилася в 1890-х роках, сучасна схема сільських поселень була вже міцно сформована й прикріплена до стійких сільськогосподарських районів країни (вони будуть розглядатися пізніше в цьому розділі). Однак до цього часу масовий виїзд американських селян у капіталістичні міста уже почався внаслідок Промислової революції, що відбулася після 1870 р.

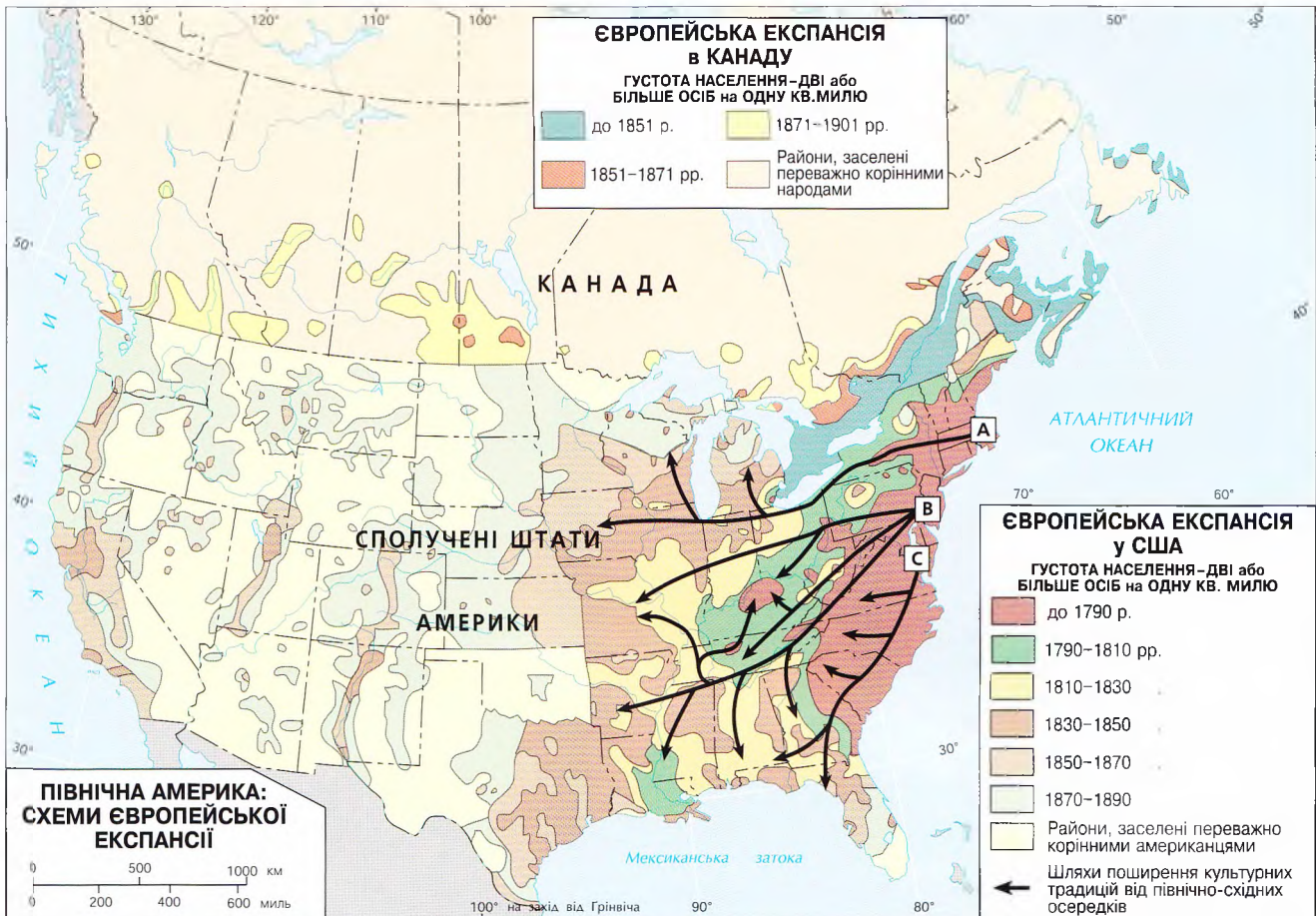


РИСУНОК 4-7

Індустріальна урбанізація у ХХ ст.

Промислова революція у США відбулася майже на століття пізніше, ніж в Європі, але коли вона врешті-решт перейшла через Атлантичний океан, то мала такий розвій і просувалася так стрімко, що за якихось 50 років Америка перевершила Європу як найпотужніша промислова сила світу. Промислова урбанізація здійснювалася одночасно на двох геопросторових рівнях. На загальнодержавному рівні, чи *макрорівні*, швидко постала система нових міст, які спеціалізувалися на збиранні, переробці й розподілі сировинних матеріалів та промислових товарів і були поєднані ефективною мережею залізничних шляхів. У межах цієї системи на місцевому рівні, чи *мікрорівні*, окремі міста процвітали у своїх нових ролях — як промислові центри, створюючи внутрішню структуру, котра все ще формує географічний простір більшості центральних міст — великих метрополітенських ареалів Америки. Розглянемо цю тенденцію на обох рівнях.

Розвиток системи міст. Виникнення цієї системи базувалося на традиційній зовнішній ролі

міста: забезпечення товарів та послуг для свого запліччя в обмін на сировинні матеріали. Через те що люди (як виробники, так і споживачі), комерційна діяльність, інвестиційний капітал, транспортні засоби були вже агломеровані в існуючі допромислові міста, новий індустріальний рух тяжів до таких міст. У свою чергу зростаючі прибутки дозволяли містам з інтенсивним індустріальним розвитком інвестувати у більшу місцеву інфраструктуру приватних і громадських послуг, а також у житлове будівництво і таким чином перетворити кожний раунд промислової експансії у нову стадію розвитку міст.

Система міст країни фактично перебувала у процесі формування задовго до її розквіту після 1870 р. Її розвиток протягом понад двох останніх століть досліджував Джон Бочерт. Він визначив п'ять **епох метрополітенського розвитку** на базі транспортних технологій та промислової енергії: 1) *епоха вітрильних суден та кінних екіпажів* (1790—1830), що визначалася примітивним переміщенням по воді й суші; провідними містами були порти на північному сході, які значно більше орієнтувалися на заокеанську торгівлю з Європою, ніж на свої важкодоступні західні запліччя; 2) *епоха*

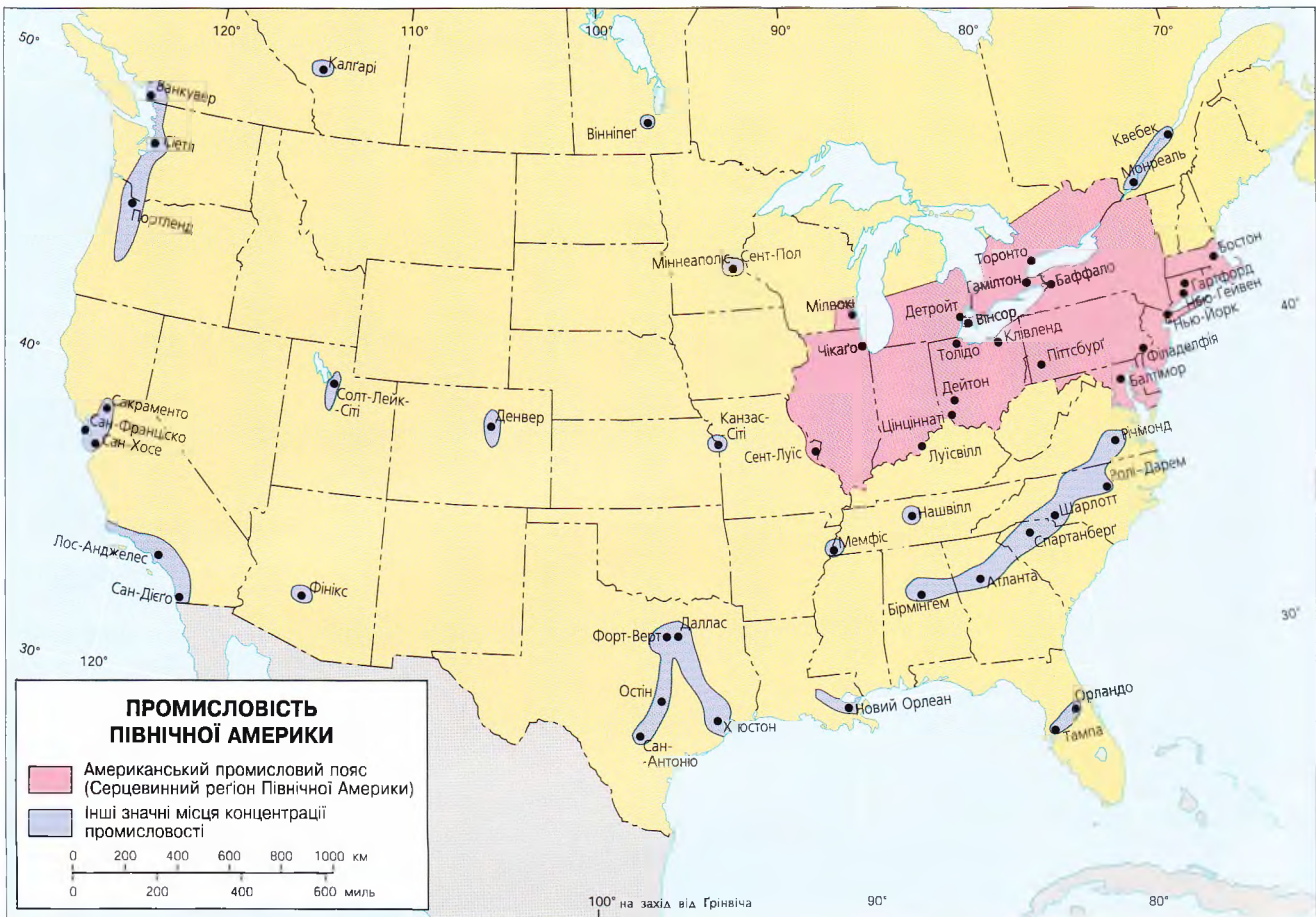


РИСУНОК 4-8

«залізних коней» (1830—1870): поява і поширення залізниць і парових потягів; загальнонаціональна транспортна система вже була утворена, і почала формуватися система міст країни; до 1850 р. постав Нью-Йорк як місто-лідер; 3) *епоха сталевих рейок* (1870—1920), яка охопила Промислову революцію і побачила весь процес створення системи столичних міст країни; новими силами, що формували розвиток, були зростаючий рівень промисловості, поява сталеплавильної та автомобільної галузей у містах Середнього Заходу і запровадження сталевих рейок, які уможливили більшу швидкість потягів і перевезення важчих вантажів; 4) *епоха автомобільних та авіаційних принад* (1920—1970), яка обійшла попередню стадію індустріальної урбанізації та визрівання міської ієрархії; її головними елементами стали автомобілі й літаки, збільшення кількості міських жителів з чистою працею і зростаючий вплив принади місця поселення (приємного довкілля), що дедалі більше стимулювало урбанізацію передмість і вибір місця проживання у Сонячному поясі; 5) *епоха супутників, електроніки, реактивних двигунів* (від 1970), що настала завдяки досягненням в інформаційному

менеджменті, комп'ютерних технологіях, глобальних комунікаціях і міжконтинентальних подорожах; вона сприяє розвитку глобально орієнтованих метрополісів (тепер їх часто звать *світовими містами*), особливо тих, що розташовані вздовж Тихоокеанського і Атлантичного узбережжя і функціонують як міжнародні ворота.

Індустріалізація і зростання системи міст, яке її супроводжує, змінили конфігурацію економічного ландшафту Північноамериканського світу. Найважливішим регіональним перетворенням стало виникнення Північноамериканської серцевини, або **Американського промислового поясу**, який володіє лівовою часткою промислової діяльності як у Сполучених Штатах, так і в Канаді. З рисунка 4-8 видно, що географічна форма цього регіону, котрий охоплює також південну частину провінції Онтаріо, є майже прямокутником, у чотирьох кутах якого розташовані Бостон, Мілвокі, Сент-Луїс та Балтімор. Однак через те, що промисловість є просторово концентрованою діяльністю, лише до одного відсотка території цього регіону відводиться в її користування: більшість підприємств тут зосереджено в дюжині округів, розташованих у міських центрах.

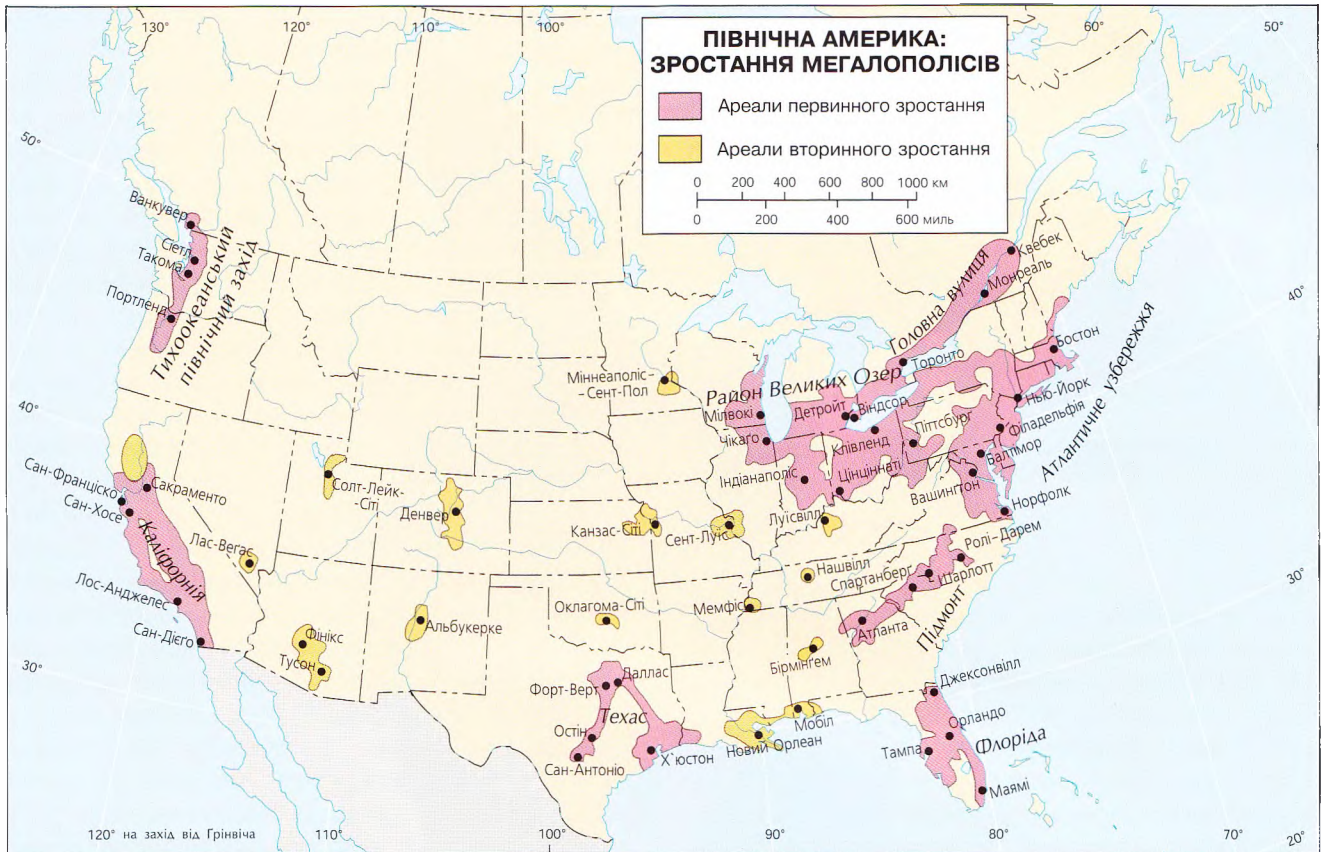


РИСУНОК 4-9

На субрегіональному рівні у зв'язку зі значним поступом сфери транспорту, що уможливило прогресивну децентралізацію міст і зростання мегалополісів, відбулося розширення периферії великих міст, які невдовзі зрослися і утворили цілу низку конурбацій. Найважливішими є Мегалополіс Атлантичного узбережжя (рис. 4-9) — урбанізована північно-східна смуга, яка простягається від південної частини штату Мен до Вірджинії на 600 миль (1000 км) і до якої належать міста Бостон, Нью-Йорк, Філадельфія, Балтімор і Вашингтон. Ця смуга — економічна «серцевина серцевини», місцеперебування уряду США, осередок бізнесу і культури, трансатлантичний торговельний рубіж між більшою частиною Північної Америки та Європою. Зазначимо ще шість провідних конурбацій: *Нижні Великі Озера* (Чикаго—Детройт—Клівленд—Піттсбург); *Підмонт* (Атланта—Шарлотт—Ролі/Дарем); *Флоріда* (Джексонвілл—Тампа—Орlando—Маямі); *Техас* (Х'юстон—Даллас/Форт-Верт—Сан-Антоніо); *Каліфорнія* (Сан-Дієго—Лос-Анджелес—Сан-Франциско) і *Тихоокеанський Північний Захід* (Портленд—Сієтл—Ванкувер). Зауважимо, що останнє назване місто знаходиться по той бік кордону — в Канаді, яка теж породила власну провідну конурбацію — *Головну вулицю* (Віндсор—Торонто—Монреаль—Квебек).

Мінлива структура метрополісів США. Внутрішня структура метрополісу відображає таке ж поєднання сил, яке сформувало систему міст країни, особливо транспортні технології. Наприкінці XIX ст. кінні трамваї були замінені електричними. Масова поява автомобілів після Першої світової війни принесла нові зміни. А після Другої світової війни Америка повністю відкинула будівництво компактних міст на користь великих дисперсних метрополісів епохи автострад. До 1970 р. розбудова нових загальноміських мереж швидкісних автострад (гайвеїв) зрівняла вартість витрат на вибір місця локалізації у межах усього метрополісу, даючи передмістям вийти на передній план. Передмістя незабаром перетворилися з житлових заповідників на цілком самодостатні міста зі своїми приладами і престижем, надзвичайно привабливими для світу бізнесу. В міру того як новоурбанізовані передмістя дедалі більше освоювали важливі види економічної діяльності, статус великих міст зменшився і зрівнявся з ними. Їхні процвітаючі колись центральні ділові райони (ЦДР) звузилися до обслуговування менш заможного населення околиць первинного ядра міста.

Цей процес систематизував Джон Адамс, який визначив чотири етапи внутрішньоміського струк-

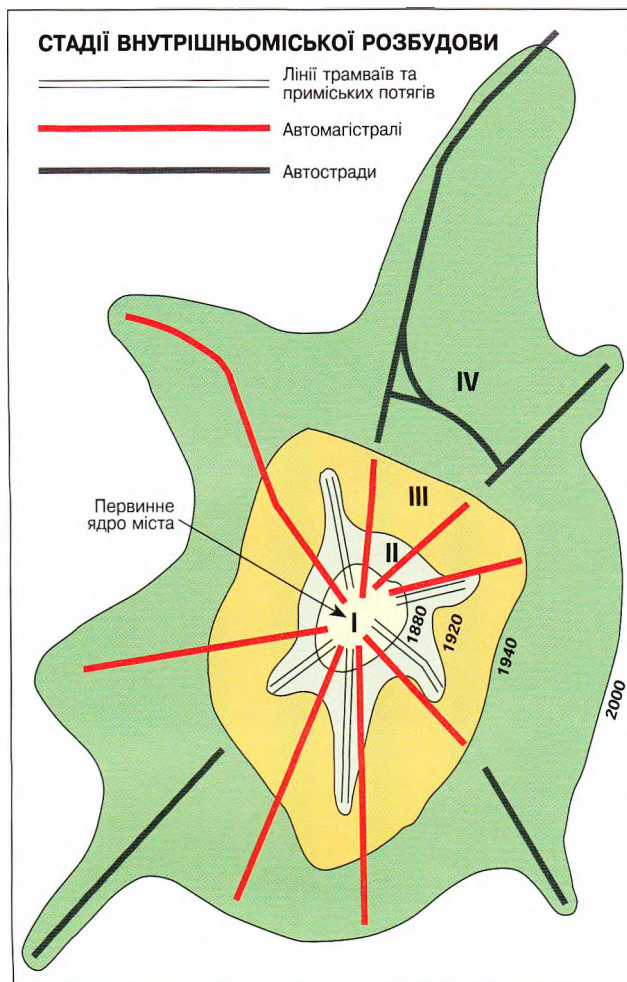


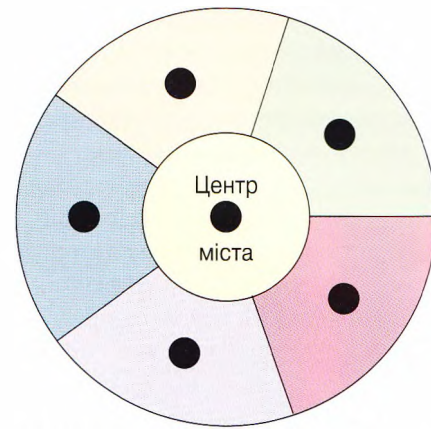
РИСУНОК 4-10

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Моніторинг урбанізації приміських поселень США за останні три десятиліття привів нас до Тайсонс-Корнер (штат Вірджія), куди ми здійснили чимало поїздок та зібрали багато даних. Важко уявити, що цей ландшафт кінця 1990-х лише 40 років тому був просто перехрестям майже сільських доріг. Але в міру того як сусідній Вашингтон почав дедалі більше децентралізуватися, Тайсонс-Корнер нажив капітал завдяки своїй винятковій регіональній доступності (розташований на столичному кільці та перехресті з радіальною дорогою в аеропорт Даллес), приваблюючи величезну кількість засобів для роздрібної торгівлі високого рівня, відомчих комплексів і допоміжних комерційних послуг. Його можна сьогодні віднести до найбільших і найвпливовіших субурбанізованих середмість, або «краєвих міст», Північної Америки».



турного розвитку, що подані на рисунку 4-10. Етап I (до 1888 р.) був *етапом пішоходів і кінних трамвайів*, що створив компактне місто, в якому все мало знаходитися у межах тридцятихвилинної доступності пішки; план міста трохи збільшився після 1850 р., коли почали функціонувати трамваї з кінною тягою. Винахід двигуна з електротягою у 1888 р. став початком етапу II — *етапу електричних трамвайів* (1888—1920); більші швидкості уможливили переміщення у радіусі тридцяти хвилин їзди і значне розширення урбанізованої зони вздовж нових віддалених трамвайних коридорів; у старому ядрі міста промислове і житлове використання землі набрало своїх сучасних форм. Етап III — *етап рекреаційних автомобілів* (1920—1945) — визначався початковим впливом автомобілів і автомагістралей, які покращували доступність зовнішнього кільця метрополісів, породжуючи таким чином хвилю масової субурбанізації передмість, яка ще більше розширила міську межу; протягом цього етапу все ще домінуюче ядро міста досягло вершини свого економічного зростання, а також поділу території на квартали, що відрізняються за доходами, етнічністю та расою. Етап IV — *етап автострад*, що триває від 1945 р., побачив усепоглинаючий вплив автомобілів та метрополіси, які виверталися зсередини назовні, оскільки швидкісні автостради відсунули межу розростання передмість на більш ніж 30 миль (50 км) від ЦДР.



ІДЕАЛЬНА ФОРМА МУЛЬТИЦЕНТРИЧНОЇ МОДЕЛІ МІСЬКИХ СВІТІВ

РИСУНОК 4-11

Соціальна географія новоутвореного промислового метрополісу визначалася розвитком мозаїчності місць проживання, скупченнями тих чи інших груп. Упровадження електричного трамваю дало початок масовому міському транспорту, яким міг користуватися кожен мешканець міста, і дало змогу неоднорідному населенню, серед якого переважали іммігранти, формувати етнічно однорідні квартали. Коли Сполучені Штати різко скоротили число іммігрантів у 1920-ті роки, керівники промислових підприємств відкрили для себе існування великої кількості афроамерикансь-

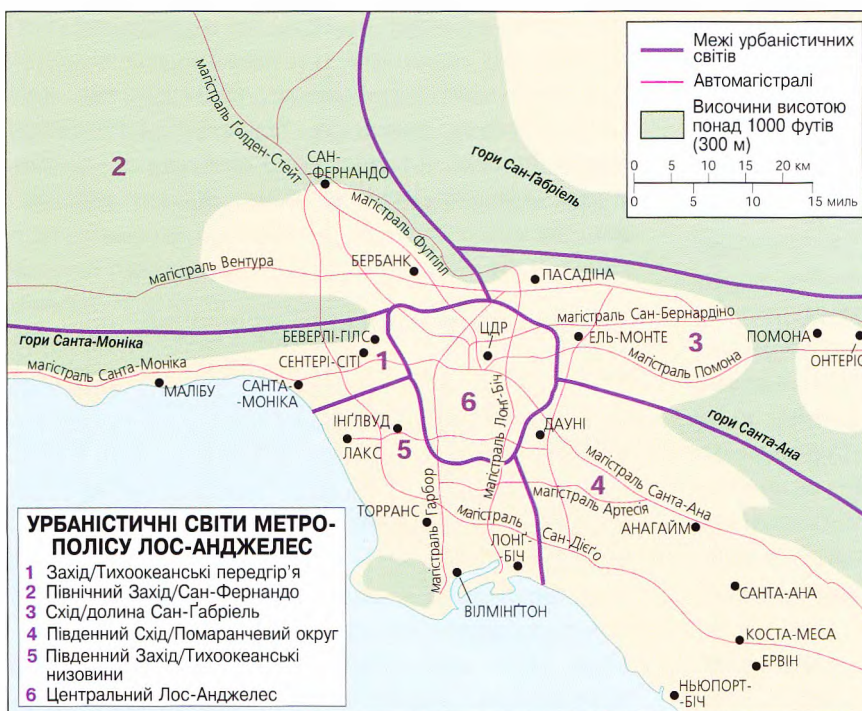


РИСУНОК 4-12

кого населення сільського Півдня, серед якого дедалі більше зростало безробіття у занепадаючому бавовництві, і почали наймати цих робітників тисячами на підприємства Промислового поясу. Приплив такого населення негайно відобразився на соціальній географії промислового міста, оскільки біле населення не бажало ділитися своїм життєвим простором з прибульцями іншої раси. Результатом стала мимовільна сегрегація цих найновіших мігрантів, яких спрямовували у відокремлені райони з лише темношкірим населенням. До 1950-х років ці, переважно внутрішні, райони міст стали великими **гетто**, що розросталися, зміцнюючи тенденцію до поділу міської спільноти за расовою ознакою.

10 стали великими **гетто**, що розросталися, зміцнюючи тенденцію до поділу міської спільноти за расовою ознакою.

Величезна субурбанізована складова внутріміської житлової мозаїки є не лише домішкою для багатших мешканців метрополісу. Впродовж останніх трьох десятиліть вона зазнала такого великого впливу нежитлових видів діяльності, що перетворилася на цілком сформоване **околичне місто**. Із послабленням зв'язків з центральним містом незалежність околичного міста утверджувалася через появу великих субурбанізованих ядер (особливо автомобільної епохи) біля вузлів головних автострад для обслуговування нових місцевих економік. Ці багатоцільові вузли діяльності часто розвивалися навколо великих регіональних торгових центрів. Їхній престижний імідж створений численними промисловими парками, адміністративними будівлями, висотними спорудами, готелями, ресторанами, атракціонами і навіть спортивними аренами високого рівня. Все це разом формує **субурбанізовані середмістя** — нову версію ЦДР. Розквіт субурбанізованих середмість приваблює десятки тисяч місцевих мешканців, які навколо них улаштовують своє життя, пропонуючи робочі місця, магазини, відпочинкову діяльність та всі інші елементи складного міського довкілля.

11 перетворилася на цілком сформоване **околичне місто**. Із послабленням зв'язків з центральним містом незалежність околичного міста утверджувалася через появу великих субурбанізованих ядер (особливо автомобільної епохи) біля вузлів головних автострад для обслуговування нових місцевих економік. Ці багатоцільові вузли діяльності часто розвивалися навколо великих регіональних торгових центрів. Їхній престижний імідж створений численними промисловими парками, адміністративними будівлями, висотними спорудами, готелями, ресторанами, атракціонами і навіть спортивними аренами високого рівня. Все це разом формує **субурбанізовані середмістя** — нову версію ЦДР.

12 Розквіт субурбанізованих середмість приваблює десятки тисяч місцевих мешканців, які навколо них улаштовують своє життя, пропонуючи робочі місця, магазини, відпочинкову діяльність та всі інші елементи складного міського довкілля.

Ці найновіші просторові складові сучасного метрополісу зібрані в модель, зображену на рисунку 4-11. Виникнення околичного міста сьогодні створило **мультицентричний** метрополіс, який складається з традиційного ЦДР, а також низки субурбанізованих середмість, однакових за значенням, кожен центр діяльності яких обслуговує окремий і самостійний навколишній район. Джеймс Вейнс визначив ці підпорядковані райони як **урбаністичні світи**, зазначаючи, що кожний такий світ має окрему чітко визначену економічну, соціальну і політичну важливість та потугу. На рисунку 4-12 модель урбаністичних світів використана на прикладі Лос-Анджелеса. Ми можемо легко

13 як **урбаністичні світи**, зазначаючи, що кожний такий світ має окрему чітко визначену економічну, соціальну і політичну важливість та потугу. На рисунку 4-12 модель урбаністичних світів використана на прикладі Лос-Анджелеса. Ми можемо легко

накреслити подібну схему регіоналізації для інших великих метрополісів США.

Становище центрального міста в рамках нового мультивузлового метрополісу стає хитким. Не будучи вже домінуючим центром усього метрополісу для придбання товарів та послуг, ЦДР дедалі частіше обслуговує менш багатих мешканців і працюючих усередині міста. З падінням рівня зайнятості населення у промисловості багато великих міст успішно пристосувалися, перейшовши на індустрію послуг. Цей перехід супроводжує комерційне відродження міського ядра, однак у багатьох містах із кожним новим хмарочосом занепадає декілька старих комерційних будівель. Повторні інвестиції в житлове будівництво відбуваються і в багатьох кварталах ядра центрального міста, але це, звичайно, потребує переміщення давно осілих мешканців з нижчими доходами, і це є психологічною проблемою, що призводить до конфліктів. Поза зоною ЦДР величезне внутрішнє місто залишається байдужим до проблем людей з низькими та середніми доходами, більшість яких змушена жити в гетто.

Географія культури

Понад два останні століття у Сполучених Штатах поєднувалися та продовжують поєднуватися культурні внески багатьох іммігрантських громад у багатому і розмаїтому комплексі. Величезна кількість цих новоприбулих були готові позбутися своєї культурної спадщини на користь асиміляції у культуру нової батьківщини, культуру, яка сама була гібридом, виведеним у результаті постійних нових впливів. Для більшості іммігрантів стрибок у цей «киплячий казан» обіцяв путівку в американське суспільство.

Основи американської культури

Гібридна культура Сполучених Штатів визрівала на основі сукупності стійких цінностей та переконань: 1) любов до новизни; 2) бажання бути близьким до природи; 3) свобода пересування; 4) індивідуалізм; 5) схвалення суспільством; 6) наполегливе досягнення мети; 7) непохитне усвідомлення долі. Брайан Беррі окреслив ці культурні риси у поведінці людей під час становлення міської Америки. «Сільський ідеал» переважав протягом усієї історії США і все ще помітний у стійкому упередженні до проживання в містах. Коли індустріалізація зробила мешкання у місті неминучим, ті,

які могли собі це дозволити, невдовзі переїхали до передмість, що утворювалися (*новизна*), де у напівміському оточенні стала можливою певна форма сільського життя (*близько до природи*). Фрагментарна житлова мозаїка метрополісів, що складалася з міриадів різних кварталів, спонукала до *мобільності без перешкод*, оскільки життя середнього класу оберталося навколо *індивідуального і родинного наполегливого досягнення мети*, а саме — *доступу в наступний вищий прошарок суспільства*. Для більшості американців ці досягнення були доказом того, що вони могли домогтися своїх цілей завдяки тяжкій праці й наполегливості, і того, що вони були здатні реалізувати *свою долю*, досягаючи американської мрії — домоволодіння, багатства і шклякового задоволення.

Мова і релігія

Хоча лінгвістична варіантність відіграє помітнішу роль у Канаді, ніж у Сполучених Штатах, для більш ніж 1/8 населення США головна мова — не англійська, а якась інша. Відмінності у використанні англійської мови очевидні й на субнаціональному рівні у США, де регіональні різновиди (*діалекти*) досить помітні, незважаючи на недавню тенденцію до однорідного національного суспільства. Одразу на думку приходять Південь та Нова Англія як регіони, які все ще відчутно різняться один від одного.

Калейдоскоп релігійних вірувань Північної Америки з панівною християнською релігією також має важливі просторові відмінності. Населення багатьох великих протестантських віросповідань зосереджене в окремих регіонах. Південні баптисти проживають у південно-східному квадранті Сполучених Штатів, лютерани — у верхній частині Середнього Заходу і на півночі Великих рівнин. Мормони компактно проживають на захід від Скелястих гір з осередком у штаті Юта. Римокатолики найбільше зосереджені у метрополісах Промислового поясу, Нової Англії та у прикордонній зоні з Мексикою. Юдаїзм є дуже агломерованою релігійною групою, найбільші громади якої зосереджені в містах і передмістях Мегалополісу, Південної Кароліни, Південної Флориди, Південної Каліфорнії та Середнього Заходу.

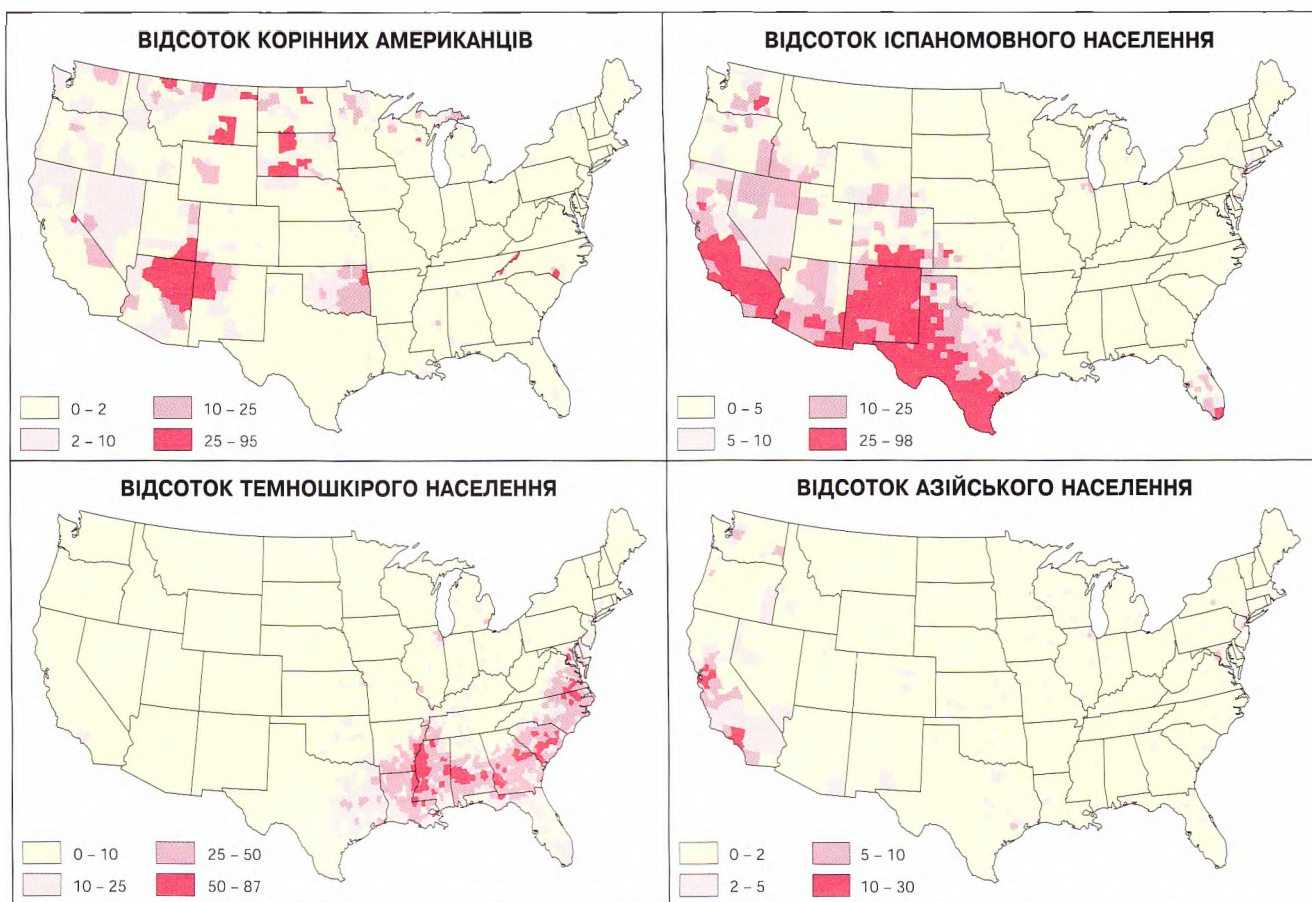
Етнічна структура

Етнічність (національне походження) завжди відігравала вирішальну роль в американській гео-

графії культури. Нині біле населення європейського походження вже не є домінуючим на дедалі строкатішій етнічній карті США. Кольорові етнічні групи і населення неєвропейського походження становлять майже 30 % громадян країни — частка, яка, за передбаченнями демографів, зросте до 50 % у 2050 р. У 2000 р. найчисленнішою меншиною були афроамериканці — трохи більше, ніж 12 % загального населення США, але американці іспанського походження (також понад 12 %) кількісно зростали швидшими темпами і до 2003 р. мали стати провідною національною меншиною.

Просторове розміщення чотирьох найбільших етнічних меншин зображено на рисунку 4-13. Афроамериканці переважно зосереджені на Півдні, що є спадком рабовласництва і плантаційного господарства. Але велика кількість темношкірого населення живе також у центральних містах Промислового поясу і Західного узбережжя (це, на жаль, не дуже помітно на таких дрібномасштабних картах). Компактні поселення іспаномовної людності (60 %) розташовані у Каліфорнії, Техасі, Нью-Мексико та на півдні Флориди. За прогнозами вчених, ця швидко зростаюча меншина продовжуватиме поширюватися по всій країні, особливо у західному напрямі та вздовж східного узбережжя. Американці азійського походження найбільш агломеровані з-поміж провідних етнічних меншин, їхнє розміщення визначається компактністю — у містах уздовж Тихоокеанського узбережжя (пунктах прибуття великої кількості азійців). Головні місця проживання корінних американців зосереджені на Заході, де вони переважно займають родові землі у резерваціях, наданих їм федеральним урядом. Проте багато з них живуть громадами, що розкидані по всій країні.

На мінливу етнічну строкатість Сполучених Штатів здавна впливала імміграція, так воно залишається й донині. В кінці 1990-х років близько 1 млн іммігрантів щороку прибували до США і, мабуть, три чверті з них — легально. Однак походження іммігрантів різко змінилося протягом минулого півстоліття. У 1950-ті роки понад 50 % іммігрантів прибуло з Європи (в тому числі реемігранти з України, т. зв. переміщені особи), 25 % — із Середньої та Південної Америки, 30 % — з Азії і лише близько 15 % — із Канади. Сьогодні майже 50 % іммігрантів прибуває із Середньої та Південної Америки, 30 % — з Азії, і лише близько 15 % — з Європи та Канади. Географія місць призначення іммігрантів також змінюється, хоча вона все ще тяжіє до міських районів. Потік іммігрантів у штати Промислового поясу змен-



ЕТНОРАСОВИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ США

РИСУНОК 4-13

шився тепер більш ніж на 25 %, і чимало новопритягнутих потрапляють у метрополіси Нью-Йорк та Чикаго. Не дивно, що за умов безперервного зростання громад азійських та іспаномовних американців (рис. 4-13) пальму першості утримують штати Сонячного поясу: сьогодні Каліфорнія, Техас і Флоріда приваблюють понад 50 % усіх іммігрантів США.

Формування мозаїчної культури

14 Американська культурна географія продовжує розвиватися. Нині відбувається нова фрагментація загальнонаціональної **мозаїчної культури** — дедалі різноманітнішої сукупності окремих однорідних «скелець», які намагаються задовольнити потреби щодаля вужчих груп населення. Основою такого ґрунтового перерозподілу громад мешканців є не лише прибутки, раса та етнічність, — сьогодні вони формуються за такими мірлами, як вік, професія і, особливо, спосіб життя. Кількісне зростання таких громад свідчить про те, що вони захоп-

люють дедалі більшу частину американців. Проте така «балканізація», підтримувана людьми, які бажають спілкуватися лише з точнісінько такими, як вони самі, загрожує збереженню загальних демократичних цінностей, що переважали впродовж усього періоду становлення американського суспільства.

Мінлива географія економічної діяльності

Економічна географія сучасних Сполучених Штатів є результатом усіх вищезгаданих природних, людських і технічних ресурсів, які злилися разом та утворили одну з найбільш потужних економік світу. Мабуть, справжнім тріумфом стало подолання *опору відстані*, оскільки люди і сфери діяльності були об'єднані у загальноконтинентальну просторову економіку, яка максимально скористалася з можливостей розвитку сільського господарства, промисловості та розвою міст. Утім, незважаючи на минулі досягнення, американська економічна географія на початку XXI ст. знову перебуває у муках процесу реструктуризації, пов'язаного з

переходом від індустріального до постіндустріального суспільства.

Головні компоненти просторової економіки

Економічна географія здебільшого, хоча й не виключно, займається місцевим аналізом локалізації видів **продуктивної діяльності**. Тут можна виділити чотири головні групи:

- **первинна діяльність:** видобувний сектор економіки, в якому працівники та довілля перебувають у безпосередньому контакті, особливо в *гірничовидобувній промисловості та сільському господарстві*;
- **вторинна діяльність:** *промисловий сектор*, в якому сировинні матеріали перетворюються на готові промислові продукти;
- **третинна діяльність:** сектор послуг, що охоплює широкий діапазон сфер діяльності, — від роздрібною торгівлі, фінансів, освіти до рутинної канцелярської роботи;
- **четвертинна діяльність:** тепер це домінуючий сектор, що охоплює збирання, переробку та використання *інформації*; підгрупа, яку інколи звуть **п'ятинною** діяльністю, — це менеджерська діяльність, пов'язана з прийняттям рішень у великих організаціях.

Як показує історія, кожний із цих видів діяльності успішно керував робочою силою Америки протягом останніх 200 років, і тепер домінуючим, повторимо, є четвертинний сектор. Сільське господарство панувало до кінця XIX ст., поступившись місцем промисловості з початком XX ст. Неухильне зростання сфери послуг після 1920-х років урешті випередило промисловість у 50-х роках, поділяючи нині частку популярності з процвітаючим четвертинним сектором. Розподіл робочої сили серед головних секторів зайнятості США такий: сільське господарство — 2 %, промисловість — 15 %, сфера послуг — 18 %, четвертинний сектор — 65 % (близько 10 % із них у п'ятинному секторі). Нижче ми розглянемо ці основні продуктивні складові просторової економіки в огляді використання ресурсів, сільського господарства, промисловості та постіндустріальної революції.

Використання ресурсів

Сполучені Штати і Канада обдаровані багатючими родовищами сировини та енергетичними ресурсами. На щастя, цих ресурсів достатньо, щоб

створити умови для здійснення довгострокових видобувних робіт в економічно вигідному масштабі. Більшість із найбагатших ділянок сировинних матеріалів продовжують бути місцем великих бурових і видобувних операцій. Більше того, поклади сировини і палива на континенті та континентальному шельфі являють собою ще не вивчені ресурси для майбутньої експлуатації.

Сировинні ресурси. Багаті мінеральні родовища Північної Америки розташовані у трьох зонах: Канадському щиті на північ від Великих Озер, Аппалачських горах та на розкиданих ділянках гірських хребтів Заходу. Найбільш вартими уваги покладами мінералів Канадського щита є залізна руда, нікель, золото, уран і мідь. Окрім величезних родовищ м'якого (бітумінозного) вугілля, район Аппалачів багатий також твердим (антрацитовим) вугіллям, родовища якого залягають у Північно-Східній Пенсільванії, та залізною рудою в центральній частині Алабами. Західна гірська зона володіє значними запасами вугілля, міді, свинцю, цинку, молібдену, урану, срібла й золота.

Паливно-енергетичні ресурси. Найбільш стратегічно важливими ресурсами Північної Америки є нафта, природний газ і запаси вугілля — **викопного твердого палива**, названого так через те, що воно утворилось як результат геологічної компресії та перетворення рослинних і крихітних тваринних організмів, які жили сотні мільйонів років тому. Ці енергетичні запаси зображені на рисунку 4-14, що ілюструє величезні родовища і обширну мережу їх залягання.

Головні райони видобування *нафти* у Сполучених Штатах розміщуються вздовж узбережжя і на континентальному шельфі Мексиканської затоки штатів Техас і Луїзіана; у Середньоконтинентальному районі, що простягається через західну частину Техасу і Оклагоми та східну частину Канзасу, а також уздовж центральної частини північного схилу Аляски, що виходить до Північного Льодовитого океану. Головні нафтові родовища Канади залягають у формі широкого півмісяця, що вигинається у південно-східному напрямі від північної частини Алберти до півдня Манітоби, а також під водами навколо острова Ньюфаундленд на крайньому сході. Розміщення родовищ *природного газу* загалом нагадує географію нафтових родовищ через те, що нафта і енергетичний газ звичайно залягають у подібних геологічних формаціях (на дні стародавніх мілководних морів). Поклади *вугілля* Північноамериканського світу належать до найбільших на Землі, і лише запасів тієї частки, що належить США, вистачить принаймні на 400 років. Головні продуктивні родовища твердого палива розташовані в районі Аппалачських гір, на

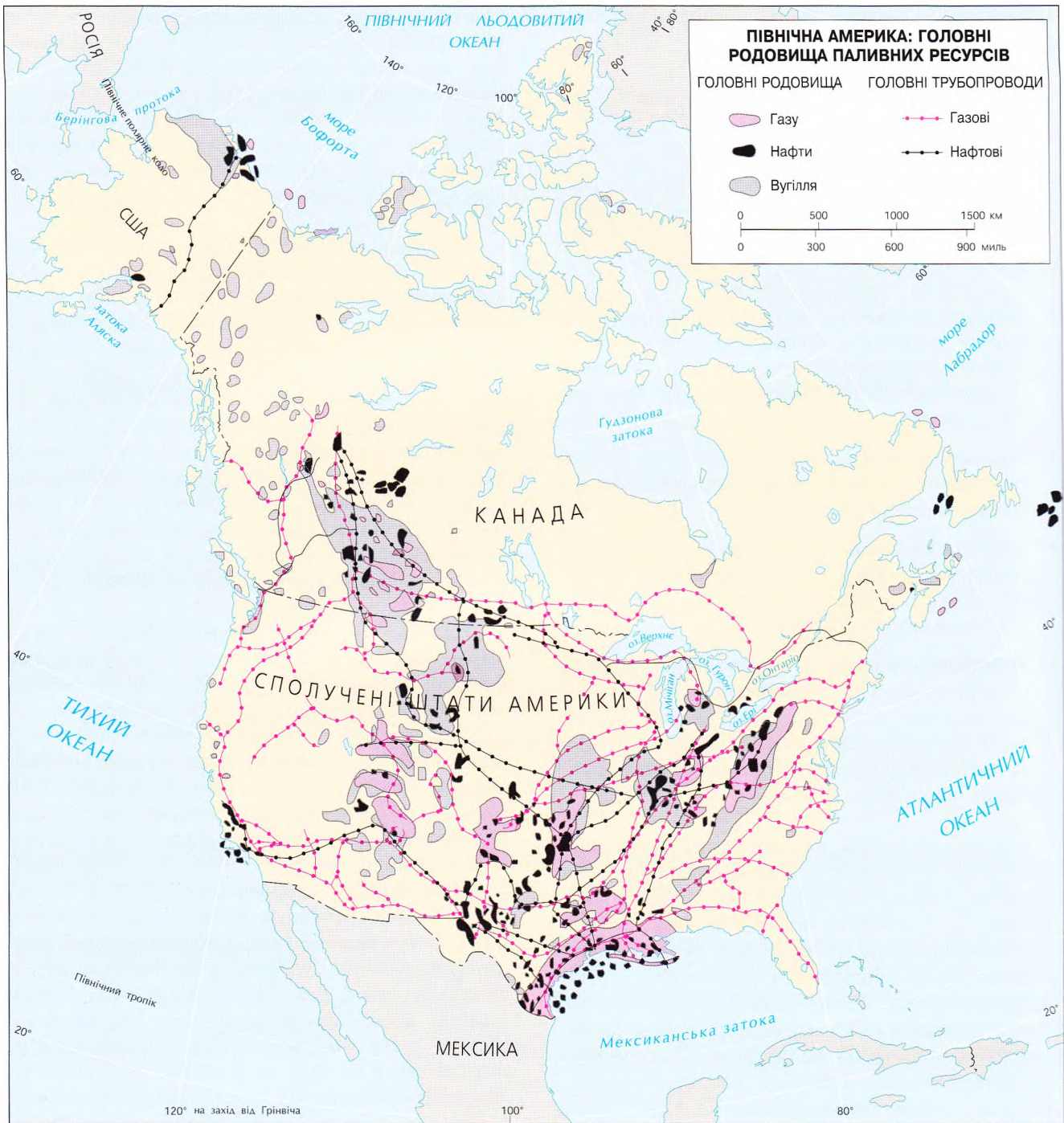


РИСУНОК 4-14

півночі Великих рівнин США й у південній частині Алберти (Канада), а також на півдні Іллінойсу і заході Кентуккі.

Сільське господарство

Незважаючи на те, що з початком ХХ ст. акцент ставився на неголовні сектори просторової економіки, сільське господарство залишається важли-

вим елементом суспільної географії Америки. Воно є найбільш просторомісткою економічною діяльністю. Тому великі площі ландшафтів США і Канади зайняті полями, засіяними зерновими культурами. Крім того, великі стада худоби випасають на луках і годують фуражними кормами, оскільки цей багатий світ може дозволити собі розкіш годувати худобу зі своїх фермерських земель, щоб задовольнити величезний попит на м'ясо для свого столу. Зростає впровадження

високотехнологічної механізації у фермерстві постійно збільшує як обсяги, так і якість усієї сільськогосподарської продукції. Це супроводжується також різким зменшенням кількості активно зайнятих у сільському господарстві працівників, і сьогодні лише трохи більше ніж 1,5 % населення США продовжує жити від фермерства.

Районування сільськогосподарського виробництва США показано на рисунку 4-15. Його геопросторова структура розвивалася головним чином за схемою моделі фон Тюнена (див. розділ 1). Як і в Європі на початку XIX ст. (рис. 1-6), тут початкова модель «місто — запліччя» розширювалася назовні від так званої локальної «ізолюваної держави» через постійне вдосконалення транспортної технології. І до початку XX ст. ця модель охопила увесь континент. Із формуванням такої макрогеографічної структури були модифіковані початкові зони спеціалізації фон Тюнена, які тепер мали тенденцію до значного розширення (рис. 1-5): 1) перше кільце тепер диференціювалося у внутрішню зону садівництва та овочівництва і у навколишній пояс молочно тваринництва; 2) кільце лісівництва змістилося до найвіддаленіших меж регіональної системи через те, що тепер можна довести дешево транспортувати ліс за допомогою

залізниці; 3) кільце травосіяння поділилося тепер на внутрішнє змішане кільце травосіяння і вирощування худоби м'ясного напрямку (Зерновий пояс, як його почали називати) та зовнішню зону, яка спеціалізується на масовому виробництві пшеничного зерна (Пшеничні пояси); 4) зона ранчо залишилася найбільш віддаленою: це зона, де відгодовують молодняк для приросту ваги у зерновому поясі виробництва м'яса; також це зона розведення овець. Супермістом цієї «макротюненської» регіональної системи став північно-східний Мегалополіс, який упевнено прямував до зростання як домінуючий ринок продовольчих товарів і транспортний центр усієї країни.

Хоча кругові кільця моделі не позначені на рисунку 4-15, можна зауважити багато просторових закономірностей (пам'ятайте, що фон Тюнен також застосовував цю модель до реального світу і таким чином модифікував свою теоретичну ідеальну структуру). Із збільшенням відстані від ядра національного ринку найбільш важливою є послідовність регіонів фермерського господарства, зокрема на захід від Мегалополісу в напрямі до Центральної Каліфорнії, що йшло у річищі головного історично спрямованого поштовху сухопутного

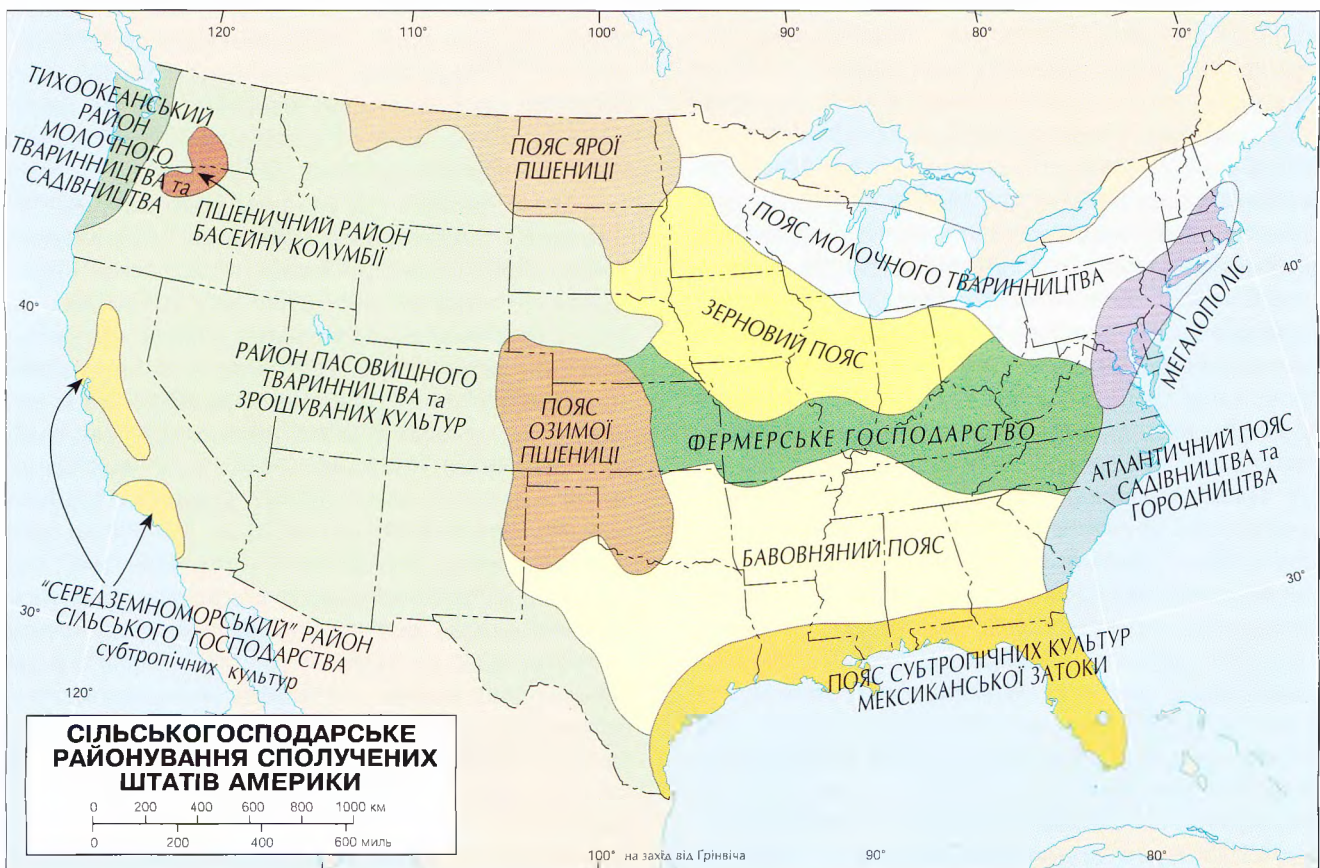


РИСУНОК 4-15

проникнення у глибок Сполучених Штатів. Атлантичний пояс садівництва та овочівництва, пояс молочного тваринництва, зерновий пояс, пшеничні пояси і регіон пасовищного тваринництва справді відповідають логічній структурі цієї моделі, і кожна зона послідовно посувається далі вглиб за основним трансконтинентальним маршрутом. Ми можемо констатувати певні відхилення від цієї схеми внаслідок природних чи інших унікальних умов. Приміром, цілорічна вегетація і збирання врожаю у Каліфорнії та на узбережжі Мексиканської затоки й Флориди дають змогу цим віддаленим регіонам за допомогою ефективного рефрижераторного транспорту конкурувати з першою овочево-фруктовою зоною регіональної системи, що перебуває деякий час у зимовій сплячці.

Промисловість

У географії промислового виробництва Північної Америки здавна домінує Промисловий пояс (рис. 4-8). Поява цього регіону була зумовлена, по-перше, кращим доступом до національного ринку Мегалополісу, який утворив свій край на сході, і, по-друге, близькістю до викопних ресурсів, зокрема залізної руди і вугілля для важливої сталеплавильної галузі, що виникла в його західній половині. Раніше ми згадували, що промисловців дуже приваблювали великі міста, і внутрішня структура цього поясу почала формуватися навколо дюжини промислово-урбаністичних районів, пов'язаних між собою густою транспортною мережею. Коли ці промислові центри розрослися, вони швидко досягали **економії на обсягах**, тобто заощаджень, які збільшувалися від великомасштабного виробництва. При такому виробництві вартість одиниці товару дедалі знижувалася, оскільки в окремих компаніях механізувалися складальні лінії, спеціалізувалася робоча сила і у величезних кількостях купувалися сировинні матеріали.

Ця ефективна модель виробництва добре служила країні протягом останнього періоду індустріальної епохи. Внаслідок ефекту *історичної інерції* — необхідності використання великомасштабних виробничих потужностей на повну силу з метою покриття початкових капіталовкладень — Промисловий пояс ще не скоро збирається припинити своє існування. Але оскільки його обладнання зношується, розміщення американської промисловості змінюватиметься. Тут діють такі чинники: 1) транспортні затрати вирівнюються між регіонами США; 2) енергетичні затрати тепер сприяють видобуванню нафти і газу в південно-центральных штатах; 3) високі технології у виробництві змен-

шують попит на менш кваліфіковану робочу силу; 4) надається перевага неекономічним факторам при прийнятті рішень на місцях. Отож промисловий менеджмент дедалі більше демонструє готовність до переміщення у райони Півдня і Заходу як більш бажаних із цього погляду.

Частини Промислового поясу чинили опір цій тенденції, особливо на Середньому Заході, перспективи якого значно поліпшилися з часу «Іржавого поясу» 1970—1980-х років. Останнім часом, відкидаючи цей ярлик, промисловці Середнього Заходу успішно реінвестують свою діяльність, усуваючи неефективні операції, роблячи вкладення у високоякісні технології та обладнання, і не лише витримують іноземну конкуренцію у Сполучених Штатах, а й значно розширюють свій експорт. І все ж існує інший бік цього поступу, бо із зростанням високотехнологічного виробництва працівники старих заводів виявляють, що попит на їхню кваліфікацію нижчих технологій відповідно падає.

Оскільки карта промисловості США продовжує змінюватися, іншого вигляду набуває економічне життя численних спільнот. Якщо 1990-ті роки були знаком прийдешніх дій, підприємницька реструктуризація також відіграватиме дедалі значнішу роль, бо корпоративні злиття і придбання часто супроводжуються географічними зрушеннями тисяч робіт. Ще однією тенденцією останніх років, що, ймовірно, посилюватиметься, є «економічна війна», коли роботодавці з метою розміщення важливих нових проектів свідомо нацьковують міста, округи і навіть штати один на одного, аби підписати найвигіднішу угоду. Дуже часто окремі громади під впливом політиків, які добиваються повторного обрання, пропонують комплексні угоди, що надають тимчасове звільнення від податків, перепідготовку працівників та інфраструктурні вдосконалення. Однак така конкуренція може закінчитися неспроможністю отримати значну норму прибутку. Приміром, коли недавно штат Алабама робив усе можливе для того, щоб спонукати «Мерседес-Бенц» до спорудження нового складального заводу, компанія підняла вартість одного робочого місця до 200 000 доларів для уряду штату (кілька років тому, щоб заохотити будівництво автомобільного комплексу «Сатурн», вартість одного робочого місця для уряду штату Теннессі складала одну десяту цієї цифри). Крім того, такі ділові стратегії можуть спрацьовувати і у зворотному напрямі. Не так давно Нью-Йорк-Сіті запропонував стимулюючий пакет угод на 60 млн доларів, аби утримати дві брокерські фірми із Волл-стріт від переїзду в передмістя, а Діснейленд змусив своє місто і штат витратити сотні мільйонів доларів для покращання місцевих доріг після того, як ця компанія погрожує скасувати свої плани

розширення і, можливо, навіть забрати свій парк із Південної Каліфорнії.

Постіндустріальна революція

- 18** Ознаки **постіндустріалізму** є видимими на всій території Сполучених Штатів і більшій частині Канади, і їх можна популярно об'єднати під такими ярликами, як «комп'ютерна ера» або «нова економіка». Сам термін *постіндустріальна* вказує здебільшого на ту характерну рису, котрої американська економіка вже не має. І все ж багато соціологів уживають цей термін стосовно певних суспільних рис, які сигналізують про історичний розрив з минулим (наприклад, виробничий досвід тепер, як правило, зосереджується на взаємодії людини з людиною, а не людини з продуктом чи з довкіллям). Багато з виявів просторової урбанізації безперервних суспільних перетворень вже були висвітлені; тут ми звертаємо увагу на дещо ширші економічно-географічні моделі.

Високі технології, «чисті комірчики», праця в офісі — усе це властиве провідним зростаючим галузям постіндустріальної економіки, більшість з яких є відносно незалежними, а тому чутливими до таких неекономічних чинників локалізації, як географічний престиж, місцева привабливість і близькість до рекреаційних можливостей. *Силіконова Долина* Північної Каліфорнії — світовий центр комп'ютерних досліджень і розробок, головний офіс мікропроцесорної промисловості США — представляє поєднання місцевих особливостей, які притягують більшість компаній з високими технологіями до певного місця. Маємо на увазі: 1) університет наукових досліджень світового рівня (Стенфорд); 2) технологічні ноу-гау у вигляді великої групи високоосвічених висококваліфікованих працівників; 3) близьке розташування від космополітичного міського центру (Сан-Франціско); 4) великий венчурний капітал (капітал ризикових підприємств); 5) місцевий економічний клімат і підприємницьку культуру, яка підтримує прийняття рішень, що потребують неабиякого ризику, і пробачає невдачі як малих, так і великих компаній; 6) систему глобальних ділових зв'язків, створену на основі даного місця; 7) надзвичайно привабливе довкілля у вигляді високоякісного житла, приємного клімату, мальовничих сільських краєвидів і цілолітніх рекреаційних можливостей.

Створення Силіконової Долини є настільки важливим для нової постіндустріальної ери, що вчені, які займаються регіональним плануванням, — Мануель Кастеллс і Пітер Голл — узагальнили це явище в окремій концепції **технополісу**.

- 19** Технополіси є спланованими техноіндустріальни-

ми комплексами, що запроваджують численні інновації, стимулюють і розробляють обладнання та програмне забезпечення нової інформаційної економіки. У ландшафті окраїнного субурбанізованого міста, де розташовані майже всі ці комплекси, технополіс вигідно вирізняється розосередженістю невисоких ультрамодних будинків; він є таким самим символом просторової економіки нашого часу, як століття тому фабрика з димовими трубами. Від Силіконової Долини технополіси поширилися в усіх напрямках — від Сан-Дієго на крайньому південному заході Каліфорнії до транспортного коридору 128-го шосе навколо Бостона і від Трикутника наукових досліджень Північної Кароліни до передмість Сіетла, розташованих на березі озера. Більшість технополісів згадуватимуться у тій частині розділу, де йдеться про регіони. Такі комплекси високих технологій нині стають глобальним явищем, оскільки постають в інших географічних світах. Вони часто виникають як спільні підприємства державного та приватного секторів. Серед назв, які вони отримали, такі: наукове містечко (Японія, Росія), технополіс (Франція, Японія), науковий парк (Тайвань) і навіть Силіконова Лісиста долина (Шотландія).

КАНАДА

Як і Сполучені Штати, Канада є федеральною державою, але має відмінну структуру державного устрою. В адміністративному плані Канада ділиться на 10 провінцій і три території (рис. 4-16). Провінції, у яких проживає 99,7 % усіх канадійців, різняться за розміром територій — від крихітного острова Принца Едуарда до Квебеку, що займає площу вдвічі більшу, ніж Техас. Якщо йти зі сходу, то чотирма провінціями Атлантичного узбережжя є Нова Шотландія, Нью-Брансвік, Острів Принца Едуарда та Ньюфаундленд. На захід від них лежать Квебек і Онтаріо — дві найбільші канадські провінції. Обширну частину Західної Канади (за словами канадійців, це все, що лежить на захід від Верхнього озера) охоплюють три провінції Прерій — Манітоба, Саскачеван і Алберта. На крайньому заході за канадськими Скелястими горами на Тихоокеанському узбережжі розташувалася десята провінція — Британська Колумбія.

Три території — Юкон, Північно-Західні території та Нунавут — разом займають величезну площу, що становить половину Австралії, але населяє її лише близько 100 тис. осіб. Нунавут є найновішим доповненням до канадської політичної карти і заслуговує особливої уваги. Створена в 1999 р., ця територія є результатом угоди між корінними жителями — інуїтами (ескімосами) — і

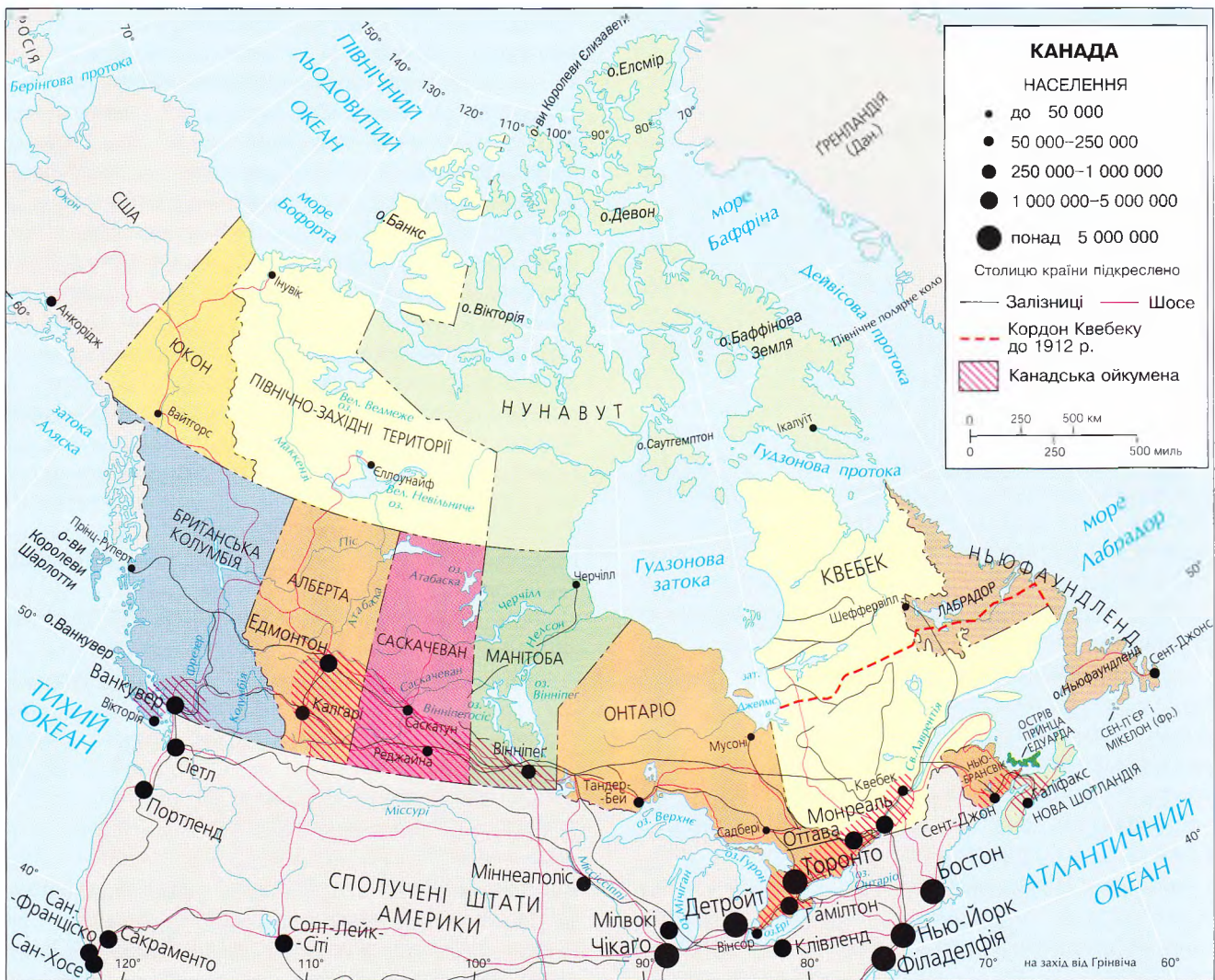


РИСУНОК 4-16

федеральним урядом. Охоплюючи всю Східну Арктику Канади, Нунавут займає п'яту частину канадської землі, його площа більша від будь-якої іншої провінції чи території. Оскільки 80 % її 28-тисячного населення є інуїтами, Нунавут, що в перекладі означає «Наша земля», є першою територією, яка має значне самоврядування корінних жителів (окрім повного володіння площею, що дорівнює половині Техасу).

За кількістю населення першість утримують Онтаріо (11,8 млн) і Квебек (7,3 млн), третє місце займає Британська Колумбія (4,2 млн), далі йдуть три провінції Прерій (загальна кількість 5,2 млн), найменшими є чотири атлантичні провінції (разом вони налічують 2,4 млн). На рідко заселених територіях Крайньої Півночі живуть близько 100 тис. мешканців. У цілому населення Канади ледь становить 31 млн, що трохи більше, ніж одна десята населення США. Стосовно просторового роз-

міщення, то канадці, як зазначалося на початку цього розділу, проживають переважно в межах 200 миль (320 км) уздовж кордону з південним сусідом.

Населення в часі та просторі

На карті, що ілюструє розміщення населення Канади (рис. 4-4), показано, що лише близько 1/8 цієї величезної країни можна віднести до **ойкумени** 20 — заселеної зони постійного проживання. Як видно з рисунка 4-16, у канадській ойкумені переважає переривчаста смуга поселень, що облямовує південний кордон. Ми можемо ідентифікувати на цій карті чотири концентрації населених пунктів, найбільшою з яких є так звана *Головна вулиця* (домівка більш ніж шістьох із кожних десяти канадійців). Як згадувалося раніше (рис. 4-9), Головна вулиця є конурбацією, яка простягається через

крайній південь провінцій Квебек та Онтаріо, від міста Квебек у південно-західному пониззі річки Св. Лаврентія, через Монреаль і Торонто до Вінсора на річці Детройт. Трьома меншими геопросторовими концентраціями населених пунктів є: 1) півмісяць Сент-Джон — Галіфакс у центральній частині провінції Нью-Брансвік та Нова Шотландія; 2) прерії південних Алберти, Саскачевану і Манітоби; 3) південно-західна частина Британської Колумбії, розташована у третьому за величиною метрополісі Канади — Ванкувері.

Канада до XX ст.

Карта населення Канади з'явилася набагато пізніше, ніж карта Сполучених Штатів. Як ілюструє риунок 4-7, проникнення у внутрішню частину канадської території, порівняно з європейською експансією у Сполучені Штати, затрималося на кілька десятиліть. Для прикладу, в 1850 р., коли східні Сполучені Штати і більша частина Тихоокеанського узбережжя були вже заселені, канадська межа заселення лише сягнула озера Гурон. У термінах політичної географії Канада до останньої третини XIX ст. ще не була єдиною, та й тоді об'єднувалася вона неохоче, лише побоюючись, що США розширять свій кордон у північному напрямі. Окрім того, канадське просування на захід затримувалося переважно через фізичні перешкоди — неродючі землі півночі Канадського щита і заходу Великих Озер, а також важкопрохідні нагір'я, що відділяють Великі рівнини від Тихоокеанського узбережжя.

Розвиток сучасної Канади, а також її культурної географії зумовлений поділом на дві культури, який обговорювався на початку цього розділу. Справа у тому, що саме французи, а не британці, були першими європейськими колонізаторами Канади. Протягом XVII ст. *Нова Франція* розрослася і охопила басейн річки Св. Лаврентія, район Великих Озер і долину Міссісіпі. У 1680-х роках почалася низка воєн між англійцями та французами, яка закінчилася поразкою Франції та переданням Британії прав на Нову Францію у 1763 р. До того часу як Лондон перейняв контроль над цими територіями, французи зробили значний прогрес у своїх володіннях у Північній Америці. Тут панували французькі закони, французька система землеволодіння та Католицька церква, були засновані великі поселення (в тому числі Монреаль на річці Св. Лаврентія). Британці, які не планували остаточно придушити французів і були переобтяжені

проблемами у своїх інших американських колоніях, віддали колишньому французькому Квебеку (територія, що простягається від Великих Озер до гирла річки Св. Лаврентія) право зберегти свою правову систему і систему землеволодіння, а також свободу релігії.

Після американської війни за незалежність Лондону залишився регіон, який було названо Британською Північною Америкою (назви *Канада*, що походить від мови корінних жителів і означає «поселення», ще не було в ужитку), але це був регіон з явно французькими культурними ознаками. Американська революція змусила до втечі на Північ багато тисяч англійських біженців, і невдовзі виникли труднощі між ними та французами. У 1791 р., враховуючи скарги цих нових поселенців, британський парламент розділив Квебек на дві провінції — Верхню Канаду — регіон, розташований вгору за течією від Монреаля на північному березі озера Онтаріо, і Нижню Канаду. Потім вони стали відповідно провінціями Онтаріо і Квебек (рис. 4-16). Згідно з планом парламенту, Онтаріо мала стати англійською, а Квебек — залишитися франкомовною провінцією.

Цей перший культурний поділ не дуже вдало вирішив проблему, і в 1840 р. британський парламент здійснив нову спробу. Цього разу він знову об'єднав дві провінції за допомогою Акта об'єднання, за яким Верхня і Нижня Канада повинні були мати однакове представництво в законодавчих органах. Ця спроба теж зазнала невдачі, і зусилля знайти кращу систему врешті привели до Акта про Британську Північну Америку 1867 р., який дав початок Канадській федерації. Спершу вона складалася з Верхньої та Нижньої Канади, Нью-Брансвіку та Нової Шотландії, а пізніше, у 1870—1999 рр., до них приєдналися інші провінції та території. За Актом 1867 р. Онтаріо і Квебек знову були розділені, але цього разу Квебек отримав важливі гарантії: французький цивільний кодекс залишився незмінним, а право використання французької мови захищалося у парламенті та суді.

Канада у XX ст.

Наприкінці XIX ст. Канадська федерація, що здійснювалася на ноги, робила великі успіхи в розвитку регіонів і територіальної інтеграції у загальноконтинентальну економіку. У 1886 р. було завершено будівництво трансконтинентальної канадсь-

кої Тихоокеанської залізниці, яка простяглася до Ванкувера, що було умовою для входу Британської Колумбії у федерацію 15 років перед тим. Цей новий життєво важливий шлях привів не лише до заселення Крайнього Заходу, а й прилучив родючі провінції Прерій, де розвивалося сільське господарство, пов'язане з вирощуванням пшениці, особливо коли напливли емігранти зі сходу і з-за кордону в перших роках ХХ ст. Почала набирати обертів й індустріалізація, і до 1920 р. канадська промисловість випередила сільське господарство як основне джерело національного доходу. Ми зазначали раніше (рис. 4-8), що домінуючою зоною промислової діяльності є коридор Торонто — Гамільтон — Вінсор південної частини Онтаріо (він функціонує і як один із 12 районів американського Промислового поясу). Це стало реальністю з початком Промислової революції в Канаді під час Першої світової війни (1914—1918), коли країна активно підтримувала воєнні дії Британії на Європейському континенті.

Інтенсифікація промисловості супроводжувалася визріванням урбаністичної системи країни. Згідно з п'ятьма епохами розвитку американських метрополісів (за Бочертом) Моріс Йейтс створив кількоступеневу модель, яка ділить канадський досвід на три епохи. Початкова *епоха сировинних матеріалів* (до 1935 р.) охоплює столітній перехід від гранично меркантильної економіки до економіки, орієнтованої на сировину (виробництво сировинних матеріалів і сільськогосподарської продукції на експорт) із зростаючою промисловою діяльністю в індустріальному запліччі, яке шойно зароджувалося. До 1930 р. Монреаль і Торонто зі своєю різною культурною сутністю перебували на верхівці урбаністичної ієрархії країни (тому Канада й досі не має єдиного міста-лідера).

Наступною була *епоха промислового капіталізму* (1935—1975 рр.), протягом якої Канада досягла американського процвітання. Однак більша частина цих досягнень, у тому числі величезного зростання промисловості, третинних видів діяльності та урбанізації, відбулася після 1950 р., бо Велика депресія затяглася до Другої світової війни, після якої спостерігався тривалий спад економічної діяльності. Головним стимулом були інвестиції американських корпорацій у будівництво підприємств промислових галузей Канади, особливо в автомобільну промисловість Онтаріо поблизу штаб-квартири автомобілебудування в районі Детройта. У Західній Канаді швидко зростання видобування нафти і природного газу було

поштовхом до розвитку міст Алберти, але нові сільськогосподарські технології зменшили потребу в робочій силі й зумовили міграцію із сільських місцевостей у сусідні Саскачеван і Манітобу. На повоєнний період також припадає виникнення *Головної вулиці* Канади, яка на менш ніж двох відсотках території країни швидко прийняла понад 60 % її населення і приносила дві третини національного доходу, а також надавала майже 75 % усіх робочих місць у промисловості.

Третя епоха усе ще триває починаючи з 1975 р. Вона є *епохою глобального капіталізму*, що характеризується додатковими іноземними інвестиціями від азійської Тихоокеанської окраїни та Європи. Вона, звичайно, є також епохою перетворення у постіндустріальні економіку та суспільство, і в цьому процесі Канада переживає багато таких самих зрушень, як і Сполучені Штати. Цікавим є те, що коли міське населення США останнім часом вирівнялося і склало 75 % загального населення, в Канаді й далі триває процес урбанізації (у 2002 р. міське населення досягло 78 %). Більша частина цього розвитку відбувається у вигляді нової субурбанізації, яка набула дещо іншого вигляду через те, що канадські метрополіси до 1990-х років переживали значно меншу деконцентрацію (пов'язану з використанням автомобілів), аніж Сполучені Штати. Центри міст при цьому зберегли більшість свого населення з середніми доходами та економічну базу. Але вже сьогодні великі міста Канади стають «містами навиворіт», і у новій внутріміській географії їхніми символами дедалі частіше стають субурбанізовані середмістя, до яких приєднані ультрамодні бізнес-комплекси. Прикладом може слугувати шосе 401 — автострада, що пролягає від Торонто до Едмонтона (провінція Алберта) і являє собою один із найбільших світових торгових центрів.

Культурна та політична географія

Історичний розкол між франко- і англomовним населенням Канади, на загальну думку, був урегульований Актом про Британську Північну Америку. Але він знову став гострою проблемою протягом останніх трьох десятиліть і є домінуючою рисою культурної та політичної географії країни. До свого 100-літнього ювілею, який Канадська федерація відсвяткувала у 1967 р., стало очевидним, що мешканці Квебеку оцінювали себе як громадян другого сорту. Вони вважали, що двомовність означала обов'язкове вивчення англійської для франкомовного населення і що Квебек не отри-

мував належної йому частки багатства країни. Від 60-х років інтенсивність етнічних почуттів у Квебеку виражалася у періодах невдоволення, незважаючи на всі зусилля федерального уряду. Протягом 70-х років, коли сепаратистська політична партія у Квебеку прийшла до влади, в Оттаві був складений перший варіант нової федеральної конституції. У 1980 р. виборці Квебеку одностайно відхилили суверенітет, запропонований референдумом. Але нова конституція не задовольнила громадян Квебеку, і у 80-х, і на початку 90-х років уряд Оттави безуспішно намагався розробити план, прийнятний для всіх провінцій, який утримав би Квебек у складі федерації.

До 1995 р., коли прагнення Канади до конституційних реформ вичерпалися, неможливо було відтягувати далі проведення другого референдуму про суверенність Квебеку. З відновленням сил у сепаратистській партії, котра знову очолила цей рух, переважаючий франкомовний електорат майже схвалив незалежність: вона дістала вражаюче число голосів — 49,4 % — результат, що тепер розглядається канадійцями як «майже летальний». Незважаючи на заклики багатьох сепаратистів провести наступне голосування, яке могло б перетворити поразку (що ледве не стала перемогою) у справжню перемогу, після 1995 р. рішення організувати третій референдум зволікалося. Головною причиною цього є результати опитування громадської думки у Квебеку, які показують, що підтримка руху за відокремлення скоротилася до менш ніж 45 % і що у 2001 р. лідер сепаратистів Люсьєн Бушар несподівано залишив політику.

Перехопивши ініціативу після 1995 р., федеральний уряд відреагував зверненням до канадського Верховного суду переглянути конституційність відокремлення Квебеку. У 1998 р. суд постановив, що провінція не мала права відокремитися в односторонньому порядку згідно з міжнародним правом. Проте цією постановою також визнано, що Канада не є неподільною; отже, якщо абсолютна більшість електорату Квебеку проголосує за відокремлення, уряд Оттави буде змушений обговорити його умови, але конституція Канади має вмістити відповідну нову поправку. Озброєний цим правовим тлумаченням, федеральний уряд вніс пропозицію прийняти законопроект, який надає офіційного статусу постановам суду і робить процес відокремлення значно складнішим. По-перше, нижня палата канадського парламенту визначатиме прозорість будь-якого питання про відокремлення, ухваленого на референдумі провінції. По-друге, цей орган зобов'язаний чіткіше вирішувати питання про абсолютну більшість

голосів, яка, очевидно, має перевищувати 50 % плюс один. По-третє, законодавство закладає фундамент для ухвалених судом переговорів стосовно умов відокремлення, на яких провінція, що відділяється, має досягти домовленості з Оттавою та дев'ятьма іншими провінціями у таких питаннях, як кордони, гарантії прав мовних меншин та корінних жителів, а також виплата своєї частки національного боргу Канади. Якщо б ситуація у Квебеку колись дійшла до такого стану, то легко передбачити, що окремі провінції (особливо Британська Колумбія і Алберта) продовжуватимуть зберігати свою давню тверду позицію і наполягати на тому, щоб Квебек заплатив дуже високу ціну за свою незалежність. За такої імовірності будь-які переговори скоріше за все приречені на безвихідь.

Серед питань, які має обговорювати Квебек, найбільш проблемним із географічного огляду є те, що французький лінгвістичний регіон не збігається з територіальними межами цієї провінції. Як видно з рисунка 4-18, Французька Канада, за винятком територій, що переходять на північ провінції Нью-Брансвік, обмежена зоною, розташованою у середній і нижній частинах долини Св. Лаврентія. Більше того, як переконливо свідчить розподіл голосів проти відокремлення на референдумі 1995 р. (рис. 4-17), в межах цього франкомовного регіону існують численні нефранкомовні громади, особливо вздовж кордонів з Онтаріо та США, а також у столичному Монреалі. Десятки англomовних муніципалітетів на цій південній периферії Квебеку загальмували рух за поділ країни, заявивши про свій намір залишитися у складі Канади і стверджуючи, що вони мають таке ж право від'єднатися від Квебеку, як і Квебек від Канади. Хоча ця заява викликає спротив сепаратистського уряду провінції (який усвідомлює, що розчленований незалежний Квебек буде менш привабливий для голосуючих на будь-якому майбутньому референдумі), опитування показують, що майже половина франкомовного населення з нею погоджується.

У масштабах цілої країни криза у Квебеку розбудила етнічні почуття 1,2 млн корінних народів (індіанців та інuitів). Їхні права також отримали схвалення у Верховному суді, і до кінця 1990-х років було досягнуто ряд перемог: утворення Нунавуту і надання права обмеженого самоврядування племенам у північній частині Британської Колумбії. Основною вимогою цих народів було те, щоб їхні права як корінних жителів захищалися федеральним урядом в усіх провінціях. Це справедливо стосовно передусім народу крі, чії історичні володіння займають більшу, північну, частину провінції Квебек. Управління справами народу крі було доручене урядові Квебеку в 1912 р., —

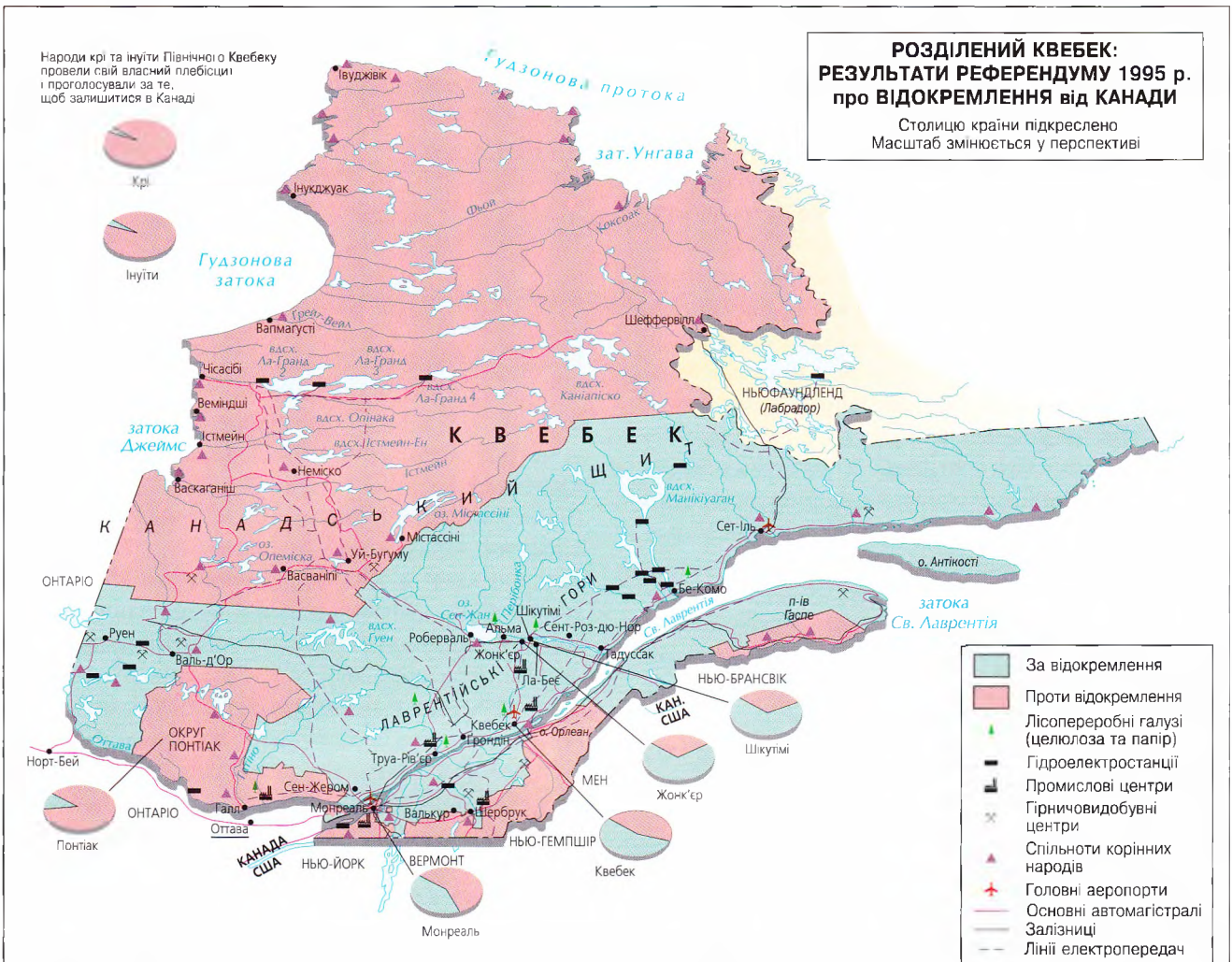


РИСУНОК 4-17

відповідальність, яку рух за незалежність позбавив би законної сили. У будь-якому випадку народ крі, очевидно, теж міг би домагатися незалежності. Внаслідок цього решті франкомовних мешканців Квебеку залишилося б якихось 45 % теперішньої території провінції (яка б і далі зменшувалася, якби рух англومовних прихильників поділу країни досягнув успіху). Як ілюструє рисунок 4-16, територія народу крі — це зовсім не пустеля: тут знаходяться життєво необхідні об'єкти гідроенергетичного проекту затоки Джеймс, потужна система гребель, дамб і штучних озер, яка принесла вагомий перетворення на більшій частині Північно-Західного Квебеку і, крім того, виробляє електроенергію для велетенського ринку в межах і поза межами цієї провінції.

Врешті-решт, події останньої чверті минулого століття дедалі більше впливають на канадський політичний ландшафт, і не тільки у Квебеку. Регіоналізм також посилюється на заході, де лідери

(деякі з них навіть дійшли до погроз про відокремлення власного регіону) невдоволені поступками щодо Квебеку і наполягають на тому, що однакове ставлення Оттави до всіх десяти провінцій є основним принципом, що виключає можливість призначення спеціального статусу для будь-кого. Останні загальнофедеральні вибори ясно виявили появу ліній розлому, що оточують Квебек і відділяють західні провінції (Британську Колумбію, Альберту і Саскачеван) від решти країни. Навіть центральна частина на чолі з Онтаріо та східний блок провінцій Атлантичного узбережжя голосували по-різному, і політико-географічна гіпотеза «чотирьох Канад» незабаром могла би стати реальністю. Отже сьогодні національна єдність Канади перебуває під тиском і протистійть консолідованим деволуційним силам, які погрожують перетворити нові лінії розлому в постійний розрив.

Економічна географія

Зростання канадської просторової економіки, як і у Сполучених Штатах, підтримується диверсифікованою високоякісною *ресурсовою базою*. Раніше ми зазначали, що Канадський щит має багаті сировинні родовища, а нафту і природний газ ви-

добувають у великих кількості в Алберті — на південний захід від цього щита. Канада здавна є провідним виробником та експортером *сільськогосподарської продукції*, особливо пшениці та інших зернових, які постачає житниця країни — провінції Прерій. Нові технології підтримують продуктивність праці на високому рівні, але

По великих містах Північної Америки

Торонто

Торонто — столиця провінції Онтаріо і найбільший метрополіс Канади (4,9 млн мешканців) — є історичним центром англомовної Канади. В архітектурі його центральної частини переважають вишукані будівлі вікторіанської епохи, які оточують процвітаючий діловий центр — один із провідних економічних осередків Канади. Центральний діловий район багатий на визначні місця, серед яких можна виділити банеподібний стадіон Скайдом, знаменитий Сіті-Голл з його двома поверненими один до одного висотними вигнутими хмарочосами та найвищу в світі телевізійну вежу заввишки 1815 футів (553 м). Торонто є також важливим портом та індустріальним комплексом, промислові споруди якого займають кілометри берегової лінії озера Онтаріо.

Живучість є, мабуть, першою характеристикою, яку мешканці Торонто дають своєму місту, що має більше населення середнього класу, ніж центральні міста Сполучених Штатів подібних розмірів. *Строкатість* є ще однією основною його ознакою, оскільки етнічна мозаїка Торонто є найбагатшою серед міст Північної Америки. Найбільшими етнічними громадами (а їх понад десяток) є італійська, португальська, китайська, грецька та українська. Загалом Торонто налічує мешканців зі 169 країн, які розмовляють понад 100 мовами, а приплив іммігрантів, особливо українців, і далі триває: ті, що народилися за межами Канади, становлять більше 40 % теперішнього населення міста.

За останні десятиліття Торонто досягло значних успіхів завдяки структурі уряду метрополісу, який заохочував співпрацю центру міста і передмість. Однак ці відносини стають напруженими, бо в міру того як окраїни міста набувають критичної кількості населення, економічної активності та політичної поважності, центральне місто змушене миритися з небажаним злиттям із п'ятьма своїми найближчими субурбанізованими передмістями.



Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА)

Економіки Канади, Сполучених Штатів та Мексики надали офіційного статусу своїм взаємовідносинам за допомогою Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА), яка набула чинності в 1994 р. Цей економічний альянс створив найбільший у світі торговельний блок: ринок США — 8 трлн доларів плюс ринок споживачів — 413 млн (що перевищує ринок Євросоюзу на 377 млн). За період від сьогодні до завершення (2009 р.) НАФТА інтегруватиме свої складові економіки за допомогою низки заходів. Це, приміром, зниження тисяч тарифів, квот та імпорتنих ліцензій, щоб усунути більшість торгових бар'єрів на шляху до торгівлі сільськогосподарськими та промисловими товарами, а також третинними та четвертинними послугами. Більше того, знімаються обмеження на потоки інвестиційного капіталу через міжнародні кордони, а також триває лібералізація стосовно права іноземної власності на продуктивні засоби.

Засновники НАФТА підкреслюють можливості, які принесе втілення цієї угоди в життя. Збільшаться інвестиції в підприємництво, коли потоки експорту без перешкоди скеровуватимуться на величезні нові ринки. В той же час посилення конкуренції даватиме споживачам доступ до більшого вибору якісних продуктів за нижчими цінами. Канада, яка приєдналася до НАФТА головню щоб захистити поступки, які вона отримала згідно з угодою про вільну торгівлю з Сполученими Штатами 1989 р., спершу натрапила на скептичне ставлення більшості своїх громадян до нової угоди. Проте ці сумніви розвіялися, коли починаючи з 1993 р. експорт Канади і кількість нових робочих місць значно зросли. Торгівля зі Сполученими Штатами під час виконання умов двостороннього договору 1989 р. стимулювала більшу частину цього експорту, особливо експорт на південь товарів за зниженими тарифами.

Незважаючи на помітний прогрес, упровадження угоди НАФТА продовжує бути мішенню для критики.

Організовані профспілками робітники опираються переміщенням та втраті робочих місць у ряді промислових галузей (переміщення, на їхню думку, виникають головним чином від імплементації цієї торгової угоди). Захисники докільля скаржаться на те, що засновники угоди та уряди недостатньо врахували їхні інтереси, а група соціологів та осіб, котрі планують державну політику, стверджують, що НАФТА мала б робити значно більше, аби зменшити різницю в доходах по регіонах і усунути нерівномірний розвиток регіонів у межах своєї торговельної зони.

По мірі реалізації своїх цілей НАФТА вимагатиме, щоб кожна країна-учасниця зосереджувалася на виробництві тих товарів та послуг, у яких вона має порівняльну перевагу (наукових дослідженнях та розробках, технологічній майстерності, менеджерських ноу-гау і т. п.). Оскільки робітники переміщуватимуться від менш продуктивних до більш продуктивних галузей, географія зайнятості буде реструктуризуватися — за умови, що ці три країни продовжуватимуть своє пристосування до континентальних та глобальних економічних змін.

Успіхи НАФТА викликають значний інтерес решти країн Західної півкулі. Хоча вони переважно зайняті своїми власними регіональними зусиллями до більшої економічної інтеграції (як побачимо в розділах 5 і 6), переважна більшість прагне бути членом цієї угоди. Наслідком цього стало запрошення до приєднання Чілі у 1995 р. (ініціатива, яку все ще блокує Конгрес США). З цією метою також зародилися амбіційні плани створення *Американської зони вільної торгівлі* (АЗВТ), яка становитиме єдиний ринок майже 850 млн споживачів і об'єднуватиме торгівлю на цілій півкулі. Якщо АЗВТ буде імplementована до своєї цільової дати — 2005 р., вона повинна прискорити завершення НАФТА, а також трансформацію останньої у значно більшу наднаціональну організацію.

потреби в робочій силі продовжують зменшуватися, і робітники ферм становлять тепер лише 2 % робочої сили країни.

Постіндустріалізація викликала значне зниження зайнятості у *промисловому секторі*, і найбільш ураженим у цьому сенсі є промисловий центр південної частини провінції Онтаріо. З іншого боку, міцні *третинний і четвертинний* сектори Канади (у яких зайнято понад 70 % загальної чисельності робітників) створюють безліч нових економічних можливостей. На щастя, південь Онтаріо отримує вигоду від цих постіндустріальних перетворень, оскільки навколо двох університетських містечок — Ватерлоо і Гуелфа — виріс провідний у країні комплекс високих технологій та наукових досліджень і розробок, який лежить на відстані

майже 60 миль (100 км) на захід від Торонто.

На майбутнє економіки Канади також сильно впливатиме постійний розвиток її торговельних зв'язків. Історичний договір про вільну торгівлю між Сполученими Штатами та Канадою, підписаний у 1989 р., ініціював зняття всіх тарифів та інвестиційних обмежень між двома країнами. Щорічний потік товарів і послуг через кордон є найбільшим на міжнародній торговій арені (в кінці 1990-х років понад 4/5 канадського експорту було скеровано у Сполучені Штати, від яких Канада отримала близько 2/3 імпорту). У 1994 р. економічні відносини ще більше зміцнилися завдяки імплементації Північноамериканської угоди про вільну торгівлю, яка консолідувала здобутки договору 1989 р. і відкрила нові можливості для обох країн, долучаючи Мексику до цього торгового

партнерства (див. вставку «Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА)»).

Через те що ці угоди про вільну торгівлю дедалі більше впливають на просторову економіку Канади, вони, ймовірно, ослаблюють внутрішні зв'язки сходу із заходом і зміцнюють міжнародні зв'язки півночі з півднем. Оскільки багато місцевих зв'язків через кордон будуються на географічних та історичних, вже добре сформованих спільних рисах, можна очікувати, що в майбутньому вони посилюватимуться у таких напрямках: провінції Атлантичного узбережжя — з сусідньою Новою Англією; Квебек (навіть якщо він буде незалежним) — зі штатом Нью-Йорк; Онтаріо — з Мічіганом та близькими штатами Середнього Заходу; провінції Прерій — з Верхнім Середнім Заходом та передусім Британська Колумбія — з тихоокеанським Північним Заходом США. Утім такі функціональні переорієнтації становлять, звісно, ще одну групу могутніх деволуційних сил, що стоять перед урядом Оттави, тому що більшість потенційних економічних ліній розколу збігаються з тими, які розмежовують «чотири Канади» політично.

Зростаюча важливість транснаціональних регіонів, які вимальовуються через американсько-канадський кордон, нагадує концепт **регіональної держави** Кенічі Омае, з яким ми ознайомилися у розділі 1. Регіональна держава є «природною економічною зоною», що ігнорує наявні кордони і формується глобальною економікою, частиною якої вона є. Її лідери ведуть справи безпосередньо з іноземними партнерами і домовляються про найкращі умови з урядами країн, у яких вони діють. Описуючи Канаду, Омае називає регіональними державами і тихоокеанський Північний Захід (вісь Сіетл—Ванкувер), і район Великих Озер (надзвичайно переплетений промисловий комплекс Онтаріо—Мічіган) та застерігає, що спосіб, в який керівники Оттави ставляться до цих нових економічних суб'єктів, є критичним для виживання канадської держави. Це застереження як ніколи актуальне, оскільки до тихоокеанського Північного Заходу і Великих Озер приєдналася більшість інших зон. І справді, зростаючі міжнародні зв'язки є дедалі очевиднішими на загальній регіональній конфігурації Північної Америки, до якої ми звернемося в останній частині розділу.

РЕГІОНИ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО СВІТУ

Безперервна трансформація суспільної географії Північної Америки відображена у її внутрішній регіональній організації. Коли нові сили змінюють спосіб життя людей і переміщують їх та їхню діяльність, старі закономірності локалізації більше не діють. Однак змінений характер природних, культурних та економічних ландшафтів цього світу говорить про те, що виразні регіональні відмінності існуватимуть і далі. Наразі розглянемо сучасні особливості Сполучених Штатів і Канади в межах структури дев'яти регіонів (рис. 4-18).

▶ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА СЕРЦЕВИНА

Поняття Серцевинного регіону (рис. 4-18), що є синонімом американського Промислового поясу, було введене попередньо в нашому розділі. Слугуючи історичною кузницею для з'єднаних просторових економік Сполучених Штатів і Канади, цей регіон був незаперечним лідером і центром упродовж століття між Громадянською війною і кінцем промислового періоду (1865—1970 рр.). Виникнення постіндустріалізму протягом останніх трьох де-

сятиліть зменшило цю його роль і продовжуватиме її зменшувати, зміцнюючи позиції Півдня і Заходу. Однак не слід поспішати: Серцевина усе ще є географічним центром Північної Америки. У ньому знаходяться найбільше місто і федеральний капітал обох країн. Тут також містяться головні фінансові ринки, управління корпораціями, центри масової інформації, культурні й науково-дослідні комплекси, найбільші аеропорти та міжміські швидкісні автостради. Крім того, обидві частини Серцевини — і США, і Канади — все ще налічують понад третину кількості населення цих країн.

Хоча промисловість зберігає свою значущість у рамках трансформованої американської економіки, проблеми продуктивності та морального зношення машин у кінці ХХ ст. збільшили затрати виробництва в Серцевинному регіоні, усуваючи таким чином багато його історичних конкурентних переваг над новопосталими промисловими районами Півдня й Заходу Сполучених Штатів. У деяких частинах Серцевини (зокрема у східній) різко знизилася зайнятість особливо у тих галузях, де працюють підприємства, що роблять інтенсивні викиди в атмосферу. Ці заводи закривали або



РИСУНОК 4-18

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)	Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Атланта, США	4,2	Нью-Йорк, США	20,6
Бостон, США	5,8	Оттава, Канада	1,2
Чікаго, США	9,0	Філадельфія, США	6,1
Даллас—Форт-Верт, США	5,3	Сан-Дієго, США	3,0
Денвер, США	2,6	Сан-Франціско, США	7,2
Детройт, США	5,4	Сієтл, США	3,7
Х'юстон, США	4,8	Торонто, Канада	4,9
Лос-Анджелес, США	16,8	Ванкувер, Канада	2,1
Монреаль, Канада	3,4	Вашингтон (+ федер. округ Колумбія), США	5,0

переносили в інші місця, що прискорювало економічний занепад численних промислових містечок, робітничих передмість і внутрішньоміських осередків. Деякі райони опиралися цьому, і особливих успіхів досягнув район Середнього Заходу Промислового поясу, який відродився, наполегливо підвищуючи якість своєї промислової бази за допомогою високих технологій і стаючи дедалі конкурентоспроможним на міжнародному ринку.

Просторове зміщення основної автомобільної промисловості з початку 1980-х років є найкращим прикладом нової географії промисловості процвітаючого Середнього Заходу, яку сформували іноземні й вітчизняні виробники автомобілів. Провідну роль тут зіграла японська «Тойота», що

кинула виклик «Великій трійці» («Дженерал моторс», «Форд» і «Крайслер»). Інвестиції «Тойоти» були спрямовані у менш розвинену південно-східну прикордонну зону Серцевини, де коридор міжштатівської автостради Інтерстейт-64 довжиною 500 миль (800 км) між Сент-Луїсом та північною частиною Західної Віргінії став віссю економічно самостійного і технічно розвинутого автомобільного комплексу, розташованого в районі Лексінгтона (штат Кентуккі). Детройтська «Велика трійка» була змушена не відставати і з успіхом прийняла виклик, удосконалюючи виробничі технології та будуючи нові підприємства далеко від своєї традиційної бази у Мічігані — в інших поселеннях Середнього Заходу і аж до Мексики.

По великих містах Північної Америки

Чикаго

Чикаго лежить на південному краї озера Мічіган, недалеко від географічного центру спільного кордону зі Сполученими Штатами. Його розташування в центрі та на перехресті доріг було очевидним для корінних народів, які використовували це місце як переправу, звідки можна було тягнути каное до близьких верхів'їв притоки Міссісіпі. Століттями пізніше, коли виникла сучасна просторова економіка США, Чикаго стало головним центром континентальної транспортної мережі. І хоча сьогодні більшість пасажирів далекого прямування подорожує реактивними літаками, Чикаго залишається головним вузлом країни, оскільки міжнародний аеропорт О'Гаре вже майже 20 років є найбільш людним.

Поет Карл Сендберг назвав Чикаго «містом широких плечей», підкреслюючи його потугу як провідного промислового центру США впродовж 100 років, що йшли за Промисловою революцією 1870—1880 рр. Серед десятків тисяч найменувань продукції, що виготовлялася підприємствами Чикаго, були сталевий каркас першого хмарочоса, надземна залізниця, товарний вагон-холодильник, кухонна плита, електрична праска, атомний реактор та конверт з прозорим прямокутником. Чикаго став важливим комерційним центром, створивши центральний район бізнесу із хмарочосами, що поступався тільки нью-йоркському за розмірами та значенням.

Нині Чикаго (населення метрополісу — 9 млн) щосили намагається здійснити перехід у постіндустріальну епоху. Його диверсифікована економіка виявилася значною перевагою, і місто має твердий намір відродитися як центр першокласних послуг. Проте нові сили вже діють: нещодавно компанія «Сіерс енд Робук» покинула свій знаменитий «Сіерс Тауер», що був символом Чикаго, і переїхала у північно-західне передмістя, розташоване вздовж міжштатівської автостради Інтерстейт-90. Це переміщення є зайвим підтвердженням перетворення Чикаго на цілий Чикаголенд —



один із найбільших і найуспішніших у країні. Навколо міжнародного аеропорту О'Гаре постав велетенський субурбанізований комплекс із промисловим парком — «друге Чикаго». Можна з певністю сказати, що головні аеропорти й надалі функціонуватимуть як магніти зростання міст у дедалі більш глобалізованій економіці XXI ст.

По великих містах Північної Америки

Нью-Йорк

Нью-Йорк є чимось більшим, аніж найбільшим містом Північної Америки. Воно є одним із найпопулярніших міст на Землі. Воно є воротами Західної півкулі у Європу та решту Старого Світу. Воно є місцеперебуванням Організації Об'єднаних Націй і своєрідною Меккою для туристів. Воно є також одним із найважливіших фінансових центрів планети. Це справжнє «світове місто» у будь-якому сенсі цього часто вживаного терміна.

Нью-Йорк-Сіті складається з п'яти районів. Його центр — на острові Мангеттен, бізнесове ядро якого лежить на південь від 59-ї вулиці (південна межа Центрального парку). Тут панують ландшафти хмарочосів, які неможливо порівняти ні з чим іншим, з більшою кількістю визначних місць, вулиць, скверів і комерційних споруд, аніж у будь-якому іншому місті, за винятком Лондона та Парижа. Нью-Йорк є також культурним центром та медіастилицею Сполучених Штатів. Вплив цього міста постійно поширюється на всю планету завдяки телевізійним мережам, радіо та пресі, лідерам моди й дизайну та основоположникам мистецьких течій.

На метрополітенському рівні Нью-Йорк утворює центр величезного урбанізованого регіону площею 150 кв. миль (250 кв. км) з населенням 20,6 млн осіб, що простягається через три штати серцевини Мегалополісу. Окрайні частини міста — це гіганти з власною автономією і населенням понад 12 млн, величезними комплексами бізнесу і процвітаючими субурбанізованими власними середмістями. Разом із тим, незважаючи на свої глобальні зв'язки, Нью-Йорк зайнятий тими ж проблемами, що й центри інших міст США. Постійно зростають його гетто, мешканці яких позбавлені основних засобів існування; продовжують занепадати його порт і промислова база; його корпоративна спільнота відчуває дедалі



більший тиск надвисокої вартості ведення бізнесу в Мангеттені.

Нью-Йорк поки не знайшов вирішення всіх своїх проблем, але він докладє зусилля на їх подолання, постійно відроджуючи себе з метою зберегти чільну роль в економіці XXI ст.

Наслідком постіндустріального розвитку є також низка нових (або відновлених) центрів зростання у Серцевині. Головні комплекси метрополісів північно-східного Мегалополісу, де ведеться переважно четвертинна та п'ятинна економічна діяльність, пристосовуються до нових викликів доволі добре. Район Бостона має чудові умови для наукових досліджень і приваблює передові підприємства високих технологій, особливо у напрямі 128-ї автостради транспортного коридору, який оточує ядро цього міста — піонера технополісів Північної Америки 1950-х років. Нью-Йорк-Сіті й далі залишається лідером країни у сфері фінансів і реклами, воно є колискою визначних компаній засобів мовлення та друку, але навіть у цих сферах місто щодалі більше поділяє

лідерство зі своїми велетенськими субурбанізованими окраїнами.

Столицею Серцевинного регіону, який здобув найбільшу користь від постіндустріалізації, є Вашингтон (округ Колумбія). З розквітом секторів виробництва інформації та менеджменту, а також із розширенням зв'язків федерального уряду з приватним сектором Вашингтон та його найближчі сусіди — штати Меріленд і Вірджінія, сполучені окружною дорогою (Белтвей) довжиною 66 миль (105 км), зосередили величезний комплекс управлінських, науково-дослідних, консалтингових фірм, фірм високих технологій та надання лобіувальних послуг. Найбільш значний розвиток дістали території уздовж швидкісної автостради субурбанізованої периферії міста: між Тайсонс-Корнер

на дорозі Белтвей і міжнародним аеропортом Даллес — найшвидше зростаючим у світі. Починаючи з середини 1990-х років район Даллеса привернув увагу багатьох великих телекомпаній та Інтернету. Це також один із провідних центрів країни з виробництва оптичноволоконних кабелів завдяки зосередженню тут мережі федеральних розвідувальних агентств, а також штаб-квартири корпорації «Америка он-лайн». Ці підприємства й установи розгалужуються від Даллеса через більшу частину сектора Північної Віргінії метрополісу Вашингтон. Дехто вже називає цей діловий комплекс «технологічною столицею» Сполучених Штатів через те, що тут зайнята більша кількість технічних робітників, аніж у Силіконовій Долині чи субурбанізованій агломерації у межах автостради-128 у Бостоні. І справді, нові економічні перетворення відчутні в усьому регіоні Вашингтона: 500 тис. осіб, що працюють у компаніях комп'ютерних служб, Телекому, Інтернету, аерокосмічній галузі та біотехнологіях, значно переважають кількість працівників цього федерального уряду США (350 тис.).

▶ ПРИМОРСЬКИЙ ПІВНІЧНИЙ СХІД

Цей регіон складається з північної частини Нової Англії та сусідніх провінцій крайнього сходу Канади (рис. 4-18). Нова Англія як один з історичних культурних осередків Північної Америки зберегла стійку регіональну ідентичність упродовж майже 400 років. Урбанізована південна частина Нової Англії була опорою Північноамериканської серцевини від середини XIX ст., відколи остання класифікується як регіон. Шість штатів Нової Англії (Мен, Нью-Гемпшир, Вермонт, Род-Айленд, Массачусетс і Коннектікут) перекривають Промисловий пояс і Мегалополіс на півдні, а сам Приморський північно-східний регіон простягається далі через канадський кордон і охоплює майже всі чотири провінції атлантичного узбережжя — Нью-Брансвік, Нову Шотландію, острови Принца Едуарда та Ньюфаундленд.

Давні зв'язки, побудовані на спільності економічних та культурних рис, об'єднують північну частину Нової Англії з районами Атлантичного узбережжя Канади. Обидві частини орієнтовані на море, є сільськогосподарськими за своєю суттю, мають нелегкі природні умови з обмеженими земельними ресурсами порівняно з родючішими районами всередині країни. Економічне зростання північної частини Нової Англії історично відставало від решти районів Північної Америки, зосереджуючись головню на рибальстві у колись багатих прибережних водах, на лісівництві гористих районів

і фермерському господарстві у кількох придатних для цього долинах. Рекреаційна і туристична діяльність сприяла зростанню регіональної економіки, а мальовничі береги та гори притягають мільйони туристів із сусіднього Серцевинного регіону. Цьому сприяв також розвиток лижного спорту, подовжуючи туристичний сезон ще на зимові місяці.

Починаючи з 1980 р. рекреаційна сфера Нової Англії переживала і розквіт, і важкі часи, а зовсім недавно — деяке поживлення. Не покладаючись надмірно на цей вид діяльності, що створив багато проблем у минулому десятилітті, Нова Англія розвиває більш диверсифіковану економічну базу, побудовану навколо телекомунікацій, фінансових послуг, охорони здоров'я та біотехнологій. І все ж економічне відродження ще не відбулося у більшій частині півночі Нової Англії. Більшість переваг цього відродження зосереджується вже поза південною межею Приморського регіону — у зоні метрополісу Бостона, про яку йшлося вище. Зростання Нової Англії в жодному разі не є гарантованим без рівномірного розвитку районів. Затрати на підприємницьку діяльність тут вищі, ніж на Півдні і Південному Заході, а постійний вплив висококваліфікованих робітників посилює занепокоєння стосовно майбутнього цього регіону.

Провінції Атлантичного узбережжя Канади зазнали важких економічних часів у 1990-х роках. Особливо постраждала профілююча тут рибна промисловість, оскільки запаси плоскої риби, пікші та тріски у прибережних водах катастрофічно зменшуються через їх надмірний вилов. Нерідкі порушення морських кордонів Канади призвели до посилення напруженості у відносинах з іншими країнами, в тому числі зі США. Нові можливості, які ніколи легко не даються, поки є досить віддаленими для провінцій Нова Шотландія та Нью-Брансвік. З відкриттям у 1997 р. мосту довжиною 8 миль (13 км) — першого прямого зв'язку Острова Принца Едуарда з материком від часу приєднання цієї провінції до Канадської федерації у 1873 р. — тут почав розвиватися туризм.

Економічні перспективи найвіддаленішої та найбіднішої провінції Канади — Ньюфаундленд, яка була останньою провінцією, що ввійшла до складу федерації понад 50 років тому, є дещо оптимістичнішими. У 1990-х роках за майже 200 миль (320 км) на схід від столиці провінції Сент-Джонса на континентальному шельфі були відкриті значні родовища нафти (див. рис. 4-14): саме тоді, коли урядові обмеження на виловлювання риби завдавали удару виробництву морських продуктів. Відбулося швидке будівництво і відкриття морських бурових платформ та берегових опорних споруд. Зараз відкриваються й інші родовища

нафти і природного газу у прибережних водах та на березі, і згодом нафта може піднести економіку Ньюфаундленду, як вона піднесла економіку Норвегії понад чверть століття тому. Мабуть, кращі перспективи існують і для Нової Шотландії, де газові родовища континентального шельфу тепер, схоже, обіцяють «золоте дно».

▶ ФРАНЦУЗЬКА КАНАДА

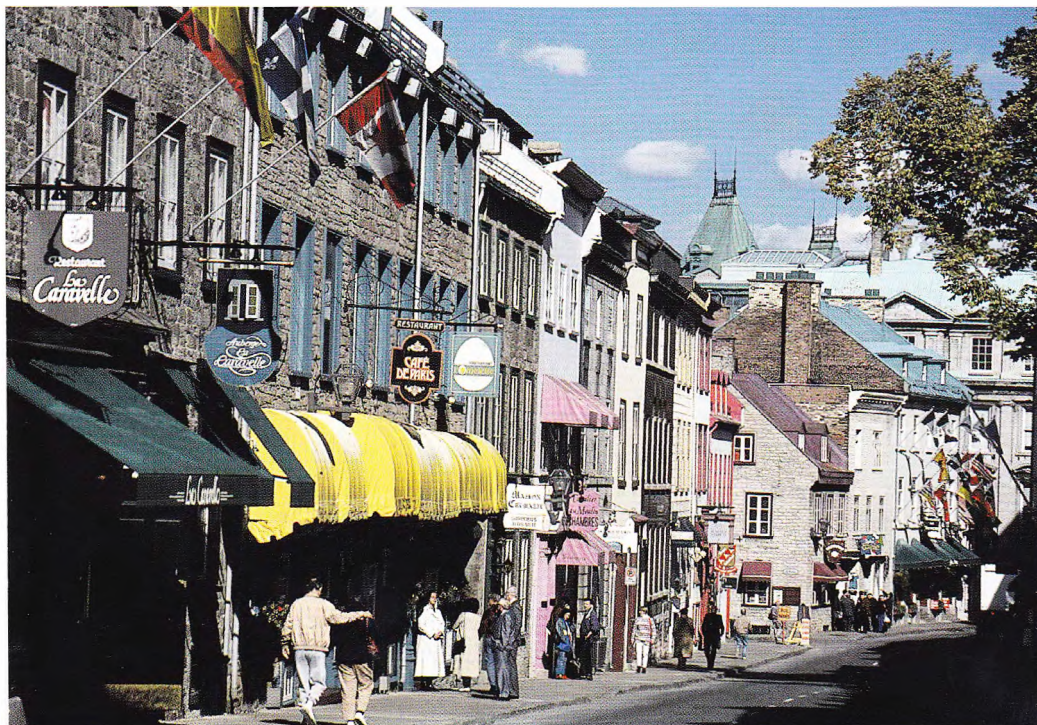
Франкомовна Канада — це південна частина провінції Квебек, розміщена переважно у середній та нижній течії річки Св. Лаврентія та на прибережних територіях затоки Св. Лаврентія. Велику концентрацію франкомовного населення доповнюють і так звані акадійці, які проживають в Акадії — районі сусідньої провінції Нью-Брансвік (рис. 4-18). Чарівність Старого Світу квебекських міст поєднується з типово французьким ландшафтом сільського розселення з вузькими прямокутними фермами. Вони розташовані послідовними рядами, перпендикулярними до річки Св. Лаврентія та інших річок і паралельними до доріг, даючи таким чином доступ кожній фермі до прилеглих шляхів сполучення.

Та все ж економіка франкомовної Канади вже не є сільськогосподарською (хоча молочарство і далі залишається головним сільськогосподарським заняттям) і виявляє такі ж темпи урбанізації, як і решта районів країни. Індустріалізація є загальним явищем і опирається на дешеву гідроелектро-

енергію, яку виробляють на величезних греблях на півночі Квебеку. Однак порівняно невелику частину промисловості регіону можна віднести до промисловості високих технологій. Третинна і постіндустріальна комерційна діяльність зосереджена навколо Монреалю, проте туризм і рекреаційна діяльність є також важливими для регіональної економіки. Але процвітання цих секторів, які почали розвиватися, коли рух за незалежність зупинився, прямо пов'язане з політичним статусом Квебеку в рамках Канади.

Не слід забувати, що впродовж останньої третини минулого століття посилення квебекського націоналізму поширювалося далеко за межі економічної сфери. У 1980-х роках провінційний уряд увів нові закони, які зміцнили становище французької мови і культури в усьому Квебеку. Із закінченням панування англійців франкоканадійці спрямували свою енергію на розвиток економіки провінції. Побічним продуктом таких зусиль була швидка урбанізація молодих сімей і послаблення їхніх зв'язків із римо-католицькою церквою. Як наслідок, відбулося різке падіння рівня народжуваності у провінції, яке канадський уряд старався компенсувати, стимулюючи грошовою допомогою створення великих сімей і франкомовну імміграцію (переважно з колишніх колоній Франції в усьому світі).

Як зазначалося, до Французької Канади входить також Акадія — найбільше скупчення франкомовного населення за межами Квебеку. Тут, на крайній півночі Нью-Брансвіку, майже 250 тис.



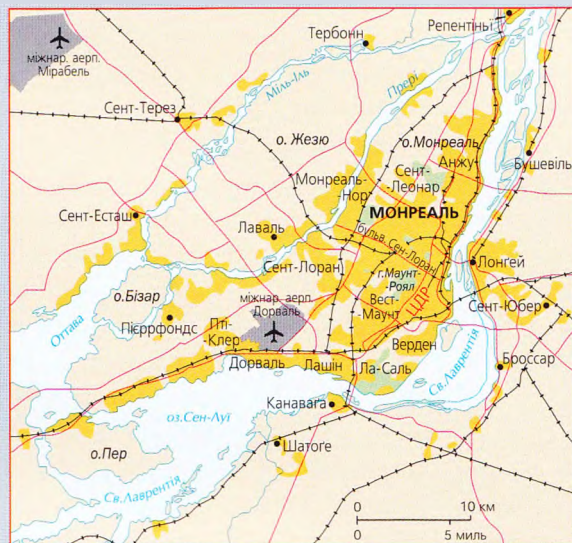
Французький культурний ландшафт Північної Америки, що легко впізнається: вулиця Сент-Луї у Квебеку — столиці провінції Квебек. У цьому центрі французької культури ми не побачимо жодної англійської вивіски. Зелені шпилі на задньому плані належать гранд-готелю «Шато Фронтенак», збудованому на місці старого форту Сент-Луї (граф Фронтенак був видатним губернатором території, відомої тоді як Нова Франція). Квебек лежить у центрі франкомовної Канади, його мешканці розмовляють французькою і сповідають римо-католицьку віру.

По великих містах Північної Америки

Монреаль

Монреаль лежить на великому острові у формі трикутника на річці Св. Лаврентія. Історичний центр міста розташований у підніжжі пагорба з плоскою вершиною, який монреальці називають «Королівською горою» (Маунт-Роял), від чого місто й узяло свою назву. Монреаль — друге за людністю франкомовне місто у світі після Парижа. Без сумніву, це одне з найбільш космополітичних міст Північної Америки, але з сильним європейським відтінком, який забарвлює його величавий центр та жваві метушливі квартали. Ховаючись від довгих і суворих тутешніх зим, більша частина центру Монреалю стала цілим підземним містом, що простягається на багато миль переходів з магазинами, ресторанами, кінотеатрами тощо, і все це обслуговується однією з найсучасніших підземних залізниць світу.

І все ж, незважаючи на зовнішній блиск, Монреаль не є кращим містом для проживання. Ескалація напруження між франкомовною і англосовною Канадою впродовж трьох минулих десятиліть відчутно впливає й на життя у метрополісі Квебеку (3,4 млн осіб), і місто залишається розділеним за етнолінгвістичною ознакою. Ця поляризація очевидна вздовж Бульвару Св. Лаврентія, який позначає межу між франкомовними мешканцями Іст-Енду Монреалю (70 % населення міста) і англосовним населенням, яке зосереджується у Вест-Енді (рештки колись значної англосовної спільноти, що зменшилася на 40 %, коли було введено закон про першість французької мови). Постраждала також і економіка Монреалю. Впродовж 1990-х років сотні англосовних фірм і тисячі їхніх працівників перебралися до Онтаріо та населених



пунктів Заходу, залишаючи за собою справжній хаос у сфері землеволодіння, зростання безробіття тощо.

Сьогодні, коли у Квебеку вщухає рух за відокремлення, Монреаль починає відроджуватися. Повернувшись натовпи туристів, розквіт будівництва змінює міське ядро; нові торговельні зв'язки з іноземними країнами, особливо зі США, оживлюють бізнес у провінції; сповнені життя середмістя роблять свої метрополіси центрами діяльності компаній інформаційних технологій, телекомунікацій та біофармацевтики.

франкоканадців становлять третину провінційного населення. Проте акадеїци не лише тримаються осторонь руху за незалежність, а й докладають активних зусиль, щоби зберегти Квебек у рамках Канадської федерації. На відміну від мешканців Квебеку акадеїци останнім часом роблять усе можливе, аби пристосуватися до англосовної спільноти. Тут панують нові відносини між цими двома групами, що базуються як на взаємній повазі до обох мов, так і на суворому дотриманні передбаченої урядом системи двомовності.

ВНУТРІШНІЙ КОНТИНЕНТАЛЬНИЙ РЕГІОН

Внутрішній континентальний регіон простягається через центральні області Сполучених Штатів і кілька південних провінцій Канади (рис. 4-18). За деякими винятками (найбільш очевидними у

північно-східній частині цього регіону, де неродючий, але багатий мінералами Канадський щит зустрічається з Великими Озерами), сільське господарство є домінуючою рисою його ландшафту. В той час як розташовані в глибині регіону пояси овочівництва—садівництва та молочного тваринництва регіональної системи США (рис. 4-15) конкурують з іншими видами економічної діяльності Північноамериканської серцевини, що на сході, у більшій частині наступної тисячі миль (1600 км) на захід переважає виробництво м'яса і зерна. Через те що східна частина Внутрішнього континентального регіону лежить у гумідній Америці і розташована ближче до національного продовольчого ринку на північно-східному узбережжі, над менш конкурентоспроможним вирощуванням пшениці мають перевагу змішане зернове господарство і тваринництво; ця частина належить до родючого, але напівзасушливого доквілля центральних та західних Великих рівнин. Останній район

охоплює і сільськогосподарське запліччя Канади на північ від 49-ї паралелі. Хоча ці родючі провінції Прерій менш схильні до великих посух, аніж південніші рівнини США, вони розташовані на більш північній довготі, а отже, мають короткий період вегетації.

Розміщення вирощування кукурудзи і пшениці у Північній Америці ілюструє рисунок 4-19, і найпродуктивніші зони цих двох сільськогосподарських культур Внутрішнього континентального регіону частково збігаються з його межами. Як ми бачили на рисунку 4-15, більша частина Кукурудзяного поясу зосереджена у штаті Айова та частині сусіднього Іллінойсу, тоді як пояси ярої та озимої пшениці розташовані, відповідно, у Північній Дакоті та Західному Канзасі. Це розділення пшеничних поясів є також основою для поділу Внутрішнього континентального регіону, який показано пунктирною лінією на рисунку 4-18. Субрегіон Півночі охоплює верхній Середній Захід, північну частину Великих рівнин, а також південні частини трьох канадських провінцій Прерій, що придатні для вирощування: пояс ярої пшениці є провідним сільськогосподарським компонентом; цю пшеницю сіють весною і збирають у кінці літа або на початку осені. Субрегіон Півдня містить велику частину східної половини Кукурудзяного поясу і весь пояс озимої пшениці. Кукурудзяний пояс, очевидно, слід перейменувати на *Кукурудзяно-соевий*, оскільки тут також вирощують високі врожаї соєвих бобів у сівозміні з кукурудзою (див.

вставку «Географія могутнього соєвого бобу»). Пояс озимої пшениці лежить на півдні Великих рівнин, і його назва походить від практики висіву пшениці восени та її збирання пізньою весною; впродовж свого раннього визрівання озима пшениця здатна витримувати м'які температури районів, розташованих на південь від 40° північної широти. Великою перевагою такого циклу вирощування є те, що цю культуру збирають у напівпосушливому доквіллі раніше, ніж настане спекотне сухе літо.

В усьому Внутрішньому континентальному регіоні економічна діяльність помітно орієнтується на фермерство. Його головні метрополіси — Канзас-Сіті, Міннеаполіс—Сент-Пол, Вінніпег, Омага і навіть Денвер — є великими пунктами переробки і збуту свинини та яловичини, мукомелення, виробництва сої, соняшникової та ріпакової олії; і все це дедалі більше експортується. Хоча у сільському ландшафті все ще переважає сімейна ферма, агресивний наступ великомасштабного корпоративного виробництва щодаля загрожує цьому способу життя. Особливо це видно на прикладі свинарства у західній частині Кукурудзяного поясу, де великі компанії перебирають контроль над усім виробничим процесом на своїх ультрасучасних, подібних до фабрик комплексів, які захоплюють величезні ділянки орної землі та викидають величезні кількості відходів тваринного походження, що забруднюють повітря та поверхневі води на багато миль навколо. Велика нова зона такого масового виробництва свинини постала в кінці 1990-х

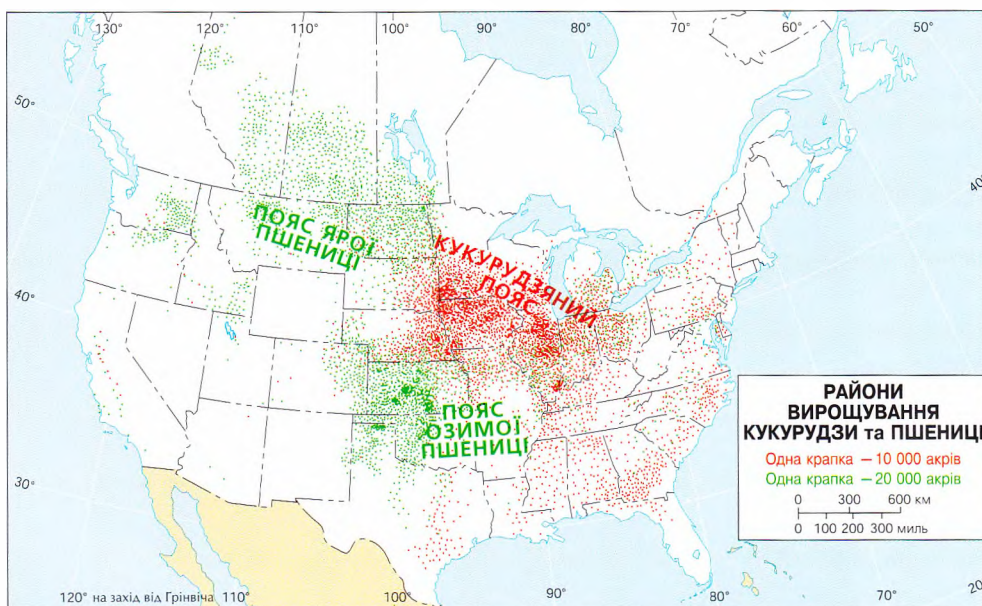


РИСУНОК 4-19

Географія могутнього соєвого бобу

За останнє століття у Північній Америці вирощування жодної іншої сільськогосподарської культури не зросло більше, ніж вирощування соєвих бобів. Ця тверда культура родини бобових була однією з перших культивованих рослин, і впродовж майже 5000 років китайці глибоко шанували її як необхідну для життя. Переваги соєвих бобів численні. Вони є найдешевшим і найефективнішим джерелом протеїну, рівень концентрації якого тут удвічі більший, ніж у м'ясі чи рибі. Їх легко вирощувати, пристосовувати до різноманітних умов природного довкілля, вони менш вразливі до шкідників та хвороб, ніж інші культури помірного клімату. В економічному плані врожаї цієї культури порівняно високі, а попит на соєві боби стійко зростає впродовж останніх десятиліть у всьому світі.

Вражаючи зростання виробництва соєвих бобів у Сполучених Штатах стимулювали не тільки ці переваги, а й виняткова відповідність цієї культури Кукурудзяному поясові. Швидко виявилось, що соєві боби є ідеальною культурою у сівзозміні з кукурудзою, оскільки вони збагачують ґрунт азотом та іншими поживними речовинами, необхідними для кукурудзи. Що стосується культивування, то соєві боби дуже вигідно вирощувати на великих рівних полях Кукурудзяного поясу (на які припадає приблизно 80 % усього виробництва соєвих бобів у США), де потреби в сільськогос-

подарській техніці тотожні потребам при вирощуванні кукурудзи. Поза тим, розумний маркетинг постійно розширює сферу вживання соєвих бобів. Окрім використання як корму для худоби, сьогодні їх використовують у різних харчових продуктах (від рослинної олії до безлічі низькокалорійних продуктів), а також для виробництва добрив, фарб та інсектицидів.

Усе це сприяло стійкому зростанню попиту на соєві боби за кордоном, і в останні роки вони належать до числа головних експортних товарів США. Іншими країнами-виробниками також визнані можливості цього продукту, і посилення глобальної конкуренції після 1990 р. призвело до зменшення частки Америки на світовому ринку. Утім Сполучені Штати і далі виробляють приблизно половину світової щорічної продукції соєвих бобів. Як зазначається у розділі 6, більша частина продукції конкурентів (33 % світової пропозиції) надходить із Бразилії та Аргентини, з середніх широт Південної Америки, але Китай постійно збільшує посівні площі цієї культури у своїх намаганнях стати головним виробником. Соєві боби продовжуватимуть відігравати провідну роль у сільському господарстві Північної Америки та світу, оскільки з початком XXI ст. зростання сільського господарства значною мірою підтримується потенціалом цієї важливої зернової культури у спробах розв'язати глобальну продовольчу проблему.

років у південно-західній частині цього регіону. Із зменшенням можливостей ведення індивідуального сільського господарства, особливо на заході Великих рівнин, масова втеча молоді залишає біля землі старше населення, розкидане скупченнями сільських громад.

Незважаючи на основну роль, яку сільське господарство відіграє в регіональній економіці, нефермерські сектори Внутрішнього континентального регіону продовжують розвиватися і урізноманітнювати свою продукцію, особливо в головних центрах метрополісів і навколо них. Найбільш успішно такому зростанню сприяє штат Міннесота, наживаючи капітал на добрій славі своєї стабільної економіки, високоосвіченої робочої сили, на давній репутації винахідника нових продуктів і принад «північних лісів». У міських районах східної частини Великих рівнин головним заняттям став телемаркетинг, і Омага (штат Небраска) уже відома як «безмитний капітал» Сполучених Штатів через велике число компаній, які займаються кредитними картками, попередніми замовленнями та каталогами. Фірма «Гейтвей — 2000» — гігант з продажу комп'ютерів — без сто-

ронньої допомоги нанесла на карту ціле місто Норт-Сіокс-Сіті (штат Південна Дакота); компанія «Спрінт» — світовий лідер телекомунікацій — збудувала свою нову штаб-квартиру на південний захід від Канзас-Сіті. Поза тим, розвиток енергетичних потужностей стимулював зростання північно-західної частини цього регіону; Південна Алберта вміло притягує інвестиції з усіх Сполучених Штатів з метою розширення розробок її величезних родовищ природного газу — сучасного чистого палива для опалення осель та виробництва електроенергії.

► ПІВДЕНЬ

Американський Південь займає південно-східну частину США, простягаючись від покритого буйною рослинністю басейну Блуграсс у північних районах Кентуккі до заболоченого, з безліччю струмочків узбережжя Мексиканської затоки штату Луїзіана, від опуклих пагорбів Західної Вірджинії до плоских піщаних островів, віддалених від крайнього півдня півострова Флоріда (рис. 4-18). 3

дев'яти регіонів Північної Америки жоден не зазнав більших змін упродовж другої половини ХХ ст., ніж Південь. Обравши досягнення власних локальних інтересів майже з початку існування держави, Південь у довгі жакливі роки після Громадянської війни переживав значно сильнішу економічну і культурну ізоляцію, ніж решта Сполучених Штатів. Упродовж цілого століття він знемагав від економічної стагнації, але у 1970-х роках урешті було відкинуто старі уявлення нації про цей регіон, і розпочалося піднесення Півдня, яке триває по сьогодні.

Заохочені силами, які створили феномен Сонячного поясу, ділові потоки попрямували у міські райони Півдня. Такі міста, як Атланта, Шарлотт, Маямі почали розквітати і дуже скоро стали метрополісами. Потужні конурбації утворилися в таких місцях, як південна та центральна частини Флориди, передгір'я Південної Кароліни, західне узбережжя Мексиканської затоки від Х'юстона, Новий Орлеан — Мобіл і т. д. Так звана «бульдозерна революція» відбувалася в найбільш сприятливих для відродження сільського господарства районах, роблячи акцент на виробництві таких продуктів, як соєві боби, озима пшениця, м'ясо птиці та ін. У соціальній сфері расова сегрегація в основному була ліквідована більш ніж три десятиліття тому.

Та все ж Південь залишається регіоном, який має багато економічних проблем, оскільки географія його розвитку була вкрай нерівномірною. Хоча кілька зон метрополісів та окремі зони фермерського господарства отримали певні переваги, багато інших великих населених пунктів не здобуло жодних, тому в ландшафті Півдня часто трапляється поєднання поступу й відсталості. Не дивно, що прірва між багатими та бідними тут глибша, ніж у будь-якому регіоні США. Економічні диспропорції мають і расовий вимір — у темношкірого населення набагато вищі показники бідності порівняно з білим населенням, і воно значно відстає у показниках сімейного доходу та досягнення статусу середнього класу.

В рамках просторової структури розвитку нове багатство Півдня зосереджене переважно у центральноміських осередках бізнесу і розквітаючих кільцях передмість. З іншого боку існують широко розкидані райони, які шосили намагаються добитися успіху. Це менш сприятливі для сільського господарства зони (наприклад, хронічно депресивні низовинні землі заплавл у нижній частині

Міссісіпі) та сотні містечок, де робочі місця пропонують лише невеликі підприємства занепадаючих галузей, таких як переробна харчова промисловість та виготовлення одягу. У регіональному масштабі можна бачити ще одну географічну структуру нерівномірностей: окрім центрально розташованих Атланти й транспортного коридору «Бумбелт» («Пояс зростання») міжштатівської автомагістралі Інтерстейт-85, що простягається до Північної Кароліни, значна частка економічного зростання Півдня припадає на його периферію — аж до околиць Вашингтона, західного узбережжя Мексиканської затоки чи до крайнього півдня Флориди.

Перетворення Півдня також змінює його демографічну мозаїку, що наочно показали наслідки президентських виборів 2000 р. у Флориді. В расовому та економічному аспекті структура населення цього регіону продовжує змінюватися через імміграцію білого і темношкірого населення з Півночі, і ці обидві групи виявляють вищі рівні доходів, аніж постійні мешканці Півдня — як білі, так і темношкірі. В етнічному плані швидкозростаюча присутність іспанців та азійців посилює культурну неоднорідність Півдня та стан етнічної напруженості, коли низькокваліфіковане нове населення збільшує конкуренцію для отримання дедалі меншої кількості робочих місць на підприємствах. У своїй віковій структурі регіон також урізноманітнюється з постійним зростанням населення пенсійного віку не лише у Флориді, а й у Джорджії, Вірджинії та в обох Каролінах. Слід зазначити, що величезне міське будівництво починаючи від 1980 р. відкрило широкі можливості для фрагментації середовища постійних мешканців Півдня. Поповнення «скелець» цієї етнокультурної мозаїки є шораз різноманітнішим за суспільним станом та способом життя і чітко сигналізує, що цей колись покинутий регіон дедалі зближується з рештою країни.

Такий 30-річний перехідний період закінчився тим, що Південь не тільки повністю зайнятий у національній економіці та суспільстві, а й відіграє важливу роль на міжнародній сцені. Упродовж 90-х років європейські та японські компанії, особливо з виробництва автомобілів, які збудували тут цілі промислові комплекси, були активними інвесторами в економіку регіону. Найвигідніші можливості для іноземного бізнесу, які розширюються в добу угоди НАФТА, знаходяться на півдні — у Середній та Південній Америці. Тому Південна



Порт є межею поділу між сушею та водою. Деякі найбільш потужні порти світу лежать у гирлах великих рік, скажімо, як Роттердам, що на виході західноєвропейського Рейну в Північне море. А ось Новий Орлеан, розташований у найвищій точці дельти Міссісіпі, отримує економічні переваги такого вигідного положення з початку XIX ст. Сьогодні, в епоху угоди НАФТА, коли продукти Північноамериканської серцевини дедалі частіше з'являються на арені міжнародної торгівлі, у Південній Луїзіані усвідомили більші можливості для експорту товарів через Міссісіпі. З цією метою нещодавно було вкладено величезні інвестиції у модернізацію та розширення порту Новий Орлеан. Деякі результати цього можна побачити тут уздовж відтинку великої ріки: частину гігантського нового портового комплексу, що тягнеться більш ніж на 20 миль (32 км) вгору за її течією.

Флоріда для багатьох поколінь була чи не найпрогресивнішим районом, а Маямі — «воротами до Латинської Америки».

Останнім часом інші частини Півдня зацікавлені у послабленні цієї монополії: Атланта відкрила низку нових безупинних авіамаршрутів, а Новий Орлеан намагається збільшити свою частку прибуткової морської торгівлі, завершуючи будівництво найдовшого (24 миль/38 км) лінійного порту за найвищими світовими технологіями. У Мемфісі втілюються плани зробити цей метрополіс глобальним дистрибуторним центром на базі повітряних перевезень.

► ПІВДЕННИЙ ЗАХІД

До кінця XX ст. більшість географів не могли чітко ідентифікувати Південно-Західний регіон, відносячи прикордонну зону між США та Мексикою до

півдня Внутрішнього континентального регіону, а райони гір і плато — до його західної частини. Сьогодні ця зона стабільного розвитку, представлена штатами Техас, Нью-Мексико та Арізона, здобула собі місце на регіональній карті Північної Америки (рис. 4-18). Південний Захід, який усе ще перебуває у стадії становлення, є унікальним у Сполучених Штатах регіональним комплексом двох культур. На гребені хвилястої границі Сонячного поясу іммігруючі англо-американці з'єднуються зі швидкозростаючим мексикансько-американським населенням, що осіло і злилося з численним давнім іспанським населенням — нащадками колоністів, які колись замешкували узбережжя Мексиканської затоки від Техасу до Центральної Каліфорнії. Якщо додати велику кількість корінних американців, то Південний Захід фактично можна визнати регіоном *трьох культур*.

Недавнє швидке піднесення Техасу, Арізони та Нью-Мексико будується на такій основі: 1) наявності великої кількості *електроенергії* для кон-

диціонерів упродовж довгого і надзвичайно спекотного літа; 2) достатній кількості *води*, яку повністю відводять із плавальних басейнів для зрошення сільськогосподарських культур; 3) належного розвитку автомобільного транспорту. Перше і третє здобути відносно легко, оскільки східна половина Південного Заходу щедро обдарована нафтою і природним газом (рис 4-14). Однак майбутнє запасів води є проблематичнішим. Приміром, Фінікс і Тусон (штат Арізона) не могли би зростати теперішніми швидкими темпами без величезного нового каналу, що несе води ріки Колорадо через сотні миль пустелі.

Економічне зростання Південного Заходу очолював Техас, який у 90-х роках перестав залежати від своєї газової та нафтової промисловості (частка яких у ВВП штату тепер складає лише чверть від рівня 1980 р.). Після серйозного спаду в 1980-х роках, пов'язаного з нафтою, економічна діяльність штату була реструктуризована і диверсифікована. Успіх не забарився, і сьогодні трикутник східного Техасу, який утворюють Даллас — Форт-Верт, Х'юстон і Сан-Антоніо, став одним із найбільш продуктивних постіндустріальних комплексів світу, що спеціалізуються на інформаційному бізнесі, послугах у сфері охорони здоров'я та виробництві високих технологій. Метрополіс, центр якого знаходиться у столиці штату Остіні, став технополісом, що поступається лише Силіконовій Долині, займаючи друге місце у комп'ютерних

дослідженнях та розробках, а також у виробництві напівпровідників і персональних комп'ютерів. На вершині трикутника біметрополіс Даллас—Форт-Верт (ДФВ) являє собою ціле гроно високотехнологічних галузей, зосереджених у технополісі на північ від Далласа: це найбільша у світі концентрація телекомунікаційних компаній.

Як ілюструє рисунок 4-20, географія зайнятості дедалі більше орієнтується на процвітаючі коридори передміських автострад; це справедливо й щодо метрополісів Остін, Х'юстон та Сан-Антоніо. Біметрополіс ДФВ є також тейхаським форпостом зовнішньої торгівлі й розвитку, зумовлених угодою НАФТА; він стає і північним якорем нового транснаціонального коридору зростання, що простягається як понад 500 миль (800 км) у південному напрямку від Далласа через Остін та Сан-Антоніо до Монтеррею, тобто у глиб Мексики.

Західний фланг регіону, розвиток якого зосереджений головно у Південній Арізоні, є унікальним. Він є найбільш технологічно трансформованою пустелею світу, яку можна порівняти лише з пустелею Негев у Ізраїлі. Тоді як Негев призначена для ведення сільського господарства, значно інтенсивніший розвиток Арізони характеризується безмежними урбанізованими ландшафтами, найкраще представленими двома найбільшими містами регіону — Фініксом і Тусоном. Упродовж 1990-х років Фінікс розширювався у навколишню пустелю зі швидкістю один акр за годину і продовжує рос-

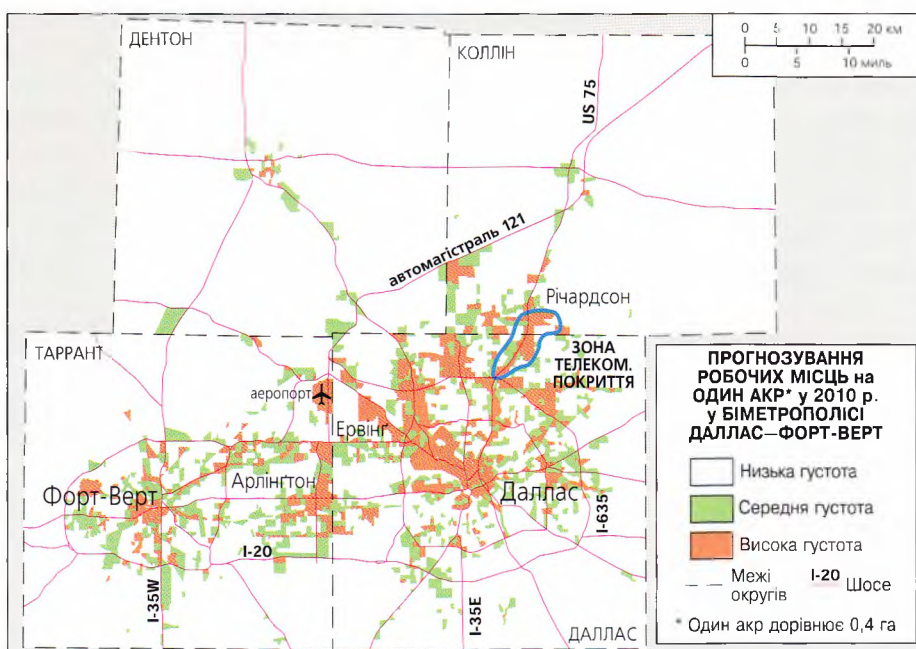


РИСУНОК 4-20

ти з уражаючою річною швидкістю приблизно 4 %. Хоча сили, що виступають за повільніший розвиток штату, набирають обертів, політичні та бізнесові лідери не збираються обмежувати його. Але обидві сторони однаково усвідомлюють, що відновлювані запаси води — джерело життєвої сили штату та ключ до його майбутнього — доходять своєї граничної межі.

► ЗАХІДНЕ ПОГРАНИЧЧЯ

На північ від західного флангу Південного Заходу лежить найновіший регіон Північної Америки — економічно процвітаюче Західне пограниччя, яке зростає швидкими темпами. Зі сходу на захід цей усіяний гірськими пасмами регіон простягається між Скелястими горами, Сьєрра-Невадою та Каскадними горами; його довша вертикальна вісь іде від півночі Великого Каньйону Арізони до окраїнної частини субарктичних лісистих районів заходу канадських Скелястих гір (рис. 4-18). Серцевина цього регіону охоплює штати Юта, Невада, Айдаго та західну частину Колорадо. Саме тут старий міжгірський Захід найбільш активно відроджується. До недавнього часу така можливість була б нереальною через віддаленість регіону, його посушливість та рідке заселення. Але перспективи Західного пограниччя значно змінюються в міру того як постіндустріальний національний комплекс стає зрілішим, досягнення у сфері комунікацій і транспортних технологій усувають внутрішньорегіональні відмінності, а привабливість локалізації майбутніх підприємств стає головною перевагою для роботодавців. Без сумніву, близькість до дедалі дорожчого та переповненого Тихоокеанського узбережжя є сприятливим чинником — понад мільйон позбавлених ілюзій каліфорнійців від кінця 1980-х років переїхали до Західного пограниччя. Їх привабили теплий клімат, широкі простори, яскраві пейзажі, велика кількість робочих місць та нижча вартість життя.

Той факт, що тутешні перетворення здійснюються внаслідок припливу людей із-поза меж цього регіону, доводить й сама назва *Західне пограниччя*. І справді, людність серцевини регіону (чотирьох штатів) входить до п'ятірки найшвидше зростаючого населення у Сполучених Штатах від 1990 р. Разом із понад 2 млн мігрантів, що прибули сюди впродовж останнього десятиліття, вона налічує більш ніж 20 % жителів регіону. З економіко-географічного погляду цей регіон раніше асоціювався

з традиційними галузями, базованими на природних ресурсах (видобувна промисловість, лісоексплуатація та випасання худоби). Тепер ці галузі занепадають. Водночас іммігрантські та нові місцеві компанії створюють тисячі робочих місць у промисловості високих технологій та у сфері спеціалізованих послуг. Просторова структура цього розвитку сфокусована на швидкому зростанні міських ареалів і створює незвичайну рису регіону: замість єдиної лінії зростаючого заселення відбувається одночасне розширення розкиданих населених пунктів навколо великих і середніх міст, привабливих зон уздовж коридорів міжштатівських автомагістралей.

Найновішим районом в усьому Західному пограниччі й одним із найшвидше зростаючих метрополісів у Сполучених Штатах є долина Лас-Вегас на крайньому півдні Невади. Її зростання було зумовлене розквітаючою індустрією рекреації Лас-Вегаса, яка щорічно приваблює приблизно 30 млн туристів. Але вона також є продуктом нового економічного розвитку, в якому переважає приплив фірм високих технологій та професійних послуг, що спеціалізуються на комп'ютерах, фінансах та охороні здоров'я. Бізнесмени масово приїжджають сюди, і нові можливості зайнятості були причиною демографічного вибуху від пришвидшеного переміщення сюди каліфорнійців. Порівняно дешева земля, невисокі ціни на житло, низькі податки й теплий клімат стали ще більшим поштовхом для цієї міграції.

Інші міські ареали також переживають прискорений розвиток, зокрема два найбільші метрополіси регіону з центрами у Денвері та Солт-Лейк-Сіті. Вони породжують конурбації протяжністю понад 50 миль (80 км) на північ та південь центрів міст. В обох випадках головною причиною є Скелясті гори, які величю височіють над урбанізованими рівнинами та передгір'ями. Метрополіс Денвер швидко розростається вздовж і всередину Передового хребта — центральної частини штату Колорадо, створюючи економічну базу з новою диверсифікацією та глобальною орієнтацією, в якій переважають телекомунікації, комп'ютерне програмування та фінансові послуги.

У дещо меншому масштабі Солт-Лейк-Сіті наслідував приклад Денвера. На західному боці Скелястих гір тепер розташована процвітаюча конурбація, що простягається вздовж хребта Васатч північної частини штату Юта від Огдена на півночі до Прово на півдні. Розквітаючий технополіс *Долина програмного забезпечення* — коридор про-

тяжністю 40 миль (65 км), що сполучає Солт-Лейк-Сіті і Прово, є однією з найбільших у світі концентрацій компаній, які займаються інформаційними технологіями. Його розбудовано на основі високоосвіченої робочої сили двох університетів та постіндустріального комплексу, який спеціалізується на виробництві програм Ворд та комп'ютерного моделювання.

Аж 90 % розвитку Західного пограниччя забезпечено його широко розкиданими міськими ареалами, і вплив їх швидкого зростання сильно відчувається у великих сільських зонах цього регіону. Деякі з проблем, зокрема почастішення пожеж через те, що території, які межують з лісами, стають більш заселеними, спричинені наслідками урбанізації. Багато інших проблем є результатом зіткнення різних способів життя, оскільки мешканці з високими прибутками, які шукають відпочинку, вибирають сільську місцевість, давні й небагаті мешканці якої намагаються зберегти спосіб життя, що базується на таких видах діяльності, як видобувна промисловість та екстенсивне сільське господарство. У долинах Скелястих гір штату Колорадо господарі ранчо стикнулися із проблемою різкого зростання ціни на землю, зумовленого великим будівництвом лижних курортів. Тому вони змушені продавати землі та переміщуватися на менш сприятливі для сільського господарства території у ще віддаленіших районах. У маленьких містечках північної частини Айдаго та західної частини Монтани виникло певне соціальне напруження через те, що місцеві мешканці віддають перевагу консерваторам, а переселенці з Каліфорнії — лібералам. І, мабуть, усюди плани розвитку блокуються захисниками довкілля, які в 1990-ті роки часто діставали підтримку федерального уряду — найбільшого землевласника регіону. Поява нової етики збереження ресурсів, яка дедалі більше загрожує екологічно нечутливим підприємцям, що прагнуть швидкого розвитку, є лише частиною великого руху проти зростання, який, очевидно, буде посилюватися.

Та хоч би що принесло нове століття, бум 1990-х років, що створив найновіший регіон Північноамериканського світу, назавжди змінив економічно-географічне та демографічне забарвлення більшої частини старого міжгірського Заходу. Цей тепер уже не віддалений регіон залишає позаду і колись пріоритетну видобувну промисловість, і пасовищне тваринництво. Тепер він робить великі успіхи, щоб утвердитися як технологічна та енергетична база на порозі північноамериканського сектора великої Тихоокеанської країни (див. вставку «Тихоокеанська країна»).

► ПІВНІЧНЕ ПОГРАНИЧЧЯ

Регіон Північного пограниччя становить геопростір між 52° північної широти і полюсом (рис. 4-18). Це найбільший регіональний підрозділ Північної Америки, що займає майже 90 % Канади і весь штат Аляска США. Якби ця величезна територія була окремою країною, вона була би п'ятою за площею у світі. Протяжність цього пограниччя вздовж географічної широти не залишає сумнівів щодо його назви (*Північне*). Після Північної Росії (розміри континентальності якої є ще очевиднішими) це другий на планеті найбільший простір суворого холодного довкілля. Як і у краєвих частинах євразійської Арктики, на півночі Північної Америки існує дуже мало природних бар'єрів, щоб пом'якшити маси надхолодного повітря, яке стрімко просувається впродовж довгої зими прямо на південь від покритого кригою полярного океану. Нічого дивного в тому, що більшість населення та людської діяльності Північного пограниччя зосереджена у південній половині цього регіону, де клімат м'якший і є густий лісовий покрив.

Цей регіон, без сумніву, є пограниччям — і значно класичнішим, ніж Західне, яке ми щойно розглядали. Нещодавно сформована розсіяна урбанізована структура розвитку останнього регіону та швидкий приплив населення здебільшого є чинниками поліпшення його економіко-географічного положення на національній осі, в рамках якої уже відбуваються важливі східно-західні взаємодії. Північне пограниччя Америки, навпаки, являє собою приклад просування в нерозвинені райони у цілком новий спосіб, який вирізняється повільним довготривалим перенесенням лінії розвитку через периферію Канади і втягуванням територій, які вона перетинає, у загальнонаціональну просторову економіку. Цикли бумів і спадів від кінця XIX ст. управляли темпом руху цієї лінії, яка часто відсувалася назад і так само часто просувалася вперед. Назагал усе ще рідко заселене Північне пограниччя здебільшого є регіоном недавнього європейського поселення, заснованого на видобуванні нововідкритих ресурсів. Але перші народи та інші корінні жителі, які завжди вважали цей регіон своєю батьківщиною, сьогодні відіграють дедалі більшу роль у його справах і можуть багато чого сказати про формування його майбутнього.

Як згадувалося раніше, Канадський щит, котрий покриває східну половину Північного пограниччя (рис. 4-2), є однією з найбагатших скарбниць мінеральних ресурсів у світі. Переважна частина районів теперішнього щита, що розвивається, акцентує свою увагу на гірничих комплексах, де видобувають такі металічні руди високого попиту, як нікель, уран, мідь, золото, срібло, сви-

нець та цинк. Провідні зони виробництва лежать уздовж південних рубежів щита, але від 1980 р. пошуки додаткових родовищ, розширення мереж авто- та залізничних доріг і відкриття нових копалень посувалися на північ. Територія провінції Юкон та інші північно-західні території виявилися дуже багатими. Чільне місце тут посідають золото- та алмазовидобувна промисловість, і на протилежному східному краї щита — на півострові Лабрадор — у повному обсязі розроблятиметься найбільше з відкритих родовищ багатих нікелевих руд. Окрім металевих руд, Західне пограниччя володіє багатьма іншими ресурсами (тверді види палива, можливості виробництва гідроелектроенергії, лісоматеріали та рибальство). Проте на першому місці стоять значні запаси нафти й газу, які зосереджені у великій зоні на схід від канадських Скелястих гір між провінцією Юкон та кордоном США (рис. 4-14). Найбільш інтригуючими є бітумінозні піски Атабаски (північно-східна частина Алберти), які містять більше сирої нафти, ніж усі родовища Саудівської Аравії. Але вона залягає у вигляді схожої на дьоготь речовини (бітуму) у близьких до поверхні піщаних формаціях. Останні технологічні досягнення дають змогу економічно вигідно отримати ці енергозапаси. Їх виробництво стабільно зростає, і очікується, що до 2010 р. бітумінозні піски стануть домінуючою нафтовидобувною зоною Канади.

Продуктивна діяльність Північного пограниччя пов'язана з обширною мережею копалень, нафтових і газових родовищ, целюлозних заводів і гідроелектростанцій, які вплинули на виникнення сотень поселень і транспортних та комунікаційних засобів зв'язку, що простягаються на тисячі миль. Хоча воно є панівним, це товарне господарство становить лише одну складову регіональної економіки. Інша складова, як указує Роберт Бовн у книжці «*Географія Північної Канади*», — це традиційне господарство, яке «розвинулося з прожиткового мисливського господарства до економіки, за якої оплачувана робота, трансферні платежі, виготовлення прикрас є базою грошових прибутків, у той час як мисливство забезпечує район їжею». Це традиційне господарство, яке твердо тримається багатовікових цінностей корінного населення (перших народів), здавна було пов'язане з комерційною економікою як джерелом заробітку. Воно також було дуже прив'язане до землі, і в останні роки корінні народності в усьому регіоні стали сміливішими і подали судові позови про повернення земель, які європейці захопили в минулому без угод про передання. Суди та федеральний уряд виявили доброзичливість, і утворення Нунавуту в 1999 р. (рис. 4-16) було найбільш приголо-

мшливим досягненням сучасності.

До Північного пограниччя входить також Аляска, географічні можливості та специфіка якої дещо відрізняються від інших районів півночі Канади. Крім того, що вона є найбільшим штатом США, Аляска отримує чималий прибуток від виробництва нафти на північно-східному Арктичному схилі. А південне узбережжя поблизу Анкоріджа дедалі більше користує зі свого майже середнього положення на повітряному маршруті Тихоокеанської країни між «нижніми 48-ма» штатами США і Східною Азією. Ці вигоди спричинили несподіване зростання населення Аляски на більш ніж 100 % від 1970 р., і зараз тут проживає понад 650 тис. осіб, що становить 30 % населення Північного пограниччя на менш ніж одній шостій його території.

Увагу мігрантів до Півночі привертала також металеві руди. Але на відміну від сходу Канади недавній бум на Алясці був викликаний відкриттям величезних нафтових родовищ на Арктичному схилі — одному з провідних енергоджерел цієї півкулі з часу, коли в 1977 р. почав діяти трубопровід «Транс-Аляска» довжиною 800 миль/1280 км (рис. 4-14). Вичерпання запасів на головному родовищі в затоці Прадхо-Бей тепер змушує звернутися до величезних запасів Арктичного схилу, але сильний спротив природоохоронців призупинив ці плани.

На сході Аляски знаходиться так званий Арктичний національний заповідник незайманої природи, у якому адміністрація Буша хоче розпочати бурові роботи. На заході лежать «Національні нафтові резервні запаси Аляски», які федеральний уряд частково відкрив у 1999 р. для здачі в оренду буровим компаніям, що стверджують, що їхня екологічна чутливість разом із використанням найновіших технологій зменшить вплив видобувних робіт на екосистему тундри. Спротив природоохоронців викликає також проект будівництва газопроводу паралельно до нафтопроводу (величезні запаси зрідженого газу є побічним продуктом нафтовидобування). Як зауважувалося раніше, попит виробників електроенергії на чистий природний газ зростає в усій Північній Америці.

ТИХООКЕАНСЬКИЙ СТРИЖЕНЬ

Райони Тихоокеанського узбережжя Сполучених Штатів та суміжної з ним південно-східної краєвої частини Канади, які представляють дев'ятий регіон Північноамериканського світу (рис. 4-18),

були могутньою принадою для мігрантів від часу, коли понад 150 років тому був прокладений так званий Орегонський шлях. На відміну від решти заходу Північної Америки смужка землі між стіною Сьєрра-Невади та Каскадних гір і океаном отримує достатньо вологи. Вона має також значно краще довкілля із загалом приємним кліматом південніше Сан-Франціско, високопродуктивні сільськогосподарські угіддя в Центральній долині Каліфорнії і такі мальовничі місцини, як Олімпійські гори штату Вашингтон чи захоплені водні краєвиди, що оточують Сан-Франціско, Сан-Дієго, Сіетл і Ванкувер. Регіон активно розвивався після Другої світової війни, акумулюючи величезну кількість населення і господарських засобів уздовж цього найвіддаленішого краю Сполучених Штатів.

Але з початком XXI ст. стало зрозуміло, що з огляду економічної географії Західне узбережжя являє собою не кінець, а радше початок — ворота до багатства зростаючих можливостей, які останнім часом з'явилися на багатьох віддалених берегах, що оточують Тихоокеанський басейн. Ось чому ми вживаємо термін «Тихоокеанський стрижень» щодо цього регіону Північної Америки — на відміну від **Тихоокеанської країни** як світового функціонального суперрегіону (див. вставку «Тихоокеанська країна»).

22

50 років неослабного зростання даються знаки, і, незважаючи на те, що штати західного узбережжя і Британська Колумбія нині втішаються перспективами свого положення в Тихоокеанській країні, вони зустрінуться також із не надто приємними наслідками урбанізації. Це особливо справджується у Каліфорнії, де величезний розвиток найбільш населеного та багатонаціонального штату Америки (35 млн осіб у 2002 р., що на 13 % більше населення всієї Канади) сконцентрований у переповненій конурбації, яка простягається на південь від Сан-Франціско через Сан-Хосе, долину Св. Джоакіна, басейн Лос-Анджелес та південно-західне узбережжя аж до Сан-Дієго на мексиканському кордоні. Увесь цей коридор потерпає від екологічних негараздів, посух у внутрішній частині, затоплень берегової зони, грязевих потоків, нищівних пожеж і особливо від землетрусів. До всього цього люди додали ще власне зловживання природним середовищем Каліфорнії: від надмірного використання водних запасів, що потребує численних систем подачі води за сотні миль, до хронічного забруднення повітря у Лос-Анджелесі.

Незважаючи на таку ситуацію, каліфорнійці за другу половину минулого століття побудували одну з найпродуктивніших економічних машин Північноамериканського світу. Якби цей «Золотий штат» був незалежною країною, його економіка сьогодні займала б сьоме місце у світі. Проте виявляється, що дорога до успіху не є рівною, як це було у випадку з Південною Каліфорнією впродовж 1990-х років. Субрегіон почав це десятиліття з боротьби, оскільки національний спад у поєднанні з несподіваним закінченням холодної війни завдали серйозного удару по економіці району Лос-Анджелеса, що на той час сильно залежав від аерокосмічної промисловості, витрати на яку фінансувало Міністерство оборони країни. До кінця 1990-х років відбулися помітні зрушення, оскільки Південна Каліфорнія успішно диверсифікувала свою економіку і створила такі нові сектори, як індустрію розваг, зовнішню торгівлю і найбільший у країні та єдиний у метрополісі промисловий комплекс, який виробляє широкий спектр продукції — починаючи з одягу та закінчуючи високотехнологічним медичним обладнанням. Одяг виготовляють на фабриках низьких технологій, де працюють іммігранти, і це виробництво продовжує випереджати виробництво одягу у Нью-Йорку.

Північна частина Стрижня охоплює Північну Каліфорнію і Тихоокеанський північний захід. Останній простягається від долини Вілламетте штату Орегон через низовинну західну частину штату Вашингтон і переходить у берегову зону Британської Колумбії за межами канадського кордону.

Північна Каліфорнія, зосереджена в районі затоки Сан-Франціско, переживала в 1990-ті роки значно легші часи, ніж південна частина цього штату. Триває безприкладний період економічного зростання, і першість у ньому належить Силіконовій Долині. В межах цього технополісу жодне інше місто не користує з цього буму більше, ніж Пало-Альто — найбільше з підключених до Інтернету міст, яке обробляє більше половини глобального трафіку. Оскільки торгівля через Інтернет постійно зростає, компанії поспішають до Пало-Альто, щоб отримати більше вигід від нечуваного доступу до кіберпростору. Цьому ще більше посприяла високотехнічна місцева оптичноволоконна мережа. Тут формується новий інфраструктурний центр діяльності, який стане одним із наріжних каменів так званої нової економіки.

Тихоокеанська країна

Сьогодні ми є свідками виникнення обширного супер-регіону, що постав унаслідок економічних чудес на берегах Тихого океану. Він складається з віддалених та ізольованих частин. Його західні території — це Японія, прибережний Китай, Південна Корея, Тайвань, Таїланд, Малайзія, Сінгапур. Їхній захоплюючий розвиток упродовж останньої чверті століття змінив становище тихоокеанської периферії не тільки у Східній та Південно-Східній Азії, а й у Сполучених Штатах і Канаді та навіть у таких країнах Південної півкулі, як Австралія і Чілі.

Тихоокеанська країна є чудовим прикладом *функціонального регіону* з економічною діяльністю у вигляді потоків капіталу, переміщень сировинних матеріалів і торгових зв'язків, що породжують урбанізацію, індустріалізацію та міграцію робочої сили. У цьому процесі антропогенні ландшафти від Сіднею до Сантьяго трансформуються в рамках коридору протяжністю 20 000 миль (32 000 км), який оточує кільцем найбільший водний масив планети.

У наступних розділах ми продовжуватимемо обговорювати цей важливий феномен просторової взаємодії кількох географічних світів.

Тихоокеанський північний захід зайнятий дослідницькою роботою і виробництвом комп'ютерних технологій, особливо в технополісі, розташованому в субурбанізованому передмісті Сіетла (штаб-квартира компанії «Майкрософт»). Спершу головними видами діяльності тут були виробництво лісоматеріалів та рибальство, які й досі залишаються актуальними, незважаючи на людський вплив на довкілля. Пізніше цей субрегіон став рушійною силою індустріалізації. У 1930—1950-ті роки постали грандіозні греблі на ріці Колумбія, які виробляли дешеву гідроелектроенергію, що притягнула виробництво літаків та алюмінію. Хоча велетенський комплекс «Боїнг» за межами Сіетла все ще залишається головним працедавцем цього району, недавній приплив багатих мешканців викликає вибухове зростання числа компаній, які займаються програмуванням та Інтернетом, що пришвидшує перетворення Сіетла на метрополіс нової економіки.

Північ канадського кордону — найвіддаленіший північний субрегіон Тихоокеанського стрижня, відрізняється від інших не лише специфікою його Британської Колумбії, а й тим, що його економічна серцевина — Ванкувер — стала найбільш азіатизованим метрополісом Північної Америки.

Ванкувер розташований ближче до Східної Азії на повітряних та водних шляхах, ніж міста на південь від нього, і отримав головний поштовх у створенні торгових та інвестиційних зв'язків із західною Тихоокеанською країною завдяки своєму великому та дедалі зростаючому азійському населенню. Сьогодні етнічні китайці становлять 20 % населення метрополісу, азійський компонент якого тепер перевищує 35 %. Хоча є намагання створити новий, східно-західний, гібрид культури, у кінці 1990-х років посилюється тertia, коли багаті азійці з Гонконгу зайняли цілі квартали, замінили традиційні будівлі набагато більшими, оточили їх стінами та огорожами і зрізали майже всі дерева. Серйознішою проблемою є те, що нові мешканці зовсім не бажають асимілюватися, уникаючи вживання англійської мови і ведучи бізнес виключно в межах своїх громад.

Нині, коли Північна Америка дедалі тісніше пов'язана з глобальною економікою, ніде в цьому географічному світі міжнародні зв'язки не є очевиднішими, ніж у Тихоокеанському стрижні. Від північного краю цього регіону до мексиканського кордону його географічні переваги як воріт до процвітаючої Тихоокеанської країни дають можливості, про які не можна було і мріяти ще десятиліття тому.

По великих містах Північної Америки

Лос-Анджелес

Важко згадати якесь інше місто, що було б у центрі більшої уваги за останні кілька років, ніж Лос-Анджелес. Здебільшого ця популярність була негативною. Але незважаючи на землетруси, грязеві потоки, нищівні пожежі, сигнали тривоги про забруднення, показові судові процеси та порушення громадського порядку, чарівний образ Лос-Анджелеса навряд чи зіпсувався. Це є свідченням здатності міста швидко виживати і відновлюватися. Його статус як столиці розваг західного світу не викликає сумнівів.

Вид з літака під час приземлення в Лос-Анджелеському міжнародному аеропорту дає відчуття величезної неосяжності міського ландшафту. Це не лише заповнення велетенського природного амфітеатру, відомого як Лос-Анджелеський басейн, а також розбудова прилеглих берегових смуг та оточених горами долин і передгір'їв більш ніж на 50 миль (80 км) у глиб пустелі Мохаве. Це дивне місто, звичайно, могло матеріалізуватися лише в автомобільну епоху. Фактично більша його частина зведена впродовж останніх 60 років. Цьому сприяло швидке розширення мережі швидкісних автострад, яка в метрополісах Америки є неперевершеною. Великий Лос-Анджелес так розрісся в усіх напрямках, що сьогодні він розташовується в рамках географічної структури шести урбаністичних світів (див. рис. 4-12).

Загалом цей метрополіс є домівкою 16,8 млн мешканців Південної Каліфорнії. Він становить другу за людністю міську агломерацію Північної Америки та утворює південне ядро гігантської каліфорнійської конурбації, що простягається вздовж Тихоокеанського узбережжя від півдня Сан-Франціско до мексиканського кордону (рис. 4-9). Лос-Анджелес є також провідним торговельним, промисловим та фінансовим центром Тихоокеанського стрижня. На світовій арені він є найбільшим містом східної частини Тихоокеанської окраїни і відправним пунктом найбільшого числа її повітряних і океанських рейсів до Азії.



Британська Колумбія, яка поступово азійтизується, тепер експортує понад 40 % своїх товарів до країн західної Тихоокеанської країни (частка, значно більша від будь-якої іншої канадської провінції чи штату США). Решта районів коридору Ванкувер—Сіетл—Портленд ідуть услід за нею, причому чільне місце посідає їхня промисловість високих технологій. У Каліфорнії сектор зовнішньої торгівлі гігантської економіки цього штату виріс утричі від 1990 р., і зараз понад 15 % його робочих місць залежать від експорту.

Прогнозують, що як Північна, так і Південна Каліфорнія будуть успішними в міру того як триватимуть ці тенденції і метрополіс Лос-Анджелес ставатиме фінансовою, промисловою та торговою столицею східної частини Тихоокеанської країни, а також її транспортним вузлом. Сьогодні очевидним є те, що західне узбережжя, розташоване на середніх широтах, більше не слугує чорним входом до Північної Америки, а утворює нову парадну браму до Тихоокеанської арени, яка широко відкрита для міжнародної взаємодії.



РИСУНОК 5-1

на захід від Грінвіча 100°

розділ 5

Середня Америка



1:17 000 000

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | | |
|---|------------------------------|--------------------------------------|
| 1 Суходільний міст | 6 Гасієнда | 13 Висотні зони |
| 2 Архіпелаг | 7 Плантація | 14 <i>Тьєрра калієнта</i> |
| 3 Осередок культури | 8 Мулати | 15 <i>Тьєрра темплада</i> |
| 4 Материкова та окраїнна частини | 9 Аккультурація | 16 <i>Тьєрра фріа</i> |
| 5 Метиси | 10 Транскультурація | 17 <i>Тьєрра елада</i> |
| | 11 <i>Макіладорас</i> | 18 <i>Тьєрра невада</i> |
| | 12 Суходільний канал | 19 Вирубвання тропічних лісів |



РЕГІОНИ

- КАРІБСЬКИЙ БАСЕЙН**
- ВЕЛИКІ АНТИЛЬСЬКІ ОСТРОВИ**
- МАЛІ АНТИЛЬСЬКІ ОСТРОВИ**
- МЕКСИКА**
- ЦЕНТРАЛЬНА АМЕРИКА**

РИСУНОК 5-2



Середня Америка є світом різких контрастів, бурхливої історії, тривалого політичного неспокою та непевного майбутнього. Цей світ охоплює, як видно з рисунка 5-1, ту частину материка й островів, які лежать між Сполученими Штатами на півночі та Південною Америкою на півдні. Сюди входять: 1) значна частина суші, яку займає *Мексика*; 2) смуга землі, що звужується у південно-східному напрямі і є *Центральною Америкою*; і 3) численні великі й малі острови Карибського моря на схід від материка, ві-

домі, відповідно, як *Великі* та *Малі Антильські острови*.

Середня Америка є царством височинних вулканів і порослих лісами рівнин, гористих островів і коралових рифів. Вологі тропічні вітри дмуть з моря, зрощуючи відкриті вітрам узбережжя, тоді як захищені від вітрів частини узбережжя залишаються сухими. Ґрунти є різними — від родючих вулканічних до безплідних пустельних. Це земля захоплюючих краєвидів, тому туризм є однією з головних галузей економіки цього географічного світу.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Чи можна вважати Середню Америку окремим географічним світом? Дехто з географів об'єднує Середню і Південну Америки в єдиний світ, який вони називають Латинською Америкою, беручи до уваги домінуючу іберійську (іспанську і португальську) спадщину та переважання римо-католицизму над іншими релігіями. Але дані критерії більше стосуються Південної Америки. У Середній Америці значна кількість населення має африканські та азійські, так само як і європейські, корені. Окрім цього, в жодній із країн Південної Америки тубільна культура не мала такого значного впливу на сучасну цивілізацію, як у Мексиці. Басейн Карибського моря є мозаїкою суверенних держав, територій з перехідним політичним статусом та залишків колоніальної залежності. У Домі-

ніканській Республіці розмовляють іспанською мовою, у сусідній з нею Гаїті послуговуються французькою, голландською мовою говорять на Кюрасао та сусідніх островах, англійською — на Ямайці. Таким чином, Середня Америка є яскравим прикладом культурно-географічного плюралізму.

ФІЗИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Суходільний міст

Порівняно з територією Південної Америки регіон Середньої Америки є розділеним і фрагмен-

◆ Головні географічні особливості Середньої Америки

1. Середня Америка є фрагментованим світом, до якого входять усі континентальні країни від Мексики до Панами, а також усі острови Карибського басейну на сході.
2. Континентальна частина Середньої Америки являє собою суттєвий бар'єр, що розділяє води Атлантичного і Тихого океанів. З фізико-географічного огляду регіон є суходільним мостом, що з'єднує континентальні частини Північної та Південної Америки.
3. Середня Америка є світом значної культурної та політичної фрагментації. Політична географія перешкоджає об'єднавчим зусиллям, але країни та окремі райони починають співробітництво з метою вирішення спільних проблем.
4. Культурна географія Середньої Америки є складною. Африканські впливи домінують на Карибських островах, у той час як іспанські традиції і традиції американських індіанців присутні в материковій частині.
5. До цього світу належать найменш розвинуті території Америки. Нові економічні можливості можуть допомогти викоренити притаманну Середній Америці бідність.
6. З огляду території, населення та економічного потенціалу Мексика є країною, що домінує у цьому світі.
7. Мексика перебуває у процесі реформування своєї економіки і останнім часом переживає період суттєвого економічного зростання.

Середня і Центральна Америки

У даному обговоренні *Середня Америка* охоплює всю континентальну частину і всі острови й території, які лежать між Сполученими Штатами та континентом Південної Америки. Інколи для визначення цього регіону вживається термін *Центральна Америка*, але Центральна Америка насправді є районом у межах Середньої Америки (рис. 5-2).

До Центральної Америки належать країни, які займають смугу землі між Мексикою і Панамою: Гватемала, Беліз, Гондурас, Сальвадор, Нікарагуа і Коста-Ріка. Панама в даному дослідженні також належить до Центральної Америки. Однак багато центральноамериканських країн не вважають Панаму «своєю», оскільки ця країна довгий час була у складі Колумбії, яка входить до Південної Америки.

тованим. Навіть його подібна до лійки материкова частина, довжиною 6000 км, яка з'єднує Північну і Південну Америки, звужується у Панамі до смуги завширшки не більше 65 км. У цьому місці так званий *перешийок* вигинається у східному напрямі, так що Панама простягається зі сходу на захід, а Панамський канал перетинає її з півночі на південь. На карті континентальна Середня Америка має вигляд мосту між двома Америками. Фізико-географи називають подібні перешийки

1 суходільними мостами.

Упродовж своєї геологічної історії Північна та Південна Америки не завжди були з'єднані між собою в такий спосіб. Більш ніж 200 млн років тому Мексика і Південна Америка разом з Африкою склали єдиний суперконтинент, який учені назвали Пангеєю. Після того як Пангея розділилася на окремі частини, відділилися одна від одної і Північна та Південна Америки. Через деякий час під океаном, який їх розділяв, південно-західна плита Кокос зіштовхнулася зі східною Карібською плитою і просунулася під неї (рис. 1-4), піднімаючи, таким чином, середньоамериканський суходільний перешийок до його теперішнього рівня. Внаслідок цього підняття сформувалося також широке Мексиканське плато, після того як вулкани і розломи у земній корі вивергнули назвні величезні потоки розтопленої породи. Вулканізм відбувався переважно у високогірних коридорах, які проходили паралельно узбережжю континентальної Середньої Америки. Він невпинно будував гірські хребти, які і в наш час формують кістяк цього суходільного мосту. Всі ці перетворення, однак, виявляються лише тимчасовими особливостями поверхні. Суходільні мости існують лише обмежений час і врешті-решт зникають або внаслідок

геологічних процесів, або через підвищення рівня моря, яке їх затоплює.

Якщо дослідити земну кулю, можна побачити інші сучасні та колишні суходільні мости: Сінайський півострів між Азією і Африкою, вже не існуючу в наш час суходільну смугу між крайньою північно-східною Азією і Аляскою та мілини між Новою Гвінеєю та Австралією. Такі мости відігравали вирішальну роль у розселенні тварин і людей по всій планеті. Але хоча континентальна Середня Америка і формує суходільний міст, його внутрішня фрагментація завжди ускладнювала ці переміщення. Гірські хребти, вулкани, болотисті узбережжя і густі тропічні ліси утруднюють контакти і взаємодію, особливо якщо всі ці перешкоди у більшості районів Центральної Америки присутні одночасно (див. вставку «Середня і Центральна Америка»).

Ланцюги островів

Як видно з рисунка 5-2, приблизно 7000 островів Карібського моря простягаються довгою дугою від Куби і Багамських островів на схід і південь до Тринідаду. Сюди також входять численні острови, розташовані за межами головного ланцюга — як з його зовнішньої (Барбадос), так і внутрішньої сторони (наприклад, острови Кайман). Чотири великі острови — Куба, Гаїті (на якому розташовані Гаїті та Домініканська Республіка), Пуерто-Ріко і Ямайка — отримали назву *Великих Антильських островів*. Уся решта дрібніших островів називається *Малими Антильським островами*.

І знову карта натякає на фізичну географію. Весь Антильський **архіпелаг** (ланцюг островів) **2**



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Ми провели понеділок і вівторок у Ламані — величезному і геть укритому рослинністю стародавньому поселенні майя, схованому глибоко в лісах Белізу. В середу ми переїхали на машині з Беліз-Сіті до поселення Алтун-Га, що являє собою дуже відмінну картину. Період розквіту заснованого близько 200 р. до Р. Хр. Алтун-Га припадає на 300—900 рр., коли воно було процвітаючим центром торгівлі Класичного періоду. Поселення лежало на перехресті водних шляхів, по яких пересувалися торговці на каное, і виконувало роль складу для товарів, які надходили до нього сухопутними шляхами. Деякі з цих шляхів простягалися аж до Теотіуакана. Площа Алтун-Га становить понад 6 кв. км. Його головні споруди, одну з яких видно на фото, були розташовані навколо двох площ у центрі. Я піднявся на вершину споруди, щоб оцінити навколишній краєвид, сів перекусити і спробував уявити собі, як виглядало це місце, коли воно було жвавим торговельним і церемоніальним центром. Однак через більш нагальні обставини я не зміг зробити цього. З широкої тріщини у розпеченій сонцем платформі виповз десятисантиметровий тарантул, якого я помітив лише тоді, коли він опинився за якихось півметра від мене. Очевидно, його привабили крихти хліба і маленький шматочок саламя. Деякий поспіх, з яким я залишив це місце, поклав край моїм історично-географічним роздумам».

складається з гребенів і вершин гірських хребтів, що підіймаються з дна Карібського моря. Це є результатом того ж самого типу геологічних процесів, унаслідок яких піднявся суходільний міст Середньої Америки на заході. Деякі з цих гребенів є відносно спокійними, але подекуди бачимо активні вулкани. Одна з найжахливіших катастроф у цьому географічному світі відбулася століття тому, у 1902 р., на східному карібському острові Мартініка, коли вулкан Монтань-Пеле несподівано вивергнувся, що призвело до загибелі понад 30 000 жителів портового міста Сент-П'єр біля його півніжжя. Вже не так давно, в середині 1990-х років, прокинувся сплячий вулкан в острівній країні Монтсеррат, що змусило більшість місцевих жителів покинути її. Майже всюди в даному регіоні землетруси створюють постійну небезпеку. Як на островах, так і в континентальній частині земна кора є нестабільною в тих місцях, де сходяться Карібська, Кокосова і Північноамериканська плити (рис. 1-4). Додамо до цього ще ризик сезонних ураганів, що живляться тропічними опадами (згадаємо ураган Мітч 1998 р., наслідки якого для Центральної Америки були катастрофічними), і ста-

не очевидним, що довкілля Середньої Америки є одним із найнебезпечніших на земній кулі.

СПАДЩИНА МЕЗОАМЕРИКИ

Суходіл Середньої Америки був колыскою великих стародавніх цивілізацій. Саме тут був один із головних світових **осередків культури** (див. рис. 7-3) — **3** те джерело, з якого поширювалися нові ідеї. Населення цього регіону пройшло відповідний період розвитку і змогло досягнути значного матеріального та інтелектуального прогресу, для якого були характерні сільськогосподарська спеціалізація, урбанізація та розвиток транспортних мереж. Писемність, наука, мистецтво, архітектура, релігія та інші сфери життя досягли тут високого рівня. Антропологи називають цей осередок культури *Мезоамериккою*, яка простягалася у південно-східному напрямі від місця, де сьогодні розташоване Мехіко, до центральної частини Нікарагуа. Розвиток Мезоамерики особливо вражає через те, що він відбувався у дуже відмінних географічних умовах. По-перше, більш ніж 3000 років тому на низинних тропічних рівнинах тієї частини Мезоамерики, де нині розташовані Північна Гватемала,

Беліз і мексиканський півострів Юкатан, а також, можливо, у той самий час південніше, у високогір'ях Гватемали, виникла цивілізація *майя*. Між 1000 та 500 роками до Р. Хр. нею були збудовані такі величні міста, як Ель-Мірадор. По-друге, набагато далі у північно-західному напрямі, на високогірному плато в Центральній Мексиці *ацтеками* пізніше була заснована ще одна цивілізація з центром у найбільшому місті, яке будь-коли існувало у доколумбові часи. Отож у різних місцях цього регіону виникли різні держави з високим рівнем культури, зробивши Мезоамерику одним із світових центрів державності та знань.

Низинні майя

Як зазначалося, цивілізація майя є єдиною цивілізацією на Землі, яка виникла переважно у низинних тропіках. Її великі міста з кам'яними пірамідами, грандіозними храмами та іншими детально спланованими будівлями і в наш час є безцінним джерелом археологічної інформації. За чотири тисячі років свого існування культура майя переживала послідовні періоди піднесення і занепаду, досягнувши розквіту — Класичного періоду — з III по X ст. нашої ери.

Цивілізація майя, створена низкою міст-держав, об'єднала територію, площа якої була більшою від будь-якої із сучасних середньоамериканських країн, за винятком Мексики. Її населення, можливо, досягало 2—3 млн. Мова майя — місцева «латина» — і деякі споріднені з нею мови до сьогодні вживаються у цьому регіоні. Для правителів майя була характерна династична спадкоємність, поєднана з могутньою та складною релігійною ієрархією. Величаві міста з імпазантними спорудами, які сьогодні лежать у руїнах, виконували роль головним чином церемоніальних центрів. Також відомо, що культура майя дала майстерних митців, письменників, математиків і астрономів. Окрім цього, вона розвивала практичні види діяльності: її носії досягли значних здобутків у сільському господарстві й торгівлі. Вони вирощували бавовну, створили текстильні промисли і навіть вивозили готові вироби до інших частин Середньої Америки за допомогою морських каное. Взамін вони отримували, серед іншого, боби какао, які цінувалися так високо, що використовувалися як гроші; обсидіан для виготовлення знарядь і зброї та пір'я птаха кетцаль для оздоблення одягу.

Високогірні ацтеки

Значний культурний розвиток відбувався також у високогір'ях сучасної Мексики. Тут, не так далеко

на північ від теперішнього Мехіко, знаходився Теотіхуакан — перший урбаністичний центр у Західній півкулі, заснований приблизно на початку нашої ери. Місто, населення якого могло становити 150 000 мешканців, процвітало приблизно сім століть. Над його краєвидом домінували величні піраміди, а вплив розповсюджувався по всіх землях майя. Згодом у цей район із півночі мігрували *тольтеки*, які завоювали і поглинули місцеві індіанські народи і сформували потужну державу. Період гегемонії тольтеків був відносно короткочасним — менше трьох століть від їхнього приходу до влади приблизно в 900 р. по Р. Хр. Проте тольтекам удалося завоювати частину володінь майя, перейняти багато їхніх винаходів і звичаїв і запровадити їх потім на Мексиканському плато. В той час, коли держава тольтеків своєю чергою зазнала втручання нових елементів з півночі, вона вже переживала період занепаду. Але її технології були з готовністю запозичені й розвинуті завойовниками-ацтеками.

Вважається, що держава ацтеків, яка була вершиною організації та могутності в доколумбовій Середній Америці, зародилася на початку XIV ст. після заснування поселення на острові одного з численних озер, які в той час вкривали *Мексиканську долину* (сьогодні вона безпосередньо прилягає до столиці Мехіко). Цей урбаністичний комплекс, який називався Теночтітлан, незабаром став найбільшим містом на американському континенті і столицею могутньої держави. Завдяки союзам з сусідніми народами ацтеки встановили контроль над всією Мексиканською долиною — цим географічним стрижнем Середньої Америки, яка продовжує залишатися серцем сучасної держави Мексики. Долина площею 50 × 65 км є оточеною горами чашею, розташованою на висоті майже 2500 м над рівнем моря. Її висота і замкнутість визначають кліматичні умови цього району: як для тропіків, тут доволі сухо і дуже прохолодно. Завдяки озерам було сформовано унікальну мережу внутрішніх сполучень (ацтеки збудували канали, які з'єднали деякі з озер). Це посприяло розвитку транспорту, основним засобом якого були каное, довозенню продукції сільського господарства до міст, а данини, сплачуваної численними суб'єктами, — до головного міста.

Впродовж усього XIV ст. держава ацтеків зміцнювала свою військову потугу і на початку XV ст. розпочала завоювання сусідніх народів. Розширення імперії ацтеків проходило головним чином у східному та південному напрямках, де спротив був майже відсутній. Метою ацтеків було не захоплення нових територій, не поширення своєї культури, а радше підкорення народів і міст заради збирання податків і данини. По мірі того як їхній вплив поширювався по всій Середній

Америці, зростали обсяги товарів, що текли рікою у Мексиканську долину і до числа яких входили золото, какао і бавовняна тканина. Держава ставала дедалі багатшою, її населення зростало на очах (у період розквіту тільки населення Теночтітлана перевищувало 100 000 осіб). Міста вже не слугували виключно церемоніальними центрами, а були містами у повному значенні слова. Вони виконували численні економічні й політичні функції та мали значне населення, частиною якого була спеціалізована кваліфікована робоча сила.

Ацтекам належить ціла низка вражаючих досягнень, хоча слід зазначити, що вони були кращими запозичальниками і вдосконалювачами, ніж винахідниками. Ацтеки практикували зрошення шляхом підведення річкової води до угідь і будували старанно продумані тераси на схилах, яким загрожувала ерозія. Якщо говорити про спадок, що його залишили мезоамериканські індіанці своїм послідовникам і людству в цілому, то найбільшим він був у галузі сільського господарства. Кукурудза (маїс), батат, різноманітні види бобових, помідори, гарбузи, какао, тютюн — це лише деякі з культур, які вирощували у Мезоамериці в той час, коли туди вперше прийшли європейці.

ЗІТКНЕННЯ КУЛЬТУР

Люди на Заході часто переконані в тому, що історія тих чи інших частин земної кулі починалася лише після того як європейці прибували туди, а також у тому, що вони приносили тубільцям нечу-

ваний прогрес, який затьмарював будь-які посередні здобутки. Середня Америка переконливо спростовує подібні думки. Так, могутня держава ацтеків, від якої все тремтіло навкруги, була подолана відносно нечисельною групою іспанських завоювників за дивовижно короткий відтинок часу (1519—1521). Але не слід забувати про деякі факти. Спочатку ацтеки повірили, що іспанці були «білими богами», чий прихід передбачався їхнім пророчтвом. Але невдовзі ці «боги» побачили, що ацтеки володіють величезними багатствами. Ернан Кортес, у розпорядженні якого було 508 солдатів, завоював цю потужну імперію не лише своїми силами. Він розпалив повстання індіанських народів, поневолених ацтеками, чийм богам вони повинні були навіть офірувати своїх родичів. Під проводом Кортеса з його кіньми і вогнепальною зброєю ці тубільні народи підняли повстання проти ацтеків і приєдналися до іспанського загону, який вирушив на Теночтітлан. У боротьбі з ацтеками загинули тисячі індіанців; без їхнього героїзму Теночтітлан не був би захоплений іспанцями з такою легкістю.

Перемога Іспанії над домінуючою в Середній Америці державою відкрила двері для іспанського проникнення і панування в усьому регіоні. Жодна з інших середньоамериканських держав того часу не змогла протидіяти *конкісті* — європейському вторгненню. Лише деякі общини, захищені самою природою глибоко в лісах або високо в горах, змогли пережити цей шалений натиск, і то до часу. Врешті-решт вони також стали жертвами солдатів, священників та хвороб, принесених сюди іспанцями.

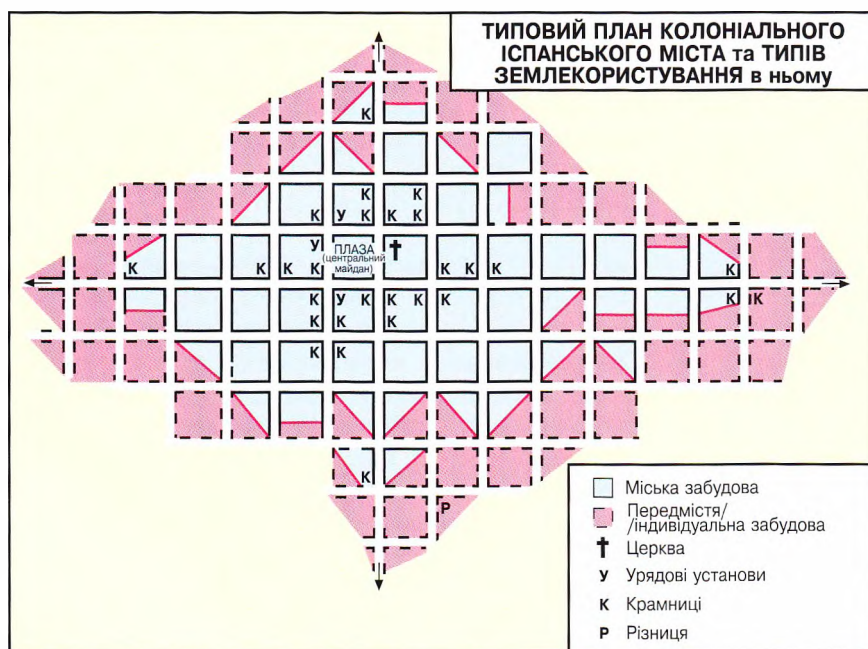


РИСУНОК 5-3

Наслідки конкісти

Конфронтація між іспанською та місцевими культурами обернулася катастрофою для американських індіанців. Чисельність тубільного населення стала різко зменшуватися, ліси вирубували; рослинність поїдалася завезеними з Європи свійськими тваринами; пшениця, теж завезена звідти, почала витісняти кукурудзу, а самі індіанці змушені були жити в новозбудованих містах. За швидкою перемогою над державою ацтеків сталося катастрофічне скорочення кількості населення. На час прибуття іспанців у Середній Америці, згідно з різними джерелами, мешкало від 15 до 25 млн місцевих жителів. Через 100 років їх тут залишилося лише 2,5 мільйона.

Іспанці були нешадними колонізаторами, проте не гіршими від інших європейців — підкорювачів народів. Не можна заперечувати, що іспанці були першими поневолювачами американських індіанців, рішуче налаштованими знищити міць їхнього суспільства. Але те, чого вони не змогли добитися завдяки своїй жорстокості за такий короткий час, було досягнуто внаслідок біологічних факторів. Ніхто з місцевого населення не мав імунітету до захворювань, які принесли з собою іспанці: віспи, черевного тифу, кору, грипу і свинки. Не мали вони захисту і проти тропічних хвороб, які потрапили до них через африканських рабів, привезених європейцями. Усі ці хвороби завдавали неймовірних людських втрат у спекотних та вологих низинах Середньої Америки.

Культурний ландшафт Середньої Америки — з її великими містами, полями на терасах і численними селами аборигенів — був докорінно змінений. Міста американських індіанців занепали. Іспанці зруйнували Теночтіглан, так і не оцінивши його величчю, і відбудували місто з тим, щоб розмістити тут свою штаб-квартиру. Але якщо індіанці застосовували у будівництві майже виключно камінь, іспанці вживали з цією метою велику кількість дерева, а для опалення, приготування їжі та виплавлення металу — деревне вугілля. Отож вирубування лісів набуло величезних розмірів, і навколо іспанських міст швидко почали оголюватися великі площі. Крім цього, іспанці привезли з собою домашніх тварин, кількість яких невпинно зростала. Кормом для них була не лише трава на навколишніх луках, а й нові сільськогосподарські культури. Велика рогата худоба та вівці швидко стали джерелом збагачення, і власники стад робилися заможними людьми. Між людьми і худобою почалося своєрідне змагання за джерела їжі та кормів. Це вимагало освоєння значних територій окраїнних високогірних та посушливих земель, що стало причиною порушення балансу у



РИСУНОК 5-4

виробництві продуктів харчування в регіоні. Більше того, іспанці почали запроваджувати європейські культури (передусім пшеницю) і використовувати новий, більш ефективний, сільськогосподарський реманент. Незабаром невеликих клаптиків землі, на яких місцеві жителі вирощували кукурудзу, вже не було видно через величезні поля пшениці, що їх оточили з усіх боків. Щоб задовольнити зрослі потреби у воді для зрошення та приведення в рух водяних млинів, іспанці модифікували місцеві дренажні та іригаційні мережі. Як результат, поля індіанців стали отримувати недостатньо вологи, і запаси їхньої їжі відчутно зменшилися.

Найбільш значними культурним наслідком конкісти було перенесення до Америки іспанських міських традицій. Індіанці зганялися зі своїх земель і розселялися у спроектованих і збудованих завойовниками містах і селах. Тут іспанці могли забезпечити собі той тип правління і адміністрування, до якого вони звикли (рис. 5-3). Ядром кожного іспанського міста була *плаза* (ринкова площа), біля якої розташовувалися церква і урядові будинки. План навколишніх вулиць був навмисне розроблений у формі ґрат; отож будь-яке повстання переселених до міст індіанців могло бути придушене з використанням незначної військової сили (бунтівні квартали просто перекидали і порушників спокою ліквідували). Кожне місто, як правило, засновувалося поблизу родючих земель, аби індіанцям було де працювати протягом дня. Зібрані у великих кількостях у цих містах і селах, тубільці впритул зіштовхнулися з іспанською культурою, довідалися про римо-католицьку релігію і навчилися іспанської мови. Їх також примусили сплачувати податки і данину новим госпо-

дарям. Окремі індіанські селища вижили, але в них запровадили іспанську адміністрацію, на зміну якій пізніше прийшли постколоніальні чиновники. І в наші дні село продовжує залишатися специфічною особливістю віддалених районів південно-східної частини Мексики та глибинних районів Гватемали, де місцеві мови все ще переважають над іспанською (рис. 5-4).

Після того як тубільне населення було завойоване і переселене, іспанці дістали можливість виконати своє головне завдання у Новому Світі — експлуатувати його багатства. Прибуткова торгівля, товарне сільське господарство, відгодівля худоби і особливо гірництво були прямою дорогою до успіху. З-поміж усіх цих видів діяльності видобуток золота був найбільш багатообіцяючим. Іспанці просто підпорядкували собі наявну робочу силу, якою були індіанці-гірники. Але незабаром запаси золота зменшилися, тому іспанці розпочали пошук інших мінералів. Довго шукати їм не довелося — зовсім поряд залягали щедри поклади срібла і міді. Найбільше їх було у широкій зоні на північ

від Мексиканської долини (див. рис. 5-9). Результатом розробки цих ресурсів стали численні зміни у цьому районі Середньої Америки, оскільки копальні вимагали робочої сили, обладнання, поставок харчів, транспортного сполучення тощо. Таким чином, народилася нова міська система, яка інтегрувала і організувала іспанські володіння в Середній Америці, а також здійснювала ефективний економічний контроль в її більш віддалених частинах. Гірництво стало справжньою опорою колоніальної Середньої Америки.

Хоч би де управляли іспанці — в містах, на фермах, у копальнях чи індіанських селищах, — Римська церква була верховною культурною силою, яка трансформувала суспільство американських індіанців. Єзуїти і солдати розширювали іспанські кордони дедалі на північ і захід, і церква мовчки погоджувалася з часто брутальним захопленням індіанських територій. Ідучи у фарватері конкісти, церква контролювала, упокорювала, організовувала і окультурювала тубільні народи.

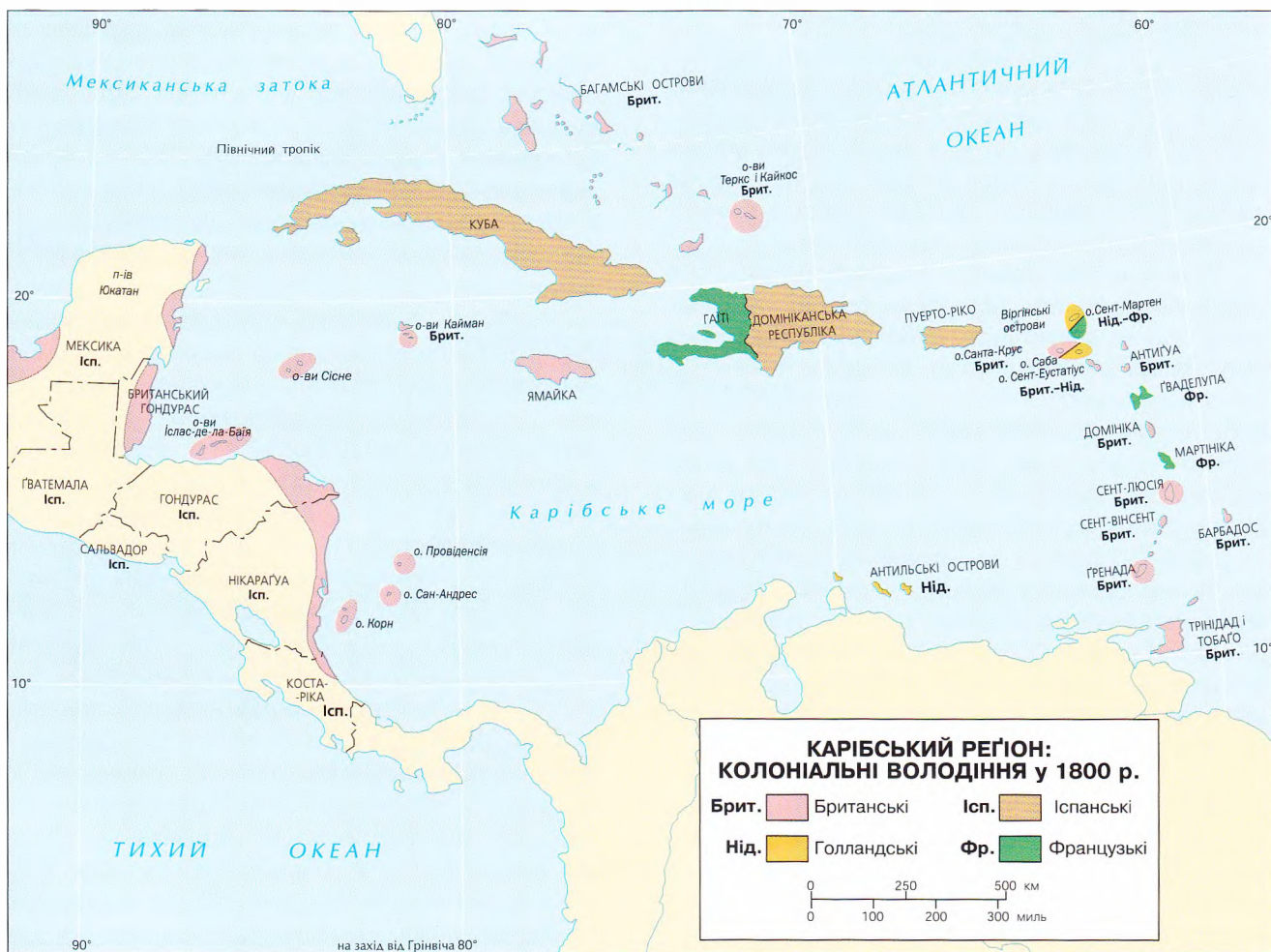


РИСУНОК 5-5

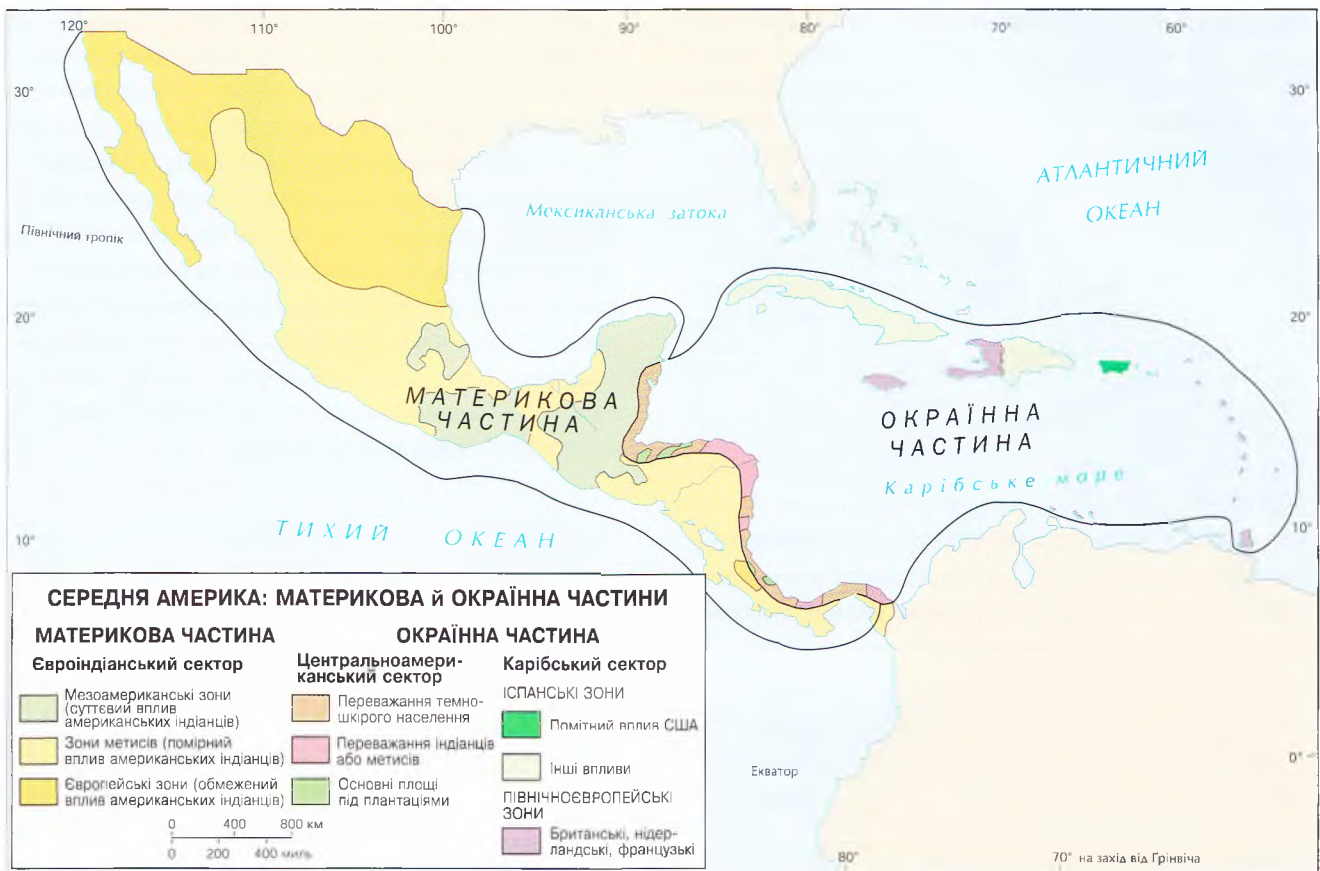


РИСУНОК 5-6

МАТЕРИКОВА ТА ОКРАЇННА ЧАСТИНИ

У Середній Америці, крім Мексики, лише Панама з її можливостями транзиту між двома океанами і покладами золота стала раннім об'єктом іспанської експансії (іспанці заснували місто Панама 1519 р.). Якщо не враховувати сухопутний шлях між Атлантичним і Тихим океанами, що приблизно повторював маршрут сучасного Панамського каналу, іспанці цікавилися головним чином Тихоокеанським узбережжям перешийка. Воно було базою, звідки іспанські впливи невпинно поширювалися на північний захід — до Центральної Америки. Однак основним районом іспанської діяльності залишалася територія, яка в наші дні є Центральною і Південною Мексикою.

Головною ареною міжнародної конкуренції у Середній Америці було не Тихоокеанське морське узбережжя, а острови і узбережжя Карибського моря. Саме тут британці змогли встановити свій плацдарм на материковій частині, контролюючи вузьку низинну прибережну смугу, що простягалася на південний схід від півострова Юкатан до того місця, де нині знаходиться Коста-Ріка. Як видно з рисунка 5-5, у Карибському морі іспанцям доводи-

лося змагатися з британцями, французами і голландцями, оскільки всі вони були зацікавлені в надзвичайно прибутковій торгівлі цукром, шукали миттєвого збагачення і можливостей для розширення своїх імперій.

Пізніше, після декількох століть колоніального суперництва європейських країн у басейні Карибського моря, на арену вийшли Сполучені Штати Америки, вплив яких почав відчуватися у прибережних областях материкової частини не внаслідок колоніальних завоювань, а через запровадження повсюдного широкомасштабного вирощування бананів. Наслідки цього були не менш серйозними. Економічна географія карибської прибережної зони була сильно видозмінена, бо тисячі акрів не використовуваних раніше алювіальних ґрунтів у річкових долинах були засаджені банановими деревами.

Оскільки хвороби, які європейці завезли до Нового Світу, набули найбільш загрозливих форм у цих спекотних і вологих районах, індіанці, які вижили, були надто малочисельними, щоб їх використовувати як робочу силу. Порівняно невелике тубільне населення архіпелагу піддалося жорсткому натиску європейців та дії епідемій навіть швидше, ніж материкові індіанці. За неповних

півстоліття від нього не залишилося ані сліду, результатом чого стали гостра нестача робочої сили і початок трансатлантичної работоргівлі з Африки, що докорінно змінило демографію Карібського регіону (див. рис. 8-6). Коли виникла потреба у робочій силі на материковому узбережжі Карібського моря, десятки тисяч темношкірих робітників були привезені туди з Ямайки та інших островів. Ще більше їх прибуло пізніше, під час будівництва Панамського каналу між 1904 і 1914 роками. Таким чином, демографічний склад населення був істотно змінений.

Відмінності між високогірними і прибережними районами Середньої Америки і карібськими островами були концептуалізовані Джоном Аугеллі, який розрізняв тут **материкову та окраїнну частини** (рис. 5-6). Згідно з Аугеллі, Середня Америка поділяється на: 1) євроіндіанську *материкову частину*, до якої входить територія від Мексики до Панами, за винятком карібського прибережного поясу від середньої частини півострова Юкатан і далі на південний схід; і 2) євроафриканську *окраїнну частину*, до якої входять прибережний пояс, а також карібські острови.

Терміни «*євроіндіанський*» та «*євроафриканський*» указують на культурну спадщину кожного з регіонів. У материковій частині європейські (іспанські) впливи і впливи американських індіанців є головними; сюди також належать сектори **метисів**, у яких два родоводи змішані. В окраїнній частині спадщина є європейською та африканською.

Як видно з рисунка 5-6, материкова частина поділяється на декілька районів залежно від сили впливу індіанської культури. У Південній Мексиці та Гватемалі впливи американських індіанців є суттєвими; у Північній Мексиці й деяких частинах Коста-Ріки вони обмежені; між цими двома районами розташовані сектори метисів із помірними індіанськими впливами. Окраїнна частина також має райони. Найбільш очевидним є поділ між зоною плантацій прибережної частини материка і островами. Але самі острови можуть також класифікуватися згідно з їхньою культурною спадщиною на групу островів з іспанським впливом (Куба, Пуерто-Ріко і Домініканська Республіка на о. Гаїті) і ще одну групу з впливами інших європейських держав, до якої входять колишня британська Вест-Індія, низка французьких островів і голландські Антильські острови біля самих берегів Південної Америки.

Відмінності у розселенні людей доповнюються відмінностями в їхньому світогляді та орієнтації. Окраїнна частина була легкодоступним районом цукрових і бананових плантацій, з виходом до моря і з сумішшю різноманітних культур. Материкова частина, розташована далі від узбережжя, була більш ізольованим районом. Окраїнна частина відводилася під величезні *плантації*, тому її товарна економіка була чутлива до коливань на світових ринках і прив'язана до заморського інвестиційного капіталу. Материкова ж частина була районом *гасієнд* — більш самодостатнім і значно менш залежним від зовнішніх впливів.

Гасієнда

Уже сама відмінність між землеволодінням на плантаціях і гасієндах є сильним доказом вагомості поділу на материкову і окраїнну частини. Гасієнда була іспанською інституцією, а плантації, згідно з Аугеллі, являли собою європейське поняття більш північного походження. Якщо говорити про **гасієнду**, то іспанські землевласники ніколи не переймалися збільшенням продуктивності своїх маєтків. Саме володіння обширним помістям передбачало соціальний престиж і комфортний спосіб життя. Місцеві трударі жили на землі — що, можливо, колись була *їхньою* землею — і мали свої наділи, на яких вони могли вирощувати зернові культури, котрі забезпечували їх засобами існування. В індіанських селах, які влилися до ранніх гасієнд, збереглися традиції та методи ведення сільського господарства, а також засоби транспортування продукції на ринки. Хоча все це описується в минулому часі, спадщина гасієнди з її неефективним використанням землі та робочої сили продовжує відчуватися практично в усіх куточках материкової частини Середньої Америки, а також у деяких районах Південної Америки.

Плантація

Плантація розглядається як форма організації праці, цілком протилежна гасієнді. У своїй книзі «*Середня Америка: країни і люди*» Роберт Бест і Джон Аугеллі перелічують п'ять характерних особливостей плантацій у Середній Америці, які відрізняють їх від гасієнд: 1) плантації розташовані у вологих тропічних прибережних низинах цього географічного світу; 2) вирощена на них продукція

(як правило, це монокультура) іде майже виключно на експорт; 3) капітал і кваліфікована робоча сила часто імпортуються, тому для плантаційного господарства характерні іноземна форма власності та відплив прибутків; 4) робоча сила є сезонною (її потрібно багато у сезон збирання урожаю, але в інший час вона простоює) і також імпортується через нестачу індіанських працівників; і 5) через широке вживання техніки плантація є більш ефективною у використанні землі й робочої сили, ніж гасієнда. Завданням у даному випадку є не самодостатність, а прибуток, тому головною причиною організації та експлуатації плантацій є багатство, а не соціальний престиж.

Зміна спадщини землеволодіння

Протягом ХХ ст. обидві традиційні системи землеволодіння значно змінилися. В окраїнній частині масові інвестиції американських корпорацій у прибережний карібський пояс Гватемали, Гондурасу, Нікарагуа, Коста-Ріки і Панами повністю трансформували цей регіон і запровадили в ньому нове поняття плантаційного сільського господарства. У материковій частині система гасієнд почала зазнавати дедалі більшого тиску національних урядів, які розглядали її як гальмо на шляху економічного, політичного та соціального розвитку. Деякі гасієнди були подрібнені між окремими землевласниками, а інші були змушені спеціалізуватися і підвищувати свою продуктивність. У Мексиці землі гасієнд були об'єднані у так звані *ехідос*, якими можуть спільно володіти декілька сімей. Протягом століть і гасієнда, і плантація робили свій внесок у соціальне і економічне життя материкової та окраїнної частин цього світу, наділивши їх характерними регіональними особливостями.

ПОЛІТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ

У наш час материкова Середня Америка поділена між вісьмома незалежними країнами, і всі вони, крім однієї, мають іспанське походження. Цей виняток — Беліз (колишній Британський Гондурас), та й він зазнає трансформації, оскільки тисячі іспаномовних іммігрантів, які прибували до нього з навколишніх буремних країн за останні два десятиліття, скоро стануть переважати серед населення. Найбільшою з усіх цих країн є Мексика — гігант Середньої Америки з площею 1 910 000 км², що становить 70 % території цього географічного

світу, враховуючи острови Карібського моря. За кількістю населення, яке становить 104 млн осіб, вона випереджає всі інші країни і острови Середньої Америки разом узяті.

Культури карібської частини Середньої Америки характеризуються набагато більшим розмаїттям. Тут домінує Куба, площа якої майже дорівнює сумарній площі всіх інших островів Карібського моря, а її населення (11,3 млн) набагато перевищує населення Домініканської Республіки — другої за людністю країни регіону (8,8 млн). Як зазначалося, Карібський басейн навряд чи є регіоном із переважаючими іспанськими впливами. Для прикладу, в той час як Куба успадкувала іспанські традиції, її південний сусід, Ямайка (населення якої становить 2,7 млн осіб і є у більшості темношкірим), відчувала британські впливи, а на розташовану поблизу Гаїті (населення 6,6 млн, переважно темношкіре) найбільший відбиток наклали африканська і французька культури. Перенаселений о. Гаїті (15,4 млн осіб) поділений між Гаїті та Домініканською Республікою, в якій переважає іспанська культура. Іспанські впливи також домінують на останньому з Великих Антильських островів — Пуерто-Ріко (4,0 млн осіб), який входить до співдружності Сполучених Штатів Америки.

На Малих Антильських островах також існує велике культурне розмаїття. У цьому регіоні розташовані: Віргінські острови Сполучених Штатів (колись належали Данії); французькі Гваделупа і Мартініка; група островів із британськими впливами, до якої належать Барбадос, Сент-Люсія, Сент-Вінсент, Гренада; голландські острови Сент-Мартен (спільне володіння з Францією), Саба-Сент-Еустатіус, а також голландські Антильські острови — Аруба, Бонайре і Кюрасао, що лежать біля північно-західного узбережжя Венесуели. На схід від дуги Антильських островів розташований Тринідад — ще одна колишня британська колонія, яка разом із сусіднім о. Тобаго стала суверенною державою у 1962 р.

Рух за незалежність сколихнув Середню Америку на ранньому етапі її розвитку. В регіоні Великих Антильських островів, де Іспанія утримувала в покорі Кубу і Пуерто-Ріко, а Британія контролювала Ямайку, афрокарібське населення підняло повстання проти французьких рабовласників. Уже в 1804 р. вдалося створити республіку Гаїті. На материк починаючи з 1810 р. повстання проти іспанської влади привели до незалежності Мексику (1821 р.) і центральноамериканські республіки (до кінця 1820-х років).

Колоніальна карта Карібського басейну була мішаниною британських, французьких, іспанських і голландських колоніальних володінь (рис. 5-5). Усі ці країни були конкурентами у цукровому бумі, який став можливим завдяки примусовій міграції африканської робочої сили. Сполучені Штати, стурбовані європейською присутністю у цьому географічному світі, проголосили у 1823 р. доктрину Монро, метою якої було запобігти утвердженню влади європейських держав у нових незалежних республіках та подальшому розширенню їхніх володінь у регіоні. Сполучені Штати поки ще не мали впливу в Середній Америці, але республіки, які постали на їхньому порозі, являли для них очевидні економічні та стратегічні можливості.

До кінця XIX ст. США стали головною силою у Середній Америці. Одними з наслідків іспано-американської війни 1898 р. були незалежність Куби, а також перехід Пуерто-Ріко під прапор Сполучених Штатів. Незабаром американці з'яви-

лися в Панамі, будуючи там знаменитий канал. Тим часом американські корпорації переживали бум, але пов'язаний не з цукром, а з експлуатацією величезних бананових плантацій. Централноамериканські республіки фактично стали справжніми колоніями Сполучених Штатів.

Незалежність приходила до Великих і Малих Антильських островів із великими труднощами. Афрокарібські Ямайка, а також Трінідад і Тобаго, на які британці привезли значну кількість вихідців із Південної Азії, отримали повну незалежність від Об'єднаного Королівства у 1962 р. Інші британські острови (Барбадос, Сент-Вінсент і Домініка) стали суверенними дещо пізніше. Франція, однак, до цього часу утримує Мартініку і Гваделупу у статусі своїх заморських *департаментів*, а голландські острови перебувають на різних стадіях автономії. Віргінські острови Сполучених Штатів, придбані у Данії в 1917 р., мають територіальний статус без будь-яких перспектив отримання незалежності.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА СЕРЕДНЬОЇ АМЕРИКИ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)	Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Сьюдал-Хуарес, Мексика	1,2	Порт-о-Пренс, Гаїті	1,9
Гвадалахара, Мексика	4,0	Пуебла, Мексика	2,0
Гватемала, Гватемала	3,5	Сан-Хосе, Коста-Ріка	1,0
Гавана, Куба	2,3	Сан-Хуан, Пуерто-Ріко	1,4
Манагуа, Нікарагуа	1,0	Сан-Сальвадор, Сальвадор	1,5
Мехіко, Мексика	27,0	Санто-Домінго, Домініканська Республіка	3,8
Монтеррей, Мексика	3,5	Тегусігальпа, Гондурас	1,0
Панама, Панама	1,2	Тіхуана, Мексика	1,2

РЕГІОНИ СЕРЕДНЬОАМЕРИКАНСЬКОГО СВІТУ

► КАРІБСЬКИЙ БАСЕЙН

Тридцять три острівні країни Карібського моря населені такою великою кількістю людей, що цей регіон, який охоплює Великі й Малі Антилські

острови, є найбільш густо населеним в Америці. Це також регіон майже суцільної бідності, а в деяких місцях — крайніх злиднів. Певною мірою комуністична *Куба* і приєднаний до Сполучених Штатів острів *Пуерто-Ріко* є винятками із загальної

Очікування ери пост-Кастро на Кубі

Розташована на відстані всього 145 км від південного краю Флориди, Куба, яка є найбільшим карібським островом, потрапила під диктаторське правління Фіделя Кастро у 1959 р. після падіння попереднього диктатора Фульгенсіо Батісти. Кастро, запровадивши в країні комунізм радянського стилю, наступні три десятиліття був парією Західної півкулі, постійно намагаючись експортувати свою комуністичну революцію до інших частин Америки. Але все це змінилося після 1991 р., коли розвалився Радянський Союз. Економіка Куби занепала через втрату більшої частини ринку збуту — її добродійника, який імпортував кубинську сировину і надавав їй щорічну допомогу в розмірі близько 4 млрд доларів США. Щоб усунути ці труднощі та відновити народну підтримку після заворушень 1994 р., Кастро був змушений погодитися на певні ринкові реформи, при цьому продовжуючи чіплятися за старі ідеологічні принципи. Серед запроваджених змін були масові звільнення державних службовців і заохочення як місцевого приватного підприємництва, так і прямих зарубіжних інвестицій.

У середині 1990-х років спільні підприємства з зарубіжним капіталом почали виростати як гриби після дощу. Це були туристичні фірми, фінансовані європейськими компаніями, міжнародні банки, дилерські фірми японських автомобільних компаній, збудовані Ізраїлем текстильні фабрики і високотехнологічні телефонні системи, запроваджені мексиканськими підприємцями. З посиленням економічної інтеграції на американському континенті країни регіону почали проявляти дедалі більший інтерес до встановлення торговельних зв'язків з Кубою, оскільки вони розуміли, що в результаті пострадянських трансформацій Кастро перестав бути ідеологічною загрозою. Але Сполучені Штати й надалі відмовлялися мати справу з Кубою. Продовжувало діяти і торговельне ембарго, запроваджене ними у 1962 р. (яке вже давно ігнорувалося країнами Середньої Америки). Хоча в наш час ембарго й послаблене, за останні 40 років воно завдало кубинській економіці значних збитків.

Беручи до уваги сприятливе географічне розташування і надлишок природними ресурсами (рис. 5-7), а також зміни на краще, які відбуваються в останній час, можна припустити, що в перспективі Куба може стати економічним «тигром» Карібського регіону. Природні умови для ведення товарного сільськогосподарського виробництва є одними з кращих в Антилському архіпелазі. Цукрова промисловість продовжує залишатися основою національної економіки,

а цукор — головним предметом експорту. До природних ресурсів належать високоякісні нікель, магній і хром. Існує імовірність відкриття родовищ нафти. З 1960-х років країна почала готувати кваліфіковані кадри для промисловості і, як результат, на Кубі постала розвинута біотехнологічна галузь, завдяки якій було вперше винайдено вакцину проти менінгіту. Заклади вищої освіти є найбільш передовими у Карібському басейні, а туристична галузь почала відроджуватися після того як туристи (головно з Європи і Канади) почали масово приїжджати на нові пляжні курорти мальовничого узбережжя поблизу столиці країни Гавани.

Але попри всі ці досягнення Куба не змогла підтримати розпочатий прогрес у другій половині 1990-х років. Головною причиною того, що в 1997 р. Кастро прийняв рішення відмовитися від поміркованих реформ, вважається те, що їхні наслідки почали загрожувати політичній стабільності режиму. Кастро з його негіддательністю і впертою вірою у збанкрутілу модель комунізму виявився неспроможним змінитися зі зміною обставин. Ресурси його поліційної держави йдуть на попередження суспільних заворушень, а розчарованим кубинцям залишається тільки спостерігати за поглибленням економічної кризи, яка занурює країну у безпрецедентні глибини бідності. Із зменшенням економічних ресурсів зростають втрати держави, до яких можна віднести занепад освіти і системи охорони здоров'я; падіння довір'я молоді, яка дедалі частіше звертається до наркотиків і стає на шлях злочинності; зменшення виробництва цукру через нестачу вхідних ресурсів; погіршення якості обслуговування туристів і репутації Куби як місця відпочинку; погіршення інвестиційного клімату для зарубіжних інвесторів, що обмежує діяльність спільних підприємств і загрожують успіхам 1990-х років.

Оскільки майже всі види діяльності на Кубі сповільнилися або призупинилися, почався відлік часу до того моменту, коли Кастро зникне з політичної арени. Якщо заглянути за межі ери Кастро, не так важко побачити, що Куба приєднується до інших колишніх бастионів комунізму, в яких до влади прийшли сили капіталістичної економіки. До Куби продовжують проявляти інтерес зарубіжні корпорації та інвестори, особливо зі Сполучених Штатів. Тому справедливо буде заявити, що із «зміною варті» ця країна займе належне місце серед головних гравців в економічній географії Середньої Америки.

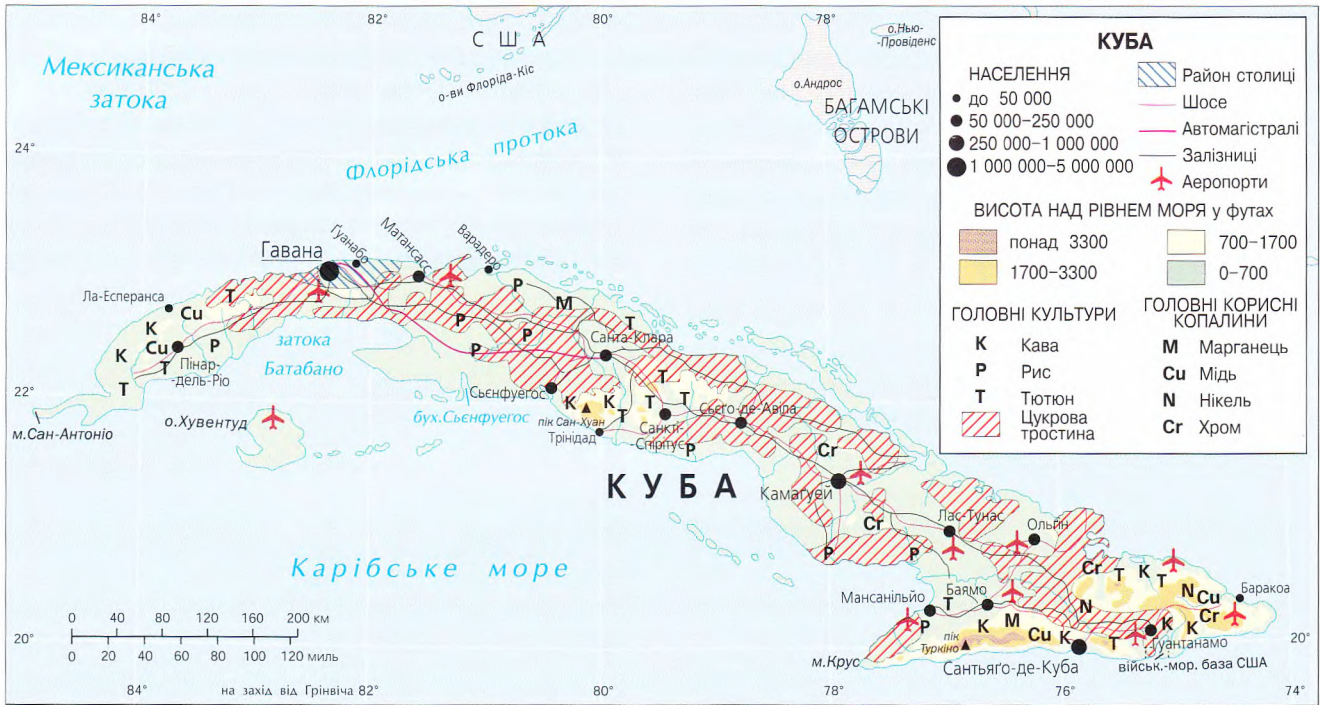


РИСУНОК 5-7



РИСУНОК 5-8

Непевне майбутнє Пуерто-Ріко

Найбільшою за площею і населенням територією США у Середній Америці є Пуерто-Ріко, найвіддаленіший на схід і найменший за розмірами острів у ланцюгу Великих Антильських островів (рис. 5-8). Його територія з площею 8800 кв. км і населенням 4 млн осіб є більшою від штату Делавер, а за кількістю мешканців переважає штат Орегон. Острів відійшов до Сполучених Штатів понад століття тому після іспано-американської війни 1898 р. Оскільки на той час пуерторіканці боролися за звільнення від іспанського контролю, такий перехід влади став лише заміною одних колонізаторів іншими. Як результат, перші 50 років американського управління були складними, а обирати власного губернатора пуерторіканці отримали право лише у 1948 р.

Коли виборці на острові проголосували за створення співдружності на референдумі 1952 р., Вашингтон і Сан-Хуан — два місця засідання уряду — уклали непросту угоду. Пуерторіканці стали громадянами Сполучених Штатів, але вони не були зобов'язані платити федеральні податки на свої місцеві доходи. Згідно з федеральним законом Пуерто-Ріко має свою конституцію і користується значною автономією. Щорічно ця острівна територія отримує суттєву допомогу з Вашингтона, яка на кінець 1990-х років сягнула 9 млрд доларів США, що приблизно дорівнює сумарним обсягам допомоги США решті країн усієї земної кулі.

Незважаючи на такі очевидні переваги серед уражених бідністю країн Карібського басейну, Пуерто-Ріко не є процвітаючим островом. Його економіка довгий час залежала від однієї культури (цукрової тростини), тому протягом 1950—1960-х років індустріалізація острова базувалася на відносно дешевій робочій силі, податкових пільгах для корпорацій, політичній стабільності й полегшеному доступі до ринків США. В результаті цього головними предметами експорту Пуерто-Ріко сьогодні є не цукор чи банани, а продукція фармацевтичної промисловості, електронне обладнання та одяг. Проте успіхи індустріалізації не змогли зупинити хвилю еміграції, яка перенесла більше мільйона жителів острова до самого лише Нью-Йорка. Зарплати, які влаштовують корпорації, роблять багатьох місцевих пуерторіканців

бідними або безробітними. За вражаючим фасадом берегової лінії Сан-Хуана з його готелями-хмарочосами і туристичними приладами лежать райони економічних злиднів. На сьогодні приблизно 60 % усіх пуерторіканців живуть поза межею бідності.

У своїй недавній книжці «Пуерто-Ріко: випробування найстарішої колонії світу» Хосе Тріас Монге не залишає сумнівів щодо наслідків неспроможності Вашингтона ефективно управляти цією територією. Острів став одним з головних вікон проникнення до Сполучених Штатів наркотиків; рівень злочинності тут набагато вищий, ніж у США; корупція є звичайним явищем, а політичні дебати не визначаються терпимістю. Газети, що виходять на острові, відображають на своїх сторінках ступінь поляризації суспільства, який має бути суворим застереженням.

Протягом 1990-х років пуерторіканцям двічі надавали можливість проголосувати за своє політичне майбутнє на референдумі, санкціонованому Конгресом США. І кожного разу електорат острова відкидав і можливість отримання незалежності, і пропозицію приєднання до США як 51-го штату, вибираючи натомість свій існуючий статус члена Співдружності. На першому референдумі 1993 р. прихильники збереження статус-кво з невеликою різницею перемогли прихильників створення 51-го штату (48,4 % проти 46,2 %). Усе ніби вказувало на те, що ідея приєднання до США почала здобувати підтримку. Але референдум 1998 р. показав, що кількість голосів, поданих за Співдружність, виявилася ще трохи більшою (50,2 % проти 46,5 %). Ті, хто виступив за незалежність, узагалі втратили будь-яку вагу, оскільки їхній відсоток 1993 р. (4,4) через п'ять років скоротився до 2,5.

Результати останнього референдуму, однак, ніколи не змусять замовкнути таких, як Хосе Тріас Монге, котрі заявляють, що будь-який статус, окрім повної незалежності, слугитиме лише збереженню залежності Пуерто-Ріко від Сполучених Штатів. Ці люди таврують США як колоніальну державу, незалежно від того, наскільки демократичними є їхні наміри. Таким чином, Пуерто-Ріко залишатиметься серйозним викликом США стосовно мистецтва управління державою.

картини (їх описано окремо у вставках «Очікування ери пост-Кастро на Кубі» і «Непевне майбутнє Пуерто-Ріко»). На більшості інших островів життя пересічної людини тяжке, часто безнадійне і трагічно коротке. За кількістю випадків захворювання на СНІД Карібський регіон займає друге місце у світі після Африканської Субсахари.

Усе це різоче контрастує з раннім періодом багатства, базованого на торгівлі цукром. Однак слід зазначити, що це початкове багатство було досягнуто за рахунок ліквідації цілої етнічної групи американських індіанців, які проживали в регіоні

Карібського моря, та примусового переселення сюди рабів-африканців. Звичайно ж, прибутки від продажу цукру завжди отримували плантатори, а не робітники. Згодом регіональна економіка зіштовхнулася із зростаючою конкуренцією з боку інших тропічних районів, які почали займатися виробництвом цукру. Незабаром Карібський регіон утратив свою монополію на європейському ринку, і для нього почалися важкі часи. Тим часом європейці сприяли покращенню санітарного і медичного стану регіону (як це вони робили і в інших частинах світу), стимулюючи тим самим

швидке зростання острівного населення. Смертність знизилася, а рівень народжуваності продовжував залишатися високим, результатом чого став демографічний вибух.

Коли торгівля цукровою тростиною пішла на спад, рівень життя мільйонів мешканців островів скоротився до прожиткового мінімуму, недоїдання і голоду. Багато хто почав шукати роботу за їхніми межами. Десятки тисяч ямайських робітників перебралися на плантації узбережжя окраїнної частини цього географічного світу; велика кількість жителів британської Вест-Індії у пошуках кращого життя переїхали до Англії; потік пуерторіканців і домініканців спрямувався до Нью-Йорка. І все ж масовий відплив населення не зміг зменшити стрімкого зростання населення регіону. Нині на островах Карібського моря живуть майже 40 млн люду. Очікується, що до 2010 р. ця цифра зросте принаймні на 10 %.

Жителі карібських островів просто не мають багатого вибору в своїх пошуках. Їхнє життєве довкілля є розпорошеним і фрагментованим водою і горами. Загальна площа землі, придатної для культивування, становить дуже незначний відсоток площі широко розкиданого архіпелагу. Хоча в регіоні відбулося певне пожвавлення економічної діяльності, сільське господарство продовжує залишатися провідним сектором економіки. Цукор і надалі є основним продуктом експорту в Домініканській Республіці, на Кубі та Ямайці. Однак у Гаїті першою в переліку експортованих первинних продуктів стала кава. На Малих Антильських островах цукор відійшов на задній план, поступившись таким культурам, як банани, цитрусові, спеції та бавовна. Лише на островах Барбадос та Сент-Кітс і Невіс виробництво цукру залишається на достатньо високому рівні. Туризм як єдина галузь, що продовжує зростати у регіоні, є двояким благом, про що йтиметься нижче.

Проблема бідності

Всі сільськогосподарські культури, які вирощуються в Карібському регіоні, — кава на Гаїті, банани на Ямайці, фрукти на Малих Антильських островах, а також донедавна головний місцевий продукт — цукор — зазнають постійної жорсткої конкуренції з боку продукції, вирощеної в інших частинах земної кулі. Їх виробництво поки ще не вийшло на той рівень, який може забезпечувати покращення життєвого рівня населення. Щодо корисних копалин, таких як боксити на Ямайці чи нікель на Кубі, то вони суттєво не впливають на індустріалізацію басейну Карібського моря. Лише багатий на природний газ Тринідад робить певні

кроки у цьому напрямі. Як і в інших регіонах земної кулі з низьким рівнем доходів, ці ресурси експортуються в інші країни. І навіть якщо постіндустріальних виробників приваблює місцева робоча сила, як на Сент-Люсії та Барбадосі, де населення має відносно високий рівень освіти, це трапляється лише тому, що велика кількість робітників може бути найнята за дуже низьку зарплату для виконання рутинних операцій. Таке підприємство може бути швидко переведене в інше місце, якщо ще дешевша робоча сила стане доступною в іншій країні з низьким рівнем доходу. Таким чином, країни Карібського регіону, доходи яких залежать від непевних зарубіжних ринків, опинилися заручниками міжнародного економічного порядку, який вони не можуть змінити.

За таких обставин величезна більшість населення регіону продовжує заробляти на прожиття на своїх маленьких клаптиках землі, скніє у бідності та потерпає від хвороб. Запаси продуктів харчування на карібських островах є часто недостатніми. Найкращі землі продовжують використовувати під експортні культури, а не для виробництва головних продуктів харчування для місцевого споживання. Багато країн (особливо це стосується Гаїті) мають хронічний дефіцит харчів. За останні покоління методи вирощування сільськогосподарських культур майже не змінилися. Традиції успадковування землі призвели до такого її подрібнення, що власники наділів змушені або працювати половинниками, або шукати роботу на плантаціях, аби дещо збільшити свій убогий врожай. До всіх цих негараздів слід додати постійну загрозу ґрунтової ерозії. Сільська місцевість на Ямайці порізана глибокими ярами і байраками, а на Гаїті від надмірного обробітку і вирубування лісів земля стала такою розореною, що майже вся країна перетворилася на екологічну пустелю.

Маючи таку кількість проблем, Карібська Америка, здавалося б, не могла би похвалитися великими містами. Утім відсоток урбанізації населення регіону перевищує 60 і є суттєво вищим від середнього показника урбанізації на земній кулі (45). Населення чотирьох головних міських агломерацій — Санто-Домінго у Домініканській Республіці, Гавани на Кубі, Порт-о-Пренса в Гаїті та Сан-Хуана в Пуерто-Ріко — становить 25 % всього населення Карібського регіону. Однак рівень життя в містах навіть нижчий, ніж у найбідніших сільських районах. Нетрі Порт-о-Пренса вважаються одними з найгірших на Землі. Тому не слід дивуватися, що такі жахливі умови штовхають найбільш відчайдушних гаїтян на ризик переплисти море човнами у пошуках кращого життя в інших країнах.

Карібські острови є регіоном різких, часто неймовірних контрастів. Гаїті — найбільш бідніша країна Західної півкулі, а її нетрі, як, для прикладу, у столиці Порт-о-Пренсі, — найбільш безнадійні з усіх середовищ життя людини. Розкішні пейзажі прибережної частини, які першими впадають в око, створюють інше враження про цей регіон. Але, незважаючи на такий фасад, економічні можливості басейну Карібського моря залишаються одними з найбільш обмежених.



Африканська спадщина

Суспільна географія карібських островів є також і африканською спадщиною. Деякі місця басейну дуже сильно нагадують краєвиди Західної та Екваторіальної Африки. Африканська спадщина тут виявляється в архітектурі сільських помешкань, специфіці сільських базарів, у ролі жінки у сільському житті, готуванні деяких видів їжі, методах обробітку землі, характері сімейних відносин, мистецькому самовираженні тощо.

Утім становище пересічної білої людини на островах назагал є сприятливішим. У політичному і економічному сенсі **мулати** (суміш білого і темношкірого населення) стоять на шабелі нижче від білих. На найнижчому шабелі соціальної драбини перебувають темношкірі. У Гаїті, скажімо, де 95 % населення є темношкірим, а 5 % — мулатами, меншість тримає у своїх руках непропорційно велику владу. На сусідній Ямайці 8 % расовозмішаного населення відіграло і продовжує відігравати політичну роль, яка явно перевищує його чисельність. У Домініканській Республіці на вершині владної піраміди стоять білі європейського (іспанського) походження (16 %), мішане населення (73 %) знаходиться посередині, а темношкірі (11 %) — у самому низу. На Кубі також 11 % темношкірого населення перебуває у менш сприятливих умовах, ніж білі (37 %) і мулати (51 %).

Демографічна структура островів ще більше ускладнюється присутністю азійського населення з Китаю та Індії. Протягом XIX ст. скасування рабства і, як результат, нестача робочої сили

привели до далекосяжних наслідків. Приблизно 100 000 китайців емігрували на Кубу як контрактні робітники (сьогодні вони становлять близько 1 % населення острова). На Ямайку, Гваделупу, Мартініку і особливо Трінідад із тією ж метою прибули 250 000 жителів Індії. Тому до змінених африканцями варіантів англійської та французької мов можна додати ще декілька азійських. Позиції мови хінді є особливо сильними на Трінідаді, населення якого сьогодні більш ніж на 40 % складають вихідці з Південної Азії. Етнічне і культурне розмаїття плюралістичного суспільства Карібської Америки є справді безкінечним.

Туризм: збуджуюча галузь

Кількість туристів, яких щорічно приваблюють курортні зони, неповторні краєвиди та історичні пам'ятки Карібської Америки, значно перевищує 20 млн осіб, що робить цей регіон одною з найпопулярніших зон відпочинку на Землі. Принаймні 10 % усіх туристів вирушає у круїзи на морських лайнерах, приписаних до флоридських портів. Багато з портів і зон відпочинку, що до них прилягають, зазнали з початку 1980-х років суттєвого економічного піднесення (наприклад, райони Порт-Антоніо та Монтего-Бей на Ямайці). Частка індустрії туризму Ямайки нині становить приблизно шосту частину ВВП країни і дає роботу понад третині її загальної робочої сили.

Те, що туризм на карібських островах є перспективною галуззю, яка приносить значні валютні

надходження, — факт незаперечний. Проте це має і суттєві недоліки. Прибуття на бідні острови величезної кількості заможних, іноді кричуще багатих, туристів не може не дратувати місцевих жителів. Масовий туризм негативно впливає на місцеву культуру, яка змушена адаптуватися до смаків відпочиваючих. І хоча туризм є важливим джерелом доходу карибських країн і альтернативи йому практично немає, втручання влади і багатонаціональних корпорацій применшують доходи місцевих підприємців на користь світового туристичного бізнесу. Існують докази того, що туризм у регіоні майже вийшов на максимальний рівень розвитку, оскільки в другій половині 1990-х років (період, що вважається економічно благополучним) ця індустрія розвивалася дуже повільно. Це може бути результатом цілого комплексу проблем: негативного іміджу (високий рівень злочинності, часті урагани), недостатньо розвинутої інфраструктури (особливо аеропортів і системи телекомунікації), зростання вартості будівництва і обслуговування та більш ефективного маркетингу курортів-конкурентів.

Таким чином, туризм є досить неоднозначним чинником для басейну Карибського моря. В обмежених економічних умовах регіону він забезпечує багатьом роботу і доходи. Але присутній і негативний ефект: сяючі на сонці вежі готелів поряд із домівками міської бідноти, розкішні лайнери, що пропливають повз уражені злиднями села, вишукані страви, що подаються туристам у місцях, де за рогом діти потерпають від недоїдання. Звичайно, індустрія туризму робить позитивний внесок в економіку островів, але водночас вона напружує відносини з місцевим населенням.

Регіональне співробітництво

Багато з географічних світів і регіонів земної кулі, як ми вже дізналися з розділів про Європу і Північну Америку, шукають нових форм міжнародного співробітництва. Басейн Карибського моря не є винятком, незважаючи на дуже відмінні культурні й політичні умови його острівних країн. Спонукані спільними економічними інтересами і зростаючим почуттям регіональної ідентичності, всі 16 незалежних країн регіону підписали у 1994 р. угоду про створення Асоціації карибських держав (ACS). Дана акція була ініційована Спільним ринком країн Карибського моря (CARICOM) — митним союзом колишніх британських колоній, який на той час проіснував три десятиліття і прийняв ухвалу про розширення шляхом налагодження зв'язків із сусідніми іспаномовними країнами. Ці

нові зв'язки охопили не тільки Домініканську Республіку, Кубу та Гаїті у Карибському морі, а й усі материкові країни цього географічного світу (крім Панами), плюс Венесуелу і Колумбію у Південній Америці. Загалом членами ACS стали 25 країн. До організації не ввійшли тільки острови, залежні від Франції, Голландії, Великої Британії та Сполучених Штатів.

Поява ACS була викликана також низкою безпосередньо регіональних подій. Найважливішою з них було підписання Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (НАФТА), яка поставила під загрозу існування безмитного для країн басейну доступу на ринки Сполучених Штатів. Особливо це стосувалося експорту до США готового одягу. Такі привілеї були надані цим країнам у рамках Ініціативи Карибського басейну (СВІ) після повалення Сполученими Штатами комуністичного режиму Гренади у 1983 р. В результаті цієї домовленості суттєво збільшився попит на робочу силу в ряді країн Карибського басейну, оскільки їхній експорт до США зріс. Вступивши до НАФТА у 1994 р., Мексика стала набагато сильнішим конкурентом на ринку Сполучених Штатів для цих карибських товарів, оскільки тарифи на мексиканську торгівлю були встановлені на понижуючий курс із перспективою повної ліквідації. На початку нового тисячоліття ця порівняльна перевага почала зростати, і дедалі більше інвестиційних проектів почало надходити до Мексики, оминаючи країни Карибського басейну. Зібраним під прапором ACS країнам спочатку вдавалося чинити колективний тиск на США з метою отримання більшого «паритету НАФТА». Але під кінець 1990-х років Конгрес став шоразу відкидати їхні вимоги, змушуючи країни—члени ACS самим вирішувати свої економічні проблеми. Водночас останні з привілеїв, отриманих згідно з угодою СВІ, було відмінено.

Із розширенням економічної організації країн Карибського басейну нові можливості постають і на національному рівні. Найбільш яскравим прикладом може слугувати Трінідад і Тобаго — держава, розташована у південно-східному куточку регіону. Індустріалізація, яка базується на значних родовищах природного газу, перетворює цю країну, що складається з двох островів, на економічного «тигра», подібного до азійських. Трінідад віддавна був виробником нафти, але хронічно низькі світові ціни на цю сировину і скорочення її місцевих запасів примусили його переглянути своє ставлення до газової проблеми. За останні 10 років розвідані запаси природного газу в країні зросли втриє. Це спричинило не тільки місцевий газовий

бум (газ можна зріджувати і експортувати супертанкерами), а й приплив на ринок Тринідаду і Тобаго енергетичних, хімічних та сталеварних компаній зі Західної Європи, Канади і навіть Індії. Багато нових промислових підприємств вивели Тринідад у число провідних експортерів аміаку та метанолу. Оскільки Тринідад лежить лише в декількох милях від північного узбережжя Венесуели, це дає йому доступ до обширних покладів залізної руди та бокситів, які добувають у сусідніх країнах Південної Америки, особливо в басейні Амазонки у Бразилії.

У решті країн регіону, як було показано, можливості економічного розвитку є набагато обмеженішими. Єдиною світлою плямою, крім Тринідаду, є Домініканська Республіка, економіка якої зростала найбільшими темпами у Середній та Південній Америці між 1995 та 2000 роками. Приваблені приватизацією державних підприємств, сюди кинулися зарубіжні інвестори, що сприяло швидкій диверсифікації економічної бази. Головним бенефіціарієм став первинний сектор: сільське господарство доповнило вирощування і експорт традиційних культур (цукру, бананів, какао) такими високоприбутковими товарами, як фрукти, овочі та свіжі квіти; новим провідним продуктом експорту став нікель. Ще більше значення для економіки країни мали розвиток туризму і сфери послуг, а також створення постіндустріального сектора, до якого ввійшли телекомунікаційні та Інтернет-компанії, вже не кажучи про цілу низку високотехнологічних фірм у 43 зонах вільної торгівлі країни. Але попри всі ці здобутки дуже мало змінилося у житті двох третин населення, яке продовжує борсатися в жахливих злиднях.

КОНТИНЕНТАЛЬНА МОЗАІКА

Материкова Середня Америка складається з двох регіонів: Мексики і Центральної Америки. Перший представлений однією країною, а другий — сімома.

Мексика є гігантом Середньої Америки — завдяки як своїм територіальним розмірам, так і величині людності, розмаїттю культур, наділеністю природними ресурсами і геополітичному положенню. Спільний кордон зі Сполученими Штатами є благом для країни, оскільки це значно полегшує її економічні зв'язки. Але він є також і прокляттям, оскільки через сусідство зі США Мексика втратила величезні території. Між двома країнами також часто виникає тертя з приводу масової нелегальної еміграції до Сполучених Штатів. Вплив населен-

ня з Мексики пояснюється передовсім станом економіки в цій країні. Цей стан може згодом поліпшитися завдяки підписанню угоди НАФТА, яка сприятиме подальшому економічному розвитку регіону.

Сім республік Центральної Америки не можуть змагатися з Мексикою ні щодо кількості населення, ні щодо території. Утім ці республіки утворюють окремий географічний регіон. Характерними його рисами є збройні конфлікти, боротьба за владу, економічна стагнація, швидкий ріст населення та криза довкілля. Спочатку зосередимо увагу на Мексиці, а потім звернемося до Центральної Америки.

► МЕКСИКА

Мексика є колосом Середньої Америки. Її населення, яке дорівнює 103,6 млн осіб, на 28 млн перевищує людність усіх інших країн цього географічного світу разом узятих, а її територія майже вдвічі більша за площу решти країн регіону (рис. 5-9). В усій Середній і Південній Америці немає жодної країни, населення якої становило би принаймні половину від населення Мексики. У 2000 р. Мексика стала одинадцятю країною на земній кулі, населення якої досягнуло 100 млн осіб. Воно зростало настільки швидко, що порівняно з 1970 р. (48,2 млн) виросло більш ніж удвічі. І хоча темпи його зростання нині дещо сповільнилися, країна має всі шанси знову подвоїти кількість своїх жителів до 2040 р.

Фізична географія більшої частини Мексики нагадує західну частину Сполучених Штатів, хоча в цілому її довкілля є більш тропічним. На рисунку 5-9 видно кілька характерних її особливостей: видовжений півострів Каліфорнія на північному заході, що відокремлюється від материкової частини Каліфорнійською затокою (яку мексиканці називають морем Кортеса); півострів Юкатан на крайньому сході, що випинається далеко в Мексиканську затоку; перешийок Теуантепек на південному сході, де материкова частина Мексики є найвужчою. Тут, на південному сході, Мексика найбільше подібна до Центральної Америки природно-географічно: гірський хребет утворює перешийок, закручується у бік Гватемали і простягається на північний захід в напрямі столиці країни — Мехіко. Не доходячи до столиці, цей хребет розділяється на два пасма: Західну Сьєрра-Мадре і Східну Сьєрра-Мадре (рис. 5-2, 5-9). Ці пасма формують лійкоподібну центральну частину Мексики, серцевиною якої є обширне Мексиканське плато (Мексиканська долина лежить біля



РИСУНОК 5-9

його південно-східної окраїни). Це нерівне плоскогір'я має близько 2400 км довжини і до 800 км ширини. Найвища точка плато знаходиться на півдні, біля Мехіко, і сягає приблизно 2450 м висоти. З цієї точки плато плавно опускається на північ у напрямі кордону по річці Ріо-Гранде зі Сполученими Штатами.

Як видно з рисунка 1-8, клімат Мексики визначається сухістю, особливо на широких просторах гористої півночі. Більшість районів, забезпечених вологою, розташовані у південній половині країни, де і проживає більшість її населення.

Розподіл населення у 31 штаті Мексики показано на рисунку 5-10. Найбільш густонаселеним

районом, де мешкає понад половини мексиканців, є так званий «пояс» країни — від штату Веракрус на східному узбережжі Мексиканської затоки до штату Халіско на узбережжі Тихого океану. В центрі цього коридору домінує найбільш густонаселений штат — Мехіко (позначений цифрою 3 на карті). В його середині розташований федеральний округ Мехіко (9), який є найбільшою у світі міською агломерацією. У сухій гористій місцевості на північ від цього центрального коридору розташовані найменш населені субрегіони Мексики. Серед них — шість штатів, які межують зі США, — Тамауліпас, Нуево-Леон, Коауїла, Чіуауа, Сонора і Північна Нижня Каліфорнія. Малонаселеним райо-

ном є також Південна Мексика, жарка і волога периферія півострова Юкатан, але більшість високогірних районів континентального хребта на південь і південний схід від Мехіко мають значне населення, особливо штати Герреро, Оахака та Ч'япас.

Іншою характерною особливістю карти населення Мексики є урбанізація, локомотивом якої є міста з їхніми можливостями просування по соціальній драбині, чому допомагає тиск з боку економічно відсталого села. Сьогодні не менше 74 % мексиканців живуть у містах і містечках, у той час як три десятиліття тому ця цифра становила менше 60 %. Такий відсоток є дивовижно високим для країни, що розвивається (у Сполучених Штатах частка урбанізації складає 75 %). Нема сумніву, що дані цифри відображають бурхливе зростання в останні роки столичного Мехіко, населення якого становить 27 млн осіб (Мехіко — найбільш урбанізований осередок земної кулі): це 25 % усього населення Мексики. Серед інших великих міст центральної частини країни слід назвати Гвадалахара, Пуебла і Леон (рис. 5-10). За ме-

жами цієї серцевини міста з найвищими темпами зростання розташовані в районі кордону Мексики зі Сполученими Штатами. Населення таких міст, як Тіхуана і Сьюдад-Хуарес нещодавно перевищило 1 млн, а швидке зростання міста Монтеррей, людинність якого виросла до 3,5 млн, забезпечило штатові Нувело-Леон провідне становище серед сусідніх штатів (рис. 5-10). Темпи урбанізації на протилежному кінці Мексики, однак, є найнижчими у країні. В цих віддалених гірських районах цивілізація ледь торкнулася американських індіанців.

У національному масштабі вплив індіанців на мексиканську культуру залишається досить великим. Сьогодні 60 % усіх мексиканців є метисами, 20 % — індіанцями з домішками інших рас і близько 10 % — чистокровними американськими індіанцями. Лише 9 % жителів Мексики мають європейське походження. Згідно з тамтешньою приказкою, мексиканці, які не мають індіанської крові у своїх жилах, усе ж мають індіанський дух у своїх грудях. Звичайно, мексиканські індіанці



РИСУНОК 5-10

європеїзувалися, але вплив їхньої культури на сучасне мексиканське суспільство є настільки потужним, що було б недоречно говорити про односторонню **аккультурацію** з європейським домінуванням. Насправді ж у Мексиці відбулася **транскультурація**, тобто двосторонній культурний обмін між двома суспільствами, які перебувають у безпосередньому контакті між собою. На крайньому півдні країни (рис. 5-4) декілька сотень тисяч мексиканців усе ще розмовляють виключно мовами американських індіанців, а мільйони інших уживають їх у щоденному житті, незважаючи на те, що самі також розмовляють мексиканським варіантом іспанської мови. На останню мали сильний вплив індіанські мови, і це є лише одним із відбитків, накладених на мексиканську культуру тубільним населенням. Його яскравий внесок відчувається також в одязі, стравах, способах приготування їжі, скульптурі й живописі, архітектурних стилях, місцевих звичаях тощо. Результатом поєднання іспанської та індіанської спадщини стала своєрідність культури, якої не має жодна з країн Середньої та Південної Америки. Вона стала продуктом тих зрушень, які заклали початок змін у країні близько ста років тому.

Революція та її наслідки

Сучасна Мексика постала внаслідок революції, що розпочалася у 1910 р. і спричинила події, які продовжують розвиватися і в наші дні. Причиною революції послужив перерозподіл землі — проблема, яка залишалася нерозв'язаною після здобуття країною незалежності від Іспанії на початку XIX ст. Ще у 1900 р. понад 8000 гасієнд володіли практично всією придатною для обробітку землею в Мексиці та приблизно 95 % родин, що проживали у сільській місцевості, були безземельними і заробляли на життя як *неони* (безземельні, постійно заборговані кріпаки) на гасієндах. Триумфальна революція під проводом легендарного Еміліано Сапати дала країні у 1917 р. нову конституцію, яка стала поштовхом для програми експропріації та роздрібнення гасієнд із переданням їх сільським общинам.

Від 1917 р. більше половини оброблюваної землі в Мексиці було перерозподілено і передано у власність переважно селянських громад, які склалися з 20 і більше родин. Такі землі, як ми вже зазначали, отримали назву *ехідос*. Права на землю залишаються в держави, а право на її використання передається окремим сільським громадам, які розподіляють її серед своїх членів. Більшість із майже 30 000 ехідос, утворених в ре-

зультаті подрібнення гасієнд, розташовані в Центральній і Південній Мексиці, де збереглися індіанські традиції володіння та обробітку землі і де розв'язання земельного питання було найбільш успішним. Хоча ця програма земельної реформи стала міцною основою діяльності Інституційної революційної партії (ІРП), що утримувала владу в Мексиці від 1929 по 2000 р., ехідос, як виявилось, були занадто дрібними, аби забезпечити реальні можливості для розвитку. З великим запізненням, у 1990-х роках, уряд розпочав приватизацію ехідос. Але приватні наділи не стали від того більшими, і фермери не могли дозволити собі інвестувати кошти у нові технології. Такі інвестиції є вкрай необхідними для можливості конкурувати з більш ефективними, широкомасштабними сільськогосподарськими виробниками півночі Мексики та Сполучених Штатів, продукція яких дедалі частіше напливає до Мексики по мірі зникнення імпорتنих обмежень згідно з угодою НАФТА.

Незважаючи на зрозумілий тимчасовий спад у продуктивності сільського господарства в перехідний період, дивом є те, що земельна реформа була проведена без якихось істотних порушень, і втрата багатими землевласниками-аристократами влади відбулася без руйнування держави. Хоча в сільській місцевості люди продовжували недоїдати і жити в бідності, було визнано, що Мексика — єдина серед країн цього географічного світу з великим відсотком індіанського населення — зробила суттєвий поступ у розв'язанні земельного проблеми. Як багато їй потрібно було ще зробити у цьому напрямку, стало очевидним у 1994 р., коли дана проблема знову виникла під час повстання в самому серці найбільш південного штату Ч'япас. Початок повстання був навмисно приурочений до дня вступу в дію угоди НАФТА з метою привернення уваги світової громадськості до цієї проблеми.

Ч'япас, найбідніший з усіх мексиканських штатів, розташований на кордоні з Гватемалою і більше нагадує Центральну Америку, ніж решта Мексики. Його швидко зростаюче населення, яке на сьогодні сягає 4,3 млн осіб, майже цілком становлять індіанці (переважно нащадки майя). Це головно селяни, які тяжко заробляють собі на прожиття, обробляючи невеличкі малопродуктивні ділянки землі на схилах тропічних лісів. Більш родючі ґрунти долин протягом століть входили до складу маєтків великих землевласників. Такий розподіл земель зберігся у цьому районі практично незмінним, незважаючи на те, що в багатьох інших штатах земельна реформа змінила характер землеволодіння. Намагаючись виправити ситуацію, уряд Мексики вирішив запровадити нові

програми створення системи послуг і нових робочих місць у Ч'япасі (основним попереднім проектом у 1980-х роках була програма вирощування кави, що виявилось марною справою через різке падіння світових цін на цей продукт). За цим настало прийняття поправки до конституції, яка дозволяла приватизацію індіанських земель (що перебували перед тим в общинному володінні). Цей крок розцінювався урядом як можливість прискорення залучення тубільного населення до національної економіки, але на це не погодилася більшість індіанських громад. Усі ці події загострили давні почуття образи жителів Ч'япасу, які майже не скористалися тими перевагами, які принесла з собою мексиканська революція. Радикальна група селян-майя почала таємно створювати організацію для поновлення історичної боротьби індіанських племен за землю і справедливу владу, а також за втечу від злиднів і маргінального становища в мексиканському суспільстві.

1 січня 1994 р. ця організація, яка тепер називала себе Національною армією визволення імені Сапати (НАВС), розпочала партизанську війну з координованими атаками на декілька міст у Ч'япасі. Приурочивши повстання до дня вступу в дію угоди НАФТА, організація, яка налічувала лише декілька тисяч, але заявляла про підтримку півмільйона симпатиків, забезпечила своїй програмі максимальний розголос. Програма містила вимоги земельної реформи, доступу індіанського населення до більших економічних можливостей, забезпечення культурної ідентичності та місцевої автономії. Мексиканська армія миттєво відреагувала на виступ НАВС і швидко витіснила повстанців з міст. Хоча військові швидко припинили свої жорстокі дії після оприлюднення пресою ряду порушень ними прав людини, з того часу армія продовжує зберігати свою присутність у Ч'япасі в кількості 50 000 вояків. Проте це не залякало партизанів, які перегрупувалися в горах і продовжували залишатися якщо не військовою, то принаймні політичною силою, з якою неможливо було не рахуватися під час переговорів, що незабаром прийшли на зміну збройному конфліктові. Мирні переговори завершилися невдачею в 1996 р., коли сапатисти звинуватили національний уряд у відмові від підписаного ним договору про більше визнання прав і культурних традицій тубільного населення Ч'япасу. Федеральна влада не пішла на подальші поступки, але разом із тим вирішила не загострювати ситуацію продовженням рішучих дій проти НАВС. У результаті ця патова ситуація дісталася у спадок новому урядові, який прийшов

до влади у 2000 р. Незважаючи на передвибірні заяви про те, що він зможе розв'язати проблему сапатистів за декілька хвилин, після свого обрання новий президент Вінсент Фокс виявив, що проблема є набагато складнішою, ніж здавалося спочатку.

Повстання у Ч'япасі збурило цілий шерет більш серйозних проблем, які можуть мати важливі наслідки для майбутнього Мексики. По-перше, воно продемонструвало, що деякі райони країни позбавлені участі в її економічному розвитку. У просторовому вимірі ситуація, що склалася в Ч'япасі, є класичним прикладом конфронтації між центром та периферійною провінцією: населення цього найбіднішого віддаленого штату почало вимагати своєї частки національного пирога саме в той час (1995—1998 рр.), коли, згідно з урядовою статистикою, число мексиканців, що живуть в умовах крайньої бідності, зросло на вражаючі 53 %. Іншою проблемою, яка останнім часом постала перед багатьма країнами, в тому числі Мексикою, є деволуція. Вимога сапатистами «автономії» змодельована з автономних областей Іспанії і передбачає не відокремлення, а децентралізацію влади, якою федеральний уряд має ділитися з урядами штатів. Це дає останнім більше повноважень, особливо у культурній сфері.

Ще одна проблема, пов'язана з конфліктом у Ч'япасі, дуже важлива у плані соціальної географії Мексики. Боротьба НАВС пробудила до неї глибокі симпатії з боку тубільного населення п'яти інших південних штатів (Герреро, Оахака, Пуебла, Мічоакан та Мехіко, кожний з яких був ареною місцевої спорадичної партизанської активності починаючи з середини 1990-х років) і могла стати тою іскрою, що розпалила б вогонь боротьби за соціальні права індіанців країни. Як і в країнах басейну Карібського моря, в Мексиці від кольору шкіри безпосередньо залежить соціальний статус особи. Протягом усього сучасного періоду ставлення правлячої еліти країни до індіанського населення не було однозначним. З одного боку, спадщина ацтеків і майя прославляється як яскравий компонент мексиканської ідентичності, з іншого — відсталість американських індіанців вважається чорною плямою на модернізації країни, і всі зусилля щодо допомоги тубільному населенню зводяться до посилення їх асиміляції у національну культуру. Велика кількість мексиканців переважно індіанського походження (20 % населення країни) досягнула протягом останніх 100 років значних соціальних успіхів. Але від 10 % чисто-

По великих містах Середньої Америки

Мехіко

Середня Америка має лише одне надзвичайно велике місто — Мехіко. З населенням 27 млн осіб, яке щороку зростає на півмільйона нових мешканців, Мехіко стало домом для четвертої частини населення Мексики. На початку 2002 р. Мехіко обігнало столицю Японії Токіо (26,4 млн) і стало найбільшою у світі міською агломерацією.

Характерною особливістю цього місця, на якому ацтеки збудували місто Теночтітлан сім століть тому, були озера і канали. Завойовники-іспанці розмістили у ньому свою штаб-квартиру, а після війни за незалежність мексиканці зробили його своєю столицею. Розташоване в центрі країни і маючи добре сполучення з її околицями, Мехіко стало не тільки ядром серцевинної її частини, а й одним з найважливіших міст на континенті.

Мехіко сповнене соціальних контрастів. Його центр — це історичні площі, розкішні палаци, церкви, вілли, багаті музеї, ультрасучасні хмарочоси і розкішні магазини. За межами центральної частини знаходиться зона добре влаштованого середнього класу і доволі спокійні, незважаючи на постійну боротьбу за свої права, робітничі околиці. За межами цього поясу, однак, розташовані більш ніж 500 районів з нетрями і незліченні, ще бідніші від них *сьюдадес перділас* — «утрачені міста», де у страшен-

них злиднях і бруді живуть новоприбулі селяни (не менше третини населення столичного району). В останні роки через погіршення соціальної і політичної ситуації в країні з'явилися проблеми і у більш благополучних жителів Мехіко. Найбільшу тривогу викликає страшенна злочинність з її зв'язками з корумпованою поліцією.

Не менш гострими є й екологічні проблеми. Місцеві поверхневі води давно висохли, а запаси ґрунтових вод майже виснажені. Для забезпечення попиту міста доводиться доставляти третину всієї води за допомогою трубопроводу, прокладеного через гори. При цьому приблизно 40 % води втрачається через її витік із міської мережі, яка постійно потребує ремонту. Забруднення повітря в місті є, можливо, найбільшим у цілому світі. Причини смогу — понад 4 млн автомобілів і 40 000 промислових підприємств, які постійно викидають бруд в атмосферу. Рівень забруднення розрідженого повітря Мехіко інколи перевищує допустиму норму у 100 разів. До цього ще слід додати небезпеки геологічного походження: спад родючості землі через виснаження водних запасів; постійна загроза землетрусів (останній великий землетрус стався тут у 1985 р.), а також ризик вулканічної активності, оскільки розташований поблизу вулкан Попокатепетль може у будь-який момент пробудитися.

Незважаючи на все це, величезне місто продовжує розростатися, і кожного року сотні тисяч людей прибувають сюди з надією на краще життя.



кровних індіанців, які вирішили зберегти свої доіспанські культурні традиції, расистське суспільство відсахнулося і продовжує дискримінувати, вважаючи їх громадянами другого сорту.

Зміна географії економічної діяльності

За останні десятиліття Мексика досягнула важливого прогресу в декількох секторах економіки. Протягом 1990-х років її економіка зазнала подальшого трансформування внаслідок буму, що передував вступу в дію угоди НАФТА, яка за наступні роки об'єднала економіки Мексики, Сполучених Штатів і Канади в єдину зону вільної торгівлі та ринок із більш ніж 400 млн споживачів. Мексика має отримати від угоди найбільше, оскільки очікується, що її членство в новій організації ліквідує економічний розрив між нею та її багатим північним сусідом, розрив, який продовжує бути причиною різких контрастів по всій протяжності спільного кордону довжиною 3115 км.

Початок дії угоди НАФТА в 1994 р. був пов'язаний з рядом непередбачених для політичного істеблішменту і економічної системи Мексики потрясінь. Найбільш відчутним було значне знецінення песо під кінець цього року. Як результат, Мексика вступила в період рецесії, який тривав до кінця 1990-х років, ставши випробуванням на міцність для її компаній, лідерів бізнесу та іноземних інвесторів. Рецесія також стала занадто важким тягарем для уряду, що виявився неспроможним справитися з нею і відновити економічне зростання. Після 1997 р. правляча партія (ІРП), яка незмінно керувала країною протягом 71 року, почала здавати свої позиції і остаточно була позбавлена влади на виборах 2000 р. Огляд змін у мексиканській економічній географії буде представлено нижче на тлі щойно згаданих подій.

Сільське господарство

Хоча характер традиційного самодостатнього сільського господарства і продуктивність неефективних ехідос майже не змінилися у найбільш розвинених районах Мексики, більш широкомасштабне товарне сільське господарство за останні три десятиліття диверсифікувалося і досягнуло деяких суттєвих результатів як на місцевих, так і на зарубіжних ринках. Південна частина Мексиканського плато використовується головним чином для вирощування продовольчих культур для внутрішнього споживання. У північній посушливій

частині країни розгорнуте доволі масштабне зрошувальне сільське господарство з використанням води, яка надходить із високотірих внутрішніх районів. Уздовж процвітаючого північно-західного узбережжя, на відстані одного дня подорожі на автомобілі від Південної Каліфорнії, організовано механізоване виробництво бавовни, що є прибутковим експортним товаром. Тут також вирощуються пшениця, фрукти й овочі, культивування яких приваблює сюди іноземних інвесторів. Особливо це стосується таких культур, як банани та цукрова тростина. Відгодівля худоби є іншим масштабним проектом, який із внутрішніх північних теренів, де тваринництво є традиційним заняттям, поширюється на низинні райони узбережжя Мексиканської затоки.

Енергетичні ресурси

Хоча видобувна промисловість Мексики вже не має такого важливого значення, як колись, від 1970 р. країна почала користуватися перевагами (а також страждати від недоліків) одного з найбільш у світі виробників нафти. Її величезні родовища, зосереджені на південному узбережжі Мексиканської затоки (район затоки Кампече), принесли країні великі прибутки, коли світові ціни на нафту були високими під кінець 1970-х років. Але вони принесли й серйозні економічні труднощі, коли ці ціни впали після 1980 р. Відкриття багатющих родовищ нафти і газу зробили Мексику енергетично незалежною країною. Вони суттєво доповнили експлуатовані раніше нафтові запаси, розташовані навколо Мексиканської затоки на північний захід та у внутрішніх районах Юкатану на північний схід (рис. 5-9). Високі ціни на бензин у 1970-ті роки стимулювали економіко-географічні перетворення в країні, але нафтова криза 1980-х перервала зростання в цій галузі і відкинула її на десятиліття назад. Крах відбувся через те, що уряд залишився без очікуваних прибутків від продажу нафти, які були необхідними для оплати відсотків за величезні іноземні позики, отримані країною для фінансування внутрішніх програм розвитку. Подібне лихо може статися знову, якщо майбутній нафтовий бум спокусить лідерів Мексики знову ризикувати в такий спосіб.

Індустріалізація

Виробництво вважається новим епізодом у розвитку країни, але насправді цей сектор економіки по-

чав розвиватися в Мексиці ще століття тому. Щедро наділена сировинними ресурсами, багато з яких зосереджені на півночі (рис. 5-9), Мексика розпочала свій шлях до індустріалізації у 1903 р. із завершенням будівництва сталеплавильного заводу (в наш час занедбаного) у місті Монтеррей на північному сході країни. Ще один сталеплавильний комплекс постав у 1950-х роках у розташованому поблизу місті Монклова. В цей період заводи будувалися в багатьох місцях Центральної Мексики, особливо в столиці та її околицях. З тих пір сектор промисловості невпинно зростає і за останню чверть століття давав роботу принаймні сьомій частині всієї робочої сили країни.

За останній час найбільш важливою подією у географії господарства Мексики стало будівництво заводів *макіладорас* у прикордонній зоні на півночі країни. **Макіладорас** — це заводи (половина яких є власністю Сполучених Штатів), що займаються складанням готової продукції з імпортованих, не обкладених податком компонентів та матеріалів. Принаймні 80 % продукції, яку вони виробляють, реекспортується до Сполучених Штатів, де імпортні тарифи обмежуються вартістю, доданою до продукції протягом періоду її мексиканського виробництва (згідно з угодою НАФТА ці тарифи мали бути відмінені до кінця 2003 р.). В той час як зарубіжні власники отримують прибутки головним чином за рахунок низьких витрат (для прикладу, розмір зарплати в Мексиці становить у середньому лише третину розміру зарплати у США), для Мексики така система організації виробництва має чимало економічних переваг. До них належать створення нових робочих місць і розширення існуючих, збільшення зарубіжних інвестицій, полегшення доступу до експортних ринків і отримання країною нових технологій. На жаль, є і негативні моменти: робітники на заводах макіладорас змушені працювати довгі робочі тижні; вони отримують дуже малі додаткові виплати або ж не отримують їх узагалі; більшість робітників живуть у злиденних нетрях і халупах, розташованих навколо заводів.

Хоча ця програма розвитку була ініційована ще в 1960-ті роки, до 1982 р. кількість макіладорас зростала досить помірно — до 588 заводів, на яких працювало 122 000 осіб. Згодом ця ініціатива дістала друге дихання, і до початку 1990-х років кількість заводів зросла вже до 1800, і на них працювало вже 500 000 робітників. До продукції, яка складається на макіладорас у наш час, належать електронне обладнання, електроприлади, запасні частини до автомобілів, одяг, вироби з пластику і

меблі. Сьогодні в країні вже налічується майже 4000 макіладорас, на яких працює 1,4 млн осіб. Більшість заводів розташовано у прикордонній урбанізованій зоні на півночі країни (рис. 5-11). На частку розташованих тут підприємств припадає 30 % усіх робочих місць у промисловості, а також 52 % промислового експорту країни і 45 % її загального експорту.

Досягнувши успіхів у здійсненні програми макіладорас, уряд Мексики використовує цей досвід для розвитку промислового виробництва в інших частинах країни. Система макіладорас поступово поширюється в південному напрямі вже без урядового втручання. На заводах цього типу в центральних районах країни вже працює близько третини всієї робочої сили макіладорас Мексики. Проте мексиканські плановики більше хотіли бачити в країні промислові комплекси замкнутого циклу, розташовані в центральних районах, а не обмежувати свої інвестиції тільки складальними заводами вздовж північного кордону. В останні роки подібні проекти були започатковані кількома багатонаціональними корпораціями. До них належать передусім три провідні автомобілебудівні компанії зі Сполучених Штатів та чотири їхні японські та німецькі конкуренти. Автомобілебудівна галузь є одним із лідерів серед виробничих та експортних секторів Мексики, а підрозділ компанії «Дженерал моторс», який виробляє автомобільні деталі, є найбільшим приватним працевлагодателем у країні.

Для прискорення розвитку решти країни уряд Мексики надає пріоритетного значення програмам, спрямованим на підняття мексиканської інфраструктури до рівня світових стандартів. Особливо це стосується телекомунікаційної мережі, будівництва новітніх автострад і мереж сучасних електростанцій. У рамках регіонального розвитку також розробляються індивідуальні проекти. Прикладом може бути надзвичайно амбіційний проект будівництва **суходільного каналу**, який має пройти через перешийок Теуантепек шириною 250 км. Це дасть змогу переправляти контейнери з товарами між тихоокеанським портом Саліна-Крус і портом Коацакоалькос на узбережжі Мексиканської затоки. Канал має стати не тільки суходільним конкурентом старіючого Панамського каналу, а й ультрасучасним автомобільним та залізничним коридором із розташованими вздовж нього заводами, що спеціалізуються на виробництві і складанні транзитних товарів, коридором між заможними азійськими країнами південної



РИСУНОК 5-11

частини Тихого океану і Північноатлантичним басейном.

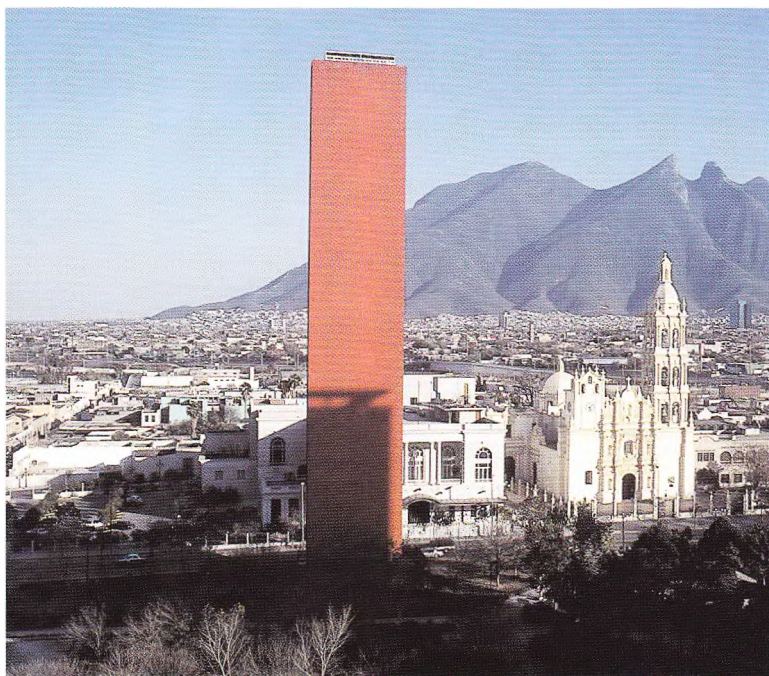
Нерівномірність регіонального розвитку

Незважаючи на всі зусилля, економічна межа між північною і південною частинами Мексики продовжує поглиблюватися. На південь від столиці технологічне і соціальне відставання від решти країни є ще більшим, оскільки тут і досі домінують традиційні виробничі відносини (малопродуктивні сільське господарство, гірництво та лісозаготівля). На північ від Мехіко, розташованого у найвищій точці перекинутого догори низом «динамічного трикутника», основою якого є кордон зі Сполученими Штатами, проходять так звані коридори зростання. Завдяки їм ландшафт цієї частини країни набуває рис глобальної економіки у формі нових виробничих підприємств, технологічних навчальних закладів і навіть новобудов тутешньої «Силіконової Долини», яка виростає навколо комплексу заводів радіоелектроніки поблизу міста Гвадалахара. Значення північних районів Мексики зростає не тільки з економічної, а і з політико-географічної точки зору, оскільки саме в цьому регіоні було подано найбільше голосів

проти партії влади (ІРП), яка зазнала поразки на виборах 2000 р. Щоб показати ті сили, завдяки яким відбуваються перетворення у Північній Мексиці, зосередимо свою увагу на двох провідних урбаністичних центрах, розташованих у цьому регіоні, — містах Монтеррей та Сьюдад-Хуарес/Ель-Пасо.

Розквітаюче місто Монтеррей хоча і розташоване на відстані 250 км углиб території Мексики, все ж лежить достатньо близько до кордону з Техасом, щоб користуватися всіма найновішими технологічними досягненнями. Монтеррей часто називають моделлю мексиканського центру розвитку в майбутньому. До числа його активів належать високоосвічена і добре оплачувана робоча сила, стабільна міжнародна ділова громада і процвітаючий високотехнологічний комплекс ультрасучасного промислового устаткування, які привабили сюди провідні міжнародні компанії. На додаток, нова швидкісна автомагістраль, що з'єднує місто з Ріо-Гранде, є частиною міжнародного коридору між Монтерреем та Далласом — Форт-Вертом, який стає головною віссю у прикордонній торгівлі з Техасом.

Однак для Мексики в цілому успіхи Монтеррею мають і негативний бік. Це місто і штат Нуево-Леон, в якому воно знаходиться, стають настільки процвітаючими (див. ВВП на рис. 5-11),



Подібний до розпеченого палаючого бруса виплавленої сталі, щойно витягнутого з печі, хмарочос «*Faro del Comercio*» («Маяк торгівлі») здіймається до небес в історичній частині м. Монтеррей. Гора Сідло, яка височить у даліні, нагадує про те, що цей мексиканський мегалополіс лежить у тій стратегічній точці, в якій пустеля сходиться з величним гірським хребтом Східною Сьєрра-Мадре. Ця місцевість так щедро наділена природними ресурсами, що саме тут близько 100 років тому зародилася вугільна і сталеливарна промисловість Мексики. З тих часів Монтеррей є незмінним економічним лідером країни, а ця його ультрасучасна будівля вказує на те, що жодне інше місто в Мексиці не може з більшим правом заявляти про це лідерство і в майбутньому. Розвиваючи можливості, які з'явилися завдяки запровадженню в життя угоди НАФТА, Монтеррей поступово готує для себе роль міжнародного економічного центру. Наголошуючи на важливому значенні міста у бурхливому економічному житті коридору, що простягається в північному напрямі до техаського Далласа — Форт-Верта, у діловому центрі Монтеррею збудовано бізнес-комплекс для проведення різноманітних торговельних шоу, місця в якому бронюються принаймні за два роки наперед.

що дедалі частіше можна почути розмови про відокремлення штату від решти країни. Цей рух за відокремлення подібний до руху за передання повноважень у північній італійській провінції Ломбардія. Багатий штат Нуево-Леон, який отримує назад до 20 центаво з кожного песо (100 центаво), сплаченого центрові податку, дедалі більше скаржитися на те, що федеральний уряд намагається розвивати зuboжілий Південь країни за рахунок стягнення більших податків із промислової Півночі.

Двонаціональний мегалополіс Сьюдад-Хуарес/Ель-Пасо (1,9 млн жителів) розташований на річці Ріо-Гранде між мексиканським штатом Чіуауа і Західним Техасом, майже по самому центру кор-

дону між Мексикою та Сполученими Штатами, у місці, через яке століттями проходили торговельні шляхи з півночі на південь. Як видно з рисунка 5-11, тут найбільша в країні концентрація макіладорас — понад 400 підприємств, на яких працюють 275 000 робітників. Ці заводи є основою добробуту і головним працедавцем населення починаючи з середини 1990-х років. Лінія, яка розділяє два міста, є найжвавішим прикордонним переходом на земній кулі. Цьому сприяє зростаючий зв'язок між двома країнами: майже 25 % усіх торговельних операцій між ними відбувається саме тут. Та все ж переважна більшість денних перевезень через Ріо-Гранде є місцевими. В той час як близько 40 000 жителів Ель-Пасо доїжджають до місця праці у Сьюдад-Хуарес, тисячі мешканців останнього перетинають ріку кожного дня у протилежному напрямі, забезпечуючи до половини всіх операцій роздрібною торгівлю в Ель-Пасо. Важливе значення має також зростаюче усвідомлення того, що мегалополіс є єдиною громадою, підтвердженням чого є спільні органи з планування автострад, перевірки чистоти повітря, якості питної води та з інших проблем великих міст. І, як і в Монтерреї, можливість навела на думку про більшу незалежність, включно із закликами до відкриття міжнародного кордону, виокремлення Сьюдад-Хуареса із штату Чіуауа і утворення на його основі нової адміністративної одиниці. Все це нагадує події, які відбувалися вздовж кордону Сполучених Штатів із Канадою, коли угода НАФТА стала причиною утворення нових економіко-географічних зв'язків.

НАФТА і невирішені проблеми

Очікувалося, що утворення в 1994 р. Північноамериканської зони вільної торгівлі стане поворотним пунктом для Мексики. Однак перші роки після вступу угоди в силу були позначені нескінченними кризовими ситуаціями, до яких належать повстання в Чіапасі, девальвація песо, економічний спад, різке зростання злочинності, пов'язане з неконтрольованою торгівлею наркотиками, та політичні скандали. Втім за цей же ж період торгівля зі Сполученими Штатами суттєво зросла. Понад 85 % мексиканського експорту йде до США, які є поставником 75 % імпортованих до Мексики товарів. Мексика стала провідним торговельним партнером Сполучених Штатів, обійшовши в 1997 р. Японію, яка була другим експортним ринком США після Канади. Таким чином, коли в середині 1990-х років у країні розпочалася криза через девальвацію песо, Сполучені Штати відіграли вирішальну роль у стабілізації мексиканської економіки.

Отож Мексика закінчує процес економічного відновлення і поволі повертає собі втрачені позиції, але не слід забувати, що НАФТА є першою рівноправною угодою між країнами з високим та країнами з середнім і низьким рівнями доходів. Як показали події, починаючи з 1993 р., перехід до нового наднаціонального економічного порядку супроводжується як внутрішніми, так і зовнішніми проблемами. Поза сумнівом, після вступу до НАФТА темпи розвитку Мексики прискорилися. Проте не можна не бачити того, що від угоди непропорційно більші вигоди отримали багаті північні штати країни.

Тоді, коли Мексика докладає зусиль, щоб дорівнятися до найрозвинутіших країн земної кулі, боротьба за права народів, які її населяють, свідчить про те, що країна все ще залишається колосом на глиняних ногах. Приблизно 1 млн мексиканців щороку мігрує на північ до прикордонного зі Сполученими Штатами району, де вони сподіваються знайти роботу в сільському господарстві або промисловості. Більшість з них вважала б за краще поїхати ще далі на північ, і сотням тисяч таки вдається це зробити. Знедолені мексиканці також масово намагаються потрапити до Сполучених Штатів нелегально, але на кордоні їх затримують і депортують на батьківщину. Поза сумнівом, набагато більшій їхній кількості вдається перейти кордон. В останні роки громадськість Сполучених Штатів вимагає вживання жорсткіших заходів щодо нелегалів. Результатом цього стало значне збільшення прикордонних патрулів та спорудження нових загорож уздовж кордону.

Нині Мексика стоїть немовби на роздоріжжі. В результаті її останніх, найбільш демократичних за всю історію країни виборів до влади прийшов новий уряд, котрий, як очікується, запровадить нові ініціативи, спрямовані на вирішення прикордонних проблем, передання штатам більших повноважень, розв'язання конфлікту в Чіапасі та продовження відродження економіки. В усій країні на нову владу покладаються великі надії, і результати не повинні забаритися.

► ЦЕНТРАЛЬНА АМЕРИКА

У вузькому сегменті сухопутного моста Середньої Америки між Мексикою і Південною Америкою розташовані сім країн, загальна назва яких — центральноамериканські республіки (рис. 5-12). Всі вони є доволі малими за площею. Лише одна з них, Нікарагуа, трохи більша від Куби. Кількість населення у шести іспаномовних республіках коливається від 13,5 млн осіб у Гватемалі до 3 млн у

Панамі. Населення Белізу, який був британською територією, становить лише 280 000 жителів.

По вузькому суходільному мосту між Мексикою і Південною Америкою, де розташовані ці республіки, проходить гірський хребет, до якого і з боку Карібського моря, і з боку Тихого океану прилягають рівнини (рис. 5-1). З найдавніших часів людські поселення зосереджувалися тут у гірській *тьєрра темплада* (помірній зоні). Високі тропічні температури пом'якшуються в ній через її підвищеність (див. вставку «Висотне зонування»), а дощі є достатніми для вирощування багатьох культур (рис. 5-13). Як вже говорилося раніше, високогірні райони Центральної Америки всіяні вулканами, тому по всьому регіону розкидані ділянки з родючими вулканічними ґрунтами. Саме в таких місцях були давні індіанські поселення, і такий самий характер розселення зберігся протягом іспанського колоніального періоду.

Розподіл населення в межах Центральної Америки, якщо не брати до уваги високогірні райони, має більшу густоту в Тихоокеанському, ніж у Карібському, регіоні (рис. 1-9). Сальвадор, Беліз і певною мірою Панама є винятками з правила, згідно з якими населення у материковій частині Середньої Америки зосереджується в *помірній зоні*. Більшість території Сальвадору лежить у тропічній зоні *тьєрра калієнте*, і більша частина його населення (6,6 млн осіб) скупчилася у міжгірських долинах, розташованих на висоті до 750 м над рівнем моря. Густота населення тут сягає 824 особи на одну квадратну милю і наближається до густоти населення Індії. В Нікарагуа райони, розташовані на узбережжі Тихого океану, також є найбільш населеними. Ранні індіанські поселення розташовувалися тут поблизу озер Манагуа та Нікарагуа, а також у навколишніх гірських районах. Активна вулканічна діяльність у тихоокеанській зоні супроводжується викидами попелу, який осідає в цій місцевості та швидко перетворюється на родючі ґрунти.

На противагу цьому низини Карібського узбережжя — зі спекотним вологим кліматом та підтопленими лужними ґрунтами — є пристановищем для порівняно невеликої кількості населення. У найбільш густонаселеній з республік — Гватемалі — велике число людей проживає у південних гірських районах. Хоча переважна більшість населення Коста-Ріки зосереджується в Центральній долині навколо Сан-Хосе, головним районом внутрішньої міграції були низовини Тихоокеанського узбережжя через розташування тут бананових плантацій. Навіть у Панамі існує сильна орієнтація на узбережжя Тихого океану. Більше половини всіх панамців (а це близько двох третин сільського населення) проживає на південно-західних низовинах і прилеглих до них схилах гір. Ще 25 %



РИСУНОК 5-12

населення живе і працює в коридорі Панамського каналу, а з решти населення (в основному це нащадки темношкірих іммігрантів) більшість проживає у карібській (окраїнній) частині перешийка.

Невеликі за розміром республіки Центральної Америки мають проблеми, подібні до проблем менш розвинутих районів Мексики, тільки їх набагато більше. Вони також відчувають проблеми, відомі у країнах Карібського басейну. Проте найбільшою з усіх є проблема перенаселення. Демографічний вибух в регіоні розпочався півстоліття тому. Його населення за цей період зросло від 9,3 млн у 1950 р. до 38,9 млн у 2002 р. На відміну від Мексики, яка суттєво скоротила темпи приросту населення, людність країн Центральної Америки (за винятком Коста-Ріки і Панами) має всі шанси подвоїтися від 1980 до 2028 р. і досягнути 78 млн осіб. Це загрожує нічим іншим, як демографічною катастрофою у регіоні, який і так вже не може дати собі ради з більшістю своїх соціальних, економічних та ресурсових проблем. Наприклад,

Гондурас у 1996 р. виробив на 27 % продуктів харчування на одну особу менше, ніж у 1980 р., а це сталося перед тим, як країна була зруйнована страхітливим ураганом Мітч у 1998 р., що відкинув економіку країни далеко назад.

Зароджені бурхливою епохою

Вражаючи соціальна нерівність, репресивні уряди, зовнішні втручання і часті збройні перевороты дестабілізували Центральну Америку протягом майже всієї її сучасної історії. Коріння всіх цих дестабілізуючих факторів є старим і глибоким, і сьогодні країни регіону продовжують боротьбу з наслідками періоду безладдя, який тривав протягом 1980-х — першої половини 1990-х років.

Центральна Америка не є великим регіоном, але в плані фізιοграфії вона має чимало різноманітних, у тому числі ізольованих, порівняно недоступних місцевостей. Даному регіону властиві

конфлікти між індіанським населенням і метисами, а контрасти між багатими і бідними є особливо гострими. На зміну авторитарному правлінню іспанських колонізаторів прийшло диктаторське правління місцевих еліт, і недавні прояви жорсткої конфронтації в регіоні були ще одним доказом стійкої поляризації. Безпрецедентним за своїми наслідками побічним ефектом цих конфліктів стали величезні потоки біженців. Десятки тисяч людей були змушені рятуватися втечею від війни і

терору, часто залишаючи на батьківщині свої сім'ї.

Проте, незважаючи на безліч проблем, які стоять перед зраненими країнами Центральної Америки, в них нарешті з'явилася надія на майбутнє. Розширений огляд можливостей окремих центральноамериканських республік ми подамо дещо нижче. Важливий прорив відбувся і на міжнародному рівні. Новий для регіону дух співробітництва цементує почуття регіональної ідентичності, яке

Висотне зонування

Континентальна частина Середньої Америки і західна окраїна Південної Америки є районами високого рельєфу і різких локальних контрастів. Люди тут живуть окремими групами і в спекотних тропічних низькодолох, і в міжгірських улоговинах з помірним кліматом, і навіть на високогірних плато під засніженими вершинами Анд у Південній Америці. Кожна з цих зон характеризується своїми кліматичними особливостями, ґрунтами, рослинністю, сільськогосподарськими культурами, домашніми тваринами і укладом життя. Такі висотні зони, схематично представлені на рисунку 5-13, мають свої назви, ніби вони є географічними регіонами з чіткими характеристиками. По суті, вони такими і є.

Найнижча висотна зона — від рівня моря до приблизно 750 м — відома під назвою **тьєрра калієнте**. Це «гаряча земля» прибережних рівнин і низинних внутрішніх басейнів, в яких переважає тропічне сільське господарство (в тому числі бананові плантації). Над цією зоною розташовані тропічні високогір'я **тьєрра темплада** з помірним кліматом, які досягають висоти 1800 м над рівнем моря. Саме тут проживають найбільш чисельні групи населення Середньої та Пів-

денної Америки. Температури тут нижчі, найбільш поширеною культурою є кава, а головними зерновими — кукурудза (маїс) і пшениця. Ще вище, від приблизно 1800 до 3600 м розташована **тьєрра фріа** — «холодна земля» високих Анд, де вирощують такі витривалі культури, як картопля і ячмінь. Лише деякі гірські райони Середньої Америки досягають зони фріа, але у Південній Америці вона є набагато більшою в районі Анд. Над тьєрра фріа, яка є верхньою межею лісу, лежить **тьєрра елада**. Ця четверта зона (від 3600 до 4500 м над рівнем моря) є настільки холодною і пустельною, що може використовуватися лише для випасання овець та інших витривалих домашніх тварин. Найвищою зоною є **тьєрра невада** — зона вічних снігів і льодовиків, яка сягає найвищих вершин Анд.

Ця висотна градація є адекватною для гірських районів, розташованих в екваторіальній зоні. Звичайно, якщо рухатися на північ або на південь у бік полюсів, за межами 15° широти послідовність п'яти вертикальних зон залишається тією ж, але межі між ними проходять на дедалі нижчих висотах.

13

14

15

16

17

18

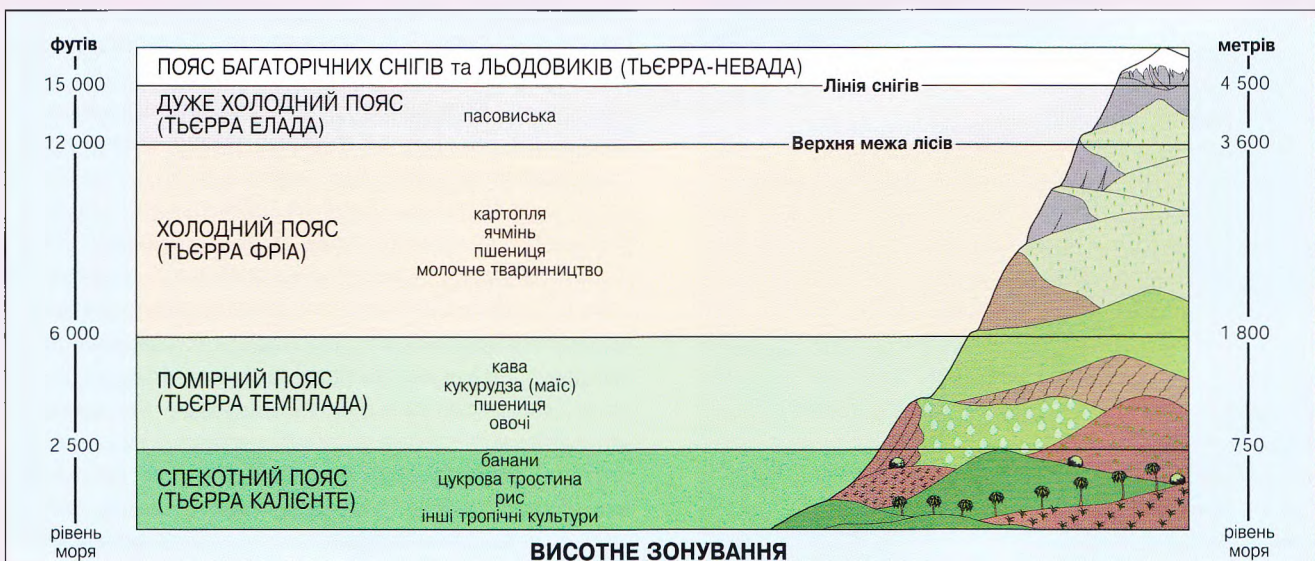


РИСУНОК 5-13

було майже відсутнє в минулому. Те, що розпочалося в 1993 р. як пробне зусилля з воскресіння міжрегіональної торгівлі в межах Центральноамериканського спільного ринку (утвореного 30 років тому), незабаром переросло у серію угод зі створення більш солідного економічного союзу. В той же час у країнах регіону відбулися перемовини про вільну торгівлю з кількома нецентральноамериканськими державами. Всі республіки, за винятком Белізу, працюють у напрямку отримання членства в НАФТА.

Однак для впровадження цих нових ідей у життя необхідно, щоб центральноамериканські республіки спочатку подолали деякі суттєві труднощі. Першою з них є напівзруйнована регіональна інфраструктура, яка вже віддавна гальмує як внутрішні, так і міжнародні переміщення і контакти. Без її відновлення розвиток міжрегіонального співробітництва неможливий. Панамериканська автострада, більша частина якої була споруджена в середині ХХ ст., проходить через всі центральноамериканські республіки, крім Белізу, але її експлуатація в наші дні часто унеможливується через проблеми цих республік. На початку нового тисячоліття сім країн регіону розпочали оновлення своїх транспортних, телекомунікаційних та електроенергетичних мереж, але минуло чимало років, перш ніж найбільшій серед них зможуть навіть наблизитися до рівня світових стандартів. Деякі інші перешкоди усуваються легше. Прикладом може бути спрощення процедури переміщення товарів через міжнародні кордони. У будь-якому разі новий дух співробітництва вже дав певні результати, оскільки і регіональна економіка, і експортна торгівля між країнами Центральної Америки почали невпинно зростати з часу повернення до відносно мирного стану під кінець 1990-х років.

Гватемала: привид миру?

Розташована найдалі на захід з усіх семи центральноамериканських республік, Гватемала межує з найбільшою кількістю сусідів. Проведені через тропічні ліси, переважно прямі лінії кордону з Мексикою утворюють на карті подібний до коробки район Петен між мексиканським штатом Ч'япас на заході та Белізом на сході (рис. 5-12). На сході країна також межує з Гондурасом і Сальвадором.

Гватемала була серцем стародавньої імперії майя і продовжує зазнавати сильного впливу культури і традицій індіанців. Країна має лише невелике вікно на Карібському узбережжі, проте її берегова лінія на Тихому океані є значно довшою. Гватемала була частиною Мексики, коли мексиканці

скинули іспанське ярмо. І хоча вона була незалежною від Іспанії з 1821 р., окремою республікою Гватемала стала лише в 1838 р. Незалежність їй забезпечила не індіанська більшість, а метиси.

Маючи найбільше населення з усіх семи центральноамериканських республік (13,5 млн), Гватемала пережила велику кількість конфліктів. Метиси становлять більшість населення (56 %), що почало скорочуватися, а індіанці — меншість 44 %. Репресивні режими країни уклали угоди зі Сполученими Штатами та іншими розвинутими країнами, які стимулювали розвиток Гватемали, проте соціальна ціна цих домовленостей була дуже високою. За останні півстоліття у політичному житті країни домінували військові режими. Поглиблення розколу між злидненими індіанцями та більш заможними метисами, призвело до громадянської війни, яка розпочалася в 1960 р. і з того часу забрала життя 200 000 гватемальців. До цієї цифри слід також додати 50 000 зниклих безвісти. 93 % цих утрат було завдано населенню гватемальською армією та керованими нею напіввійськовими ескадронами смерті. Переважну більшість жертв складають гватемальці походження майя. Метиси контролюють уряд, армію та систему землеволодіння.

Оскільки повстанцям удалося знайти притулок у віддалених вкритих тропічними лісами районах на кордоні з Мексикою, для метисів, осередком яких є південні гористі райони, виграти війну виявилось неможливим. Зростання міжнародного обурення з приводу майже 40 000 випадків порушення прав людини військовими врешті-решт змусило уряд сісти з повстанцями за стіл переговорів. У результаті в 1996 р. був укладений мирний договір. Головними його пунктами були розбудова громадянського суспільства за безпосередньої участі в ній повстанців і значне скорочення ролі військових. Політичне насильство припинилося на більш ніж рік, і були зроблені перші кроки щодо стабілізації ситуації. Але навесні 1998 р. надії на нове мирне життя були поховані, коли один із провідних захисників прав людини, єпископ Хуан Хосе Герарді, був убитий у типовий для ескадронів смерті спосіб. Це сталося через два дні після того, як він опублікував звіт про численні військові злочини в країні. І до сьогодні загибель єпископа все ще кидає густу тінь на республіку, і гватемальці продовжують задавати собі питання, чи завершиться коли-небудь мирний процес успіхом. Армія продовжує зосереджувати у своїх руках надмірну владу, а перехід до демократії залишається хитким, оскільки індіанська меншість, як і раніше, добивається конституційного визнання і повних прав громадян країни.

Трагедією Гватемали є те, що її економічна географія має значний потенціал, проте на перешкоді стоять внутрішні конфлікти, яким не видно кінця і через які 80 % населення країни перебуває за межею бідності. Природні багатства Гватемали ще достатньо не розвідані, але відомо, що вона має поклади нікелю у високогір'ях і родовища нафти в рівнинній північній частині. Якщо говорити про сільське господарство, то на висоті південного хребта понад 4000 м землі родючі, а кількість вологи достатня, щоб зрошувати доволі великі ділянки, на яких вирощують багато культур, у тому числі відмінної якості каву. За іронією долі з цих багатообіцяючих гірських районів відбувається масовий відплив населення, яке переселяється на північ (у Петен) з її неродючими ґрунтами й тропічними лісами. Внаслідок цього населення півночі Гватемали за останні 10 років зросло від чверті до половини мільйона. Головними факторами, які спричинили ці міграційні процеси, є: дедалі більше виснаження сільськогосподарських земель через традиційні методи їх обробітку; найвищі у цьому географічному світі темпи приросту населення; повернення десятків тисяч індіанців, які знайшли собі притулок від громадянської війни у Мексиці; неефективна земельна реформа; невиправдані надії на те, що земля на півночі є родючою, а роботу знайти легко. Слід також сказати, що уряд використовує Петен як клапан для зменшення соціальної напруженості, але нічого не робить для того, щоб допомогти переселенцям чи забезпечити дотримання природоохоронних норм. Питання охорони природи є для Гватемали вкрай нагальними, оскільки дуже чутливі до змін довкілля тропічні ліси — особливо це стосується біосферного заповідника майя, розташованого на півночі Гватемали, який межує з національним парком Тікаль (рис. 5-12) — вже почали нищитися через нелегальне вирубування та стихійне буріння нафтових свердловин. Новоприбулі поселенці підпалюють уцілілі дерева, розчищаючи землю для потреб сільського господарства, але продуктивність таких земель є мінімальною. До того ж часті пожежі спричиняють величезні збитки і призводять до знеліснення Центральної Америки.

Встановлення миру і безпеки сприяло б розвитку індустрії туризму в Гватемалі на основі незрівнянної спадщини майя (як минулої, так і теперішньої), вражаючих краєвидів і розкішних пляжів. Передовсім стабільність дала б можливість Гватемалі створити сучасну інфраструктуру, якої їй так не вистачає. У 2000 р. в країні було заледве 5000 км доріг із твердим покриттям. Навіть столиця країни, Гватемала недостатньо добре сполучена з рештою світу. Здійснити звідси поїздку до Пуерто-Барріоса на узбережжі Карібського моря над-

звичайно дискомфортно, при чому існує загроза натрапити по дорозі на засідку бандитів. Те ж саме чекає на подорожуючих у південному напрямі, де на узбережжі Тихого океану будівництво порту лише розпочалося. Якби етнічні проблеми в країні вдалося вирішити, це було б великим благом для Гватемали.

Беліз: переміна ідентичності

Чесно кажучи, Беліз якось випадає із низки доволі подібних між собою центральноамериканських республік. До 1981 р. ця країна, яка нагадує клин між Північною Гватемалою, півостровом Юкатан та Карібським морем (рис. 5-12), була залежною територією Великої Британії і мала назву Британського Гондурасу. Ставши незалежною, Гватемала довго відмовлялася визнавати існування Белізу, вважаючи, що через договір 1859 р. Британія «вкрала» в неї цю територію. У 1991 р. Гватемала відмовилася від своїх претензій на її більшу частину і напруження в цьому питанні дещо впало, але суперечка не була вирішена остаточно, оскільки гватемальці продовжують наполягати на переданні їм крайнього півдня Белізу. Будучи трохи більшим за американський штат Массачусетс і маючи зовсім мале населення — 280 000 осіб (більшість — африканського походження), Беліз радше нагадує карібський острів, аніж континентальну державу Середньої Америки.

Однак через міграційні процеси, які відбувалися протягом останнього десятиліття, демографічна



Напис на стіні: «Беліз вільний».

ситуація в Белізі почала змінюватися. Тисячі жителів африканського походження (переважно англомовні *креоли*) емігрували до інших країн. Більшість виїхала до Сполучених Штатів, що посприяло скороченню відсотка креольського населення з 40 у 1980 р. до менш ніж 25 в наші дні. Їх замінили десятки тисяч іспаномовних іммігрантів, переважно біженців із сусідніх Гватемали, Сальвадору і Гондурасу. Відсоток новоприбулих у населенні Белізу з 1980 по 2002 р. зріс від 33 до майже 50. За наступні кілька років прибульці можуть стати більшістю, іспанська мова стане міжнародною, а культурна географія материкової частини Белізу розшириться за рахунок країни.

Трансформації, через які проходить Беліз, поширюються і на економічну сферу. Беліз більше не є лише експортером цукру і бананів. Країна стала виробником нових комерційних сільськогосподарських культур і розвиває такі галузі, як переробка морських продуктів і виготовлення одягу. Саме завдяки їм Беліз отримує свої основні доходи. Важливою галуззю економіки є також туризм. Архітектурні руїни майя, курорти і недавно легалізований ігровий бізнес щороку приваблюють до країни понад 150 000 відпочиваючих. Зростаючою спеціалізацією є екотуризм, основою для якого є майже незаймане природне середовище. До прибережної зони Белізу входить другий на Землі за розмірами бар'єрний риф. Зростає репутація країни як однієї з найбільших у цьому географічному світі *офшорних зон* — фінансового раю для іноземних компаній та бізнесменів, які намагаються уникнути сплати податків на батьківщині. Це є одним із стимулів, які сприяють зростанню приморського міста Беліз, що виконувало функції

столиці до 1970 р. Теперішня столиця країни, розташована в її глибині, — місто Бельмопан із населенням усього 7000 жителів, була перенесена сюди після того як місто Беліз було неодноразово зруйноване ураганами протягом 1960-х років.

Гондурас: країна, наводнена бідами

На початку цього розділу говорилося, що урагани є однією з найбільш небезпечних природних катастроф, які нівечать Середню Америку. Отож Гондурас несе головний тягар наслідків, спричинених потужним тропічним циклоном, який пронісся над країною в 1998 р. У перші роки нового тисячоліття країна все ще намагається стати на ноги і відбудувати те, що і так було третьою найбіднішою економікою у Західній півкулі (після Гаїті та Нікарагуа). Ураган на ймення Мітч шаленів по всій північній частині Центральної Америки і став найбільшим стихійним лихом за всю сучасну історію Західної півкулі. Гондурас, якого ураган трощив більш ніж два дні, постраждав найбільше. Сила вітру сягала 150 миль (278 км) на годину, за цей час випало 4 фути (~ 120 см) дощів, а висота припливної хвилі досягала 12 футів (понад 3,6 м) по всій довжині Карібського узбережжя. Наслідки виявилися катастрофічними, оскільки країну було майже повністю затоплено і почалися обширні зсуви ґрунту. Загибло 9200 осіб, понад 150 000 будинків було знесено, 34 000 км доріг і 335 мостів зруйновано і 2 млн людей (майже третина всього населення) опинилися без даху над головою. Величезних руйнувань було заподіяно сільськогоспо-



Жахливі для Гондурасу наслідки урагану Мітч, який обрушився на країну в 1998 р., описуються в тексті. Але незважаючи на цей страхітливий удар по їхній і так надзвичайно відсталій економіці, жителі Гондурасу не втрачають життєрадісності, чим сильно здивували працівників міжнародних допомогових організацій. Відбудова країни, яка іде гігантськими темпами і відбувається передовсім на рівні громад, розпочалася майже одразу після припинення урагану. Враховуючи те, що 35 % населення живе поза містами, реформа сільської освіти має першочергове значення, і багато найбільш уражених стихією громад отримали допомогу для відбудови шкіл. Однією з таких громад є село Нуева-Мендес. На фото: група сільських дітей гордо позує перед своєю новою школою, відбудованою лише за сім місяців після урагану.

дарському сектору, вельми важливому для життя країни, оскільки тут працювало дві третини всієї робочої сили Гондурасу.

Сільське господарство складало майже третину ВВП і забезпечувало понад 70 % доходів у іноземній валюті. Центральним питанням для відбудови товарного сільського господарства є реінвестування великими компаніями коштів у контрольовані ними бананові плантації. Засадження знищених полів було завершено у 2000 р. і часто супроводжувалося встановленням сучаснішого іригаційного та іншого обладнання. Це, як очікується, приведе до скорочення потреби в робочій силі принаймні на 10 %.

Маючи 6,4 млн мешканців (90 % з них є метисами), Гондурасу доведеться ще не один рік відбудувати зруйновану економіку. Особливо це стосується перманентного відновлення понівеченої інфраструктури, яку не так скоро вдасться довести принаймні до того заледве функціонального рівня, що існував до урагану. Основу економіки до 1998 р. становили сільське господарство, зокрема тваринництво, а також лісівництво і дрібномасштабне видобування свинцю та цинку. Основні предмети експорту країни, що є типовими для Центральної Америки (банани, кава, молюски, одяг), приносять до казни більшу частину зовнішнього доходу. Плантації кави відновити найлегше, оскільки ця культура росте на схилах, над замуленими дощами і зсувами долинами. Після висихання цей мул перетворився на величезні маси піску, який погіршив якість ґрунтів.

На північно-західному узбережжі країни поблизу Сан-Педро-Сула почали виростати подібні до макіладорас підприємства легкої промисловості. Це переважно комплекс майстерень, у яких дошивається одяг, спроектований і вироблений в інших місцях. У цих майстернях робітники отримують надзвичайно низьку зарплату і працюють у важких умовах. Зарубіжні інвестори, неохоче ризикують своїми коштами для розширення такого виробництва, передусім через внутрішній неспокій у країні, а також через репутацію Гондурасу як однієї з найбільш корумпованих країн в усьому світі. Тут процвітає торгівля наркотиками, які переправляються до Сполучених Штатів, а проституція роздмухала СНІД до масштабів епідемії. Утім Гондурас має демократично обраний уряд, хоча військові зосередили у своїх руках значну владу.

Що стосується географічного розташування, то Гондурас є повною протилежністю Гватемали. Він має розтягнуте Карібське узбережжя і лише мале вікно на Тихому океані (рис. 5-12). Країна займає стратегічне положення на політичній карті Центральної Америки, оскільки межує з найбіль-

шою кількістю сусідів у регіоні — Нікарагуа, Сальвадором та Гватемалою. Всі ці країни продовжують боротися з наслідками затяжних внутрішніх конфліктів, а в останні роки — стихійних лих. Дорога до економічної життєздатності є довгою і важкою, але якщо її не пройти, чотири з п'яти жителів Гондурасу залишаться у безпросвітних злиднях, а перспективи країни навряд чи покращаться. І це, мабуть, єдина велика трагедія для країни, оскільки соціальний та етнічний поділ, дуже помітний у сусідів Гондурасу, тут не є серйозною проблемою, а розрив між багатими і бідними хоча і очевидний, але не такий значний.

Сальвадор: повоєнна відбудова

Територіально Сальвадор є найменшою країною Центральної Америки. Він навіть менший, ніж Беліз, проте переважає його за людністю у 25 разів. З населенням 6,6 млн осіб Сальвадор є однією з найбільш густонаселених країн. Сальвадор та Беліз є двома континентальними республіками, які не мають виходу водночас і до Карібського моря, і до Тихого океану (рис. 5-12). Сальвадор виходить на Тихий океан, маючи вузьку прибережну долину, притиснену до моря пасмом гір вулканічного походження. Центральна частина країни лежить за цими горами. Саме тут розташована столиця країни Сан-Сальвадор. На північ від цієї серцевинної частини, вздовж кордону з Гондурасом, простягається ще одна зона гір, яка практично ніколи не контролювалася урядом.

На відміну від сусідньої Гватемали Сальвадор має доволі однорідний склад населення (94 % метисів і лише 5 % індіанців). Та все ж етнічна однорідність не стала запорукою соціальної чи економічної рівності. В той час як інші центральноамериканські країни називалися банановими республіками, Сальвадор був кавовою республікою. Кава тут вирощувалася на величезних плантаціях, які належали декільком землевласникам, котрі нещадно експлуатували упокорену робочу силу. Запорукою такої системи були військові, які неодноразово вдавалися до придушення повстань доведених до відчаю селян.

Від 1980 по 1992 р. Сальвадор розривався на шматки руйнівною громадянською війною. Ситуація ускладнювалася постачанням зброї ззовні — зі Сполучених Штатів, які підтримували існуючий уряд, та з Нікарагуа, яка надавала допомогу промарксистським повстанцям. Після досягнення домовленості щодо припинення військових дій, від яких загинуло 75 000 осіб (більшість з яких були селяни), з'явилася надія на попередження подібних конфліктів у майбутньому. Проте Сальвадор, вся

історична географія якого складається з поділів і руйнацій, має серйозні труднощі з подоланням спадщини кричущої нерівності.

Незважаючи на жакливі наслідки, війна дала один позитивний результат: багаті громадяни, які залишили Сальвадор і знайшли притулок у Сполучених Штатах та інших країнах, почали надсилати на батьківщину значні кошти (більше 1 млрд доларів США щорічно), що є найбільшим джерелом іноземних інвестицій. Це допомогло розвинути такі галузі промисловості, як швейна та взуттєва, а також харчова. Порівняно з серединою 1990-х років найбільшого розвитку дістало пошиття одягу. У той же час у країні настільки зріс рівень злочинності (чому сприяла наявність великої кількості зброї, яка залишилася після війни), що це перешкодило надходженню нових зарубіжних інвестицій.

З точки зору географії країни найбільшою проблемою Сальвадору є розвиток внутрішніх районів. Тоді як економіка серцевинної частини країни поволі відновлюється, селянські сім'ї перенаселених окраїнних районів почувають себе забутими, незважаючи на всі зусилля з відбудови. Найбільшим каменем спотикання на шляху відновлення сільськогосподарського сектора є земельна реформа, оскільки всі спроби розподілу майна поки закінчувалися лише суперечками. Отож майбутнє Сальвадору й надалі залишається доволі хистким.

Нікарагуа: трясина невдач

При розгляді Нікарагуа слід звернути увагу на вигідне розташування країни в самому серці Центральної Америки (рис. 5-12). Узбережжя Тихого океану простягається у південно-східному напрямі, а Карібське узбережжя — з півночі на південь, що надає Нікарагуа трикутної форми. Столиця країни Манагуа лежить ближче до Тихого океану на березі озера у гірській долині. Тут часто відбуваються землетруси, які призвели до сильних руйнувань міста у 1885, 1931 і 1972 роках. Серцевинна частина Нікарагуа міститься саме у цьому західному районі країни. З карібського боку, де гори й долини поступаються прибережним рівнинам із тропічними лісами (площа яких постійно скорочується), саванами та болотами, століттями селилися індіанські народи. Ці люди були і зараз доволі відірвані від життя країни.

До кінця 1970-х років Нікарагуа була типовою центральноамериканською республікою, якою управляв диктаторський режим і яку експлуатувала меншість багатих землевласників. У сільському господарстві домінували величезні плантації, яки-

ми володіли іноземні корпорації. За таких умов повстання було неминучим, і в 1979 р. ліві повстанці-сандіністи повалили уряд в Манагуа. Однак правління сандіністів мало свої негативні сторони і в країні швидко розпочалася громадянська війна, яка тривала протягом більшої частини 1980-х років. Конфлікт закінчився у 1990 р. і на вільних виборах, проведених незабаром, був обраний новий, більш демократичний антисандіністський уряд. Утім сандіністи продовжують відігравати значну роль в управлінні країною (особливо в керівництві армії) і Нікарагуа залишається настільки розділеною, що уряд неспроможний розв'язати більшість економічних і політичних питань.

Найбільших утрат у цьому безладді зазнала економіка, яка протягом останніх двох десятиліть вважалася найбільш розвинутою серед усіх країн континентальної частини Середньої Америки. Все ще борючись із наслідками урагану Мітч, Нікарагуа сьогодні майже ділить із Гаїті сумнівний рекорд як найбільш розвинутої країни цього географічного світу, а отже і найбільш розвинутої країни Західної півкулі. Хоча країна не була настільки сильно зруйнована, як сусідній Гондурас, намагання Нікарагуа відбудувати національну інфраструктуру є ще одним серйозним випробуванням, яке додалося до тягаря решти проблем. За винятком кави, яка росте на схилах гір і на яку не впливають наслідки повені, більшість сільськогосподарських культур (частка яких у ВВП складала 75 %) у північній частині Нікарагуа були знесені з лиця землі жакливим ураганом. Відновлення сільського господарства залишається пріоритетом як для Нікарагуа, так і для Гондурасу через дві причини: 1) продукція товарного сільськогосподарського виробництва є основним джерелом надходження іноземної валюти; 2) якщо у найближчий час ферми не відновлять свою роботу, вплив населення з сільської місцевості до перенаселених міст значно прискориться, що призведе до втрати перспективи економічного розвитку міст. Окрім того, за кілька місяців перед ураганом жителям Нікарагуа нарешті вдалося розв'язати головні проблеми власності, які постали після перерозподілу землі сандіністами. Оскільки цей перерозподіл охопив понад 200 000 сімей і принаймні третину всієї орної землі країни, для відновлення національної стабільності вкрай важливо якомога швидше продовжити цю реформу.

Після нормалізації становища в Нікарагуа країна отримує ряд порівняльних переваг у змаганні за зарубіжний інвестиційний капітал з більш успішними республіками регіону. До числа багатообіцяючих проектів належить будівництво суходільного каналу на рівнинних місцях південної частини Нікарагуа. Планується, що по каналу курсуватимуть швидкісні поїзди, що перевозитимуть товарні

контейнери між карібськими й тихоокеанськими портами. Ці контейнери можна буде вантажити безпосередньо на ультрасучасні судна, які є завеликими для проходження Панамським каналом. Хоча нікарагуанці були першими, хто почав обговорювати цю ідею, як уже зазначалося, Мексика вже приступила до реалізації подібного проекту на своєму південному перешийку Теуантепек. Можливо, Центральна Америка зможе забезпечити додатковий транзитний коридор між двома океанами, але в такому разі Нікарагуа доведеться змагатися з численними конкурентами, які пропонують реалізувати подібні проекти в Колумбії, в Сальвадорі й Гондурасі (спільно) і навіть у самій Панамі. Однак при розгляді економічних можливостей мають ураховуватися і можливі демографічні наслідки. Якщо Нікарагуа не вдасться скоротити надзвичайно високий природний приріст населення (яке зараз становить 5,4 млн осіб) і є найбільшим у Західній півкулі, перевищуючи показник Гаїті аж на 76 %, у такому разі життєвий рівень у країні не матиме жодних шансів поліпшитися — навіть після усунення наслідків урагану.

Коста-Ріка: міцна демократія

Ще одним прикладом нескінченного різноманіття Середньої Америки може слугувати Коста-Ріка — країна, яка суттєво відрізняється як від своїх сусідів, так і від норм, характерних для Центральної Америки. Маючи спільні кордони з двома вибухонебезпечними країнами (Нікарагуа на півночі та Панамою на сході), Коста-Ріка є державою з усталеними демократичними традиціями і, що найдивовижніше, без постійної армії! Ця країна фактично є найстарішою демократією в Середній та Південній Америках: за винятком двох коротких періодів, з 1889 р. Коста-Рікою управляли демократично обрані уряди. Хоча відбиток, накладений іспанською культурою на Коста-Ріку, подібний до іспанських впливів в інших районах материка, її рання незалежність, уміння не втягуватися в регіональні конфлікти (що сприяло стійкій нейтральності країни) і помірне заселення дали їй можливість зосереджувати увагу на економічному розвитку та державній освіті, яка є загальною, безплатною і забезпечує 95 % писемності у регіоні, для якого цей показник у середньому складає лише 75 %. Найважливішою, однак, є внутрішня політична стабільність в країні, яка переважала протягом більш ніж 175 років. Останній конфлікт, який стався у країні понад 50 років тому, переконав націю у необхідності уникнення подальшого насильства. Військові сили були розпущені та заборонені у 1948 р., так само як і інститут армії,

який так часто виступає причиною лих в усій Центральній Америці.

Як і її сусіди, Коста-Ріка поділена на екологічні зони, розташовані паралельно її узбережжям. Найбільш густонаселеною є центральна високогірна зона, що лежить у прохолодній *тьєрра темплада*. У більшій частині цієї зони переважають вулкани, але її осередком є Центральна долина площею 65 на 80 км із родючими ґрунтами — головний район вирощування кави в країні. В цій долині проживає основна маса населення, яке зосереджується навколо столиці. Столиця, Сан-Хосе, є нетиповим містом для Середньої Америки. Чисте і практично вільне від нетрів, воно є найбільш космополітичним урбанізованим центром між Мехіко та великими містами північної частини Південної Америки.

На схід від високогірної зони лежать спекотні й дошові карібські низини. Це дуже слабо населений район. Багато плантацій тут було покинуто, і на зміну їм прийшли фермери, які ведуть нетоварне господарство. Між 1930 і 1960 роками американська «Юнайтед фрут компанії» перевела звідси більшість бананових плантацій, де вони занепадали від хвороб, до узбережжя Тихого океану. Це сприяло економічному зростанню Тихоокеанської зони, хоча вирощування бананів є вигіднішим у Панамі, де витрати на робочу силу менші. Тихоокеанська зона стає районом товарного сільського господарства, яке часто потребує зрошення та успішного освоєння незайманих долин. Новозбудований порт контейнерних перевезень, нещодавно відкритий в Пуерто-Кальдера, став додатковим стимулом для розвитку Тихоокеанського узбережжя.

Результатами довгострокового розвитку економіки Коста-Ріки є найвищий в регіоні рівень життя і писемності, а також найдовша тривалість життя. Домінуючою галуззю продовжує залишатися сільське господарство. Основними експортними товарами є банани, кава, морепродукти і тропічні фрукти. Швидкими темпами почав розвиватися туризм, і зараз країна приймає понад мільйон іноземних гостей щороку. Але найбільш вражаючі економічні здобутки пов'язані з новим промисловим комплексом, який корпорація «Інтел» відкрила поблизу Сан-Хосе в 1998 р. Саме тут цей світовий лідер з виробництва напівпровідників збудував одне з своїх найбільших складальних і випробувальних підприємств, на якому силіконові мікросхеми, виготовлені на заводах компанії, перетворюються на процесори, що є мозком персональних комп'ютерів. Хоча комплекс корпорації «Інтел» різко стимулював економіку Коста-Ріки (його продукція становить приблизно 40 % експорту країни, що є найвищою часткою однієї корпорації будь-де на планеті), дехто з вітчизняних

Вирубування тропічних лісів

На час прибуття європейців дві третини континентальної частини Середньої Америки вкривали тропічні ліси. Вирубування і руйнування цього цінного природного ресурсу з метою розчищення місця під забудову поселень, а також для використання інших економічних можливостей почалося у XVI ст., за часів іспанської колоніальної ери. З тих пір ця згубна практика вже ніколи не припинялася. Більше того, за останні десятиліття темпи **вирубування тропічних лісів** у Центральній Америці зросли, що не може не викликати тривоги. Починаючи з 1950 р. майже 85 % усіх лісів регіону було винищено. В наш час кожного року зникає близько 3 млн акрів (~ 1,2 млн га) центральноамериканських і мексиканських лісів, що за площею еквівалентно третині такої країни, як Бельгія. Сальвадор уже втратив 99 % своїх лісів, і більшість із шести інших республік скоро досягнуть такого ж результату.

Причини вирубування тропічних лісів пов'язані з постійними економічними та демографічними проблемами малорозвинутих країн. У Центральній Америці головною причиною стала потреба в розчистці земель для випасання худоби через те, що багато країн регіону (особливо це стосується Коста-Ріки) стали виробниками і експортерами м'яса. Ціна цієї економічної деградації, незважаючи на деякі переваги, є величезною. Оскільки тропічні ґрунти бідні на поживні речовини, розчищені від лісів площі можуть використовуватися як пасовиська у кращому разі лише протягом декількох років. Після цього ці землі покидають, а худобу переганяють на нові свіжовирубані ділянки. Результатом є жахливе плондрування ландшафту, яке можна побачити на фото. Без захисту лісів ерозія та затоплення ґрунтів швидко стають проблемами даної місцевості. Наслідки цього з катастрофічним розмахом проявилися в Гондурасі та у північній частині Нікарагуа, коли по них пройшов ураган Мітч у 1998 р. Іншою причиною знелісення є інтенсивні лісозаготівлі, оскільки деревообробна промисловість, намагаючись задовольнити зростаючий світовий попит на будівельні матеріали, папір і меблі, повернула свій погляд від виснажених лісів середніх широт на багаті ресурси екваторіальної зони. Третій фактор, який сприяє вирубуванню, пов'язаний з демографічним вибухом у регіоні. Оскільки дедалі більше селян не спроможні забезпечити собі проживання з допомогою своїх жалюгідних ділянок, у них не залишається іншого вибору, як тільки зрізати вцілілі дерева. Вони роблять це як для отримання палива, так і для розчищення додаткових площ для вирощування сільськогосподарських культур. Таке втручання не дає можливості лісу відновитися.

Хоча вирубування лісів і справляє гнітюче враження, скотарі, фермери і лісозаготівельники не вбачають у цьому небезпеки. Навпаки, вони вважають, що це надає їм хоч короткотривалі, але все ж таки

переваги. Чому ж тоді наукова громадськість здійсмає такий галас? І чому Інститут світових ресурсів називає це «найбільш нагальною світовою проблемою використання земель»? Відповіддю є те, що коли не вдається до негайних широкомасштабних заходів щодо захисту тропічних лісів, то до середини цього століття їхні світові ресурси скоротяться до двох зникаючих плямок на карті — басейну Західної Амазонки у Південній Америці і басейну Середнього Конго в Екваторіальній Африці.

Тропічні ліси — надзвичайно важлива частина нашого природного світу. У біологічному плані вони є найбагатшим і найбільш різноманітним природним середовищем Землі. Хоча ці ліси займають лише 3 % всієї площі Землі (які до того ж постійно скорочуються), тут зосереджено три чверті всіх видів тварин і рослин планети. Їх утрата спричинила б не лише зникнення мільйонів видів, але й те, що еколог Норман Майєрс назвав «смертю народження», тобто еволюційний процес, завдяки якому виникають нові види, закінчився б. Оскільки тропічні ліси є джерелом незліченної кількості цінних медичних, харчових і промислових продуктів, у разі їх зникнення багато невідомих видів рослин, завдяки яким можна було б лікувати хвороби чи годувати мільйони голодуючих, також будуть безповоротно втрачені для людства.



Цей краєвид у Коста-Ріці показує, наскільки глибоко може бути зраненою земля за неконтрольованого вирубування лісів. Коли немає дерев, які своїм корінням утримують ґрунти, тропічні дощі швидко розмивають незахищений верхній шар.

економістів висловлює свою стурбованість щодо залежності економіки цілої країни від однієї компанії. Однак інші фахівці акцентують увагу на тому, що Коста-Ріка пройшла шлях від бананової республіки до високотехнологічної країни, в якій зростаюча кількість висококваліфікованих робітників з часом повідкривають свої приватні підприємства, приваблять більшу кількість зарубіжних фірм і зможуть створити провідний у цьому світі технополіс.

Але весь цей зовнішній блиск розвитку не може приховати серйозних проблем. Якщо говорити про соціальну структуру, то четверта частина населення, яке становить 3,7 млн осіб, не може визволитися з пастки безпросвітної бідності, а величезний розрив між бідними і багатими постійно збільшується. Що стосується довкілля, то недавній прогрес було досягнуто в тому числі й за рахунок вирубування тропічних лісів. Хоча темпи їх нищення за останній час сповільнилися, вже надто пізно запобігти екологічній катастрофі, оскільки понад 70 % лісів Коста-Ріки вже зникло з лиця Землі (див. вставку «Вирубування тропічних лісів»).

У політичному сенсі Коста-Ріка залишається достатньо стабільною країною. Незважаючи на близькість до гарячих точок регіону, їй удалося уникнути втягнення в них, тому що переважна більшість її миролюбних жителів надають перевагу нейтральному статусові свого роду «Швейцарії Центральної Америки». Однією з небагатьох хмаринок на мирному небосхилі є стара прикордонна суперечка з Нікарагуа щодо вод і берегів річки Сан-Хуан, а також південного берега озера Нікарагуа (рис. 5-12). Багато спостерігачів зазначають, що якби цей коридор змінив власника, Коста-Ріка стала б ще одним претендентом на будівництво нового міжокеанного каналу через Центральну Америку.

Панама: стратегічний канал, новий коридор

Тоді як інші республіки можуть лише *говорити* про будівництво каналів, то Панама самим своїм існуванням завдячує ідеї штучного водного сполучення між Атлантичним і Тихим океанами, яке дає змогу уникнути тривалого плавання через Південну Америку. У 1880 р., коли Панама ще була частиною Колумбії, французька компанія зробила невдалу спробу прокопати такий канал. Тисячі робітників помирали від жовтої лихоманки, малярії та інших тропічних хвороб, і компанія збанкрутувала. На початку ХХ ст. інтерес Сполучених

Штатів до Панамського каналу (який мав скоротити час плавання між східним і західним узбережжями США на 8000 морських миль) різко зріс. У 1903 р. США запропонували Колумбії договір, згідно з яким радили поновити зусилля щодо спорудження каналу через Панамський перешийок. Коли сенат Колумбії відмовився, панамці підняли повстання, а Сполучені Штати надали їм підтримку, що попередило втручання у конфлікт колумбійської армії. Після цього панамці проголосили свою незалежність від Колумбії, і нова республіка негайно надала Сполученим Штатам права на зону каналу (в середньому це площа 16 км у ширину і 80 км у довжину).

Незабаром розпочалося будівництво каналу, і на цей раз воно було успішним, оскільки інженерна думка і технології Сполучених Штатів, так само як і досягнення медицини, виявилися сильнішими від, здавалося, непереборних перешкод. Панамський канал (див. рис. 5-12) був відкритий 1914 року і став символом могутності США у Середній Америці. Зона каналу утримувалася Сполученими Штатами у відповідності з договором, який надавав їм «всі права, повноваження і владу» у цьому районі, «як ніби він був їхньою суверенною територією». Такі слова могли навести на думку, що Сполучені Штати утримували за собою довічне право контролю над зоною каналу, але у договорі ніде не було чітко зазначено, що Панама назавжди відмовлялася від свого права на цей транзитний коридор. У 1970-х роках, коли каналом проходило більше 14 000 суден на рік (ця цифра в наші дні є дещо нижчою, але тоннаж вантажів суттєво зріс), що давало сотні мільйонів доларів зборів, Панама вирішила припинити контроль США над зоною каналу. Розпочалися обережні перемовини. В 1977 р. було досягнуто домовленості про поетапний вихід Сполучених Штатів із цієї території — спочатку із зони каналу, а потім і з самого каналу. Цей процес завершився в останній день 1999 р.

У географічному плані Панама має головні риси, характерні для центральноамериканських республік. Її населення, яке становить 3 млн осіб, на дві третини складається з метисів, а також має значні індіанську, білу й темношкіру меншини. Іспанська є офіційною мовою, якою розмовляє більшість населення, але чимало громадян застосовують англійську.

Подібна до стрічки, яка простягається зі сходу на захід, топографічно Панама є гористою країною, при чому деякі вершини сягають 3000 м і більше. Східна частина Панами, особливо провінція Дар'єн, яка межує з Колумбією, вкрита густими лісами. Саме тут знаходиться єдина про-



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Панамський канал продовжує залишатися дивом інженерної думки через майже 90 років після свого відкриття у серпні 1914 р. Кожна камера паралельних шлюзів має 1000 футів (310 м) довжини і 110 футів (34 м) ширини, що дає можливість проходити перешийок навіть таким суднам, як «Королева Єлизавета II». За допомогою системи шлюзів судна підіймаються до озера Гатун, 85 футів (26 м) над рівнем океану. Ми спостерігали, як буксири допомагали скеровувати «Королеву Єлизавету II» до гатунських шлюзів, що являли собою послідовність із трьох шлюзів у напрямі до озера Гатун з боку Атлантичного океану. Контейнерне судно позаду «Королеви Єлизавети II» пливе вверх по каналу з боку входу в Лімонську затоку. Ворота шлюзів мають 65 футів (20 м) ширини і 7 футів (2,1 м) товщини, а їхня висота коливається в межах від 42 до 82 футів (від 13 до 25 м). Двигуни, що приводять їх у рух, заховані в стінки камер шлюзів. Після того як судна заходять до шлюзів, їх починають тягнути потужні локомотиви, що рухаються по рейках. Був ранній ранок, і досить великий вогонь, можливо лісова пожежа, виднівся біля міста Колон (на фото справа вгорі) — там, де в цей час ішла розчистка землі».

галина в міжконтинентальній Панамериканській автомагістралі. Провінція Дар'єн є полем бою між колумбійськими партизанами і колумбійськими урядовими військами, так що завершення будівництва магістралі поки залишається мрією. Більшість сільського населення країни проживає у нагір'ях на захід від каналу. Саме в цій частині Панами переробляються банани, креветки та інші морепродукти, цукрова тростина, кава і рис. Міське населення (56 % усієї людності країни) в основному сконцентроване поблизу каналу, на протилежних кінцях якого розташовані міста Колон і Панама.

Панамський канал, незважаючи на його вік і неспроможність пропускати 20 % найбільших суден сучасного торговельного флоту світу, зали-

шається осередком економічного життя країни, її «дорогою життя» і, враховуючи значний відсоток світових вантажів, які щороку проходять через цю водну магістраль, — її майбутнім. Щоб забезпечити майбутнє цієї надзвичайно важливої міжнародної торговельної артерії, нові, панамські, власники каналу не припиняють пошуків нових можливостей, які б перетворили цей торговельний вузол на повноцінний центральноамериканського «тигра». У цьому сенсі найбільш часто вказується на сингапурську модель. На сьогодні панамці переконливо продемонстрували міжнародній спільноті, що вони цілком здатні забезпечити функціонування і обслуговування каналу без різкого підвищення зборів за його проходження. Нові власники також почали приваблювати значні зарубіжні інвестиції, які скеровуються у цілу низку морських, залізничних, виробничих і туристичних проєктів, зосереджених у найбільш привабливих частинах каналу.

Одним з об'єктів розвитку став Колон — місто-порт з карібського боку каналу. Тут у 1948 р. була створена зона вільної торгівлі, яка з тих пір є другою за розмірами зоною цього типу після Гонконгу. Завдяки центральному положенню, яке Колон займає у Західній півкулі, у зоні відбувається величезна кількість операцій, пов'язаних з імпортом і розподілом електронного обладнання, одягу, дорожніх цінностей та інших товарів, призначенням яких є Південна Америка. Слід зазначити, що сьогодні подібні операції почали виконувати порти-конкуренти у Бразилії, Парагваї та Чілі. З метою збереження свого лідерства у цій галузі підприємлива влада Колона вирішила вдосконалити технологію переміщення вантажів, запровадивши використання контейнерів. Результатом стало зведення наприкінці 1990-х років величезного міжнародного терміналу Манзанілло, прилеглого до зони вільної торгівлі. Термінал є сучасним портом, здатним перевантажувати понад 1000 контейнерів на день.

На сьогодні тихоокеанський бік каналу є більш активним центром економічного розвитку через велику кількість устаткування, залишеного тут Сполученими Штатами, а також через близькість до столиці — міста Панама. Одним із найбільш визначних проєктів є новий туристичний порт на місці колишньої військової бази США Форт-Амадор. Саме тут, по сусідству зі входом до каналу і столицею країни у 2001 р. було відкрито комплекс торговельних центрів, казино, площадок для гольфу і пляжів. Комплекс приваблює тисячі пасажирів з більш ніж 300 круїзних суден, які щороку проходять через Панамський канал. Тому не дивно, що багато промислових парків, морських

терміналів та іншого нового портового устаткування, яке розміщується у цьому районі, фінансуються китайським, японським, південнокорейським і тайваньським капіталом. Для цих країн з їхніми залежними від експорту економіками канал набув стратегічного значення як незамінна ланка у глобальній мережі торговельних операцій, якими охоплено два океани по обидва боки Панамського перешийка.

Що ж стосується самого міста Панама (яка є єдиною прибережною столицею в континентальній частині Середньої Америки), то багатопо-

верхова забудова його центральної частини радше нагадує Маямі, ніж Сан-Сальвадор чи Сан-Хосе. Що ж сприяє будівництву всіх цих світової якості хмарочосів, що здіймаються над столицею країни, населення якої становить всього три мільйони? Офіційною відповіддю на це буде міжнародна банківська справа, а географічною відповіддю — вдале розташування міста, яке встановило нові зв'язки (які не можуть не викликати тривоги) із керованою наркобаронами Колумбією — країною, до якої сто років тому панамці повернулися спиною.



РИСУНОК 6-1

розділ 6

Південна Америка

КОНЦЕПТИ, ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ

- | | |
|---|---|
| 1 Альтіпланос | 9 Міграція «село—місто» |
| 2 Відчужені землі | 10 Мегамісто |
| 3 Плюралістичне суспільство | 11 Модель «латино-американського» міста |
| 4 Культурні сфери Південної Америки | 12 Неформальний сектор |
| 5 Товарне сільсько-господарське виробництво | 13 <i>Барріос (фавелас)</i> |
| 6 Натуральне сільське господарство | 14 <i>Ель-Ніньо</i> |
| 7 Американська зона вільної торгівлі (АЗВТ) | 15 Передова столиця |
| 8 Урбанізація | 16 Поліс зростання |
| | 17 Повстанська держава |
| | 18 Модель фон Тюнена |

РЕГІОНИ

- ▶ БРАЗИЛІЯ
- ▶ КАРІБСЬКА ПІВНІЧ
- ▶ АНДСЬКИЙ ЗАХІД
- ▶ ПІВДЕННИЙ КОНУС

З усіх континентів Південна Америка має найбільш упізнавану форму — гігантський трикутник, що з'єднується з континентом Північної Америки вузьким суходільним мостом материкової частини Середньої Америки. Не так помітним, однак, є те, що цей континент лежить не тільки південніше, а й східніше від свого північного сусіда. Ліма, столиця Перу, одне з найбільш західних міст континенту, лежить східніше, ніж Маямі штату Флоріда. Таким чином, Південна Америка набагато більше випинається в Атлантичний океан, ніж Північна Америка, а південноамериканське узбережжя набагато ближче до Африки і навіть до південної частини Європи, ніж узбережжя Середньої та Північної Америки. Але така просунутість на схід також означає, що західний бік Південної Америки є відкритий набагато більшим простором Тихого океану, ніж Північна Америка. Відстань від Чілі до Австралії майже вдвічі більша, ніж відстань від Каліфорнії до Японії.

Ніби підкреслюючи орієнтацію Південної Америки на північ і схід, західні кордони континенту облямовані одним із найдовших і найвищих на земній кулі гірських хребтів. Це Анди — суцільна гігантська стіна, яка простягається від Вогняної Землі, розташованої поблизу південної вершини трикутника, до Венесуели на крайній півночі (рис. 6-1). Будь-яка фізична карта світу чітко відображує існування цього ланцюга гір, особливо при лінійному розташуванні ізогіет (ліній, які з'єднують місцевості з однаковою кількістю опадів) на рисунку I-7 і на видовженій кліматичній карті високогірних районів, представленої на рисунку I-8. Більше того, як видно з рисунка I-9, найбільша концентрація населення у Південній Америці зосереджується вздовж східного та північного узбережжя континенту. Ця концентрація є незрівнянно більшою, ніж на Андському Заході.

Ще однією важливою фізикогеографічною особливістю Південної Америки, яка домінує в центрі її північної частини, є басейн ріки Амазонки. Вода з цього обширного вологого тропічного

амфітеатру відводиться однією з найпотужніших рік на Землі, що, як показано на рисунку 6-1, живиться півдесятком великих приток, кожна з яких є рікою світового значення. Більшу частину решти континенту можна позначити як плато, найважливішими компонентами якого є обширне Бразильське плоскогір'я, що займає майже весь південний схід басейну Амазонки, Гвіанське плоскогір'я, що лежить на північ від нижньої частини

басейну, та холодне Патагонське плато, яке займає південну третину Аргентини. На рисунку 6-1 також показано два інші важливі річкові басейни континенту: басейн Парани—Парагваю в центрі південної частини Південної Америки, до якого входить родючий район Пампа в Аргентині і води якого виносяться в Ла-Плату, і басейн Оріноко на крайній півночі, який виносить води з внутрішніх районів Колумбії та Венесуели.

ВИЗНАЧЕННЯ ГЕОГРАФІЧНОГО СВІТУ

Південна Америка, характерними рисами якої завжди були регіональні відмінності, політична нестабільність і повільний розвиток, вступила в еру нових можливостей. Її головні країни, кожна з яких до недавнього часу йшла своїм шляхом, відкрили для себе переваги налагодження більш тісних двосторонніх та багатосторонніх зв'язків. Особливо це стосується угод про вільну торгівлю. Хунти та їхні залишки практично зметені з політичного горизонту, і війська повернулися до своїх казарм на користь більш демократичних форм правління. Нові транспортні магістралі відкривають можливості для заселення багатьох віддалених частин континенту. Південна Америка стала світовим лідером у видобутку корисних копалин. Відкриті нові родовища вугілля і нафти в Колумбії, залізної руди і золота на велетенських просторах басейну Амазонки, поклади міді у південній частині Перу і

на півночі Чілі, срібло, цинк і свинець в Андах Перу. Приходить розуміння того, що нарешті стан справ у цьому географічному світі став покращуватися, і його країни стоять на порозі безпрецедентного економічного зростання.

Цей оптимізм, однак, вгамовується існуванням серйозних проблем і перешкод, які ще мають бути розв'язані й подолані. В той час як у деяких районах Південної Америки вдалося досягнути реального покращання ситуації, характерними ознаками багатьох інших продовжують залишатися недосконалість інфраструктури, корупція, неефективність та нестабільність розвитку. Найбільш суттєвим моментом є те, що в усьому цьому світі розрив між багатими і бідними постійно збільшується. З 1980 р. відсоток населення континенту, яке живе нижче рівня бідності, різко сягнув від 27 до 35. За даними Світового банку, багатії, відсоток яких

◆ Головні географічні особливості Південної Америки

1. Двома домінуючими ознаками південноамериканської фізιοграфії є Андські гори на заході та басейн ріки Амазонки в центрі північної частини. Більшу частину решти континенту займають плато.
2. Половину площі цього світу займає Бразилія; в цій країні також сконцентрована половина його населення.
3. Населення Південної Америки зосереджується на периферії континенту. Більшість внутрішніх районів заселена слабо, але останнім часом вони дедалі більше розвиваються.
4. Взаємозв'язки між державами цього світу сьогодні покращуються. Економічна інтеграція стала потужною силою, особливо у південній частині континенту.
5. Регіональні економічні контрасти і відмінності у географічному світі в цілому, а також всередині окремих країн залишаються значними.
6. Культурний плюралізм існує майже в усіх країнах цього географічного світу; він часто має регіональні прояви.
7. Швидке зростання міст продовжує залишатися характерною особливістю Південної Америки, а рівень урбанізації є таким же високим, як у Сполучених Штатах або Європі.

у загальному населенні континенту складає 20, контролюють 70 % багатств Південної Америки, в той час як на 20 % найбідніших жителів цих багатств припадає лише 2 %. Ці цифри вказують на величезний розрив між достатком і бідністю, який не трапляється в жодному іншому географічному світі. Вони також нагадують нам, що, незважаючи на певний прогрес, Південна Америка все ще залишається континентом колосальних контрастів.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПОКОЛІНЬ

Хоча сучасне населення найбільш сконцентроване на сході та півночі Південної Америки, в часи розквіту імперії інків найзаселенішим районом були Анди, а держава інків була найбільш розвинутою на континенті. Виникнення цивілізації інків до сьогодні залишається таємницею, проте існує гіпотеза, що інки — це нащадки стародавніх народів, які прийшли до Південної Америки через сухопутний міст Середньої Америки. Вони були витіснені сюди, можливо, повторними хвилями міграції з Азії до Північної Америки через сухопутний міст східніше Аляски, де зараз Берінгова протока. Таким чином, за тисячі років до прибуття європейців до Америки у XVI ст. у Південній Америці розвивалися тубільні спільноти американських індіанців.

Близько тисячі років тому в долинах і басейнах Андських гір і місцевостях, прилеглих до Тихоокеанського узбережжя існувало багато тамтешніх культур. Були одомашнені лами, процвітали релігії, розвивалися скульптура, живопис, ремесла. Всі ці культури були підпорядковані владі інків, осередком яких був басейн Куско в Перуанських Андах. Починаючи з XII ст., ще до приходу сюди європейців, інки розбудували найбільшу імперію в Америці. Нічого порівняного з цими культурними досягненнями району Центральних Анд ніколи не існувало в будь-якій іншій частині Південної Америки.

Імперія інків

Якщо порівнювати цивілізацію інків зі стародавніми Месопотамією, Єгиптом, азійськими цивілізаціями та імперією ацтеків, то стає зрозуміло, що дана цивілізація була незвичайним досягненням. Повсюдно у світі річки та інші водні шляхи слугували магістралями для налагодження контактів і переміщення товарів та ідей. Однак у даному випадку імперія створювалася на основі низки видовжених природних улоговин (альтіпланос) у високогір'ях Анд, що постали тоді,

коли гірські долини між сусідніми хребтами заповнилися ерозійним матеріалом із навколишніх вершин. Ці альтіпланос часто відокремлені одні від одних надзвичайно гористою місцевістю, де вкриті снігом вершини чергуються зі стрімкими каньйонами. У межах окремих альтіпланос сконцентрувалися регіональні культури. Самі інки утвердилися найперше у міжгірському басейні Куско (рис. 6-2). Завоювавши його, вони використали цей осередок для контролю над народами прибережних районів Перу та інших альтіпланос.

Ще більш вражаючим, ніж воєнні перемоги інків, було інтегрування завойованих ними народів і територій в єдину стабільну і ефективно функціонуючу державу. Здавалося б, що їхні шанси ефективно управляти нею були невеликими, оскільки територія постійно збільшувалася і контроль значно ускладнювався. Інки, однак, були експертами у будівництві доріг і мостів, вправними колонізаторами та адміністраторами, тому за неймовірно короткий час їм удалося консолідувати ці нові території, що простягалися від південних окраїн Колумбії до центральних районів Чілі (рис. 6-2).

У zenіті своєї могутності імперія інків мала до 20 млн жителів. При цьому самі інки в цій гігантській державі були завжди у меншості, але вони забезпечили собі становище правлячої еліти в жорстко структурованому класовому суспільстві. Інки, представники імператора в Куско, утворили касту адміністративних чиновників, які запроваджували в життя ухвали свого монарха, організовуючи всі аспекти діяльності на завойованих територіях. Цей бюрократичний апарат інків суворо контролював життя всіх суб'єктів імперії, тому особисті свободи були невеликі. Держава була настільки централізована, а підпорядкування населення таким повним, що зміни влади на самому вершечку піраміди було достатньо, щоб захопити її в усій імперії, що й було доведено іспанцями в 1530 р.

Велична імперія інків, яка постала так швидко, раптово розпалася на шматки під натиском іспанських завойовників. Можливо, швидкість розвитку імперії і стала причиною її фатальної слабкості, але слід зауважити, що на початку XVI ст. в ній почав визрівати внутрішній переворот, оскільки хвалений адміністративний апарат давав дедалі більші тріщини. Та хоч би як там було, імперія залишила по собі не тільки ефектні руїни Мачу-Пікчу в Перу, а й соціальні цінності, які й по сьогоднішній день залишаються частиною життя індіанців в Андах. Для прикладу, державна мова інків — кечуа — настільки сильно вкоренилася, що мільйони індіанців, які проживають у високогір'ях Перу, Еквадору і Болівії, все ще продовжують розмовляти нею.

1 (альтіпланос) у високогір'ях Анд, що постали тоді,

Іберійські загарбники

У Південній Америці, як і у Середній, напрям ударів європейських колонізаторів визначався місцем розселення тубільного індіанського населення. Інкі, як і майя та ацтеки у Мексиці, нагромадили в своїх адміністративних центрах велику кількість золота і срібла, володіли родючими ґрунтами і мали кваліфіковану робочу силу. Минуло не так багато часу після поразки ацтеків у 1521 р., коли іспанські конкістадори перейшли Панамський перешийок і почали досліджувати північно-західне узбережжя континенту. Під час своєї першої подорожі 1527 року Франціско Пісарро почув про існу-

вання імперії інків і незабаром повернувся до Іспанії, щоб організувати її захоплення. Через чотири роки він з'явився на узбережжі Перу, маючи у своєму розпорядженні 183 вояки і два десятки коней. У цей час інкі були захоплені проблемами престолонаслідництва та придушення повстання у північних районах. Події, які сталися потому, добре відомі. У 1533 р. загін Пісарро переможно в'їхав до Куско.

Спочатку іспанці залишили структуру імперії інків без змін, давши згоду на коронування імператора, який по суті перебував під їхнім контролем. Але незабаром ласі до земель і золота загарбники почали битися між собою, і це стало почат-

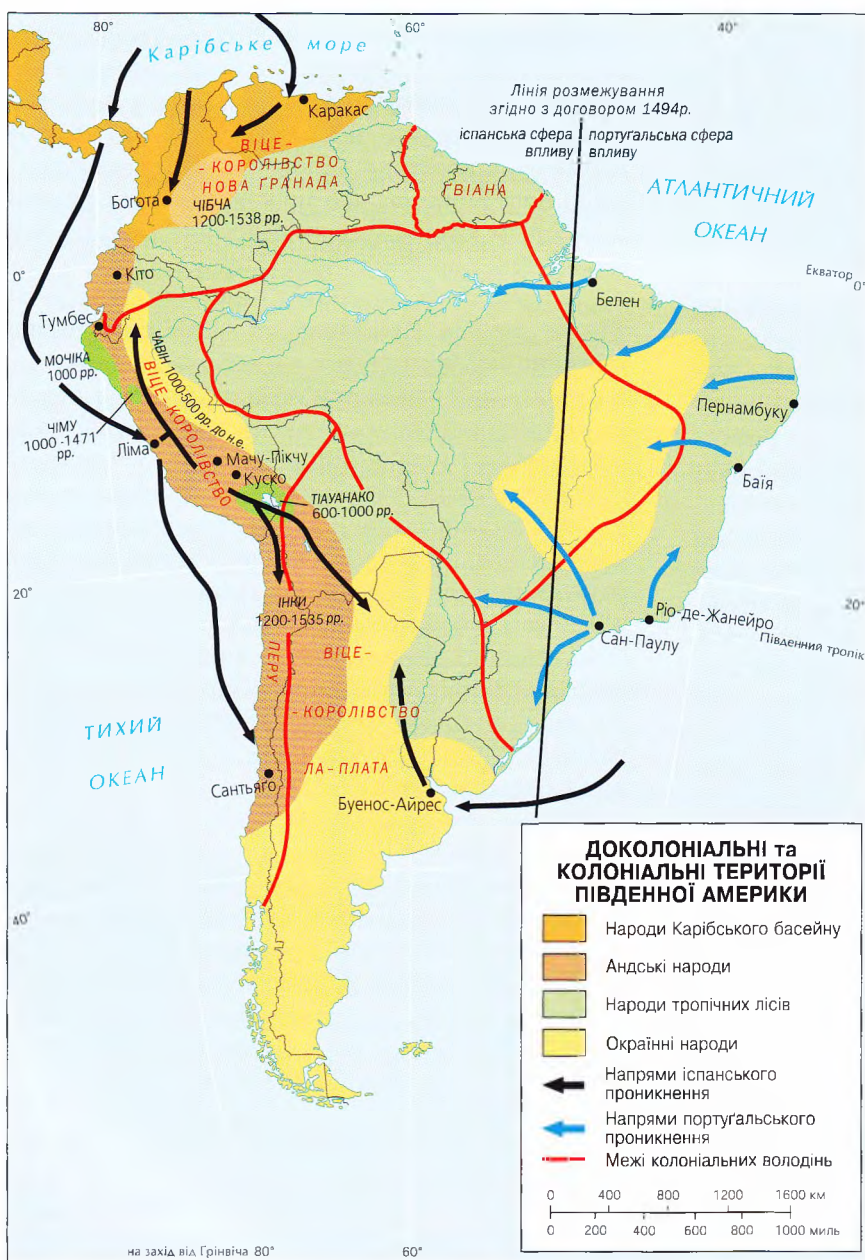


РИСУНОК 6-2



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«З цієї точки мені відкривалася чудова перспектива долини в перуанських Андах неподалік Куско. Тоді, коли іспанці прибули завойовувати імперію, це була територія інків, але тераси, які ви тут бачите, були споруджені ще у доінкський період. Історія розселення людей у цій гірській місцевості дуже давня, тому немає сумніву, що фізιοграфія місцевості з часом зазнавала змін. У наші дні ці пагорби — сухі і безплідні; вижило лише декілька найбільш витривалих дерев. Струмок на дні долини є єдиним джерелом води на багато кілометрів. Але в часи, коли будівничі створювали ці тераси, клімат, мабуть, був більш вологим, а місцевість — зеленою».

ком руйнування старих порядків. Новий порядок, який врешті-решт був запроваджений у західній частині Південної Америки, відводив тубільному населенню роль кріпаків на службі в іспанців. З **2 відчужених земель** (відібраних у індіанців) були утворені величезні гасієнди; було введено податки та систему примусової праці для максимізації прибутків від експлуатації. Статус більшості іспанських загарбників у себе на батьківщині не був дуже високим, і у своїх нових володіннях вони на всю силу запровадили іберійські феодальні цінності: земля означала владу і престиж, золото і срібло — багатство.

Ліма, штаб-квартира іспанських завойовників на західному узбережжі, була заснована Пісарро у 1535 р. на відстані приблизно 600 км на північний захід від андського центру Куско. Не пройшло дуже багато часу, і Ліма стала одним із найбагатших міст на Землі. Основою її багатства були розробки величезних покладів андського срібла. Місто швидко стало резиденцією королівського намісника в Перу, оскільки Іспанія зробила ці нові володіння частиною своєї колоніальної імперії (рис. 6-2). З часом, коли Іспанія взяла під свій контроль Колумбію і Венесуелу і коли почалася іспанська колонізація району гирла Ла-Плати, де незабаром постали Аргентина і Уругвай, на карті з'явилися два нових віце-королівства — Нова Гранада на півночі й Ла-Плата на півдні.

Тим часом інший загін іберійців почав проникати у східно-центральну частину континенту — прибережні райони сучасної Бразилії. Ці землі стали сферою впливу Португалії, оскільки згідно з договором 1494 р. Іспанія і Португалія домовилися про розмежування сфер впливу в Новому Світі по лінії північ—південь, позначеній на карті Папою римським Александром VI. Ця межа проходила приблизно по 50-му меридіану західної довготи, і згідно з нею чимала територія східної частини Південної Америки відходила до Португалії (рис. 6-2).

Якщо глянути на політичну карту Південної Америки (рис. 6-3), стає зрозуміло, що договір 1494 р. не зміг обмежити східні кордони португальської колоніальної території домовленням 50-м меридіаном. Кордони між Бразилією та її північним і південним сусідами по узбережжю (Французькою Гвіаною та Уругваєм) справді виходять до океану на лінію 50° західної довготи, але з цих крайніх точок вони вигинаються далеко вглиб материка і охоплюють майже весь басейн Амазонки, а також значну частину басейну річок Парани і Парагваю на півдні. Таким чином, розміри Бразилії є лише ненабагато меншими від розмірів усіх південноамериканських країн разом узятих. У наш час на цю країну також припадає майже половина усього населення Південноамериканського світу. Надзвичайно успішне просування колонізаторів на захід континенту відбулося завдяки сукупності багатьох чинників, головним з яких є активна місіонерська робота з навернення тубільного населення до християнської релігії, а також дослідження нових земель мандрівниками у пошуках швидкого збагачення. Однак жодна група не зробила більшого внеску в цю справу, ніж так звані *паулістас* — перші поселенці Сан-Паулу, яким для функціонування високоприбуткових плантацій була потрібна рабська праця американських індіанців.



РИСУНОК 6-3

Африканці

Як показано на рисунку 6-2, спочатку іспанці досягнули найбільших успіхів у територіальному поділі Південної Америки не тільки в кількісних, а й у якісних показниках. Але на схід від Анд не існувало багатих індіанських держав, які можна було б пограбувати. Не було там і родючих сільськогосподарських земель, придатних для обробітку. Відносно малочисельні індіанські народи східної частини не були робочою силою, яку можна було б використовувати тривалий час. Підраховано, що на всій території сучасної Бразилії на час приходу сюди європейців проживало не більше мільйона тубільців.

Коли португальці нарешті взялися за розвиток своєї колонії в Новому Світі, вони розгорнули ту

ж саму прибуткову діяльність, що й їхні іспанські конкуренти на островах Карибського моря, — вирощування цукрової тростини на плантаціях для європейського ринку. З цієї метою вони почали використовувати те ж саме джерело робочої сили. Мільйони африканців були привезені як раби на тропічне узбережжя Бразилії північніше Ріо-де-Жанейро. Отож не дивно, що Бразилія має тепер найбільшу кількість темношкірого населення у Південній Америці, яке й досі головню зосереджується в уражених бідністю північно-східних штатах. На сьогодні населення Бразилії, тобто 175 млн, має 6 % (понад 10,5 млн) «чисто» темношкірих громадян і ще 38 % (67 млн) осіб африкано-біло-індіанського походження. Отже виходить, що африканці становлять третину всього населення, яке прибуло до Південної Америки.

Тривала ізоляція

Незважаючи на спільну культурну традицію (принаймні це стосується європейсько-метиського походження), сусідство на одному континенті, спільну мову та подібні проблеми, країни, які утворилися з іспанських віце-королівств Південної Америки, тривалий час існували у значній ізоляції одна від одної. Великі відстані та природно-географічні бар'єри посилювали це роз'єднання, тому найбільші агломерації населення цього світу продовжують залишатися поблизу океану, переважно на східному і північному узбережжях (рис. 1-9). Порівняно з іншими географічними світами Південну Америку можна вважати недонаселеною — не тільки через скромну загальну кількість її жителів (375 млн) у порівнянні з площею земель, а й через наявні запаси природних ресурсів, які ще тільки чекають на свою розробку. Цей континент ніколи не приваблював таку велику кількість іммігрантів із Європи, як Північна Америка. Іберійський півострів не міг забезпечити такого припливу людності, як Західна і Північно-Західна Європа. Окрім цього, іспанська колоніальна політика обмежувала в'їзд іммігрантів-неіспанців.

Віце-королівства Нового Світу були створені головним чином з метою експлуатації південноамериканських багатств, якими наповнювалася іспанська казна. Правителі Іспанії та Португалії були дуже мало зацікавлені у розвитку американських земель. Лише після того як іммігранти з Іберійського півострова зробили Америку своїм домом і повстали проти іберійських правителів, ситуація почала поволі змінюватися. Проте Південна Америка була обтяженою цінностями, економічним світоглядом і соціальними відносинами Піренейського півострова XVIII ст., що було не найкращим початком для створення сучасних національних держав.

Незалежність

Деякі ізоляціоністські чинники спрацьовували навіть під час війни за незалежність. Іспанські військові сили завжди зосереджувалися в Лімі, отож першими незалежність від Іспанії здобули території, найбільш віддалені від центру влади — Аргентина і Чілі (відповідно у 1816 і 1818 роках). На півночі провідником зростаючого руху за незалежність був Сімон Болівар. У 1824 р. дві вирішальні поразки урядових військ у цьому районі стали кінцем іспанського владарювання у Південній Америці. Таким чином, за трохи більше десяти років іспанські колонії вибороли свою незалежність. Але ця спільна боротьба не створила



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Прогулюючись вузькими вуличками старовинного міста Салвадор — одного з найстаріших у Бразилії, яке довгий час було її столицею, а тепер є місцем засідань уряду штату Баїя, можна побачити шкочу, заповідяну йому тропічним середовищем. Величні церкви, урядові будинки і розкішні особняки були збудовані в той час, коли це місто було важливим населеним пунктом у Південній півкулі. Завдяки роботівлі, китобійному промислу і казково прибутковим плантаціям у ньому було нагромаджено величезні багатства. Але успіх не буває постійним, тому Салвадор утратив свою політичну першість, а також основні джерела доходу, і місто занепало. У другій половині XX ст., однак, розпочалося його відродження. Організація Об'єднаних Націй оголосила стару частину міста частиною світової спадщини, завдяки чому Салвадор може розраховувати на додаткові кошти для його реставрації. Цей особняк, який був сфотографований у 1980-ті роки, тепер відновлено, як і сотні інших будинків історичної частини міста».

єдності: на місці трьох віце-королівств постало не менше дев'яти нових країн.

Не важко зрозуміти, чому відбулася ця фрагментація. Оскільки Аргентина і Чілі розділені Андами, а Чілі і Перу — пустелею Атакама, відстані по суходолу здавалися навіть більшими, ніж вони були насправді. Ці перешкоди, що стояли на шляху контактів, виявилися достатньо суттєвими. Таким чином, країни Південної Америки стали розвиватися окремо одна від одної. Роз'єднаним процесам сприяли і сутички на кордонах. Тертя і навіть війни між цими країнами були тут звичним явищем, і десятки прикордонних суперечок залишаються нерозв'язаними до цього дня.

Бразилія домоглася незалежності від Португалії приблизно тоді, коли іспанські володіння у Південній Америці намагалися покласти край домінуванню метрополії в її заморських колоніях, але послідовність подій була іншою. У Бразилії також спалахували повстання проти португальців. Але на початку 1800-х років замість скинення португальської влади стався... переїзд уряду Португалії,

очолюваного принц-регентом Домом Жоао, з Лісабона до Ріо-де-Жанейро! Неймовірно, але в 1808 р. статус Бразилії змінився з колоніального на майже імперський. Уся справа в тому, що Бразилія мала завдячувати своїм новим становищем загрози захоплення Португалії (яка в той час була союзницею Великої Британії) військами Наполеона. Хоча дехто висловлював надію на початок нової ери у житті Бразилії, насправді цього не відбулося. У 1821 р., коли наполеонівська загроза минула, Португалія вирішила понизити Бразилію до її попереднього статусу. Але Дом Педро, син Дома Жоао і новий регент, виступив проти батька і повів успішну боротьбу за незалежність Бразилії.

Після здобуття незалежності відносини між Бразилією та її іспаномовними сусідами нагадували обмежені контакти між самими колишніми іспанськими колоніями. Значні відстані, природні перепони і культурні відмінності ускладнювали взаємодію. Тому орієнтація Бразилії, як і інших південноамериканських республік, на Європу, виявилася сильнішою, ніж її зв'язки з сусідами на власному континенті. Лише протягом останніх 10 років країни Південноамериканського світу нарешті визнали взаємну вигоду від співробітництва, розпочавши тим самим нову еру у своїх відносинах.

КУЛЬТУРНА ФРАГМЕНТАЦІЯ

Коли ми говоримо про орієнтацію чи взаємодію південноамериканських країн, не слід забувати, що їх узагальнення далеко не завжди буде можливе через великі відмінності між ними. Поділ колоніальної Південної Америки на десять окремих республік і характер їхніх подальших відносин визначалися в кожній з них меншістю населення. На час проголошення Бразилією незалежності вихідці з Африки практично не мали ніякого політичного голосу. Індіанці в Перу, які становили величезну більшість населення країни, могли лише спостерігати за тим, як їх європейські завойовники боролися одні з одними за владу. Не було б навіть правильно сказати, що меншість жителів європейського походження визначали політику тієї чи іншої країни: вона визначалася купкою аристократичної еліти, яка зосередила в своїх руках величезні землеволодіння.

Суспільства і культури в країнах Середньої та Південної Америки настільки складні й неоднорідні, що про будь-яке узагальнення практично не може бути й мови. Візьмемо для прикладу загальноживаний термін «Латинська Америка». Якщо навіть не брати до уваги очевидні винятки, такі як Ямайка, Гайана чи Суринам, які точно не є «латинськими» країнами, було би неправильно визна-

чити деякі з республік з іспанськими впливами як «латинські». Звичайно, вищі класи білих багатих людей мають латино-європейське походження. Вони найбільш впливові в себе вдома і найбільш помітні за межами своїх держав. Ці люди є видатними політиками, бізнесменами, письменниками, артистами тощо. Їхнім культурним середовищем є іспанська чи португальська мова, Римо-католицька церква і мальовнича архітектура середньо- і південноамериканських міст у середземноморському стилі. Всі ці речі є для них спільними узами, які пов'язують їх з іберійською Європою. Але в горах і селах Еквадору, Перу та Болівії проживають мільйони людей, для яких іспанська мова й надалі залишається чужою і для яких релігія білих людей є ще одним непопулярним елементом аккультурації. Для них пишні іспанські архітектурні стилі не мають жодного значення, оскільки для цих людей навіть дах над головою і тверда підлога під ногами все ще залишаються недосяжною розкішшю.

Таким чином, Південна Америка є **плюралістичним суспільством**, у якому проживають, але не змішуються між собою індіанські народи, які належать до різних культур; нащадки білих поселенців з Іберійського півострова та інших районів Європи; темношкірі жителі з тропічної Африки і азійці з Індії, Японії та Індонезії. В результаті маємо майже безкрай культурний калейдоскоп, внутрішні поділи якого відображаються, зокрема, на економічній карті цього географічного світу (див. вставку «Поділ Південної Америки на сільськогосподарські зони»). Отже, є очевидним, що називати цю людську просторову мозаїку «Латинською Америкою» не дуже доречно. Але чи є в такому разі якийсь більш універсальний підхід до регіонального узагальнення, який би краще представляв і диференціював культурні й економічні сфери континенту? Таку спробу зробив Джон Аугеллі, який також розвинув концепт материкової та окраїнної частин для Середньої Америки. Згідно з його картою (рис. 6-5), існує п'ять **культурних сфер Південної Америки**, які ще називають **внутрішніми культурними регіонами**. Така схема є доволі корисною, якщо, звичайно, пам'ятати, що ці культурні сфери є певними узагальненнями і можуть зазнавати подальших змін залежно від економічної ситуації.

Регіон тропічних плантацій

Перша культурна сфера, *регіон тропічних плантацій*, багато в чому нагадує окраїнну частину Середньої Америки. Вона складається з декількох ареалів, найбільший з яких тягнеться уздовж північно-східного узбережжя Бразилії, а чотири інших — уздовж узбережжів північної частини

Поділ Південної Америки на сільськогосподарські зони

Розглядаючи карту сільського господарства Південної Америки — галузі, яка забезпечує континент основними засобами існування (рис. 6-4), можна помітити певні закономірності. **Товарне сільськогосподарське виробництво** (комерційне) і **натуральне сільське господарство** (те, що забезпечує прожитковий мінімум) співіснують у більшій мірі, ніж будь-де на Землі, оскільки, як правило, географічно один вид сільського господарства домінує над іншим. Такий стан речей не є спланованим «балансом», це лише зайве підтвердження глибокого поділу континенту відповідно до людських і просторових ознак.

Товарне сільське господарство Південної Америки представлено: обширною тваринницькою зоною поблизу узбережжя (категорія 9), яка простягається з північно-східних районів Бразилії до південно-західних районів Патагонії; аргентинською Пампою, де вирощується пшениця (категорія 3): зона, подібна до Великих рівнин Сполучених Штатів; зоною з вирощування кукурудзи і великої рогатої худоби (категорія 2), що охоплює північно-східні райони Аргентини, Уругвай, Південну Бразилію і центральну частину півдня Чілі; цілим рядом ділянок з тропічними плантаціями, які виходять до океану (категорія 6), розташованих у Північній Бразилії, Гайані, Венесуелі, Колумбії та Перу; сільськогосподарською зоною середземноморського типу (категорія 5) у центральних районах Чілі.

Решту орних земель займають райони з натуральним сільським господарством, які різко контрастують з переліченими товарними системами. Примітивний обробіток землі з частими переходами на нове місце (категорія 8) є традиційним для тропічних лісів басейну Амазонки та її гористих окраїн. Рудиментарний осілий метод обробітку землі (категорія 7) домінує на просторі Андського плато від Колумбії на півночі до болівійського альтіпланос на півдні. І нарешті, вузька смуга мішаного натурального господарства (категорія 4) простягається через більшу частину сходу Центральної Бразилії між прибережними плантаціями і пасовищами внутрішньої зони.



РИСУНОК 6-4

Південної Америки. Розташування, ґрунти і тропічний клімат сприяють вирощуванню плантаційних культур, особливо цукрової тростини. Той факт, що тубільне населення було дуже нечисленним, зумовив залучення до сільськогосподарських робіт мільйонів африканських рабів, чії нащадки до сьогодні продовжують домінувати у расовому складі регіону і відчутно впливають на його культуру. З часом плантаційна економіка зазнала невдачі, ґрунти виснажилися, рабство було

ліквідоване і населення опинилося в бідності, заробляючи тільки на власний прожиток. Ці соціо-економічні умови характерні для більшості місць даного регіону.

Єврокомерційний регіон

Другий регіон на карті Аугеллі, названий *єврокомерційним*, є, можливо, найбільш «латинською»



РИСУНОК 6-5

частиною Південної Америки. Чималу його територію займають Аргентина і Уругвай, населення яких принаймні на 85 % є «чисто» європейським, із сильними впливами іспанської культури. У його межах також знаходяться більша частина серцевинного району Бразилії та центральна частина Чілі. Південна Бразилія має такі ж лукопасовищні угіддя, розташовані у помірній температурній зоні, що й аргентинська Пампа і Уругвай. Тому весь цей регіон відведений під розведення худоби і вирощування зернових культур. Середня частина Чілі з давніх часів була зоною іспанських поселень і місцем проживання приблизно шостої частини населення країни, яке претендує на чистоту іспанського походження. Тут, у районі середземноморського клімату (рис. 1-8), основними галузями сільського господарства є розведення овець та великої рогатої худоби, а також мішане фермерство.

Назагал, єврокомерційний регіон більш економічно розвинутий, ніж решта регіонів континенту. Товарна економіка переважає тут над натуральним сільським господарством, рівень життя і письменності є вищим, транспортні мережі — кращими, і, як указував Аугеллі, цей регіон обганяє навіть деякі частини самої Європи.

Регіон індіанського натурального господарства

Третій регіон визначається як *регіон індіанського натурального господарства*. Це зона, яка простягається вздовж середньої частини Анд від Південної Колумбії до Північного Чілі та північно-західної Аргентини, майже збігаючись з районом, який займала колись імперія інків. Феодальна

соціально-економічна структура, насаджена ще іспанськими завойовниками, тут і досі продовжує існувати. Індіанське населення являє собою велику безземельну масу пеонів, які заробляють на прожиття або ведучи натуральне господарство, або працюючи на гасієндах (чи менших фермах, які називаються *мініфундіас*). Індіанці витіснені на задвірки іспанської культури, що становить основу національного життя їх країн. До цього регіону входять одні з найбідніших районів Південної Америки. Будь-яка торговельна діяльність, що тут існує, зосереджується в руках білих і метисів. Індіанські спадкоємці імперії інків живуть, часто ледь животіючи, у високогір'ях Анд на висоті майже 4000 м над рівнем моря. Бідні ґрунти, ненадійні джерела води, сильні вітри і лютий холод постійно роблять сільське господарство непевною справою.

Метиський перехідний регіон

Четвертий, *метиський перехідний регіон*, розташований навколо індіанського регіону, охоплюючи прибережні та внутрішні райони Перу та Еквадору, більшу частину Колумбії та Венесуели, значну частину Парагваю і великі частини Аргентини, Чилі і особливо Бразилії, включно з тими коридорами басейну Амазонки, що нині розвиваються. Це мішана зона, яка є чимось середнім між європейською та індіанською зонами; тут також проживає темношкіре населення африканського походження (прибережні райони Венесуели, Колумбії та північно-східної Бразилії). Карта нагадує нам, що такі країни, як Болівія, Перу і Еквадор, є переважно індіанськими та метиськими. В Еквадорі, для прикладу, ці дві групи становлять повних 80 % усього населення, і лише приблизно 10 % його можна вважати європейським. Термін «*перехідний*» має також економічний сенс, оскільки, як зазначає Аугеллі, даний район «є менш товарним, ніж європейська сфера, але він менше орієнтується на натуральне господарство, ніж індіанські райони».

Недиференційований регіон

П'ятий регіон на карті помічено як *недиференційований*, оскільки він не має чітких характерних ознак. Деякі індіанські народи у важкодоступних районах басейну Амазонки залишалися майже в повній ізоляції від часів Колумба, тому їх не торкнулися жодні важливі зміни, що відбувалися в Південній Америці. Хоча важкодоступність і відсутність будь-яких змін продовжують залишатися двома суттєвими аспектами цього регіону, завдяки неперервному розвитку Амазонії

ситуація почала змінюватися. Найбільш віддалені райони Амазонії, так само як чилійські та аргентинські південно-західні землі, є також дуже рідко заселеними територіями з надзвичайно обмеженим економічним розвитком. Недоступність цих земель продовжує визначати відсутність змін у цьому регіоні.

Рамки п'яти шойно описаних культурних сфер є вимушеним широким узагальненням доволі складної географічної реальності. І все ж вони підкреслюють розмаїття південноамериканських народів, культур та економік, яке останнім часом дедалі більше наповнюється новим духом континентального співробітництва.

ЕКОНОМІЧНА ІНТЕГРАЦІЯ

В наші дні в усій Південній Америці сепаратизм, який так довго визначав міжнародні стосунки, почав поступатися інтеграції після того, як країни відкрили для себе переваги створення нових партнерств. Розподіл ресурсів цього географічного світу завжди надавав можливості для міжрегіональної кооперації; нині ж установлення цивільного демократичного правління нарешті робить цю ідею реальною в континентальному масштабі. Наголосимо, що в економічній сфері майже всі південноамериканські республіки за останні роки відмовилися від старої політики захисту внутрішніх ринків і змінили її на нову, яка передбачає ринкові реформи та розширення торговельних зв'язків.

Завдяки взаємовигідній торгівлі, що слугує каталізатором відносин, міжнародне співробітництво процвітає в усіх сферах економіки. Періодичне загострення прикордонних суперечок тепер рідко переростає у тривалі конфлікти. Прикладами можуть бути резолюція 1998 р. щодо конфронтації між Еквадором та Перу чи мирне врегулювання понад 20 територіальних суперечок між Чилі й Аргентиною починаючи з 1990 р. Міжнародні проекти будівництва залізниць, автошляхів і трубопроводів, переговори про які не давали жодних результатів упродовж довгих років, тепер швидко множаться. У Південній Америці п'ять ворогуючих колись країн спільно працюють над проектом «Гідровія», що являє собою систему шлюзів, завдяки якій більша частина Парано-Парагвайського басейну буде прохідною для баржевого транспорту. Інвестиції почали вільно перетікати з однієї країни до іншої, особливо в сільськогосподарському секторі. Бразильські фермери вже вирощують більшу частину соєвих бобів, які споживаються у Парагваї, і обробляють величезні ділянки родючої землі у прикордонних з їхньою країною районах Болівії та Уругваю.

Переконавшись у тому, що вільна торгівля може розв'язати багато економічних проблем цього географічного світу, уряди південноамериканських країн активно розвивають декілька напрямів регіональної економічної інтеграції. На 2002 р. південноамериканські республіки були членами таких міжнародних організацій:

Меркосур. У 1995 р. Бразилія, Аргентина, Уругвай і Парагвай заснували Спільний ринок Південного конусу, завдяки якому всі ці країни організували зону вільної торгівлі та встановили митний союз.

Спільнота андських держав. Утворена як Андський пакт у 1969 р., вона була відновлена в 1995 р. як митний союз зі спільними імпортерними тарифами. Її членами є Венесуела, Колумбія, Перу, Еквадор та Болівія.

Група трьох (G-3). Вступивши в дію у 1995 р., цей договір про вільну торгівлю, що об'єднує Мексику, Венесуелу і Колумбію, має на меті усунути всі внутрішні тарифи між цими державами до 2005 р.

Північноамериканська угода про вільну торгівлю (НАФТА). Підписана Сполученими Штатами, Канадою і Мексикою, вона вступила в дію у 1994 р. Планується розширити вплив угоди на Південну Америку і ввести до неї Чилі. Мета угоди — відміна всіх внутрішніх тарифів і завершення формування зони вільної торгівлі до 2010 р.

Перелічені організації, однак, є лише проміжним етапом у досягненні набагато більш амбіційної мети — створення **Американської зони вільної торгівлі (АЗВТ)** — спільного ринку більш ніж 800 млн споживачів, яка б охопила величезні простори від арктичних берегів Аляски і Канади до крайньої південної точки Чилі — мису Горн. Ця зона вільної торгівлі в межах Західної півкулі, найбільша на земній кулі, буде сформована на основі об'єднання 24 існуючих міжнародних договорів, включно з чотирма наведеними вище. Учасники переговорного процесу щодо утворення цього гігантського торговельного блоку, без сумніву, зіштовхнуться з серйозними перешкодами. Утім його архітектори залишаються оптимістичними і заявляють, що угода АЗВТ таки буде досягнута, як і було заплановано, до 2005 р.

УРБАНІЗАЦІЯ

Як і в більшості слаборозвинутих країн, жителі південноамериканських республік покидають сільську місцевість і переселяються у міста. **Урбанізація,**

процес якої різко посилюється в середині минулого століття, почала зростати такими темпами, що відсоток міського населення Південної Америки дорівнює відсотку жителів міст Європи та Сполучених Штатів. У 1925 р. в містах жила третина всіх південноамериканців, а в 1950 р. частка міських жителів уже зросла до більш ніж 40 %. У 1975 р. ця цифра в межах усього континенту сягнула 60 %, а сьогодні 78 % населення Південної Америки проживає в урбанізованих районах. Звичайно, наве-



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Подивіться в один бік між хмарочосами, що височіють на узбережжі Ріо-де-Жанейро, і ви побачите один із найвідоміших на землі пляжів. Подивіться в інший — і розкішний краєвид зміниться на злиденну картину. Нетрі Ріо численні й дуже бідні. Та все ж представлене фото вселяє надію на краще. Десять років тому на цьому місці було жалюгідне поселення з бараків, які слугували притулком для численних жителів Ріо. Більшість цих халуп тепер замінені на більш постійне житло. Санітарні умови тут може, і не на висоті, але вже проведено світло, будинки — цегляні, мають вікна і двері. Деякі мешканці нетрів стали на ноги достатньо, щоби збудувати собі пристойні будинки. Це дає надію на майбутнє: стабільність і ріст доходів жителів нетрів колись можуть перетворити ці поселення на сучасне передмістя».

лені цифри не відображають реальної картини, яка є навіть більш драматичною. Між 1925 і 1950 роками міське населення цього географічного світу зросло приблизно на 40 млн, у той час як відсоток урбанізації збільшився від 33 до 42. Між 1950 і 1975 роками понад 125 млн нових людей прибуло до переповнених міст. Ця кількість більш ніж *утричі* перевищувала кількість прибулих за попередню чверть століття, а наступні 140 млн, які переїхали до міст після 1975 р., збільшили загальну кількість міського населення континенту до її теперішньої цифри — 277,5 млн осіб.

Населення Південної Америки, яке становить 357 млн осіб (на 28 % перевищує населення США), ніде не зростає такими темпами, як у містах. Часто вважається, що населення сільських районів зростає більш швидкими темпами, ніж населення міст, оскільки сільські сім'ї традиційно мають більше дітей. Та все ж починаючи з 1950 р. темпи зростання міського населення Південної Америки становили 5 % на рік, у той час як темпи зростання в сільській місцевості не перевищували

9 2 %. Дані цифри підкреслюють масштаби міграції «село—місто» — ще одного міграційного процесу, який сильно впливає на модернізацію суспільства на всій земній кулі.

Узагальнена просторова схема урбанізації Південної Америки, на якій представлено *картограму** населення континенту, показана на рисунку 6-6. Завдяки їй ми можемо порівняти не тільки населення 13 країн цього географічного світу, а й людність окремих великих міст відносно загального населення їх країн.

Найвищий відсоток міського населення у цьому географічному світі припадає на південні райони континенту. Сьогодні в Аргентині, Чілі та Уругваї принаймні 85 % усієї людності проживає у великих і малих містах (що статистично відповідає показникові найбільш урбанізованих міст Європи). Далі за рівнем урбанізації йде Бразилія (кількість її міських жителів становить 78 %, що на 3 % більше, ніж у Сполучених Штатах), яка розвивається настільки швидко, що її населення щороку зростає на 1 %. Це може здаватися не надто великою цифрою, поки не перевести відсотки у реальні величини. При населенні 175 млн 1 % приросту означає, що в і без того перенаселені міста щороку якимось чином треба додати ще 1,75 млн осіб.

Наступна група країн, міське населення яких у середньому становить 76 %, розташована на

півночі, на узбережжі Карібського моря. Лідером серед них є Венесуела (86 %), за якою йде Колумбія (71 %). Не дивно, що андські країни, в яких переважає індіанське населення і домінує натуральне господарство, належать до зони з найменшим ступенем урбанізації. Перу через сильні іспанські впливи значно випереджає інші країни регіону за кількістю городян: 72 % його населення скупчено у міських районах. З іншого боку, Еквадор, Болівія і перехідний Парагвай суттєво відстають від решти континенту за ступенем урбанізації. В цих трьох країнах частка міського населення коливається в межах від 52 до 63 %. З рисунка 6-6 можна також багато довідатися про відносне положення головних мегаполісів у країнах, де вони знаходяться. Шість із них — Сан-Паулу і Ріо-де-Жанейро у Бразилії, Буенос-Айрес в Аргентині, Ліма в Перу, Богота в Колумбії та Сантьяго в Чілі — належать до числа найбільших **мегаміст** на Землі, населення яких перевищує **10** 5 млн осіб.

У Південній Америці, як і в Середній Америці, Африці й Азії, жителі сільських районів тікають від бідності і перебираються у міста. Тут спрацьовують як *притягальні*, так і *виштовхувальні чинники*. Земельна реформа ніяк не може розпочатися, тому щороку десятки тисяч фермерів, не бачачи перспектив економічного зростання, залишають село. Міста приваблюють їх можливістю заробляти постійну платню. Мрії про освіту для дітей, краще медичне обслуговування, просування по соціальній драбині та інші переваги притягують маси людей до таких міст, як Сан-Паулу та Каракас. Автомобільний і залізничний зв'язок невпинно поліпшується, тому неважко зробити попередні ознайомлювальні поїздки. До того ж міські радіо-й телестанції інформують слухачів і глядачів про можливості працевлаштування.

І все ж переїзд може стати психологічною травмою. Міста в країнах, що розвиваються, часто оточені злидніми нетрями, і саме в них мігранти з сільської місцевості найчастіше знаходять перший і у більшості випадків постійний притулок. Тут відсутні навіть елементарні вигоди і санітарні норми. Багато хто селиться у своїх родичів, які переїхали раніше, але їхнє житло часто непридатне для прийому стільки людей. Рівень безробіття, який у містах завжди був високим, часто сягає тут 25 % наявної робочої сили. Особливо важко знайти працю некваліфікованим робітникам, яким платять найменшу зарплату. Незважаючи на все це, люди продовжують мігрувати, перенаселеність барачних нетрів постійно збільшується, а загроза виникнення епідемій зростає. Підраховано, що в деяких неблагополучних країнах з міграцією «село—місто» пов'язано понад 50 % приросту міського населення, а в Південній

*Картограма є спеціально трансформованою мапою, на якій країни і міста представлені пропорційно до величини їхнього населення. Країни і міста з великою кількістю жителів на карті є «роздутими», а з малою — відповідно «стисненими». Дана методика застосована до карти країн світу на рисунку I-10.

9

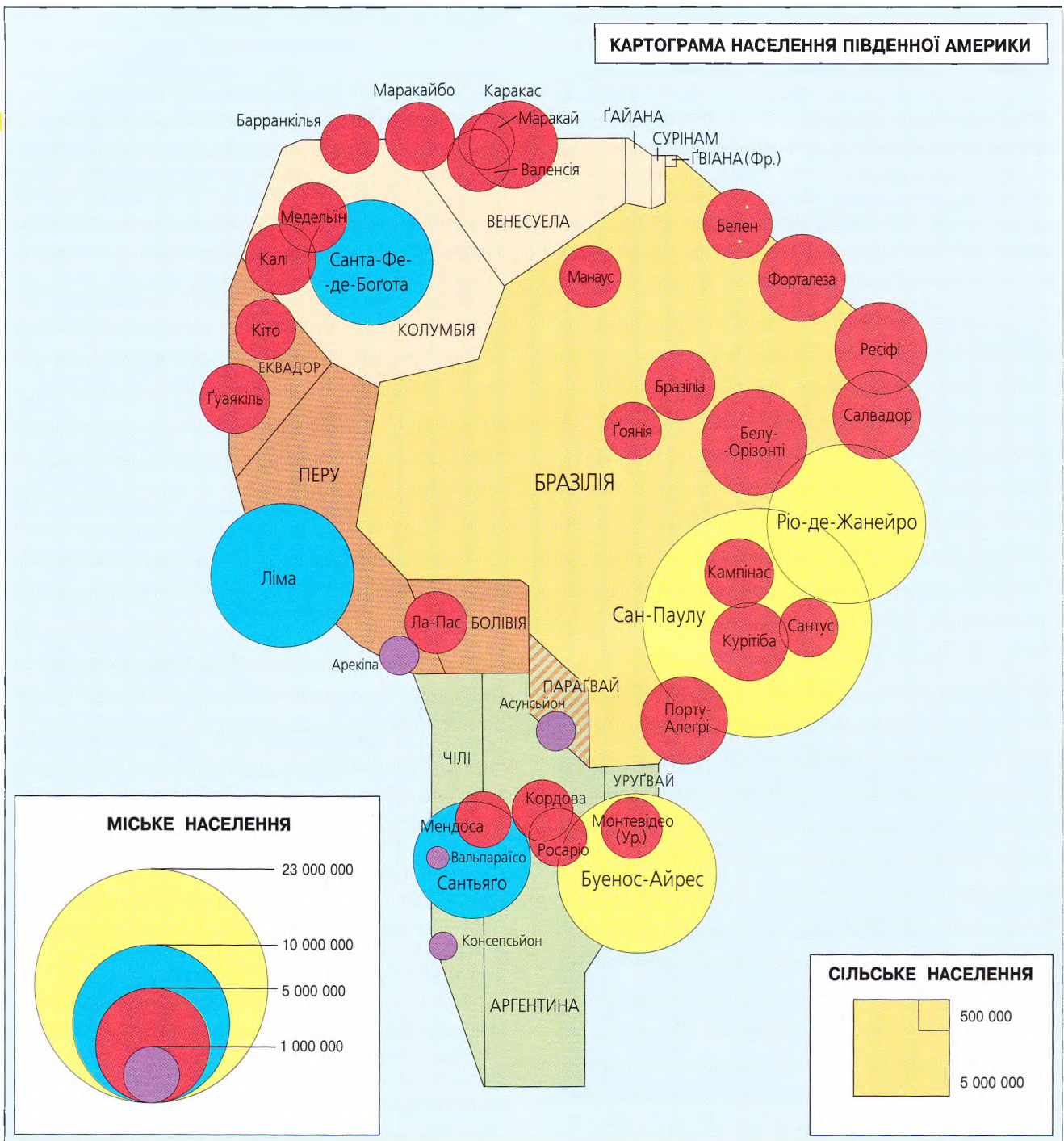


РИСУНОК 6-6

Америці найбільш необхідне міське населення і без того має найвищі темпи приросту.

Модель «латиноамериканського» міста

Попри те, що досвід урбанізації у Південній і Середній Америках є різним у різних країнах через багатоманітність історичних, культурних і еко-

номічних впливів, існує багато спільних рис, які дають можливість географам робити певні узагальнення. Одним із них є **модель «латиноамериканського» міста**, запропонована Ернстом Гріффіном і Ларрі Фордом (рис. 6-7). Цю модель можна також застосувати до міст у країнах, що розвиваються, з інших географічних світів.

Базова просторова структура міста, яка поєднує в собі традиційні елементи південно- та се-

11

редньоамериканських культур з тими силами модернізації, які змінюють обличчя сучасних міст, складається з радіальних секторів і концентричних зон. У центрі моделі — процвітаючий діловий район, котрий, як і його європейський аналог, є осередком підприємництва, працевлаштування і розваг навколишньої міської агломерації. Пейзаж ЦДР милує око великою кількістю висотних будівель, одночасно віддзеркалюючи колоніальне минуле країни. Як показано на рисунку 5-3, коли іспанські колонізатори проектували свої міста в Новому Світі, у центрі вони завжди планували центральну площу, або *плазу*, над якою домінувала церква і по краях якої будувалися імпазантні урядові споруди. Класичними прикладами можуть слугувати *Плаза де Армас* у Сантьяго, *Плаза Болівар* у Боготі й *Плаза де Майо* у Буенос-Айресі. Коли латиноамериканські міста ще тільки зароджувалися, плаза, від якої відходили вулиці й пасажі з крамницями, була діловим і культурним центром міста. З часом місто виростало, і нові комерційні райони з'являлися в інших ділянках ЦДР, залишаючи плазі в основному церемоніальні функції.

Із серцевини міста, вздовж найбільш престижної в місті осі проходить *комерційний стрижень*, оточений з боків *елітним житловим сектором* (на рис. 6-7 позначений зеленим кольором). Цей коридор є нічим іншим, як розширенням ЦДР, характерними рисами якого є офіси компаній, дороги магазини, високоякісні житлові будівлі для представників вищого класу і багатших представників середнього класу, ресторани, театри і такі життєві принади, як парки, зоопарки й майданчики для гри у гольф. Далі починається багате передмістя, яке є продовженням елітного сектора за межами міста.

Решта три концентричні зони є місцем розселення менш удачливих жителів міста, які становлять переважну більшість його населення. Рівень їхніх доходів і якість житла помітно зменшуються із зростанням відстані від центральної частини міста. В *зоні зрілості* у внутрішній частині міста зосереджуються найкращі житлові будинки за межами серцевинного сектора. Ця зона приваблює міський середній клас, який заробляє достатньо, щоб уберегти своє солідно збудоване, але старіюче житло від псування. Суміжна з нею *зона природу* є зоною набагато більш скромного житла, яке перемижується занедбаними ділянками, і є перехідною від внутрішніх багатих ділянок до зовнішніх бідних окраїн. Густота заселення цієї зони, як правило, досить висока, що відображає нерівномірність асиміляції її жителів у соціальну й економічну структуру міста.

Найвіддаленіша від центру *зона периферійного розселення* є домішкою для найбідніших неквалі-

фікованих мас населення, які нещодавно мігрували до міста з сільських районів. Хоча основними спорудами тут є переповнені бараки, їхні мешканці дивовижно оптимістичні щодо пошуків роботи і кінцевого поліпшення своїх житлових умов. Багатьом із них вдається досягнути свого першого економічного успіху, ставши частиною **неформального сектора**. Ця примітивна форма капіталізму є тепер звичайною у багатьох країнах з низьким рівнем доходу. Будь-який контроль уряду, особливо стягнення податків, у таких умовах неможли-

12



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Коли дивитися на *Плаза де Армас* у Сантьяго з цього підвищення, стає зрозуміло, чому такі площі стали центрами колоніальної та історичної архітектури у містах. Як і в інших місцях іспанської Південної Америки, ця плаза оточена з усіх боків релігійними та урядовими будівлями. На передньому плані видно (зліва направо) будинки муніципальних офісів, Національний історичний музей і головпоштамт. За ними розташовані митрополича кафедра та бібліотека, а також видніється Музей мистецтв. На деякій відстані від них можна побачити сучасні висотні будинки, подібні до тих, які заповнили центральні райони північноамериканських міст. На дистанції їх утримують закони, що захищають недоторканність плаз».

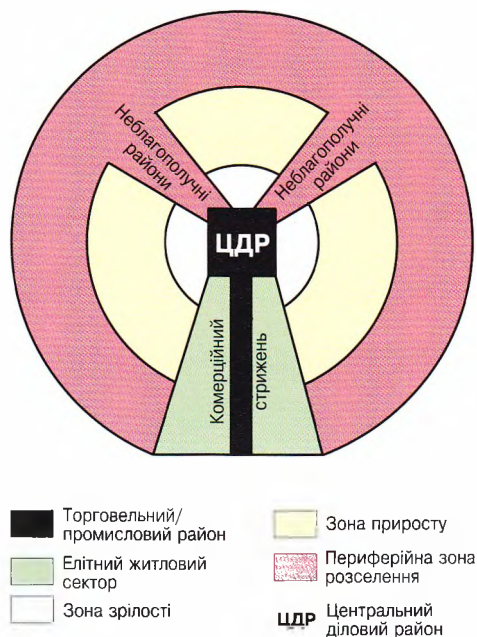
УЗАГАЛЬНЕНА МОДЕЛЬ СТРУКТУРИ
ЛАТИНОАМЕРИКАНСЬКОГО МІСТА

РИСУНОК 6-7

вий. Учасниками сектора є продавці товарів домашнього виробництва (предмети ремесел, одяг, їжа) і послуг (ремонт автомашин, випадкова робота і т. п.), діяльність яких не ліцензована. Їхнє бажання виконувати будь-яку найтяжчу роботу перетворило багато міських нетрів на людські вулиці, в яких праця просто кипить. Завдяки їй підприємливі люди часто розпочинають своє зростання і згодом забезпечують собі середній рівень достатку в інших районах мегалополісу.

Останнім структурним елементом багатьох південноамериканських міст є *неблагополучний сектор*, який містить відносно незмінні нетрі, відомі

тут під назвами *барріос* чи *фавелас*. Найгірші з цих уражених нужденністю районів слугують притулком для великої кількості людей, які настільки бідні, що буквально змушені жити на вулиці. Таким чином, міста цього географічного світу являють собою різкий контраст між бідністю і достатком, злиднями і комфортом — різке зіставлення двох світів, яке дуже часто спостерігається в міських пейзажах.

Як і більшість інших географічних моделей, дана схема має певні недоліки. Деякі критики хотіли б бачити чіткіше розмежування секторів і більш сильний часовий елемент, що передбачає багатоступінчастий підхід. З іншого боку, багато вчених розглядають цю модель як успішну абстракцію не тільки «латиноамериканського» міста, а й будь-якого іншого міста у менш розвинутих країнах. У відповідь на критичні зауваги і з метою збереження актуальності своєї моделі Ларрі Форд нещодавно запропонував доповнення до неї. Ці зміни виходять за межі просторової складності, тому вони не були враховані на рисунку 6-7. Багато з них навіяні елементами сучасної субурбанізації США, які обговорюються в розділі 4. Це такі елементи: зародження ділової частини передмість, розташованої зовні комерційного стрижня з великим торговельним центром, оточеним з усіх боків новими житловими будинками середнього класу; промисловий парк на протилежному кінці міста, з'єднаний з діловою частиною передмістя кільцевою автострадою, тощо. Крім цього, Форд видозмінив деякі внутрішні райони міста, розділивши ЦДР на традиційний і сучасний компоненти. Він запровадив вузький виробничий коридор, що сполучає ЦДР із промисловим парком, і доповнив зону зрілості невеликим районом джентрифікації (перепланованим і перебудованим старим житловим районом).

РЕГІОНИ ПІВДЕННОАМЕРИКАНСЬКОГО СВІТУ

Переходимо тепер до розгляду країн Південної Америки і головних ознак їхньої регіональної географії. Назагал можливо розділити країни цього географічного світу на декілька регіональних одиниць (рис. 6-3), оскільки деякі з них мають спільні риси. Почнемо з того, що Бразилія являє собою окремий географічний регіон, оскільки їй належить половина всієї території та всього населення континенту. Найбільш північні країни, які виходять до Карібського моря, — Венесуела і Ко-

лумбія, утворюють другу регіональну одиницю, яка також охоплює сусідні Гайану, Суринам і Французьку Гвіану. На основі спільної індіанської культурної спадщини, андської фізіографії та існуючих сьогодні народів була виділена окрема регіональна одиниця, яка вміщує Еквадор, Перу і Болівію. І нарешті, у Південному конусі континенту Аргентина, Уругвай і Чілі мають спільну регіональну ідентичність як найбільш європеїзовані держави середніх широт. Парагвай —

перехідну країну між Андським Заходом і цими південними республіками — віднесено до останніх.

НАЙБІЛЬШІ МІСТА ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ

Місто, країна	Населення, млн (прогноз на 2002 р.)
Асунсьйон, Парагвай	1,4
Белу-Орізонті, Бразилія	4,4
Санта-Фе-де-Богота, Колумбія	6,6
Буенос-Айрес, Аргентина	12,9
Каракас, Венесуела	3,2
Гуаякіль, Еквадор	2,5
Ла-Пас, Болівія	1,6
Ліма, Перу	7,9
Манаус, Бразилія	1,5
Монтевідео, Уругвай	1,2
Кіто, Еквадор	1,9
Ріо-де-Жанейро, Бразилія	10,8
Сантьяго, Чілі	5,8
Сан-Паулу, Бразилія	23,2

Перед тим як почати обговорення 13 країн цього географічного регіону, буде корисно ще раз глянути на просторовий розподіл південноамериканських культурних сфер (рис. 6-5). Як чітко видно з даної карти, якщо не брати до уваги невеликий за розмірами Уругвай, культурна фрагментація позначилася на суспільній географії кожної країни — особливість, що також відбивається і на національних економіках (рис. 6-4). Отже, перед усіма урядами країн цього світу постала проблема відцентрових сил, які супроводжують плюралістичні суспільства в той час, коли ті докладають усіх зусиль до розв'язання нагальних політичних, економічних і довкільних проблем.

► БРАЗИЛІЯ: ГІГАНТ ПІВДЕННОЇ АМЕРИКИ

Бразилія є гігантом Південної Америки з усіх позицій. Вона настільки величезна, що межує з усіма іншими країнами цього світу, за винятком Еквадору і Чілі (рис. 6-3). Її тропічне й субтропічне довкілля розтягнулося на велетенському просторі від екваторіальних тропічних лісів Амазонії до вологої помірної кліматичної зони на крайньому півдні країни. Територія Бразилії займає дещо менше 50 % площі Південної Америки і у глобальному

масштабі поступається лише Росії, Канаді, Сполученим Штатам і Китаю. Що стосується населення, його кількість також становить трохи менше половини населення континенту і знову ж таки є п'ятим за чисельністю на планеті (після Китаю, Індії, США та Індонезії). Бразильська економіка тепер на восьмому місці, а її сучасна індустріальна база є сьомою за розмірами у світі. Дуже ймовірно, що країна продовжуватиме просуватися вперед у міжнародному масштабі і незабаром стане одним зі світових лідерів.

Структура населення

Населення Бразилії, яке становить 175,2 млн осіб, за своєю різноманітністю не поступається населенню Сполучених Штатів. Подібно до того, як це відбувалося в інших країнах Америки, після навали європейців тубільне населення було майже цілком винищене. До нашого часу дожило менше 200 000 індіанців у глибині басейну Амазонки. Африканці також були завезені сюди у великих кількостях, і сьогодні темношкіре населення Бразилії налічує 8,6 млн осіб. До того ж тут відбулося значне змішання рас, тому 70 млн бразильців мають мішаних європейських, африканських і, меншою мірою, індіанських предків. Решту 96 млн осіб (54 %) головним чином європейського походження, які є нащадками іммігрантів з Португалії, Італії, Німеччини і Східної Європи, навряд чи можна вважати більшістю. Такий склад населення був ще більше урізноманітнений прибуттям сюди ліванців і сірійців, а з 1908 р. — японців, які нині становлять найбільшу етнічну групу за межами Японії. Японці, чисельність яких дорівнює мільйону, сконцентровані у штаті Сан-Паулу, де вони досі досі до найвищих посад як фермери, міські професіонали, бізнесмени і торгівці з Японією.

Бразилія, на відміну від інших країн Америки, досягнула значного прогресу в розв'язанні расової проблеми, хоча темношкіре населення все ще перебуває в найменш вигідному становищі і його громадські лідери продовжують скаржитися на дискримінацію. Але населення Бразилії являє собою таку мішанину етнічних груп, що кожна з них може висунути ті чи інші претензії; тому офіційна статистика щодо «чорних» чи «європейців» утрачає будь-який сенс. Що бразильці дійсно мають, так це оригінальну національну культуру, яка знаходить своє вираження у відданості Католицькій церкві (Бразилія є найбільшою у світі католицькою країною), в універсальному використанні варіанту португальської мови і способі життя, в якому головними рисами є яскраві кольори, жива музика, зрос-



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«У районі порту в Белені можна побачити колись елегантні, а в наш час запуснені вулиці колоніального міста, збудовані в гирлі Амазонки. Вузькі, вимощені бруківкою і обрамлені прикрашеними плиткою і аркадами будинками, ці вулиці пам'ятають часи голландської та португальської гегемонії. Збираючи інформацію про види діяльності й послуги, ми зазначили величезну кількість різноманітних видів діяльності та послуг — від столярних майстерень до ресторанів при магазинах і від пекарень до магазинів одягу. Старенькі тротуари були заповнені покупцями, робітниками і тими, хто намагалися знайти собі роботу. Багато з них щойно прибули до цього зростаючого міста з населенням 1,7 млн осіб, приваблені можливістю отримати роботу. Розмаїття населення цього й інших міст тропічної Південної Америки є відображенням різноманітності походження народів регіону і глибини внутрішніх районів країни, з яких міський магніт притягує своїх нових городян».

таюча національна свідомість і гордість за свою країну.

Однією з найбільш характерних ознак демографічної ситуації Бразилії є зменшення в останні роки високих темпів приросту населення. За останні три десятиліття вони скоротилися майже вдвічі (до 1,5%), а середнє число дітей, народжених однією бразильською жінкою, різко впало з 4,4 у 1980 р. до 2,4 у 2000 р. Може здатися дивним, але це сповільнення приросту населення відбулося за відсутності активної державної політики контролю народжуваності та всупереч Католицькій церкві, вплив якої останнім часом дещо зменшився. На думку демографів, воно стало результатом трьох факторів: повсюдного поширення контрацептив-

них засобів; довгого періоду економічної невизначеності, який тривав упродовж майже всіх 1980-х і 1990-х років; і неймовірна популярність телебачення, яке виступає головною рушійною силою у зміні позицій і прагнень бразильського народу.

Перспективи розвитку

Бразилія дуже багата на природні ресурси, до яких належать величезні поклади залізної та алюмінієвої руд, значні поклади олова і марганцю та чималі нафтові й газові родовища (рис. 6-8). Енергетика країни базується на широкому використанні гідроелектростанцій і успішній заміні бензину газом (спиртом, котрий виробляється з цукрової тростини), що дає можливість заправляти цим дешевим паливом більше половини всіх автомобілів. Крім цих природних ресурсів, бразильська земля забезпечує значні обсяги сільськогосподарського виробництва, що робить країну світовим лідером з експорту кави, соєвих бобів та концентрату апельсинового соку. Товарне сільськогосподарське виробництво має найвищі темпи зростання серед усіх секторів економіки, чому сприяють високий рівень механізації та освоєння нових лукопасовищних угідь на південному заході.

Як уже було сказано, Бразилія посідає сьоме місце серед промислово розвинених держав світу. Її стійкому економічному зростанню значною мірою посприяло відкриття урядом на початку 1990-х років промислових підприємств країни для міжнародної конкуренції та зарубіжних інвестицій. Ця нова політика виявилася досить ефективною, оскільки продуктивність праці починаючи з 1990 р. зросла на третину, а якість промислових виробів Бразилії досягла світової. У середині 1990-х років промислові товари за вартістю обійшли сільськогосподарський сектор і стали основними статтями експорту. Торгівля з Аргентиною, яка є головним торговельним партнером Бразилії, займає центральне місце. Взаємини між цими двома країнами, як очікується, ще більше поглибляться, коли Меркосур вийде на пік своєї потужності.

Незважаючи на теперішні економічні досягнення, на загальному розвитку країни позначилися періодичні буми з наступними депресіями останніх десятиліть. Перспектива підтримки темпів економічного зростання на належному рівні посилюється новим для континенту середовищем вільної торгівлі, але не слід забувати і про серйозні внутрішні проблеми соціальної та регіональної нерівності. У цьому географічному світі, відомому найрізкішим на земній кулі поділом між багатством та бідністю, Бразилія виділяється як країна з найширшим розривом у доходах населення.

Сьогодні 10 % найбагатших людей Бразилії володіють двома третинами всієї землі й контролюють більше половини багатств країни. На протилежному боці економічного спектра бідність зростає на вражаючі 50 % з 1980 р. В той час коли 20 % населення живе у найжахливіших умовах, дуже мало робиться для поліпшення його житлових умов, освітнього рівня і охорони здоров'я (принаймні половина всіх бразильців страждає від хронічного

недоїдання). Навіть незважаючи на значний регіональний розвиток, майже вся вигода від нього йде вже й так багатим жителям країни та потужним корпораціям, поглиблюючи, таким чином, прірву між сучасною і традиційною Бразилією. Якщо ресурси країни і доступ до сприятливих можливостей не стануть розподілятися більш рівномірно, рух Бразилії уперед буде дедалі більше захрамовуватися.



РИСУНОК 6-8

Субрегіони Бразилії

Бразилія є федеративною республікою, яка складається з 26 штатів та федерального округу столиці — Бразилія (рис. 6-8). Як і у випадку Сполучених Штатів Америки і через схожі причини, найменші штати розташовані на північному заході, а найбільші — на далекому заході. Штат Амазонас є найбільшим за площею (1,6 млн кв. км), однак на цій величезній території проживає загалом 3 млн осіб. Іншою крайністю є штат Ріо-де-Жанейро (44 000 кв. км) на південно-східному узбережжі, населення якого становить майже 15 млн жителів. Але найбільш багатолюдним штатом є штат Сан-Паулу, населення якого на сьогодні перевищує 37 млн і продовжує зростати.

Хоча розміри Бразилії майже дорівнюють розмірам 48 суміжних Сполучених Штатів, вона не має чіткої фізикогеографічної регіоналізації. Анди височать далеко за її кордонами, а у рельєфі країни в основному переважають плоскогір'я і невисокі пагорби (рис. 6-1). Навіть Амазонська низовина, яка охоплює майже 60 % країни, не є повністю рівнинною: між притоками великої ріки розташовані невисокі, але обширні пасма. На південному сході поверхня Бразильського плоскогір'я поволі підіймається в напрямі до Атлантичного узбережжя. Уздовж берегової лінії простягається стрімкий укіс від поверхні плато до рівня моря, через що не залишається майже ніякого місця для будівництва. Маючи відносно небагато прибережних рівнинних територій, Бразилія, утім, володіє кількома відмінними природними гаванями. Враховуючи нечітку фізикогеографічну визначеність країни, слід зазначити, що шість субрегіонів, які обговорюються нижче, не мають абсолютних чи навіть загально визначених меж. Для більшої зручності на рисунку 6-8 ці межі збігаються з межами штатів.

Північно-Східний субрегіон

Північно-Східний субрегіон є історичним культурним осередком країни. Тут на ранніх етапах почала розвиватися плантаційна економіка, що приваблювала португальців, які незабаром завезли сюди чимало африканських рабів для роботи на полях цукрової тростини. Але клімат з рясними і передбачуваними дощами, які випадають на узбережжі, змінюється на менш прогнозований клімат внутрішніх районів, де проживає майже половина 50-мільйонного населення субрегіону. Віддалені від океану глибинні райони, що мають назву *сертао*, є не тільки жакливо перенаселеними, але також одними з найбільш бідних у Середній і Південній

Америці. Північний схід дає загалом 15 % валового внутрішнього продукту Бразилії, але його жителі становлять 30 % усього населення країни. За такого вражаючого дисбалансу не дивно, що в субрегіоні зосереджується половина всього бідного населення країни, рівень письменності тут на 20 % нижчий, ніж у решті субрегіонів, а дитяча смертність — удвічі вища, ніж у середньому по країні. Все це є відображенням одного з найнижчих у Західній півкулі рівнів харчування і охорони здоров'я. Причина злиденності північно-східних районів Бразилії полягає у надзвичайно нерівноправній системі володіння та обробітки землі. Щоб бути прибутковим, фермерське господарство в низькопродуктивних *сертао* повинно мати площу принаймні 100 га. Цей поріг можуть перейти лише великі землевласники, а більшість селян неспроможні утримувати ділянки, площа яких перевищує 30 га.

На додаток до цього північний схід країни потерпає від колосальної екологічної проблеми, якою є регулярні спустошливі посухи. Частково вони є наслідком **Ель-Ніньо** (періодичного ефекту нагрівання поверхні океану з північно-західного боку континенту). Тривалі посушливі періоди настають настільки регулярно, що ці землі отримали назву «*полігону посухи*». Іронія ситуації полягає в тому, що субрегіон багатий на підземні води, але величезне фермерське населення *сертао* не може собі дозволити відносно дороге свердління колодязів. А без іригації той сумарний тиск, який люди і худоба чинять на землю, призводить до виснаження природної рослинності, що сприяє аридизації та безплідності землі. Зрозуміло, що такі умови стимулюють міграцію значної частини населення не тільки до розташованих на узбережжі міст, а й за межі субрегіону — до більш заможних районів на півдні, які мають вихід до Атлантичного океану. Щоб якимось сповільнити цей людський потік, в останні роки бразильський уряд запровадив програму викупу недостатньо оброблюваних земель для розселення на них безземельних селян. Хоча з цієї програми скористалися десятки тисяч родин, загалом це було лише краплиною в морі сільської бідності Північно-Східного субрегіону.

Цукрова тростина була і залишається основною сільськогосподарською культурою на північному сході вздовж більш вологого узбережжя. У районах *сертао* переважає відгодівля худоби, причому на великих ранчо з кращими пасовищами вирощують велику рогату худобу, а на решті земель випасають кіз. Порівняно невеликі райони з успішним товарним сільськогосподарським виробництвом — бавовни в Ріо-Гранде-до-Норте,

сизалю в Параїба і цукрової тростини в Пернамбуко — різко контрастують з розташованими у сусідстві незліченними ділянками, на яких практикується натуральне сільське господарство. Основою всього завжди є вода, і коли агробізнес або уряд можуть дозволити собі інвестувати кошти, земля стає високопродуктивною. Для прикладу, нижня частина долини річки Сан-Франсіску була за останні роки трансформована в район зрошувального сільського господарства, що спеціалізується на вирощуванні тропічних фруктів і має найвищі темпи зростання у Південній Америці.

Сьогодні північний схід Бразилії є територією величезних контрастів. Архітектура міст Ресіфі та Салвадора (португальської колоніальної столиці з 1549 по 1763 р.) усе ще має на собі відбиток більш ранньої доби достатку. Сюди з надією тисячами

прибувають селяни, яких зганяє з землі погіршення життєвих умов і які поповнюють звичні для кожного міста барачні квартали. Та все ж, окрім успішних сільськогосподарських іригаційних проєктів, у субрегіоні існує ще декілька світлих плям.

Під кінець 1980-х років поблизу Салвадора було зведено величезний нафтохімічний комплекс. Це дало можливість створити тисячі нових робочих місць, залучити нові інвестиції (в тому числі іноземні) і дати поштовх промисловості субрегіону загалом. На всьому північно-східному узбережжі почав швидко розвиватися туризм. Нові курорти на березі океану приваблюють туристів з Європи (час польоту звідти — лише сім годин). У Ресіфі зародилася нова галузь промисловості з випуску програмного забезпечення для комп'ютерів. Окрім цього, місто завоювало репутацію провідного

По великих містах Південної Америки

Ріо-де-Жанейро

Скажіть «Південна Америка» — і перше, що більшості людей спаде на думку, — це гора Цукрова Голова, яка є найбільш відомим орієнтиром Ріо-де-Жанейро і яка подібно до вартового охороняє вхід до чудової бухти Гуанабара. Назване «казковим містом» через захоплюючі навколишні краєвиди, Ріо у 1763 р. змінило Салвадор у ролі столиці Бразилії. Воно утримувало цю позицію впродовж майже двох століть до того часу, коли в 1960 р. федеральний уряд перемістив свою штаб-квартиру до розташованого в глибині країни м. Бразіліа. Пріоритет Ріо-де-Жанейро перед тим уже зазнав удару: під кінець 1950-х років місто Сан-Паулу, розташоване на відстані 400 км на південний захід, давній суперник Ріо, обігнало його за кількістю жителів і стало найбільшим містом Бразилії. З того часу розрив між двома містами постійно збільшувався. Хоча ці події призвели до економічного спаду, Ріо (з населенням 10,8 млн) продовжує залишатися головним торговельним центром, вузлом повітряних перевезень, туристичних маршрутів і центром міжнародного бізнесу. Що стосується культурного життя, то Ріо-де-Жанейро і сьогодні є незаперечним лідером, і *каріокас*, як жителі Ріо називають себе, задають темп усій країні завдяки своїй індустрії розваг та своїм університетам, музеям та бібліотекам.

Якщо подивитися на місто з дещо непривабливого боку, його репутація дедалі більше плямується поглибленням прірви між багатими і бідними мешканцями. Ця несправедливість набуває крайніх форм і є однією з найбільших на земній кулі. Всі великі міста мають свої проблеми, і Ріо-де-Жанейро затопили хвилі наркоманії та злочинності, що беруть початок у найбільш безнадійних нетрях, що повиростали на навколишніх пагорбах і продовжують бурхливо розростатися.



Утім міські планувальники почали запроваджувати новий проєкт, відомий під назвою «Ріо-Сіті», з метою поліпшити життя усіх мешканців міста. Цей амбіційний задум передбачає перепланування близько двох десятків старіючих міських районів, спорудження ультрасучасної автостради, яка перетинатиме все місто і, що найбільш важливо, електрифікацію та каналізацію міських нетрів.

медичного центру. Найбільш багатообіцяючим є тривалий розвиток міста Форталеза і розташованого навколо нього штату Сеара. Нові для цих місць галузі швейної та взуттєвої промисловості вже посприяли нанесенню міста на економічну карту світу, а соціальні програми місцевого уряду настільки поліпшили стан справ в освіті, охороні здоров'я та працевлаштуванні, що їх пропонують як модель для решти міст Бразилії.

Південно-Східний субрегіон

Штат Баїя є перехідним між північчю і півднем. Прибережний укіс стає ще більш стрімким, плато — вищим, а місцевість — більш різноманітною. Кількість річних опадів зростає і стає більш залежною від пори року. Південно-Східний субрегіон, з його великими містами і найбільшою концентрацією населення, є сучасною серцевиною Бразилії. Тисячі колоністів були приваблені сюди золотом. Інші корисні копалини також відіграли свою роль у припливі нових поселенців. Кінцевою станцією «золотої стежки» стало саме місто Ріо-де-Жанейро. Та все ж стабільність і економічне зрос-



Бразилія є лідером з вирощування цитрусових. На сьогодні вона забезпечує 25 % світового обсягу їх виробництва і значно випереджає у цьому свого найближчого конкурента — Сполучені Штати (15 %). Істотний внесок у цю справу робить процвітаюча у Бразилії галузь із виробництва концентрату апельсинового соку, яка зосереджується у штаті Сан-Паулу. Показаний на фото ультрасучасний переробний завод розташований у самому серці «цитрусового поясу» штату — неподалік від Матао. Місто Матао лежить на відстані 400 км на північний захід від Сантуса — великого аванпорту Сан-Паулу, що є воротами у глобальну мережу морських перевезень, і має з ним залізничне сполучення.

тання цьому субрегіонові забезпечило сільське господарство. Мешканці гірничих поселень потребували продовольства, а ціни на продукти харчування були високими. Це стимулювало розвиток сільського господарства, тому багато фермерів (разом зі своїми рабами) переїхали до штату Мінас-Гераїс обробляти землю. Врешті-решт сільське господарство стало тут домінуючою галуззю, і на луках почали випасатися великі стада худоби.

У третій чверті XX ст. розпочалася ще одна ера видобування корисних копалин у цьому субрегіоні, пов'язана вже не з золотом чи алмазами, а з розробками залізної руди навколо Лафайет, а також із поставками марганцю та вапняку до сталеливарного комплексу у Волта-Редонда (рис. 6-8). Видобуток заліза незабаром вийшов у число провідних галузей економіки Бразилії, і починаючи з 1990 р. країна стала одним із основних виробників і експортерів цього металу на земній кулі. Штат Мінас-Гераїс (що перекладається як «Головні копальні») видобуває близько 75 % залізної руди і виробляє майже 50 % усієї сталі в Бразилії. Маючи таку базу, промисловість південно-західного субрегіону почала швидко прогресувати. В авангарді розвитку знаходився металургійний комплекс у Белу-Орізонті. Це місто, яке бурхливо розвивається, є кінцевим пунктом промислового коридору, що простягнувся на 500 км у південно-західному напрямі аж до мегалополісу Сан-Паулу. Впродовж майже всіх 1990-х років темпи економічного зростання цього субрегіону були порівнянними з темпами зростання у Тихоокеанському регіоні Південно-Східної Азії. В той же час, маючи економічний потенціал, порівнянний з економікою Чилі під кінець 1990-х років, Мінас-Гераїс випередив штат Ріо-де-Жанейро і став другим за випуском промислової продукції штатом Бразилії.

Сан-Паулу

Провідним промисловим виробником Бразилії є штат Сан-Паулу, який знаходиться в епіцентрі розвитку країни. На частку цього економічного і географічного центру припадає майже половина валового внутрішнього продукту країни і більше третини її виробничих потужностей. Маючи економіку, яка за своїми розмірами дорівнює економіці Аргентини, розквітаючий штат Сан-Паулу як магнітом притягує мігрантів, особливо з північного сходу. Тому феноменальні темпи зростання цього штату, людність якого вже й так становить 20 % загального населення Бразилії, не повинні видаватися дивними.

Багатство штату Сан-Паулу було побудоване на плантаціях кави, відомих під назвою *фазенд*.

По великих містах Південної Америки

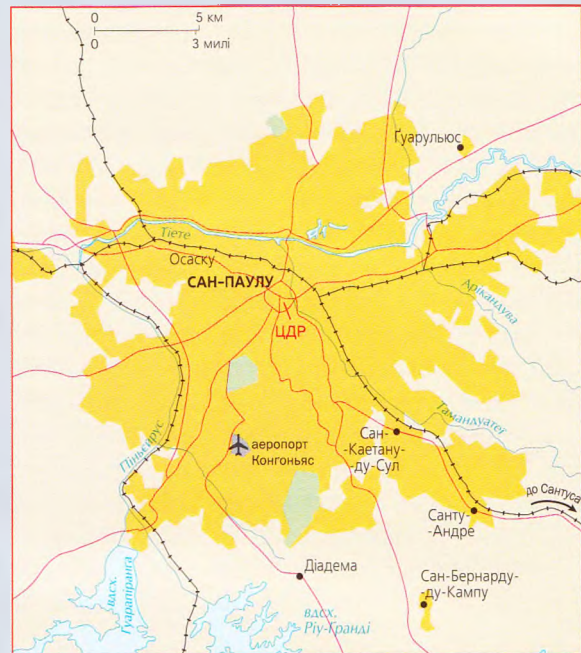
Сан-Паулу

Місто Сан-Паулу, розташоване на відстані 50 км углиб країни від атлантичного порту Сантус, не має жодних видимих географічних переваг. Утім саме тут ми знаходимо третій за розмірами мегалополіс на Землі, населення якого зростало настільки неконтрольовано, що за останню чверть століття Сан-Паулу виросло більш ніж удвічі (з 11 до 23 млн).

Засноване у 1554 р. як єзуїтська місія, сучасне місто Сан-Паулу розвинулося завдяки кавовому буму XIX ст. З того часу воно постійно зростало і як сільськогосподарський центр (окрім переробки кави, місто займається виробництвом соєвих бобів, концентрату апельсинового соку і цукру), і як виробничий комплекс, на який припадає приблизно половина всіх робочих місць у промисловості Бразилії. Місто також стало головним фокусом торговельної та фінансової діяльності країни. В наші дні ЦДР Сан-Паулу є символом урбанізації Південної Америки, який приваблює найбільший обсяг зарубіжних інвестицій на континенті. Тут кипить торговельна діяльність, яка цілком відповідає іміджу міста як ділової столиці Меркосуру.

Разом із тим навіть найбільший промисловий мегалополіс Південної півкулі відчуває на собі вплив глобальної хвилі постіндустріалізації і змушений пристосовуватися до нових умов. Щоб місто не повторило долі Детройта, зона старіючого автомобілебудування на південних окраїнах міста почала залучати нові галузі промисловості. Особливо багато сюди ринуло Інтернет-компаній, які вже утворили найбільший у країні осередок електронної комерції, багато хто почав називати цей район *Силіконовим селищем*.

Додаткові можливості вишукуються і в інших обширних передмістях Сан-Паулу, які розрослися на відстань до 100 км від ЦДР. У зовнішньому північно-східному секторі почали виростати нові дослідні установи і заводи з виробництва комп'ютерів і телекомунікаційного обладнання. А на захід від центральної частини Сан-Паулу, облямовуючи кільцеву дорогу, розкинувся найбільший у Південній Америці офісний комплекс із численними ультрасучасними висотними будинками.



Високі темпи зростання цього мегаміста, звісно, супроводжуються проблемами перенаселення, забруднення довкілля та перенавантаженості вуличного руху. Затори на вулицях Сан-Паулу, мабуть, є найгіршими на земній кулі, причому автомобілів з заглухлими моторами тут у будь-який день удвічі більше, ніж у Мангеттені. Однією з найсерйозніших проблем є приголомшлива бідність, яка не менша, ніж у Мехіко. Кільце барачних поселень навколо мегалополісу постійно розширюється, що справляє чималий тиск на місто. Оскільки надзвичайно високі темпи зростання населення наприкінці XX ст., згідно з прогнозами, не будуть зменшуватися і в передбачуваному майбутньому, перспектива того, що населення Сан-Паулу менш ніж за 25 років виросте до неймовірної цифри 50 млн, зовсім не виглядає нереальною.

Лише одне покоління тому кава складала принаймні половину всього експорту Бразилії. Хоча вона й надалі залишається важливою культурою, а Бразилія — провідним її виробником у глобальному масштабі, в наші дні кава становить лише 5 % експорту країни, оскільки її обійшли інші сільськогосподарські товари. Одним із таких є концентрат апельсинового соку, з випуску якого Бразилія також є глобальним лідером. Річний обсяг виробництва концентрату в одному лише штаті Сан-Паулу вдвічі перевищує його річне виробництво штатом Флоріда. Це стало можливим завдяки місцевому

клімату, де нема зимових заморозків, наявності ультрасучасних переробних заводів і цілому флоту спеціальних танкерів, які доставляють готову продукцію на ринки Сполучених Штатів, а також у 50 інших країн світу від Японії до Росії. Іншою провідною культурою є соя. З виробництва соєвих бобів Бразилія займає друге місце у світі. Центральні та західні райони штату Сан-Паулу отримують найбільшу вигоду від цієї сільськогосподарської експансії, яка також охоплює вирощування цукрової тростини (для виробництва газоголу), бавовни та каучукових дерев.

Промисловість штату досягла не менших успіхів, ніж сільське господарство. Прибутки, отримані від плантацій кави, забезпечили необхідний інвестиційний капітал; руди з Мінас-Гераїс дали основні сировинні матеріали; гідроелектростанції, розташовані на прибережних схилах, виробляють необхідну енергію; розташований поблизу порт Сантус зробив можливим вихід до океану, а еміграція з Європи, Японії, а також інших районів Бразилії задовольнила зростаючу потребу у кваліфікованій робочій силі. У міру зростання обсягів внутрішнього ринку переваги центрального розташування і агломерації забезпечили штату Сан-Паулу першість — становище, яке згодом укріпилося завдяки розширенню міжнародної торгівлі. Як результат, мегалополіс Сан-Паулу став провідним індустріальним комплексом і найбільшим містом не лише у Бразилії, а й в усій Південній Америці. Цю позицію штат і місто перенесли у XXI ст., але, як стає зрозуміло із вставки «Сан-Паулу», на них чекають нові випробування і нові можливості, оскільки на промислові центри всієї земної кулі починають істотно впливати сили, вивільнені постіндустріальним суспільством (див. розділ 4).

Південний субрегіон

Три штати, загальне населення яких щойно перевищило 25 млн, утворюють найпівденніший бразильський субрегіон. Цими штатами є Парана, Санта-Катаріна і Ріо-Гранде-до-Сул. Внесок недавніх емігрантів із Європи у сільськогосподарський розвиток південної частини Бразилії, як і сусідніх Уругваю та Аргентини, є суттєвим. Багато з них приїхали не до країни кави, якою є штат Сан-Паулу, але на вільні землі, розташовані південніше. Саме тут, у декількох районах, новоприбулі запровадили свої передові методи господарювання. Португальські фермери, які займалися вирощуванням рису, зосередилися у долинах штату Ріо-Гранде-до-Сул. Німецькі колоністи — спеціалісти з вирощування зернових і розведення худоби — розселилися у північніших районах цього штату та у штаті Санта-Катаріна. Що ж стосується італійців, то вони зайняли найвищі пагорби, де заклали чудові виноградники. Всі ці землі виявилися високопродуктивними, а завдяки зростанню ринків у великих урбанізованих районах на півночі ці три штати стали найбільш заможною частиною Бразилії. Починаючи з 1990 р. процвітання Півдня сприяло розширенню європейських та інших зарубіжних ринків, особливо ринку тютюнових виробів. Сьогодні не менше половини

всіх площ Ріо-Гранде-до-Сул, відведених під вирощування тютюну, засаджуються надзвичайно популярним тютюном з високим вмістом нікотину. Це — генетично змінений різновид рослини тютюну, спеціально створений на прохання виробників сигарет у Сполучених Штатах. Він був завезений до Бразилії нелегально, але тепер допомагає країні утримувати її становище глобального лідера з експорту тютюну.

Європейський рівень життя у субрегіоні відповідає розмаїттю європейської спадщини як у містах, так і в сільській місцевості, де німецька та італійська мови вживаються нарівні з португальською. В деяких районах завзяте відстоювання культурних цінностей Старого Світу виливається у недоброзичливе ставлення до бразильців неєвропейського походження. У багатьох громадах активно знеохочують переселення бідних мігрантів з півночі, які прибувають сюди у пошуках роботи. Їм пропонують безплатний проїзд на автобусі назад додому, а транспорт тих, хто приїжджає сюди своїм ходом, можуть блокувати разом з усіма пожитками. Більше того, кілька екстремістськи налаштованих груп відкрито висловлюються за відокремлення Півдня країни від Бразилії. Найновіша з цих груп, яка називає себе «Південь — моя країна», домагається створення «Республіки Пампа» і навіть демонструє свій власний прапор. Засуджуючи сепаратистський рух з його расистськими гаслами, уряди штатів уживають заходів, спрямованих на недопущення такого розвитку подій. На думку місцевих урядів, центральним питанням є економічне, оскільки Південь отримує лише 60 % коштів, які він сплачує центральному уряду. Але оскільки, згідно з опитуваннями, принаймні третина всіх жителів субрегіону виступає за відокремлення, офіційна влада може отримати набагато серйознішу проблему. Боротьба з дореволюційними силами у Південній Бразилії, подібними до тих, що послаблюють національні держави по всій земній кулі, може видатися доволі тривалою.

Економічний розвиток Півдня не обмежується сільськогосподарським сектором. Вугілля, яке відвантажувалося зі штатів Санта-Катаріна і Ріо-Гранде-до-Сул на північ сталеплавильним заводам у Мінас-Гераїс, було визначальним елементом бразильської індустріалізації. Розвивається також і місцеве виробництво, особливо в Порту-Алегрі, де розташований один із найбільших у Південній Америці сталеплавильних комплексів. Протягом 1990-х років промисловий центр комп'ютерного програмного забезпечення міжнародного значення був збудований у Флоріанополісі — острівному місті й столиці штату Санта-Катаріна. Ставку було

зроблено на вдале розташування, кваліфіковану робочу силу, відмінне авіасполучення та глобальні комунікаційні зв'язки міста. Його розвиткові також сприяє стимулювання як урядом, так і приватним сектором нових компаній. Лише слабозаселені внутрішні райони Півдня продовжують відставати від решти субрегіону, навіть незважаючи на пуск в експлуатацію потужної греблі Ітайпу у штаті Парана. Завдяки цій греблі Сан-Паулу та прилеглі до нього райони отримують величезну кількість електричної енергії, проте одна ця споруда не може стимулювати розвиток цілого субрегіону. Однак це з надлишком компенсується пробудженням внутрішніх районів Бразилії, розташованих далі на північ.

Внутрішній субрегіон

Субрегіон Внутрішньої Бразилії, який складається з трьох штатів — Гойяс, Мату-Гросу і Мату-Гросу-ду-Сул, відомий також як Центральний Захід. Це територія, яку бразильські плановики давно збиралися зробити частиною продуктивного осередка країни, і в 1950-х роках нова столиця, місто Бразіліа, була свідомо зведена на його кордоні (рис. 6-8). Розташували нову столицю серед незайманого лісу на відстані 650 км углиб континенту від її попередника, Ріо-де-Жанейро, лідери нації сигналізували про відкриття нової ери в розвитку Бразилії — початок освоєння внутрішніх західних районів.

15 Столиця Бразіліа варта особливої уваги, оскільки вона представляє те, що політико-географи називають **передовою столицею**. Держава інколи переносить свою столицю до чутливого району, як, наприклад, у периферійну зону, котра є предметом суперечки з недружелюбною країною-сусідом. Частково це робиться для того, щоб заявити про свій намір не здавати позицій у спірній зоні. Прикладом може бути рішення Пакистану в 1960-х роках перенести свою столицю з прибережного Карачі далеко на північ до Ісламабада — ближче до спірної території Кашміру, яка знаходиться у прикордонній зоні Індії. Столиця Бразіліа не розташована в якійсь «гарячій точці», проте вона межує з внутрішніми регіонами країни, які молодій нації треба освоїти. Опинившись в авангарді цієї кампанії, нова столиця зайняла явно передову позицію.

Незважаючи на поступове зростання міста Бразіліа після 1960 р. від нуля до 2,1 млн жителів, які столиця має сьогодні, внутрішні райони трьох штатів змогли інтегруватися в економіку країни лише після 1990 р. Каталізатором стало освоєння обширних *серрадо* — родючих саван, які вкрива-

ють центрально-західну частину країни і роблять її однією з найбільш обіцяючих сільськогосподарських зон на земній кулі (принаймні дві третини всіх її орних земель поки залишаються цілиними). Як і у випадку Великих рівнин у США, рівнинність *серрадо* є однією з найсуттєвіших їхніх переваг, оскільки вона робить можливою великомасштабну механізацію з використанням мінімальної робочої сили. Іншою перевагою є дощі, які є тут більш рясні, ніж на Великих рівнинах чи в аргентинській Пампі (див. рис. 1-7). Провідною культурою тут є соєві боби, врожайність яких переважає врожайність навіть Зернового поясу у Сполучених Штатах. Інші продовольчі культури і бавовна також стають більш поширеними у цьому субрегіоні, але сучасні темпи регіонального розвитку сповільнюються його труднодоступністю — проблемою, яка лише останнім часом почала знаходити своє вирішення. На відміну від Великих рівнин і Пампи початок освоєння бразильських цілинних земель не супроводжувався розвитком ефективної транспортної системи. Як результат, продукція цих внутрішніх районів має подорожувати поганими шляхами і другорядними залізницями, аж поки досягне ринків і портів Атлантичного узбережжя. Розроблено кілька проектів усунення цього недоліку. Найбільш важливим з них є проект будівництва приватної залізниці *Ферронорте*, що отримала назву «Соевої дороги», яка з'єднає Сан-Паулу і Сантус із найпівденнішими закутками штату Мату-Гросу. Планується також спорудження північно-західної гілки цієї залізниці до столиці Мату-Гросу, міста Куяба, звідки колись вона може бути продовжена до центральних районів басейну Амазонки (рис. 6-8).

Північний субрегіон

Цей субрегіон є територіально найбільшим у країні, і розвиток його йде найшвидшими темпами. Починаючи з 1980 р. населення семи штатів басейну Амазонки виросло більш ніж удвічі і сьогодні становить 13,5 млн осіб. Північний є також найбільш віддаленим від серцевинних районів Бразилії субрегіоном (рис. 6-8). Саме він був ареною великого каучукового буму століття тому, коли дикі каучукові дерева в *сельві* (тропічних лісах) давали величезні прибутки, а місто Манаус у центральній частині Амазонки насолоджувалося коротким періодом багатства і слави. Проте каучуковий бум ушух у 1910 р., коли плантації в інших частинах земної кулі (особливо у Південно-Східній Азії) почали більш ефективно продукувати дешевший каучук. Упродовж наступних семи десятиліть Амазонія була застійним районом у глибині країни,



Ось як виглядає екваторіальний тропічний ліс Амазонки з орбітального супутника після руйнівної діяльності людини, яка розчистила землю для поселень. На фото темно-зелений колір уцілілого лісу контрастує з блідо-зеленими і рожевими ділянками вирубаних лісів. Пояснення лінійного характеру вирубування лісу тут, у коридорі автостради BR-364 штату Рондонія, представлено в тексті. Малоімовірно, що сільське господарство буде успішним у цьому районі тривалий час. Більшість розчищених земель, скоріше за все, будуть незабаром покинуті. Після цього винищення лісів продовжиться на нових ділянках, і вся екосистема підійде ще ближче до межі повного зникнення.

але такий стан справ різко змінився у 1980-ті роки. Нині цей субрегіон, пробуджений від сну, шороку приваблює понад 200 000 поселенців, що на сьогодні є найбільшою міграцією населення на земній кулі. Більшість людей селиться на південь від великої ріки — на плоскогір'ях між основними водними шляхами, а також по краях її обширного басейну.

Особливо слід зазначити дві актуальні програми, оскільки вони є квінтесенцією того, що відбувається тут у даний час. Першою з них є *«Гранде Карахас»* у штаті Пара. Це величезний багатограний проект, основою якого є найбільші у сьому світі поклади залізної руди, що її видобувають у горах навколо Карахаса (рис. 6-8). На доповнення до величезного гірничого комплексу тут споруджується гребля на річці Токантіс та прокладається 850-кілометрова залізнична колія до атлантичного порту Сан-Луїс. Акцент у цьому амбіційному проекті робиться на подальшій експлуатації запасів корисних копалин (у тому числі бокситів, марганцю та міді), відгодівлі худоби, вирощуванні сільськогосподарських культур та лісівництві. Тут на практиці застосовується концепт **полюсу зростання**. Термін цей майже не потребує довгого пояснення. Полюс зростання — це концентрація промислових об'єктів, які після введення їх у дію

починають розвиватися і спричиняють ефект розвитку в навколишніх районах. Призначенням підприємств *«Гранде Карахас»* якраз і є стимулювання глибинних районів країни. Якщо цей проект буде успішним, подальшого розвитку дістане шоста частина всієї Амазонії.

Не дивно, що в цю частину Амазонського басейну в останні роки кинулися десятки тисяч нових поселенців. В авангарді йшли ті люди, які шукали тут можливостей для бізнесу. За ними ринули маси низькооплачуваних некваліфікованих робітників і селян, котрі прагнули роботи і землі, яку вони могли б зробити своєю власністю. Початковий етап цієї колосальної ініціативи стимулював розвиток багатьох міст. Особливо слід зазначити дивовижне відродження Манауса. У зоні вільної торгівлі, яка прилягає до цього міста, виріс цілий промисловий комплекс, що спеціалізується на виробництві телевізорів, відеомагнітофонів та безлічі інших товарів радіоелектроніки. Виробників приваблюють сюди дешева робоча сила, відмінне функціонування ультрасучасного аеропорту, а також центральне розташування зони стосовно всієї північної частини Південної Америки. До цих переваг можна додати завершення будівництва у 1990-х роках всепогодної автостради, яка простягається на північ до столиці Венесуели Каракаса.

Багато проблем виникло тоді, коли по Амазонії прокотилася хвиля золотошукачів. Ніхто не постраждав від цього більше, ніж *яномамі* — одна з останніх у Західній півкулі тубільних народностей, яка за своєю культурою була на рівні кам'яного віку. Після того як у 1987 р. в їхній землі на північ від Манауса було відкрито поклади золота, цю місцину заповнили тисячі претендентів на земельні ділянки, що призвело до жорстоких конфронтацій. Уряд втрутився не одразу, а коли він нарешті почав діяти, щоб зупинити кровопролиття, вельми вразливий уклад життя яномамі був уже назавжди порушений. Вони стали жертвами нових для них хвороб (особливо туберкульозу) і неминучої модернізації життя.

Другий важливий проект розвитку, під назвою «*Полонороесте*», втілюється у приблизно 800 км на південний захід від Карахаса в коридорі автостради BR-364 довжиною 1500 миль, яка проходить паралельно болівійському кордону і з'єднує західнобразильські міста Куяба, Порту-Велью і Ріу-Бранку (рис. 6-8). Хоча уряд планував проникнення у західну частину Амазонії через трансамазонську автостраду, що пролягає зі сходу на захід, мігранти 1980-х і 1990-х років надали перевагу автостраді BR-364 і селилися в межах південно-західної прикордонної зони, головним чином у штаті Рондонія. Сільське господарство було тут основним заняттям, що приваблювало заможних фермерів з Півдня, плантаційних робітників зі штатів Сан-Паулу і Парана, які втратили роботу через запровадження механізації, та бідних сільськогосподарських робітників з усієї країни. Спільним знаменником був пошук вільних земель. По мірі того як бразильський уряд намагається обережно запроваджувати земельну реформу, між селянами і землевласниками вибухають запеклі конфлікти.

Типовою схемою розселення в цій частині Північної Бразилії може бути така. Через ліс прокладаються головна та бічні дороги; слідом ідуть поселенці, спокушені можливістю дешево придбати землю, які розчищають місце під сільськогосподарські роботи. Вони засівають зернові культури, звичайно кукурудзу або рис, але протягом наступних трьох років сильні зливи екваторіальної зони вимивають із ґрунту поживні речовини і прискорюють його ерозію. В міру того як родючість ґрунтів виснажується, починають засівати кормові трави, і земля незабаром продається фермерам, що розводять худобу. Більшість із них пов'язані з агробізнесовими корпораціями в Ріо чи Сан-Паулу. Тим часом фермери проникають у нові райони, звільняють наступні ділянки землі для землеробства, і цикл повторюється. Допоки залишається

можливість освоєння нових земель, це є вигідною справою для всіх учасників цього процесу. Але оскільки для сільськогосподарських робіт використовуються неякісні землі, більшість прибутків урешті-решт зосередиться в руках багатих землевласників. Дана процедура також вимагає випалювання і розчищення величезних площ тропічних лісів. Що стосується минулого десятиліття, то в Амазонії щорічно винищувалося 57 000 кв. км тропічних лісів. Більше того, знищення лісів басейну Амазонки має набагато далекосяжніші наслідки, оскільки вирубані й випалені тут ліси становлять половину усіх знижених тропічних лісів, що є довкільною кризою глобального масштабу.

► КАРІБСЬКА ПІВНІЧ

Якщо поглянути на рисунок 6-5, країни північної частини континенту, окрім розташування на березі моря, мають й інші спільні ознаки. Кожна з них має зону тропічних плантацій, що вказує на ранній європейський період розвитку. В усіх цих країнах широко використовувалася праця завезених сюди темношкірих рабів, і всі вони увібрали цей африканський елемент у матрицю свого населення. Сюди прибували не тільки африканці, а тисячі контрактників із Південної Азії. Схеми забезпечення плантацій робочою силою була всюди подібною. Однак між іспанськими Венесуелою та Колумбією, з одного боку, і неіспанськими «трьома Гвіанами», з іншого, існує така відмінність. У Венесуелі та Колумбії центр ваги населення незабаром перемістився вглиб країни, і на заміну плантаційної економіки прийшла економіка зовсім іншого типу. У «Гвіанах» прибережні поселення та плантаційна економіка продовжують домінувати і сьогодні (див. вставку «Три Гвіани»).

Із рисунка 6-9 видно, що Венесуела і Колумбія володіють активами, які відсутні у «Гвіан». Це набагато більші території та населення; більш різноманітне природне довкілля, яке також охоплює і Андські гори; більші економічні можливості, основою яких в обох країнах є родовища нафти, що належать до найбільших на земній кулі. Та все ж кожна з названих переваг обмежується негативними чинниками, які перешкоджають їх реалізації. У фізіографічному і демографічному аспектах населення в обох країнах часто зосереджується у високогір'ях, тоді як величезні обсяги відносно низько розташованих внутрішніх районів є напівбезлюдними. Якщо говорити про економіку, то Колумбія і Венесуела отримують основні прибутки від експорту лише невеликої кількості продуктів, які до

«Три Гвіани»

На північному узбережжі Південної Америки на схід від Венесуели лежать три невеликі країни, що межують з північними районами Бразилії (рис. 6-9). У «Латинській» Америці ці території до певної міри є аномаліями. Їхня колоніальна спадщина є західноєвропейською, і в минулому вони були відомі під назвами Британської, Голландської та Французької Гвіан. Але сьогодні дві з них — Гайана, сусідка Венесуели, і Суринам, що міститься посередині і має сильні голландські впливи, — вже віддавна є незалежними країнами. Найбільш східна територія, Французька Гвіана, все ще перебуває в колоніальній залежності від Франції, але в ній набирає сили національний рух за зміну політичного статусу.

Населення жодної з цих країн не перевищує мільйона осіб. Гайана має найбільшу кількість жителів — 740 000, Суринам — 440 000, а Французька Гвіана — лише 185 000. У культурному і просторовому планах ці території належать до Карибського регіону. Більшість їхнього населення має південноазійське чи африканське походження, а білі перебувають у меншості. В Гайані азійці становлять трохи менше половини всього населення, темношкірі жителі та мішані африканці — 44 %, а інших, у тому числі європейців, зовсім небагато. У Суринамі етнічна картина більш складна, оскільки колоністи привезли сюди для підневільної праці не тільки індіців із Південної Азії (нині їхні нащадки становлять 37 % усього населення) і негрів (31 %), а й індонезійців (15 %). Решта 10 % суринамського населення — це представники окремої категорії людності, предки яких були темношкірими рабами (відомими також під назвою бушу), котрим удалося втекти із прибережних плантацій і поселитися в лісах внутрішньої частини країни. Французька Гвіана є найбільш європейською з трьох країн. Приблизно три чверті її крихітного населення розмовляє французькою мовою, а етнічну більшість становлять креоли — мішане населення, предками якого були африканці, азійці та білі (66 %).

Французька Гвіана, яка є заморським департаментом Франції, найменш розвинута серед трьох країн. Стартовий комплекс Європейської космічної агенції в Куру забезпечує половину більш ніж скромної виробничої активності країни. Більшість продуктів харчування завозиться з-за кордону.

Суринам досягнув набагато більшого прогресу після отримання незалежності у 1975 р., але незабаром країна вступила в період політичної нестабільності. Понад 100 000 жителів емігрували до Нідерландів, а протягом кінця 1990-х років застійна економіка країни майже збанкрутувала. Утім Суринам не тільки залишився самодостатнім у виробництві рису, а й експортує надлишки цієї основної сільськогосподарської культури разом із бананами та морськими продуктами. Головним джерелом отримання прибутків були і залишаються боксити (алюмінієва руда), які добувають у районі, розташованому в середині країни. Однак першість скоро може перейти до нафти, значні родовища якої були відкриті нещодавно в офшорній зоні.

Британська Гвіана (сучасна назва якої — Гайана) стала незалежною у 1966 р. — у розпалі внутрішнього конфлікту між темношкірим та азійським населенням. Етнічні проблеми продовжують переслідувати цю країну, в якій більшість люду проживає у невеликих селах поблизу узбережжя. Значну частину щорічного доходу країні приносять боксити і золото з багатой на корисні копалини західної частини Гайани, цукор, рис, креветки та меляса. Існує імовірність того, що нафта стане однією з головних статей доходу, оскільки відкриті біля берегів Суринаму родовища простягаються до територіальних вод Гайани. Ці дві країни, однак, не можуть дійти згоди щодо їхнього морського кордону, що ще більше загострює відносини між ними.

Сьогодні всі три країни почали втягуватися у вир полеміки щодо подальшої долі тропічних лісів. У той час як економіки двох більших «Гвіан» гостро потребують капіталовкладень, лісозаготівельні компанії Південно-Східної Азії пропонують великі гроші за право експлуатації їхнього найбільш цінного природного ресурсу — обширних просторів тропічних лісів, які вкривають землю за межами заселених прибережних смуг. Азійці вже отримали концесії, коли у бій вступили захисники довкілля. Останні прекрасно усвідомлюють, що лісозаготівельниками вже було сплюндровано довкілля у багатьох місцях Південно-Східної Азії, тому вони самі намагаються придбати собі концесії для збереження якомога більшої частини лісів.

того ж залежать від коливань цін на світовому ринку. Переважна більшість їхніх мешканців живуть за рахунок натурального сільського господарства і праці за наймом. Соціальна і економічна нерівність є тут звичайним явищем, як і у більшості країн іберійської Америки. У політичному плані над обома державами нависли чорні хмари нестабільності. Особливо це стосується втомленої від насильства Колумбії — країни, в якій не припиняється збройна боротьба і громадянське суспільство практично перестало існувати.

Венесуела

Багато з того, що варто уваги у Венесуелі, сконцентровано в північній і західній частинах країни — там, де венесуельські височини переходять у східні відроги Північних Анд. Більшість населення Венесуели, яке становить 25,2 млн осіб, зосереджена на цих височинах. Саме тут розташовані столиця країни Каракас, її попередниця Валенсія, а також торговельні та індустріальні центри Баркісімето і Маракайбо.

Венесуельські височини оточені низовиною Маракайбо і озером Маракайбо, розташованими на північному заході, і обширною рівниною басейну Оріноко, яку тут називають *льянос*, — із південного та східного боків (рис. 6-9). Низовина Маракайбо, яка в минулому кишіла збудниками хвороб і була рідко заселена, в наш час є одним із провідних нафтовидобувних районів на Землі. Значна частина нафти випомповується з родовищ, які лежать безпосередньо під мілинами озера. В дійсності Маракайбо не є озером, оскільки «воно» має сполучення з океаном. Третє за величиною місто країни, Маракайбо, є центром нафтової промисловості, яка трансформувала економіку Венесуели у 1970-х роках. Проте, як ми побачимо далі, нафта стала радше прокляттям, ніж благословенням для цієї країни.

Зона *льянос* (між венесуельськими височинами і Гвіанським плоскогір'ям) подібно до внутрішніх районів Бразилії перебуває на ранньому етапі розвитку. Рівнини завширшки від 300 до 650 км полоого опускаються від підніжжів андських відгалужень до ріки Оріноко. Вони вкриті травами савани



РИСУНОК 6-9

і чагарниками, де випасається худоба, проте часті повені у сезон дощів, які відбуваються у більш родючих низинних районах, є основною перешкодою для розкриття потенціалу товарного сільськогосподарського виробництва *льянос*. Їхній розвиток поки що обмежується експлуатацією значних нафтових родовищ. Умови для вирощування сільськогосподарських культур є більш сприятливими в районі *тьєрра темплада* (див. вставку «Висотне зонування») Гвіанського плоскогір'я. Економічна інтеграція цієї віддаленої зони з рештою Венесуели була прискорена відкриттям багатих покладів залізної руди на північних схилах плоскогір'я — недалеко від міста Сьюдад-Гуаяна. Місцеві гілки залізничі з'єднують цей район з Оріноко, а звідти залізна руда відправляється на зарубіжні ринки.

Попри всі ці можливості починаючи з 1998 р. Венесуела перебуває у стані політичного неспокою, оскільки економічні та соціальні проблеми загострилися настільки, що місцевий електорат вирішив, що необхідно розпочати нову еру радикальних політичних змін. Як уже зазначалося, незважаючи на ейфорію 1970-х років, видобуток нафти не поліпшив життя більшості венесуельців. Річ у тім, що уряд виробив нерозумну політику «проїдання» прибутків від торгівлі нафтою. В результаті Венесуела постраждала від наслідків тривалої глобальної депресії у нафтовій галузі, яка почалася від 1980-х років. Сьогодні країна має величезний зовнішній борг, нагромаджений внаслідок отримання позик під майбутні розробки нафтових родовищ, які не матеріалізувалися достатньо швидко. В середині 1990-х років уряд був змушений різко девальвувати грошову одиницю, а результатом політичної кризи, яка розпочалася після цього, стали глибока рецесія і широкомасштабні акції громадянської непокори. Дедалі більше громадян Венесуели обурювало те, що їхня багата нафтою країна підходить до межі банкрутства і що нічого не робиться для більш чесного розподілу національних багатств. Як результат, на президентських виборах 1998 р. електорат різко відвернувся від правлячої еліти. Висловлюючи свою огиду до обох політичних партій, виборці віддали свої голоси Уго Чавесу — колишньому полковникові, який у 1992 р. очолив невдалий військовий переворот у країні. Обравши цього незалежного кандидата, населення довірило йому мандат жорсткого керівника держави.

Саме таким лідером і виявився Чавес, який, прийшовши до влади у 1999 р., розпустив Конгрес, Верховний суд, обидві політичні партії та

домігся переписання конституції Венесуели на свій лад. Ще більше зміцнивши свою владу після перевиборів, на яких за нього проголосувала переважна більшість, і отримавши право керувати країною до 2006 р., Чавес проголосив себе лідером «мирної лівої революції», яка мала трансформувати країну. Хоча Чавес і надалі просторікує про «зв'язки з народом» і про соціальну рівність, він не вагаючись провів поділ суспільства за расовою ознакою, активно сприяючи метисам (67 % населення) і дискримінуючи венесуельців європейського походження (20 %). Підносячи соціальну роль воячини та критикуючи всі еліти країни — від корпоративної спільноти до Римської церкви, Чавес недвозначно заявив про свою роль військового диктатора «класичного типу», якого багато хто з розгублених південноамериканців вже не думав будь-коли побачити. На міжнародній арені Чавес на кожному кроці провокує конфронтації. Він роздратував уряд сусідньої Колумбії, заявивши про свою нейтральність у її війні з повстанськими силами, які займаються кокаїновим бізнесом. Чавес засмутив іншого свого сусіда, Гайану, в агресивній формі поновивши територіальні претензії столітньої давнини на західну частину цієї країни, яка становить дві третини її території (заштрихована зона на рис. 6-9). Він затаврував капіталізм і потоваришував з кубинським диктатором Фіделем Кастро. Нарешті, він роздратував Сполучені Штати Америки (які імпортують із Венесуели більше нафти, ніж з будь-якої іншої країни), домагаючись від нафтового картелю ОПЕК установлення вищих цін на це паливо і улещуючи таких одіозних лідерів, як президент Іраку Саддам Гуссейн і лівійський керівник Муаммар Кадафі. Незважаючи на всю цю риторичку і позування, новий режим так і не відучив уряд від звички «проїдати» нафтові прибутки. Переживши погіршення економічної ситуації у 1999—2001 рр., жителі країни вже ледве терплять правління Чавеса, «революція» якого не пішла далі обіцянок кращого життя для всіх венесуельців.

Колумбія

Уявіть собі країну, вдвічі більшу за розмірами від Франції, з не дуже численним населенням і фізичною географією настільки різноманітною, що вона може вирощувати сільськогосподарські культури від помірного до тропічного поясу; країну, яка володіє одними з найбільших родовищ нафти і природного газу на земній кулі і до того ж має вихід

як до Атлантичного, так і до Тихого океану (загальна протяжність узбережжя — 2000 миль/3700 км). Розташована у північно-західній частині Південної Америки, ближче до ринків Півночі, ніж будь-який з її сусідів, з єдиною мовою і однією панівною релігією, ця країна мала б процвітати в умовах економічної географії Західної півкулі. На жаль, це далеко не так. У наш час Колумбія продовжує залишатися такою ж неспокійною, як і решта країн цього географічного світу. Вона розколота громадянською війною, її економіка перебуває у надзвичайно тяжкому стані, її політична ситуація дестабілізована, а її майбутнє — під величезним знаком запитання. Культурна однорідність Колумбії не стала запорукою соціальної злагоди. А фізична географія, яка робить її довкілля таким різноманітним, водночас розділяє її населення на окремі й дуже розрізнені групи. Близькість Колумбії до ринків США є для неї як благословенням, так і прокляттям: корінь усіх сучасних проблем країни полягає у тій ролі, яку вона відіграє у міжнародній торгівлі наркотиками.

Сьогоднішнє безладдя в Колумбії не виникло раптово. В минулому громадянська війна між консерваторами і лібералами через релігійні питання розвинулася у протистояння багатих і бідних, еліти проти робітників. Вона розпочалася у 1948 р. і тривала ціле десятиліття, протягом якого загинуло 200 000 людей. Коли під кінець 1950-х років обидві сторони встановили мир і погодилися щодо конституційних реформ з метою запобігання подібних конфліктів, Колумбія нарешті, здається, усвідомила свій економічний потенціал. Експорт кави, якою країна завжди славилася, стрімко злетів угору. Видобуток нафти з родовищ, розташованих у північній частині країни, зріс. Корисні копалини, фрукти і свіжі квіти заповнили зарубіжні ринки, при чому половина експорту йшла до Сполучених Штатів, а чверть — до Європи.

Але в 1970-х роках сталося нещастя. У віддалених районах країни угруповання, невдоволені поділом влади між політичними партіями, розпочали кампанію терору, руйнуючи створену інфраструктуру і впевненість у майбутньому. Одночасно ринок наркотиків у США почав швидко розвиватися, і багато колумбійців було втягнуто у наркоторгівлю. В головних містах країни, таких як Медельїн і Калі, сформувалися потужні й багаті наркокартелі, мережа яких оплутала всі верстви населення Колумбії — від селян до політиків. Структура колумбійського суспільства почала розпадатися.

Як видно з рисунка 6-9, Західна Колумбія має гористу місцевість, тоді як східна її частина лежить у басейні річок Оріноко і Амазонки. Більшість із 41,6 млн жителів країни (найбільшої групи іспаномовного населення у Південній Америці) проживає у західних та північних районах. Фізιοграфія сприяла утворенню більш ніж десяти окремих груп, розкиданих по всій країні. Деякі з них мешкають у низинах, що межують з Карібським морем; інші сконцентровані в долинах між паралельними хребтами Андських гір (саме тут розташовані Медельїн і Калі); ще інші можна знайти у чашах поміж самими горами, при чому найбільш важливою з них є група навколо столиці країни Санта-Фе-де-Богота, яка лежить на висоті 2700 м над рівнем моря. Колумбійська кави, обсяги виробництва якої (не лише на континенті, а й в усьому світі) поступаються лише обсягам Бразилії, вирощується в численних зонах *темпланда* на схилах Андських гір. Але менш заселені східні та південні райони стали зонами вирощування коки, яка живить нелегальну індустрію наркотиків у країні.

Пояс родовищ нафти і газу Колумбії оперізує кордон із Венесуелою від озера Маракайбо і далі на південь до нафтових родовищ Кано-Лімон, потім проходить далі вздовж Андських гір, через найбільші в країні родовища нафти в Кузіана-Купіагуа і закінчується в районі недавно відкритого родовища Гуандо у верхній частині долини Магдалена, на південний захід від столиці (рис. 6-9). Нафтові родовища сполучаються нафтопроводами з карібськими портами Картахена, Барранкілья, Санта-Марта і Ковеньяс. Під цією прибережною низиною Колумбія також має значні запаси кам'яного вугілля, що є одним з головних продуктів експорту. Зі своїми енергоносіями, корисними копалинами та продуктивним сільським господарством Колумбія могла б бути однією з найбільш розвинутих країн Південної Америки. Але розвиток індустрії наркотиків у поєднанні з воєнною спадщиною виявився для країни надзвичайно згубним.

Сьогодні Колумбія теж фактично перебуває у стані війни. У містах наркотерористи вдаються до численних актів насильства — від захоплення Верховного суду до збиття заповненого пасажирами авіалайнера. В сільській місцевості фінансовані наркобаронами армії «лівого» політичного крила запекло борються з не менш жорстокими напіввійськовими «правими» формуваннями. Повстанці руйнують трубопроводи, а нафтові компанії най-

мають і озброюють охорону для їх захисту. У перехресному вогні всіх цих ворогуючих формувань гинуть тисячі цивільних, а ще більша їх кількість змушена покидати свої домівки.

Частина території Колумбії перебуває поза контролем уряду та національних військових сил і по суті управляється заколотниками, які «захищають» місцевих громадян від зусиль центру відновити тут законну владу. В декількох районах Колумбії повстанці створили власні «республіки», а правителі деяких з них навіть розпочали переговори з центральним урядом щодо їхнього статусу. В Колумбії розпочався процес, який вже віддавна цікавить політологів. Він має три етапи: 1) *ворожнеча* — період початкового повстання того типу, який характеризував громадянську війну 1948—1958 рр.; 2) *рівновага* — коли повстанці добиваються ефективного контролю над частиною території країни, як це трапилося в деяких частинах Колумбії; 3) *контрнаступ* — коли уряд і заколотники, часто після невдалих переговорів, вступають у фазу збройного конфлікту, який має вирішити подальшу долю країни.

Географ Роберт МакКолл перевів цю послідовність у просторовий вимір, висунувши теорію,

згідно з якою етап рівноваги насправді є нічим іншим, як виникненням **повстанської держави**.¹⁷ Формування такої держави є центральним етапом даного процесу, оскільки воно передбачає існування неформальної території, в центрі якої знаходиться захоплене місто. На даній території запроваджується паралельний уряд, формується своя адміністрація і надаються деякі соціальні послуги, до яких належать школи і медичні заклади, які можуть замінити ті, що фінансувалися центральним урядом. МакКолл указав на Кубу і Південний В'єтнам як країни, де свого часу сформувалися повстанські держави перед фінальним етапом рішучого контрнаступу.

Важливо зазначити, що формування не всіх повстанських держав є успішним. Успішними вони були на Кубі та В'єтнамі, але не в Перу чи Нігерії. В деяких випадках процес не виходить за межі початкового етапу ворожнечі. У розділі 9 ми дослідимо ситуацію у південноазійській країні Шрі-Ланка, де повстанська держава існує протягом аж двох десятиліть, контрнаступ триває теж чимало років, але ситуація зайшла у безвихідь.

У ХХІ столітті Колумбія увійшла, маючи не один, а декілька анклавів, які набули ознак пов-



РИСУНОК 6-10

станських держав (рис. 6-10). Це відбувається тому, що уряд Колумбії воює не з однією, а з кількома повстанськими арміями, кожна з яких діє у певному районі країни. Рух М-19 зосередив свою діяльність у районі Ураба на півночі, поблизу панамського кордону. Народна визвольна армія розташована в долині Каука. Національна визвольна армія (ELN) діє в районі Араука на кордоні з Венесуелою, де здійснює напади на нафтовидобувні підприємства, а також у центральній частині долини Магдалена. А Революційні військові сили Колумбії (FARC) — найбільш потужна повстанська група — останнім часом сконцентрували свої зусилля в центральній частині південного району і на сході.

У 1999 р. FARC домоглася від центрального уряду згоди на демілітаризацію великої зони на південь від столиці (яку тепер у народі називають Фаркландія). Фактично повстанці стали контролювати площу країни, що за величиною дорівнює Швейцарії (заштрихована червоним зона на рис. 6-10). Важливою також була одночасна ініціатива FARC відмовитися від контролю над розташованим на сході країни містом Міту та його околицями — районом, віддаленість якого робила особливо важким відновлення законної влади для колумбійської армії. І хоча повстанці заявляли, що вони стримували виробництво наркотиків у зонах свого контролю, фактично свідчили про протилежне. Згідно з останніми офіційними оцінками та аерофотозйомкою, виробництво коки у повстанській державі FARC стрімко пішло вгору.

Два найбільші лиха Колумбії — наркотики і повстанці — відкинули країну у її розвитку далеко назад і являють собою колосальну загрозу для її майбутнього як єдиної держави. У розділі 1 обговорювалися відцентрові сили, що певною мірою впливають на всі країни, а також доцентрові сили, які повинні перекривати їх, щоб країна могла функціонувати. У Колумбії роз'єднанчі сили стають дедалі значнішими, а майбутнє держави — дедалі непевнішим. Повстанські рухи, які контролюють обширні райони Колумбії, вже більше не обґрунтовують свої дії політичною філософією: вони пройшли шлях від «лівацьких», «марксистських» чи радикальних релігійних груп до суто кримінальних угруповань, що спеціалізуються на терорі, викраданні людей та рекеті. Вони відлякують іноземних інвесторів і нищать устаткування, примушують селян вирощувати коку і обкладають їх примусовими зборами, контролюють аеродроми і збирають з літаків данину за зльоти й приземлення, мають у своєму розпорядженні складні комунікаційні мережі та контролюють сотні міст і навіть цілі провінції. Як наслідок, більше мільйона колумбійських селян були змушені залишити свої

землі й тікати до міст, а ще один мільйон громадян — головним чином представників середнього класу — переселилися до сусідніх країн та Сполучених Штатів. Конфісковані землі та нерухомість повстанці використали для створення власних ранчо, лабораторій із виготовлення наркотиків та командних постів. Готівка, що надходить від продажу наркотиків і за викуплених осіб (для FARC її кількість щороку становить до 500 млн доларів США) використовується для купівлі сучасної зброї, яка дає змогу успішно протидіяти національній армії.

По мірі того як влада повстанців у захоплених районах міцніє, місцеві уряди (якщо їм дозволяють залишатися у своїх кріслах), компанії та окремі громадяни примушуються платити за «охорону», перераховуючи гроші безпосередньо на банківські рахунки, контрольовані повстанцями. Ці кошти використовуються, серед іншого, на придбання такої легальної власності, як готелі, ресторани та магазини. Таким чином, наркото торгівля прямо чи опосередковано заражає усе те, що залишилося від колумбійського суспільства.

Особливо занепокоюють географічні виміри активності відцентрових сил. Як видно з рисунка 6-10, сфера діяльності повстанського руху охоплює обширні території країни поза досяжністю органів правопорядку. Міжнародні кордони Колумбії визначені хіба що на картах, оскільки реальність є зовсім іншою. Коли будь-яка країна зіштовхується з руйнівними силами, які виводять частини національної території з-під урядового контролю, це загрожує самим основам держави.

▶ АНДСЬКИЙ ЗАХІД

Третя регіональна група південноамериканських країн — Андський захід (рис. 6-11) — охоплює Перу, Еквадор та Болівію. На карті культурних сфер (рис. 6-5) показано, що регіон натурального господарства індіанців простягається вздовж Андських гір. Це говорить про те, що населення названих країн має значний індіанський компонент. У Болівії 55 % усіх мешканців індіанського походження, в Перу — 45 %, в Еквадорі — 25 %. Слід, однак, мати на увазі, що ці відсотки є приблизними, оскільки часто неможливо відрізнити американських індіанців від етнічно мішаного населення з глибоким індіанським корінням. У цих трьох країн є й інші схожі риси. Їхні доходи на одну особу низькі, їхні економіки відносно непродуктивні, і, на жаль, усі вони є прикладом суцільної бідності безземельних пеонів. На початку ХХІ ст. населення перестало пасивно сприймати ці жахливі умови, і по всьому регіону прокотилася



РИСУНОК 6-11

хвиля повстань, основними учасниками яких стали найбільш незахищені верстви тубільного населення.

Перу

Перу — країна, яка розкинулася вздовж Андського хребта більш ніж на 1600 км, є найбільшою з трьох республік цього регіону — як за територією

(1,3 млн кв. км), так і за населенням (28,3 млн осіб). З огляду фізичного та культурного її територію можна розділити на три субрегіони: 1) пустельне узбережжя з європейсько-метиським населенням; 2) андське високогір'я, або *Сьєрра*, де проживає головним чином індіанське населення; 3) східні схили (*Орієнте*) та прилягаюча до них *Ла-Монтанья* — рідкозаселена внутрішня частина країни з переважанням індіансько-метиського на-

селення (рис. 6-11). Характерним для культурного поділу країни є те, що її столиця Ліма, населення якої становить більше чверті всієї людності Перу, розташована не у центрі, а у периферійній прибережній зоні.

Прийшовши на цю землю, іспанські завойовники, які уникали зіткнень з найсильнішою з усіх індіанських імперій, розташували свою штаб-квартиру саме в цій зоні. Для цього вони вибрали місце на відстані кількох кілометрів від зручної якірної стоянки, що в майбутньому стала сучасним аванпортом столиці Кальяо. З економічного погляду такий вибір виявився вдалим, оскільки прибережний субрегіон у торговельному плані став найбільш продуктивною частиною країни. Прогриваюча рибна промисловість, основою для якої є прохолодні багаті на рибу води Перуанського жолоба прибережної зони, забезпечує країні суттєві надходження від експорту морепродуктів. Зрошуване сільське господарство у приблизно 40 оазах, розкиданих уздовж посушливого узбережжя, дає бавовну, цукор, рис, овочі, фрукти і пшеницю, значна частина якої експортується.

Сьєрра займає приблизно третину території країни. Тут проживає більшість індіанських народ-

ностей Перу, які в основному розмовляють мовами групи кечуа, що є їхньою спільною спадщиною імперії інків. Незважаючи на розміри території та населення (майже половина всіх перуанців проживає саме тут), політична вага Сьєрри є незначною, як і її економічний внесок у життя країни (за винятком копалень). У високогірних районах і міжгірських чашах індіанське населення зосереджується або в ізольованих селах, ведучи примітивне натуральне господарство, або ж у більш удало розташованих родючих районах, де тубільці працюють пеонами на гасієндах, власниками яких є білі або метиси. Більшість пеонів ніколи не отримує достатньої кількості щоденних калорій, оскільки їхнє харчування вкрай неповноцінне. Для прикладу, пшениця, яка вирощується поблизу Уанкайо, головним чином експортується, і її ціна у будь-якому разі була б надто високою для індіанського населення. Основними прожитковими культурами тут є картопля, ячмінь та кукурудза, які вирощуються в зоні *тьєрра фріа*. У зоні *тьєрра елада*, розташованій вище в горах, індіанці випасають своїх лам, альпак, рогату худобу і овець (висотне зонування див. на рис. 5-13). Головними корисними копалинами Сьєрри є мідь, цинк, сви-

По великих містах Південної Америки

Ліма

Хоча даний географічний світ багатий на великі міста, Ліма з населенням 7,9 млн осіб вирізняється серед них усіх. У цьому місті живе 28 % усього населення Перу, яке виробляє 70 % валового внутрішнього продукту, сплачує в бюджет країни 90 % усіх податків і дає країні 98 % усіх приватних інвестицій. Принаймні в економічному сенсі Ліма — це Перу.

Ліма починалася як скромна оаза у вузькій смузі прибережної пустелі, затиснутій між холодними водами Тихого океану і височенними піками розташованих поблизу Анд. Не так далеко звідси іспанські конкістадори відкрили для себе одну з найкращих природних гаваней на західному узбережжі Південної Америки, де вони заснували порт Кальяо. Проте вони збудували місто на відстані 11 км углиб території, де були більші запаси води, а ґрунти — родючішими. Місто назвали Лімою, і воно стало основною штаб-квартирою іспанців в усіх їхніх володіннях у Південній Америці.

Ліма залишилася головним містом Перу і після здобуття країною незалежності. Темпи зростання населення Ліми були прийнятними до кінця 1970-х років, але за останні два десятиліття його розміри подвоїлися, що мало майже катастрофічні наслідки. Як і в інших великих містах, джерелом найбільших проблем є периферійні барачні поселення, в яких проживає до



половини населення мегалополісу. Відстань до центрального ділового району Ліми звідси складає цілу вічність. Околиці ЦДР забудовані п'ятизірковими готелями, хмарочосами офісних будівель і престижними дорогими магазинами, які почали з'являтися тут після 1990 р., коли у країну почали надходити інвестиції.

нець та інші метали; найбільший гірничий комплекс зосереджується в Серро-де-Паско.

Із трьох субрегіонів Перу *Орієнте* (тобто Східний) є найбільш ізольованим. Це район андських схилів та вкритої тропічними лісами зони *Ла-Монтанья*. Центром субрегіону фактично є Ікітос — місто, яке дивиться радше на схід, ніж на захід, і до якого можна доплисти на океанічних суднах, які заходять вверх по Амазонці на відстань 3700 км, долаючи всю північну частину Бразилії. Під час каучукового буму в басейні Амазонки



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Я прогулювався по вуличному базару в Отавало — містечку, що лежить на гірській дорозі від Кіто до колумбійського кордону. Це країна інків, і на цій висоті (розташована поблизу гора Каямбе сягає 5800 м над рівнем моря) основною прожитковою культурою є картопля. Тут продаються також буряки і ріпа, а також багато інших продуктів, звичайних і не дуже, які вирощуються в цьому регіоні. Люди на базарі — як продавці, так і покупці — виглядають досить заможними. Для прохолодного гірського клімату вони були добре вдягнені, а торгівля відбувалася жваво. Порівнюючи цю сцену з тим, що я бачив у портовому місті Гуаякіль, я краще почав розуміти причини еквадорського регіоналізму. Узбережжя, заселене метисами, і внутрішня частина країни, де переважає індіанське населення, є двома різними світами в межах однієї країни».

Ікітос швидко зростав, але згодом занепав. У наші дні місто почало розвиватися знову, що узгоджується з планами перуанського уряду щодо освоєння східних територій. На захід від Ікітоса у 1970-х роках були відкриті родовища нафти, і з 1977 р. нафта почала текти по нафтопроводу, який пройшов через Анди до тихоокеанського порту Байовар. Як видно з рисунка 6-11, у субрегіоні також існують великі родовища природного газу, експлуатація яких належить до пріоритетних планів розвитку Перу.

Нині Перу виходить зі стану нестабільності, що тривав два десятиліття, протягом яких уряд був узятий в облогу добре організованими повстанськими угрупованнями. Найбільш небезпечними з них були загони радикально-комуністичної організації «Сендеро Люмінаса» («Сяючий шлях»), які в пік своєї діяльності досягнули рівня повстанської держави. Діючи зі своїх баз у центральній частині Анд, ця повстанська армія свого часу навіть загрожувала Лімі. Але врешті-решт уряд ужив рішучих дій, і з початку 1990-х років повстанці почали відступати. Їхні провідники поступово втрачали контроль над ситуацією, їхні територіальні впливи скоротилися до кількох віддалених районів, а їхні наступи зменшилися до спорадичних терористичних акцій. По мірі відходу революційної загрози почали повертатися інвестори і туристи. Квола промисловість Перу взяла курс на відродження, і економічна картина посвітлішала. Однак залишилася нагальною проблема, яка, власне, й викликала повстання, — нечувана бідність американських індіанців. Шокуючою є остання статистика, згідно з якою відсоток населення, що живе у бідності, зріс від 46 % у 1995 р. до більш ніж 50 % у наші дні. Розрив між бідними і багатими постійно зростає, і серед усіх великих країн Південної Америки він є більшим лише у Бразилії.

Еквадор

Якщо подивитися на карту, то Еквадор — найменша з трьох республік Андського Заходу — видається лише країною Перу. Але це помилкове враження, оскільки ця країна володіє повним набором регіональних контрастів (рис. 6-11). Вона має прибережний пояс; андську зону, яка хоч і є вузькою (лише 250 км), проте гори тут не нижчі, ніж в інших місцях; а також *Орієнте* — східний субрегіон, так само мало населений і економічно відсталий, як і однойменний регіон Перу. Подібно до Перу половина населення Еквадору зосереджена в андських міжгірських долинах і улоговинах, а найбільш продуктивним регіоном є прибережна смуга. На цьому, однак, подібності між двома країнами закінчуються.

Прибережна тихоокеанська зона Еквадору захоплює пояс гір, які де-не-де розриваються низинними районами, найважливіший з яких лежить на півдні між пагорбами та вершинами Анд і по якому течуть ріка Гуаяс та її притоки. Гуаякіль — найбільше місто країни, її головний порт і головний торговельний центр (але не столиця) — розташований у центрі цього субрегіону. Прибережна зона Еквадору — це родючі тропічні долини, на які не випадає надто багато дощів. Винятком є час періодичного приходу Ель-Ніньо, що зароджується якраз із цього боку Тихого океану і призводить до тимчасової зміни режиму вологості. Продукція, що виробляється у цьому західному субрегіоні, також відрізняється від продукції Перу. Головною галуззю є промислове виробництво морепродуктів. Але на відміну від Перу, де риба головним чином переробляється на добрива і корм для худоби, Еквадор виловлює таку величезну кількість креветок, що країна стала другим на земній кулі їх виробником. Якщо говорити про сільське господарство, найбільш важливими товарними культурами в низинній частині є банани, цукрова тростина, рис і какао. У місцях, де ґрунти менш родючі, землі переважно використовуються для розведення худоби, в той час як надзвичайно прибуткове вирощування кави зосереджується на схилах пагорбів та в андських зонах *темплада*.

Субрегіон еквадорського узбережжя набагато менш європеїзований, ніж обернені до Тихого океану низини Перу, оскільки компонент білого населення країни становить лише 10 % від 13,1 млн її жителів. Значний відсоток білих працює на адміністративних посадах і володіє гасієндами у центральній андській зоні. В цій зоні живе також більшість із 25 % індіанського населення країни, тому не дивно, що земельна реформа залишається тут гострою проблемою. Метиси, у багатьох з яких індіанські корені є дуже глибокими, становлять 55 % населення, решта 10 % — це темношкірі та мулати. Протилежні інтереси прибережних рівнин, де домінує Гуаякіль, та андського високогірного субрегіону з центром у столиці Кіто завжди були причиною значних регіональних розбіжностей. Розрив між двома регіонами особливо поглибився після того як провінція Гуаяс, в якій розташоване місто Гуаякіль, відверто заявила, що податки, які надсилаються до Кіто найбагатшими районами країни, розтринькуються урядовими бюрократами. Законодавчі збори провінції пішли настільки далеко, що організували референдум щодо автономії, на якому місцеві жителі однозначно висловилися за неї. Цей референдум став іще одним свідченням деволуційних процесів, що призводять до ослаблення національних держав в усьому світі.

У джунглях субрегіону *Орієнте* виробництво нафтопродуктів досягло достатньо високого рівня за останню чверть століття, і нафта вийшла на перше місце в переліку експортних товарів країни. У 1972 р. був відкритий трансандський нафтопровід, який з'єднав багаті нафтою внутрішні райони з портом Есмеральдас. Однак результатом недосконалого менеджменту стало постійне забруднення довкілля через виливи нафти та скиди токсичних відходів уздовж 480-кілометрового нафтопроводу, що обернулося справжньою бідою для країни. Незважаючи на всі зусилля з усунення забруднення, воно залишається найбільшою екологічною катастрофою на континенті, наслідки якої ще довго відчуватимуться.

Стимулювання економічного розвитку внутрішніх районів країни залишається головним пріоритетом уряду Еквадору. Ця політика отримала свій подальший розвиток у 1998 р. після розв'язання довготривалої суперечки з Перу щодо південно-східного кордону Еквадору. Принаймні у трьох випадках після 1980 р. конфронтація між двома державами переростала у збройні конфлікти, ескалація яких могла вилитися у повномасштабну війну. Хоча Еквадор і не домогся спірної території, перуанці пішли на поступки, які сприяли розвитку прикордонної торгівлі та економічній інтеграції двох держав. Найбільш важливою з них було надання Еквадору навігаційних прав на Амазонці та її північних перуанських притоках, а також спеціального доступу для будівництва двох торговельних портів у зоні цієї річкової мережі.

Проте, незважаючи на ці та інші можливості, економічний розвиток майже в усіх галузях Еквадору призупинився, оскільки країна поринула у вир соціального руху тубільного населення, що охопив обширні території та загрожує дестабілізувати весь Андський Захід. Від кінця 1990-х років цей рух породив декілька повстань, причиною яких було постійне невиконання урядових обіцянок щодо поліпшення становища індіанців. До того ж тубільне населення дедалі частіше переселяється до міст і на власні очі бачить, що його другорядність і неосвіченість є перешкодою на шляху до кваліфікованого ринку праці. Рух протесту очолюється Конфедерацією тубільних національностей Еквадору (CONAIE), яка має широку підтримку індіанського населення країни. Ця організація ставить вимогу проголошення багатонаціональної держави, в якій індіанці були б повноправними громадянами і отримали більший доступ як до землі, так і до політики. Вона також вимагає покласти край нехтуванню урядом проблем освіти й інфраструктури в індіанських громадах.

Болівія

Від Еквадору на південь через Перу Анди розширюються, поки у Болівії не досягнуть ширини 720 км. Висоти, які перевищують 6000 м над рівнем моря, зафіксовані як у Східній, так і в Західній андських Кордільєрах (хребтах). Між цими двома хребтами, власне, і лежить головна зона *Альтиплано* (рис. 6-11; як зазначалося раніше, *альтіпланос* — це назва довгастих високогірних улоговин). Кордон між Перу і Болівією перетинає прісноводне озеро Тітікака — найвище озеро на земній кулі, розташоване на висоті 3700 м над рівнем моря. Тут, на заході, — серце сучасної Болівії. Тут же — один із центрів інкської цивілізації, а також доінкських культур. Столиця Болівії Ла-Пас також розташована на *Альтиплано* на висоті 3570 м над рівнем моря і є одним із найвищих міст на Землі.

Озеро Тітікака робить *Альтиплано* придатним для життя, оскільки ця велика маса води пом'якшує холодний клімат навкруги, де лінія снігу починається безпосередньо над поверхнею плато. Дивовижно, але зернові культури вирощувалися у басейні озера Тітікака на землях, придатних для обробітки, століттями, до висоти 3850 м над рівнем моря. До цього часу цей район Перу і Болівії населяє одна з найбільших груп індіанських селян, які ведуть нетоварне господарство.

Сучасна Болівія є продуктом європейського впливу, який не торкнувся більшості груп індіанського населення в інших країнах. Тубільні болівійці втратили свої землі так само, як і їхні одноплеменники в Перу і Еквадорі. Проте найзаможніших європейців у Болівії зробили багатими не землі, а корисні копалини. Місто Потосі у Східній Кордільєрі стало легендарним завдяки величезним покладам срібла, зосередженим навколо нього. Тут були відкриті також олово, цинк, мідь і декілька феросплавів. Протягом більшої частини минулого століття поклади олова у Болівії, які належать до найбагатших на земній кулі, приносили країні значний щорічний дохід. Проте починаючи з 1980 р. виснаження запасів олова і падіння світових цін на нього призвели до закриття великої кількості підприємств цієї галузі. Сьогодні замість олова провідним експортним металом став цинк; постійно зростає частка валютних надходжень від продажу природного газу і нафти. Останнім часом, ставши асоційованим членом торговельного блоку «Меркосур», Болівія почала експортувати значні обсяги газу через новий газопровід до Бразилії та Аргентини. Зі свого боку, Бразилія допомагає у розвитку південно-східних низинних районів Болівії, де товарне сільськогосподарське виробництво (особливо це стосується

соевих бобів, які є основною експортною культурою) постійно розширюється на родючих землях савани навколо Санта-Крус-де-ла-Сьєрра — другого за людністю міста в країні.

Болівія мала бурхливу історію. Окрім нескінченної внутрішньої боротьби за владу, країна позбулася багатьох своїх територій. Спочатку, у 1880-ті роки, вона втратила коридор, який виводив її до Тихого океану, що було наслідком катастрофічного для неї конфлікту з Чілі. Потім, у 1903 р., вона втратила свою північну територію Акрі, яку захопила Бразилія під час каучукового буму в басейні Амазонки. Нарешті, Парагвай відібрав у Болівії 140 000 кв. км південно-східної території Гран-Чако у 1930-х роках. Найбільш відчутною з усіх територіальних утрат залишається вихід до моря. Цю територію Болівія ще може повернути назад, якщо тривалі переговори з Чілі закінчатися для неї успішно.

Хоча Болівія має залізничне сполучення з чилійськими портами Аріка та Антофагаста, вона залишається у надзвичайно невивігнутому становищі через відсутність виходу до моря. Оскільки андські хребти й улоговини утворюють на заході країни своєрідний бар'єр, можна було б очікувати, що її зона *орієнте* буде дещо краще розвиненою, ніж східні терени Перу та Еквадору. Але, як зазначалося раніше, внутрішні території континенту тільки нещодавно почали пробуджуватися від сну, їхня слабка інфраструктура все ще обмежує економічну діяльність і зростання населення, за винятком кількох районів. Найбільш густо населені райони Болівії, загальна людність якої становить 8,6 млн, лежать у долинах та гірських улоговинах Східної Кордільєри, де умови для сільського господарства більш сприятливі, ніж у відгородженому від решти країни *Альтиплано*.

Регіональний розвиток цієї другої найбіднішої країни Південної Америки (тільки маленька Гайана має нижчий ВВП на одну особу) є дуже повільним, тому що 70 % болівійців усе ще проживають в умовах бідності. Переважна більшість бідного населення — це занедбані індіанські народи, яких почали визнавати часткою болівійського суспільства лише в 1990-х роках, коли в країні розпочалися половинчасті реформи. Оскільки іспанська мова є рідною для майже половини всіх болівійців, у школах були запроваджені двомовні навчальні програми. Недостатність урядових реформ, а також занадто оптимістичні надії щодо поліпшення ситуації сьогодні є очевидними, оскільки у Болівії розвинувся сильний соціальний рух, характерний для всього Андського регіону. Після багатьох локальних конфронтацій під кінець 1990-х років уся гіркота почуттів тубільного населення вилилася назовні. На початку 2000 р.

індіанці блокували головні дороги, і протягом цілого тижня життя всієї країни було зупинене. Уряд у Ла-Пасі ухвалив не реагувати дуже жорстко на ці відчайдушні акції протесту і за декілька днів капітулював, так нічого не зробивши для усунення соціальної нерівності.

► ПІВДЕННИЙ КОНУС

Останню регіональну групу географічного світу Південної Америки утворюють чотири країни — Аргентина, Уругвай, Парагвай і Чілі (рис. 6-12). Через те що на карті континент нагадує переповнений морозивом ріжок, його нижня частина отримала назву *Південного конусу*. Як говорилося вище, Спільний ринок Південного конусу (Меркосур) почав свою роботу у 1995 р. як другий за масштабами торговельний блок у Західній півкулі після НАФТА. До Меркосуру входять Аргентина, Уругвай, Парагвай і Бразилія, а Чілі та Болівія беруть участь у його роботі як асоційовані члени.

Регіональні зв'язки країн Південного конусу базуються на спільній для них єврокомерційній культурній сфері, яка захоплює і значну частину серцевинного району Бразилії (рис. 6-5). Країни — члени Меркосуру також залучили до своєї орбіти периферійний Парагвай. Це менш розвинута, так би мовити, перехідна країна між регіонами Андського Заходу та Південного конусу, але її сусіди на півдні та сході не вагаючись запросили Парагвай до своєї нової зони вільної торгівлі та митного союзу. Дві найбільші на земній кулі греблі (Якірета й Ітайпу) вже працюють на річці Парана вздовж східного парагвайського кордону, а метою одного з найвизначніших проєктів Меркосуру є завершення будівництва водного шляху «Гідровія» протяжністю 3450 км, який зробить більшу частину річкового басейну Парани — Парагваю прохідною для баржевого транспорту. Інтеграційні зв'язки також посилюються завдяки поліпшенню інфраструктури. Багато комунікаційних споруд або будуються, або перебувають на етапі проектування. До їх числа належать нові дороги в Андах та під ними, найдовший у світі міст через Ріо-де-ла-Плата між Буенос-Айресом та Уругваєм і сотні кілометрів нових суперавтошляхів та залізничних шляхів.

Аргентина

Найбільшою країною Південного конусу є Аргентина, яка у цьому географічному світі територіально поступається лише Бразилії, а за кількістю населення посідає третє місце після Бразилії та Колумбії. Аргентина характеризується великим

розмаїттям природно-екологічних умов. Переважна більшість жителів країни зосереджується у фізіографічному субрегіоні, відомому під назвою *Пампа* (це слово означає «рівнина»). Ступінь концентрації людності Аргентини на просторах Пампи та в її містах добре видно на рисунку 1-9. А з рисунка 6-12 також добре видно відносну безлюдність інших шести субрегіонів: відкритого чагарниками субрегіону *Чако* на північному заході; гористого субрегіону *Анд* на заході; посушливого плато *Патагонія* на південь від Ріо-Колорадо; перехідних територій *Куйо* та *Ентре-Ріос* (остання є місцевою «Месопотамією», оскільки вона лежить між річками Парана й Уругвай); і *Півночі*.

Аргентинська Пампа є продуктом останніх 150 років розвитку. В другій половині XIX ст., коли відбувалося освоєння степових цілинних земель на всій земній кулі (включно з рівнинами США, Росії та Австралії), економіка сплячої до цього часу Пампи почала пробуджуватися. Продовольчі потреби Європи, промисловість якої розвивалася в той час бурхливими темпами, ніколи не були повністю задоволені, а здобутки Промислової революції — залізниці, океанські транспортні засоби, судна з холодильними камерами, ефективна сільськогосподарська техніка — зробили широкомасштабне виробництво м'яса і зерна у Пампі не лише можливим, а й надзвичайно вигідним. Були засновані великі гасієнди, на яких працювали як фермери, так і наймані працівники, а залізничні шляхи розходилися в усіх напрямках від швидко зростаючої столиці Буенос-Айреса, роблячи всю Пампу учасницею виробничого процесу.

За кілька десятиліть у Пампі утворилося кілька спеціалізованих сільськогосподарських зон. Усі вони вкладаються у знайому нам **модель фон Тюнена**. Як і слід було очікувати, зона вирощування фруктів і овочів розташувалася поблизу величезного метрополісу Буенос-Айреса, який почав розростатися недалеко від гирла Ла-Плати. На південному сході постав переважно пасовищний район, де розводять велику рогату худобу та овець. На заході, північному заході та південному заході, де клімат сухіший, основною товарною культурою стала пшениця, але половина землі тут і надалі використовується для випасання худоби. Серед експортних товарів перевага була на боці зернових, за якими йшли м'ясні продукти, фураж для тварин та олія. Але навіть з усією цією вихідною продукцією виробничі можливості Пампи не були до кінця реалізованими, і її потенціал міг бути легко подвоєний завдяки інтенсивнішим сільськогосподарським технологіям. Однією з проблем було те, що система успадкування землі дуже часто призводила до її подрібнення на неефективні малі ділянки. Іншою проблемою було недостатнє використання добрив.



РИСУНОК 6-12

Сьогодні ситуація почала змінюватися у міру усвідомлення тих можливостей, які має в собі глобальний ринок з його попитом на продукти харчування. Уряд Аргентини виставив шлях для розвитку сільського господарства, знизивши податки на експорт сільськогосподарської продукції у 1990 р. Розпочався бум, який мав привести до подвоєння сільськогосподарського експорту до кінця десятиліття. В останні роки іноземних інвесторів

почали приваблювати відносно низькі ціни на землю у Пампі, а також низькі витрати на проведення тут бізнесових операцій. Особливо пошвидко розводення худоби, чому значною мірою сприяло використання методів її відгодівлі, запозичених у США. Як результат, поголів'я вирощених на високоякісних зернових кормах тварин значно зросло. Широке запровадження такої нової культури, як соя, вивело Аргентину на третє місце з

її виробництва на земній кулі. Дедалі більше фермерів намагаються збільшити вихід своєї продукції шляхом використання пестицидів, добрив та протирозійних методів. Тому не дивно, що наслідком усіх цих нововведень стало збільшення обсягів промислового виробництва. Оскільки ферми і ранчо збільшуються за розмірами, сотні тисяч дрібних власників зазнають тиску і змушені пристосовуватися до нових умов.

Однією з ознак заможності Аргентини є її жваві міста, що відображає єврокомерційну культуру найпівденніших країн цього географічного світу. По суті, не менше 90 % усього населення Аргентини можна віднести до міського, що значно перевищує середні показники урбанізації західноєвропейських країн. У межах столичного Буенос-Айреса проживає 13 млн осіб, або 34 % населення країни. Тут сконцентровані головні промислові підприємства, багато з яких управляються італійськими, іспанськими та іншими іммігрантами. Кордова, друге за розмірами місто Аргентини, чисельність населення якого значно поступається столиці (1,5 млн), є ще одним центром промислового розвитку. Саме тут наприкінці 1990-х років автомобілебудівники зі Сполучених Штатів, Європи та Японії спорудили сучасні заводи по складанню автомобілів та виробництву деталей до них. Їх метою був вихід на авторинки країн «Меркосур», особливо Бразилії. Виробництво у містах головним чином зосереджено на переробці продукції Пампи і випуску споживчих товарів для внутрішнього ринку. Майже кожний третій працівник у країні так чи інакше пов'язаний з виробництвом, і це є ще одним підтвердженням досить високого економічного рівня Аргентини. І все ж на початку XXI ст. країна переживає економічний спад, що підриває довіру до майбутнього і змушує багатьох молодих аргентинців емігрувати до Південної Європи.

Окрім високого ступеня концентрації населення, для Аргентини також характерний його периферійний розподіл. Субрегіон Пампи охоплює лише трохи більше 20 % території Аргентини, але оскільки половина всіх жителів зосереджена саме тут, решта країни заселена не густо. За межами Пампи пастухування є майже єдиним заняттям населення, але якість худоби набагато нижча, ніж у Пампі. У майже посушливій Патагонії розводять овець, але екологічні проблеми, пов'язані з надмірною експлуатацією пасовищ, стали причиною зменшення їх поголів'я після 1990 р. Деякі з віддаленіших районів володіють потенційно важливими ресурсами. У Патагонії поблизу прибережного міста Комодоро-Рівадавія розробляється нафтове родовище; обширні запаси нафти залягають також у прикордонній з Парагваєм зоні Чако. Місцевий

чай, йерба мате, виробляється в субрегіонах Північ та Ентре-Ріос, а екстракт дерева кебрачо (для дублення шкіри), що його експортують як Парагвай, так і Аргентина, походить із центрального басейну річок Парагваю та Парани. Північно-Східна Аргентина є також районом промислового розвитку, чому сприяє величезна гребля Якірета на Парані. І в Північному субрегіоні, і в субрегіоні Куйо річки, що беруть початок в Андах, сприяють іригаційному сільському господарству. Сан-Мігель-де-Тукуман є одним з основних осередків виробництва цукру, а Мендоса — центром регіону, який спеціалізується на виноградарстві та садівництві. Але незважаючи на ці доволі обширні аванпости поблизу Андських гір і добре залізничне сполучення з ними, найбільш економічно ефективні райони Аргентини розташовуються в радіусі 560 км від Буенос-Айреса.

Уругвай

Уругвай, на відміну від Аргентини або Чилі, є компактною, маленькою і досить густо населеною країною. Ця в минулому буферна держава стала доволі процвітаючою сільськогосподарською одиницею. По суті вона є Пампою в меншому масштабі, хоча й має менш сприятливі для фермерства ґрунти і топографію. На рисунках 6-1 і 1-8 показано схожість природних умов по обидва боки затоки Ла-Плата. У Монтевідео, прибережній столиці, зосереджено 35 % усього населення країни, яке становить 3,3 млн жителів. Звідси залізничні та автомобільні шляхи розходяться на всі боки до продуктивних внутрішніх сільськогосподарських районів. В безпосередній близькості від Монтевідео розташований головний сільськогосподарський район країни, де вирощують овочі та фрукти для цього мегалополісу, а також пшеницю і фуражні корми. Решта земель країни використовують для випасання великої рогатої худоби та овець. Серед експортних товарів переважають м'ясні продукти, шерсть, текстильні вироби і шкіра. Ще однією важливою галуззю економіки стає туризм, оскільки на атлантичні пляжі Пунтадель-Есте та інших курортних міст Уругваю приїжджає дедалі більше туристів з Аргентини і Бразилії.

Невелика площа Уругваю (176 000 кв. км), менша навіть за площу Гайани, не дає можливості населенню зосереджуватися територіально: воно доволі рівномірно розселене до самих кордонів із Бразилією та Аргентиною. Іншою особливістю є те, що Уругвай є найбільш європейською з усіх південноамериканських країн. У ньому немає етнічних меншин, в його населенні присутній



ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Незалежно від того, прибуваєте ви до Буенос-Айреса повітрям чи морем, місто не справляє на вас незабутнього враження. Воно розташоване з західного боку затоки Ла-Плата трохи на південь від дельти річки Парана. Якщо плисти вверх за течією, низькі береги Ла-Плати звужуються, і на них стають помітними прибережні села і деякі ознаки промислових підприємств. Незабаром починають виднітися хмарочоси Буенос-Айреса. Здається, ніби вони стоять у каламутній воді — замулення Ла-Плати залишається проблемою. Як видно на фото, центр Буенос-Айреса не вражає своїми обрисами. Для міста таких розмірів його розвиток у вертикальному напрямі є обмеженим. Однак його площа доволі велика, і на шляху її розширення практично немає перешкод. Непримітний в архітектурному плані, Буенос-Айрес має деякі залишки іберо-італійської колоніальної атмосфери. Але збереження історичних пам'яток тут ніколи не було пріоритетом.»

По великих містах Південної Америки

Буенос-Айрес

Назва міста означає «попутні вітри», які вперше дали змогу європейським морякам підійти до цього місця, розташованого поблизу широкої та каламутної Ла-Плати. Судноплавство й надалі залишається головним призначенням затоки. І до сьогодні жителі міста відомі в усій Аргентині як *портеньос* (« мешканці порту»). Сучасний Буенос-Айрес виріс завдяки зерновій і м'ясній галузям Пампи. Він часто порівнюється з Чикаго, оскільки обидва міста розквітли завдяки своєму запліччю — надзвичайно продуктивним внутрішнім сільськогосподарським районам.

Буенос-Айрес із населенням 12,9 млн жителів є ще одним класичним південноамериканським мегалополісом, де проживає більше третини всіх аргентинців. Він став столицею у 1880 р. і продовжує залишатися економічним осередком країни. Більше того, Буенос-Айрес є культурним центром глобального рівня, насиченим пам'ятками історії та архітектури, в якому знаходиться найширший на земній кулі проспект 9 Липня.

Протягом півстоліття, з 1890 по 1940 р., Буенос-Айрес називали «Південним Парижем» за його архітектурні споруди, лідерство у моді, книгодрукуванні і театральному мистецтві. Місто має найбільший на земній кулі оперний театр — *Театро-Колон*. Після відновлення демократії в країні Буенос-Айрес намагається повернути собі славу свого золотого віку. До перелічених культурних надбань, які місто намагається відродити, слід додати ще одне досягнення.



Буенос-Айрес став лідером з випуску художніх фільмів і телевізійних програм для іспаномовної аудиторії.

значний неіспаномовний європейський компонент. Що ж стосується перспектив розвитку в контексті Меркосуру (Монтевідео є адміністративною столицею цього блоку), то Уругвай займає вигідне положення між Пампою на півдні та розвиненими районами Бразилії на півночі, що дає йому величезні переваги.

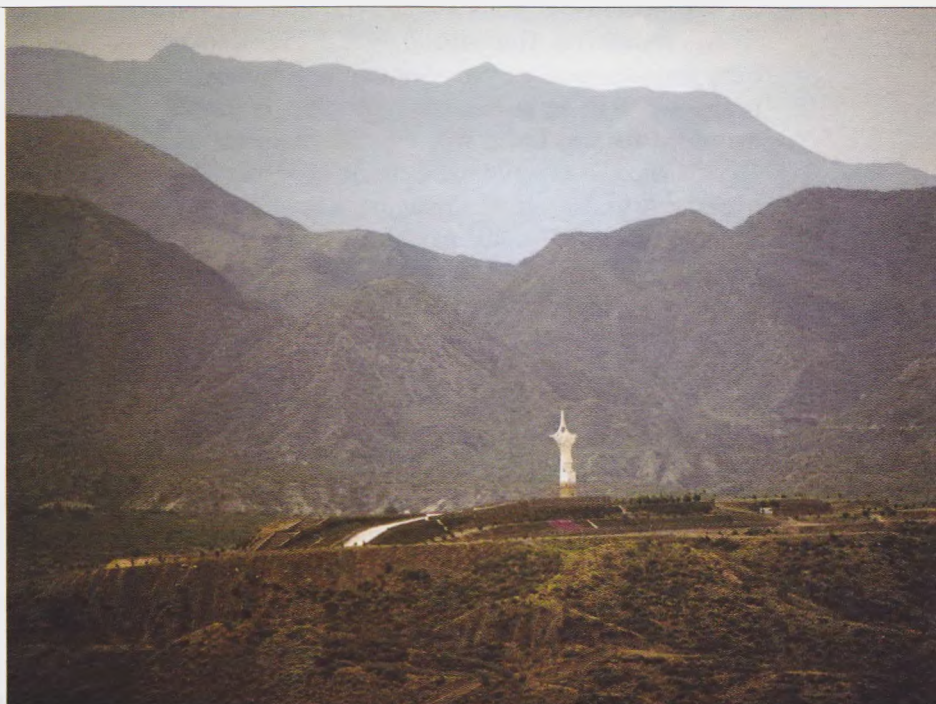
Парагвай

Як видно з рисунка 6-3, Парагвай належить до тих країн (ще одним прикладом є Казахстан), які розташовані у перехідних регіональних зонах. Що стосується економічного розвитку, то ВНП на одну особу в Парагваї є більш типовим для Андського Заходу, ніж для Південного конусу. Етнічний склад його населення також більш подібний до країн Західного регіону: приблизно 95 % населення Парагваю (5,8 млн осіб) є метисами з такими глибокими індіанськими коренями, що жодних європейських впливів навіть і не помітно. Якщо говорити про мови, то мова гуарані настільки широко вживається поряд з іспанською, що країна є фактично двомовною. Її фізіографія, однак, явно не андська, оскільки весь Парагвай лежить на схід від гір, у центрі басейну річок Парани і Парагваю. Найкоротший шлях звідси до моря завжди пролягав у південному напрямі. По мірі того як водні шляхи басейну поліпшуються, а економічна інтеграція країн Південного конусу набирає обертів, зміцнюється і регіональна орієнтація Парагваю.

Відсутність виходу до моря неминуче відбивається на скромних економічних показниках країни. Можливості для пастухів та сільськогосподарства були завжди, але реалізувати їх повною мірою не вдалося, тому що продукція експортується через Буенос-Айрес, а відстань до нього від столиці Асунсьона річковим шляхом не є близькою. Та все ж соєві продукти, бавовна, ліс, олія і шкіри досягають зарубіжних ринків. Випасання худоби у посушливому районі Чако на захід від ріки Парагвай є важливою комерційною діяльністю, але якість худоби гірша від аргентинської. Процвітаюча сільськогосподарська колонія менонітів у віддаленому районі цієї зони досягла більших успіхів. Вона дає велику кількість земляних горіхів і близько половини всіх молочних продуктів країни. У прикордонній зоні на півночі багато бразильців перебралися через ріку Парану і придбали родючі землі, на яких вирощують прибуткові соєві боби. Парагвай займає шосте місце у світі з виробництва соєвих продуктів, а врожай сої становить 2 % глобальної пропозиції. Вниз по течії дві ультрасучасні греблі представляють добрі можливості для збільшення обсягів виробництва (рис. 6-12). Тут, на місці, де сходяться Парагвай, Аргентина і Бразилія, лежить Сьюдад-дель-Есте. Це прикордонне місто, зручно розташоване поряд із мальовничим водоспадом Ігуасу, приваблює натовпи відвідувачів через свою репутацію місця, де можна дешево вроздріб придбати велику кількість товарів широкого вжитку. Тут торгують дешевими нелегальними і підробленими товарами, і місцева

ТЕРЕНОВІ НОТАТКИ

«Я прибув до Мендоси вчора з метою вивчення виноробної промисловості. Зупинився у старому готелі, у стінах якого все ще залишалися тріщини від землетрусу 1861 р. Мене запросили до місцевої опери на «Кармен» із початком вистави об 11,30 вечора. У Мендосі так спекотно протягом дня, що люди тут працюють і відпочивають уночі. Мені сказали, що приблизно з 1 до 6 години пополудні місто просто «вимирає». Під час екскурсії по виноградниках сьогодні вранці я побачив незабутні краєвиди, але ніщо не могло зрівнятися з відомою статуєю «Христа Анд» на фоні Андського хребта, що має назву *Сьєрра-де-лос-Параміллос*. За горами починається територія Чілі. Протягом війни за незалежність Чілі від Іспанії генерал Хосе де Сан-Мартін планував і втілював свою кампанію визволення батьківщини у 1817 р. саме зі своєї штаб-квартири в Мендосі».



тінюва економіка процвітає, оскільки місто є воротами для ввозу до Південної Америки різноманітної контрабандної продукції — від підробленого взуття відомих спортивних фірм до піратських компакт-дисків та підпільно завезеної вогнепальної зброї.

Чілі

Республіка Чілі, затиснута між хребтами Анд з одного боку та узбережжям Тихого океану з іншого, простягнулася з півночі на південь вузькою смугою на відстань 4000 км. Маючи в середньому всього 150 км ширини, Чілі є яскравим прикладом того, яке значення має *протяжність* країни для її раціонального функціонування. Результатом цієї крайньої форми територіальної видовженості, підсиленої орієнтацією країни з півночі на південь, стало не тільки її розташування водночас у кількох географічних зонах, а й загострення зовнішніх політичних, внутрішніх адміністративних та загальних економічних проблем. Утім чілійці протягом майже всієї сучасної історії країни вміло отримували найбільшу користь від потенційно згубної ситуації, в якій переважали відцентрові сили. Почнемо з того, що океан слугував магістраллю для повздовжніх зв'язків. Андські ж гори виступають природним бар'єром для проникнення зі сходу. Тому коли країна була змушена захищатися одразу від кількох сусідів, вона виявилася абсолютно спроможною порадити собі як з Болівією і Перу на півночі, так і з Аргентиною на крайньому півдні.

Як видно з рисунків 1-8 та 6-12, Чілі є країною трьох субрегіонів. Приблизно 90 % її 15,6-мільйонного населення сконцентровано у так званому Середньому Чілі, де розташовані столиця (і найбільше місто країни) Сантьяго, а також головний порт Вальпараїсо. На північ від Середнього Чілі лежить пустеля Атакама, яка є ширшою, посушливішою і холоднішою, ніж прибережна пустеля Перу. На південь від Середнього Чілі узбережжя подрібнене безліччю фіордів та островів, топографія є гористою, а клімат — вологий і прохолодний поблизу Тихого океану — швидко стає більш сухим і холодним поблизу Андських гір. Південніше широти острова Чілоє постійних наземних шляхів уже немає, і поселення трапляються не так часто. Ці три субрегіони чітко видно на карті культурних сфер (рис. 6-5): з метиською Північною країни, єврокомерційною зоною в Середньому Чілі та невизначеним Півднем. До того ж на півночі в Андах є невелика зона індіанського натурального господарства, що є частиною більшої зони, яку Чілі розділяє з Аргентиною та Болівією.

Між північною та південною частинами Середнього Чілі, який є серцевинним районом країни, існують певні відмінності. Північна частина — це район гасієнд і середньоморського клімату з сухим літнім сезоном. Головними культурами, які вирощують тут на зрошуваних землях, є пшениця, кукурудза, овочі, виноград та інші середньоморські рослини. Чимало продуктивних земель використовують також для розведення худоби та вирощування фуражних культур. Але дедалі більше цієї землі відводиться для більш прибуткового культивування фруктів, що йдуть на експорт. Південна частина Середнього Чілі, до якої охоче прибували іммігранти як з Півночі країни, так і з Європи (особливо Німеччини), є більш вологим районом, де переважає розведення худоби. Але й тут овочі, фрукти, зернові та інші прибуткові культури почали змінювати спеціалізацію фермерських господарств.

До 1990-х років частка посушливого району Атакама на Півночі становила більше половини всіх зарубіжних інвестицій Чілі. В Атакамі залягають найбільші на Землі розвідані поклади нітратів. Спочатку нітрати забезпечували головні прибутки для країни, але ця галузь занепала, оскільки на початку ХХ ст. були розроблені технології випуску синтетичних нітратів. Після цього головним експортним продуктом стала мідь, чілійські запаси якої є найбільшими на земній кулі. Її поклади знайдені у декількох місцях, але найбільші лежать на східних кордонах пустелі Атакама поблизу міста Чукікамата, недалеко від порту Антофагаста.

Не так давно Чілі пережила економічний бум, який трансформував її економічну географію протягом 1990-х років. Завдяки економічному стрибку країна заслужила репутацію найбільш успішної країни Південної Америки останніх років. Після відходу від влади репресивної військової диктатури в 1990 р. розпочалися ринкові реформи, результатом яких стали стабільні темпи зростання (до 8 % на рік), значне зниження рівнів інфляції та безробіття, скорочення бідності більш ніж на 20 % та масове залучення іноземних інвестицій. Останні мають особливо велике значення, оскільки нові міжнародні зв'язки допомогли орієнтованій на експорт чілійській економіці стати більш різноманітною і розвинутою у кількох нових напрямках. Мідь, незважаючи на постійне падіння цін на неї протягом останніх років, залишається провідним продуктом експорту, але країна розпочала видобуток й інших корисних копалин, серед яких є золото. У сільськогосподарській сфері виробництво овочів і фруктів на експорт продовжує стрімко зростати, оскільки період їх збирання в Чілі збігається із зимовим затишшям у багатьох країнах Північної півкулі. Іншими головними видами

діяльності, завдяки яким країна починає отримувати дедалі більші прибутки, є виробництво морських продуктів, деревини і особливо паперу. Промисловість Чілі розвивається, але не такими швидкими темпами, як сільське господарство. Нові промислові підприємства продукують дещо скромний перелік товарів — від хімічних продуктів до програмного забезпечення для комп'ютерів.

Економіка Чілі з її міжнародною інтеграцією забезпечила країні визначну роль у глобальній торгівлі. Навіть Японія протягом 1990-х років була головним торговельним партнером Чілі. Проте, незважаючи на свої доволі сильні позиції в Азійському регіоні, у своїх торговельних зв'язках Чілі почала більше орієнтуватися на власну півкулю. Чілійці швидко усвідомили, що найкращі можливості для тривалого прогресу можуть бути забезпечені регіональною економічною інтеграцією. Тому в 1994 р. вони радо прийняли запрошення Сполучених Штатів, Канади і Мексики приєднатися до угоди НАФТА. Водночас Чілі стала асоційованим членом Меркосуру. При цьому країна прийняла рішення не добиватися повноправного членства в цій організації, надавши перевагу переговорам щодо укладення власної угоди про вільну торгівлю зі Сполученими Штатами.

Чілі увійшла у XXI століття з менш оптимістичним настроєм через те, що її все ще домінуюча галузь видобутку міді стала причиною зупинки економічного зростання. Оскільки експорт міді приносив країні третину всіх прибутків в іноземній валюті, чілійці виявилися безпорадни-

ми, коли у 1998 р. економічний спад у країнах Азії різко зменшив попит на цей метал і призвів до обвального падіння і так низьких цін на нього на світовому ринку. За цим настав період болісного коригування, проте фінансова система країни встояла. Окрім цього, чілійські плановики отримали з цього досвіду корисні уроки. Одним із них стало розуміння того, що економічна диверсифікація країни та її намагання позбутися залежності від експорту міді не були ні достатньо всебічними, ні достатньо швидкими, як це вважалося спочатку. Іншим уроком було усвідомлення залежності Чілі від її корисних копалин та необхідності негайної підготовки кваліфікованої робочої сили. Чілійці пересвідчилися, що вони мають працювати більш наполегливо для розвитку виробничого, сервісного й четвертинного секторів.

Трансформації останніх років у Чілі широко рекламуються як «економічна модель» для наслідування всіма країнами Середньої та Південної Америки. Це, мабуть, є перебільшенням, бо ще декілька країн цих двох географічних світів мають таке саме поєднання природних та людських ресурсів та сприятливих умов для розвитку. І все ж усі ці країни шосили прагнуть наслідувати чілійський взірець і вперше у своїй сучасній історії докладають зусиль для того, щоб зробити співробітництво реальністю. Їхньою метою є економічна інтеграція всіх Америк протягом наступних п'яти років — досягнення, яке дасть змогу поліпшити життя всіх без винятку жителів Західної півкулі.